BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

Budapesti Corvinus Egyetem

BCE KSZI

READER 2022

Szerkesztette: Veszelszki Ágnes

Budapesti Corvinus Egyetem
Kommunikáció és Szociológia Intézet
BCE KSZI Reader 2022

Szerkesztette: Veszelszki Ágnes

ISBN 978-963-503-902-9

A kötet oktatási célokat szolgál. A szöveggyűjteményben szereplő tanulmányok másodközlések, azokra hivatkozni az eredeti megjelenési helyükön kell.

A publikációs listát a szerzők közlései alapján állítottuk össze.
A kötetben szereplő cikkeket a *Veri pery* színnel emeltük ki a publikációs jegyzékben.

Budapest, 2022.

Budapesti Corvinus Egyetem
Kommunikáció és Szociológia Intézet

BCE KSZI Reader 2022

Budapesti Corvinus Egyetem
Kommunikáció és Szociológia Intézet
Budapest, 2022.

A Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet munkatársainak 2021-es publikációi

Aczél Petra

Aczél, Petra (2021): Future Shock or Future Chic? Future human skills in the context of technological proliferation. In: Katz, James; Floyd, Juliet; Schiepers, Katie (szerk.): *Perceiving the Future through New Communication Technologies: Robots, AI and Everyday Life*. Cham: Palgrave Macmillan. 179–193.

Aczél, Petra (2021): Kép és retorika. *Vigilia* 86/9. 658–666.

Aczél Petra; Veszelszki Ágnes (2021): *Kommunikáció üzletben és tudományban: Innovatív megközelítések és módszerek*. Budapest: Wolters Kluwer. 222 p.

Aczél, Petra (2021): Rhetorisches Handeln und Veränderung. In: Orbán, Balázs; Szalai, Zoltán (szerk.): *Der ungarische Staat : Ein interdisziplinärer Überblick*. Berlin: Springer. 55–70.

Aczél, Petra; Veszelszki, Ágnes (2021): The sciXcom model: A new approach to science communication. In: Uberman, Agnieszka – Trinder, Magdalena (szerk.): *Text – Sentence – Word*. Studies in English Linguistics IV. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 9–25.

Csák János; Aczél Petra; Szántó Zoltán Oszkár (2021): Jövőképes Magyarország. In: Mernyei Ákos; Orbán Balázs (szerk.): *Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium. 129–144.

Engler, Ágnes; Aczél, Petra; Dusa, Ágnes Réka; Markos, Valéria; Várfalvi, Marianna (2021): Appraisals of Childbirth Experience in Hungary. *Social Sciences* 10/8. Paper 302.

Kovács, Gábor; Aczél, Petra; Bokor, Tamás (2021): The portrayal of elderly men and women in Hungarian television news programmes. *Ageing & Society* 41/9. 2099–2117.

Szántó Zoltán Oszkár; Aczél Petra; Csák János (2021): Társadalmi Jövőképesség Index – 2020. AZ OECD-országok elemzésének főbb eredményei. *Magyar Tudomány* 2021/10.

Benczes Réka

Allan, Keith; Benczes, Réka; Burridge, Kate (2021): Seniors, Older People, the Elderly, Oldies, and Old People: What Language Reveals about Stereotypes of Ageing in Australia. In: Alessandro Capone; Fabrizio Macagno (szerk.): *Inquiries in Philosophical Pragmatics*. Springer International Publishing. 111–125. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-56696-8_6

Benczes, Réka (2021): Review of Kövecses (2020): Extended Conceptual Metaphor Theory. *Review of Cognitive Linguistics* 19/1. 266–271. DOI: https://doi.org/10.1075/rcl.00084.ben

Benczes, Réka; Ságvári, Bence (2021): Migrants are not welcome. Metaphorical framing of fled people in Hungarian online media, *Journal of Language and Politics.* http://doi.org/10.1075/jlp.20042.ben

Benczes Réka; Csábi Szilvia; Csatár Péter; Szelid Veronika (szerk.) (2021): Ünnepi kötet Kövecses Zoltán 75. születésnapja alkalmából. *Argumentum* 17. 575 p. https://argumentum.unideb.hu/magyar/tartalom.html

Bokor Tamás

Bokor Tamás (2021): Individuumok és álindividuumok az interneten: Reflexiók a digitális nomádok Janus-arcú közegéről. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi Folyóirat* 21/1. 73–87.

Kovács, Gábor; Aczél, Petra; Bokor, Tamás (2021): The portrayal of elderly men and women in Hungarian television news programmes. *Ageing & Society* 41/9. 2099–2117.

Gálik Mihály

Gálik Mihály (2021): A televíziózástól az audiovizuális média-ökoszisztémáig. *Korunk* 32/1. 3–10. https://epa.oszk.hu/00400/00458/00674/pdf/EPA00458_korunk_2021_01_003-009.pdf

Gálik Mihály (2021): Az origótól az [origo]-ig. Az Origo hírportál piacra lépése és életciklusa a Matáv, majd a Magyar Telekom szervezetében (1998–2016). In: Tófalvy Tamás (szerk.): *A magyar internet történetei.* Budapest: Typotex. 133–144.

Gálik Mihály (2021): Gödörben – Esszé a hírmédiáról. *Médiakutató* 22/2. 29–38.

Hajdu Miklós

Tóth, I. J.; Hajdu, Miklós (2021): Corruption, Institutions and Convergence. In: Landesmann, Michael A.; Székely, István P. (szerk.): *Does EU Membership Facilitate Convergence? The Experience of the EU's Eastern Enlargement. Vol. II: Channels of Interaction.* Basingstoke: Palgrave Macmillan. 195–248.

Hegedűs Rita

Hegedűs Rita; Moksony Ferenc (2021): Religion and the Stigma of Suicide: A Quantitative Analysis Using Nationwide Survey Data from Hungary. *Religions* 12. 908. https://doi.org/10.3390/rel12110908 https://www.mdpi.com/2077-1444/12/11/908/htm

Drjenovszky Zsófia; Hegedűs Rita (2021): Ikerként felnőni: egy szülők körében végzett felmérés eredményei. In: Furkó Péter; Szathmári Éva (szerk.): *Tudomány, küldetés, társadalmi szerepvállalás. A Károli Gáspár Református Egyetem 2020-as évkönyve.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó. 219–229.

Drjenovszky Zsófia; Hegedűs Rita (2021): Az ikrek beszédfejlődését befolyásoló környezeti tényezők, különös tekintettel a személyközi kommunikációra. *Jel-Kép* 42/3. 62–75. doi: 10.20520/JEL-KEP.2021.3.63. http://communicatio.hu/jelkep/2021/3/JelKep_2021_3__Drjenovszky_Zsofia__Hegedus_Rita.pdf

Hrubos Ildikó

Hrubos Ildikó (2021): A koronavírus-válság hatása a felsőoktatásra. *Educatio* 30/1. 50–62.

Hrubos Ildikó (2021): *A bolognai tornyok üzenete: tanulmányok az európai felsőoktatási reformról és a nemzetközi trendekről.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Kárpáti Andrea

Kárpáti, Andrea; Somogyi-Rohonczy, Zsófia (2021): Making your voice heard: a visual communication project for young Roma women. *Invisibilidades* 15. 64–77.

Somogyi-Rohonczy, Zsófia; Kárpáti, Andrea (2021): Art is our contemporary – preparing art educators of socially disadvantaged children for meaningful museum education at the Ludwig Museum Budapest. *Malta Review of Educational Research* 15 (Supplement Issue). 137–154.

Klima, G.; Kárpáti, Andrea (2021): Digital creativity development in an e-learning environment. A 3D design project. *Central European Journal of Educational Research* 3/3. 49–54.

Kovács Gábor

Kovács, Gábor; Aczél, Petra; Bokor, Tamás (2021): The portrayal of elderly men and women in Hungarian television news programmes. *Ageing & Society* 41/9: 2099–2117.

Kovács Lajos

Kovács Lajos (2021): Kommunikáció a 20. századi katolikus egyházban. *Egyháztörténeti Szemle* XXII/2. 147–162.

Kristóf Luca

Csurgó, Bernadett; Kristóf, Luca (2021): Gendered Norms and Family Roles in the Narratives of Hungarian Elite Members and Their Partners. *Acta Universitatis Sapientiae Social Analysis* 11. 1-23.

Kristóf Luca (2021): *Kultúrcsaták: Kulturális elit és politika a mai Magyarországon.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Kristóf, Luca (2021): From Cultural Policy towards Cultural Politics? The Case of the Hungarian Cultural Sphere. *International Journal of Cultural Policy* 27/2. 191. https://doi.org/10.1080/10286632.2021.1873964

Lengyel György

Göncz, Borbála; Lengyel, György (2021): Europhile Public vs Eurosceptic Governing Elite in Hungary? *Intereconomics* 56/2. 86–90. https://www.intereconomics.eu/contents/year/2021/number/2/article/europhile-public-vs-eurosceptic-governing-elite-in-hungary.html

Lengyel György (2021): Szociográfiák 2019-ből - bevezető megjegyzések és háttér. In: Kiss Márta; Lengyel György (szerk.): *Milyen élet ez? Szociográfiák*. Budapest: Gondolat Kiadó, Magyarország Felfedezése.

Lengyel György (2021): Oligarchák, patrónusok, kliensek. *Korall* 81.

Letenyei László

Letenyei, László (2021): *Cultural Anthropology. History of Theory*. Budapest: Corvinus University of Budapest. DOI 10.14267/978-963-503-857-2 http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/6638/

Letenyei, László (2021): *Kulturanthropologie: Theoriegeschichte*. Passau: Schenk.

Melegh Attila

Melegh Attila; Csányi Zoltán (2021): A globalizációs nyitás és a migrációs szintek emelkedése. Lépések egy globális történeti magyarázat felé. *Demográfia* 64/1. 39–91.

Melegh, Attila; Vancsó, Anna; Mendly Dorottya; Hunyadi Márton (2021): Positional Insecurity and the Hungarian Migration Policy. In: Ceccorulli Michela; Fassi Enrico; Lucarelli Sonia (szerk.): *The EU Migration System of Governance: Justice on the Move*. London: Palgrave Macmillan. 173–197.

Moksony Ferenc

Hegedűs Rita; Moksony Ferenc (2021): Religion and the Stigma of Suicide: A Quantitative Analysis Using Nationwide Survey Data from Hungary. *Religions* 12. 908. https://doi.org/10.3390/rel12110908

Nagy Beáta

Mikó Fruzsina; Nagy Beáta (2021): Techviselkedés a családban a kamaszok szemszögéből. *Szociológiai Szemle* 31/2. 30–61. DOI: https://doi.org/10.51624/szocszemle.2021.2.2

Gergely Orsolya; Geambasu Réka; Nagy Beáta; Somogyi Nikolett (2021): Anyák (idő)krízisben: A világjárvány első hónapjának lenyomata magyarországi és romániai nők körében. In: Bakó Rozália Klára; Horváth Gizella (szerk.): *Vészhelyzet*, Nagyvárad: Partium Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó. 105–116.

Ságvári Bence

Benczes, Réka; Ságvári, Bence (2021): Migrants are not welcome. *Journal of Language and Politics.* http://doi.org/10.1075/jlp.20042.ben

Egedy, T.; Ságvári, Bence (2021): Urban geographical patterns of the relationship between mobile communication, social networks and economic development – the case of Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin* 70/2. 129–148. http://doi.org/10.15201/hungeobull.70.2.3

Messing, Vera; Ságvári, Bence (2021): Are anti-immigrant attitudes the Holy Grail of populists? *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 7/2. 100–127. http://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i2.750

Ságvári, Bence; Messing, V. (2021): Social perceptions and their changes about life course and timing of key life events in Europe. *Clovek a Spolocnost* 24/4. 25–38.

Ságvári, Bence; Gulyás, A.; Koltai, J. (2021): Attitudes towards Participation in a Passive Data Collection Experiment. *Sensors* 21/18. http://doi.org/10.3390/s21186085

Tardos, K.; Ságvári, Bence (2021): The impact of digitalisation on society and industrial relations in Hungary: a comparison of corporate, employee and trade union perspectives. In: *The impact of digitization of the economy on the skills and professional qualifications, and their impact on working conditions and labor.* Vol. I-III. 825–892.

Tóth, G.; Wachs, J.; Di Clemente, R.; Jakobi, Á.; Ságvári, Bence; Kertész, J.; Lengyel, B. (2021): Inequality is rising where social network segregation interacts with urban topology. *Nature Communications* 12. http://doi.org/10.1038/s41467-021-21465-0

Ságvári, Bence; Karsai, M.; Koltai, J. (2021): Editorial. Special issue: COVID-19 and Society: Challenges of the New Normal. *Intersections* 7/3. 1–6. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i3.963

Sass Judit

Bodnár Éva; Sass Judit (2021): A rugalmasság mint felerősödött oktatói kompetenciaigény. In: Simonics István; Holik Ildikó; Tomory Ibolya (szerk.): *Módszertani újítások és kutatások a szakképzés és a felsőoktatás területén.* Tanulmánykötet. Budapest: Óbudai Egyetem. 6–22.

Sass Judit; Bodnár Éva (2021): A Budapesti Corvinus Egyetem tavaszi digitális kihívásai diák és oktató szemmel. In: Fodorné Tóth Krisztina (szerk.): *Tanulás – tudás – innováció a felsőoktatásban. Reflektorfényben az innováció kihívásai.* Pécs: MELLearN. 258–271.

Sass Judit (2021): Politikai pszichológia. In: Pléh Csaba; Sass Judit; Gervain Judit; Meskó Norbert (szerk.): *Pszichológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 389–418.

Sass Judit (szerk.) (2021): *Út a reziliens jövő felé.* Kivonatkötet. Budapest: Magyar Pszichológiai Társaság. 336 p.

Sass Judit; Bodnár Éva (2021): A tehetség mint sebezhetőség. *Parlando Zenepedagógiai Folyóirat* 2021.2. (utánközlés)

Somogyi-Rohonczy Zsófia

Kárpáti, Andrea; Somogyi-Rohonczy, Zsófia (2021): Making your voice heard: a visual communication project for young Roma women. *Invisibilidades* 15. 64–77.

Somogyi-Rohonczy, Zsófia; Kárpáti, Andrea (2021): Art is our contemporary – preparing art educators of socially disadvantaged children for meaningful museum education at the Ludwig Museum Budapest. *Malta Review of Educational Research* 15 (Supplement Issue). 137–154.

Szabó Lilla Petronella

Kiss Balázs; Szabó Lilla Petronella; Farkas Xénia (2021): Ki lehet áldozat? Viktimizáció a 2017-es magyar metoo-vitában. *Politikatudományi Szemle* 30/1. 104–126. DOI: 10.30718/POLTUD.HU.2021.1.104

Szabó, Lilla Petronella (2021): Exploring equivalence frames: Metaphorical lexical items as means of determining equivalence frames. *Argumentum* 17. 162–177. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/9

Szabó Lilla Petronella (2021) Félelem és rettegés a Fehér Házban. Metaforák Donald Trump 2020-as kampánybeszédeiben. *Argumentum* 17. 726–746. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/37

Szabó Lilla Petronella; Béni Alexandra (2021): Vírusháború: A Covid19 járvány metaforikus ábrázolása a magyar hírportálokon. *Médiakutató* 2021/4. 59-68.

Szabó Lilla Petronella (2021): We the people? A perszonalizáció nyelvészeti vizsgálata az USA politikai kommunikációjában. *Jel-Kép* 2. 93-102. DOI: 10.20520/jel-kep.2021.2.93

Szántay Antal

Szántay, Antal (2021): Cameralism in the Habsburg Monarchy and Hungary. *History of Political Economy* 53/3. 551–569.

Szántay Antal (2021): Eredményes újjáépítés vagy elhamarkodott modernizációs kísérlet? (Könyvismertetés: Barta János, Újjáépítés és modernizáció, Kossuth Budapest 2020). *Újkor.hu*.

Demeter Gábor; Szántay Antal et al. (szerk.) (2021): *Környezettörténet – Historiográfia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021*. Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány.

Szántó Zoltán Oszkár

Csák János; Aczél Petra; Szántó Zoltán Oszkár (2021): Jövőképes Magyarország. In: Mernyei Ákos; Orbán Balázs (szerk.): *Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium. 129–144.

Szántó Zoltán Oszkár; Aczél Petra; Csák János (2021): Társadalmi Jövőképesség Index 2020. AZ OECD-országok elemzésének főbb eredményei. *Magyar Tudomány* 2021/10.

Szántó, Zoltán Oszkár (2021): Max Weber's Way from Social Economics to Sociology. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia* 66/1. 75–92.

Szántó Zoltán Oszkár (2021): Vázlat a társadalom-gazdaságtan és a megértő szociológia weberi koncepciójáról. In: Karácsony András; Téglási András; Tóth J. Zoltán (szerk.): *Philosophus trium scientiarum. Tanulmányok a 70 éves Pokol Béla tiszteletére*. Budapest: Századvég Kiadó. 279–295.

SZÉKELY LEVENTE

Székely Levente (2021): Tudatos gyermekvállalás és anyagi biztonság. *Kapocs* 3/4. 60–63.

Székely Levente; Veszelszki Ágnes (2021): A tartalomfogyasztás fizikai és virtuális terei. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején. Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Budapest: Enigma 2001 Kiadó. 189–209.

Székely Levente (2021): A járvány nemzedéke – magyar ifjúság a koronavírus-járvány idején. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején. Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Budapest: Enigma 2001 Kiadó.

Székely Levente (2021): A nagymintás ifjúságkutatás módszertana 2000–2020. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején. Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Budapest: Enigma 2001 Kiadó.

Domokos T.; Kántor, Z.; Pillók Péter; Székely Levente (2021): *Magyar fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*. Erzsébet Ifjúsági Alap.

Domokos T.; Kántor, Z.; Pillók Péter; Székely Levente (2021): *Külhoni magyar fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*. Erzsébet Ifjúsági Alap.

TÓTH TAMÁS

Tóth, Tamás (2021): Fractured implicitness. Why implicit populism matters. *Kome – An International Journal of Pure Communication Inquiry* 1–11. https://doi.org/10.17646/KOME.75672.68

Zsolt, P.; Tóth, Tamás; Demeter, Márton (2021): We are the ones who matter! Pro and anti-Trumpists' attitudes in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies* 1–19. https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1992362

UJVÁRI MÁRTA

Ujvári Márta (2021): Holism Resurfacing: How Far Should We Go With It? *Metaphysica: International Journal for Ontology and Metaphysics* 22/2. 133–155. https://doi.org/10.1515/mp-2020-0033

Veszelszki Ágnes

Aczél Petra; Veszelszki Ágnes (2021): *Kommunikáció üzletben és tudományban: Innovatív megközelítések és módszerek*. Budapest: Wolters Kluwer. 222 p.

Aczél, Petra; Veszelszki, Ágnes (2021): The sciXcom model: A new approach to science communication. In: Uberman, Agnieszka – Trinder, Magdalena (szerk.): *Text – Sentence – Word*. Studies in English Linguistics IV. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 9–25.

Székely Levente; Veszelszki Ágnes (2021): A tartalomfogyasztás fizikai és virtuális terei. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején. Tanulmánykötet a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Budapest: Enigma 2001 Kiadó. 189–209.

Veszelszki Ágnes (2021): Gasztrohelyesírás: a kulináris diskurzustól az étel- és italnevek írásmódjáig. In: Nagy Sándor István (szerk.): *A nyelvtudomány aktuális kérdései. Tanulmányok Nyomárkay István emlékére*. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 453–464.

Veszelszki Ágnes (2021): Fertőző összeesküvés-elméletek. A koronavírus körüli konteók mint mémek. *Magyar Nyelvőr* 145/1. 16–31.

Veszelszki Ágnes (2021): deepFAKEnews: Az információmanipuláció új módszerei. In: Balázs László (szerk.): *Digitális kommunikáció és tudatosság*. Budapest: Hungarovox Kiadó. 93–105.

Veszelszki Ágnes (2021): Felhasználók az álhírek fogságában. In: Mernyei Ákos; Orbán Balázs (szerk.): *Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium. 1005–1021.

Veszelszki Ágnes (2021): Közösségi – vizuális – megtévesztő: a digitális szövegek nyelvi-kommunikációs jellemzői. *Magyaróra* 3/1. 2–8.

Veszelszki Ágnes (2021): Sprache und Nation. In: Orbán, Balázs; Szalai, Zoltán (szerk.): *Der ungarische Staat. Ein interdisziplinärer Überblick*. Berlin: Springer. 485–504.

Veszelszki Ágnes (szerk.) (2021): *BCE ICS Reader 2021*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Veszelszki Ágnes (2021): *Illemkalauz. Protokolltanácsok mindennapi és kevésbé mindennapi helyzetekre*. Budapest: Libri Kiadó.

Vicsek Lilla

Vicsek, Lilla; Sándor J.; Bauer, Zs. (2021) The human embryo: Mapping patients' ethical decisions in Hungary. *Intersections* EEJSP 7/2. 149–169. https://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/780

Vicsek, Lilla (2021): Artificial intelligence and the future of work – lessons from the sociology of expectations. *International Journal of Sociology and Social Policy* 41/7-8. 842–861. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJSSP-05-2020-0174/full/html; https://doi.org/10.1108/IJSSP-05-2020-0174

Individuumok és álindividuumok az interneten

Reflexiók a digitális nomádok Janus-arcú közegéről

A cikk megvizsgálja a virtuális és reális világ határán mozgó individuumok viszonyainak elmúlt húszévnyi változását a digitális hálózati média fejlődésének tükrében.

Bár kezdetben úgy tűnt, hogy a mobil információs társadalom technológiái a modernségben nem hoztak sok változást az individualitás kifejeződése szempontjából, az elmúlt húsz év árnyalta a képet. A virtualitás és realitás határán egyensúlyozó individuum már nem két világ polgára, hanem egyé, amely magába foglalja a konvergáló virtualitást és realitást. A tér- és időkereteket már nem uralják a „digitális nomádok": a virtualitás és a realitás korábban szétválasztható színterei egyetlen világgá állnak össze.

A digitális hálózati média humán ágensei mellett a hálózat technológiai gépi ágensei mindinkább egyenrangú partnerekké válnak. A digitális nomád metaforája ezért sem állja már meg a helyét: aki korábban egyedül vándorolt a feltáratlan, kiaknázatlan területeken, most számtalan társsal együtt – úgy más individuumokkal, mint gépi ágensekkel – halad, és „nomádsága", szabadsága már csak látszólagos. A gépi ágensek sokasodása miatt ember és gép szimbiózisa a jövőben fokozódni látszik, új megbékélés igényét támasztva emberi és gépi ágensek között.

Kulcsszavak: *digitális nomád, mesterséges intelligencia, gépi ágens, digitális hálózati média, virtuális valóság*

Szerzői információ

Bokor Tamás, PhD, Budapesti Corvinus Egyetem
Orcid: https://orcid.org/0000-0001-8221-1212

Így hivatkozzon erre a cikkre:
Bokor Tamás. „Individuumok és álindividuumok az interneten".
Információs Társadalom XXI, 1. szám (2021): 73–87.
https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XXI.2021.1.3

A folyóiratban közölt művek
a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Individuals and pseudo-individuals on the Internet

The article observes the changes in the relationships of individuals moving on the border of the virtual and real world over the past twenty years considering the development of digital network media.

Although it seemed earlier that the technologies of the mobile information society in modernity did not bring much change in terms of the expression of individuality, the last twenty years have nuanced the picture. The individual balancing on the border of virtuality and reality is no longer a citizen of two worlds, but one that includes converging virtuality and reality. Spatial and temporal frameworks are no longer dominated by "digital nomads": the previously separable and separated scenes of virtuality and reality merge into a single world.

Besides the human agents of digital network media, the machine agents of the network are increasingly becoming equal partners. The metaphor of the digital nomad is therefore no longer valid: he who used to wander alone in unexplored, untapped areas is now moving with countless companions, both other individuals and machine agents, and his "nomadism," his freedom remain apparent. Due to the proliferation of machine agents, the symbiosis of man and machine seems to increase in the future, raising the need for new reconciliation between human and machine agents.

Keywords: *digital nomad, artificial intelligence, machine agent, digital network media, virtual reality*

Bevezetés: két évtized a digitális hálózati médiában[1, 2]

Húsz év telt el azóta, hogy megjelent Manuel Castells, az információs társadalom egyik fő teoretikusának *Az Internet-galaxis. Gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról* című kötete (Castells 2001). A könyv címe, visszautalva Marshall McLuhan 1962-es *Gutenberg-galaxis*ára (McLuhan 2001), amellett foglal állást, hogy az internet a könyvnyomtatáshoz hasonló társadalmi változásokat hozott a társadalmi és a gazdasági életbe.

Szintén húsz év telt el az *Információs Társadalom* folyóirat első számának megjelenése óta, amelyben Karácsony András az individualitás mibenlétét boncolgatta „a nomádok földjére", azaz a virtuális valóságra vonatkoztatva (Karácsony 2001). A társadalom és a gazdaság egyértelmű és gyors változásai mellett két évtizeddel ezelőtt még kérdésesek voltak az egyének életének azon változásai, amelyeket az internetnek tulajdoníthatunk. Végkövetkeztetésként a tanulmány megállapította: „a mobil információs társadalom technológiái oly sok változást nem hoztak a modernségben. Sem több, sem kevesebb lehetőséget nem adnak az individualitás kifejeződésének" (Karácsony 2001, 66.).

Húsz év telt el azóta, hogy a VeriSign bejelentése szerint a jövőben mindenki a nemzeti nyelvének megfelelően (például tetszőleges ékezetekkel) írhatja le a domainnevét. Jelentős lépés volt ez a „glokális" és nemzeti nyelvű internet fejlődésének irányába. Ugyanebben az évben a New York-i World Trade Center ikonikus ikertornyait elpusztító terrortámadás jelezte előre a kultúrák összecsapását, az egypólusú világ veszélyeit és az online szervezett terrorizmus erősödését. Az *Űrodüsszeia* cselekményének évében már világos volt: mégsem a Föld bolygón kívül keresendő az új civilizációs veszély, hanem köztünk, a modernitás emberei között, egy bizonytalan tér-idő koordinátarendszerben, amelyet digitális hálózati médiának is nevezhetünk.

„Az első tízesben a világot láttuk meg; 1991-től rácsodálkoztunk erre, aztán a 2001-től kezdődő tíz évben beletanultunk" – összegezte a magyar internet első húsz évének történetét Bohus Mihály (Varga 2011, 52.). Hasonló történt a 2001 és 2021 közötti időablakban is: az első tíz évben rácsodálkoztunk mindazokra a hatásokra, amelyeket az internet gyakorolt az individuumokra (Turkle 1999), majd 2011-től beletanultunk az internet mindennapos használatának folyamataiba. 2021-ben, túl néhány további jelentős társadal-

[1] A tanulmány Karácsony (2001) és Bokor (2010) cikkeinek továbbgondolásából született.

[2] A „digitális hálózati média" fogalma pontosan nevezi meg egyfelől az online médiakommunikáció technológiai sajátosságát (a digitálisan kódolt információk feldolgozását) mint eszközök közötti közös nevezőt, másfelől annak legfőbb tartalmi jellegzetességét (a hálózatiságot) mint a használati módok összességét leíró jellemzőt. Ennyiben nagyon közel áll ahhoz a felfogáshoz, amely DiMaggio és mtsai. (2001) munkájában jelenik meg, és amely mellett a szerző korábban már elköteleződött (Bokor 2011), tudniillik, hogy az internet egyszerre írható le technológiai infrastruktúraként és használati módok összességeként.

mi változáson és lassan-lassan kilábalva egy globális traumából, amelyben jelentős szerep hárult a digitális technológiákra, ideje van az ismételt reflexiónak: hogyan áll ma a modern ember és a digitális valóság viszonya? Nomád-e még a digitális nomád, aki a virtuális valóságban egyedül vándorolva szabadon deríti fel a terepet? Valóban nem kínál-e ma a modernitásban a mobil információs technológia sem több, sem kevesebb lehetőséget az individualitás kifejeződésére, mint amennyi a modernitás előtti időkben rendelkezésre állt?

Karácsony András tanulmánya először feltárta az individualitásminták és a realitás rétegzettségének viszonyát, valamint a kommunikáció problémáját a tér és idő újféle jelentéstartományainak tükrében. Ezt követően röviden szólt az internet világának nomád jellegéről, az ismerős és ismeretlen, a bizalmas és bizalmatlan megkülönböztetésének problémáiról, végül pedig arról, hogy a hálón keresztüli kommunikációban a modern társadalom jelenközpontúsága fejeződik ki.

Az írás felveti, hogy miként azonosítják az individuumot azok, akikkel kommunikatív viszonyban áll. A weben az individuum a kommunikációs csatornák redukált jelenléte miatt ugyan csak részlegesen mutatkozik, de szellemének lényege – állítja Karácsony – a webtől érintetlen marad, ennélfogva lényegében ugyanúgy azonosítják egymást az individuumok, ahogyan azt a realitásban teszik. Szintén felvetődik, hogy mennyiben uralja az egyén azokat a téri és időkereteket, amelyeket a digitális felületek kínálnak számára. A digitális nomád egy kiterjesztett jelen időben él, amelyben a tér és az idő fogalma is szimbolikussá válik. Ezzel összefüggésben kérdez rá a húszéves cikk arra, hogy mi alapján bízunk egy weboldal szövegében, míg a másikában nem, és megállapítja: erről oly sok információval még nem rendelkezünk. Marad-e még bizalom akkor, ha a tudás hordozója nem megszemélyesíthető? Ez utóbbi kérdésre az írás nem ad kategorikus választ, de kiemeli, hogy személyes tudásunk világában a digitális térből származó információk legtöbbje nem ellenőrizhető, és ez problémákat vet fel a tudás és a bizalom témakörében.

Jelen tanulmány szerzője azt állítja, hogy mivel a digitális hálózati média humán ágensei mellett a hálózat technológiai gépi ágensei egyre önállóbbakká, mindinkább egyenrangú partnerekké válnak, a modernitásban a digitális hálózati média a maga Janus-arcú módján szűkíti az individuum önkifejezési lehetőségét. Bár az individuumok lényege továbbra is érintetlen a digitális hálózati médiától, a gépi ágencia egyre növekvő hatással formálja át őket. A tér- és időkereteket már nem uralják a felhasználók: a virtualitás és a realitás egyetlen világgá áll össze, amely meghatározza kereteinket. A digitális létünkből származó tudás hordozói a legritkább esetben személyesíthetők meg, sőt immár az sem biztos, hogy humán ágenshez kötődnek. Ennek következményeként a tudás helyett a hitek és a bizalom kerülnek előtérbe, a digitális hálózati média humán és gépi ágensei között új viszonyrendszer alakul ki.

Ember és gép: interakciók és intenciók sűrűjében

„Uploaded to the cloud, sounds like heaven."
– *Black Mirror*, 3. évad (Brooker 2016)

„A széleskörű internethasználat megváltozott kultúráról, emberi természetről, közösségi és személyes viszonyokról tanúskodik. Mindezek együttes érvényesülésének következtében az internethasználat kifejezi és elősegíti egy új emberi létforma létrejöttét, amelyet hálólétnek nevezünk" (Ropolyi 2020, 247.). A digitális hálózati média jelenléte egyre erősödik: ahelyett, hogy mellettünk lenne, inkább velünk, rajtunk, bennünk van. Nemhogy a mindennapok része lett, hanem – kezdetben némelyek, majd a pandémia alatt egyre többek számára – már-már a túlélés eszköze. A tanulás, a munka és a gazdaság életben maradása (például a kereskedelem hőfokának viszonylagos fenntartása) szempontjából kulcsfontosságú szereppel bír. Közhelyesülését mi sem mutatja jobban, mint köznevesülése: keveseknek jut eszébe ma már nagy kezdőbetűvel írni az internetet.

Az ember és ember közti kommunikáció mellett régóta definiált viszony az ember és gép közti kommunikáció, amelynek fő formája korunkban a *human-computer interface*-en keresztül valósul meg (Manovich 2001). Az ember-gép kommunikáció immár hasonló kontingenciával, esetlegességgel, bizonytalansággal bír, mint a humán-humán párbeszéd. Ember és gép dialógusa a humán-humán dialógushoz hasonlóan interpenetrációs viszony (Luhmann 2009), mert az ember és a gép kommunikációi kölcsönösen egymásba hatnak, szemben a korábbi ember-gép interakciókkal, amelyek során az emberi kommunikáció egyértelműen erősebb hatással bírt a gépre nézve, mert nagyobb kontrollt tudott gyakorolni felette, mint fordítva. A résztvevő felek hierarchiája az aszimmetria helyett fokozatosan egyre szimmetrikusabb jegyeket mutat: a digitális hálózati eszközök*kel* folytatott kommunikációink, például hogy milyen tartalmakat kínál fel számunkra egy intelligens algoritmus, lassanként épp annyira egyediek, személyre szabottak és pillanatfüggők, mint amennyire kontextusfüggők az emberek között zajló (akár digitális hálózati eszközök*ön* történő) társalgás mozzanatai.

Az ember-gép kommunikáció szimmetriájának erősödésében nagy szerepe van az automatizáció, a robotika és a mesterséges intelligencia fogalomhármasának, amely lassan, de biztosan autonóm ágenssé teszi a digitális technológiákat. Az EU-nak a robotikára vonatkozó 2020-as stratégiája így fogalmaz: „A robotikai technológia dominánssá fog válni a következő évtizedben. A munkahelyek és az otthonok minden vetületét befolyásolni fogja. A robotikában megvan a lehetőség arra, hogy átalakítsa életünket és munkafolyamatainkat, javítsa a hatékonyságot és a biztonságot, magasabb színvonalú szolgáltatásokat nyújtson, és munkahelyeket teremtsen. A hatása idővel egyre növekedni fog, és egyre intenzívebb lesz a robotok és emberek közötti interakció is" (European Agency for Safety and Health at Work 2020).

E növekvő hatás és az egyre intenzívebb ember-gép interakció ahhoz vezet, hogy a gépi intelligencia potenciálisan felzárkózhat az emberihez, vagy legalábbis megközelítheti azt, valamint hogy a gépi tanulás következtében az emberi felhasználók számára egyre kevésbé átlátható és követhető a digitális hálózati média struktúrája és a benne áramló információk eredete és célja. A 2010-es években e folyamat felgyorsulását platformizációnak kezdték nevezni (Helmond 2015): a közösségi média oldalai (*social network sites*, SNS) interaktív weboldalakból egységes, domináns infrastrukturális és gazdasági modellé álltak össze, amely platformot szolgáltat minden webes tartalom számára. E platform tulajdonosi szerkezete, a tartalomszerkesztés mögött meghúzódó döntések és motivációk, az algoritmikus irányítottság sajátosságai elrejtőznek a platform mögött, a struktúra megfigyelhetetlensége és hozzáférhetetlensége pedig magával hozza a kiszolgáltatottságot. Mindaddig ugyanis, ameddig az internetet úgy írhattuk le, mint számítógépek egybekapcsolt és kizárólag humán ágensek által üzemeltetett hálózatát, a virtuális valóság vándorai joggal feltételezhettek emberi intenciókat a tartalmak mögött. Mára azonban annyira jelentős arányban találhatóak gépi ágensek (például chatbotok) és automatikusan létrejött tartalmak (például *deepfake*-videók) a világhálón, hogy ennek nyomán felmerül a kérdés: honnan tudjuk, hogy mely tartalom létrejöttéhez rendelhető hozzá tudatos emberi szándék, és melyhez nem? Egyáltalán: honnan tudható, hogy mely tartalom született emberi, és melyik gépi intelligencia hatására?

Polikontexturalitás a létrétegek között

„There are only two industries that call their customers »users«: illegal drugs and software.”
— Edward Tufte (*The Social Dilemma* [Orlowsky 2020])

A digitális térben az emberi és gépi intelligencia közeledése folytán a megfigyelő és a megfigyelt szerepe egyre inkább közelít egymáshoz, és ebben az internet realityben, digitális *Panoptikonban* a megfigyelő sosem tudhatja biztosan, hogy mikor és milyen formában kerül be a megfigyeltek csoportjába. A megfigyelő és a megfigyelt individuum kategóriái logikai „és”-sel kapcsolódnak egybe, majd egészen össze is csúsznak. Akár algoritmus, akár hacker, akár hatóság gyűjt adatokat a *userről*, mindenképpen megfigyelhetővé válik, ezért előbb-utóbb megfigyelés tárgya lesz. Digitális lábnyomait önkéntelenül, tudtán és akaratán kívül bocsátja közszemlére.

A hálózatnak lényeges tulajdonsága a komplexitás, a robusztus felépítmény (azaz a nehezen pusztítható architektúra), és a decentralizáltság. Habár ez utóbbiból következik a források ismeretlensége, az ellenőrizhetőség elégtelensége, a digitális hálózati média használója mégis egyszerre éli meg a magas szabadságfok és ellenőrizhetetlenség, valamint a végzetes és totális kontroll

és megfigyeltség dichotómiáját. A megfigyelő – akárcsak Luhmann szociális rendszerelméletében – látja, amit a megfigyelt nem lát, mert nem is láthat. Az individuumnak már nem csupán begépelt vagy kattintott digitális jeleit regisztrálja a rendszer, hanem bionikus adatait is: tekintetének mozgását az előlapi kamerákon és a képernyők tetején ülő webkamerákon át, ujjlenyomatait az ujjlenyomat-olvasókon át, pulzusszámváltozását az aktivitásmérőjén át. Az ember és a gép közötti fizikai távolság egyre szűkül: ami elé a számítógépes ősidőkben le kellett ülnünk, azt később a táskánkban hordtuk magunkkal, majd kicsinyített formában a zsebünkbe költözött, utóbb pedig a csuklónkra vettük. A következő lépés logikusan adódik: testközelből a testre, testről pedig a testbe vándorol majd (majd?) a digitális eszköz. Egy ugrás választ el attól, hogy az okosóra helyett, amelynek gyorsulásmérő szenzora azonnal jelzi a családtagoknak, ha idős viselője bárhol a földre esett, testbe épített multiszenzorok mérjék a fizikai és biológiai kondíciót és akár egymással kommunikálva adjanak jelzést a hordozóik állapotáról.

Mindeközben az internethasználat helyszíne, amelyet sok esetben még ma is előszeretettel firtatnak a kérdőíves kutatások (például Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, 2020), egyre kevésbé releváns kérdés, hiszen az eszközeink egyre mobilabbak és egyre inkább ránk (illetve várhatóan belénk) költöznek. Ami azt illeti, az utóbbira már akadnak példák az IoT (*Internet of Things*) korszakában: nemcsak Elon Musk cégének kísérleteire kell gondolni, amelyek során sajtóhírek szerint sikerült gondolatirányítással vezérelni a számítógépet, hanem a bőr alá ültetett vércukorszintmérő szenzorokra, amelyek mobilapplikációba küldik az információt, vagy azokra a koponyába épített EEG-szerű érzékelőkre, amelyek lehetővé teszik, hogy viselőjük agyhullámok segítségével gépeljen szöveget a számítógépébe. A belénk épített hálózati eszközök drasztikusan átalakítják az internetezés helyéről alkotott elképzeléseinket: internetezünk mindenütt, ennélfogva sehol sem dedikáltan.

Nemcsak az internetezés fizikai helye függetlenedik a téri koordinátáktól, hanem az ideje is az időkoordinátáktól. Az internethasználat mennyisége napi, heti, havi stb. viszonylatban persze mérhető marad az aktív képernyőidő vizsgálatával, amely azt összesíti, hogy a tekintet mennyi időt tölt a képernyőre fókuszáltan. A zenei streamszolgáltatások terjedésével azonban aktív hallgatási időt is érdemes mérni, amely csak részben fed át az aktív képernyőidővel, vagy akár teljesen független is lehet tőle. Ráadásul az olyan digitális technológiák használati idejét mérni, amelyek képernyőt sem feltétlenül igényelnek, komoly kihívások elé állítja a kutatókat. Ameddig le kellett ülni a képernyők elé, és egy betárcsázási aktus során kellett csatlakozni a világhálóra, világos(abb)an és mérhető(bb)en különült el az internethasználat a többi cselekvéstől. Ezt segítette elő az is, hogy az internethasználat díja sok díjcsomagban napszakonként különböző volt. Ma, a *flat rate* díjcsomagok, a (nem egészen hálózatsemleges árképzéssel operáló) internetszolgáltatók és az *always online* generáció korában ez gyökeresen másképp van. A mérhetőség kérdése kapcsán gondoljunk például az Amazon *Alexájára*, amely leginkább

egy internetre csatlakoztatott asztali hangszóróhoz hasonlít: hangutasításokkal vezérelhető, és vizuális helyett vokális, illetve – más hálózati eszközökön végrehajtott – cselekvéses válaszokat ad. Nem könnyű másodpercekben, percekben, órákban egyértelműen mérni, hogy a felhasználó tulajdonképpen mennyi időt is tölt ezzel az eszközzel, miközben használja.

Az ember-gép interakciók szabott ideje, úgy tűnik, véget ért, a két létező szimbiózisra lépett. Ezzel párhuzamosan a betárcsázás, a felcsatlakozás „beavatás"-jellege is eltűnt, a digitális hálózati média igénybevételéhez nem kell sem be-, sem „kimosakodnia" az egyénnek, hanem permanens jelenléttel, vagy legalábbis a jelenlét mindenkori elvi lehetőségével viszonyulhat hozzá. A digitális tér és a realitás tere két világ helyett egy, a digitális és a reális idő fluid (Bokor 2019).

Világunk a fokozott polikontexturalitás felé halad (Éber 2020): egyidejűleg kontextusok sokaságában kommunikálunk, s ezek közül nem választható ki egyetlen, igazi, abszolút pozíció (Karácsony 2001, 66.). Ez a struktúra alapjaiban két évtizede nem változott , csupán a kommunikáció sebessége fokozódott: ahogy az internethálózat újabb és újabb csomópontjai egyre-másra kapcsolatokat hoznak létre, és ezáltal „sűrítik" a hálózatba kötött számítógépek gráfját, a kontextusok sűrűsége ugyanúgy válik egyre fojtóbbá az individuum számára. Realitásrétegeink, másképp fogalmazva pervazív, de különösen passzazsér szerepeink (Buda 1994, 39–40.) áttekinthetősége egyre inkább csak illúzió, és ez nemcsak a társadalmi érintkezési formák változatossága miatt van így, hanem a technológia is elősegíti. Ráadásul a különböző online tevékenységek (például levelezés, keresés, olvasás, videomegtekintés stb.) a saját terek és saját idők különböző fajtáit, privát megéléseit hozzák létre; akkor is érvényesülnek és egyszerre vannak jelen, ha a „user" a saját kontextusából viszonyul hozzájuk. Így válik az internet közege szubjektív terek és idők polikontexturális hálójává.

Az internet többdimenziós jellegének megértését támogathatja Hartmann (1975) ontológiai rétegekről szóló megközelítése. Eszerint a létezőket mind jellemzi a szervetlen létezés, a fizikai létréteg, az anyag jelenléte és az annak tulajdonságait jellemző fizikai törvények működése. Erre épül rá az élő organizmusokat jellemző biológiai-organikus létréteg. Felépülése az alatta lévő létréteg törvényszerűségeinek megtartásával és átformálásával történik: az élő (biológiai) létezőkre a fizikai törvényszerűségek ugyanúgy hatnak, mint az élettelen létezőkre, ugyanakkor a biológiai működés egy sor olyan jellemző kialakulását feltételezi – például mozgás, lélegzés, anyagcsere, növekedés, reprodukció –, amelyek túlmutatnak a fizikai létrétegen. Hartmannál a harmadik réteg a pszichéé, amely a fizikai és biológiai létezésen túl tudati létezést kölcsönöz a létezőknek. Ennek a létrétegnek a törvényszerűségei eltérnek az organikus-biológiai lététől, de függőviszonyban vannak vele. Ha úgy tetszik: a biológiai létréteg hordozza a tőle elkülönülő, bizonyos viszonylatban mégis tőle függésben működő tudati létréteget. Végül a szellemi lét következik, amely a puszta tudati létréteghez képest ismét többletet ad, spirituális dimenziókat

nyitva meg: „a szellemi lét birodalma nem egyszerűen a tudati lét folytatása, és a réteg törvényszerűségeit nem lehet megmagyarázni pusztán a tudati élet törvényszerűségeiből” (Hartmann 2010).

Míg az emberi létezők mind a négy létrétegben mozognak, a gépi ágensek (nevezzük akár automatizált gépeknek, robotoknak vagy mesterséges intelligenciának ezt a csoportot) evidensen csak a fizikai létréteghez kötődnek, a biológiaihoz nem. Kérdéses viszont, hogy a tudati létréteg mennyire jellemzi a gépi ágenciát, az pedig még inkább a filozófia területére viszi a gondolkodót, hogy a szellemi létréteg birtoklására esélye nyílik-e valaha a gépeknek. (Ez az írás kívül esik azon a terjedelmen, szándékon és kompetenciakörön, amelyekkel ezt a problémát meg lehetne válaszolni.) Akárhogyan is, mindenképpen jellemzi a 2020-as éveket, hogy a fejlesztők kvázi-tudati és kvázi-szellemi létrétegszerűségekkel igyekeznek ellátni a gépi ágenseiket: ügyfélszolgálati chatbotok, adaptív kommunikációs rendszerek, személyre szabható virtuális tutorok produkálnak tudati-szerű és szellemi-szerű viselkedésmintákat, amelyek közelíteni igyekeznek egymáshoz a humán és gépi ágensek létréteg-struktúráját. Ez egyelőre csak a látszat szintjén működik, de ahogy Bostrom (2016) rámutat, a szingularitás jövőbeli elérésével a gépi intelligencia meghaladhatja az emberit, és ez akár a gépi ágensek tudati és szellemi kiérlelődését is maga után vonhatja. Addig, amíg ez megtörténik, a humán ágensek a digitális hálózati médiában azt tapasztalhatják, hogy a gépi ágensek már-már valódi partnerként jelennek meg számukra, egyenrangú kommunikációs helyzetekben, mintha rendelkeznének a tudat és a szellem létrétegeivel.

A digitális nomád szállásterületének két arca

„Digital nomadism is not always experienced as autonomous and free but is a way of living that requires high levels of discipline and self-discipline”
(Cook 2020).

Az internet használatával kezdettől fogva kéz a kézben járt a felhasználónak az a tapasztalata, hogy a tér és az idő, illetve a lokalitás fogalma és az időtudat átértelmeződött. Mindeközben a testtel való kommunikáció továbbra is csak korlátozottan fordítható át a szavak világába, hiszen „az érintést nem helyettesíti az emotikon” (Gacsályi 2021).

A metaforikus digitális nomád, aki egy be nem lakott területen, a virtuális valóság földjén vándorolva újabb és újabb szegleteket fedez fel, és előre megjósolhatatlan útvonalat jár be a hiperlinkeken ugrálva – immár a múlté. A 21. század digitális nomádjai és az általuk alkotott virtuális közösségek gondosan programozott viselkedéstriggerek mentén cselekednek még akkor is, ha többségük nincs tudatában ennek. E kiváltó ingerek összefoglaló neve brain-hacking, azaz a neurohormonális rendszer befolyásolása a digitális hálózati médiafelületek megfelelő designjának segítségével. Mikroszinten,

a mindennapi internethasználat során – sok más mellett – az értesítések és állapotfrissítések megfelelő időzítése, makroszinten, az internetezés tágabb kontextusában pedig a személyes érdeklődésre hangolt tartalmak felkínálása teremti meg a szoros kötődést a virtualitáshoz. A humán ágensek sajátos biológiai és tudati működését kiaknázva a gépi ágensek – és persze humán tervezőik – sajátos kötődést alakítanak ki a felhasználóknál. Ennek következtében növekszik a szerotoninszint, és fellép a szorongásérzés, ha az okostelefont egy rövid időre eltávolítják a használójától. Ugyanennek következtében emelkedik a dopaminszint, és elönti a felhasználót a jó érzés, ha sok pozitív visszajelzést kap egy feltöltött tartalomra. Ugyanennek következtében érez a felhasználó ellenállhatatlan késztetést, hogy legritkábban ötpercenként ellenőrizze az értesítéseit a digitális eszközein, és nehogy lemaradjon valamiről (Przybylski et al. 2013). Ennélfogva a digitális nomád, aki, mint látható, biológiai létrétegébe ágyazottan cselekszik, csak nagy önfegyelemmel tudja kontrollálni azt, ahogyan a digitális lét hat rá – ha egyáltalán tudja.

De végső soron hogyan viszonyulnak a humán ágensek a digitális hálózati médiából kapott tartalmakhoz? Viszonyulásuk zavarba ejtően ellentmondásos képet mutat. Miközben a digitális képernyőidő összességében stabilan túllépte a televíziózással, rádiózással, újságolvasással, végső soron a klasszikus tömegkommunikációval töltött időt (Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2020), a tartalomfogyasztás közösségi élményét felváltották az egyéni tartalomfogyasztási útvonalak, az *on demand* tartalomfogyasztás, és ehhez az egyének privát médiagyakorlatokat alakítanak ki (Aczél, Andok és Bokor 2015; Couldry 2004). E tekintetben a nomád még nomádabb lett: immár még inkább jellemző, hogy magányosan vándorol a neten, mint korábban. Luhmann megfogalmazásában: „az internet nem tömegmédium" (Laurin 2008), a tömegesség helyett sokkal jellemzőbb rá a fragmentált, individuális tartalomfogyasztás. Másfelől a digitális hálózati média közösségi médiának nevezett része meggyőző karriert futott be a platformtípusok között: a digitális nomádoknak soha ilyen kiterjedt hálózati kapcsolatrendszere nem volt más humán ágensekkel, mint most. E tekintetben a nomád annyi társat kap(hat)ott a *social mediában*, amennyiről húsz éve még nem is álmod(hat)ott.

Ami a tartalmakba vetett hitet illeti, az szintén kétarcú: a digitális nomád szinte reflex-szerűen az említett online társas hálózatához fordul megszerezni a problémamegoldáshoz szükséges tudást, sőt bátran támaszkodik is arra. Hírportálok helyett a legtöbbjük inkább közösségimédia-hírfolyamokat olvas, amelyekben intézményi és privát ágensek tartalmai keverednek (Molnár 2014).[3] Ugyanakkor egyre szkeptikusabban tekint általánosságban minden intézményes kommunikációra, különösen a politikaiakra, de sajnálatos módon a tudományosakra is, akár on-, akár offline találkozik azokkal (Székely 2018).

[3] Ezt példázza a marketingben az online márkarombolás, amely érkezhet intézményi (kollektív) és felhasználói (individuális) ágens felől egyaránt (Bokor 2014).

A felhasználók által generált tartalmak valós idejű előállítása és megosztása kezdetben a Wikipédia-projektben igyekezett konstruktívan testet ölteni. Minden vele kapcsolatos fenntartás ellenére – hiszen például akadémiai körökben a legtöbb intézményben kifejezetten ellenjavalltnak tartják az online szócikkek tudományos forrásként való idézését, felhasználását, és erre szocializálják a felsőoktatási hallgatókat is – a Wikipédia önmagában impozáns bizonyítéka a digitális nomádok kooperációjának, és annak, hogy az információk transzparens nyilvántartása elősegíti azok hitelességét: bár egy adott időpillanatban elképzelhető, hogy éppen fals információt látunk, annak javítására nem kell sokáig várni, ha a „közbölcsességet" működni engedjük. Mindez azonban csak olyan közegekben működik, ahol az individuumoknak van kontrolljuk a közösség felett. Amennyiben azonban az intézmények nem biztosítják a tartalomelőállítás és -szerkesztés transzparenciáját, rejtett intenciók jelenhetnek meg a folyamat során, az individuumok kontrollja elvész, és végső soron megállapíthatatlanná válik, hogy a kapott információ hiteles-e vagy sem: az igazságtartalom kontigens és relatív lesz.

A digitális nomádok „szállásterületének" jelentős részét lefedő online hírszolgáltatás a Wikipédiától gyökeresen eltérő logika mentén működik: szűk intézményi kör (kapuőr) határozza meg, az igazság-hazugság bináris kódja így nehezen hozzáférhető. A *fake news* iparág, a kibermanipuláción alapuló diplomácia, a tudománykommunikáció válsága mind-mind erősíti azt a tézist, amelyet az itt-és-most tudásról két évtizede olvashattunk: minden tudás, amelyet az individuum a virtuális realitásban szerez, maga is virtuális, vagyis esetleges, lehetséges: felvehet egyes és nullás igazságértéket egyaránt, sőt – Schrödinger macskájához hasonlóan – akár a kettőt egyszerre is, az individuumok különböző olvasataitól függően. Az információk igazságértéke relativizálódik, bináris kódja erodálódik. A virtualitás igazságértéke megállapíthatatlan, egyszerre vehet fel különböző szubjektív igazság- és „hamisságértékeket".

Az igazságkeresés sikerét nem segíti elő az sem, hogy a 2010-es évek végének hívószava, a *deepfake*-technológia immár nemcsak a felnőttfilmes iparág játékaként jut érvényre, hanem komoly digitálisalapú geopolitikai célokat szolgálhat: tanuló algoritmusok készítenek olyan politikusi nyilatkozatokat a virtuális térben, amelyek a realitásban sosem estek meg. Ugyanezek az ismert embereket és megnyilatkozásaikat olyan módon rekontextualizálják, hogy az a felületes szemlélő számára hiteles legyen. Sőt, a virtuális tér hétköznapi helyzeteiben is szembejönnek a valóságban nem létező, ugyanakkor létezőnek tűnő karakterek, hála például a „This person does not exist" projektnek. A tudás és a bizonyosság teljesen szubjektív és érzékek felett álló kategória lett.

A virtuális tér manapság Janus-arcú, mégpedig, ahogy láthattuk, a nomádok nomádsága és közösségisége, a tartalomfogyasztás egyéni és társas jellege, valamint a tartalmakba vetett hit szempontjából mindenképpen. Ezek mellett további két szempont teszi kétarcúvá a digitális nomádok „szállásterületét". Először is humán és gépi ágensek viselkedései egyszerre formálják e „tájat", egyszerre gyakorolnak rá hatást, karakterét együttesen alakítják ki.

Másodszor, miközben továbbra is a korlátlan szabadság érzetét kínálja, a virtuális tér egyre növekvő mértékben tereli humán felhasználóit előre kialakított utakra, sarkallja őket előre megtervezett viselkedési minták követésére. Másképpen: ember és gép szimmetrikus ágenciájából a szabad, nomád vándorlás és a biológiai és tudati létrétegbe kötött individualitás egyszerre termelődik ki.

Következtetés: új megbékélés felé

Bár kezdetben úgy tűnt, hogy a mobil információs társadalom technológiái a modernségben nem hoztak sok változást az individualitás kifejeződése szempontjából, az elmúlt húsz év mégis árnyalta a képet. A virtualitás és realitás határán egyensúlyozó individuum már nem két világ polgára, hanem egyé, amely magába foglalja a konvergáló virtualitást és realitást. A digitális hálózati médiában (és médiával) töltött idő, valamint az internetezés helye egyre nehezebben mérhető meg objektív módszerekkel. Az individuum tér- és időészlelése ennek megfelelően válik viszonylagossá, tartalomfogyasztása pedig egyre inkább egyénivé. Ez az egyéniség azonban nem spontán, hanem tervezett: a digitális hálózati média –az individuumok biológiai és tudati létrétegeinek sajátosságaira építve – erős kontrollt gyakorol a felhasználók felett.

A digitális hálózati média humán ágensei mellett a hálózat technológiai gépi ágensei egyre önállóbbakká, mindinkább egyenrangú partnerekké válnak, a digitális hálózati média az ezredforduló kezdete óta a maga Janus-arcú módján mindinkább szűkíti az individuum önkifejezési lehetőségét. Bár az individuumok szellemi esszenciája (talán) továbbra is érintetlen a digitális hálózati médiától, a gépi ágencia mégis egyre erősebben formálja át őket, viselkedéseiket, gondolataikat, a tudásba vetett bizalmukat.

A tér- és időkereteket már nem uralják a „digitális nomádok”: a virtualitás és a realitás korábban szétválasztható színterei egyetlen világgá áll össze, amely meghatározza kereteinket. A digitális létünkből származó tudás hordozói csak nagyon kivételes esetekben személyesíthetők meg, ha egyáltalán humán ágenshez kötődnek. A tekintélyhez kötődő tudás helyett a hitek és a bizalom kerülnek előtérbe. A digitális hálózati média humán és gépi ágensei között új viszonyrendszer alakul ki.

A digitális nomád metaforája sem állja már meg a helyét: aki korábban egyedül vándorolt a feltáratlan, kiaknázatlan területeken, az most számtalan társsal együtt – úgy más individuumokkal, mint gépi ágensekkel –, de továbbra is egyéni útvonalakon halad, de szabadsága már csak látszólagos. Mind a biológiai működése, mind a társas túlélése, mind pedig a tudati folyamatai hozzákötik őt a digitális hálózathoz. E digitális létben, mint a példák mutatták, szaporodnak a gépi ágensek, amelyek korábban még jellemzően emberi szándékokat jelenítettek meg, de autonómiájuk fokozódásával immár nemcsak alárendeltjei lehetnek az individuumnak, hanem egyenrangú ágensként

is megjelenhetnek – olykor emberi ágensnek álcázva magukat, olykor nyílt kártyákkal játszva és gépi ágensként mutatkozva. A jövőben ez a szimbiózis fokozódni látszik. Így a digitális hálózati média következő húsz éve, könnyen lehet, annak története lesz majd, hogyan tud megbékélni egymással emberi és gépi intelligencia, és hogyan kínálnak fel egymásnak újabb megoldásokat az individuum kifejeződésére.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönettel tartozik Gálik Mihály professor emeritusnak, amiért valamikor a 2010-es évek első felében figyelmébe ajánlotta a bevett „újmédia” és „mobil információs technológia” terminusok precíz helyettesítőjeként a „digitális hálózati média” fogalmát, továbbá amiért szerkesztési és tartalmi tanácsokkal látta el a szerzőt e cikk születésekor.

Karácsony András nemcsak a digitális nomádokról szóló 2001-es írással, hanem a szerző doktori dolgozatának egykori témavezetésével, majd e cikk értő olvasásával, előzetes véleményezésével is rengeteget segített. Nézete szerint, amíg a fizikai világban is lehetséges álca (maszkírozás, hamis név), addig a digitális hálózati médiában ez most már rutinszerű feladat, amelynél a lebukás veszélye minimális. Épp ezért nehezebb ma már párhuzamba állítani a kibervilágot a realitással, mint húsz évvel ezelőtt.

Szintén köszönet illeti Ropolyi Lászlót, aki a technikafilozófia szemszögéből értékelte ezt az írást, és eközben számos megfontolandó gondolatot fogalmazott meg a virtualitásról mint mértékkel rendelkező valóságról, a nethasználatról mint alapvető és legfontosabb személyiségformáló tényezőről, valamint arról, hogy a mesterséges intelligencia átlépi-e valaha az ember és a gép közti határvonalat. Minden bizonytalanság ellenére is biztató, hogy ezek a kérdések valódi kérdések még, s mint ilyenek, sok-sok további gondolkodást igényelnek a jövőben.

Irodalom

Aczél Petra, Andok Mónika és Bokor Tamás. *Műveljük a médiát*. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó, 2015.https://buvosvolgy.hu/dokumentum/108/aczel_muveljuk_a_mediat.pdf

Bokor Tamás. *„Posztmodern nomádok. Virtuális közösségek a realitásban.”* In Magyar Kommunikációtudományi Társaság 2010. június 11-12-i, „Közösségek mai (kommunikációs) arculata” című konferenciájára, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2010. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2875/1/mktt_szoveg.pdf

Bokor Tamás. *Humán online társadalmi kommunikáció. Internetes szociális rendszerek rekonstrukciója a nyilvánosság és a közösségképződés kontextusában. Doktori értekezés*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2011. https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15323/bokor-tamas-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Bokor Tamás. „More than Words, Brand Destruction in the Online Sphere." *Vezetéstudomány - Budapest Management Review* 45, no. 2 (2014): 40–45. https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2014.02.06

Bokor Tamás. „From Digital Cradle to Virtual Grave Ethical Challenges in the Real-Virtual World." In Ahmet Ayhan (szerk.). *New approaches in media and communication*. Bern: Peter Lang, 2019.

Bostrom, Nick. *Superintelligence: Paths, dangers, strategies*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Brooker, Charlie. *Black Mirror (3. Évad)* [Science fiction; Stream]. Netflix. 2016.

Buda Béla. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula Kiadó, 1994.

Castells, Manuel. *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Cook, Dave. „The freedom trap: Digital nomads and the use of disciplining practices to manage work/leisure boundaries." *Information Technology & Tourism 22, no. 3* (2020): 355–390. https://doi.org/10.1007/s40558-020-00172-4

Couldry, Nick. „Theorising media as practice." *Social Semiotics* 14, no. 2 (2004): 115–132. https://doi.org/10.1080/1035033042000238295

DiMaggio, Paul, Hargittai Eszter, W. Russell Neuman és John P. Robinson. „Social Implications of the Internet." *Annual Review of Sociology* 27, no. 1 (2001): 307–336. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.307

Éber Márk Áron. „A rendszer fáj a földnek: Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban." *Replika* 114. szám (2020): 41–61. https://doi.org/10.32564/114.2

Osha.europa.eu. European Agency for Safety & Health at Work. „Áttekintés a munka jövőjéről: Robotika." Utolsó hozzáférés: 2021. április 30. https://osha.europa.eu/hu/publications/future-work-robotics

Mandiner. Gacsályi Sára. „Az érintést nem helyettesíti az emotikon." Utolsó hozzáférés: 2021. április 30. https://mandiner.hu/cikk/20210210_az_erintest_nem_helyettesiti_az_emotikon

Hartmann, Nicolai. *New ways of ontology*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1975.

Hartmann, Nicolai. *Ethik* (4., unveränd. Aufl, Rep.2010). Berlin: De Gruyter, 2010.

Helmond, Anne. „The Platformization of the Web: Making Web Data Platform Ready." *Social Media + Society* 1, no.2 (2015), 205630511560308. https://doi.org/10.1177/2056305115603080

Karácsony András. „Individualitás a nomádok földjén." *Információs Társadalom* I, 1. szám (2001): 61–67.
DOI: http://dx.doi.org/10.22503/inftars.I.2001.1.5

Ruhrbarone. Laurin, Von Stefan. „Interview mit Niklas Luhmann: ?Das Internet ist kein Massenmedium?" Utolsó hozzáférés: 2021. április 30. https://www.ruhrbarone.de/niklas-luhmann-„das-internet-ist-kein-massenmedium"/1109

Castells, Manuel. *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Luhmann, Niklas. *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009.

Manovich, Lev. *The language of new media*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2001.

McLuhan, Marshall. *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest: Trezor Kiadó, 2001.

Molnár Attila Károly. „Arctalan hangok." In Lányi András és László Miklós (Szerk.). *Se vele, se nélküle? - Tanulmányok a médiáról,* 51–83. Budapest: Wolters Kluwer Kiadó, 2014.

NMHH. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság. *„Az elektronikus hírközlési piac fogyasztóinak vizsgálata*. Internetes felmérés – 2019." Utolsó hozzáférés: 2021. április 30. https://nmhh.hu/dokumentum/212534/internet_2019_tanulmany.pdf

Orlowsky, Jeff. *Social Dilemma* [Documentary; Stream]. Netflix. 2020 https://www.thesocialdilemma.com

Przybylski, Andrew K., Kou Murayama, Cody R. DeHaan, & Valerie Gladwell. „Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out." *Computers in Human Behavior* 29, no. 4 (2013), 1841–1848. https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.02.014

Ropolyi László. „Digitális identitás—E-személyiség." In Daróczi Enikő és Laczkó Sándor (Szerk.). *Lábjegyzetek Platónhoz 18. Az identitás*, 245–259. Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó, 2020.

Székely Levente (szerk.). *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében: Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: ENIGMA 2001. Kiadó és Médiaszolgáltató KFT., 2018. https://www.researchgate.net/profile/Eleonora-Szanyi-F/publication/328610670_Iskolapadbol_a_munkaeropiacra_-_magyar_fiatalok_karrierpalyaszakaszainak_elemzese/links/5c04feb2a6fdcc74c846b788/Iskolapadbol-a-munkaeropiacra-magyar-fiatalok-karrierpalyaszakaszainak-elemzese.pdf

Turkle, Sherry. „Cyberspace and Identity." *Contemporary Sociology 28, no 6*. (1999): 643–648. https://doi.org/10.2307/2655534

Varga János. (szerk.). *20 éves a magyarországi internet: Ahogy a szakemberek megélték, megélik*. (Budapest): Internet Szolgáltatók Tanácsa, 2011.

GÁLIK MIHÁLY

A TELEVÍZIÓZÁSTÓL AZ AUDIOVIZUÁLIS MÉDIA-ÖKOSZISZTÉMÁIG

Bevezetés

■ A televíziózás kialakulása hosszú, a 19. századba visszanyúló folyamat. Az a látnoki elképzelés, hogy a telefonálás mintájára képet is lehetne távolra továbbítani, már a század utolsó negyedében felvetődött, ám csak lassan vált valóra. A villamosság, a fényképezés, a távírászat, a távbeszélés, a filmkészítés, a rádiózás terén szerzett ismeretek, az ezekkel kapcsolatos találmányok és más innovációk az 1930-as évek második felére értek össze, és ekkortól kezdődtek el néhány fejlett országban a nyilvános, a közönségnek szóló televízióadások. Fontos tömegmédiummá viszont csak a második világháború befejeződése után válhatott a televízió, és először az Amerikai Egyesült Államokban, majd kisebb-nagyobb késéssel másutt, így Európában is példátlan gyorsasággal hódította meg a közönséget.

Az új tömegmédium fogadtatásának sikerét egyértelműen mutatta nézettségének gyors terjedése. A televízió a maga rendkívül változatos kínálatával az információk és a szórakoztatás szinte korlátlan tárházát kínálta fel a közönségnek, és hamar kiderült, hogy vonzereje messze felülmúlja a korábbi tömegmédiumokét. A tévénézés rövidesen a szabadidő-felhasználás éllovasa lett, a tévéműsor a nap mint nap fogyasztott közszükségleti cikkek körébe sorolódott.[1] A közönségsikerét magyarázó tényezőket számos szaktudomány kutatói vizsgálták a pszichológiától a szociológián át a vezetéstudomá-

Úgy tűnik, a formálódó komplex digitális média-ökoszisztémában a hálózati audiovizuális médiaszolgáltatások nem annulálják a televíziózást, hanem inkább kiterjesztik.

nyokig. Úgy tűnik, hogy a tájékozódás és a szórakozás egyéb formáival összevetve a televíziós műsorszámok elérhetősége könnyű, nézésük kevés mentális erőfeszítést igényel, így a jutalom/ráfordítás hányados vagy a haszon/költség arány a közönség számára kedvezőbb, mint más tömegmédiumok esetében.

A televíziózás fogalmának tudományos igényű meghatározásaiban ott találjuk mind a technológiai oldalt, különös tekintettel a műsorok terjesztésére, mind a műsorok összeállítását és szolgáltatását, mind magát a televízió nézését, és ez a közelítés egyaránt jellemezte a kulturális,[2] a gazdaságtani[3] és a tömegkommunikáció-elmélet[4] nézőpontú elemzéseket. Az ágazat aranykora minden kétséget kizáróan a 20. század második felére esett, ebben az időszakban vált a televízió afféle óriásmédiummá (*giant medium*), ahogyan gyakran emlegették. Átalakulását elsősorban gazdasági nézőpontból foglalom össze, természetesen a technológiai, kulturális és társadalmi környezetbe ágyazva.

Az infokommunikációs technológiák (IKT) és azokon belül a kiemelten digitális műsorterjesztés és az internet látványos fejlődése s nyomában a konvergencia jelensége a televíziózást is új kihívásokkal szembesítette az 1990-es években. Sőt, horribile dictu, egyre többen és egyre többet beszéltek arról, hogy a tömegkommunikáció kora a végéhez közeledik, és különösen népszerű téma lett a televíziózás végéről beszélni. Ezen hype[5] megfogalmazásában talán az 1990-es évek nagy hatású médiakutatója, az MIT Media Lab akkori vezetője, Nicholas Negroponte játszotta az úttörő szerepet. Az 1995-ben kiadott, könyvvé szerkesztett tanulmánykötete[6] igazi tudományos *bestseller* lett, amelyet rövid idő alatt több mint harminc nyelvre lefordítottak, és úton-útfélen hivatkoztak rá. Negroponte könyve rám is erős hatást gyakorolt, de a tömegkommunikáció és benne a televíziózás végét felvázoló, a média nagyvállalatainak eltűnését előrevetítő jövőképével nem tudtam azonosulni.[7]

Az első korszak: a korlátozott kínálatú televíziózás

■ A televíziózás első korszaka az angol nyelvű szakirodalomban a *broadcasting television* nevet kapta, de később a *broadcast* tv rövidítés is meghonosodott. A jelzőként használt *broadcasting* főnévként egyrészt a műsor terjesztésére használt technológiát jelenti, másrészt magát a műsorszolgáltatást. A televízióműsor alapegysége a műsorszám, a műsorszolgáltatás pedig az egyes műsorszámoknak a tévétársaság által összeszerkesztett és a nyilvánosság számára közzétett sorozata. A *broadcasting television* kifejezést magyarul talán a hagyományos televíziózás szóösszetétel adja vissza a legjobban.

A kezdetben alkalmazott műsorterjesztési technológia a vezeték nélküli jelátvitel[8] egyik válfaja, az analóg földfelszíni műsorszórás volt, önmagában is erős befolyást gyakorolva az ágazat szerkezetére. A terjesztésre rendelkezésre álló frekvenciakészlet szűkössége ugyanis csak néhány csatorna sugárzását tette lehetővé, így a televíziózás első két évtizedét átfogó korszakot nevezhetjük a korlátozott kínálat modelljének. Árnyalja a képet, hogy a modell amerikai és európai válfaja erősen eltért egymástól annak következtében, hogy ugyanazt a terjesztési technológiát más történelmi, kulturális és társadalmi közegben alkalmazták.

Az amerikai médiaszíntéren főként üzleti alapon épült fel a televíziózás, és jellemzően három-négy szereplő működött az egyes piacokon mind helyileg, mind országosan. Az ágazatba való belépéshez az engedélyeket a szövetségi hatáskörű szabályozó hatóság, a *Federal Communication Commission* (*FCC*) adta

ki. A műsorszolgáltatás terjesztéséhez szükséges frekvenciákért pályázni kellett, a pályázati feltételeket az *FCC* határozta meg és bírálta el a jelentkezők pályázatait is. A frekvenciakincs, más országokhoz hasonlóan, mindig köztulajdonban volt, függetlenül attól, hogy milyen ideológiájú, pártösszetételű szövetségi törvényhozás és kormányzat irányította az országot.

A korlátozott kínálatú televíziózás amerikai modelljében a közönség számára a nézés ingyenes, a műsorok az adott vételkörzeten belül mindenki számára elérhetőek, s ennyiben közeli rokonságot mutatnak az úgynevezett közjavakkal.[9] A műsorszolgáltatók bevételeinek döntő részét a reklámbevételek adják, a kereskedelmi televíziózás nevet pedig a reklám egyik elnevezéséből (úgymint *commercial*) kapta az ágazat. Az indulás után, összeszervezve a helyi társaságokat, három országos hálózat alakult ki. Mindhárom középutas szórakoztatást szolgáltatott a nézőknek, mivel a tapasztalatok szerint az ilyen műsorfolyam vonzotta a legnagyobb közönséget. A csatornák menedzselése során a legkevésbé kifogásolható műsorszerkezet összeállítása (angolul: *the least objectionable programming*) saroktételnek számított, így azután a három országos hálózat csatornái szinte ugyanazt a fajta műsort kínálták a közönségnek.[10]

Az európai országokban az állam mondhatni megtartotta magának az ágazatot, s a televíziózás állami monopóliuma még a demokráciákban is jellemző volt egészen az 1980-as évek elejéig, az autoriter országokról nem is szólva. Az állami/közszolgálati műsorszolgáltató monopólium működtetésének fő forrása az előfizetési díj lett, amit a televízióval rendelkező háztartásokra róttak ki, és ami közgazdasági tartalmát tekintve amolyan fejadó. Ki lehetett ugyan mutatni érdemi különbségeket a végrehajtó hatalomhoz kapcsolt francia állami televízió és a közszolgálati jellegű brit között, valamint gyökerében más volt a spanyol és portugál diktatúrák televíziója, mint a skandináv demokráciáké, de abban hasonlóak voltak, hogy a közpolitika magát a piacot nem engedte működni. Vagy ha kivételként mégis, akkor csak egészen sajátos, ha úgy tetszik, kvázi-piacként, mint az Egyesült Királyságban.[11] A különböző országokban működő médiarendszerek szerkezetét a piaci erők mellett nagyban befolyásolták társadalmi berendezkedésük jellegzetességei,[12] mintegy illusztrálva, hogy a médiaszervezetek – akarva, nem akarva – egyúttal politikai és kulturális szervezetek is.

A korlátozott kínálatú televíziózás korszakában a média közönsége korábban soha nem tapasztalt mértékben koncentrálódott. Az óriássá nőtt televízió képes volt a közönség szinte egészével rövid idő alatt kapcsolatot teremteni és hozzájuk üzeneteket/tartalmakat eljuttatni.[13] Ez a tény a kereskedelmi tévécsatornák által sugárzott műsorokat abban az értelemben is közjavakká tette, hogy azok nagyban hozzájárultak a társadalmi összetartozás és a társadalom rendezett működése szempontjából nélkülözhetetlen közös tapasztalatok, élmények, narratívák kialakulásához.[14]

A második korszak: a sokcsatornás televíziózás

■ Az 1970-es évektől az Amerikai Egyesült Államokban, támaszkodva a mind több településen kiépülő műsorterjesztő kábelhálózatokra, lassan elkezdődött a szakosodott tartalmú tévécsatornák *(thematic channels*) piacra lépése. Igaz, már korábban is jó néhány helyi piacon működtek kábeltelevíziós rendszerek, növelve a helyben lakók számára elérhető csatornák számát, de a döntő változást az idézte elő, hogy a hetvenes évek elejétől elkezdődött a helyi kábelhálózatok fej-

állomásai és a műholdas műsorszétosztás összekapcsolása, így az addig csak helyi vagy körzeti elérésű kábelcsatornák országossá válhattak. Mivel a kábelen terjesztett műsorok megindításához nem volt szükség a szövetségi szabályozó hatóság engedélyére, az amerikai televíziózás a *sokcsatornás* korszakba lépett. A televíziózás korszakváltása nagyjából egy évtizedes időkéséssel Nyugat-Európában is elindult,[15] ennek társadalmi előfeltétele a televíziózás állami monopóliumának felszámolása volt, ami a térségben Olaszországban vette kezdetét 1976-ban.

A sokcsatornás televíziózás modelljében a megannyi zsánerre – film, sport, zene, hír, történelem, életmód, hobbi stb. – szakosodott csatornák kínálata a közismert metaforával élve amolyan *narrowcasting*. A megelőző korszakot jellemző „mindenki ugyanazt nézi" közönségmintázat elhalványul, és csak egy-egy kiemelkedő érdeklődést felkeltő műsorszámra jellemző, a saját tartalmi preferenciáit követő közönség részekre bomlik, szaknyelven szólva fragmentálódik. A *narrowcasting* és a *broadcasting* televíziózás annyiban viszont hasonló, hogy az egyes csatornákat tekintve mindkettőben központi szerepet játszik az egymáshoz fűzött műsorszámok célirányos szerkesztése (*programming*), hiszen az így kialakuló műsorfolyam (*flow*) révén a műsorszolgáltatók törekednek rábírni a közönséget, hogy ne váltsanak csatornát egy-egy műsorszám nézésének végeztével, hanem maradjanak velük.

A kábeltelevíziózás – és tegyük itt hozzá, majd az 1980-as évekre beérő műholdas televíziózás – üzleti modellje is módosult a hagyományos televíziózáshoz képest. A sokcsatornás terjesztési platformok üzemeltetői különböző műsorcsomagokat kínálnak fel a közönségnek, s ezekért a háztartásoknak fizetniük kell. Az egyes műsorcsomagokba bekerülő csatornák szerződésben rögzített jogdíjak fejében engedik át a terjesztői platform üzemeltetőinek a maguk portékáját, és emellett még jellemzően a reklámpiacokról is szereznek bevételeket. Az 1970-es évektől megjelentek a kábelpiacon a csomagokon kívüli, egyedileg elérhető úgynevezett prémiumcsatornák is. Ezek a közönség számára külön értéket jelentő extrákat kínálnak fel, olyanokat például, mint a műsorfolyam reklámmentessége, a nagy sikerű mozifilmek korai műsorra tűzése, a nézők tömegét vonzó sportesemények valós idejű „élő" közvetítése, a saját gyártású exkluzív tartalmak stb. Az ilyen csatornák eléréséért külön kellett fizetni, jól ismert példájuk az HBO filmcsatorna, amelyet 1972-ben alapított a Time lapkiadó vállalat.[16]

A fejlett országokban az 1970-es évek második felében jelent meg a műsorszámok rögzítésére alkalmas videomagnó (*video casette recorder*, *VCR*), s bár használatának terjedése nem volt különösebben gyors, azért az ezredfordulóra a fejlett országokban már a háztartások nagyjából háromnegyedében ott volt a készülék. A *VCR* használatával egyfajta irányítói szerepbe is kerülhetett a néző, hisz a kazetta tetszőleges időpontban leállítható, vissza- vagy éppen előretekerhető, bizonyos részek többször is megnézhetők, a reklámok átugorhatók stb. Az amerikai televízió- és filmipar vezetőinek első reakciója kifejezetten ellenséges volt a *VCR*-hez, mert saját piacukat érezték fenyegetve. Megjelentek a televíziózás végét megfogalmazó, feltűnést keltő előrejelzések is, de mielőtt még 'a televíziózás vége' *hype* igazán megerősödhetett volna, szinte magától eltűnt.

Hamar bebizonyosodott ugyanis, hogy a filmesek és a tévések aggodalma túlzott, mert a *VCR* elterjedése inkább pozitív, semmint negatív hatást gyakorolt mind a filmgyártásra, mind a televíziózásra. A háztartásokban a videorögzítőt használni kezdték a vásárolt és a videotékákból kölcsönzött műsorkazetták vagy éppen az amatőr/saját videokamerás felvételek lejátszására is, s ezek idővel fon-

tosabbak lettek a közönség számára, mint a műsorszámok rögzítése. A közönségmérési adatok összegzése azt mutatta,[17] hogy az 1990-es évek derekán az amerikai háztartásokban majd kétszer olyan gyakran használták a készüléket az ilyen kazetták lejátszására, mint műsorszámok rögzítésére, ami markánsan eltért a korai szakasz *VCR* használatától és az előrejelzésektől.

Az ezredforduló környékén piacra került a második generációs digitális videorögzítő (*digital video recorder, DVR*). Az új csúcstechnológiás (*high-tech*) eszköz nem igényel külön adatrögzítőt (kazettát), kezelése könnyű, egyszerre több műsorszám felvételére is alkalmas, és amennyiben elektronikus programkeresővel is el van látva, úgy a műsorszám címe szerint is be lehet a felvételt állítani,[18] de ez sem volt elég tömeges elterjedéséhez. A videomagnó éppoly kevéssé változtatta meg a sokcsatornás környezetben a tévénézést, mint ahogy korábban a hangrögzítő magnetofon elterjedése a rádiózást. A nézők túlnyomó többsége a megszokást követve továbbra is egy időben nézte a csatornák műsorait azok sugárzásával, mondhatni hiányzott még az az erős ösztönző, ami a közönséget a döntő változtatásra ösztönözte volna.

Az 1990-es évek második felére beérett egy újabb műszaki innovációcsokor, az egyes műsorterjesztési technológiák digitalizálása, ami egy további nagyságrenddel növelte a terjeszthető műsorok számát, és egyúttal utat nyitott a csatornák és a nézők közti közvetlen kapcsolatok megteremtése, az interaktív televíziózás felé.[19] Végül azonban, minden műszaki kiválóságuk ellenére, nem a klasszikus földfelszíni, kábeles és műholdas műsorterjesztési technológiák digitalizálása hozta el a televíziózás újabb korszakát, hanem az internet,[20] közelebbről a hálózati videótartalmak térhódítása.

A harmadik korszak: az online televíziózás/a hálózati audiovizuális média

■ Az 1990-es évek középétől megkezdődött a távközlés, a média és az informatika összeolvadása, mely folyamat a konvergencia nevet kapta. Az ezredfordulóra létrejött széles sávú, nagy adatátviteli kapacitású internethálózatokon már audiovizuális és videótartalmakat is jó minőségben lehetett továbbítani, s az online videós szolgáltatások fokozatosan a digitális tartalomfogyasztás jelentős szegletévé váltak. A televízió és az internet találkozási pontjain létrejött webalapú televíziós formátumokat hívhatjuk akár konvergens televíziózásnak, vagy ami inkább elterjedt, egyszerűen online/hálózati televíziózásnak.

A hagyományos televíziózás szereplőinek eminens érdeke volt, hogy a formálódó új médiakörnyezetben minden lehetséges módon eljuttassák a maguk csatornáit és kiegészítő szolgáltatásaikat a közönséghez. Mégis elég lassan reagáltak, és minden bizonnyal alábecsülték a kialakulóban lévő hálózati televíziózás jelentőségét. Emellett technológiailag sem voltak felkészülve arra, hogy a közönség számára igazán vonzó, rugalmas megoldásokkal álljanak elő, így a szaknyelvben 360 fokos műsorszolgáltatásként[21] emlegetett működés csak lassan vált gyakorlattá. A 2000-es évek második felétől a hagyományos csatornák kezdték elérhetővé tenni a hálózaton korábbi műsoraik egy részét, így a közönség el tudott szakadni a valós időben történő nézéstől, szabadon megválasztva a tévénézés helyét, készülékét és idejét. A konvergens televíziózás ezen válfaja a *catch-up* televízió, és később a vezető tévétársaságok az előbbieken túlmutató tartalmak és újszerű szolgáltatások sokaságát is elérhetővé tették a hálózati felhasználók számára.

A televíziózás hagyományos formájától még inkább elválnak az *over-the-top* (*OTT*) audiovizuális szolgáltatások, melyek körébe elsősorban a széles sávú internetes hálózaton lekérhető (*on-demand*) streaming-tartalomszolgáltatások tartoznak.[22] A hozzáféréshez a nézőnek/felhasználónak nincs szüksége hagyományos televíziós (kábeles, műholdas) elérésre, csak internet-előfizetésre, így a technológia elszakad az audiovizuális tartalomszolgáltatás korábbi láncolatától, struktúráitól. A streaming piacának gazdaságilag leginkább releváns része az előfizetéses lekéréses videószolgáltatás (*subscripition video on demand, SVOD*), s ezen szegmens legismertebb szereplője a Netflix.[23]

A televíziós háttérrel nem rendelkező (*online first*) streamingszolgáltatók arra törekednek, hogy minél több saját gyártású, nagy költségvetésű, másutt nem elérhető videótartalmat – elsősorban filmeket és sorozatokat – kínáljanak az előfizetőiknek, mintegy demonstrálva márkájuk különlegességét és erejét. Az ilyen streamingszolgáltatásokat akár lekérhető televíziószolgáltatásnak is tekinthetjük, és a közönség számára így a kábel- és/vagy műholdplatformok kínálatának helyettesítői, versenytársai. Igaz, reagálva a kialakult versenyhelyzetre, a nagyobb tévécsatornák is mind gyakrabban döntenek úgy, hogy online platformjukon a streaming alkalmazásával hozzáférhetővé teszik saját gyártású tartalmaikat vagy azok egy-egy részét, ezt teszi például az HBO is.

Az online videótartalom-megosztó portálokon – ezek legismertebbje a YouTube – szinte bármilyen zsánerű és eredetű tartalom megtalálható. Olyanok is, amelyeket a televíziók kínálatában hiába keresnénk, és főként ebben rejlik népszerűségük titka. Ebben az értelemben a YouTube a televíziózás alternatívája vagy éppen kiegészítője s egyben versenytársa a közönség figyelméért folyó küzdelemben.[24] A hagyományos televíziók szintén jelen vannak a platformon a maguk csatornájával, de ott csak egyek a sok egyéni tartalomfeltöltő közül, és nem feltétlenül ők a legjelentősebb, a leginkább felkapott szereplők. Miközben a televíziónézés és a YouTube felkeresése első látásra kevés közös elemmel rendelkezik, a közönség figyelméért folyó versenyben erős a videómegosztó platform tévénézésszerű használata. José van Dijk ki is emeli, hogy miként az 1980-as években a kultúrakutatások megkérdőjelezték a passzív tévénéző mítoszát, negyedszázaddal később, ellenkező előjellel, ez történt a YouTube aktív, tartalmakat előállító és feltöltő felhasználójának mítoszával is.[25] Szerinte kétség nem fér hozzá, hogy a YouTube-felhasználók zöme passzív szemlélődő.

Az ezredfordulót követően a televíziózás elvesztette ugyan a tömegmédia fénykorában élvezett hegemóniáját, de a médiaszíntér fontos része maradt, dacára az eltűnését előrevetítő *hype*-nak. A jogi szaknyelvben lineáris audiovizuális médiaszolgáltatásnak[26] nevezett hagyományos televíziót mindmáig sokan és sokat nézik még a nagy és rendkívül széles kínálatú médiapiacokon is. Úgy tűnik, a formálódó, komplex digitális média-ökoszisztémában a hálózati audiovizuális médiaszolgáltatások nem annulálják a televíziózást, hanem inkább kiterjesztik. A csúcstechnológiák alkalmazásán és az okoskészülékek használatán alapuló videószolgáltatások, kreatív formatok és az új nézési/használati módok nyomán a tudományos diskurzus fősodra ma már nem a televíziózás vége, hanem fogalmának változása.[27]

■ JEGYZETEK

1. Például az Amerikai Egyesült Államokban a rendszeresen végzett kérdőíves felmérések eredményei szerint egy évtized leforgása alatt több mint ötszörösére nőtt a televízióval rendelkező háztartások száma (1950: 9 mil-

lió, illetve 1960: 47 millió), így 1960 végére a televíziót a háztartások már közel 90 százalékában nézték. Ráadásul az amerikaiak az életüket élvezhetőbbé, kellemesebbé és érdekesebbé tevő termékek/szolgáltatások közül az elmúlt huszonöt évet tekintve a legfontosabbnak a televíziót tartották (lásd Gary A. Steiner: *The people look at television. A study of audience attitudes*. Alfred A. Knop, Inc., New York, 1963).

2. Raymond Williams: *Television: Technology and Cultural Form.* University of New England Press. Hanover, 1974.

3. Bruce M. Owen – Jack H. Beeb – Williard G. Manning: *Television Economics*. Heath and Co. Lexington, MA, 1974.

4. Denis McQuail: *A tömegkommunikáció elmélete*. (Ford. Gálik Mihály és Kincsei Attila) Wolters Kluwer Kft., Bp., 2015.

5. A hype fogalmát McQuail (i. m. 688.) értelmezését követve használom. Ilyenformán a hype egy olyan érdekes és korszakos jelentőségűnek tűnő felismerésre utal, amelyhez, jóllehet tudományos mércével még csak egy halovány hipotézis, a nyilvánosságban már nagy értéket tulajdonítanak.

6. Nicholas Negroponte: *Being Digital.* Alfred A. Knop, Inc., New York, 1995.

7. Gálik Mihály: *Marad vagy változik? A konvergencia és az Internet hatása a médiapiac sajátosságaira*. JEL-KÉP, 1999. 1. sz. 9–18.

8. A kódolt műsorjelek rádióhullámok révén jutnak el a vevőkészülékhez, maguk a rádióhullámok pedig a térben mesterséges vezető nélkül terjedő elektromágneses hullámok, melyek frekvenciája kisebb 3000 GHz-nél.

9. A közjavak (*public goods*) körébe olyan termékek vagy szolgáltatások tartoznak, amelyekhez ha valaki hozzáfér, akkor bárki más számára is hozzáférhetők, tipikus példa erre a közvilágítás.

10. Owen – Beeb – Manning: i. m.

11. Gálik Mihály: *Az ősrobbanás előtt?* JEL-KÉP, 1989. 1. sz. 104–111.

12. Daniel C. Hallin – Paolo Mancini: *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*. (Ford. Orosz Ildikó) Alkalmazott Kommunikáció-tudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Bp., 2008.

13. Angelusz Róbert: *Az új kommunikációs technológiák és a nyilvánosság*. Világosság, 1998. 4. sz. 16–29.

14. McQuail, i. m.

15. Jakab Zoltán: *A nyugat-európai televízió átalakulása*. JEL-KÉP, 1989. 3. sz. 78-84.

16. A tanulmány írásakor az HBO már az amerikai távközlési piac és médiapiac két óriásvállalatának összeolvadásából létrejött AT&T–Time Warner konglomerátum leányvállalata. A társaság ismert reklámszlogenje, – It's not TV, it's HBO – hűen tükrözi az általa követett versenystratégiát, ami minőségi tartalmak kínálatára fókuszál.

17. Sydney W. Head – Christopher H. Sterling – Lemuel B. Schofield – Thomas Spann – Michael A. McGregor: *Broadcasting in America. A Survey of Electronic Media*. Houghton Mifflin Co. New York, 1998.

18. Nyirő Nóra – Urbán Ágnes: *Vége a hagyományos tévénézésnek? A késleltetett nézés terjedése*. Médiakutató, 2010. 3. sz. 37–48.

19. Urbán Ágnes: *Az interaktív televíziózás*. JEL-KÉP, 1999. 4. sz. 33-41.

20. Csigó Péter: *A konvergens televíziózás. WEB • TV • KÖZÖSSÉG*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009.

21. Gilian Doyle: *From television to multi-platform. Less from more or more from less*. Convergence, 2010. 4. 431–449.

22. Csordás Tamás: *Audiovizuális tartalmak: hálózati videotartalmak*. In: Gálik Mihály – Csordás Tamás (szerk.): *A média gazdaságtanának kézikönyve*. Médiatudományi Intézet, Bp., 2020. 230–236.

23. A Netflix vállalat 1997-ben műsoros DVD-k postai levél útján történő kölcsönzésével kezdte el üzleti tevékenységét, amelyet egy évre rá kiegészített az online kölcsönzéssel. A vállalatot 2002-ben jegyezték be a NASDAQ tőzsdén, és öt évre rá indította meg az előfizetéses streamingszolgáltatását az amerikai piacon. A Netflix, Inc. 2019. évre vonatkozó éves jelentése szerint előfizetéses streamingszolgáltatása az amerikai háztartásoknak már több mint feléhez eljutott az év végével, s viharos tempójú növekedése további eredményeként a világ 190 országában volt elérhető. Árbevétele 2019-ben meghaladta a 20 milliárd dollárt, ebből 98,5% a streamingből származott.

24. Louisa Ha: *YouTube as a Global Online Video Portal and an Alternative to TV*. In: Louisa Ha (ed.): *The Audience and Business of YouTube and Online Videos.* Lexington Books, Lanham, MD 2018. 1–15.

25. José van Dijk: *YouTube beyond technology and cultural form*. In: Marijke de Valck – Jan Teurlings (eds.): *After the break. Television theory today*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2013. 147–160.

26. Az Európai Parlament és a Tanács 2010/13/EU irányelve a tagállamok audiovizuális médiaszolgáltatások nyújtására vonatkozó egyes törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek összehangolásáról (Audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv)

27. Jenner Mareike: *Is This TVIV? On Netflix, TVIII and Binge-Watching.* New Media & Society 2016. 2. sz. 257–73.

Gálik Mihály

Gödörben

Esszé a hírmédiáról

A hírmédia kínálatának hosszú ideje tartó dinamikus növekedése, szerkezetének átalakulása és az ágazat társadalmi beágyazottsága már régóta a médiakutatások kiemelt területe. A 19. század végét és a 20. század elejét összekötő emberöltőnyi időszakban nagyipari jellegűvé vált a hírmédia időben első ágazata, a lapkiadás, amely azután egyre szélesedett a film, a rádió, a televízió és végül az internet megjelenésével, és napjainkra radikálisan átalakította a politikai kommunikációt. Írásomban mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia/az Egyesült Királyság példáján mutatom be a 20. század hírmédiájában bekövetkezett korszakos változásokat, amelyek egyrészt a múlt században fokozatosan átalakították a hírmédiát, másrészt az ezredforduló után elkezdték rombolni az ágazat előző évszázadban létrejött robosztus építményét. Majdhogynem habitus kérdése, hogy mindezt az innovációk teremtő rombolásának látjuk, vagy olyan folyamatnak, amely eddig több kárral járt, mint haszonnal.

Kulcsszavak: hálózati hírmédia, hír, hírbőség, hírérték, hírhasználat, hírmédia, objektivitás, polarizáció, részrehajlás, témakijelölés

Talán még emlékszünk rá, hogy 2016 nyarán népszavazást tartottak az Egyesült Királyságban arról, hogy az ország maradjon-e az Európai Unió tagja, vagy lépjen ki belőle. Próbáltam követni az erről szóló vitát, s referenciaértékű tájékozódási pontom a nagy presztízsű The Economist brit hírmagazin volt, amelynek szerkesztői éppen úgy nonszenszként gondoltak a kilépésre, mint jómagam. Ugyanebben az időszakban az Amerikai Egyesült Államokban már javában folyt a kampány arról, hogy ki legyen a két vezető párt, a demokraták és a republikánusok elnökjelöltje az év novemberében esedékes népszavazáson. Az eredményt ismerjük, én pedig azt a következtetést vontam le, hogy a liberális médiamodell két mintaországában a hírmédia működése és hatásmechanizmusa összetettebb, mint gondoltam. Elkezdtem intenzíven kutatni a témát, és ehhez a döntésemhez fél évre rá Donald Trump elnökké választása csak további ösztönzést adott.

Visszanyúltam az alapokhoz, az amerikai és a brit hírmédia kialakulásának 19. századi előzményeihez, hogy azután előbb a 20. század tömegmédiájának környezetében, majd az ezredforduló után formálódó digitális hálózati média világában keressem a választ arra a nyugtalanító kérdésre, hogy a modern hírmédia mennyiben tud hozzájárulni a közügyekben jól tájékozott, ezekben véleményt nyilvánító és a hatalomgyakorlást folyamatosan figyelő állampolgár eszményképének megvalósulásához.

A hírmédia önállósodása, leválása a politikai pártokról

Kialakulásakor mind az amerikai, mind a brit hírmédia működésének társadalmi környezete a liberális demokrácia volt. A történelmi és kulturális hagyományok különbségeinek dacára a társadalom liberális eszményképe a fundamentumokat tekintve – az egyén központi szerepe, a véleménynyilvánítási szabadság, a sajtószabadság, az általános választójog, a rendszeres időszaki választások, a népképviselet, a szekularizáció, a piacgazdaság primátusa, a pártok és más érdekcsoportok intézményesített versenye – lényegében megegyezett mindkettőben. A 19. század végére már közel általánossá vált az írni-olvasni tudás, magas szintet ért el a városiasodás folyamata,

a nagyipari nyomdászat méretgazdaságossági előnyei eredményeként olcsóbbá váltak a hírlapok, s mindez alapot teremtett a kereslet növekedéséhez, a lakosság jelentős részére kiterjedő olvasóközönség kialakulásához.

A lapkiadás nagyipari jellegűvé válása kéz a kézben járt az ágazat működésének üzleti alapokra való átállásával, ami azután megnövelte az autonómiáját. A nyomdászat és a papírgyártás technológiáinak folyamatos fejlődése mellett az átalakulás fontos előzménye volt a távíró feltalálása és elterjedése a 19. század közepén, majd az erre a műszaki innovációra épülő gazdasági innováció, a hírügynökségek megalakítása. Ez utóbbiak arra a felismerésre épültek, hogy a hírek gyűjtésének, feldolgozásának és továbbításának költségei megoszthatók az egyes lapkiadók között, s ez a szervezeti formáció különösen a rendkívül magas költségigényű műfajok, kiemelten a külföldi eseményekről szóló tudósítások esetében bizonyult hatékonynak.

A hírügynökségek piacra lépésével a hír árucikké vált, amely beszerezhető volt az erre szakosodott vállalkozásoktól is. Ahogy a távíróvezetékek újabb és újabb területeket, országokat, kontinenseket kötöttek össze, úgy váltak egyre fontosabbá maguk a hírügynökségek a lapkiadásban. A világ számos országában ugyan – különböző okokból – az állam tevőleges szerepet vállalt a hírügynökség(ek) felállításában, de ez mit sem változtat azon, hogy azok szerves képződményei a médiapiacnak.

Míg korábban az alacsony olvasótábor következtében a lapkiadók rá voltak utalva az állam, a pártok és/vagy más érdekcsoportok támogatásaira, a századfordulóhoz közeledve ez a függés egészét tekintve fokozatosan enyhült. A piac bővülése következtében számos lapkiadó saját bevételeire támaszkodva indulhatott el az államtól, a politikai pártoktól és/vagy szervezett érdekcsoportoktól való leválás útján mind az amerikai, mind a brit médiaszíntéren (Bajomi-Lázár 2003, Hallin & Mancini 2004/2008, Curran & Seaton 2015). A hírlapok szerkesztési irányvonala immár nem kötődött közvetlenül a kormányzat és a pártok szolgálatához, a lapkiadók egyre inkább önálló politikai tényezővé váltak, s a hírmédia növekvő társadalmi súlyát jól érzékelteti a közkeletűvé vált „negyedik hatalmi ág" metafora.

A második ipari forradalmat jellemző tömegtermelés kialakulásával megnőtt az igény az egyes termékek értékesítését támogató marketingkommunikációra. Erre kiváló felületnek bizonyultak az újságok oldalai, amelyeken a lapkiadók egyre több hirdetést is közöltek. A hirdetések szerepének gazdasági felértékelődése visszahatott a hírlapok tartalmának szerkezetére is. Több teret kaptak a könnyedebb, a mindennapos életvitelhez kapcsolódó ismerős tartalmak, zsánerek *(human interest stories),* valamint a bulvártartalmak, mert ezek a műfajok mindig is szélesebb olvasótábort vonzottak, mint a közéletről szóló hírek. A növekvő olvasótábor eléréséért a hirdetőktől több pénzt lehetett kérni, s a lapkiadóknál növekedett a reklámok közléséből fakadó bevételek aránya: ez a trend a 20. század egészét tekintve érvényesült (Gálik 2003). A reklámbevételek felértékelődésével követelménnyé vált, hogy a hirdetők reális adatokhoz jussanak az egyes kapok olvasottságáról, így az amerikai piacon 1914-ben megalapították a lapterjesztési adatok hitelesítését végző szervezetet *(Audit Bureau of Circulation),* amelynek a lapágazat összes jelentős szereplője tagja lett.

A hírlapok közti verseny az amerikai és a brit piacon kikövetelte a friss és valósághű híreket, s fokozatosan teret nyert az objektív újságírás, amelynek mércéi a tárgyszerűség, a semleges nézőpont, az érintettek körének meghallgatása, a tények és a vélemények szigorú elválasztása (Bajomi-Lázár 2003). Az események tárgyszerű bemutatása – bár óhatatlanul volt benne ideológiai elem –, markánsan elválasztotta az újságírást olyan érdekvezérelt, nyíltan részrehajló információs tevékenységektől, mint az állami propaganda, a hirdetések és a *public relations* (McQuail 2015). Ugyanakkor a politikai pártosság sem tűnt el, és ezt a nagy lapkiadók tulajdonosai, az úgynevezett sajtómágnások némelyikének nyílt politikai szerepvállalásán túl az is támogatta, hogy az objektív újságírás gyakorlata megfért a vélemények szabadságának tiszteletben tartásával.[1]

Az európai demokráciák egy másik részében, Daniel C. Hallin és Paolo Mancini (2004/2008) osztályozását használva az észak- és közép-európai, valamint a mediterrán országokban a vélemény-újságírás, valamint a pártokhoz, ideológiákhoz, érdekcsoportokhoz kötődő újságírás erős történelmi hagyományai ellenállóbbnak

1 Az objektivitás és a pártosság dualitásának klasszikus, sokszor idézett kifejezése korának neves brit újságírója, lapkiadója és közéleti szereplője, George C. Scott nevéhez fűződik. Scott saját lapja, a Guardian kiadásának centenáriumi ünnepén, 1921-ben publikált esszéjében fogalmazta meg, hogy: „A hír szent, a vélemény szabad" („*Comment is free, but facts are sacred.*" – idézi Bajomi-Lázár 2003: 16).

bizonyultak, s megmaradt az aktív, a dolgokban részt vevő újságírói szerepfelfogás is. Az észak- és közép-európai konszenzusos demokráciákban (Lipjhart 1999) a politikai sokszínűség olyan szakmakultúrával párosult, amelyben az újságírói gyakorlat normáit, kiemelten a tények tiszteletét tekintve nagyfokú volt az egyetértés, s kialakult az újságírás autonómiája mind a tulajdonosokkal, mind a menedzsmenttel szemben. A mediterrán országokban viszont a hírmédia működésében mindig is erősen érvényesült a közvetlen tulajdonosi és/vagy külső politikai befolyás, így a média eszközként való használata, instrumentalizációja uralkodó gyakorlattá vált a politikai kommunikáció folyamatában.

A nagyipari jellegű lapkiadásban komoly befektetéseket igényelt az ágazatba való belépés, és ez a tőkekorlát erősen visszafogta az új piaci szereplők megjelenését. A hírlapok előállításának folyamatát jellemző méretgazdaságossági előnyök, valamint a hirdetési piacokon való jelenlétük logikája egyaránt a koncentráció irányába tolta az ágazatot. Arról szinte közmegegyezés van, hogy a médiában a koncentráció önmagában káros hatással van a társadalmi szempontból kívánatos tartalmi sokszínűségre *(diversity),* ezért indokolt az általános piaci versenyszabályozáson túlmutató külön szabályozása (Polyák 2008).

A századfordulót követően fokozatos csökkenésnek indult az amerikai lapkiadást korábban meghatározó helyi piacokon működő lapkiadók száma. Jellemzően helyi monopóliumok alakultak ki, s ez alól csak a legnagyobb városok jelentettek kivételt (Gálik 2003). Az előbbi folyamattal párhuzamosan létrejöttek a helyi piacokon működő kisebb kiadókat egy tulajdoni szervezetbe tömörítő hálózatok,[2] amelyek azután mind az olvasók, mind a hirdetők piacán ki tudták használni a méretgazdaságossági előnyöket. A brit piacon, amelyen az amerikainál jóval nagyobb súlya volt az országos terjesztésű hírlapoknak, néhány nagyvállalkozás uralta a piacot, s a 19. század végétől, a 20. század elejétől a második világháború kitöréséig tartó időszakot nem véletlenül minősítették a sajtómágnások korának (Curran & Seaton 2015).

Az események hírré válásának folyamata, a hírmédia kapuőrei

A hírnek a médiatudományokban nincs egységesen elfogadott meghatározása,[3] de ettől még a gyakorlatban egyetértés van a fogalom tartalmáról: a hír a nyilvános kommunikációban egy-egy esemény bekövetkezéséről közöl érdemi információkat a közönséggel, jellemzően a mi történt, kivel/kikkel történt, mikor történt, hol és miként történt kérdéseket taglalva, esetenként még azzal kiegészülve, hogy miért történt, ami megtörtént. Az, hogy mi válik hírré és hogy milyen módon közlik, nem független sem az események hírértékétől, sem a médium jellegzetességeitől, sem a médiaszervezet működésének rendjétől. A hírérték olyan jellemzőkhöz kapcsolódik, mint az újdonság, a fontosság, az időszerűség, az érintettség, az érdekesség, a deviancia/a bevett normák megsértése, a történtek időbeli, térbeli és társadalmi-kulturális közelsége (Jenei 2001, Angelusz 2003).

A lapkiadók szerkesztőségeiben dolgozó szerkesztők értékrendje fontos eleme a hírré válást befolyásoló tényezőknek, amolyan strukturális részrehajlás *(structural bias)* a hírgyártásban (McNair 2017). Az események közti konkrét válogatást végző és azokat hírré feldolgozó szerkesztők a sajtónyilvánosság kapuőreinek *(gatekeeper)* szerepét játszották (White 1950). Az újságírók hírválogatását a saját szakmai meggyőződésükön túl nagymértékben befolyásolta a médiaszervezet tulajdonosa és/vagy tulajdonosi köre, aki/amely jogaival élve meghatározhatta, milyen irányvonalat kövessen a szerkesztőség a maga munkája során. A nevezett tulajdonosi döntésben, amely szintén felfogható egyfajta kapuőrzésnek, valamint a közölt hírek szerkezetében a tulajdonos(ok) esetleges politikai ambíciói mellett a jövedelmező gazdálkodás követelményének szempontjai is szükségszerűen megjelentek.

2 Érdemes viszont megjegyezni, hogy azért számos kisebb kiadó nem csatlakozott a hálózatokhoz, mivel ők inkább a helyi közösség, a helyi nyilvánosság egyik intézményének, semmint nyereségérdekelt vállalkozásnak tekintették magukat (Picard 2006).

3 A korai médiakutatások egyik klasszikusától idézve: „A hír a fejünkben létezik. Nem az esemény maga, hanem az eseményt követő észlelés. Nem azonos az eseménnyel, hanem csupán egy törekvés arra, hogy rekonstruáljuk az esemény esszenciális elemeit, és itt az esszenciális a vonatkoztatási keret ellentéte, hogy az eseményt az olvasó számára jelentősnek tüntessék fel" (Schramm 1949: 259).

A (tömeg)médiában a kapuőrök felügyelete alatt megjelenő hírek, témák és szereplők viszonylagos fontossága, valamint megjelenítésük szerkezete, rendje és gyakorisága között összefüggés van, és ezt az immanens kapcsolatot Maxwell McCombs és Donald Shaw (1972) témakijelölésnek *(agenda setting)* nevezte el. A hírmédia a témakijelöléssel azt ugyan nem tudja elérni, hogy a közönség elfogadja a maga üzeneteit, azt viszont nagyban befolyásolja, hogy az emberek mit észleljenek és mit tartsanak fontosnak szűkebb pátriájuk és a nagyvilág eseményeiből, illetve miről kommunikáljanak a maguk környezetében.

Azzal, hogy az 1920-as évek elejétől a rádiózás, majd negyedszázaddal később a televíziózás belépett a tömegmédia színterére és egyben a hírmédia részévé vált, igencsak kiszélesedett a hírkínálat, továbbá a tulajdonosi kapuőrzés válfajai is megnövekedtek. Az amerikai média színterén a rádiózás piacára való belépést a kormányzat úgy félévtizednyi habozást követően (Gálik 2003) engedélyhez kötötte, mert kiderült, hogy a rádióágazat fejlődését csupán a piac és a szereplők önszabályozása nem képes garantálni. Az állam az engedélyezési eljárás keretében törekedett olyan közpolitikai célokat is érvényesíteni, mint a sokszínű médiakínálat megteremtése és védelme, ami deklaráltan a közérdeket szolgáló szabályozás része lett. Ez a minta azután átöröklődött a televíziózásra,[4] így a műsorszerkezet kialakításánál – ha főként áttételes/közvetett formában is – érvényesült egyfajta állami tartalomszabályozás.

A brit rádiózás nagyon erős állami szerepvállalással, amolyan kvázi-magántulajdonban lévő országos monopóliumként indult meg 1922-ben, amelyet az állam öt év múlva átalakított egy közintézménnyé *(British Broadcasting Corporation, BBC).* A régi-új rádió megtartotta piaci monopolhelyzetét, s bevételeinek jóformán egyetlen forrása a vevőkészülékkel rendelkező brit háztartások által kötelezően fizetendő havidíj lett. A kormányzat direkt módon nem avatkozott be a közintézmény munkájába, kapuőri szerepét áttételesen, a BBC működését felügyelő és stratégiáját meghatározó igazgatótanács tagjainak kinevezésével próbálta meg érvényesíteni, és ez így maradt azután is, hogy 1936-ban a BBC kiterjesztette a televíziózásra a tevékenységét.

Az adott történelmi körülmények között a közszolgálati brit műsorszolgáltató intézmény menedzsmentje nagy autonómiára tett szert a tulajdonosi testülettel szemben, és egyúttal magas fokú autonómiát garantált a szervezetben a hír- és információs műsorok készítőinek (Curran & Seaton 2015). Nem mondhatni ugyan, hogy a kormányzat és a BBC vezetésének viszonyát időről-időre ne terhelték volna és ne terhelnék ma is feszültségek,[5] de az intézmény ennek ellenére a közszolgálati média nemzetközileg elismert, mintaként emlegetett példájává tudott válni. Ez a BBC hírszolgáltatására kiemelten igaz, a társaságnak a hírek/információs műsorszámok készítésére vonatkozó irányelv-gyűjteménye idővel az objektív közszolgálati hírszerkesztés számtalanszor idézett mintadokumentumává vált.[6]

Az amerikai médiában az infokommunikációs technológiák fejlődésére építve a rádiózás és a televíziózás piaci szereplőinek száma nagymértékben megemelkedett a 20. század második felében, s ennek keretében kifejezetten a hírszolgáltatására szakosodó csatornák is létrejöttek, viszont ez a folyamat az európai demokráciákban, és azokon belül különösen a brit médiaszíntéren, csak jókora időkéséssel indult meg. Az újonnan piacra lépő hírcsatornáknak meg kellett különböztetniük magukat a piacon már bennlévőktől, így a hírek és az információk fogyasztásának azon pszichés hajtóereje, hogy azokban az emberek megerősítve lássák a maguk nézeteit, meggyőződéseit és hiedelmeit *(beliefs),* találkozhatott a hírcsatornák kínálatával. A szociálpszichológiában ezt megerősítési torzításnak *(confirmation bias)* nevezik, ami a pártos, részrehajló információk felé tereli a hírfo-

4 Az amerikai rádió- és televíziócsatornák döntő többsége magántulajdonban volt és üzleti alapon működött, bevételeik zömét a hirdetések közléséből szerezték, s ezért nevezték el őket kereskedelmi csatornáknak.

5 Egy friss példával élve az Egyesült Királyság Európai Unióból való kilépését szorgalmazó brit kormányzat prominensei idővel elkezdték a BBC-t a nyilvánosság előtt is részrehajlónak, bennmaradás-pártinak minősíteni. Ennek a folyamatnak volt a csúcspontja 2019 közepén Boris Johnson miniszterelnök hírhedtté vált megállapítása, miszerint a BBC betűszó valójában a *Brexit Bashing Corporation* rövidítése (szalonképes saját fordításban: a Brexitet Csepülő Társaság).

6 A kereskedelmi rádiózást csak az 1980-as években engedélyezték a brit piacon, s a BBC mindmáig a rádiózás meghatározó szereplője (amellett, hogy nagyon jelentős a súlya a televízió ágazatban is). Brüggemann és szerzőtársai (2014) éppen azért javasolták az amerikai és a brit változat szétválasztását Hallin és Mancini liberális médiamodelljében, mert az állami szerepvállalás a brit médiaszíntéren sokkal erősebb volt és maradt mindmáig, mint az amerikain.

gyasztást (Gálik 2020), és a megnövekedett hírkínálat mellett a fogyasztó sokkal könnyebben tudta érvényesíteni az ilyen választási preferenciáit, mint korábban.

Például az 1996 őszén piacra lépő, a jobboldali-konzervatív amerikai közösségek nézeteivel, hiedelmeivel összhangban lévő szerkesztőségi irányvonalú Fox News televíziós hírcsatorna sikere meggyőző bizonyíték a réspiaci paradigma *(niche news)* érvényesülésének. Ugyanezt elmondhatjuk az 1990-es években megerősödő és egyre több társadalmi csoportot átfogó amerikai alternatív jobboldal *(alt-right)* ideológiáját tükröző, esetenként igencsak harsány hangvételű hírrádiókról, és míg az 1980-as évek első felében szinte lámpással kellett keresni a nyíltan pártos hírszervezeteket az amerikai piacon, addig az ezredfordulóhoz érve már gyerekjáték volt rájuk találni (Bennett & Iyengar 2008).

A sajtószabadság értelmezése és az üzleti alapon működő hírmédia kritikája

A sajtószabadság a liberális demokráciák működésének egyik fundamentuma és abban az értelemben közjogi kategória, hogy mindenki számára megadja a lehetőséget a nyilvános kommunikáció és a média színterére való belépésre, védve egyúttal a tulajdonost a tartalmak előállításába és közlésébe történő előzetes közhatalmi beavatkozástól. A médiaszervezet tulajdonosának joga a közlést vagy nem-közlést érintő döntés, és azokban az időkben, amikor egy és ugyanazon személy volt a lapkiadó, a nyomdász és az újságot író/szerkesztő, ez nem okozott gondot. A kiadói/műsorszolgáltatói szervezetekben viszont a munkavállalók közlési szabadsága *de facto* alá van vetve a tulajdonosi szabadságnak (McQuail 1992). Az pedig, hogy a közönség szemszögéből a sajtószabadság tartalma a tájékozódáshoz való jog és a saját nézetek nyilvános kifejtésének lehetősége, lényegében már nem is jogi, hanem médiaelméleti kategória.[7] Érvényesülésében az egyik fő kérdés az, hogy a médiavállalat pusztán fogyasztóként tekint a közönségre, vagy állampolgárként is kezeli őket, akit el kell látnia – a saját maga társadalmi felelősségét átérezve – a közügyekről szóló releváns információkkal. A felelős média elméletének az amerikai tapasztalatokból merítő felfogását a Robert M. Hutchins által vezetett Sajtószabadság Bizottság *(Commission on the Freedom of the Press)* fogalmazta meg a 20. század közepén.

A munkavállalók véleménynyilvánítási szabadságának összeegyeztetése a tulajdonosi szabadsággal nem egyszerű ugyan, de valamilyen formában mégis megtörténik. A tulajdonosok, a menedzsment és a szerkesztőségek tagjai közti viszonyokat rögzítő formális dokumentumok (szervezeti és működési szabályzatok, külön hírszerkesztési irányelvek, a hírszerkesztőség autonómiáját körülíró formális statútumok stb.) szolgálnak erre jellemző példákkal, de akár más formákban, például újságombudsman alkalmazásával is megjelenhettek (Gálik 2003). Ugyanakkor az előbb felsorolt megoldások alkalmazása csupán a tartalmi minőséget versenyelőnyként értelmező szervezetekre jellemző a hírmédiában.

A média társadalomelméletének politikai gazdaságtani iskolája (McQuail 2015) a tulajdonos kapuőri szerepét a médiarendszer működése meghatározó elemének tekinti, és ebben még akkor is igaza van, ha tudjuk, hogy a tulajdonosi kapuőrzés valamilyen formában a tömegmédia nem-piaci alapon működő szervezeteiben is érvényesült. A nevezett iskola eszmetörténeti alapja visszanyúlik egészen a 19. század közepéig, és Karl Marx nevéhez köthető, aki még újságíróként dolgozva konceptualizálta a médiatulajdon és a médiatartalom közti közvetlen kapcsolatot az 1848-as európai forradalmak előestéjén.[8] Tömegével lehetne idézni a politikai gazdaságtani iskola művelőitől azokat a kritikákat, amelyek az üzleti alapon megszervezett tömegmédia működésére irányulnak, kezdve olyan puha megfogalmazásokkal, hogy a médiapiac működése akadályozza az eszmék szabad áramlását,

7 Profánul fogalmazva az újság soha nem volt amolyan postaláda, amelybe ki-ki bedobálhatta volna a nyilvánosságnak szánt közleményeit, amelyeket a tulajdonosnak és/vagy a szerkesztőségnek kötelező lett volna megjelentetni. Szaktudományos mércével tulajdonosi cenzúráról beszélni amolyan *contradictio in adiecto*, de ettől még a köznyelvben és az újságírásban egyaránt használják, az állami propagandáról nem is szólva.

8 „Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve" (Marx in Marx & Engels 1976: III: 48).

és bezárólag Edward S. Herman és Noam Chomsky először 1988-ben kiadott és ikonikussá vált könyvével,[9] amelyben a szerzők nemes egyszerűséggel a társadalmi kommunikáció propagandamodelljének minősítik a piaci erők által dominált amerikai tömegmédiát.

Nem vitás, hogy az üzleti alapon működő hírmédiával szemben joggal felvethető – amint például Herman és Chomsky is megtette –, hogy előnyben részesíti a hivatalos hírforrásokat, és az események hírré formálásakor a szerkesztésben megjelennek a nagy társaságok és/vagy a hirdetők érdekei. Az is nyilvánvaló, hogy a tájékoztatás és a szórakoztatás elemeit vegyítő *infotainment* műfaj általánossá válása következtében gyakran háttérben maradnak a hírek értelmezéséhez elengedhetetlen társadalmi összefüggések. Például Neil Postman (1985) szerint az általános műsorkínálatú kereskedelmi tévék hír- és információs műsoraiban az *infotainment* térhódítása már-már lehetetlenné tette a közügyek érdemi bemutatását és megvitatását, és könyvének egyenesen azt a címet adta, hogy *Halálra szórakoztatjuk magunkat (Amusing ourselves to death).* Szerinte a tévéhíradók és az információ tárgyú heti hírmagazinok műsorvezetői és a riporterei csupán „jólfésült frizurák". Ugyanakkor az sem vitatható, hogy a tulajdonosi érdekből fakadó torzítások valamilyen formában a nem-piaci alapon működő médiaszervezetekben is érvényesülnek, és ez alól a közmédia sem kivétel.

A digitális hálózati hírmédia kialakulása és használatának néhány jellemzője

A hírmédia egészén belül világtendencia, hogy egyre nagyobb teret kap benne a digitális hálózati média *(digital networked media)* kínálata, és jellemzően nem csupán szöveges vagy grafikus, hanem hang- és képtartalmakat, illetve audiovizuális tartalmakat is elérhetővé tesz. Az ezredforduló környékén – támaszkodva az internethasználat gyorsütemű terjedésére – a hálózati (online) hírszolgáltatások sokasága jelent meg: döntő részben új szereplők voltak, hisz az online hírek piacára bárkinek könnyű volt belépni, de a hagyományos hírmédia szereplői sem maradtak ki a folyamatból. Az 1990-es évek második felében a lapkiadók sorra indították hírlapjaik hálózati kiadását (Boczkowski 2004), s őket néhány évvel követve a rádiók és a televíziók is létrehozták hálózati hírfelületüket *(online news sites),* és a felhasználók mindezekhez jellemzően ingyenesen férhettek hozzá.

A digitális hálózati hírmédia különböző platformjain elkezdődött a korábban passzívnak tekintett közönség részvétele a tartalmak előállításában. Először a hírportálokon közölt anyagokhoz kapcsolódtak kommentekkel, majd blogokkal és egyéb módokon önálló tartalmakkal is jelentkeztek (web 1.0 szakasz), s az ezredfordulót követően a felhasználói aktivitás kiterjedt a világhálón elérhető, mások által előállított tartalmak terjesztésére és szerkesztésére is (web 2.0 szakasz).[10] Erre a viselkedésre már találóbb a hírhasználat, mint a hírfogyasztás kifejezés.

A 2000-es évek végét és a 2010-es évek elejét átfogó, több országra kiterjedő és több szakaszból álló kutatási projektjében Pablo J. Boczkowski és Eugenia Mitchelstein (2013) kimutatta, hogy az online hírportálok szerkesztőinek és a hírek közönségének választása között szakadék tátong *(news gap).* A hírszerkesztők a közügyekről szóló híreket magasabb hírértékűnek tartják, és így előtérbe helyezték a vizsgált hírportálok nyitóoldalán, míg a hírportál látogatói a nem-közügyekről szóló hírekre kattintottak a leggyakrabban. Szerintük az online hírmédia témakijelölő szerepe sokat gyengült a korábbi, „offline" médiaszíntéren érvényesülőhöz képest. Úgy látják, hogy a hírbőség *(news abundance)* korában – paradox módon – jogosan vethető fel a kérdés, hogy vajon megvannak-e a kilátások ahhoz, hogy tájékozott állampolgárok *(informed citizenry)* legyünk. Cass Sunstein (2001) pedig még a web 1.0 korszak legelején felvetette, hogy a hálózati média megteremti a lehetőséget arra is,

9 Edward S. Herman and Noam Chomsky (1988): *Manufacturing Consent*: *The Political Economy of the Mass Media.* New York: Pantheon Books. A magyar fordítás a nevezett könyv 2002-ben megjelent második, bővített kiadását vette alapul, és *Az egyetértésgépezet – A tömegmédia politikai gazdaságtana* címmel jelent meg a L'Harmattan Kiadónál 2016-ban, kissé szokatlan módon megfordítva a két társszerző nevének sorrendjét, előre hozva az ismertebb Noam Chomsky nevét.

10 A mértékadó kutatási eredmények azt mutatják, hogy míg a web 1.0 környezetben a hírek előállításában a felhasználói aktivitás lényegében a magas képzettségűek, felsőbb társadalmi státusúak körére korlátozódott (Blank 2013), addig a közösségi hálózati oldalakon történő hírmegosztásban és minősítésben részt vevők köre jelentős mértékben kitágult, és szocio-demográfiai összetétele lényegében nem tér el az átlagtól (Kümpel el al. 2015).

hogy az addig elszórtan működő, extrém nézeteket valló szűk csoportok „hangos kisebbségekké" fejlődjenek. Jay Blumler és Dennis Kavanagh (1999) pedig a politikai kommunikációban elharapódzó populizmus veszélyére figyelmeztetett.[11]

A 2010-es évekre az információszerzésben egyre fontosabb szerepet kezdett játszani a közösségi média, különösen az olyan népszerű platformok, mint a Facebook[12] és a Twitter. Használatuk világjelenséggé vált, és az évtized közepére elsődleges hírforrássá váltak számos országban, s e tekintetben még az amerikai piacon is megelőzték a televíziót (Reuters 2017). A közösségi média platformjain keresztül a közönség azon rétegeit is el lehet érni, amelyekhez korábban a hírmédia nem tudott eljutni, s jórészt ezért a politikusok is elkezdték használni. Napjainkra már szinte mindenütt élnek ezzel a lehetőséggel, hisz ily módon a professzionális hírmédiát kikerülve a saját elgondolásaik szerint juttathatják el a maguk mondandóját a közönséghez,[13] így próbálva befolyásolni a közbeszédet.

A közösségi média platformjain létrejövő, egy-egy esemény/ügy köré szerveződő, az egyes hírek/információk terjesztőit, értelmezőit, kommentelőit összekapcsoló hírközösségek (Vincze 2019) szintén felerősíthetik az extrém álláspontok, nézetek ismertségét. Az ezredforduló óta eltelt két évtized tapasztalatai arra utalnak, hogy a horizontális kommunikáció kiszélesedése az összes potenciális pozitívuma mellett (Angelusz 1998) *de facto* hozzájárult a demokrácia intézményrendszerében kialakult válságjelenségek kialakulásához (Sunstein 2017). A hírbőség körülményei közepette nehezebb lett a választás a hírek között, és a felhasználók közül sokan másoknak engedik át, hogy helyettük is elvégezzék a hírválogatást. Így számos olyan hírhez is hozzájutnak, amelyet maguktól nem kerestek volna, bár az is igaz, hogy ebben a folyamatban szintén benne van a társadalmi polarizáció erősödésének veszélye. Azzal, hogy a híreket megosztó aktív felhasználók amolyan szerkesztői döntéseket hoznak, gyengül a közösségi médiában a professzionális hírmédia témakijelölő ereje.

A hírmédia működési környezetének megváltozása és a demokráciát fenyegető következmények: összegzés

Az 1970-es, 1980-as években a demokráciák működésében jelentős társadalmi változások következtek be, a politikai pártok hanyatlásnak indultak, a korábbi tömegpártok lényegében kiüresedtek. Az állampolgárok választásokon való részvétele csökkent, mintegy szimbolizálva az alapvető politikai intézményekbe, különösen a parlamentbe és a kormányzatba vetett bizalom megrendülését. Ennek mintegy lenyomataként a társadalmi közmegegyezés fenntartásában jelentős szerepet játszó hírmédia hitelessége is csökkent, és az objektív újságírás eszméje fokozatosan erodálódott (Bajomi-Lázár 2003, Tófalvy 2017).

Az objektív újságírással szembeni kritikák egyik áramlata azt hangsúlyozta, hogy *per se* elérhetetlen az objektivitás, hisz óhatatlanul értékfüggő és ideologikus minden hírválogatás. A kritikák másik áramlata szerint a hírek kiválasztása és megjelenítése során a szerkesztők nem társadalmi súlyuknak megfelelően vették figyelembe a liberális fősodortól eltérő véleményeket.[14] Ezen a hírmédia különböző hálózati platformjain megjelenő civilek tevékenysége sem segített sokat, mert ők az objektív újságírás szakmai normáit nem érezték magukénak, így azok betartása a hálózati civil újságírásban nem tartozott a fősodorba (Bajomi-Lázár 2009, Waisbord 2019).

11 A populizmus a hírmédiában egyrészt az elitellenességben *(anti-establishment),* másrészt a többségi társadalom tagjainak a kulturális kisebbségekkel és a bevándorlókkal szembeni kirekesztő *(exclusionist)* megnyilvánulásaiban ölt testet. A közönség populista attitűdökkel rendelkező tagjai/csoportjai azokat a médiatartalmakat részesítik előnyben, amelyekben a „mi" és az „ők", az „egyszerű dolgos emberek" és az „elit", az „országban születettek" és a „bevándorlók" dichotóm elválasztását érvényesítik a hírek szerkesztése során (Hameleers et al. 2017).

12 A Facebook a maga felhasználóinak intenzív hírmegosztása nyomán a hálózati hírportálok amolyan virtuális nyitóoldalává vált (Nelson & Webster 2017). Ez a jelenség áll annak hátterében, hogy a Facebook képes mintegy lefölözni a hálózati hírmédia potenciális reklámbevételeinek nagyon jelentős hányadát.

13 Bene Márton (2021) színes publicisztikájában egyenesen kommunikációs forradalomnak minősíti a volt amerikai elnök, Donald Trump Twitteren kifejtett tevékenységét.

14 Ide sorolhatjuk még az amerikai *alt-right* képviselőinek harsány kritikáját is, miszerint a liberális hírmédia objektivitása nem más, mint a rájuk jellemző kirekesztő szerkesztőségi gyakorlat fedőneve (Gálik 2020).

A hírmédia átalakulása nem volt független a piacgazdaságoknak az elmúlt ötven évben tapasztalt súlyos működési problémáitól sem. A fejlett országokban a gazdasági növekedés dacára a jövedelemkülönbségek jól érzékelhetően növekedtek, mivel a gazdasági fejlődés jóléti hatása úgymond „nem csorgott le" a nagy tömegekhez. Az ezredfordulót követő években az amerikai pénzpiacokon is egyre több feszültség halmozódott fel (Magas 2019), s az ikonikus Lehman Brothers bankház összeomlása 2008 szeptemberében mintegy szimbolizálta a helyzet súlyosságát, pénzpiaci pánikot váltott ki, amelynek hatásai kisvártatva átterjedtek Európára és a Távol-Keletre is. Immár nem az volt a kérdés, hogy az államnak be kell-e avatkoznia a gazdaságba, hanem az, hogy miként; megerősödött a vállalkozó állam gondolata (Jacobs & Mazzucato 2018). Az előbbiekkel párhuzamosan a liberalizmus eszmerendszere a demokráciák egészét tekintve teret vesztett (Csepeli 2017), és ebben a demokratikus intézmények iránti bizalom megrendülése, a frusztrálódó tömegek kiábrándulása és a politika törzsiesedése mellett a digitális hálózati médiának is megvolt a maga szerepe.

A hírkínálat bőségének beköszönte már a tömegmédiában elkezdődött a televíziózás digitális terjesztési technológiáinak térhódítása nyomán (Gálik 2003), de mire az 1990-es évek közepétől megindult ezek széleskörű alkalmazása, addigra már küszöbön állt az internethasználat tömegesedése. A tömegmédia korában a politikai kommunikációban zajló folyamatokat a médiarendszerek és a politikai rendszerek között kialakult kapcsolatok uralták, a közönségnek csupán a fogyasztó szerepe jutott. Merkovity Norbert (2018: 65) megfogalmazásával élve a „közelmúltig a két másik rendszer olyannyira háttérbe szorította az állampolgárokat, hogy most, amikor végre szóhoz jutottak, berobbantak a politikai kommunikáció szereplői közé. Gyakran mindkét szereplővel egyszerre kerülnek interakcióba", s ez a politikai kommunikáció napi gyakorlatában lényegi változásokat idézett elő. Ezek a változások annyiban örvendetesek, hogy a digitális hálózati hírmédia platformjainak aktív civil használatával jelentősen kitágult a nyilvános horizontális kommunikáció és annak a lehetősége, hogy a közügyek tárgyalásába az állampolgárok a professzionális hírmédia kikerülésével is bekapcsolódhassanak.

Ugyanakkor a liberális demokráciákban a 2010-es években a digitális hálózati hírmédiában olyan riasztó trendek bontakoztak ki, mint a közéleti hírek tudatos kerülése, a felhasználói részvétel tömegesedéséhez kötődő posztobjektivitás, a hálózati hírportálokat és a közösségi médiát elárasztó hamis hírek *(fake news)* és/vagy az összeesküvés-elméletek *(conteos)* áradata, az anonimitás védőpajzsa mögé bújó felhasználók homofób, rasszista megnyilvánulásai (McNair 2017, Reuters 2017, Merkovity 2018), ráadásul a felsőszintű politikai vezetés napi kommunikációs gyakorlatának is kezdett részévé válni a rendszerszerű dezinformáció (Bennett & Livingston 2018).

Az ezredforduló utáni kultúraközpontú brit médiakutatások egyik vezető képviselője, David Hesmondhalgh (2019) feltette magának azt a sokunkat foglalkoztató kérdést, hogy vajon a digitális hálózati kommunikáció technológiái demokratizálták-e a média ágazatait avagy sem, és nem jutott egyszerű válaszra, legalábbis én ezt olvastam ki következtéseiből. Még a látszatát is szeretném elkerülni, hogy Hesmondhalgh kérdésére nekem határozott válaszom lenne, inkább kiragadom tanulmánya végéről azt a javaslatát, amelynek olvasásakor úgy éreztem, a szívemből beszél:

> Ne vessük el azt az ideát, miszerint az állampolgárok számára lehetséges vagy kívánatos, hogy sokkal erősebb ellenőrzést gyakoroljanak korunk gazdasági, politikai, technológiai és más rendszerei fölött. Ne tegyük ezt annak ellenére sem, hogy ezek bonyolult rendszerek, és vitán felüliek a kollektív döntéshozatal nehézségei (Hesmondhalgh 2019: 118, saját fordításom – G. M.).

Én is úgy vélem, hogy a civilek részvétele a digitális hálózati hírmédia szövevényes ökoszisztémájának szabályozásában nélkülözhetetlen. Viszont a nemzetállamoktól és a nemzetállamok közösségének legitim szervezeteitől, valamint a média színterének nagyhatalmú szereplőitől még inkább függ, hogy akarnak-e ezen a téren érdemi együttműködést (és ha igen, képesek-e rá). Nem tudjuk, de ha megéljük, meglátjuk.

Irodalom

Angelusz Róbert (1998): Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság: Az elektronikus kommunikáció kihívásai. *Világosság*, 38. évf. 4. sz. 16–29. o.

Angelusz Róbert (2003): Amíg hírekként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép*, 1. sz. 3–23. o.

Bajomi-Lázár, Péter (2003): Az objektivitás-doktrína nyomában. *Médiakutató*, 4. évf. 2. sz. 13– 38. o.

Bajomi-Lázár Péter (2009): Hírközlés tegnap és ma. *Médiakutató,* 10. évf. 3. sz. 141–147. o.

Bene Márton (2021): A fehér házi kommentelő. *Magyar Narancs*, február 18., 43–45. o.

Bennett, W. Lance & Shanto Iyengar (2008): A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication. *Journal of Communication,* vol. 58, no. 4, pp. 707–731.

Bennett, W. Lance & Steven Livingston (2018): The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication,* vol. 33, no. 2, pp. 122–139.

Boczkowski, Pablo J. (2004). *Digitizing the news*. Cambridge MA: MIT Press.

Boczkowski, Pablo J. & Eugenia Mitchelstein (2013): *The News Gap. When the Information of the Media and the Public Diverge.* Cambridge MA & London England: MIT Press.

Brüggemann, Michael, Sven Essenger, Florin Büchel & Edda Humprecht (2014): Hallin and Mancini Revisited: Four Empirical Types of Western Media Systems. *Journal of Communication*, no. 64, pp. 1037–1065.

Commission on the Freedom of the Press (1947): *A Free and Responsible Press.* University of Chicago Press, Illinois.

Curran, James & Jean Seaton (2015): *Hatalom felelősség nélkül. A sajtó, a műsorszolgáltatás és az internet Nagy-Britanniában*. Budapest: Wolters Kluwer Kft.

Csepeli György (2017): Liberális újratervezés. *Mozgó Világ,* 43. évf. 1.sz. 27–36. o.

Gálik Mihály (2003): *Médiagazdaságtan. (*Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest: Aula Kiadó.

Gálik Mihály (2020): A hírmédia működésének sajátos tényezői. In: Gálik Mihály & Csordás Tamás (szerk.): *A média gazdaságtanának kézikönyve*, 111–136. o. Budapest: NMHH Médiatudományi Intézet, https://nmhh.hu/dokumentum/210039/MK38web.pdf.

Hallin, Daniel C. & Paolo Mancini (2004/2008): *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet & Gondolat Kiadó.

Hameleers, Michael, Linda Bos & Claes H. de Vreese, (2017): The Appeal of Media Populism: The Media Preferences of Citizens with Populist Attitudes. *Mass Communication and Society,* vol. 20, no. 4, pp. 481–504.

Hesmondhalgh, David (2019): Have digital communication technologies democratized the media industries? In: James Curran & David Hesmondhalgh (eds.): *Media and Society* (6th edition), pp. 101–120. London: Bloomsbury Publishing Inc.

Jacobs, Michael & Mariana Mazzucato, szerk. (2018): *A kapitalizmus újratervezése*. Budapest: Kossuth Kiadó.

Jenei Ágnes (2001): Miből lesz a hír? A televíziós hírgyártás szervezetszociológiai vizsgálata. *Médiakutató*, 3. sz. 22–40. o.

Kümpel, Anne Sophie, Veronika Karnowski & Till Keyling (2015): News Sharing in Social Media: A Review of Current Research on News Sharing Users, Content, and Networks. *Social Media + Society,* July–September, pp. 1–14.

Lipjhart, Arend (1999): *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries.* New Haven CT: Yale University Press.

Magas István (2019): Tíz évvel a világgazdasági válság után – Retrospektív elemzés. *Pénzügyi Szemle*, 64 évf. 1 sz. 94–110. o.

Marx, Karl & Friedrich Engels (1976): *A német ideológia.* MEM 3. kötet. Budapest: Kossuth Kiadó.

Merkovity Norbert (2018): *A figyelemalapú gazdaság a közösségi média korában*. Budapest: NMHH Médiatanács Médiatudományi Intézet.

McCombs, Maxwell E. & Donald E. Shaw (1972): The agenda setting function of the press. *Public Opinion Quarterly*, no. 36, pp. 176–187.

McNair, Brian (2017): After objectivity? *Journalism Studies*, vol. 18, no. 10, pp. 1318–1333.

McQuail, Denis (1992): *Media Performance. Mass Media and the Public Int*erest. London: Sage Publications Ltd.

McQuail, Denis (2015): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Wolters Kluwer Kft.

Nelson, Jacob L. & James G. Webster (2017): The Myth of Partisan Selective Exposure: A Portrait of the Online Political News Audience. *Social Media + Society,* July–September, pp. 1–13.

Picard, Robert G. (2006): Historical Trends and Patterns in Media Economics. In: Alan B. Albarran, Silvia M. Chan-Olmsted & Michael O. Wirth (eds.): *Handbook of media management and economics*, pp. 23–36. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Polyák Gábor (2008): Versenyjogi és médiajogi eszközök a médiakoncentráció korlátozásában. *AKTI Füzetek*, 21. sz. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.

Postman, Neil (1995): *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business.* New York: Viking.

Reuters Institute (2017): *Reuters Institute Digital News Report 2017.* Reuters Institute for the Study of Journalism. Oxford: University of Oxford.

Schramm, Wilbur (1949): The nature of news. *Journalism Quarterly*, vol. 26, no. 3, pp. 259–269.

Sunstein, Cass R. (2001): *Republic.com.* Princeton NJ: Princeton University Press.

Sunstein, Cass R. (2017): *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton NJ & Oxford: Princeton University Press.

Tófalvy Tamás (2017): *Digitális jó és rossz születése. Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Vincze Hanna Orsolya (2019): Hírközösségek és véleménybuborékok. *[ME.DOK] – Média–Történet–Kommunikáció*, 14. évf. 2. sz. 5–17. o.

White, David M. (1950): The "Gate Keeper": A Case Study in the Selection of News. *Journalism Quarterly*, no. 27, pp. 383–390.

Abstract in English

In a hole: An essay on the news media

Dynamic growth in news media industries combined with overall structural changes within them has been a highly important research field in communication sciences for a long time. Between the late 19th and the early 20th centuries, newspaper publishing turned into a large-scale industry. Later on, newsreels in film production, regular news programming in radio and television broadcasting gradually broadened the scope of news media during the 20th century, and finally, in the 1990s online news services entered the scene. In a couple of years after the millennium, social news sites and search engines joined online news services in digital networked media and began to undermine the robust building of legacy news media. Is this process an example for the creative destruction of innovations or something else doing more harm than giving benefit? Well, the answer to this question is largely a function of one's approach.

Keywords: agenda setting, bias, news, news abundance, newsworthiness, objectivity, online news media, polarisation

Gálik Mihály közgazdász, médiakutató, a Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézetének professzor emeritusa. Legutóbbi írása a *Médiakutató*ban: „Visszhangkamrák és szűrőbuborékok. A hírfogyasztásról szóló vita a digitális hálózati média-ökoszisztéma világában" (2020. tavasz).

Gálik Mihály

Az origótól az [origo]*-ig*

Az Origo *hírportál piacra lépése és életciklusa a Matáv, majd a Magyar Telekom szervezetében (1998–2016)*

Bevezetés

A magyar távközlést a rendszerváltozás előtt az állami monopólium és a hiánygazdálkodás kettőssége jellemezte. A Magyar Posta szervezetébe tartozott mind a telefonszolgáltatás, mind a rádiós és televíziós műsorszórás, s ezek a tevékenységek a maguk infrastruktúrájával egyetemben csak 1990-ben alakultak át külön állami vállalatokká. A Magyar Távközlési Részvénytársaság (a továbbiakban Matáv Rt., illetve Matáv) 1993 végén lezajlott privatizációja során a két külföldi szakmai befektető, a Deutsche Telekom és az Americatech által létrehozott MagyarCom konzorcium 30% tulajdonrészt szerzett a vállalatban, amit 1995-ben nagyjából kétszeresére növelt, s ezzel a MagyarCom a Matáv Rt. többségi tulajdonosává vált.

A vállalat növekedése az 1990-es években minden várakozást felülmúlt. Például a társaság szolgáltatási területén 1997-re megszűnt a vezetékes telefonra való várakozási idő, s az év végére a hálózatok digitalizálása elérte a hetven százalékot, ami kiváló aránszámnak számított nemzetközi összehasonlításban is. A Matáv Rt. 1997 májusában elindította a kereskedelmi internetszolgáltatást, és az érdekkörébe tartozó mobilszolgáltató, a Westel Rt. szintén viharosan fejlődött. A pénzügyi eredmények is kedvezően alakultak, így a további növekedés kilátásai és a stabil pénzügyi háttér lehetővé tette, hogy 1997 őszén a Matáv Rt. sikeresen megjelenjék mind a budapesti, mind a New York-i tőzsdén. Nem véletlenül tartották a vállalatot a magyar privatizáció kiemelkedően sikeres példájának.

A fejezetben a Magyar Távközlési Részvénytársaság, illetve jogutódja, a Magyar Telekom Nyrt. szervezeti keretei között működött *Origo* hírportál (amelynek a brandelt logója, írásmódja a szögletes zárójelekbe tett *[origo]* név volt, a fejezetben a továbbiakban a köznyelvi formát használom) példáján mutatom be a távközlési nagyvállalat médiapiacra való belépésének fontosabb történéseit és tanulságait. Ennek során építek a Magyar Online és Digitális Médiatörténet (MODEM) kutatási projekt keretében készült *oral history* interjúkra, a nagyvállalat éves üzleti jelentéseire, valamint támaszkodom közvetlen személyes tapasztalataimra is.

A tartalomszolgáltatás piacára való belépés előkészítése

Arról, hogy a Matávnak internetes tartalmakat is kellene gyártania és szolgáltatnia, a visszaemlékezések szerint már az 1990-es évek közepén szó esett az informális vállalati beszélgetésekben. Mi több, az 1996 végén elfogadott hároméves vállalati stratégiában már tételesen benne szerepelt a tartalomszolgáltatásba való belépés célja, és a médiatartalmak mellett egyebek közt szó volt adatbázisokról, keresőkről, távoktatásról, online vásárlásról is. A MODEM projekt keretében készült interjúk tanúsága szerint György Péter, aki az ELTE Médiatanszékének vezetőjeként tanácsadó volt a vállalatnál, az amerikai tanulmányútjain szerzett tapasztalataira támaszkodva 1996 második felében írt egy tanulmányt arról, hogy a Matávnak be kell lépnie a magyar nyelvű online tartalomszolgáltatásba. Ezt a tanulmányt átadta Tölösi Péter vezérigazgató-helyettesnek, aki a logisztikai területekért felelt, és tőle eljutott Straub Elek elnök-vezérigazgatóhoz is. Ők mindketten pártolták a felvetést, így a belépés előkészítése bekerült az operatív vezetési feladatok közé.

Még egy személynek volt kiemelt szerepe a folyamatban, Hámori Ferencnek, aki a Matáv üzletfejlesztési osztályának vezetője volt, és hozzá tartoztak a médiával kapcsolatos stratégiai fejlesztési feladatok. 1996 decemberében Hámorinál tartották azt a megbeszélést, amelyen megtárgyalták György Péter tanulmányát, ami sajnos ma már nem hozzáférhető. A nevezett írásnak az volt a fő mondanivalója, ha úgy tetszik, alaptétele Hámori (2016) visszaemlékezése szerint, hogy „A Matávnak kvázi történelmi szerepe van abban, hogy a magyar nyelvű [online] tartalomszolgáltatásba belépjen, illetve, hogy megfinanszírozza annak az elindulását". A vele készített MODEM-interjú során György Péter (2016) ugyanerről azt mondta, hogy „Én tudtam, hogy mit akarok, kultúra-disszeminációt akartam. De hogy amögött milyen technikai és kulturális, közönségi feltételeknek kell teljesülnie, arról nekem lövésem sem volt." A tanulmány kedvező fogadtatása alapján meghozták a döntést, hogy készüljön el egy szakértői anyag abból a célból, hogy megalapozza a belépéshez szükséges vállalati intézkedéseket.

György Péter ajánlott négy személyt, akik a szakértői anyagot majd megírják, és akikért ő garanciát vállal. Nádori Péter, Pohly Ferenc, Simó György és Weyer Balázs volt a négy személy, egymást ismerő, különböző szakmai háttérrel rendelkező, harminc év körüli újságírók. Egyikük sem dolgozott a Matávnál, és éppen állás nélkül voltak. 1997 elején kaptak megbízást a tanulmány elkészítésére, munkájuk felügyeletére Hámori Ferencet jelölték ki. A *MATÁV-tartalomszolgáltatás az Interneten* című, 163 oldalas szakértői anyag/tanulmány 1997 májusára készült el, és azt vizsgálja, miként érheti el a nagyvállalat, hogy a magyar nyelvű interneten ne csupán piacvezető szerepet töltsön be, hanem „[e]gyfajta »online nemzeti intézménnyé« váljon" (Nádori et al. 1997: 5).

Több mint húsz évvel később, 2019 tavaszán került a látókörömbe a tanulmány. Már a bevezető hatoldalas vezetői összefoglaló elolvasása során az volt a benyomásom, hogy Janus-arcú: a jó meglátások és a vonzó célok mellett a szerzők irreálisnak tűnő dolgokat is megfogalmaztak benne. Ez a benyomásom a munka egészét elolvasva sem változott. A vezetői összefoglalóban az online tartalomipar növekedési trendjére, valamint a világháló civil használatának viharos gyorsaságú emelkedésére alapozva a szerzők meggyőzően érvelnek amellett, hogy elengedhetetlen a Matáv belépése a tartalompiacra. Ugyanakkor már itt is találunk olyan megállapításokat, amelyek, mondhatni, a vágyak vezérelte gondolkodás, a *wishful thinking* kategóriájába tartoznak. Ilyen a hazai internethasználat gyors terjedésére adott/átvett becslés, ilyen az a felvetés, hogy a kiadványnak nevezett online médiatermék *„katalizátora lehet a magyar sajtó változásának”,* és mindenekelőtt ilyenek az indulás első évére megadott becsült bevételek, amelyek majd a hirdetésekből és az előfizető bevételekből származnak.

A főanyagban a tanulmány talán legértékesebb része a szerzők által kiadványnak nevezett online multimédia termék, a később meghonosodott kifejezéssel élve a tervezett hírportál bemutatása. Ez ingyen jut majd el a felhasználókhoz, az előállításához és a terjesztéséhez szükséges bevételek fő forrása a reklám. Az üzleti szféra szereplőinek szánt tartalmak viszont egy másik felületen jelennének meg, elérésükért a felhasználóknak fizetniük kell, ez az *Üzleti negyed* nevet kapta.

A magyar médiaviszonyokat tárgyalva a szerzők röviden szólnak a politikai-közéleti lapok szegmenséről. Piacelemzésük bántóan felületes, hiányoznak belőle az ágazati vizsgálatok szokásos összetevői, így például a termékpiacok és a földrajzi piacok bemutatása. Ami a közéleti lapok tartalmát illeti, azt a szerzők a minőségi újságírás mércéjével mérve lesújtónak találják, követendőnek pedig az objektív újságírás keretrendszerének egyik jól ismert dokumentumát, a BBC hír- és tájékoztató műsorok készítésére szolgáló irányelveit tekintik. Ugyanakkor még csak utalást sem találunk a tanulmányban arra, hogy a sommásan leszólt közéleti-politikai lapok szegmensében a napilapkiadás piacvezetője, a *Népszabadság,* valamint a hetilapkiadás piacvezetője, a *HVG* esetében a szerkesztőség és a kiadóvállalat viszonyát például megállapodások, az úgynevezett szerkesztőségi statútumok rögzítették, és ez a konstrukció nagyfokú autonómiát garantált a szerkesztőségeknek a kiadóvállalattól.

A tanulmány végén található irodalomjegyzék arról tanúskodik, hogy a szerzők nem használták még azokat az alapmunkákat sem, amelyek már az 1990-es évek eleje óta részei voltak az itthoni gazdasági-üzleti felsőoktatásnak. Emellett médiatudományi ismereteik is igen hézagosnak mutatkoznak. Például utalás sincs rá, hogy még az üzleti vállalkozásként működő médiaegységek is, függetlenül szándékuktól, egyúttal politikai és kulturális szervezetek, és ez a hírmédiára hatványozottan igaz. Szóval, a hírportál működtetésével kapcsolatos kulcsfontosságú környezeti fenyegetéseken a szerzők lé-

nyegében átsiklottak, ami egy döntés-előkészítő anyagban furcsa, és ellentmond az üzleti életben kialakult normáknak.

A tartalomszolgáltatási projekt kidolgozása és az *Origo* hírportál piacra lépése

György Péter indító anyaga és a négyek tanulmánya alapján Hámori készített egy előterjesztést a Matáv felső vezetésének legfontosabb grémiuma, az Irányító Bizottság számára, amely az 1997 júniusában tartott ülésén támogatta az előterjesztésben megfogalmazott javaslatot, és döntést hozott az úgynevezett internetes tartalomprojekt elindítására. A tartalomprojekt kidolgozásának kézben tartására megalakult egy *ad hoc* irányító bizottság, amelyben néhány felső vezető is helyet kapott. A Matáv több részlegében dolgoztak rajta, a munka egy évet vett igénybe, s a projektnek része volt egy üzleti terv összeállítása is. A tartalomprojekt előterjesztést 1998 júniusának közepén tárgyalta meg és fogadta el a Matáv Irányító Bizottsága, így, mondhatni, a kocka el volt vetve.

Hámori (2016) értékelése szerint perdöntő volt a továbbiak során, hogy, bár nem döntöttek róla az ülésen, Straub Elek elnök-vezérigazgató, amolyan kerülőutat használva, később elérte, hogy a bevezetendő tartalomszolgáltatás egy önálló jogi személyiséggel bíró szervezetben működjék, amely egészében a nagyvállalat tulajdonában áll. Ez a szervezet lett az Origo Kft., amelynek keretében az év decemberében belépett a piacra az *Origo* hírportál. A portált kiadó Origo Kft. ügyvezető igazgatója 1999. január 1-től a kívülről szerződtetett Vince Mátyás lett, aki gazdag, eredményes újságíró szakmai múlttal rendelkezett és kellő vezetői tapasztalata is volt, megbízatása 2000. március 31-ig szólt.

Az Origo Kft. nemsorára átalakult Matávnet Kft.-vé, és oda telepítette a Matáv felső vezetése az internethez való hozzáférések értékesítését is. Ennek ugyan sok köze nem volt a tartalomszolgáltatáshoz, de legalább jól felmérhető bevételeket hozott. Sok minden megvalósult 1999 folyamán a tartalomprojektben kitűzött célokból, ezekre nem térek ki, de világossá lett, hogy a vezértermék, az *Origo* hírportál nem hozza a tervezett bevételeket. Vince (2017) úgy emlékszik vissza a vele készült interjúban, hogy egy olyan költségvetést örökölt az induló évre, amelyben, az ő szavaival élve, abszolút túl voltak tervezve a bevételek és abszolút alá voltak tervezve a kiadások. Nem csoda, hogy a Matávnet Kft. az évet veszteséggel zárta, és a 2000-es költségvetés tervezete is mínuszos volt. Vince az interjú során ezt úgy értékelte, hogy „[e]zzel a túlfeszített költségvetéssel is messze voltunk még akkor a realitásoktól. […] Végül aztán persze beleegyeztem…, holott nem értettem vele egyet." Szavaiból az is kiviláglik, hogy nem igazán találta meg a hangot a munkáját felügyelő vezetőkkel sem, és mindez végül oda vezetett, hogy nem hosszabbították meg a szerződését.

Jött egy új vezető, akit három év elteltével majd Simó György váltott, de egy szempontból nem történt változás. Akármit mutattak a számok, és akármilyen szervezetbe is – Axelero Rt., T-Online Magyarország Rt. – helyezték később a tartalomszolgáltatást, a felső vezetésben még sokáig nem kérdőjelezték meg a szükségességét, bár folyamatosan kapta a kritikát a tartósan veszteséges működés miatt. Simó (2016) úgy fogalmazott, hogy „[a] minőségi újságírás koncepció szép volt, de valójában az *Origo* korai szakaszában egy drága újságíróüzem volt. Legyünk teljesen függetlenek, oké, de nem vagyunk önfenntartóak, tehát […] tartson el minket a tulajdonos. Ez egy állandó konfliktus volt."

Szintén a MODEM *oral history* keretében készült interjúban Straub (2016) kiemelte, hogy a hirdetésekből remélt közvetlen bevételek mellett számoltak azzal a közvetett hatással is, amit az online tartalomszolgáltatás az internethasználat terjedésére gyakorolt, amelyet viszont lehetetlen egzaktan számszerűsíteni. Megfogalmazása szerint: „A harmadik [tényező pedig] egy, a pénzügyektől teljesen független dolog: a Telekom imidzsének, elfogadottságának, és társadalomban elfoglalt helyének az erősítése azáltal, hogy mindenki láthatja, hogy olyan területen is tevékenykedünk és olyasmire is áldozunk pénzt, ami nem közvetlen árbevételhez kapcsolódik, tehát egyfajta társadalmi felelősségvállalás."

Véleményem szerint a Matáv médiatartalom-szolgáltatásba való belépését egy további tényező, a korszellem is nagyban elősegítette, jóllehet ez még kevésbé megfogható, mint a vállalati imidzs építése, vagy a Matáv-brand erősítése a piacon, vagy a hírportál működtetésének pozitív hatása az internethasználat terjedésére. Már az 1990-es évek közepétől rendkívül nagy várakozások fűződtek az internetnek a gazdaságot és a médiát radikálisan átalakító hatásaihoz (Gálik, 1999), amelyek mögött ott állt az egyik új *buzzword,* a konvergencia, tehát az informatika, a távközlés és a média ágazatai közti határok elmosódása. A szép új médiavilág eljövetelét azután az internetgazdaság ezredfordulón kirobbant válsága (a dotkomválság) jóidőre elnapolta, s ez nálunk sem történhetett másként. Ugyanakkor az *Origo* hírportál már ott volt a piacon, biztos anyagi háttérrel folytathatta a megkezdett utat.

A Matáv növekedési stratégiájának néhány kulcseleme az ezredfordulót követően

A vállalati stratégia gyakran használt kifejezés mind a szakirodalomban, mind a köznapi nyelvben, tartalma a vállalat által kitűzött célok és az elérésükhöz vezető utak meghatározása, valamint a szükséges források számbavétele. A stratégia kialakítására és megvalósítására irányuló tevékenység a stratégiai menedzsment, ennek alakítása a felső szintű vállalatvezetés talán legfontosabb tevékenysége.

Tudni érdemes, hogy a 20. század második felében a nagyvállalati döntéshozatal vizsgálatában átütő eredményekre jutottak a vállalatelmélet és a vezetéstudományok kiválóságai. Csak egyet emelek ki közülük, Herbert Simon személyét, akit joggal tarthatunk az utolsó polihisztorok egyikének, és aki 1978-ban megkapta a közgazdasági Nobel-emlékdíjat. Simon és neves kortársai a szervezeti döntéshozatal racionalitásparadigmáját a korlátozott racionalitással *(bounded rationality)* váltották fel. Az új paradigma szerint a nagyvállalatoknál a bonyolult, nehezen átlátható környezetben születő stratégiai döntések – szaknyelven szólva, a rosszul strukturált döntések (Chikán 1992) – meghozatalakor általában sem elég tudás, sem elég információ, sem elég idő nem áll a felső szintű menedzsment rendelkezésére, így szó sem lehet arról, hogy változatok sokaságát dolgozzák ki, hogy azokból majd kiválasszák, úgymond, a legjobbat (Simon 1982). Egy megszülető stratégiai döntés jellemzően kompromisszum eredménye, olyané, amelyet a csúcsmenedzsment és a tulajdonosi testületek tagjai egyaránt el tudnak fogadni.

Igaz, a döntések előkészítése során a vezetéstudományi módszerek, eljárások és algoritmusok alkalmazása rutin jelleggel megtörténik, viszont magukat a döntéseket a felső vezetés szintjén hozzák. Az előkészítésben és a döntésben nem ugyanazok vesznek részt, kialakulhat köztük egy információs szakadék, amellett, hogy a kapott információkat eltérően értelmezhetik. Ezért is több az esetleges elem, a rögtönzés a stratégiai döntésekben, ráadásul a döntéshozóknak még össze kell egyeztetniük a sokszor egymásnak ellentmondó vállalati részérdekeket.

A Matáv Rt. stratégiájának alakulását jól nyomon lehet követni a nagyvállalat éves üzleti beszámolóiból, amelyet a részvénytársaság éves közgyűlésének nyújt be a felső vezetés a társasági törvényben lefektetett kötelezettségeit teljesítve. Mivel az ezredfordulóra a Matáv nagyjából egy évvel a határidő előtt teljesítette a privatizációs szerződésben vállalt, tételesen meghatározott kötelezettségeit, így a továbbiakban szabadon határozhatott arról, hogy az ágazatban érvényesülő fejlődési trendek közül melyiknek ad elsőbbséget az erőforrások allokációja során.

Kiemelt cél lett a széles sávú internetszolgáltatás fejlesztése, amely szervesen kapcsolódott a cég alaptevékenységéhez. A vezetékes távközlési infrastruktúra digitalizálása mellett nagy léptékben haladt előre a kábelhálózatok fejlesztése, illetve megvásárlása olyan földrajzi piacokon, amelyeken nem a Matáv nyújtotta a vezetékes beszédszolgáltatást. Ezen hálózatok vagy már eleve alkalmasak voltak a széles sávú internetszolgáltatásra, vagy a szükséges korszerűsítés után azzá váltak. A széles sávú internet már képes volt a felhasználókat vonzó multimédiás tartalomszolgáltatások továbbítására, hamar népszerűvé vált a piacon, mondhatni, hozta a pénzt: a Matáv ebben az üzletágban is piacvezető lett.

Nem szabad elfeledkeznünk a mobiltelefon-ágazatban végrehajtott fejlesztésekről sem, amelyeket ugyan nem közvetlenül a Matáv Rt., hanem a Matáv-csoport legfon-

tosabb tagvállalata, a Westel Mobil Távközlési Rt. (Westel) hajtott végre. A mobiltelefon-ágazat a Matáv növekedésének fő hajtóereje lett, hiszen a nagyvállalatot az 1990-es években eltartó vezetékes telefonálás bevételtermelő képessége az ezredfordulót követően visszafordíthatatlanul csökkenésnek indult (Straub 2002).

A Matáv működési környezetének alakulásában kulcsfontosságú tényező volt, hogy 2000 közepén a Deutsche Telekom (DT) kivásárolta a MagyarComban a másik befektető partner, az Americatech részesedését, es ezzel *de facto* a vállalat többségi tulajdonosává vált. Így a DT a Matáv Rt. közgyűlésén bármit elfogadtathatott vagy éppen megakadályozhatott, akár tetszett ez a többi tulajdonosnak, akár nem. Igaz, 2004 májusáig a magyar állam tulajdonában maradt még egyetlen olyan részvény, amely potenciálisan blokkoló erőt jelentett számára a stratégiai kérdések eldöntésekor, de ezt a különleges szavazati jogot Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásával az állam elvesztette, mert nem fért össze az uniós jogrenddel.

Az extenzív terjeszkedés a külpiacokon 2000-ben lett része a Matáv stratégiájának. Ennek hátterében ott állt, hogy a többségi tulajdonos, a Deutsche Telekom a külföldi terjeszkedést a növekedés stratégiai eszközeként kezelte (Goff 2002), s a stratégia megvalósításának eredményeként gyakorlatilag globális nagyvállalattá vált. Nincs hitelt érdemlő információm arról, hogy a Matáv mintegy feladatként kapta volna, hogy a DT csoport tagjaként vegyen részt a külpiaci terjeszkedési folyamatban, vagy éppen magától lépett erre az útra. Erre való utalást a Straub Elek elnök-vezérigazgatóval készített, a már hivatkozott *oral history* interjúban éppen úgy hiába keresnénk, mint a Matáv Rt. éves üzleti jelentéseiben, mégis megkockáztatom azt a feltételezést, hogy így vagy úgy a DT kezdeményezte ezt a stratégiai lépést. Ezt sejteti az a tény is, hogy a Matáv három posztkommunista kelet-európai (Bulgária, Románia és Ukrajna), valamint két posztjugoszláv nyugat-balkáni (Macedónia, Montenegró) országban kísérelte meg a terjeszkedést, mintegy kiegészítve a DT közép-európai országokban már korábban megtörtént megjelenését.

Ebben a folyamatban mérföldkőnek számított, hogy a távközlési ágazat Macedóniában zajló privatizációja során a Matáv 2001 januárjában többségi részesedést szerzett a nemzeti vezetékes és mobil távközlési szolgáltatóban, a MakTel vállalatban. Amint a Matáv Rt. 2002 évi jelentésében Straub Elek a társaság részvényeseinek címzett levelében megfogalmazta: „A MakTel az elkövetkezendő években a csoportszintű értékteremtés fontos forrása lesz. Elvárásaink változatlanok: 2003-ban a MakTel marad a Matáv Csoport növekedésének egyik motorja." Két évvel később, a Matáv Rt. 2004 évi jelentésében Straub már arról is beszámolhatott a részvényeseknek, hogy „[ú]j stratégiánkkal összhangban 2004 végén elhatároztuk, hogy részt veszünk a Telekom Crne Gore privatizációjában Montenegróban". A Matáv lett azután a montenegrói inkumbens távközlési vállalat privatizációjért folyó küzdelem győztese, és ez a leányvállalata

is hozta a tervezett bevételeket. Ugyanakkor a nagyvállalat Bulgáriában, Romániában és Ukrajnában eszközölt stratégiai befektetései nem bizonyultak sikeresnek.

A Matáv igazgatósága 2005. január 20-án döntést hozott a Matáv nevének Magyar Telekom Rt-re történő változtatásáról, amit egy hónappal később a rendkívüli közgyűlés jóváhagyott (a nagyvállalat neve 2016. március 1-től lett Magyar Telekom Nyrt.). Ezt a szimbolikusnak is tekinthető névváltoztatást követte a Deutsche Telekom T-márkáinak teljes körű hazai bevezetése, s így a magyar piac egyik legismertebb márkája, a Westel használata megszűnt. Ez mintegy előrevetítette a Westel Mobil Távközlési Rt. beolvasztását a Magyar Telekomba, ami kisvártatva meg is történt.

Az üzleti, a kormányzati és a nonprofit szektornak nyújtandó informatikai szolgáltatások növekvő piacára történő belépés volt a következő kiemelt stratégiai cél. Ennek sikeres elérését nem lehetett a szerves vállalati fejlődéstől várni, mert ehhez nem volt meg a nagyvállalaton belül a kellő szakmai tudás és tapasztalat, így ezt a célt a Magyar Telekom az ágazat néhány fontos szereplőjének felvásárlásával valósította meg. Ebből jött létre a T-System üzletág, ami később átalakult a nagyvállalat kizárólagos tulajdonában lévő részvénytársasággá.

Mindezek a nagy horderejű változások mintegy szélárnyékban hagyták a tartalomfejlesztéssel való foglalkozást, ami végül is – jó néhány szervezeti átalakulást követően – 2005-től integrálódott a Simó György által már vezérigazgató-helyettesként irányított vezetékes szolgáltatások üzletágába. Ekkor egy szakmai konferencián, amin magam is tartottam előadást, Simó kifejtette, hogy az évtized második felének nagy története a Magyar Telekom számára a mobilinternet-szolgáltatás megindítása lesz. Ebben igaza is lett, azt viszont ő sem láthatta előre, hogy kibontakozóban van egy másik történet is, amely majd megrengeti és vezetési válságba sodorja a céget.

A válság kitörése, kezelése és a tartalomszolgáltatás új fejezete

A Magyar Telekom Nyrt. könyvvizsgálója, a PricewaterhouseCoopers a vállalatcsoport 2005. évi pénzügyi jelentésének auditálása során két olyan szerződést talált, idézem a Magyar Telekom 2006. évi üzleti jelentéséből, „amelyek természete és üzleti célja nem volt egyértelmű". Ez a könyvvizsgálói szlengben megfogalmazott állítás olyan kifizetésekre utalt, amelyek Macedóniában történtek meg és az ottani inkumbens távközlési vállalat már említett felvásárlásához kapcsolódtak. Ezek miatt a könyvvizsgáló nem írta alá, nem auditálta az éves beszámolót. Ennek következményeként elmaradt a Magyar Telekom 2005. évi működését tárgyaló közgyűlés, valamint értelemszerűen a részvények utáni osztalék kifizetése is.

A Magyar Telekom Nyrt. 2006. évi üzleti jelentéséből idézve, „2006 februárjában a Társaság Audit Bizottsága megbízta a White & Case-t, mint független jogi tanácsadót, hogy belső vizsgálatot folytasson annak megállapítására, hogy a Társaság ezen vagy egyéb szerződések alapján végrehajtott-e olyan kifizetéseket, amelyek esetlegesen az USA jogszabályaiba (beleértve az Egyesült Államok Külföldön Kifejtett Korrupt Gyakorlatokról szóló törvényét [»FCPA«]) vagy a Társaság belső szabályozásaiba ütköznek. A belső vizsgálattal kapcsolatban a Társaság Audit Bizottsága tájékoztatta az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériumát (»DOJ«), az Egyesült Államok Értékpapír- és Tőzsdefelügyeletét (»SEC«), valamint a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletét." Mindezek alapján a nevezett hatóságok maguk is vizsgálatot indítottak a korrupció gyanúját felvető szerződések ügyében.

A Magyar Telekom Nyrt. igazgatóságát nem hagyta érintetlenül a fentebb hivatkozott két macedóniai üzleti szerződéssel kapcsolatos belső vizsgálat. Az év folyamán az igazgatóság két, az operatív vállalatvezetésben szerepet nem játszó külső tagja *(non-executive member)* lemondott, jómagamat pedig a társaság 2006. november 6-án tartott rendkívüli közgyűlésén megválasztottak az igazgatóság külső tagjának. A White & Case által folytatott vizsgálat eredményei nyomán az Igazgató Tanács 2006. december 6-ai ülésén lemondott Straub Elek elnök-vezérigazgató. Utódja Christopher Mattheisen lett, aki korábban mind a Westelnél, mind a Telekomnál betöltött felső vezetői pozíciókat, így jól ismerte a vállalatot. Ezek a változások és a meghozott válságkezelési döntések elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy a cég könyvvizsgálója aláírja a Magyar Telekom Nyrt. 2006. évi beszámolóját és az azzal összhangban lévő üzleti jelentést. A válság ezzel nem múlt el, de kezelésére sikerült meghozni a legszükségesebb döntéseket és kialakítani a megfelelő mechanizmusokat. Az élet, hogy úgy mondjam, mehetett tovább. Ezt nem könnyítette meg, hogy kisvártatva a White & Case által folytatott vizsgálat kiterjedt a montenegrói privatizáció során kötött néhány tanácsadói szerződésre is hasonló okokból, mint a macedóniai esetben.

Visszatérve a Magyar Telekomra, az új menedzsmentnek valami újat is fel kellett mutatnia a válságkezelésen kívül. Amikor az évtized közepén az elektronikus hírközlési hálózatok átviteli kapacitásainak látványos megnövekedéséhez még társult a széles sávú mobilinternet és az okostelefon használatának viharos terjedése, igencsak megnőtt az elérhető médiatartalmak jelentősége. A távközlési vállalatok előtt, mondhatni, kinyílt a kapu, hogy – a nagy tanácsadó cégek új varázsszavával élve – háromképernyős (*three-screen* – értve ez alatt a számítógép, a televízió és a mobiltelefon képernyőjét) vállalatként határozzák meg magukat. Csatlakozva a világtrendekhez és a tevékenységi kör diverzifikálását célzó stratégiához, a Magyar Telekomnál ismét előtérbe került a tartalomszolgáltatás.

A T-Online Magyarország Rt. webes és tartalomszolgáltatási üzletágát 2007-ben

szervezetileg önállósították, és Origo Média és Kommunikációs Zrt. néven folytatta tevékenységét a Magyar Telekom Csoport tagvállalataként. Egy évre rá a Telekom 2008. évi üzleti jelentésében már az volt olvasható, hogy „A 2007 októberétől működő Origo Zrt. középtávú stratégiai céljai között szerepel, hogy – túllépve az online kereteket – Magyarország vezető médiacégeinek egyike legyen". Bár a távközlési vállalatok médiapiacra való belépésének korábbi tapasztalatai szerint egy ilyen döntés kockázata magas (Gálik 2010), a Telekom vezetése tovább ment az *Origo* hírportál megalapításával megkezdett úton, s ez összhangban volt a DT akkori azon stratégiájával, amely támogatta a tevékenységi kör kiszélesítését.

A 2009. évről szóló üzleti jelentésben a menedzsment már arról számol be, hogy az Origo Zrt. elindított két új, tematikus tévécsatornát, és a jövőt illetően, idézem: „[J]elentős erőfeszítéseket teszünk piacvezető honlapunk, az [origo], a legnagyobb magyar közösségi portál, az iWiW, valamint meglévő mobiltartalmaink további fejlesztésére is." Amennyire meg tudtam ítélni, az igencsak ambiciózus célok spiritusz rektora a társaság felső vezetésén belül Pataki Róbert stratégiai igazgató volt, akit 2006 közepén szerződtettek erre a posztra, és korábban a távközlési ágazat neves tanácsadó cégeinél töltött be vezető állásokat. 2009-ben Patakit kinevezték a társaság stratégiai és üzletfejlesztési vezérigazgató-helyettesének, és egyúttal tagja lett az operatív vállalatvezetés csúcstestületének, az Ügyvezető Bizottságnak.

2011 végén a Magyar Telekomnak sikerült egyezségre jutnia a DOJ-vel és az SEC-vel a társasággal kapcsolatos vizsgálatainak befejezéséről, a részleteket megtalálhatjuk a Magyar Telekom Nyrt. 2013. évi üzleti jelentésében (11–12). Itt csak azt emelem ki belőle, hogy mindent együttvéve 22 milliárd forintnak megfelelő pénzbírságot fizetett ki a Magyar Telekom, s ezzel lényegében le tudta zárni a hat éve folyó vizsgálatot. Az egyezség jelentőségét nehezen lehetne túlbecsülni a társaság számára, s az, hogy az igazgatóság külső tagjaként részem volt benne, számomra is szakmai sikert jelentett (ennek ellenére az igazgatósági tagságomról 2012. április 16-i hatállyal lemondtam).

Az új stratégiai célok megvalósításának kudarca, a tartalomszolgáltatás történetének vége

A médiaágazatban való jelenlét kiszélesítését célzó döntések a megvalósítás során nem hozták a tervezett eredményeket, s a tartósan veszteséges működés miatt a tulajdonos Magyar Telekom kénytelen volt tőkét emelni az Origo Zrt-ben 2010 elején. Amellett az ország lassú kilábalása a 2008-as pénzügyi/gazdasági válságból visszafogta a távközlési piac növekedését, az ágazat egészét a 2010-ben bevezetett távközlési különadó is sújtotta. Ennek összege a Magyar Telekom esetében a 2010–2012 időszak mindhárom

évében magasabb volt annál a pénzbírságnál, amelyet a vállalat fizetett a DOJ- és a SEC-megegyezés során (Magyar Telekom 2013), így a hírportál működésének a korábbi években eltűrt vesztesége is más színben tűnt fel, hisz az új környezetben, mondhatni, már minden fillér számított.

2010 elején leszerződtették az Origo Zrt. vezérigazgatójának a konkurens nagy hírportál, az *Index* vezetőjét, Vaszily Miklóst, aki az online médiában elismert csúcsmenedzsernek számított (Keller-Alánt 2015). Miközben az Origó Zrt. vesztesége Vaszily vezetése alatt évről évre látványosan csökkent, az *Origo* portál működése egyre több gondot okozott a felső vezetésnek, hiszen a hírportálban meghonosodott objektív újságírás gyakorlata esetenként sértette a kormányzattal féltve ápolt kapcsolatokat. Ezek a kapcsolatok a kormány és a Telekom között 2014 elején megkötött *Partnerségi együttműködési megállapodás a digitális Magyarországért* című dokumentumban formálisan is megjelentek, s nem lényegtelen körülmény, hogy a megállapodás előkészítésében Timotheus Höttges, a Deutsche Telekom AG vezérigazgatója is aktív szerepet vállalt.

Konklúziók

Az Origo Zrt. menedzsmentje képtelen volt kezelni a hírportál szerkesztési irányvonala és a nagyvállalat üzleti érdekei közti ellentmondásokból fakadó helyzetet, hiszen megoldhatatlan feladattal szembesült, így Vaszily közös megegyezéssel távozott a cégtől 2014 novemberében. Vele egy napon szűnt meg Pataki Róbert vezérigazgató-helyettes és néhány közeli vezető munkatársának munkaviszonya is a Magyar Telekomnál.

Minden jel arra mutat, bár erről a Magyar Telekom nyilvános kommunikációjában és az éves üzleti jelentésekben soha nem esett szó, hogy a német tulajdonosok számára a 2010-es évek elejétől egyre inkább kolonccá vált az *Origo* portál. Ennek következtében 2015 derekán a Magyar Telekom vezetése meghirdette az Origo Zrt. eladását, ami egy évre rá meg is történt, illeszkedve a Deutsche Telekom stratégiai irányváltásához, amely immár a médiaágazatból való kivonulás szükségességét deklarálta.

Hivatkozások

Chikán A. (1992) *Vállalatgazdaságtan.* Budapest: Aula

Gálik M. (1999) Marad vagy változik? A konvergencia és az Internet hatása a médiapiac sajátosságaira. *Jel-Kép*, 1: 9–18.

Gálik M. (2010) Távközlési médiaszolgáltatók az elektronikus médiapiacokon. *Marketing-menedzsment*, XLIV(1): 22–29.

Goff, D. H. (2002) An Assessment of the Broadband Media Strategies of Western European Telecoms. In Picard, R. G. (szerk.): *Media Firms*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 169–189.

György P. (2016) „Mindannyian arrogánsak voltunk" – Interjú György Péterrel, *https://www.mediatortenet.hu/2016/05/26/gyorgypeter/*

Hámori F. (2016) „A Matávnak itt kvázi történelmi szerepe van" – Interjú Hámori Ferenccel, *http://www.mediatortenet.hu/2016/05/27/hamoriferenc/*

Keller-Alánt Á. (2015) A laza srác – Az Index és az Origo után az MTVA élén: Vaszily Miklós pályaképe. *Magyar Narancs,* XXVII(39): 11–14.

Magyar Távközlési Rt. (2003) 2002-es éves jelentés, *https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/2002_eves.pdf*

Magyar Távközlési Rt. (2005) *2004-es éves jelentés, https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/EvesJelentes2004.pdf*

Magyar Telekom Nyrt. (2007) *2006-os éves jelentés, https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/2006evesjelentes_hun.pdf*

Magyar Telekom Nyrt. (2009) *2008-as éves jelentés, https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/EvesJelentes_2008.pdf*

Magyar Telekom Nyrt. (2010) *2009-es éves jelentés, https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/Magyar_Telekom_eves_jelentes_2009.pdf*

Magyar Telekom Nyrt. (2013) Az Igazgatóság jelentése a Magyar Telekom Nyrt. ügyvezetéséről, a Társaság és a Magyar Telekom Csoport 2012. évi üzleti tevékenységéről, üzletpolitikájáról, vagyoni helyzetének alakulásáról, *https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/AGM_submissions_18March2019_hun.pdf*

Magyar Telekom Nyrt. (2014) Éves beszámoló és vezetőségi jelentés – 2013. december 31., *https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/HAR_2013_Hun_Eves_Jelentes_20140526.pdf*

Magyarország Kormánya – Magyar Telekom Nyrt. (2014): Partnerségi együttműködési megállapodás a digitális Magyarországért, *https://www.telekom.hu/static-tr/sw/file/Partnerseg_a_Digitalis_Magyarorszagert.pdf*

Nádori P., Pohly F., Simó Gy. és Weyer B. (1997) *MATÁV-tartalomszolgáltatás az Interneten.* Szakértői tanulmány, *https://www.mediatortenet.hu/wp-content/2016/02/Origo-TeljesTanulmany.pdf*

Simó Gy. (2016) „Az erkölcsi világvége nem korrelál az üzletivel" – Interjú Simó Györggyel, *https://www.mediatortenet.hu/2016/05/19/simogyorgy/*

Simon, H. A. (1982) *Korlátozott racionalitás.* Budapest: KJK

Straub E. (2002) A Matáv stratégiája a liberalizált távközlési piacon. *Magyar Távközlés*, XIII(1): 2–6.

Straub E. (2016) „Beláttuk, hogy nekünk kell megteremteni a tartalmat az interneten" – Interjú Straub Elekkel, *http://www.mediatortenet.hu/2016/05/27/straubelek/*

Vince M. (2017) „Nem a valóságon nyugvó tervezés volt" – Interjú Vince Mátyással, *https://www.mediatortenet.hu/2017/09/19/nem-a-valosagon-nyugvo-tervezes-volt-interju-vince-matyassal/*

Digital creativity development in an e-learning environment - A 3D design project

Paper accepted for publication in the *Central European Journal of Educational Research*, special issue on ICT and the pandemic, planned for 2022

Gábor Klima, Eötvös Loránd University, Doctoral School for Education
Andrea Kárpáti, Corvinus University Budapest, Institute for Communication and Sociology

Abstract

During the pandemic, arts disciplines had to seek new paths for creation to continue visual skills development outside the studio. ICTs offer a natural tool set for individual and collaborative work and sharing online. 3D design and the development of digital creativity can represent new directions for Hungarian art education and its major discipline called Visual Culture. With this tool, visual art education can proceed on the bumpy road to teach the visual language of the 21st century. Certainly, technological focus is not the only option for progress in art education. Nevertheless, if we look for possible directions for renewal, we cannot ignore the use of software products that support visual creativity,and are becoming more and more easily available, simpler and free of charge. This paper focuses on the pedagogical possibilities of 3D printing. We present an experimental program with secondary school students aged 16 years, that started and ended face-to-face and was partly realised online. As the project manifests a creative synergy of Visual Culture and Information Technology disciplines that may be of interest for art and ICT educators as well.

1. Theoretical framework

The 3D project presented here, builds on the STEAM educational model. Arts have been integrated in the long-standing synergy of *STEM disciplines (Science, Technology, Engineering and Mathematics*) to open up new trajectories for creative problem solving. STEAM involves the arts through *Design Thinking* (Doorley et al., 2018), a human-centered problem solving process that designers utilise to observe existing and future needs, model potential solutions, test them with potential users and modify concepts and products according to their experiences. Usage of the finished product is also observed, as it inspires designers (scientists, engineers, businessmen) to perfect their solution or come up with a new, improved idea that restarts the Design Thinking process. The model has been adopted by some of the world's leading brands, (Apple, Google, Samsung and GE, etc.) and is being taught at the faculties of science and business, as well as arts and design, at leading universities, including Stanford (from where the model originates, cf. Brown, 2008), Harvard and MIT. Apart from scientific visualisations that may

lead to new discoveries, this user-centered approach for identifying and solving problems is the most important contribution of the arts to STEAM methodology. (Cheska, 2017; David, 2016).

When faced with the challenges of online education that prevented students from developing their artwork in a studio setting, where they are inspired by the support of their teacher and remarks of their peers, we decided to develop a design program that can be realised online, that develops the same skills as classroom activities. The STEAM model has rarely been used in public education so far, but first results are encouraging (Hegedus et al, 2016). The interdisciplinary approach was proven to enhance basic workplace skills like spatial abilities and visual communication of science concepts. (Bush, et al., 2018). STEAM pedagogy is technique and technology dependent, but the majority of experiments also involve aesthetic considerations in the design and construction of objects. (Plonczak & Zwirn, 2015; Schramm, 2000). Therefore, the model can smoothly be integrated in art education.

Integration of ecologically and socially conscious art education practices with science disciplines has become a major international trend (Jacobson, Seavey & Mueller, 2016). Integration of social issues in art education has become an urgent necessity in our times. (Knochel, 2013; Errázuriz, 2019). As conceptual art forms have become dominant at the end of the 20th century, visual arts education has become one of the most important pedagogical areas for the practice of critical thinking, taking responsibility, social sensitivity and sensitization (Graham, 2007; Lucero, 2016). The Design Thinking model that is often integrated with the STEAM approach is human centered and socially sensitive. As art education curricula i*ntegrate visual culture with "high arts"*, critical pedagogy that reflects on and sensitizes for social problems and is related to social design (Baldacchino, 2012) became an important inspiration for selecting areas of study. Visual culture is a curriculum design strategy that integrates everyday visual language with artistic expression in the curriculum (Karpati et al., 2016).

Integration of arts and science disciplines may result in new methodological approaches in art education. During the pandemic, a holistic approach to social issues, involving research-based understanding of the COVID pandemic and artistic expression of emotional growth have become crucially important learning objectives. Online learning intensified the need for digital creativity: tools of expression that may be practiced with the help of ICTs at home or in class (Stokrocki Ed., 2014). The new National Core Curriculum of "Visual Culture", the Hungarian discipline for art education, issued in 2020, integrates media literacy with the development of visual competencies. There are very few research based educational programs available in this area yet, so the project presented here does not only manifest a methodology to be used in online art education during a pandemic situation, but offers a model for the synergy of ICTs and the arts.

3*D technology is an emerging field in science, engineering, medicine, archeology and history - just to mention a few STEAM-related areas of application.that are relevant for the project discussed here.* 3D visualisation supports the development of both digital and visual literacy and thus offers new, open-ended, expressive tasks for the integration of ICTs and Visual Culture. The content of the tasks and projects can involve any thematic areas that enable the creative application of digital technology. 3D modelling helps archeology and history to provide faithful

reconstructions of partially damaged objects and buildings. Imaginary 3D portraits of important personalities of the past, based on historic facts and images, serve the authentic reconstruction of historic events. (Forte, 2014; Sanders, 2014) In mathematics, modelling of theoretically conceived objects yields important new insights. Leszczynski, Fernández, 2017). Through 3D printing, we can visualise geometric shapes and show resection, completion and other shape changes.

3D design embedded in the program of the Hungarian discipline for art education called Visual Culture, can be interpreted as a digital creativity development program that simultaneously focuses on the integration of science and the visualization of social processes. This methodology can serve as a model for the creation of a new pedagogical paradigm, where Visual Culture introduces the element of aesthetics in science and mathematics education.

2. The relevance of 3D technology for the arts

An important function of Visual Culture as a school discipline is to introduce contemporary artistic and cultural phenomena. The use of 3D design is a relatively new phenomenon in the visual arts, although. It is enough to think of 3D visualisation rendering in architecture and interior design as well as object design. Works of visual communication may also contain 3D images. Conceptual media art also uses 3D design and seeks and expands its boundaries. Contemporary artists embrace technology more and more intensively. Augmented and Virtual Reality, artistic avatars in an imaginary digital environment have been accepted creative options for decades.

An inspiring example for the use of 3D printing in contemporary art is the Nimoca Project, an intermedia creation by the Hungarian conceptual artist Veronika Romhány (https://www.nimovaprojeckt.org/). Romhány created an imaginary world including fragments of real-life objects printed in 3D. Her creative use of tangible materials as well as digital images project a reality where virtual and hands-on imagery is juxtaposed, re-creating our 21st century reality.

Creative use of 3D printing is at the crossroads of sculpture and design, art and technology. A recent creative software called ZBrush combines 2D and 3D design technology and supports collaboration in a virtual space called 2.5D. Rudolf Béres, a Hungarian artist who identifies himself as a *digital sculptor*, employs this technology for animation film character design (https://www.artstation.com/brud). As ZBrush supports virtual collaboration, the educational potentials of this technique should be exploited for a simultaneous development of painting and sculpting skills.

The best known example for collaborative play that develops design skills is Minecraft. This community-based gaming environment of the Swedish Mojang Studios, first launched in 2009. With 125 million registered users per month (as of 2020), this software is the most popular gaming application that promotes 3D design. The software platform has been expanded with an educational subpage (https://education.minecraft.net/it-it/homepage). One of the important educational benefits of Minecraft is that it teaches the basics of 3D design and, given its immense

worldwide appeal, contributes to the development of an important area of digital literacy. This program focuses on young users, but also has a high adult player base (average age: 24 years, cf. https://www.pcgamesn.com/minecraft/player-age). For art educators, Minecraft is an asset: a popular game that enhances basic design skills in a current technological environment. STEAM educators have embraced this potential, and examples of successful use - predominantly in mathematics education (Boss et al., 2014). Good results encourage us to consider its integration in art education and further develop suggestions published on the software's educational platform (https://education.minecraft.net/content/minecraft-edu/language-masters/en-us/resources/art-and-design-subject-kit.html)

3. A 3D design project for STEAM learning

ICTs are rarely utilised in primary and secondary level art education, as school principals and parents still consider creativity and machine-created imagery incompatible. Artists, however, have been using digital tools for their creations for decades (Wood, 2004). Art studios at schools are generally ill equipped with computers that meet the requirements of graphic software, so most art education projects published utilise smartphones (e. g. De Arriba & Vidagañ, 2020). Smartphone technology is a good starting point for experimenting with digital creation, but the pandemic taught us, art educators, to explore new toolsets and creative methods to continue offering similarly high quality art and design education online, as in the art studio.

The first author of this paper planned and executed a five-week experimental program with secondary school students. When he started planning a project for the acquisition of the basics of 3D design, the computer lab of the school was still a possible venue for teaching and learning.

The classes involved in the experiment were mathematics and science departments, with a total of 63 students. The participating students were 15-16 years old (ninth grade, secondary school) at the time of the program. In the two classes, the gender distribution is balanced, in both cases there are more boys than girls, but the difference is not significant. As the institutional average is 4.75 (2019 data), the class averages do not differ significantly from this either. The socio-cultural background of the students is the so-called urban middle or urban upper middle class. The institutional background of the experiment is one of the strongest secondary schools in the country. The teacher was able to rely heavily on students' high mathematics, comprehension and digital competencies, as expected. Students' prior knowledge of 3D design was assessed in the form of an online question. Based on this, it seemed that no negative surprises should be expected regarding the use of software or digital competencies.

Most 3D design applications are not available for smartphones, and the major objective of the 3D project - teaching a set of skills that will be important for many professions in the coming decade - could not be realised through these relatively simple devices. The other option was inviting students to realise their designs at home, using their own PCs or laptops, and print their work at school, using the 3D printer that many thousand educational institutions in Hungary had been furnished with in 2019-20. This second option soon turned out to be the only one - when the pandemic reached Hungary and schools had to turn to online education. We hoped that the

designs of the students, executed with the help of teacher mentoring would be successfully realised and, after the reopening of schools for face-to-face education, printed and discussed in the art studio.

Tinkercad (https://www.tinkercad.com), a free, easy-to-use web application is a browser-based program developed for educational use. Through digital control functions, teachers can follow the students' online design and creative workflow in real time and offer mentoring remarks if necessary. Its interface is simple, ideal for school use. Another advantage is that it is optimized for both smartphones and tablets, so teachers can use it in the art studio. When installed on smartphones, the user experience is obviously less satisfactory, but still enjoyable. Students may continue working on their designs at home. Flexibility of use was a big advantage during the pandemic.Students used their computer to design their objects or buildings, and their smartphone to animate the characters they designed to populate the buildings with the Stop Motion Studio application.

The designs of students were printed with 3D printing. Thousands of Hungarian schools are already furnished with this equipment through the 3DTech for Schools project launched in 2017 in Hungary. However, 3D design projects can be successful even without a printer to show their work in reality, as the design process itself develops spatial imagination and composition skills. If 3D printing technology is available, we can increase the developmental effects to the task and enhance an important workplace skill: spatial manipulation as well. Digital literacy is also developed through the inclusion of another exciting ICTs-based application: animating the objects through stop motion animation technique. This technology has been used regularly in Hungarian art education for a decade and in this project, but our experiment is the first effort to integrate it with 3D design.

4. Assessment of project results

Assessment of projects in art education is generally based on face-to-face discussion of student work or the portfolio of individual students or groups. Both of these assessment methods require a set of predefined criteria that the teachers share with the class when assigning the project tasks. Complete with research notes about the project theme, sketches and plans, and presented by the student as part of the assessment process, a portfolio does not only communicate what has been learnt, but provides evidence about the level of understanding of the tasks and the quality of the work process (Boughton, 2005). Portfolios are often assessed by outside reviewers or other students. Student self-assessment is also an important component in the portfolio process.

During the online education period, portfolio assessment could not be used, as many phases of the usual project procedure (research about the theme, modelling the task, testing the model with peers, etc. could not be organised. Therefore, student learning could only be evaluated through presentations. Students showed their work online, supported by PowerPoint slides. The checklist developed for the assessment of the project tasks was explained and students were invited to discuss the criteria and present their work with self-evaluation. Sharing their screens in the Google Classroom online learning environment, young creators were able to identify strengths and

weaknesses of their designs. During the pandemic, students had more time to develop their ideas, and the general level of 3D designs realised in the Tinkercad software environment was higher than that of similar planning tasks, executed in the art studio or the school computer lab before.

Students returned to school for the last three weeks of the second term of the school year of 2020/2021. In the last two phases of the project, 3D designs were printed and discussed. The teacher and the class met in the classroom and compared the designs with the 3D prints of the buildings and the characters (human figures, animals, alien creatures etc. inhabiting or using the edifice for other purposes. Here, self, peer and teacher assessment could be performed and debates about the design idea, planning and filming (stop-motion film about the building and its user) could be organised.

Assessment criteria for the design of the building and its user involved technical and creative criteria as well. *Technical assessment* involved the level of Tinkercad software use. *Creative solution assessment* included the aesthetic quality and originality of the work. We did not assign grades but employed a “soft”, narrative feedback methodology. (A general characteristic feature of assessment during pandemic: teachers were more benevolent when judging student performance, cf. People for Education, 2020).

Due to the school lockdown, assessment was restricted to the final product, and the creative process was only presented through the narrative of the young creator. Here, we realised the major handicap of the school lockdown: the teaching process was restricted to online mentoring, like in an evening course for adults. 16-year-old secondary school students, however, need more encouragement and critique during the realisation of a complex design project. On average, student works were better than before. More time was available for developing ideas during school closure, and also the urge to create - and escape the boredom of isolation - yielded more sophisticated and technically more elaborate solutions. However, those who have difficulties with the visual language, lagged behind. In a face-to-face classroom environment, their problems would have been disclosed by them or realised by the teacher soon, and individual tutoring would have been installed from the start.

Of the 63 students, everyone made their 3D plans during distance learning. Quality and creativity ranged widely, but the digital design phase of the project was rated excellent by all students. Using the method of positive motivation, we wanted to encourage performance and provide encouragement to students. Since it was a pilot program, the teacher also studied almost together with the students, like in a *visual learning group* (Kárpáti et al., 2016).
Boy students generally did higher quality work. Research has shown that at this age, girls ’spatial thinking and creativity, as well as their spatial visual expression, develop differently than those of boys (Babály & Kárpáti, 2016). We have seen this confirmed in the student’s works. According to their own statements, they took an average of 1-2 hours to make 3D plans.

5. Educational relevance of the project

The development of spatial creation and perception is an important goal of teaching visual culture. 3D design has obvious points of connection with science disciplines and mathematics. In collaboration with teachers of mathematics, for example, we can develop projects that enhance students' visual creativity and at the same time support knowledge acquisition in geometry - an area of mathematics that can be taught more effectively through the integration of 3D visualisation.

The other educational area we targeted during the program was *sensitization to social problems*. We asked students to consider such issues when creating their fictional world. An important problem area in city planning is the integration of inhabitants coming from different cultures and create spaces for community cohesion development. Students reflected on these problems through planning a multicultural playground and a football stadium complete with community areas. As a first step in the development of the experimental program, we focused on getting to know and using technology. Social relevance of architectural design can be strengthened through a more pronounced project theme.

The technical and technological renewal of international art education seeks to integrate the visual language of the 21st century into more and more thematic areas of the art and design curriculum. Introducing aesthetics, digital creativity tasks complement existing classroom practices with new technologies. The changing media landscape of our age challenges art education as new visual technologies need to be integrated into classroom practices.
3D technology can be a motivating tool for the art teacher to use. The project presented in this paper shows its potential in the development of visual and digital creativity.

References

Babály, B., Kárpáti, A. (2016). The impact of creative construction tasks on visuospatial information processing and problem solving. Acta Polytechnica Hungarica. 13(7) pp. 159-180.

Baldacchino, J. (2012). *Art's Way Out: exit pedagogy and the cultural Condition*. Rotterdam: Sense.

Bos B., Wilder L., Cook M., O'Donnell R. (2014). Learning mathematics through Minecraft. Teaching Children Mathematics Vol. 21, No. 1, pp. 56-59

Boughton, D. (2005). From fine art to visual culture: assessment and the changing role of art education. *International Journal of Education through Art* 1(3), 211-223.
DOI: 10.1386/etar.1.3.211/1

Bush, S., Karp, K., Cox, R., Cook, K., Albanese, J. & Karp, M. (2018). Design Thinking Framework: Shaping Powerful Mathematics. *Mathematics Teaching in the Middle School*, 23(1), e1-e5. (electronic publication). https://doi.org/10.5951/mathteacmiddscho.23.4.00e1

Brown, Tim (2008). Design Thinking. *Harvard Business Review,* June 2008. http://dx.doi.org/10.1386/etar.1.3.211/1

Cheska, R. (2017). Add more STEAM to your classes. *Science Scope*, 41(1), 18-22.

David, G. (2016). Dewey from STEM to STEAM. *Education and Culture*, 32(2), 1-3.

De Arriba, R. & Vidagañ, M. (2020). Sharing Drawings with Smartphones in the Classroom – Art-Based Education in Social Sciences. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)* 15(15), 229-232. DOI: 10.3991/ijet.v15i15.14259

Doorley, S., Holcomb, S., Klebahn, P., Segovia, K. & Utley, J. *(*2018). *Design Thinking Bootleg.* Stanford: Stanford School of Design. https://dschool.stanford.edu/resources/design-thinking-bootleg

Errázuriz, L. (2019). Metamorphosis of visual literacy: From 'reading images' to a critical visual education. *International Journal of Education Through Art*, 15(1), 15-26.

Forte, M. (2014). 3D Archeology. New perspectives and challenges - The example of Chatalhöyük. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies, 2(1),* 1-29

Graham, A. M. (2007). Art, ecology and art education: Locating art education in a critical place-based pedagogy. *Studies in Art Education*, 48(4), 375-391.

Greenstein, S., Leszczynski, E., Fernández, E. (2017). 3D Designing for Mathematical Learning. *Mathematics Teaching in the Middle School,* 23(1), 50-53

Hargittai, E. (2010). Digital na(t)ives? Variation in Internet skills and uses among members of the 'Net generation. *Sociological Inquiry*, 80(1), 92–113

Hegedus, T., Segarra, V.A., Allen, T.G., Wilson, H., Garr, C., & Budzinski, C. (2016). The Art-Science Connection: Students create art inspired by extracurricular lab investigations. *The Science Teacher*, 83(7), 25-31.

Helsper, E. J., & Eynon, R. (2010). Digital natives: where is the evidence? *British Educational Research Journal*, 36(3), 503–520.

Jacobson, S.K., Seavey, J. R. & Mueller, R.C. (2016). Integrated science and art education for creative climate change communication. *Ecology and Society*, 21(3), Art. 30 http://dx.doi.org/10.5751/ES-08626-210330

Kárpáti, A., Freedman, K., Heijnen, E, Kallio-Tavin, M., Castro, J. C. (2016). Collaboration in Visual Culture Learning Communities: Towards a Synergy of Individual and Collective Creative Practice. *International Journal of Art & Design Education* 36(2). 164-175. https://doi.org/10.1111/jade.12099

Knochel, A. (2013). Assembling Visuality: Social Media, Everyday Imaging, and Critical Thinking in Digital Visual Culture. *Visual Arts Research*, 39(2), 13-27

Lucero, J.(Ed.), (2016). *Mere and Easy: Collage as a critical practice in pedagogy*. Illinois: University of Illinois Press

Milgrom-Elcott, Tania (2019). When STEM becomes STEAM, we can change the game. *Forbes,* 7 November 2019. https://www.forbes.com/sites/taliamilgromelcott/2019/11/07/when-stem-becomes-steam-we-can-change-the-game/?sh=329676736905

People for Education (2020). To grade or not to grade: Assessment in a Pandemic. Blog entry, 29 April, 2020. https://peopleforeducation.ca/our-work/10745-2/

Plonczak, I. & Zwirn, S. G. (2015). Understanding the art in science and the science in art through crosscutting concepts. *Science Scope*, 38(7), 57-63.

Schramm, S.L. (2000). Genetic Robots: An Integrated Art and Biology Curriculum. *Art Education*, 53(3),40-45.

Sanders, D. H. (2014). Virtual Heritage. Researching and visualizing the past in 3D. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies,* 2(1) 30-47.

Stokrocki, Mary (Ed,. 2014): *Explorations in Virtual Worlds: New Digital Multi-Literacy Investigations for Art Education*. Reston: National Art Education Association

Wood, J. (2004). Open minds and a sense of adventure: How teachers of art & design approach technology. *International Journal of Art & Design Education*, 23(2), 179-191.

Acknowledgement

This paper relates to AMASS - Acting on the Margins: Arts as Social Sculpture project, 2020-2023, Reg. No. 870621, supported by the Socioeconomic and Cultural Transformations in the Context of the Fourth Industrial Revolution subprogram of the EU HORIZON 2020-SC6 Framework Program.

DOI 10.24981/16470508.15.7

Making your voice heard: a visual communication project for young Roma women

Fazer a sua voz ser ouvida: um projeto de comunicação visual para jovens mulheres Ciganas

Hacer oír tu voz: un proyecto de comunicación visual para jóvenes mujeres Romaní

invisibilidades REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Andrea Kárpáti

Corvinus University Budapest

andrea.karpati@uni-corvinus.hu

Zsófia Somogyi-Rohonczy

Doctoral School of Education, ELTE University and Corvinus University Budapest

somogyi.zsofia@ludwigmuseum.hu

ABSTRACT

The Hungarian Roma have a rich and diverse cultural heritage, but it is not sufficiently integrated into an authentic and empowering school curriculum, not exhibited in a dedicated museum and consequently, is not recognised even by members of the cultural group. The major objective of the *Roma Cultural Influencer Training Program*, realised in two iterations in the framework of the *HORIZON2020 AMASS Project* is to design and implement a verbal, visual and digital communication skills development program that is motivating and useful in many ways for young Roma girls and women, whether at school or already employed.

In a social media course with 18 participants representing the whole cultural spectrum of the young Roma community, the first part of which had been finished in January 2021 and reported here, we enhanced their communication skills in primarily visual media. While preparing them for individual creation of social media pieces, we also motivated them to explore and represent their cultural heritage integrating it with contemporary social issues concerning Hungarian Roma in a youthful, easily accessible environment. The training program was accompanied by a participatory observation and portfolio assessment study. Primary results are reported here.

Keywords: Hungarian Roma, cultural heritage, social media presence, influencer, media-based intervention

RESUMO

Os Rom húngaros têm um patrimônio cultural rico e diversificado, mas não está suficientemente integrado num currículo escolar autêntico e empoderador, não está exposto num museu dedicado e, conseqüentemente, não é reconhecido nem mesmo por membros do seu grupo cultural. O principal objetivo do Programa de Treino de Mediador Cultural Rom, realizado em duas iterações no âmbito do Projeto HORIZON2020 AMASS, é projetar e implementar um programa de desenvolvimento de habilidades de comunicação verbal, visual e digital que seja motivador e útil de várias maneiras para as meninas Rom e mulheres, que estejam na escola ou já empregadas.

Relatamos aqui, a primeira parte do treino de media social concluída em janeiro de 2021 com 18 participantes representando o espectro cultural da comunidade jovem Rom. No treino trabalhámos habilidades de comunicação principalmente nos media visuais. Ao prepará-los para a criação individual de imagens, também os motivamos a explorar e representar sua herança cultural integrando-a com questões sociais contemporâneas relativas aos rom húngaros num ambiente jovem e de fácil acesso. O programa foi acompanhado por uma observação participante e estudo de avaliação de portfólio. Os resultados primários são relatados aqui.

Palavras-chave: Rom húngaras, herança cultural, presença nas redes sociais, influencer, intervenção baseada nos media

RESUMEN

Los romaníes húngaros tienen un patrimonio cultural rico y diverso, pero no está suficientemente integrado en un plan de estudios escolar auténtico y empoderador, no se exhibe en un museo dedicado y, en consecuencia, ni siquiera los miembros del grupo cultural lo reconocen. El principal objetivo del Programa de formación de influyentes culturales romaníes, realizado en dos iteraciones en el marco del proyecto HORIZON2020 AMASS, es diseñar e implementar un programa de desarrollo de habilidades de comunicación verbal, visual y digital que sea motivador y útil de muchas maneras para las jóvenes romaníes. y mujeres, ya sea en la escuela o ya empleadas.

En un curso de redes sociales con 18 participantes que representan todo el espectro cultural de la comunidad joven gitana, cuya primera parte se terminó en enero de 2021 y se informó aquí, mejoramos sus habilidades de comunicación principalmente en medios visuales. Mientras los preparamos para la creación individual de piezas de redes sociales, también los motivamos a explorar y representar su herencia cultural integrándola con los problemas sociales contemporáneos relacionados con los romaníes húngaros en un entorno juvenil y de fácil acceso. El programa de capacitación estuvo acompañado de una observación participativa y un estudio de evaluación de portafolios. Los resultados primarios se informan aquí.

Palabras clave: Romaní húngaro, herencia cultural, presencia en las redes sociales, influencer, intervención basada en los medios

Setting the context

The biggest Hungarian minority, the Roma (about 10% of the population of 9.500.000 in Hungary, inhabitants of central and Eastern Europe since the Renaissance, 14-15th century). Sociological research on Roma culture helped reveal paths for education to follow in order to build bridges between minority and majority cultures that supports mutual communication, and ultimately leads to a better understanding. In the framework of the 'Societies and Lifestyles' project, realised between 2006-2009, 10 post-communist countries documented and analysed lifestyles and values of so-called *fringers*: small ethnic groups living on the fringes of society. The Hungarian Roma served as examples of social groups whose rich cultural heritage had been exploited without its integration into an authentic and empowering curriculum, without exhibiting in a dedicated museum and consequently, without recognition even by members of the cultural group. (Forray & Beck, 2008).

The Hungarian Roma, about 780,000 in number, the biggest majority in a country of less than ten million inhabitants. Hungarian Roma belong to two major tribal groups that are basically different in culture, lifestyle and attitudes toward education. Most of the 3% of the Roma cohort pursuing studies in higher education come from Romungro ('Hungarian', Vlach, 'Wallachian' or 'Olah') tribal members. They are proud of their culture, but their identity is not connected to their ancient tribal language which they lost in the process of acquiring middle-class Hungarian culture. The Boyash (or 'Beás') live in the South of the Transdanubian region of Hungary, in small villages in the vicinity of larger centres where they can find employment. Their identity is deeply rooted in their art (music, dance, crafts) and their language.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 1. A pitch by Mária Farkas, participant of the Roma Cultural Influencer Program.

"Be brave to step! Be brave to change!"

The education of Hungarian Roma changed substantially when the country entered the European Union (EU) in 2003 and accepted the so-called Capotorti definition of this minority as a nation with equal rights to education in their native language, based on their needs and ambitions (Capotorti, 1977). While previous educational efforts were targeted towards segregation disguised as remedial primary level education in 'special' classes with lower attainment expectations (dead alleys that practically prevented further studies), new programmes envisaged textbooks in native languages and support for the training and subsequent enrolment of Roma teachers. Most young Roma who continue their studies after the compulsory eight years of primary education, attend vocational schools that often train redundant workforce, as the system of vocational training in Hungary has not been restructured to meet the needs of a transformed economy. Thus, undereducation and unemployment are intricately related and the social distance between the Roma minority and the social majority constantly increases (Kertesi & Kézdi, 2011).

Knowledge about and appropriation of the cultural heritage of a nation is a basic constituent of *national identity and self-esteem*. Roma culture (apart from music) is practically invisible in Hungary (Kárpáti et al., 2014). Benevolent intensions for intervention from outside the Roma community always face the danger of cultural colonisation – presenting a new kind of expert or esoteric knowledge to replace that of the ruling

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 2. Digital collage by Katalin Godó, participant of the Roma Cultural Influencer Program. Text: "Who I am? Identity searching switched on - Woman of my love, the member of the Godó Family, member of the István Wáli Roma College for Advanced Studies of the Reformed Church, teacher, stemming from Tiszanána, PhD student of the University of Debrecen. Hungarian or Roma? – No! Roma in Hungary"

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 3. Students of the Roma Cultural Influencer Training Program. Learning as a mother of a toddler is not impossible! (Photo by Lajos Kovács)

"Be brave to step! Be brave to change!"

(educational) elite. Young (2012) emphasises the need for 'powerful knowledge' for the underprivileged that develops flexible thinking and methods of knowledge construction instead of teaching readymade concepts and rules and is always open to challenge. Communication skills of young Roma, mostly visualisers and not verbalisers, are often underdeveloped because of the overwhelmingly verbal nature of teaching and learning (Kyuchukov et al., 2017). Communication through media is a motivating platform for *self-expression*, and visual language may facilitate their *conceptual development*.

The Hungarian Roma should have a cultural representation of their own in the social media, too, where their life is often represented in stereotypes of violence and crime or is reduced to entertainment music. *Roma cultural identity needs expression*, and social media seem to be ideal for this. Easily accessible, free platforms like Instagram, Facebook or YouTube may distribute knowledge about Roma culture: arts, crafts, customs, and the related visual and verbal heritage. Moreover, digital literacy and communication skills are a big advantage at school, during training and in the job market.

The major objective of the *Roma Cultural Influencer Training Program*, realised in two iterations in the framework of the *HORIZON2020 AMASS Project* with a telling title: "Acting on the margins – the arts as social sculpture, is to design and implement a verbal, visual and digital communication skills development program that is motivating and useful in many ways for young Roma girls and women, whether at school or already employed. In a social media course, the first part of which had been finished in January 2021 and reported here, we intend to enhance communication skills in primarily visual media (easier accessible for them than, for example, channels like radio journalism) with high acceptance among them.

Several journalism courses for aspiring Roma newsmen and -women had been offered in Hungary before, with little lasting effect. To become a TV or radio anchor or shoot a documentary film, get your article into the printed press one needs a good network of mentors and much luck – features outside the range of possibilities of most young Roma. However, social media are there for everyone. Success depends on knowledge and skills, creativity and perseverance – skills and emotions can be cultivated through educational and mentoring programs.

The power of social media to change mindsets and influence beliefs, values and attitudes was proven repeatedly in studies before (Ngai et al., 2015). Some communication skills are essential in this mission: creation of oral and written media pieces, photos and videos and different genres in journalism.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 4. The students of the first Roma Cultural Influencer Training Program with teachers and mentors at Corvinus University of Budapest. Photo by Lajos Kovács.

These are the skills that the first part of our intensive course has started to develop, and the second course will further enhance. Both courses are practice oriented in nature, with student mentoring and extensive laboratory and media practice (in three institutions offering programs for the Roma population). The duration of the course is twice 30 lesson hours in 6-hour blocks. This paper reports on the first iteration of the course, taught between 15 October 2020 and 8 January 2021, in *5 blocks of 6 lesson hours, 30 hours in total*, with online mentoring between course blocks.

Roma culture is practically invisible in Hungary. There is no museum dedicated to Roma visual arts, crafts, music, literature, or folklore tradition. While preparing them for individual creation of social media pieces, we also motivated them to *explore and represent their cultural heritage* integrating it with contemporary social issues concerning Hungarian Roma in a youthful, easily accessible environment. A well-trained and engaged cultural influencer of Romani origin could be vital in the manifestation of these values in an inspirational way.

Communication in social media is a central part of the training that could be useful both in the professional and private life of the participants. The knowledge of modern online communication is an effective aid in the establishment and propagation of an enterprise as well. The development of the participants' communication supports their scholastic record through developing a better understanding of texts and images, and a more effective presentation of their knowledge. Their visual communication will help the students in the group in the visualisation of abstract ideas and thus comprehend concepts and rules in the field of Mathematics, Physic and Chemistry as well.

The complex learning process is bi-directional: the communicational professionals will also learn from the participants and gain new perspectives about Romani culture and thus better support the work of course participants.

The project - in its complexity- is a pioneer venture in Hungary. The organizers combine top-level academic knowledge with the practice of everyday life in teaching social media communication. University staff and media professionals of Roma origin work together in this training, which symbolizes the cultural bridge between the communities. One of the key figures of the training - Mária Baranyai - will give a motivating example through her own life: coming from a poor Romani family, she has become a successful journalist, an authentic role model of self-branding and self-management.

The project invites participants from the whole the country and requires no prior training. The only requirements are commitment, motivation, and openness.

Research objectives

Cultural empowerment

The main aim of the project is to empower young Roma girls and women to *effectively express their cultural heritage, contemporary, social issues and achievements* through social media and thus disseminate knowledge and change negative attitudes about the Roma minority. Some communication skills are essential in this mission: creation of oral and written media pieces, photos and videos and different genres in journalism.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

The target group of the project is disadvantaged on multiple levels: the Hungarian Roma are a socially undervalued, economically disadvantaged minority. Moreover, in Roma culture, the women - especially young girls- have even more limited life perspectives and possibilities to decide about their future. The expected attitude in this community is to prefer motherhood over further education and professional career. This attitude is more stressed in the countryside, where the scarcity of jobs forces women to give birth and support their families through childcare allowance. Despite these factors, strong-willed Romani women are often the catalysts for change and the driving force in the families.

CUB (Corvinus University Budapest), Media Lab of the Institute of Communication and Sociology. We intend to provide an immersion in the culture of higher education of an institution famous for its world-class business degrees. We want to show that it is possible to be part of this culture, to mingle with communication and media students and staff, to be supported by tutors and be praised for creative work and representation of a culture that is mostly unknown to us. Through an effective and authentic representation of Romani culture in social media and thus build a cultural bridge between minority (Roma) and majority members of the Hungarian society.

Development of social media literacy

The most important attitude enhanced by program: *self-assertion* through acquaintance with values of Roma culture for Hungarian society. Communication skills (oral and written, face-to-face and digital, were established in laboratory practice and will be further developed in the studios of a radio and a television channel as well as the Roma Press Centre of Hungary. Though our objective is to prepare our course participants for work in social media, we want them to learn from the best professionals about mass media genres and their adaptation for their social sites.

The girls came from a wide variety of social environments. We had a doctoral student, who came to polish here science communication skills, a few university students who wanted to use social media to spread their cultural knowledge, a young entrepreneur who intended to learn how to popularise her craft products (beautiful knitted children's toys), and several girls who recently finished secondary education and were curious about media career paths. They all have to be furnished with conflict management skills to negotiate prejudice, develop a better self-knowledge and self-understanding. Many of them need to acquire basic life skills (planning their work, making decisions, pursuing a goal systematically). We also invite them to engage in creative activities like filming, photography and multimedia arts that increase their well-being and contribute to their self-esteem.

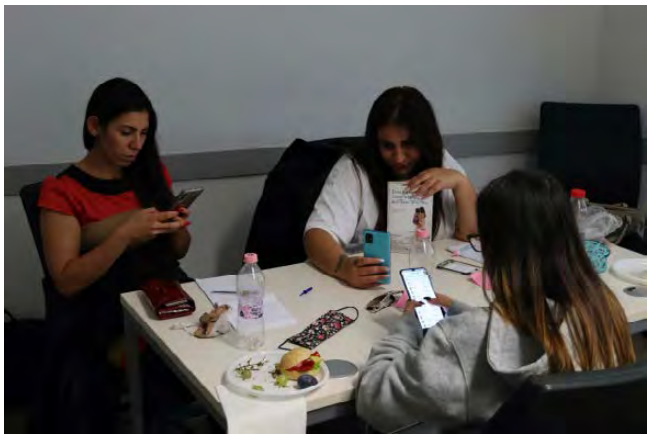

Figure 5. First step: How could we communicate a simple product? The power of personal recommendation is the tool of an influencer. Photo by Lajos Kovács.

Research questions

Research questions of the participatory action study:

1.Is it possible to acquire basic knowledge and skills as well as a healthy media related identity and critical attitude during a short course of 30 lessons?

2.Can young women of Roma heritage establish themselves in social media through cultural messages?

3.Do they have an appeal and impact among their own community and among Hungarian youth?

4.Can they have an impact on the attitudes and publication practices of mass media covering Roma issues?

Research questions have been answered through a qualitative study documenting and assessing the first iteration of the course. Methods are discussed below. Our target population was an ethnic minority (Roma) girls and young women, who belong to a disadvantaged and neglected Hungarian minority both in terms of culture, education and work prospects. The number of enrolments in the first part of the course was 18, and 12 participants completed it.

Roma cultural heritage and current social issues should be expressed through *the synergy of creative arts and media pieces*. We hope that *young Roma girls and women*, who acquire arts and media skills (on a basic level), will be able to make themselves seen and heard more intensively and in a more sustainable manner. Apart from creating their own expressive pieces, we intend to teach them to develop social media platforms for art projects at schools or showcase Roma artists through reporting on them in social media.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

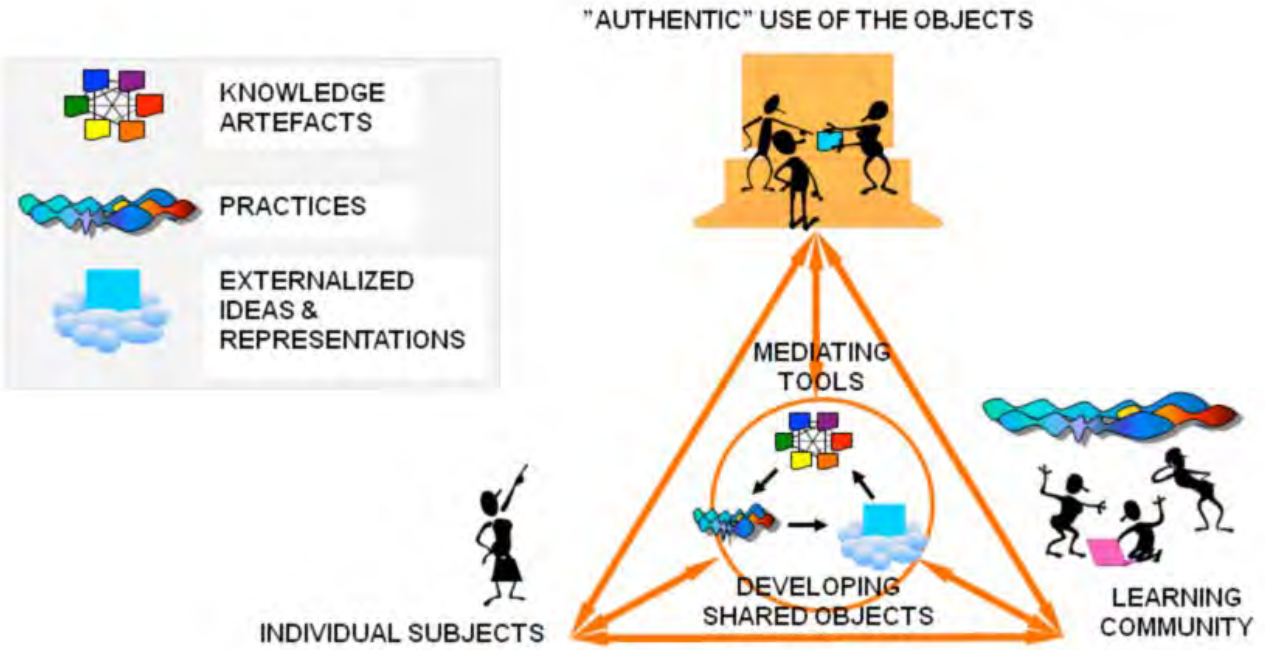

6. Figure: The Trialogical learning Process explained. (Source: Hakkarainen, 2007).

What did we do? – The procedure of the study

Participants

First and foremost, we intended to empower young Roma girls and women, who are still being oppressed by the traditionally male-dominated Roma culture and still need encouragement, to effectively express themselves online, develop a powerful presence and give voice to contemporary, social issues and achievements (cf. EU Directorate General for Internal Affairs, 2013). Eighteen young Roma girls and women in the first (piloting) iteration, of whom twelve completed the course successfully. Participants for the first course were recruited through Roma associations and support organisations of the Hungarian Catholic Church. They were Hungarian Roma girls and women aged 16-23, living in Budapest, having a Roma identity and interest in pursuing medium or higher-level studies or opening a business and lacking necessary skills to succeed.

The *stakeholder community* around the Hungarian AMASS team includes local municipal decision makers, educational politicians, and community members from cultural and political associations of Hungarian Roma who reflect on course content and mentor participants.

Tutors from Corvinus University Budapest, experts in social media, digital art, filming and photography and media studies and invited *mentors*: artists, journalists and other members of the media of Roma origin or with an expertise in Roma culture create a synergy in teaching the course. Students approached them for the collaborative production of media pieces.

The Trialogical Learning Model as a creative process

Media pieces are created in a collaborative environment, where the roles of mentor and mentee, teacher and student are not hierarchical. While learning, joint knowledge is built and shared among a group or community. Knowledge building interactions enable participants to experience creativity development supported by group interactions, inspiring them to grow.

Our educational practices refer to the Trialogical Learning Model and applies learning methods that invite learners to develop, transform or create artifacts (concepts, objects etc.), creating shared objects (media pieces like photo narratives, experimental films or multimedia). The activity is organised around this shared knowledge object that can be a part of a creative process: an idea, the image of a phenomenon, the realisation of an aesthetic or communication rule, principle, goal or topic).

Trialogical learning focuses on the interaction, not the final product and engages participants in collaborative creativity not just between the learner and the teachers ("dialogical approach"), or within one's mind ("monological" approach). Throughout the learning process, the learners should be made aware of the goals of consecutive activities with the knowledge objects. Major guiding principles of this model are outlined in Figures 1 and 2.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

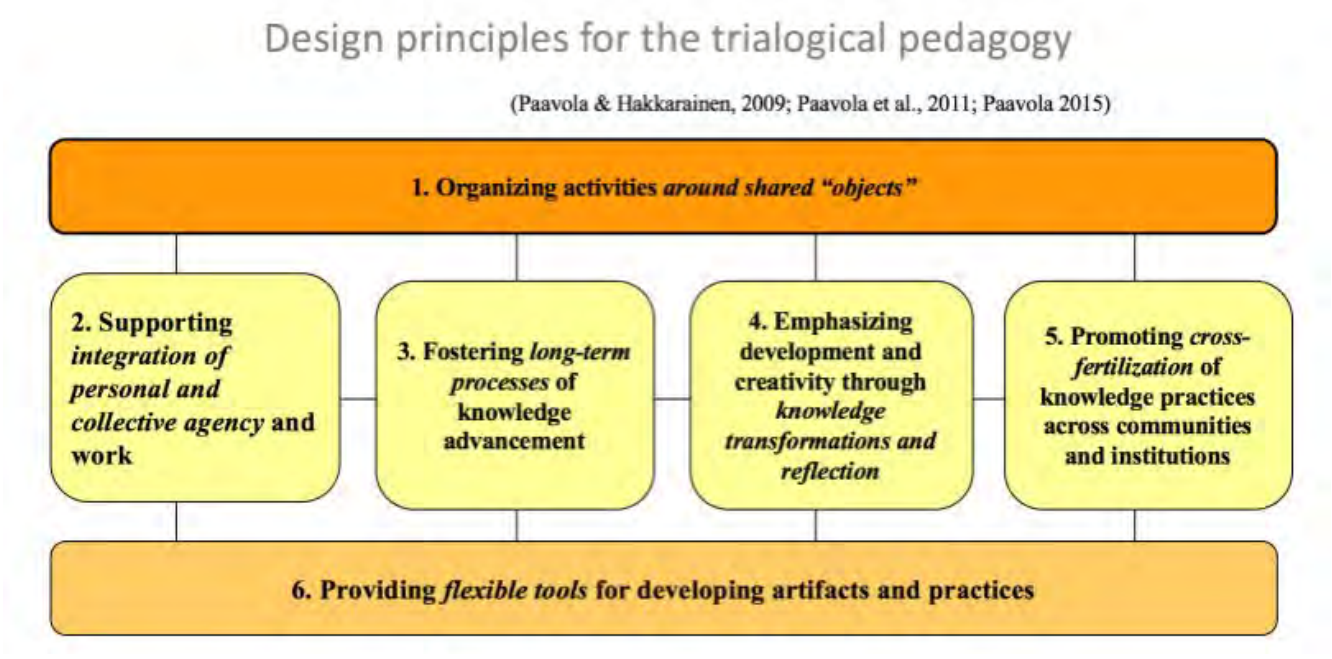

7. Figure: Design principles for the Trialogical pedagogy. (Source: Paavola, 2015)

Combining digital technologies with traditional means of expression supports the goals of Trialogical learning design: digital tools enable with the transmission of knowledge and its transgression from individual learner's knowledge to communal knowledge repository.

What did we learn? Results of the first media-based intervention

Preserving cultural heritage through communication and social media skills development (accompanied by engagement with ancient art forms) were found a motivating and successful form of practice. Works produced by course participants reflected on their past and present through photography, video, graphic visualisations, reportage and narrative text.

In the training course, the process of technology acquisition and enhancement of image production ultimately resulting in a complex, often symbolic visual communication was integrated with the development of verbal and written communication skills of students. Based on the expert assessment of the media portfolios of the participants, we found that it was possible to acquire basic knowledge and skills and develop a positive identity during the first phase of the training reported here, lasting for 30 lesson hours.

The course was demanding both in time and effort, therefore 9 out of 21 participants left the course at various phases of the training. The 12 graduates have, however, made definite progress. More than 20 % of our participants could establish themselves in social media and develop both cultural and self-reflective or own business-related messages. This finding is based on video interviews on experiences during the course and first results of the Roma girls and women as well as on expert assessment of the media pieces produced by course participants.

However, the same data sources revealed that our would-be Roma cultural influencers have not had any significant impact on their own sociocultural environment so far. To establish an influential media personality and exercise an appeal and impact in the Roma community takes time. To reach out to the majority Hungarian population is a complex issue for which more media training (including content provision for different audiences) is needed.

Assessment methods and results

The learning process was monitored through the following evaluation methods – some of which had to be tailored to the changing learning environment as the pandemic took over and the university facilities were closed.

Video documentation

Important phases of all five sessions were recorded. Video documentations will be analysed through the NVivo video annotation software to identify patterns of student response to different teaching strategies. At present, based on first views, we witness that students were active participants with frequent note taking and asking questions when the learning content had a direct relevance to becoming an

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 8. A coaching session on the first day with Dr. Ágnes Veszelszki, Head of the Department of Communication and Media Science: "How do you imagine yourself in the future?" (Photo by Lajos Kovács)

Figure 9. Students on the training with mentors Mária Baranyi, Roma journalist, and Julia Sipos, reporter and media expert.

(Photo by Lajos Kovács)

influencer – and less so, when basic theoretical background knowledge was distributed.

Examples taken from media works often had to be explained in detail for understanding the context of the piece and the style of the example was judged differently by participants of different taste. Such discussions contributed to finding their own voice, identifying with a genre (from on-site gonzo journalism on sensitive social issues to vlogging on Romani fashion). This voice will be further developed through Course II, when they will have to cultivate their own channels.

Nice examples of comradery and peer support were also witnessed when the girls helped each-other or turned to the senior participant of the course: a middle-aged, established media worker, who came to our university to polish her digital skills and deepen her social media knowledge. A baby boy accompanying his mother at the face-to-face sessions was adored by all participants and contributed to the warm, welcoming atmosphere of the course.

Participant observation

The two face-to-face sessions were eye-witnessed, and the three online training days monitored online by the authors of this paper. Zsófia Somogyi-Rohonczy a doctoral student of educational science used a checklist to assess teaching and learning processes. She kept in touch through frequent e-mails and phone calls with our participants. Individual and group interviews were taken on video by Lajos Kovács, Associate Professor of Media Studies, who, with his students, also produced a documentary about the face-to-face training sessions.

Through an acute observation of difficulties during sessions and a follow-up of no-shows and undelivered homework, our dropout rate was only 30%. As most of our participants came from remote parts of the country to attend the sessions, this is not a high percentage. Those who decided to leave, did so when individual assignments had to be delivered – short and easy to produce pieces like expressive and non-misleading selfies to be used on their own media site or a draft blog entry. They realised that, becoming an influencer means perseverant, continuous work and a lot of skills to be learned or improved. They realised that they were not ready for this. Their feedback, the interviews and participant observation notes told us about signs of insecurity and misunderstanding that we will try to better manage in Course II. The opt-out rate of 30 %, however, is not too high, considering the much higher early school leaving rate of Hungarian Roma at 45 %.

Background questionnaire

Questions about previous experiences with media, digital and media literacy and basic demographic data needed for issuing certificates and evaluate student progress based on previous media experiences. We realised that

-most of our participants have finished or were in the final year of their *secondary education*;

-*they were eager users of social media*, and knew some Roma influencers – though not culturally inclined ones as there seem to be none so far – whom they followed and even analysed later in the course;

-most of them had very *little practice in social media content creation* in general and were surprised to hear about the rules and regulations of the sites;

-*very few have filmed before* and practically none edited a film strip (although it is part of the elementary school ICT

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

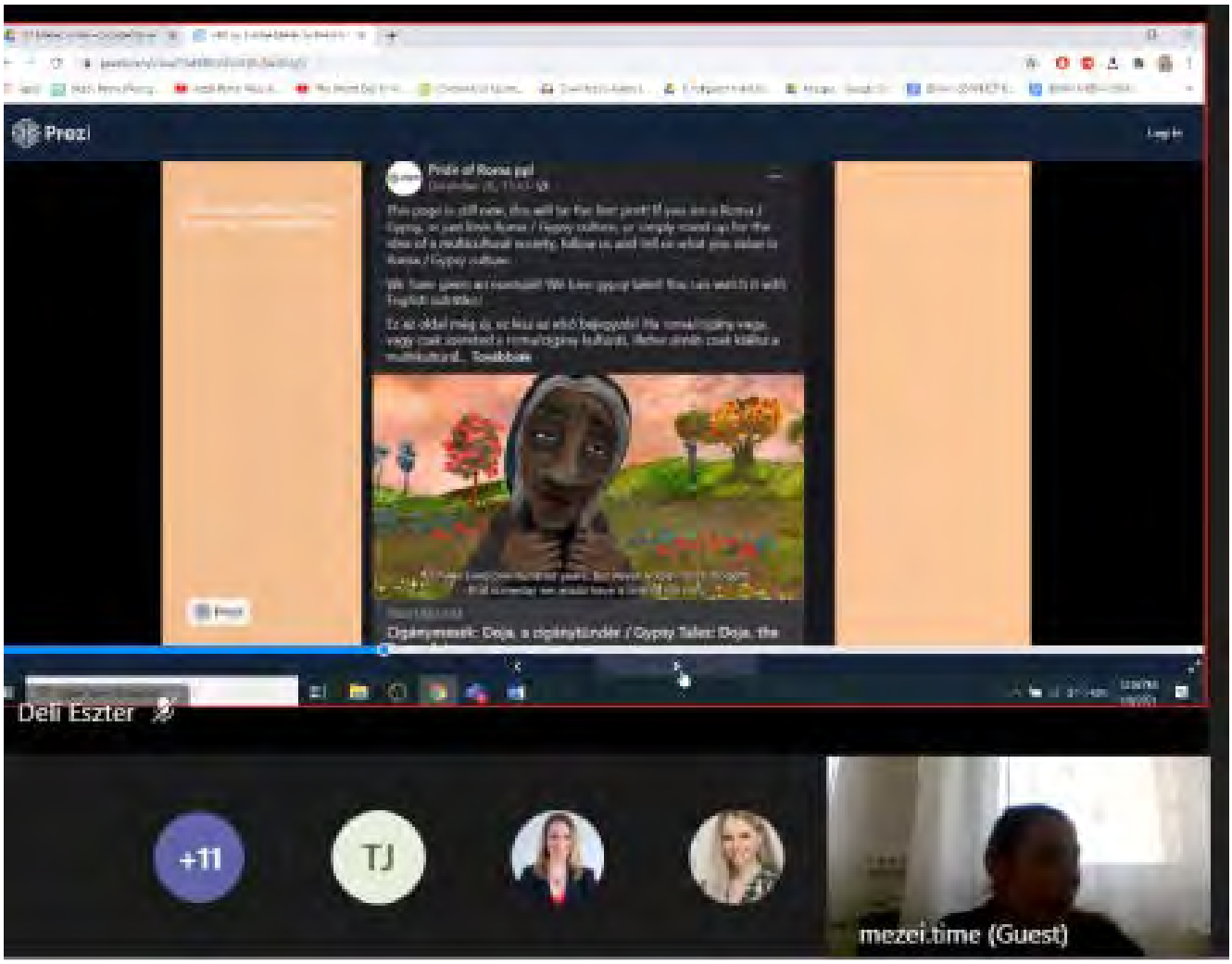

10. Figure: Detail of the final online presentation by course participant Tímea Mezei about the Pride of Romas and the power of their traditional Tales

curriculum – a part that requires a computer lab at school, not necessarily available in settlements with Roma inhabitants;

-even our doctoral student participant had *little digital skills in visualisation* of ideas and data;

-were highly *motivated to express themselves and their own ideas* – and where ready express their minority identity.

Interviews

During the face-to-face sessions, they were recorded on video or, during course blocks 4-5, at online sessions, answers to the same questions were captured in the Teams environment in a group setting, when presenting their last media piece. Interview questions involved their Roma identity, knowledge about and attitudes to cultural heritage and future life objectives.

Our girls and women have *developed a clear idea about their media presence* by the end of the course. While the first interviews, taken in October and early November 2020, projected an interest in the life of an influencer, in final utterances recorded in Teams, we heard about concrete plans to develop a home page and Instagram site to advertise a budding handicraft business, to use media skills to do research on social issues. Another participant intends to develop a YouTube channel about Roma life in Debrecen, one of the biggest county seats with a substantial Roma population, supported by a foundation chaired by the parents of the girl who will support their efforts through messages tailored to young audiences.

Themes they liked best at the course:

-Potentials and threats of social media: how to survive online presence? Good advice given by an expert in Visual Rhetoric;

-Self-branding, explained by an expert of media analysis;

-Genres of popular media, with examples of how Roma are depicted by Maria Baranyi, journalist and coach of Roma origin;

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Figure 11. Mrs. Antal, a young Roma entrepreneur arrived with her project the Nonna baby. Her mission is to offer high quality and hand-made toys for disadvantaged children and ensure happy childhood for them. She is one of the next Roma Cultural Influencer Training Program's participants, where she will further develop her product page and her social media presence..

-How to create effective photos and films, and how to build them into a media channel? A prize-winning documentary filmmaker and a web design expert explained, showed and helped with techniques, tools, and, above all, methods of capturing and keeping the attention of your audience.

Results of the participatory study

Our first research question related to the feasibility of the duration of the course. The answer is definitely no. More time and face-to-face training is needed to acquire basic knowledge and skills as well as a healthy media related identity and critical attitude. Intended results of the Roma Cultural Influencer Program were artistic and communicative representations of Roma cultural heritage: social media sites featuring art and media works on current issues of Roma life and values of their artistic heritage.

Therefore, we decided to continue the first course, 30 lesson hours in 5 blocks between September 2020 – January 2021, executed face-to-face in the first two months and online in the last three units of the program. Needless to say, online meetings were far less productive and effective, than face-to-face encounters during media lab practice, peer review of the first blog or Instagram entries or watching professionals organise a media program during a field trip to a studio.

Our second research question can be answered in affirmative. *Young women of the Roma community can establish themselves in social media through cultural messages*, although to gain a popularity similar to female influencers who post on cosmetics or fashion will never be achieved. This is not their objective, either: our third research question describes our intention: we want to train the girls to have an appeal and *impact among their own community – and potentially, also among Hungarian youth*. To answer this question, we are following the media presence of the girls and will evaluate their impact after the end of the second part of the training program.

Our fourth research question, however, may already be answered: *our influencer trainees have an impact on the attitudes and publication practices of mass media covering Roma issues*. More than twenty media pieces in media organs of national coverage were produced about our course and the intention of the Roma girls and young women to change the image of their community in the media. All reports were positive, emphasizing the need for the recognition of Roma culture and the potentials of social media in reaching the goal of mind change among youth.

REVISTA IBERO-AMERICANA DE PESQUISA EM EDUCAÇÃO, CULTURA E ARTES | #15 | ISSN 1647-0508

Social impact of the program

Developing cognitive, affective, or psychomotor skills are obviously unable to solve social problems of an oppressed minority. Nevertheless, such educational empowerment may lead to the formation of a native group of intellectuals who may represent the interests of Roma more effectively. On the other hand, in times of economic crisis, unemployment hits unskilled workers first. Many Hungarian Roma families are targeted, and their educational success may help overcome their inherited social disadvantages.

Through social media, our course participants may disseminate knowledge and change negative attitudes about the Roma minority. As I emphasized before, there is very little positive media representation of Hungarian Roma, especially on their cultural heritage. We hoped to educate young people who would be able to alter this situation and create relevant, inspiring, and educating media pieces for their own community and for the Hungarian public as well. This objective was very well received by both the printed and digital media: the CUB staff and our Roma journalist expert employed for the whole duration of the course, gave over 15 interviews and our course participants were also frequently asked about their experiences and future plans.

Through this intensive media presence, documented partly on our Facebook page dedicated for the course, (https://www.facebook.com/search/top?q=roma%20influencer) we made contacts with the Roma Press Agency (http://romasajtokozpont.hu/) that is an ideal site with a large network for our students to learn about socially oriented journalism. A new TV channel, Dikh TV (http://dikhtv.hu), that has an active presence on social media intends to offer our students a chance for media practice (https://www.facebook.com/dikhtv/, https://www.youtube.com/channel/UCuyhUWU_RDcs-zmMXYYosDw).

The final work of our course participants was to create a media piece all on their own, from organising the interview to filming and editing it for a social media channel of their choice, adding text and images where necessary. Through this task that their mentors organised for them through previously approaching the personality and telling about our course, they encountered nationally acknowledged Roma artists, designers, teachers, social workers etc., *who could serve both as role models and as sources of cultural identity*. The works are online, and their young creators are spreading the news about them. We hope that in their local environment these films will have an effect and develop and audience for more content like these. The course is also sustainable, as most tutors are employees of Corvinus University Budapest. The Roma media personalities and reporters who acted as guest lecturers or mentors have declared their intention to continue in Course II, when we support the creation and development of a social media site for each participant.

The major problem we encountered was the pandemic. Developing digital skills like filming, editing and post-production online is very difficult, and so is mentoring based on media works. Further problems resulted from *difficulties of travel* (most participants came from outside the capitol, the venue of the course at CUB, and had to travel 3-5 hours both ways. We secured student hostel accommodation for every participant requesting it, paid for both travel and accommodation, and provided catering for the course day. Tuition fee (a substantial expense for CUB students, was not charged of course.

Media lab facilities with technicians to help were also provided and they will be offered more extensively in the future. Our future influencers only have the basic equipment: smart phones and PC access somewhere in their town: at school, library or house of culture to produce their media pieces, but need to know how they can develop their work to meet the requirements of contemporary audiences. We showed them free software, tricks of lighting to be done even at home, with basic facilities etc., but we want to *prepare them to expand later* and establish a small studio of their own as thousands of bloggers and vloggers have done in our country. We hope to have some support for giving them some instruments like tablets and good microphones to take home and thus enable them to produce on the level their skills enable them.

Research on the first Roma Cultural Influencer Course shows that the *first encounters* of the girls with social media as content providers are very diverse - just like our population that ranged from secondary school students and unskilled workers to university or even doctoral students. Media portfolios of the twelve successful participants constitute a valuable dataset for case studies. In the second phase of the experiment, we intend to follow the creative paths of the first *cultural* influencers of the Hungarian Roma community and establish trends of development in media skills, quality of expression and level of representation of Roma culture.

News about a training that does not aim at "civilising" or "breaking in" Roma youth and channel them to tedious, low-paying jobs, but coach them to be media personalities, was extremely well received at all levels and genres of Hungarian media – from national press to special interest, online publications. Based on a content analysis of the coverage of the course and interviews with the participants, we can postulate that even the start of the training of protagonists of Roma culture in social media had a positive impact on the attitudes and publication practices of mass media covering Roma youth.

Referencias References

Betzler, D., Loots, E., Prokůpek, M., Marques, L. & Grafenauer, P. (2020): COVID-19 and the arts and cultural sectors: investigating countries' contextual factors and early policy measures, International Journal of Cultural Policy, DOI: 10.1080/10286632.2020.1842383

Capotorti, F. (1977) *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.* Brussels: European Union. Document number: E/CN.4/Sub.2/384, 20.6.1977

Comunian, R. & England, L. (2020) Creative and cultural work without filters: Covid-19 and exposed precarity in the creative economy. Cultural Trends 29:2, pp. 112-128, DOI: 10.1080/09548963.2020.1770577

EU Directorate General for Internal Affairs (2013). *Empowerment of Roma Women within the European Framework of National Roma Inclusion Strategies*. Brussels: European Union. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/493019/IPOL-FEMM_ET(2013)493019_EN.pdf

Forray R.K. & Beck, Z. (2008) Society and Lifestyles – Hungarian Roma and Gypsy communities. Pécs: University of Pécs.

Hakkarainen, K. (2007). Toward a Trialogical approach to learning. Research report. https://opikeskkonnad.files.wordpress.com/2015/10/hakkarainen_2009_toward-a-trialogic-approach-to-learning.pdf

Kárpáti, A., Molnár, É. & Munkácsy, K. (2014). Pedagogising knowledge in Multigrade Roma schools – potentials and tensions of innovation. *European Educational Research Journal*, 13 (3), 325-337. https://doi.org/10.2304/eerj.2014.13.3.325

Kertesi, G. & Kézdi, G. (2011) The Roma/Non-Roma Test Score Gap in Hungary, American Economic Review, 101(3), 519-525. http://dx.doi.org/10.1257/aer.101.3.519

Kyuchukov, H., de Villiers & Takahesu, T. J. (2017). Why Roma Children Need Language Assessments in Romani. *Psychology: Faculty Publications*, Smith College: Northampton, MA. https://scholarworks.smith.edu/psy_facpubs/24

Ngai, E., Tao, S. & Moon, K. (2015). Social media research: Theories, constructs, and conceptual frameworks. *International Journal of Information Management,* 35 (2015) 33–44. https://bit.ly/3sz5kwQ

Paavola, S. (2015). Challenges of collaborative knowledge creation: Work with shared objects. In: Littlejohn, J. & Pegler, C. Reusing *Open Resources: Learning in Open Networks for Work, Life and Education*. Routledge: London, 104-114.

Sansone, N. Bortolotti, I., Buglass, S. (2016). The Trialogical Learning Approach in Practices: Reflections from pedagogical cases. QWERTY, 11(2), 99-120.

Acknowledgement

This research was supported by the AMASS - Acting on the Margins: Arts as Social Sculpture project, 2020-2023, Reg. No. 870621, of the Socioeconomic and Cultural Transformations in the Context of the Fourth Industrial Revolution subprogram of the EU HORIZON 2020-SC6 Framework Program.

Copyright declaration

All images in this paper are owned by the institution of the authors and had been cleared for publication for scientific purposes. Research participants were informed in writing and their consent was secured.

AMASS acting on the margins arts as social sculpture

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement n.º 870621.

MALTA REVIEW OF EDUCATIONAL RESEARCH

Volume 15, Supplement Issue, pp. 137-154
Faculty of Education©, UM, 2021

'Art is our contemporary' - preparing art educators of socially disadvantaged children for meaningful museum education at the Ludwig Museum Budapest

Zsófia Somogyi-Rohonczy
Ludwig Museum Budapest and ELTE Doctoral School of Education

Andrea Kárpáti
Corvinus University Budapest,
Institute of Communication and Sociology

Abstract
Teaching about contemporary art is a problematic curricular area with a constantly growing knowledge base and methodological repertoire from teachers. This paper presents an effort to mentor art educators of disadvantaged educational institutions to appropriate socially focused contemporary arts with special relevance for their students. The programme is based on constructivist educational methodologies and critical arts pedagogy practices. We briefly introduce the venue: the Ludwig Museum of Budapest, placed spiritually and geographically at the intersection of Eastern and Western Europe, and discuss the contents, assessment methods and results of the mentoring programme.

Introduction

Exhibitions may reveal astonishing new discoveries, or works of art with international professional acclaim, but if they are unable to enchant their audience and make people reflect and be enriched by knowledge relevant for their lives, they cannot be considered successful. The museum visitor – or, to use a more authentic, contemporary phrase, the exhibition user – has recently become an important target group for more and more museums. On the eve of modern museology, in the first decades of the 20th century, it was the erudite and ready-to-learn elite only that were approached. It was a matter of common

understanding, that visitors shared the interest and also some of the professional knowledge of museologists, and therefore were able to comprehend and appreciate the exhibition based on results of research (Rule, 2017). These exhibitions barely contained text. Objects were labelled to be identifiable in catalogues. Guides were knowledgeable, mostly male museum staff members with a narrative style you can easily imagine.

The democratisation of the museum that happened gradually in the second half of the last century, required a profoundly different approach, embracing visitors with little or no previous knowledge. Among them, school groups appeared, with little or no motivation and interest. Around the eve of the 20th century, didactic installation pieces were introduced. Explanations appeared beside or around the showcased objects. In museums of natural history, animals and plants were placed in a setting modelling their natural habitat in dioramas. Scale models and mock-ups of ancient monuments were installed and publications intended for the public at large offered in museum shops sometimes turned into designer boutiques. Besides exhibition guides, and illustrated catalogues, publications for museum learning: task sheets, exercise booklets, collaborative, interactive discovery leaflets for groups or families appeared. First encounters of museum staff and visitors gradually shifted outside the museum building and started with science communication and exhibition marketing through the media. Mass communication efforts have substantially broadened the potentials of museum staff to deliver messages about exhibitions – and also forced scholars to act as educators. Explainers appeared beside guides, their name expressing their mission: to lead and mentor, not to guide (Kárpáti & Vásárhelyi, 2013).

Nowadays, museums are open and responsive cultural institutions that cater for the interested and motivated public. The next step in museum education should be to invite those who would not voluntarily come, namely socially disadvantaged children and youth, often living within a stone's throw from the museum walls. The 9th district of Budapest is home to cultural opposites: shabby blocks of flats for impoverished and marginalised citizens – among them, large groups of Hungarian Roma –, who were not flexible enough to adapt to the drastically changing economic circumstances of the Hungarian version of capitalism in the 1990s. In order to integrate their children, we need to win their teachers first. They do not only need motivation and encouragement to enter the Ludwig Museum, situated in the elegant part of District 9, at the Danube embankment. Teachers in their fifties – the majority of

the educational professionals in Budapest – have not learnt about modern art during their training in the 1970s and 1980s. Museum curators and educators have to furnish them with knowledge and methodology at the same time, and create a welcoming, collaborative atmosphere that inspires them to share the experience with their students. If they understand our slogan: "Art is our contemporary", they will be able to build bridges between high culture and everyday reality. The museum educators of the museum use in their everyday practice the varied toolkit with the methodology of the team working, dramatic scenes, and the multimodal approach.

Learning theories that have proven to be best suited to museum-based educational processes are constructivism and trialogical learning. According to the *constructivist theory,* the learner should be encouraged to activate a wide range of previously gained information and experiences to construct new meaning and integrate it with his or her knowledge base (Lankford, 2002). Knowledge construction should be guided and promoted, but not dictated by the teacher who is invited to assume the position of mentor. As a result, visitors will come up with narratives related to the exhibition theme, new insights about their naive scientific theories based on hands-on displays and lab experiments or changes of taste and development of a flexible set of expectations about contemporary art.

In the *trialogical learning* model, even the object of study is jointly selected, and the inquiry process is a democratic sharing of ideas and resources. A successful art or science project involving works exhibited, a video film contextualising an idea presented in a display, an object offered to the museum because of its relations with an installation may all be products of trialogical learning in museums. (For educational examples of the use of both theories in educational interventions in Multigrade schools catering for many disadvantaged children, cf. Kárpáti & Dorner, 2010).

Teachers with their school group in a museum often have to play the role of museum educator or explainer. ECSITE, the European network of science centres and museums established the Facilitation Group, (https://www.ecsite.eu/activities-and-services/thematic-groups/facilitation-group). Based on results of their studies, the group revealed the major features of a successful training programme for explainers that include many skills directly related to exhibition communication. These skills are useful for educators embarking on museum visits with their students as well:

- Development of self-perception and professionalization (as communicator, a museum professional, a science teacher etc.).
- Expanding theoretical knowledge (e. g., theories of learning through conversation).
- Acquisition of the dialogue model of communication with visitors and new formats of animation.
- Training for tackling controversial issues.
- Enhancement of professional negotiation skills (e.g.: conducting successful conversations to improve the relationship between explainers and management).

Teachers should also be mentored in navigating the exhibition venue. At a blockbuster exhibition, it is impossible to wander around because other visitors define one's own route and the time to be spent in front of an installation. These routes are usually linear as visitors are part of a crowd moving slowly and deliberately through the halls in the sequence indicated by the signs and guards. Such a seemingly endless tour is not appropriate for our target visitors: teenagers who are novices in a museum experience. Teachers must learn how to view the exhibition in a "hypertext" manner, walking from one piece to another, driven by the appeal and relevance of works. Students may approach an artwork because it catches their eye or they heard some information about it. Disregarding the "correct" sequence indicated in the map or short guide is highly characteristic for young audiences. Museum education should give them hints about a meaningful visiting sequence.

Need for a training for art educators of socially disadvantaged children for meaningful museum education in Hungary

In the Hungarian museum sphere, the *Art as our contemporary*, an accredited (recognised by state educational authorities) teacher training programme is unique, as it aims to introduce educational methodologies to be employed at a museum of art and create a learning community with a limited number of participants (maximum 18 teachers). The Hungarian Professional Development Programme for Teachers, an obligatory career path, requires 120 hours of accredited professional training every seven years. The required continuous self-development aims to develop teacher's knowledge and skills, and ensures a high-quality pedagogical standard at schools. In fact, this learning obligation means a measurable learning attainment target for the

teachers. Furthermore, our art-based pedagogical training is a rarity on the list of accredited training options.

Characteristics of the arts-based teacher training's characteristic:

E-learning and blended training are in demand in the times of the COVID19 pandemic. E-learning as a teacher education format may be designed to provide a customized learning environment and support independence in deciding the time, place, and speed of learning. Blended and e-learning have a specific methodology-curriculum design and the way of monitoring the development of knowledge. The museum educators in the Ludwig Museum have not had previous experiences with e-learning. Therefore, the staff of the Centre for Contemporary Art Education and Methodology organised a blended learning environment, using online platforms and face-to-face workshops at the same time. An argument against employing e-learning only was that teachers often claimed to feel isolated during the home-schooling period of the pandemic.

The design of the training's structure was influenced by different aspects such as the teachers' time management and their teaching hours as well as other factors indicated as a response to our pre-training survey. The curriculum was spread over four days, essentially on Friday afternoons, after school and Saturdays. The training programme was divided into an online learning session of three days and a final workshop at the museum. The learning units were built on each other and ensured continuous elaboration. The three-day, online training programme focused on the contemporary concept of the museum as a public service provider. It informed participants about the collection of the Ludwig Museum, through diverse methodological toolkits. While getting acquainted with contemporary art through various tasks, they have become a knowledge building community and used the artworks for creating a community.

The first task was to choose one artwork from the Collection and use it to introduce themselves. Many times, they chose the same artwork, and this similarity of taste created the opportunity to compare their interpretations. The second day was dedicated to modern and contemporary art with a brief presentation of the significant schools, styles, artists, and questions of the international art scene after the Second World War till our days. We also discussed the interpretation possibilities of guided tours. The programme of the second training day was built on the concept of the variation of the

presentations (one-directional communication) and art practice based on new knowledge and conversation with the participants (bidirectional communication). The third day was dedicated to museum education and consisted of a brief international overview of modern art and contemporary museum education practice as well as its unresolved issues. The trainers presented the methods with practical examples involving drama pedagogy, project method, debate-based interpretation, etc. The presentation and discussion about the educational programmes for children with mental and physical conditions that require special educational care gave rise to considerable interest, as many schools that cater for deprived communities have students who face similar challenges. The Ludwig Museum staff have a rare and significant experience in this unique field of art education. The fourth and last day was dedicated to museum practice to ensure personal encounters with the staff and professional discussions. Teachers received a guided tour at the Ludwig Museum. They explored the exhibition rooms and selected artworks to be used in their course paper for their own school community.

The artistic background of the training

The Collection of the Ludwig Museum – Museum of Contemporary Art Budapest is based on the donation of the German collector couple Irene and Peter Ludwig. In 1989, the Hungarian Republic became the owner of 70 artworks from the Aachen Ludwig Foundation. The Permanent Collection is successfully rearranged year by year, based on the concept of the collecting mission that focuses on social and artistic issues of the Central European region, and is focused on the art world of the 60s and 70s. The interest of Irene and Peter Ludwig can also be revealed both in the Hungarian and the international collection (Cf. Ludwig Museum, 2021a) Therefore, some art styles are highly present, such as Pop Art (Andy Warhol: Single Elvis, 1964; Roy Lichtenstein: Vicky, 1964; Tom Wesselmann: Landscape #4, 1965; Claes Oldenburg: Lingerie counter, 1962; Joe Tilson: The Five Senses, 1968-69) and the iconic artworks of the photo and hyperrealism (Richard Estes: Rappaport Pharmacy, 1976; Chuck Close: Nat, 1972-73; Malcolm Morley: Race Track (South Africa), 1970). (Cf. Ludwig Museum, 2021b) https://www.ludwigmuseum.hu/en/ catalogues? s=&page=3). Following a decision to create a cultural bridge between East and West, the original characteristics and mission remains the same till the present day. Before the change of the political system in 1989, the Ludwig couple provided means of communication and attendance for the marginalized artists of the Soviet area in the West. This marginalized status could be discovered until the present day.

Ludwig's Collection provides parallels to the diverse cultural and artistic worlds of East and West. The comparison of the artworks from the 60s could give us unquestionable evidence about the connectedness of Eastern artists to the global art scene. Despite their limited possibilities to access cultural news, opportunities to exhibit and win a scholarship abroad, successfully connected to global aesthetic issues and artistic trends. Some examples about artistic convergences (similar formal and / or thematic aspects of works but different artists): *FS67-154 Black Adder* (1968) by Frank Stella and *Stripes No. 1* (1968) by Imre Bak or the previously mentioned photorealistic painting of Malcolm Morely compared to the *Cotton pickers in Kazakhstan* (1972) by László Lakner are all on the show of the exhibition entitled *Time Machine* (Ludwig Museum, 2021c).

Living and acting on the periphery is still a relevant question in our region. Therefore, this comparative approach manifests itself in the exhibition strategy of the Ludwig Museum even today. In harmony with the Central European focus, political question of the area is highly represented in the Ludwig Museum. The exhibition entitled *The Permanent Revolution. Ukrainian Art Today* (Ludwig Museum, 2018) gave an artistic insight into the situation of this country. The importance of the exhibition that won the You-2 Price, the People's Choice Award of the Global Fine Art Awards. This recognition proved the international interest in the art of the Central European region.

The long-term project of CAPP – Cooperative Art Partnership Programme and its final exhibition, *Common Affairs – Collaborative Art Projects in 2018*, (Ludwig Museum, 2018b), provided the possibility and the methodological framework for artists working together with various communities, including marginalized people or groups with specific problems such as pupils in Budapest and Pécs, young people living with mental illnesses, people with visual impairments, inhabitants of small villages, agricultural entrepreneurs, and Hungarian Roma living in a disadvantaged area. The project's artistic process is being used as a basis for the museum education research programme of the Ludwig Museum, realised in the framework of the AMASS Project.

Participants of the in-service training course

The main goal of the 30-hour accredited teacher training course at the Ludwig Museum was to introduce contemporary arts as a pedagogical and communication tool; and acquaint teachers with the museum as an informal pedagogical space. We consider contemporary arts a rich knowledge repository for everyone. Art appreciation programmes targeting contemporary works may best be realised through methodologies that are best realised in an informal learning environment of the museum. Teamwork, dance, drama pedagogy, diverse creative processes, and educational debate are examples from the toolkit we shared with the participants during our training. During the 4-day training series, we dedicated a session of four hours to explain our pedagogical practice and our museum education practice concerning disabled and marginalized people.

We realised two training courses with 35 participants. Course participant data quoted below represent the key aspect in the selection of the applicants. Teachers from the countryside and disadvantaged schools were given priority. Formation of participant groups of the two iterations of the training course happened at the same time, and we received 84 applications for 30 places. In the applications, female and secondary school teachers were overrepresented. We specified two criteria in the selection process: a training agreement with the supporting statement of the director of the school and a completed motivation form. Information collected by the motivation form helped us understand the teachers' background and interest and define their knowledge about contemporary art.

In the first iteration, we had two participants who work in a secondary grammar school for adults, one from a primary school with a unique educational programme, and one teacher from a foster home with mostly Romani children from the countryside. Two teachers came from foundation schools where the students with special needs can learn in smaller groups than in the state schools. We invited an artist and a drama therapist who works as a freelancer.

Research questions

Teaching about contemporary arts is a difficult task for overburdened art teachers who find it difficult to follow current art trends, because of their high teaching loads. Therefore, we have developed an *in-service course for teachers*,

entitled *'Art as our contemporary'* to introduce methodologies of teaching contemporary arts. We support the teachers to integrate arts-based methods into the teaching practice of the discipline "Visual Culture" and eventually in other disciplines as well. Our teaching aids include the necessary background knowledge to realise the programmes and specific intended learning outcomes. We intend to provide tools for assessing student development, so that the teachers could reveal the usability of the school-based interventions. Our research questions were as follows:

> *Can arts-based interventions*, mixing traditional methods of art education with innovative, informal methodologies of museum education b*e integrated in the art history-focused Hungarian curriculum of Visual Culture* (the discipline for art education) at schools?
>
> *Can teachers acquire an open and flexible attitude* towards contemporary arts that they are unfamiliar with during the 30-hour intensive course? *Can our educational interventions*, originally based on face-to-face encounters and direct experiences with art works *be transferred to the digital learning and teaching platforms*?
>
> *Can we form a knowledge building community* from a group of teachers with different backgrounds during a short training period of 30 lesson hours? Will they be able to show peer support and learn from each other?

The training process was documented in detail, through participant observation (with checklist), video films of training events (with participant consent secured) and through pre- and post-hoc questionnaires that reflected participant satisfaction as well as changes of attitudes. The online sessions were recorded and the continuous feedback from the participants also contributed to our rich research dataset. The documentation of the final projects (scenarios, photo and video documentation of the educational programmes and the artworks of the children, self-reflected diaries of the teachers), and the data of our satisfaction survey made possible reveal the efficiency of the training and aspects to improve.

The most spectacular development could be noticed in the case of teachers who never used art in their educational practice and had hardly any knowledge about contemporary art. A good indicator of the success of the programme were reports on the multiple uses of the museum educational toolkit. In the

next part of our paper, we will discuss examples of the arts-based projects that teachers designed and realised as a final work of the training course.

Question	Rating
Implementation of criteria for innovative art education projects	4,7
Innovative quality of the knowledge / attitudes / values transmitted	4,4
Appropriateness of teaching methods	4,77
Practical use of museum education toolkit received during training	4,88
Feasible requirements	4,83
Monitoring of the knowledge acquisition process	4,88
Satisfaction with the knowledge of the trainers	4,94
Quality of technical conditions	4,83
Quality of organization	4,94

Table 1: Data from the satisfaction survey

Several aspects of the programme involved **ethical issues**, what needed special prudence from the participants, the trainers, and the researchers. The learning community was carefully managed, and protection of the copyright of the final presentations and the educational projects was secured. The documentation requirements for the research programme were disclosed to the participants who gave written consent to the recording and use of the training sessions, the visual materials produced and their final projects in publications and doctoral dissertations. We used a secure online platform and ensured the safe storage of sensitive data of the participants.

Artistic outcomes of the training

As the final stage of the five-week-long mentoring and training period, participants were invited to design and implement an art education programme using the museum educational methods learned and the toolkits. On 9th April 2021, we finished the first iteration and presented the 18 participants final projects. Due to the pandemic and lockdown, the projects were implemented online or in the open-air, as a city tour. The participants could work with their regular students, and they tried to fit their programme into the school curriculum. According to the participants' feedback, the strength of the training was not just the knowledge that was transmitted. Our

educational results were manifest in the improved communication skills of the participants, who could share their experiences, widen their methodological repertoire and establish a learning community. The final presentations show the strong effects of the museum collection and the methods of the trainers. Changes were especially conspicuous in the case of the teachers who did not use contemporary art before the training. We now present some projects to illustrate this result.

In one of the projects that was realised with secondary school fashion design students, the selected artworks from the Ludwig Collection (István Nádler: *Violence*, 1968; Endre Tót: *Hats*, 1969; Karel Appel: *Femme*, 1967; Ilona Keserü: *Painting No. 1*, 1966; János Szirtes*: Twosome*, 1987; György Szőnyei*: Gift*, 1986-1990) seemed to be a rich inspiration.

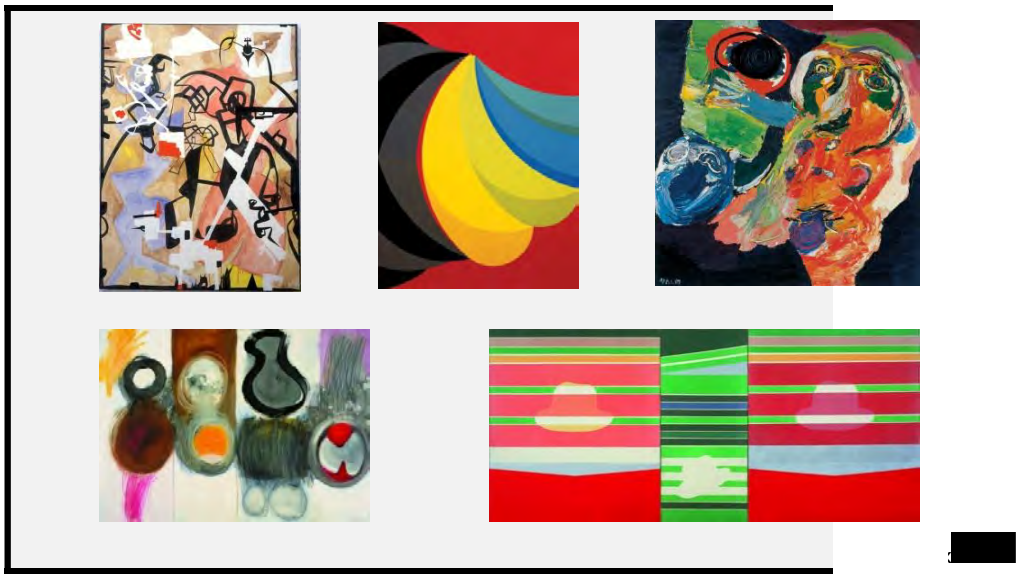

Figure 1: Slide from the teacher presentation with the selected artworks from the Ludwig Collection

The visual language elements that the teacher selected were the colour, forms, and textures of the artworks to ensure real motivation for the students and facilitate their creative process. Although art school students were experienced in viewing paintings, the teacher decided to start the lesson with a slow looking exercise to get students in the mood of art appreciation. Later, she asked them to assemble household items and everyday objects to reproduce the artworks they prefer. Then, they had to take a photo of their assemblage and use this photo as a fabric to design a garment.

Figure 2: Slide from the teacher presentation with work of the student

Online learning resulted in unexpected difficulties for the teachers. They were obliged to start a lesson of Visual Culture, a discipline based on creativity, early in the morning. Senior primary and secondary schools were online, and inspiring students was a challenge in the demotivating circumstances, even with an exciting and spectacular art form like photorealism. The project worked with the concepts of reality and illusion, and the aim was to depict the urban environment of the students. The lesson consisted of a preparatory discussion and the teacher's presentation about the international icons of photorealism (Richard Estes, Chuck Close) and contemporary Hungarian artists (Dezső Szabó, Levente Baranyai, Ábel Szabó). Their works were meant to be a multilevel inspiration, with diverse approaches to representing the characteristics of the city. The students could work on their project at home and start taking a photo series (photo diary) of their rural environment. They could use these photos as a photo sketchbook to create their portrait of the city in drawing. In the final stage of the creative process, the students could leave out the undesirable elements or replace with a required one. In this project, the photo-based artworks could be an inspiration to change perspective of the students in observing the city and help them define their well-known environment as a source of creative ideas.

Figure 3: Slide from the teacher presentation with work of the students

The acquaintance with contemporary art should start at an early age. The aim of the online art education project managed with seven-year-old primary school students was to increase their interest in contemporary art. The programme was expected to adopt the online art education programme in the activities of the school job orientation day. The main artwork of the programme was a sculpture, *The worker of tomorrow, deployment outfit* by István Csákány (2009). Based on Csákány's sculpture, the children were asked to create statues or installations using everyday objects, toys, and materials at their home to represent their dream job. The method of interpretation was again slow looking which ensured enough time for the children to notice the most relevant characteristics of the artwork. The methodology of slow looking asks the viewer to spend a determined time observing the different characteristics of the artwork and notice the feelings and emotions that the artwork created. During the discussion, they learnt about the function of a statue. The online platform limited the possibilities of observation, and in the museum, the effect of the artwork could have been more forceful. Nevertheless, the teacher could design a brilliant, multimodal programme activating the whole family of the student.

Figure 4: Student works are inspired by the sculpture of István Csákány

We selected teachers who are marginalized as professionals in different ways (living in the countryside, far from peer support and in-service training opportunities, working with children with special needs or learning difficulties). The teacher who works with children of Romani background, who live in a foster home, enriched the group's pedagogical experiences as her students were marginalised and challenged in many respects. The crucial artwork in her project was the series by Mara Oláh (alias Omara, cf. Secondary Archive, no date). a Romani autodidact painter, who could perpetuate the difficulties and restrictive practices used against her that are typical for other Romani people as well. Omara was a perfect choice to work with underprivileged youth because they could identify themselves with the artist of Romani origin. Omara's visual language draws inspiration equally from classical modern art (Picasso's Blue Period) and Romani visual culture. Omara had a natural talent to condense complex, high-intensity emotions and actions in a composition, and besides her effective figural representation, she underlines the thoughts and sentences of the actors. During a personality development training, young people could work up the atrocities they had encountered, articulate their emotional reactions in specific situations and revel restriction general experience of exclusion because of their Romani origins, and make use of their visual cultural heritage in a creative process. The art education programme aims to increase the openness to contemporary art, enhances conscientious visual self-representation, and introduce Omara as a real Romani icon to the youth living in a foster home.

Figure 5: Student work is inspired by the paintings by Omara

"Everybody could be a responsible artist!" Joseph Beuys, whose artwork, *Sealed Letter* (1967, cf. Dia Community, 2018) was chosen by two teacher participants as the inspiration of their final project. In the first programme, the teacher

reflected on Beuys' performances and his creative process, and in the e-learning phase, she tried to use a mix of offline and online methodology. In the preparatory period, she sent packages with the materials needed during the programme to the participants via post. During the online workshop, she introduced the complex theoretical and creative meaning of performances by Beuys to the children and their families. The programme's first aim was to ensure the feeling and experiences of creativity, the second to provide isolated and separated family members in quarantine the feeling of community and collaboration.

The educational programme related to diverse school disciplines: Visual Culture, Language and Communication, Biology and Environmental Studies, Literature, and Music. In the first part of the programme, students were shown a presentation by the teacher and listened to the music of John Cage (*Dream*, 1948). After this frontal activity, students had started the active work and opened the package. Primary school students and their families, altogether twelve participants were asked to draw the imaginary portrait of a creature which can grow out of a seed. After they finalized the drawings, the children had to plant the seeds; this action reflected Beuys's action called *7000 Oaks* (1969, cf. Dia Community, 2018). The participants' last task was to send seeds to a person they chose, and with this simple action, they became an artist practising mail art. The second art education project was inspired by the artistic activities of Beuys. The teacher, who designed this project, is a painter and drama educator, and therefore she has a complex and diversified methodological repertoire for the interpretation of art. The project intended to initiate a dialog about the goals, tools and possibilities of art in a group spanning several cohorts (participants were aged 13-25 years) and help participants to understand the idea of thermoplastic art and a way of perception focusing on bodily sensations.

The venue of the workshop was the studio of the teacher, where she pre-selected ten artworks with different media (drawings, paintings, and objects). In the first, introductory round, participants had to choose one artwork which could help them to present themselves, then they could vote for one artwork which they want to know more about and work with it during the programme. The selection of artworks on the voting-paper included one artwork by Beuys, and she decided to use it as a visual citation to underline the comprehensive character of modern art. During the programme, members of the group created their own associations about the chosen artwork and then wrote a narrative story to interpret it. In creative drama session, participants had recalled the

actors and elements of the story to life and after finishing the drama the teacher gave them time to share the experiences. As a closing activity, the participants were invited to create their own visual messages according to specific characteristics like size (20x20x20 centimetre), colour (to use maximum three colours), to have a tactile aspect, (to represent the 'secret' and Beuys' thermoplastic idea), and finally to make it in short time (20 minutes).

The remaining two art education project could represent an important characteristic feature of working with art: it could be used as a starting point, a possibility to find specific interpretation of individuals and the whole group.

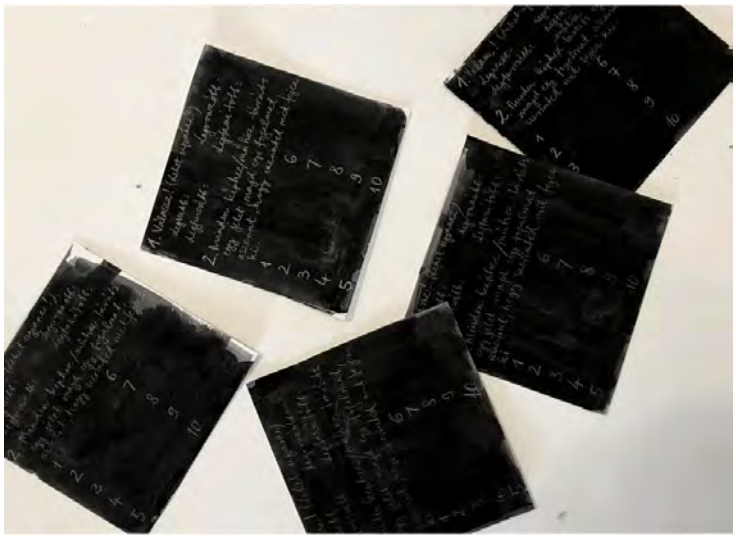

Figure 6: Voting-papers used during the art educational programme

In the second iteration of the in-service training programme, teachers will be asked to end their final projects with assessment to identify the effects of arts-based interventions on children and their teachers. Three types of evaluation may be used to determine how likely it is that our exhibition visits and creative workshops have successfully communicated educational and artistic messages:

1. *Front-end evaluation* identifies what visitors already know about the subject matter of an artwork and brings to light naive theories, pseudo-scientific ideas, and misconceptions they may have about the topic. It also reveals questions and concerns regarding issues that are already part of public discourse. It is typically conducted early on in the exhibit development phase. Front-end evaluation consists of visitor and/or questionnaires.

2. *Formative evaluation* methods can be used to observe the ongoing educational process. An interesting alternative targets visitor experiences in the exhibition space. This study, executed by participant observers who notice how children and their teachers interact with certain exhibits, reveals the highlights and disregarded works of a show for a special visitor group, and suggests design ideas that may communicate the message of the exhibition more clearly. The evaluation of an exhibition while "in use" may result in a more accessible display, both physically and intellectually.

3. *Summative evaluation* is conducted once the educational programme is complete, to determine immediate impact and focuses and what the group and their teacher has learnt from their museum experience. A retention study, following the interventions by 2-4 weeks may show knowledge gained and retained and experienced powerful enough to be stored in long-term memory. Naturally, many aspects of the impact will only be revealed months or years later.

To provide authentic and meaningful educational programmes, all these methods should be employed. However, most of the effects will be manifest months or years later. Like the outcomes of projects supported by the ArtSocial Foundation (2020) that provide creative opportunities and arts-based social encounters for children experiencing social conflicts, our interventions may also reveal hidden talents, inspire creative actions, and motivate for a more meaningful life.

Ethics declaration

This study was approved by the Ethics Review Board of Corvinus University Budapest.

Acknowledgement

This presentation relates to AMASS - Acting on the Margins: Arts as Social Sculpture project, 2020-2023, Reg. No. 870621, supported by the Socioeconomic and Cultural Transformations in the Context of the Fourth Industrial Revolution subprogramme of the EU HORIZON 2020-SC6 Framework Programme.

References

ArtSocial Foundation (2020). *(Y)our impact in 2019/2020*. https://drive.google.com/file/d/11NJAVDEPZtSIdbnuYXzhPSp4s2-9IfZS/view

Dia Community (2018). Joseph Beuys, 7000 Oaks. www.diaart.org/visit/visit-our-locations-sites/joseph-beuys-7000-oaks

Dorner, H. & Kárpáti A. (2010). Mentoring for innovation: key factors affecting participant satisfaction in the process of collaborative knowledge construction in teacher training. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, *14*(3), 63-77.

Guy, J. (Ed.). (2020). *Contemporary art goes to school*. Intellect Publishers.

Kárpáti, A. & Vásárhelyi, T. (2013). *Exhibition Communication*. Eötvös Loránd University, http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Exhibiton_communication_READER.pdf

Lankford, E. L. (2002). *Aesthetic Experience in Constructivist Museums*. *The Journal of Aesthetic Education*, 36(2), 140-153.

Ludwig Museum (2021a). Collection and resource. www.ludwigmuseum.hu/en/collection-and-resource

Ludwig Museum (2021b). Catalogues. www.ludwigmuseum.hu/en/catalogues?s=&page=3

Ludwig Museum (2021c). Time Machine – a new selection from the collection of the ludwig museum. https://www.ludwigmuseum.hu/en/exhibition/time-machine-new-selection-collection-ludwig-museum-0

Ludwig Museum (2018a). The Permanent Revolution. Ukrainian Art Today https://www.ludwigmuseum.hu/en/exhibition/permanent-revolution-ukrainian-art-today

Ludwig Museum (2018b). Common Affairs – Collaborative Art Projects in 2018. https://www.ludwigmuseum.hu/en/exhibition/common-affairs-collaborative-art-projects

Ruhle, J. K. (2017). *Leading voices – past, present, and future*. Arts Museum Teaching. https://artmuseumteaching.com/tag/contemporary-art/

Secondary Archive (no date). Mara Oláh (Omara). https://secondaryarchive.org/artists/mara-olah-omara/

Kommunikáció a 20. századi katolikus egyházban

A modern kor egyik fontos jelszavává vált a kommunikáció, hiszen a könyvnyomtatás felfedezése óta a tömegkommunikáció új módjainak felfedezése alapvetően változtatta meg a politikát, az arról való gondolkodást, a tömegek elérésének módozatait. Minderre az egyháznak is reagálnia kellett. Az egyházi kommunikáció történetének feldolgozása nem könnyű vállalkozás, szinte lehetetlen, hiszen csak a Római Katolikus Egyházban számtalan ilyen jellegű vagy témájú hivatalos közlemény született már[1]. Ha még azt is hozzátesszük, hogy ezeket teológusok vagy szakemberek értelmezték[2], máris könyvtárnyi irodalommal, értelmezéssel és próbálkozással találjuk szembe magunkat. És még nem is említettük azt, hogy a katolikus egyházon kívül számtalan más keresztény egyház, egyházias közösség tette meg ugyanezt.

Ebben az elemzésben azt vizsgáljuk, hogy az egyház önértelmezésében fordulópontot jelentő II. Vatikáni Zsinat (1962-65) miben változtatta meg az egyház kommunikációját. Milyen volt, mivé lett?

Hogy a kommunikáció a mai embernek ennyire a központi témája és egyik legkedveltebb szava lett, azt nemcsak a közbeszédben vesszük észre, de alig van már olyan tudományág, amely ne tette volna meg érdeklődése tárgyává. Ezért is beszélünk a kommunikációtudományról úgy, mint egy interdiszciplináris tudományterületről.

Ezek változások a vallásokat és az egyházakat is érintették. Mert a legalapvetőbb szinten értettük meg az elmúlt 100-150 évben, hogy minden kommunikáció, még az a szándék is, ha nem szeretnénk kommunikálni. Röviden: nem tudunk nem kommunikálni. A kommunikáció érinti mindazt, amik vagyunk és amit teszünk. Embernek lenni a legmélyebb szinten jelenti azt, hogy kommunikációban vagyunk.

A kereszténység a kommunikáció vallása, „az egyház kommunikáció”[3], állítja Avery Dulles bíboros. Kommunikáció minden, amit tesz, és ami az egyház. Isten beszél az emberhez, neki pedig meg kell értenie az üzenetét és tovább kell örökítenie. A teológia - az értelmet kereső hit -, amely ezt a tevékenységet elvégző tudás, tele van olyan témákkal mint: a

---

[1] *Inter Mirifica, Communio et Progressio, Aetatis Novae*

[2] Eilers, F. J., *Kirche und Publizistik, Dreizehn Kommentare zur Pastoralinstruktion „Communio et Progressio*”, Padernborn, 1972

[3] Dulles, A., „The Church is Communication” in *Multimedia International Booklets*, 27, szerk. S. Bamberger, J. Abela

kinyilatkoztatás (azaz Isten önfeltárása az Írások és az apostoli hagyomány által), a keresztény üzenet továbbadásának a mikéntje (a missziók inkulturációs törekvése a különféle kultúrákban), de ugyanúgy beszél a Szentháromság belső életének kapcsolatáról, kommuniójáról, nem utolsósorban a krisztushívők közösségének, az egyháznak ebben a kommunióban való részesedéséről a szentségek által és így tovább. Lehetetlen tehát olyan teológiai témát találni, amelynek ilyen vagy olyan formában ne lenne szoros kapcsolata a kommunikációval.[4]

A kommunikáció teológiája implicit módon jelen van már az első századok teológiai írásaiban és végigkíséri az azt követő századokat,[5] de kétségkívül explicit módon és értelemben a 20. századi, főként a II. Vatikáni Zsinatot elkészítő teológusok írásaiban, csakhogy párat említsünk a legismertebbek közül: Yves Congar[6], Avery Dulles[7], Jacques Ellul[8], Bernard Lonergan[9], Karl Rahner[10], Hans Urs von Balthasar[11], Edward Schillebeeckx[12].

A keresztény kommunikáció 20. századi kimerítő bibliográfiáját állította össze[13] a jezsuita Paul A. Soukup, a kaliforniai Santa Clara Egyetem kommunikáció professzora. Ám a hivatalos egyház is elismerte és felismerte a kommunikáció fontosságát, amikor 1963-ban a II. Vatikáni Zsinaton egy egész dekrétumot, az *Inter mirifica* kezdetűt szentelte a kérdésnek, és az idők jeleit figyelembe véve, különösen is reflektált a társadalmi

---

[4] Kress, R. *The Church: Communion, Sacrament, Communication*, New York, Paulist Press, 1985 pp. 17-23.

[5] *Communio* és *communcatio* olyannyira rokon fogalmak a latinban, hogy Aquinói Tamás gyakran a *communicatio* kifejezést használta a *communio* vagy *communitas* szavak helyett. Sem a *communio,* sem a *communitas* nem lehetséges kommunikáció nélkül, mert mindkettő ez utóbbi eredménye.

[6] Congar, Y., *The Mistery of the Church*, Baltimore, Helicon, 1969

[7] Dulles, A., *Az egyház modelljei*, Vigilia, 2003

[8] Ellul, J., *La Technique ou L'Enjeu de siécle*, Armand Colin, Paris, 1954

[9] Lonergan, B., Insight: A Study of Human Understanding, University Press Toronto, 1992

[10] Rahner, K., *The Shape of the Church to Come*, London: SPCK, 1974

[11] Balthasar, H. v U., „Current Trends in Catholic Theology and the Responsbility of the Christian," *Communio* 5, 1978

[12] Schillebeekckx, Ed., *Church, The Human Story of God*, New York, Crossroad, 1996

[13] Soukup. A. P., *Christian Communication: A Bibliographical Survey*, New York, Greenwood Press, 1989, pp. 63-79.

kommunikáció eszközeire. Igaz ugyan, hogy ezt a dokumentumot sok kritika érte, mivel túl korán lett megszövegezve, ezért még a zsinat előtti szemléletben íródott, és nem tükrözi vissza a zsinat kopernikuszi fordulatát, vagyis az egyház világ felé fordulását, amely markánsan jelenik meg a *Lumen gentium*-ban (1964), a *Dei verbum*-ban (1965) vagy az *Evangelium nuntiandi*-ban (1975).
Ennek az elégtelenségnek a hatására íródott meg és került kiadásra mindössze pár évre rá a katolikus egyház máig legmeghatározóbb lelkipásztori instrukciója, a *Communio et Progressio* (1971), később az *Aetatis novae* (1992), vagy a kommunikációnak a papnevelésbe beépített iránymutatása (1986), sőt még a Kánonjogi Kódex is a kommunikációval foglalkozik a 822-832-es kánonokban (1983). Nem utolsó sorban a tömegtájékoztatás világnapjára évente kiadott pápai üzenetek központi témája az elmúlt két-három évtizedben a digitális média vagy újmédia, még pontosabban a közösségi média lett.[14]

A II. Vatikáni Zsinat világra nyitott szellemének hála, az egyház tudomásul vette a társadalmi kommunikációs eszközök (tömegmédia) mindent átható jelenlétét és felismerte bennük „az idők jelei”-t, és azt, hogy tennie kell valamit. Az egyházmegyék és egyházközségek addig nem ismert módon kezdték lelkipásztori céllal megközelíteni és használni ezeket az eszközöket (nyomtatott sajtó, tévé és rádióműsorok). De ami ennél is fontosabb, hogy elindult egy nemzeteket átívelő együtt gondolkodás és cselekvés a jobb és hatékonyabb reflexió és használat terén: Signis (UNDA[15], OCIC[16], UCIP[17])[18], CSCC[19],

---

[14] https://katolikus.hu/dokumentumtar/2606
https://katolikus.hu/dokumentumtar/2603
https://katolikus.hu/dokumentumtar/2959

[15] UNDA, International Catholic Association for Radio and Television (https://uia.org/s/or/en/1100018315)

[16] International Catholic Organisations for Cinema and Audiovisual

[17] International Catholic Union of the Press

[18] https://en.wikipedia.org/wiki/SIGNIS
[19] http://cscc.scu.edu

WACC[20], ACP[21] stb. Központilag pedig létrejött a Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa[22].

Összegzésül tehát elmondható, hogy az elmúlt 100-150 évben a társadalmi változások, a széles körben elterjedt tömegtájékoztatási médiumok megjelenése és a mindent behálózó digitális lét olyan új helyzetet teremtett az egyház (egyházak!) számára, amely addig ismeretlen volt. Ezek a változások és eszközök nem csak azt változtatták meg, amilyen módon egymással kommunikálunk, hanem azt is lehetővé tették, hogy a kommunikáció ne csak felülről lefele, jobb esetben egy irányban haladjon, hanem megadta a szabad vélemény-formálás, a plurális gondolkodás, az értékek megvitatása és az addig abszolútnak vélt dolgok relativizálása lehetőségét, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Még ha lassan is, de ez az újfajta nyilvánosság mélyen átalakította azt, ahogyan az egyház jelen van a társadalmi színtereken, és amilyen eszközökkel befelé és kifelé kommunikál.
A változás mozgató ereje, mint mindig, most is a „krízisben" jelent meg: amikor az egyház észrevette, hogy sem a kommunikációs stílusa, sem nyelvezete, sem a szimbolikus rendszere nem nyújt vallási inspirációt a modern kor emberének mindennapi életéhez. A természetfeletti imaginációja nem része a modern ember tudatosságának, még kevésbé a valóságának, döntéseinek. Ennek következtében két alternatíva mutatkozott az első időben: vagy tendenciózusan sodródni a „szekuláris, világi" szellemmel, vagy olyan alternatív, szubkultúrát teremteni meg, amely inkább ideológiai menekvés azok számára, akik ki akarnak vonulni a világból vagy így akarnak távolságot tartani tőle.
A keresztény közösségek két módon válaszoltak erre a krízisre: egyrészt erősítették a belső kommunikációt, sürgették a hit közös megélését, másrészt olyan új szimbólumok megtalálását keresték, amelyek jobban illeszkednek az új idők kulturális és spirituális igényeihez.
Miközben a 19. század nagy kihívása az egyház számára a gyors iparosodás, a vidék tömeges migrációja volt a nagyvárosokba[23] vagy éppen a liberális politikai eszmék terjedése[24], addig a 20. század közepére a szabad, nyitott és a vallási intézmények iránt már nem fogékony közeggel találta magát szembe.
Az erre vonatkozó kutatások egyértelművé teszik, hogy az egyetemes egyház azzal próbálta a krízist kezelni, hogy erősítette az egyházmegyék és egyházközségek, azaz a

[20] https://en.wikipedia.org/wiki/World_Association_for_Christian_Communication
[21] https://www.theacp.org

[22] Igaz ugyan, hogy első ízben XII. Piusz pápa hozta létre 1948-ban, szerepe csak a II. Vatikáni Zsinat után, főként II. János Pál Pápa alatt teljesedett ki. Az intézményt Ferenc pápa 2015 júniusában Kommunikációs Dikasztérium néven egybeolvasztott más vatikáni kommunikációs médiumokkal, többek között a Vatikáni Sajtóirodával, a *L'Osservatore Romano*-val, a Vatikáni Rádióval és a Vatikáni Televízióval.

[23] Dolan, J., *Cathoic revivalism: the American Experience 1830-1900*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1978
[24] Sperber, J., *Popular Catholicism in nineteenth-century Germany*, New Jersey, Princeton University Press, 1984.

helyi egyház szintjén történő kezdeményezéseket. Miközben a kelet-európai régióban az egyház helyzete sajátságosan alakult, és ennek minden érintett országban más és más árnyalata mutatkozott meg (az egyházat lényegében ellehetetlenítették abban a tekintetben, hogy társadalmi szereplő legyen), addig az amerikai kontinensen vagy az ún. fejlődő világ országaiban virágzásnak indult a tömegkommunikációs eszközök használata a lelkipásztori munkában és a közösségi élet szervezésében.[25] Megsokszorozódtak az egyházmegyei zsinatok és a pasztorális tanácsokozások, iránymutatások készültek a jó kezdeményezések támogatása és implementációja terén. Joggal mondhatjuk, hogy amire az egyház múltjából fakadóan képtelen volt a 18-19. században és „téli álmát aludta", az a 20. század közepére és utána beköszöntött, egy újjáéledés elhozta az „egyház tavaszát".

Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy miben áll az egyház kommunikációs stílusának és stratégiájának a változása, akkor számtalan válasz adható. Itt öt szempont szerint kerülnek felsorolásra, amelyek elsősorban történelmi-társadalmi szempontok és nem a média- és kommunikációtudomány fejlődésének, reflexiójának a perspektívájából következnek.

A változás első ismertetője, hogy átalakul az egyház kommunikatív kapcsolata a szélesebb társadalommal. A kereszténység újra és újra felismeri, hogy jelenléte a világban nem öncélú, nem a világgal szemben helyezkedik el (fölötte vagy kívüle), hanem a II. Vatikáni Zsinat megfogalmazása szerint szerves része (kovásza), ennek következtében (jel) szerepe és felelőssége van. Azt senki sem vonja kétségbe, hogy az egyházi közösségeknek egyrészt jól látható evangéliumi és abból fakadó identitásúnak kell lennie, másrészt bele kell „testesülnie" (inkarnálódnia) Jézus példájára az adott társadalmi-történelmi helyzetbe, és a keresztény értékekkel hozzá kell járulnia a fejlődéshez. A kommunikáció nyelvén, mind a szervezeti egyház mind az egyes tagok cselekvése része kell, hogy legyen a társadalmi alakulásoknak és ennek szimbólumokban is megjelenően nyilvánosnak kell lennie: a keresztény értékrendnek evangéliumi erővel kell bírnia a szélesebb társadalom felé.

Másodszor, megjelent a törekvés arra, hogy a vallási nyelvezet és a teológiai érvelés adaptálódjon a kulturális értelmezéshez, és megfeleljen a korszak uralkodó filozófiai, tudományos, irodalmi-művészi és/vagy társadalmi-politikai kifejezésmódjához.
Ez lényegében nem jelent mást, mint megtalálni azt a beszédmódot, amely által az evangéliumok belső logikájának a hasonlatokon alapuló ellentmondásossága megmarad, miközben képes transzcendentális értelmet adni az emberi értelemkeresésnek a különféle relativizáló világnézetek és kulturális értékek közepette. Másként: hogy a vallási szimbólumok és teológiai módszerek kerüljenek összhangba a kulturális kontextussal, és

[25] Vallier, I., *Catholicism, social control, and modernisation in Latin America*, New Jersey, Prentice Hall Inc., 1970

ezáltal újabb és újabb kommunikációs módok nyíljanak meg a teológia számára. Az egyház érdeklődése ugyanis a saját belső és külső kommunikációján túl a kultúra más szektoraira is kiterjed. De ez a kommunikáció több, mint pusztán technikák elsajátítása. Az egyházi kommunikáció „kiindulópontja az isteni személyek közti szeretet, és az, hogy velünk kommunikálnak", illetve annak megértése, hogy a Szentháromság kommunikációja „az emberiséget akarja elérni: a Fiú az Ige, melyet az Atya öröktől fogva „kimond". Jézus Krisztusban és Jézus Krisztus által, aki a megtestesült Fiú és Ige, Isten közli önmagát és megváltását az emberrel".[26]

Harmadszor, meg kell találni a vallási kommunikáció azon újabb és újabb stílusait a széles keresztény közösségben, amelyek ötvözni tudják az uralkodó kommunikációs formákat és kifejezésmódokat.
Itt nem csupán egyszerű médiahasználatról van szó, hanem egy szakrális vallási értelemben vett kommunikációs eseményről - amely eltekint a hétköznapi gyakorlati élettől, de amely során hívők és érdeklődő nem hívők képesek közösen keresni az élet végső értelmét, az életvitelük során felmerült problémákra pedig megtalálni a válaszokat az evangélium fényében. Ez elsősorban személyes történetünk, érzelmi életünk mélyebb megélését jelenti és annak tudatosulását, hogyan van jelen Isten a Lelke tevékenységével az életünkben. Egyszerűbben: olyan imádságos kommunikációs esemény a keresztény közösségben, amely képes a személyes gyógyulást, életrendezést és megtérést biztosítani, miközben mélyebb egységbe kerülünk Krisztus által Istennel, és mélyebben integrálódunk a hívő közösségbe.
Maga az egyház is közösség, kommunió, személyek és eucharisztikus közösségek egysége, melyek mind a Szentháromság egységéből erednek és azt tükrözik. Ezért a kommunikáció az egyház egyik lételeme. Ez a legfontosabb ok arra, hogy „az egyház kommunikációs gyakorlatának példamutatónak kellene lennie, tükrözve a szavahihetőség, a megbízhatóság, az emberi jogok iránti érzékenység és más fontos alapelvek legmagasabb szintjét".[27]

Negyedszer új egyházmodellek alakultak ki, különösen a helyi keresztény közösségek új formái. Az emberi interakciók újszerű szerveződései lehetővé teszik a keresztény közösség számára, hogy megújuljon a liturgikus élet, a hitoktatás korszerűbb formái, a kormányzás és a döntéshozatal részvételibb lett, ami azt jelenti, hogy immár az egyéni karizmák hozták létre a kölcsönös támogató egység harmóniáját. Ezek az újfajta kezdeményezések „csúcseseményekben" jelentek meg: szervezetté váltnak a többnapos missziók vagy a rendszeres találkozás új formái: ilyenek az új mozgalmakként megjelent *cursillo*, a házas hétvége mozgalom, elvonulások, zarándoklatok stb.

---

[26] Etika a tömegkommunikációban, in: *Aetatis Novae* pápai dokumentum 3. paragrafus
[27] Etika a tömegkommunikációban, in: *Aetatis Novae* pápai dokumentum 10. paragrafus

Ötödször, kialakultak a szolgálatok új formái, különösen a pap szerepében, ami abban nyilvánul meg, hogy a hagyományos felülről lefelé szervezés és kontroll csökkent, miközben a részvételi és horizontális kommunikációs stílus lépett a helyébe. A vezetés új képzései nyertek teret, mert az új kommunikációs helyzet új készségeket kíván.

Az itt felsorolt spekulatív aspektusok az egyház kommunikációjában összefüggnek egymással és együtt adják egy sajátos kulturális periódus kommunikációs karakterének általános stílusát és stratégiáját. Mivel az egyház számára a tradíció mindig is lényeges volt, ezért egyértelmű, hogy a múltból is mindig átvivődik valami. Ám a lépték és a kommunikációs forma nagy változatosságot mutat, mert ma az egyház a tömegtájékoztatási eszközök révén (beleértve a hagyományos és újmédiát) soha nem ismert módon tette az egyházat nemzetközivé, multikulturálissá.[28] VI. Pál pápa úgy fejezte ki magát, hogy „az egyház bűnösnek érezné magát az Úr előtt", ha nem használná a médiát evangelizálásra[29]. II. János Pál pápa a médiát „a modern kor első Areopáguszának" nevezte, és kijelentette, hogy „nem elég a médiát arra használni, hogy egyszerűen terjesszük a keresztény üzenetet és az egyház autentikus tanításait.[30] Az üzenetet ugyanakkor a modern kommunikáció által alkotott „új kultúrába" kell öltöztetni". Ez manapság egyre fontosabbá válik, hisz a média már nem csak azt befolyásolja erősen, hogy az emberek miként gondolkodnak az életről, hanem az „emberi tapasztalat nagymértékben média-tapasztalat".[31]

A következőkben azokat a tipikus kommunikációs váltásokat tekintjük át, amelyek megtételének szükségessége a II. Vatikáni Zsinat előtt nyilvánvalóvá vált.

I. Pluralitás és tömegtájékoztatás

Az egyház a II. Vatikáni Zsinat előtti szemléletében úgy tekintett magára, mint egy tökéletes és szent szubkultúrára a felvilágosodás által és óta megromlott szekuláris világban. Ez az elképzelés pedig könnyen hihető is volt egészen a 18. század végéig és még később is, főként azokban az országokban, amelyben az egyház tagjai a többséget

[28] O'Malley, J. W., *A pápák története. Pétertől napjainkig*, Budapest, Jezsuita Kiadó, 2020

[29] *Evangelium nuntiandi* apostoli levél, 45. (kelt 1975. dec. 8.)

[30] *Redemptoris missio* pápai enciklika, 37 (kelt 1990 dec. 7)

[31] *Az egyház és az Internet*, Tömegtájékoztatás Pápai Tanácsa, 2002

alkották, és az egyház könnyen élt azzal a történelmi-politikai helyzeti előnyével, hogy kontrollálhatja az információt és a saját magáról kialakított nyilvános képet, annak a privilegizált kapcsolatrendszernek köszönhetően, amit az állammal vagy a vezető elittel kötött. Évszázadokon át ugyanis az *„Cujus regio, ejus religio”* volt a vezérelv, de a 18. századi liberális társadalmi elvek egyre növekvő pluralista és szekuláris nyilvánosságot teremtettek meg, főként a politikai elitben és az értelmiségi körökben, annak ellenére, hogy a vidéki kisvárosok és a falvak továbbra is zárt és hagyományos értékrend szerint élték az életüket. A 19. században a pluralizmus és az ideák szabad piaca magával hozta, hogy a nagyobb néptömegek is magukévá tették ezeket az új értékeket. Az iparosodás millió vidéki földművest vonzott a nagyvárosokba Európában és Amerikában. Az addig önálló kis föld- és kézműveseket fegyelmezett gyári munkaerővé és formális bürokratákká alakította. A gyerekeket és fiatalokat az általános és kötelező oktatáson át a liberális és a demokratikus ipari társadalomra szocializálták. Miután pedig minden társadalmi osztály és régió egyetlen nemzeti és nemzetközi rendszerbe szerveződött, a tömegtájékoztatási eszközök úgy jelentek meg, mint egy közös, mindenki számára elérhető informális és kulturális nyilvánosság fórumai. Ennek legelső eszköze az olcsó napilapok (tabloidok) voltak, amelyek megjelenése intézményesítette a tömegtájékoztatást.[32] És végül, az újabb és újabb kommunikációs technológiák megjelenésével (hangrögzítés, film, rádió és televízió), szinte azonnal ugyanaz a tömegpiaci elv érvényesült az esetükben is. Ezek az új tömegtájékoztatási eszközök nagyban meghatározták és fokozatosan átírták az egyháznak a szélesebb társadalommal folytatott kommunikációját.

A tömegtájékoztatási eszközök mindent megtettek, hogy a felhasználók minél szélesebb elérése érdekében semleges fórumnak mutatkozzanak a politikai és vallási kérdésekben. Az újságok látszólag objektivitásra törekedtek, hogy az olvasók maguk döntsék el, mi az igaz a tényekben, mi szolgálja jobban a saját érdeküket. A tudósításon túl azonban egyre nagyobb lett az igény arra, hogy ne csak tényeket közöljenek, hanem lehetőleg minden olyan eseményt ismertessenek, értékeljenek, elemezzenek, amely érdekli a nyilvánosságot, és amely az egész nemzet előtt megvitatható lehet. A média azzal legitimálta saját privilegizált szabadságát, hogy úgy tüntette fel magát, mint ami védi a nyilvános érdeket és leleplezi, kritizálja az arrogáns és hatalmaskodó arisztokrata elitet. Az „ötletek piacának” viszont az lett a várható következménye, hogy mindaz, amit „megvett” a többség, az magán tudhatta az igaz és morális elfogadás pecsétjét. Ennek következtében, ha bármiféle vallási vagy egyházi szervezet szerette volna saját gondolatát, világnézetét „eladni”, ahhoz tanulnia kellett a szabad, semleges tömegtájékoztatás társadalmi dramaturgiáját, hogy ne tűnjön nyers vagy manipulatív propagandának.

---

[32] Egyes helyen csak azért emelték meg az árakat, pl. Nagy-Britanniában, hogy elejét vegyék a munkásosztályok forradalmi hangulatának egy-egy eszme gyors elterjesztése által. A folyamatot azonban nem lehetett megállítani, mert a reklámok megjelenése olyan olcsóvá tette, hogy a legszegényebbek is megvehették a napilapokat.

Az új médiakörnyezet egyre inkább eltért a megszokott formáló és informáló stílusától, és magára öltötte a szórakoztatás népszerű formáit: bulvár, katasztrófa, háború, gazdagok (celebek) életstílusa stb. Még a hírek tartalma is nagyrészt ezek köré csoportosult. Az iparosodás elhozta a folyamatos mobilizációt, a hétvégi elutazásokat, a rendszeres szabadságot és pihenőt. A média pedig kiszolgálta a szórakozni vágyók igényeit, az élet gondterhelt napjaiból egy olyan világba vitte a fogyasztót, amely a képzelőerőt élénkítette, a személyes élet értelmét kiszélesítette, és ezt olyan drámai (egzotikus és extatikus) fordulatokkal tette, amilyeneket csak a tévé, rádió, film, zene tud szolgáltatni. És mivel ezek a médiumok lényegében történeteket mesélnek, hősökkel és antihősökkel, probléma-felismeréssel és megoldással, így sokszor magára vállalta a moralizáló-vallási értékek népszerű jelentéstulajdonításának is a szerepét, pont úgy, ahogy a vallás is mindig merített a nép mitikus történeteiből. Napjainkban sem túlzás azt állítani, hogy a populáris vallási imagináció egyaránt merít a tömegmédia szimbolizmusából (lásd. *A Gyűrűk Ura*, *Hobbit*, *Harry Potter*-gyerekregények, *Disney* vagy *Marvel* szuperhős filmjei stb.).

Hagyományosan minden társadalom megtalálta annak a módját, főként vallási rítusaiban, hogy megerősítse és megismételje történelmének mitikus eredetét, a közös sors érzését. Miközben ma a média szolgáltatja ezt az érzést, folyamatosan informál is más kultúrák másféle történeteiről, amelyek által új világnézet, szokatlan szubkultúrák együtt létezését kínálja, és ezáltal folyamatosan megkérdőjelezi saját közönségének a hagyományos bölcsességét, mindazt, ami magától értetődő, a hiteket és elköteleződéseket a sok alternatív életértelmezéssel szemben.
Ezekre az általános társadalmi változásokra, amelyek lassanként egy plurális és mediatizált kultúrát teremtettetek meg, és amelyek sokkolóan hatottak az egyház közel 1500 éves társadalmi státuszára, az egyház ellenségesen válaszolt.[33] Kezdetben, mivel csak a liberális értelmiségiek és politikusok eszközét látta benne, kontrollálni próbálta, majd megtiltani tagjainak a használatát[34]. A 19. században lényegében az egyház úgy védekezett a modern társadalmi folyamatokkal szemben, hogy megteremtett egy katolikus szubkultúrát. Olyan ellenkultúrát mozdított elő az iskoláiban, a keresztény ihletettségű politikai pártokban, az ifjúsági mozgalmakban[35], szakszervezetekben, amelyek „védelmet" nyújtottak ettől a liberális világtól. Ennek az lett a következménye, hogy a 20. század elejére az egyház és a „világ" között a szakadék szinte áthidalhatatlan lett. Az egyház úgy mutatkozott meg a folyton változó és felbukkanó új eszmékkel és

[33] *Mirari Vos*, XVI. Gergely pápa, 1832. aug. 15.

[34] *Lamentabili sane exitu*, X. Piusz pápai sillabusz (kelt 1907 – megerősítette a Római Inkvizíció)

[35] Magyarországon többek között a KALOT, KALÁSZ, Népfőiskolák.

világnézettekkel szemben, mint a hagyomány és az emberi bölcsesség időtlen megőrzője, legyen az a család intézménye vagy a közösség élete. A teológiai tudás alapja a tomizmus lett, amely totalizáló erővel értelmezte az örök igazságokat a változó hipotézisekkel, agnoszticizmussal és gyakorlati pozitivizmussal szemben[36]. Az egyház társadalmi tanítása harmonikus és biztos válaszokat adott az emberi és össztársadalmi problémákra, amelyek az új világnézetek következtében véget nem érő vitákba torkolltak. A katolicizmus egyre inkább az európai magas kultúrával, művészettel és irodalommal azonosította magát, miközben lenézte, elutasította és vulgárisnak találta a tömegkultúrát, és komolytalannak ahhoz, hogy foglalkozzon vele. A teológia pedig úgy értelmezte az egyházat és a katolicizmust, mint a természetfeletti megjelenését a történelemben, amelyben a világi kultúra nem más, mint a megváltatlan természet.[37]

A II. Vatikáni Zsinat fordulata abban állt, hogy az új teológiák már nem a „világ fölött" zajló eseménynek tekintették Isten megváltó tevékenységét, hanem a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés folyamatain keresztül történőnek. Az egyház is belátta, hogy ennek egyik kifejeződése épp a tömegmédia, amely folyamatosan szolgáltatja a kor vallási képzelőerejét.

„Az egyház a médiát azon történelmi-tudományos fejlődés egyik végtermékének látja, amely által az emberiség a teremtés egészében rejlő lehetőségek és értékek felfedezésében egyre messzebbre eljut.[38] Ezért az egyház többször kifejezte meggyőződését – a II. Vatikáni Zsinat szavaival –, hogy „a technika bámulatos találmányai" már most is sokat tesznek az emberi szükségletek kielégítésében, de még ennél is többet tehetnek. Az egyház tehát alapjában véve pozitívan viszonyul a médiához."[39]

A Zsinat arra ösztönözte a keresztényeket, hogy minél teljesebben vegyenek részt a széles társadalom emberi és közösségi fejlődésében. Az egyház elfogadta, hogy a társadalom plurális, és hogy a részvétel csak úgy sikeres, ha az más felekezetekkel és vallásokkal karöltve történik, nem utolsó sorban olyan világi csoportokkal, amelyek a

---

[36] *Aeternis Patris* XIII. Leo pápa enciklikája (kelt 1879 augusztus)
Pascendi Dominici Gregis X. Piusz pápa enciklikája (kelt 1907. szept. 8.)

[37] Ezt az egyházi magatartást jól tükrözi az I. Vatikáni Zsinat (1869-1870) szelleme, létrejöttének apropója. Ugyanakkor örvendetes fejlemény volt XIII. Leo pár *Rerum Novarum* (1891) kezdető társadalmi enciklikája, mert azt sugallta, hogy az egyház észrevette, hogy elveszítette a munkások nagy tömegeit, és felismerte, felelősségét velük szemben konstatálva azok kiszolgáltatottságát a nagy ipari vállalatokkal szemben.
[38] II. Vatikáni Zsinat, *Inter mirifica*, Dekrétum a tömegtájékoztatási eszközökről, 1.
[39] Például *Inter mirifica*, VI. Pál és II. János Pál üzenetei a tömegtájékoztatás világnapjai alkalmából, A Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa, *Communio et progressio* c. lelkipásztori határozata, Pornográfia és erőszak a kommunikációs eszközökben: Lelkipásztori válasz, *Aetatis novae* c. lelkipásztori határozat, Etika a Reklámban, Etika a tömegkommunikációban.

társadalom igazságosságán fáradoznak. Az egyház - belátva, hogy azt már nem kontrollálhatja - az evangelizáció új *Aeropaguszának* tekintette a médiát. A kivonulás és a triumfalista attitűd helyett tehát az egyház is részt vett a nyilvános vitában, főként amikor a szegények és kizsákmányolt csoportjainak az érdekét védte a jóléti, gazdag elittel szemben. Ebben az új helyzetben az egyház lett az emberi személy méltóságának és szabadságának a szószolója az egyre inkább eluralkodó multinacionális vállalatokkal szemben, amelyek a személytelenséget és a hatékonyságot célozzák bürokratikus rendszereik által.
Katolikusnak vagy kereszténynek lenni már nem egy szubkultúrában való „védett" létet jelentett ebből fakadóan, hanem olyan kihívást (kovásznak lenni), amely áthatja, átalakítja azt a társadalmat, amelyben él. A tömegtájékoztatás világában, amelyben a propaganda, a reklám, és a PR tevékenység a hatékonyság eszköze, az egyház paradox módon az önzetlen, önérdek nélküli felebaráti szeretettel tudta leginkább megjeleníteni önmagát (Teréz anya, Oscar Romero és sokan mások).
Az egyház felismerte, hogy jelenléte a médiában nem a médium birtoklásában, kontrollálásában vagy éppen a tartalomgyártásban van, hanem annak a ténynek a kiaknázásában, hogy a hit továbbra is benne él a modernkori narratívakban, az aktuális társadalmi diskurzusokban, a szórakoztató médiumok reprodukciós mítoszaiban és kulturális értékeiben. Fontos ugyan az egyház explicit vallási üzeneteinek a megfogalmazása, de annak nagyon szűk a közönsége, inkább úgy kell szólnia és tennie, hogy az az össztársadalom számára, hívőnek és hitetlennek egyaránt mondanivalóval bírjon.
„A médiával kapcsolatban kettős célja van az egyháznak. Az egyik, hogy támogassa a helyes irányba való fejlesztését és a helyes használatát az emberi haladás, az igazságosság és a béke szolgálatában, a társadalom felépítéséért – helyi, nemzeti és közösségi szinten – a közös jó fényében és a szolidaritás szellemében…tekintettel a tömegkommunikáció nagy jelentőségére, az egyház törekszik az 'őszinte és tiszteletteljes párbeszédre azokkal, akik felelősek a médiáért' – elsősorban a médiapolitika kialakításával kapcsolatban. Ez a párbeszéd magával hozza azt a törekvést, hogy az egyház jobban értse a médiát – céljait, belső szerkezetét, eljárásait, műfajait, és formáit, és hogy támogassa, bátorítsa a médiában dolgozókat. Egy ilyen fogékony és megértő megközelítés alapján lehetővé válik, hogy az emberi haladás és az evangélium hirdetése útját álló akadályok semlegesítésére is tegyenek értelmes javaslatokat"[40]-szerepel az Aetatis Novae kezdetű tömegkommunikációs eszközökről szóló pápai megnyilatkozásban.

Másként: az egyház modern korban felismert új feladata, hogy meglássa Isten tevékenységét az emberi cselekvésben és fejlődésben, és azt artikulálni tudja. Vagyis feladata annak a megválaszolása, hogy mit tenne Krisztus az adott helyzetben. „Jó katolikusnak" lenni már nem egy elszigetelt szubkultúrához való ragaszkodást vagy

[40] *Aetatis Novae*, 8.

bizonyos jámborsági rítusok betartását jelenti (noha jelentheti azt is!), sokkal inkább az evangélium széles társadalmi kultúrában történő megélését.

II. Inkulturáció

A II. Vatikáni Zsinat előtti egyház kommunikációja szerint az egyház egyetemes és tekintélyes tanító. A világ fölött álló és magasztos egyház, amelynek tekintélyét Krisztus alapozta meg, és arra hívatott, hogy az apostoli idők óta az isteni igazságokat képviselje. Az emberek a maguk értelme által is eljuthatnak a végső igazságra, de az teljességében és tévedhetetlenségében csak az egyház tanításában van jelen. Ezt a tudást pedig szavak és formulák által közvetíti, a képzelőerőnek és az érzelmeknek nem ad teret.[41] Az isteni kinyilatkoztatásokat hallás által lehet befogadni, azok pedig felette állnak a történelem és kultúra mindennemű kontextusának, következésképpen egyetemesen és magától értetődően iránymutatásként szolgálnak a hit és erkölcs dolgában bárhol a világon. Ez a magatartásában kizárólagos kommunikáció nem tűrt meg kételyt és kérdezést, csak lojalitást az egyház dokumentumaihoz és a mögötte álló tanítói tekintélyhez. És mivel *„az egyházon kívül nincs üdvösség”*-elv érvényesült, az egyháznak erős motivációja volt az igehirdetés, a tanítás és a média instrumentalizálása e célból, nem utolsó sorban misszionáriusok küldése a világ minden részére. Végeredményben egy szakrális elit informált, formált, és diktálta a jó ízlést.

A váltás oka és folyamata természetesen nagyon komplex, de a társadalmi átalakulások mellett a központi fordulópontot mégiscsak az adta, hogy a bibliatudományok, a történelmi-társadalmi új tudományos vizsgálódások rámutattak arra, hogy a szakrális szövegek is egy bizonyos kor termékei, annak minden kontextualitásával (beleértve az irodalmi műfaj sajátosságait: metaforák, szimbólumok, hasonlatok, mítoszok), de az újraértelmezés fontosabb, mint a szövegekben foglaltak szó szerinti elfogadása és mindenáron való megvédése. Meglepetésszerűen hatott, hogy az intuíciónak és a hétköznapi élet kínálta képzelőerőnek nagyobb (szervező) szerepe van a vallási szimbólumok kialakulásában, különösen a vallási nyelvezetben, mint azt addig gondolták, az emberi (közös, kölcsönös) tudásnak széles spektruma van, lehet analitikus és filozofikus, de terjedhet az irodalmi képzelőerőtől áthatottól egészen a tudattalan hétköznapi tapasztalatig. Ezek megjelennek az emberiség istentiszteleteiben, a vallási művészetben és a zenében egyaránt. Ezek felfejtése segített megérteni, hogy a mai ember vallási képzelőereje szintén benne rejlik a jelenkori költészetben, a filmben, még a legnézettebb televíziós műfajokban is. Ez az újfajta tudás tette lehetővé, hogy lassanként híd képződjön a teológia és a tömegmédia kultúrája között.

---

[41] Gánóczy, S., *Bevezetés a katolikus szentségtanba*, Bencés kiadó, Pannonhalma, 2006, pp. 62-84.

Az egyház észrevette, hogy nem elég a katolikusoknak a hit igazságait kérdés nélkül befogadni és memorizálni, sokkal inkább az kell, hogy a bibliai történetek és a liturgikus cselekmények megérintsék és áthassák őket. A lelkipásztorkodásban ez a különféle csoportbeszélgetésekben nyilvánult meg, amelynek módszerét a „látni-megfontolni-cselekedni”[42] hármasa adta, segítve, hogy Krisztus evangéliumi példáját átültessék a hétköznapok kontextusába. A II. Vatikáni Zsinat bátorította a világi hívők nagyobb részvételét és evangelizáló tevékenységét a szekuláris világban. Az 50-60-as évek globális politikai fordulatai, főként az ún. harmadik világ (Afrika, Latin-Amerika) országainak függetlenedési törekvései az európai gyarmatosító országoktól lehetővé tette, hogy a helyi egyház egy egészen új formában, nyelvi és szimbolikus eszköztárban nyilvánuljon meg, vagyis az új teológiák kiindulópontjai és a lelkipásztori tervezések alapjai a helyi vallási közösségek szimbólumrendszerei legyenek (Missa Luba[43], Missa Criolla stb.).

III. Expresszivitás és participáció

Az 1830 és 1950 közötti egyházi megújulást nagyrészt a plébániai missziók megtérési tapasztalata adta. A hatékony kommunikáció feltételei a nagy szónoki beszédek voltak, a missziót vezető személy drámai retorikai eszközökkel élt, amellyel mély érzelmeket váltott ki és erősítette a meggyőződést. Ezeknek a misszióknak nagy része a Szent Ignác-i lelkiségben gyökerezett, témáit a Lelkigyakorlatok első hete inspirálta: az erkölcsi élet, a gyónás, az áldozás, az egyház tekintélyének fenntartások nélküli elfogadása és a jámborsági gyakorlatok végzése.
Ám a második világháború utáni időben ezek az addig jól működő kommunikációs stratégiák csődöt mondtak. Az idősebb generáció számára jelentett még valamiféle folytonosságot, de a fiatal, új tömegkultúrába született generációnak idegen volt.
A katolikus egyház azóta is keresi a megoldást erre a korszakváltásra, hol sikeresen, hol sikertelenül, de mára már kimutatható, hogy manapság igazi vallási megújulással főként a kisközösségek és élmény-csoportok szintjén találkozunk, ahol az uralkodó kommunikációs formák segítségével a részvétel és az egyenértékű kifejezésmód az alap. Ez olyan kezdeményezésekben mutatkozik meg, mint az imacsoportok, a karizmatikus megújulás, bibliacsoportok, szociális tevékenység és egyéb bázisközösségek: a már említett *cursillo*, házas hétvége, házassági felkészítő, ifjúsági csoportok, függőséggel küzdők közösségei, az egyre népszerűbb zarándoklatok stb.[44] Ezen megújulási mozgalmak közös eleme a nyitott, meghitt személyes tapasztalat megosztása, az affektív ima gyakorlata, a gyógyulás előmozdítása, a felhatalmazó vezetési stílus, az aktív részvétel, a paraliturgia (pl. igeliturgia) megjelenése, az egység megélése stb. A

---

[42] *„guardare - giudicare - agire”*
[43] https://en.wikipedia.org/wiki/Missa_Luba
[44] Korpics, M., *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*, KRE-L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2020

csoportbeszélgetések bátorítólag hatnak a résztvevőkre, érzékenyebbek lettek a különbségekre, a kulturális kontextusokra, egymás történeteire.
A helyi egyházaknak ezek a tapasztalatai lassanként beszivárogtak az egyház nagyobb és hivatalosabb színtereire is, ahol elfogadásra és gyakran bátorításra találtak, nem utolsó sorban ott is előidézve a párbeszéd típusú, horizontális kommunikációt, szemben a megszokott felülről lefele irányulótól. Az új ekkleziológia modellje már nem a tökéletes hierarchikus társadalom, hanem a misztikus kommunió, amelyben a közös megértés, az elfogadás és a szeretet uralkodik. Az egyház tagjainak a kölcsönös összetartozása pedig a Szentlélek ajándékainak a részesedésében nyilvánul meg. Ha ezt a helyi közösségek egymáshoz kapcsoltságát kommunikációs terminológiában akarjuk kifejezni, akkor a számtalan modell közül talán a rituális kommunió a találó, mely szerint egy társadalom kommunikációja akkor működik jól, ha tagjai együtt alkotnak, ünnepelnek, és így formálnak kollektív identitást.[45]
A jelenkori katolikus tudatosságban és gyakorlatban az látszik, hogy az egyház Krisztus megváltó jelenlétének és cselekvésének a helye, de csak akkor, ha a fent megnevezett kölcsönös megértés és elfogadás élő tapasztalatként van jelen. Ebből az is következik, hogy a keresztény közösségek szeretetkapcsolata (kommuniója) a leghatékonyabb evangelizáló eszköz, szemben az agresszív térítői szándékkal vagy intellektuális érveléssel. Az emberek akkor vonzódnak az egyházhoz (vagy térnek oda vissza), ha megtapasztalják a személyes gyógyulást, az őszinte emberi szeretet és támogatást, amit a személytelen (tömeg)társadalom nem tud megadni. Nem csoda, hogy sokan bizalmatlanok az olyan típusú vallási tömegtájékoztatási eszközökkel szemben, amelyek a térítést hangsúlyozzák, mert a mai ember tudatában van annak, hogy a média manipulál, miközben a kis közösségek kommunikációja sokkal hitelesebben tükrözi az evangélium lelkületét.
A II. Vatikáni Zsinat hangsúlyozta, hogy az egyház nem azért van a világban, hogy szolgálják, hanem hogy szolgáljon, egészen pontosan a közjót és az egész emberi fejlődést. Avery Dulles a „szolgáló egyház" modelljét így jellemzi:

„… világi, mert az egyház a világot valódi teológiai locusként kezeli, és igyekszik felismerni az idők jeleit; dialogikus, mert a kortárs világ és a keresztény hagyomány (beleértve a bibliát is) határmezsgyéjén igyekszik tevékenykedni, ahelyett, hogy az utóbbit egyszerűen az előbbi mércéjeként alkalmazná."[46]

Ebben az egyházmodellben a kommunikáció két dimenziójával találkozunk: egyrészt a folyamatos kollektív keresztényi megkülönböztetéssel (megfontolás, mérlegelés) a kulturális értékeknek és társadalmi projekteknek egy állandóan változó történelmi kontextusában (erre szolgálnak pl. a püspökkarok körlevelei), másrészt, az egyház folyamatos párbeszédre való készséggel való jelenlétével a szekuláris világban, amely

[45] A média mint rituális tevékenység J. Carey nevéhez fűződik, amely szerint az üzenet nem az átadáson, hanem a közös tapasztalaton és értelmezésben van.
[46] Dulles, A., *Az egyház modelljei*, Vigília Kiadó, Budapest, 2003, p. 106.

plurális és kultúrája mediatizált. Dulles szerint „az egyház kommunikáció”, és ez a típusú egyházmodell különösen megfelel a tömegmédia által átszőtt társadalomnak. Az egyház intézményi dimenzióját a szervezeti kommunikáció alapjai adják, de a problémák is épp ebből a szervezeti struktúrából adódnak, mert ebben erőteljesen jelenik meg a nyilvános vita vagy a szabadság- és véleménynyilvánítás magától értetődősége - a modern ember alapvető igénye.

V. Új papi identitás

Az új vallási kommunikációs formák és a (szolgáló) egyház-szervezeti modell ellenére a pap szerepe központi kérdés marad mind a keresztény közösség, mind az egyház kommunikációja szempontjából. A pap egyrészt arra hivatott, hogy megjelenítse Krisztust a közösség számára az igehirdetésben, a szentségek kiszolgáltatásában és a felebaráti cselekedetek gyakorlásában, másrészt a kommunikációs stílusa összefügg a jelenkori vallási kommunikációs formákkal. A zsinat előtt a pap fő szerepe a tanítói (és adminisztrációs) volt, hogy hit és erkölcs dolgában a helyes válaszokat adja a híveknek, a papnevelő intézetben erre készítették fel.
A zsinat után a pap szerepe nagyban átalakult: előtérbe került a kommunikátoré. Az előbb említett általános egyházi felfogásnak megfelelően tehát már nem a fentről beszélőé és kioktatóé, hanem a szolgálóé, aki érzékeny az emberek problémáira és velük együtt keresi a megoldás új útjait. A formális képzés és a lelkipásztori tapasztalat azonban sok félreértés oka lett. A hagyományos kultikus és tanító szerep ugyanis nem tűnt el, de hozzáadódott számtalan olyan tanácsadói, szociális és koordináló feladat, amely túllép az egyén formális felkészültségén, miközben sokan vélik úgy, hogy legfőbb feladata a közösség lelki víziója kellene, hogy legyen, vagyis annak a képessége, hogy itt és most felmutassa közössége tagjai számára a remény jeleit. Az értékek és értelem túlkínálatában a mai ember gyakran találja magát krízisekben, amelyek megingatják a hétköznapi élet alapjait, és ilyenkor olyan motiváló szimbólumokra vágyik, amelyek segítenek fókuszálni és eligazodást találni. Ezt, természetesen, nem a papnak kell kitalálni, hanem közösen kell keresni, hogy a történések mind az egyén, mind a közösség számára értelmezhetők legyenek. Másként: ha egykor a pap felkészültsége alapos doktrinális és formális iránymutatást jelentett, ma sokkal fontosabb a személyes élménye Isten megváltó tevékenységéről, amelyet vallási és spirituális értelemben is artikulálni tud saját maga és közössége számára. Ez akkor lesz sikeres egy modern mediatizált kultúrában, ha érzékeny azokra a tömegmédia által kreált szimbólumokra, mítoszokra és történetekre, amelyek a ma embere vallási képzelőerejének a forrásai.

Összegzésként elmondható, hogy a II. Vatikáni Zsinattal elindult kezdeményezés nem ért véget, és a folyamatosan érkező kihívások, valamint a külső-belső ellenállások[47] a változásra egy felgyorsult világban még inkább megnehezítik az egyház helyzetét, amely történelménél és földrajzi méreténél fogva is a mérlegelésre és a diplomatikus, lassú lépésekre volt berendezkedve.
A modern kor információs és médiakommunikációs közege, amelyet - leegyszerűsítve - az egyidejűség és a közvetlen elérhetőség jellemez, az egyház hagyományos magatartása egyszerre előny és hátrány, esettől és kontextustól függően. Nincs általános válasz arra, hogy mi a helyes vagy helytelen, sikeres vagy sikertelen kommunikáció. Tény, hogy ezek az új stílusok és stratégiák ritkán vagy sohasem szakemberek kis csoportjának a tervezései szerint alakulnak, hanem a keresztények válasza alapján világszerte, amely sohasem teszi fölöslegessé az elemzést és a reflexiót, főként a konszenzuskeresést.

---

[47] A II. Vatikáni Zsinattal elindult folyamat állandó külső-belső bojkottálás tárgya volt. A zsinati dokumentmokban megfogalmazott újítások nagy része nehézkesen vagy egyáltalán nem került implementálásra. Az ún. „maradi" és „haladó" teológusok közötti szakadék egyre nagyobb lett, az ideológiák szintjén egyesek a *Communio*, míg mások a *Konzilium* folyóiratok mögé sorakoztak fel. A viták lezárására 1985-ben, húsz évvel a II. Vatikáni Zsinat után egy visszatekintő és összegző püspöki szinódura került sor a Vatikánban, amelynek eredményét 1992-ben tette közzé a Hittani Kongregáció: *„Communionis Notio: Some Aspects of the Church Understood as a Communion"* címmel. Ez lényegében figyelmen kívül hagyja az ún. „haladó" teológusok (H. Küng, L. Boff) nézeteit és egy több dimenziós, eszmei kommunió-ekkléziológia mellett teszi le voksát. (Bővebben lásd.: Kovács Lajos SJ, *Az Egyház mint kommunikció*, Jezsuita Kiadó, Budapest, 2016, pp. 122-130)

Lengyel György: **Szociográfiák 2019-ből – bevezető megjegyzések és háttér**

A *Magyarország Felfedezése Alapítvány* 2019-ben szociográfia pályázatot írt ki olyan folyóiratcikk terjedelmű művekre, melyek egy-egy ismert, vagy kevésbé ismert társadalmi jelenséget, problémát, csoportot a személyesen szerzett információk hitelességével tárnak fel, s ha szükséges hasznosítják a szociofotó, szociofilm, írott, vagy képi dokumentáció eszköztárát is. A pályázati kiírás *a személyesen szerzett információk* fontosságán és a terjedelmi korlátokon túl további műfaji, vagy módszertani megkötést nem tartalmazott. A szerzők szabadon dönthettek arról, hogy – érdeklődésüktől, lehetőségeiktől és a vizsgált kérdés természetétől függően - inkább a szaktudomány, a szépirodalom, vagy a publicisztika felől közelítik-e meg témájukat.

A felhívásra szép számmal érkeztek elbírálható pályaművek, s a zsűri (Cseke Péter, Füzi László, Kiss Márta, Lengyel György, Szuhay Péter, Tóth Péter Pál) igyekezett lelkiismeretesen megfelelni feladatának. Elsődlegesen azt tartotta szem előtt, hogy az elbírált műben mit sikerült jól megoldania a szerzőnek, mit tanulhatunk tőle, s ha szükséges, miként lehetne javítani, elmélyíteni az írást? A kiemelt díjakon túl kategória-díjakat és különdíjakat javasoltunk az elemzés, interjú. esettanulmány, a résztvevő megfigyelés, terepmunka-beszámoló, szociográfia-történet és oktatás területén. Mérlegre tettük, hogy publikálható-e a pályamű. Úgy találtuk, hogy számos olyan értékes írás gyűlt össze, amelyik publikálható, vagy azzá fejleszthető, ezért úgy döntöttünk, hogy meghirdetjük a kötet tervét. A felkért szerzők többsége lelkesen fogadta a kezdeményezést, vállalta hogy szerepeljen, egy 2019-es szociográfia antológiában, beleértve a szerkesztéssel, átdolgozással járó feladatokat.

x

Pályázatok meghirdetése nem előzmények nélküli a hazai szociográfia történetében. Tudomásunk szerint az egyik első volt a Galilei Kör által meghirdetett verseny 1909-ből melynek nyertese egy joghallgató, Bosnyák Béla lett, akinek művét a zsűri megjelentetésre javasolta a *Huszadik Század* folyóiratban (Csunderlik 2018: 84). De hirdetett szociográfia pályázatot a *Mozgó Világ* folyóirat is, 1976-ban, a *Magyar Napló* 1997-ben, a *Magyar Szociológiai Társaság* 2006-ban, s egy, a szlovák-magyar határmenti életviszonyokat vizsgáló projekt 2012-ben.

Hasonlóképpen van előzménye a szociográfiai termést bemutató válogatás-köteteknek is. Ide tartoznak azok az eszmetörténeti szöveggyűjtemények, amelyek segítenek ébren tartani a

műfaj hagyományait (Meggyesi 1961, Gondos 1963, Litván 1974, Litván-Szűcs 1973). Ugyancsak már megjelent, de kortárs művekből adott válogatást a *Szemmértékkel* (Szabó 1967) és a *Folyamatos jelen* című kötet (Berkovits-Lázár 1981). Utóbbi három vonatkozásban is a mi válogatásunk előképének tekinthető. Kezdve a legkézenfekvőbb hasonlósággal, ez is a *Magyarország felfedezése* sorozatban jelent meg. Másodjára, mindkettő tartalmaz képanyagot (bár, míg az előzőben a fotók önállóak, mi a szöveg és a képek összekapcsolására kértük a szerzőket). Harmadjára pedig mindkét kötet szerkesztési prioritásai közt kitüntetetten szerepeltek a föltáró jellegű írások. A *Félmúlt* című kötet (Gondos 1990) ugyancsak több vonatkozásban tekinthető előzménynek. Az is a *Magyarország felfedezése* pályázatára érkezett írásokból válogatott, s ebben a sorozatban jelent meg. Azt a pályázatot a nyolcvanas évek derekán hirdették meg, s fél évtized telt el, míg a kötetnek megteremtődtek az anyagi feltételei. Azok a jelenségek amelyekre az írások kritikailag reflektáltak megjelenésükkor hovatovább a félmúlt rendszerspecifikus problémái lettek. Bár az is igaz, hogy a hétköznapok történéseiben, a habitusokban, s az intézmények működésében sok áthúzódó jelenséggel találkozunk. Illusztrálja ezt a szociográfiát, publicisztikát és vitaanyagot tartalmazó "*Ne félj a tél meg fog gyötörni*" című kötet, mely ugyancsak a *Magyarország felfedezése* sorozatban jelent meg (Hajnáczky-Szále 2017), s az *Új Egyenlítő* című folyóirat termésből adott válogatást.

x

Valamennyi fentebb említett műfaji közelítésmód benne rejlik a hazai szociográfia hagyományában, s tágabban ide sorolhatók a tárgyszerűségre törekvő útleírások (Orbán 1867-1873), vagy a tényekre támaszkodó közéleti vitairatok (pl. Vadnay 1900) is. A magyar szociográfia első időszakában, a 20. század első évtizedeiben hangsúlyosabb volt a társadalomtudományi érdeklődés, míg a két világháború közötti időszakban inkább az irodalmi-publicisztikai kötődés. Mindkét időszakban áthatotta azonban a műveket a sürgető társadalmi problémák iránti közéleti érdeklődés.

Megkockáztathatjuk: mindez nem is csupán hazai sajátosság. Bár vannak a hazai szociográfia különböző hullámainak, s magának a hullámzásnak is sajátosságai, a szociográfia, tehát a társadalom leírása mindenütt magán viselte a közelítésmódok sokszínűségének jegyeit. Ez nyilván nem független attól, hogy a szerzők milyen háttérrel és felkészültséggel rendelkeztek. Mikor Rudolf Steinmetz az első világháború előtt sorra vette és tipizálta a szociográfiai művek alkotóit, három jellegzetes kategóriát talált. Úgy látta részben szakemberekről (közgazdászokról, társadalompolitikusokról, pedagógusokról, stb.),

részben “jobbfajta utazókról és újságírókról”, részben pedig a társadalomföldrajz szintetizáló igényű művelőiről van szó (Bertalan 1977:240-241). Sürgette a szociográfia és a szociológia közötti szerves kapcsolat kiépítését, s hasonló következtetésekre jutott az empirikus adatgyűjtés és az elméletalkotás viszonyát elemezve napjainkban Sárkány Mihály (Sárkány 2018) is.

Elmélet és empíria kapcsolatának, egymást erősítő, vagy egymást ignoráló viszonyának diszciplinánként eltérő változatai vannak. Ronald Coase az institucionalista közgazdászokról vélekedett úgy, hogy *"Elmélet nélkül semmit sem hagytak hátra, kivéve egy halom deskriptív anyagot, ami elméletre vár, vagy arra, hogy tűzre kerüljön"* (Coase 1984: 230) . A szociológiában ez a viszonyrendszer a kezdeti generalizáló és deduktív erőfeszítésektől eltekintve kiegyenlítettebb volt. Az elmélethez kapcsoltság, az elméleti és az empirikus kutatások, szociológia és szociográfia összekapcsolódásának igénye a diszciplína fejlődése szempontjából jogos igény.

Hans Zeisel a *Marienthal* kötet (Jahoda et al 1999) függelékeként közreadott szociográfia-történeti vázlatában a műfaj kezdeteit a sürgető megoldásra váró társadalmi gondok kényszeréhez köti. A szociálpolitikai intézkedések előzetes tényfeltárást igényeltek, s ennek kapcsán a korai szerzők irányadónak tekintették Bacon gondolatát, aki az “olyan politikai gyakorlatot, amelynek nincsenek ismeretei a társadalmi anatómiáról, egy vénasszony kuruzslásához” hasonlította (Zeisel 1999: 132). Társadalmi anatómia, társadalmi fizika, mechanikus és organikus szolidaritás a korai társadalomtudomány Bacontól és Queteléttől Durkheimig ívelő metaforái voltak. Amennyire segítettek ráirányítani a figyelmet a társadalom tagoltságára és bonyolult működésére, annyira megtévesztőek is lehetnek az analógiák túlfeszítése következtében. Mindenestere szociográfusok és általában az empirikus társadalomkutatók számára máig megoldandó probléma a részek és az egész, a mikro és a makro viszonyának tisztázása. A kutatók a részek tanulmányozására szakosodtak, s a szociográfiák többnyire egy társadalmi probléma pontos leírását adják. Ritkán lépnek túl azon, s érnek odáig, hogy ellenőrizzék, milyen társadalmi és kulturális közegbe ágyazódik a feltárt jelenség, s mennyire megalapozottak a makro viszonyokkal kapcsolatos ismereteik. Pontosabban valamiféle képet hordoznak a társadalom egészéről, ám ezt a képet gyakran reflektálatlan világnézeti meggyőződések uralják, s ez befolyásolhatja a szociografikus tárgy megítélését is. A szociográfia a kezdetektől összekapcsolódott a statisztika, s általában a módszeres megismerés iránti igénnyel, de meg is haladta a számszerű általánosítás és átlagolás által kínált lehetőségeket. Tönnies ezt így fogalmazta meg: “*A szociográfusnak*

szilárd talajon kell állnia, az országot és az embereket nemcsak a könyvekből rámeredő számokon keresztül, hanem másként is ismernie kell, - ily módon legalábbis megbízhatóbban fogja értelmezni az elemzett számokat" (Bertalan 1977:245). Mármost a kérdés a "másként is ismerni" természete. Megfigyelés és pontos leírás, rákérdezés inkább a hogyanra mint a miértre (Becker 1998), az interjúalanyok megszólaltatása, vagy a körülmények módszeres feltárása, - ezek részben módszertani kérdések, részben a megjelenítés, az információ átadásának kérdései is. A rendszerességre törekvő, de a puszta számokon túlnyúló korai megoldási kísérlet Le Play háztartási leltár módszere, aki egyebek közt egy tiszamenti jobbágycsalád életét is tanulmányozta (Le Play1903). Kései utóda ennek a közelítésmódnak Simonyi Ágnes kutatása aki munkatársaival, tanítványaival családi esettanulmányok bemutatására vállalkozott (Simonyi 2001). De hasonló indíttatású volt a rendszerváltás társadalmi folyamatainak komparatív kísérlete (Borsos-Csite-Letenyei 1999), melyben a kutatók három ország szomszédos régióinak társadalmi jelenségeit kívánták leírni.

x

Amennyire összefonódott a szociográfia a kvantitatív, statisztikai tényszerűség iránti igénnyel, annyira igaz az is, hogy a korai időktől érintkezett az irodalommal is. Elég itt csupán Defoe londoni pestisről írott művét említeni (Defoe 1993 [1772]), ami fikció ugyan, de olyan fikció, amelynek legtöbb epizódja hiteles beszámolókon, adatokon és tényeken nyugodott. A hazai példáknál maradva, érdemes nyomatékosítani azt a már-már elfeledett tényt, hogy a harmincas években felívelő szociográfiai hullámot írói alkotások alapozták meg. A harmincas évek második felében megjelenő – a kortárs közéletben viharokat kavaró, s a retrospektív szakmai értékelésekben nagy figyelmet nyerő - szociográfiai munkák olyan irodalmi alkotások után jelentek meg, mint Móricz Zsigmondtól *A boldog ember* (1935), Nagy Lajostól a *Kiskunhalom* (1934), vagy Márai Sándortól az *Egy polgár vallomásai* (1934).

A boldog ember először 1932-től újságban, részenként jelent meg, s ennyiben rokonítható Kosztolányi Dezső *Alakok* című kötetével (1929). Más vonatkozásban azonban az interjú alapú önéletrajz olyan kései követőkre talált mint Csalog Zsolt *Parasztregény*e (1978), vagy Ember Máriától az *Egy boldog nő* (1986). A narratív interjút monológgá szerkesztő írói módszer különösen a súlypontok kijelölésében és rejtett tanulságok közvetítésében erős. Nagy Lajos módszere merőben más. John Dos Passos hős nélküli regényének közelítésmódjára emlékeztet miközben rekonstruálja szülőfalujának társadalmi keresztmetszetét egy nap történéseinek felidézése révén. Márai könyvének, különösen az első, a gyerekkort tárgyaló kötetnek a jelentősége abban áll, hogy képes belülről megélt módon láttatni egy társadalmi

csoport sajátos vonásait és szokásait. Lényegében azt a módszert alkalmazza, amit a társadalomkutatás *émikus* közelítésnek nevez, impresszionisztikusabban, de csaknem olyan pontossággal, s olykor nagyobb láttató erővel mint a kutatók. Vannak szociográfiák, amelyek azt a világot írják meg, amelyikben a szerző benne élt, vagy amibe tartósan belehelyezkedett, s így pontosabban érzékeltetni tudja a belső árnyalatokat és jelentéstartalmakat. Ilyen Remenyik Zsigmond *Bűntudat*a is (1936), amiről később a Dormándon kutató Őrszigethy Erzsébet emlékezett meg (1995).

Mikor a Puszták népe (1936), a Furóhomok (1937), A tardi helyzet (1937), A néma forradalom (1937), és a Viharsarok (1937) fiatal szerzői e műveikkel színre léptek, ilyen hatások is formálhatták szemléletüket, nem csupán Szabó Dezső retorikája, vagy a közbeszéd átideologizált formulái. Arról, hogy mi formálta még a fiatal szociográfusok és társadalomkutatók szemléletét benyomást nyerhetünk magukból a művekből, s a visszaemlékezésekből is (Boldizsár 1989, Huszár 2005, Hegedüs 1988, Kemény 2010, Rézler 1994, Márkus 2009, Rostás 2018, Lencsés 2019). Félig-meddig a tiltott gyülölcs izgalmával hatott a századelő szociológiai műhelyeinek empirikus orientációja, így Braun Róbert (1909, 1913) munkássága, vagy a szomszédos országok kortárs kutatóinak (Gusti, Jahoda) szemlélete is, olykor csupán a híradás arról, hogy folynak ilyen kutatások. Vagy külföldi kutatók (például Thurnwald) szakmai célú látogatásai, melyekre viszonylag ritkán került sor, s egyaránt szolgálták a reputáció és az ismeretszerzés céljait.

Az többnyire illúzió, hogy a szociográfusok elméleti hatások nélkül vágnának bele a vizsgálódásokba. Fogalomhasználatuk, előfeltevéseik, témaválasztásaik, még világnézeti beállítottságuk is jól érzékelhetően kapcsolatban áll az adott korszak elméleteivel és elméletalkotóival, s azzal az akkumulált tudással, ami a diszciplína rostáján fennmaradt. Ha a harmincas-negyvenes évek fiatal szociográfusainak munkáit nézzük, Szekfű Gyula, Hajnal István, Teleki Pál, Surányi-Unger Tivadar közvetlen tanári hatása is elég jól detektálható egyes alkotók, például Rézler Gyula, Kovács Imre, vagy Erdei Ferenc műveiben. Másoknál a hatás távolabbi, összetettebb, inkább a kutatói habitust, a föltáró jellegű kutatás iránti elkötelezettséget jelenti.

Illyés Gyula – Litván Györgynek nyilatkozva – egy ízben cáfolta, hogy a szociográfusok a két világháború közötti időszakban ne lettek volna nyitottak a társadalomtudományok eredményeire. Nagyon is foglalkoztatta őket a társadalomtudomány, azonban a befogadó társadalmi közeg másfajta kifejezési módot kívánt (Cseke 2002:17). Beke György, egy, az írói szociográfiáról szóló tanácskozáson, nem minden elfogultságtól mentesen így érvelt:

„*Nem pótolhatja az írói szót semmilyen közvélemény-kutatás – amúgyis manipulált – összehasonlító grafikonja, a különböző jövőkutató intézmények vagy éppen a tudálékoskodó politológusok, a demokrácia kenyérpusztító képződményei. Mert az író minden műfajban (ha csakugyan író) a lelkekhez szól, elgondolkodtat és engedi, hogy utána mi gondolkodjunk*" (Beke 2002:55). Nem gondolom, hogy a közvélemény-kutatások szükségképpen manipuláltak, s hogy a kritikai társadalomkutató műhelyek fölöslegesek lennének. Azt se hiszem, hogy az írói szó valamiért eleve ne lehetne manipulatív, ha éppen torzult szándékot rejt. (Meglehet, az ilyen nem jó irodalom.) Ezzel szemben úgy látom, hogy a szociográfia (ha csakugyan szociográfia) – legyen szó akár írói, vallomásos, akár közéleti, publicisztikai, vagy szaktudományos jellegű írásról – torzításmentesen tárja fel a valóság egy darabját, személyesen szerzett, ellenőrzött tapasztalatokon nyugszik és gondolkodásra késztet. A szerkesztők abban bíznak, hogy e kötet darabjai megfelelnek ezeknek a kritériumnak.

x

Van a szociográfiának egy olyan forrásvidéke is amelyről ugyancsak szólni kell, ez pedig a diákság extra-curriculáris kutatói tevékenysége. Falukutatás (Bartha 2013), ahogy egykor hívták, vagy terepmunka, kutatótábor, ahogy később nevezték. Ezekből ritkán születnek olyan összefoglalók, mint a Kemse-kötet (Elek et al. 1936). Bár éppenséggel erre is van példa: Bartal Anna Mária Tardra tért vissza diákjaival, s a tapasztalatokról egy online kötetben adtak számot (Bartal 2009), s születtek tudományos diákköri tanulmányok is a terepmunkák nyomán. Gyakoribb azonban az a fajta hatás, amelyik az érzékenyítést és az érdeklődés felkeltését szolgálja. Kemény István fiatal közgazdászok, néprajzosok, szociológusok részvételével folytatta kutatásait, Márkus István is hasonló összetételű csapattal tért vissza a hetvenes években ifjúkori kutatásainak színhelyére, egyebek közt Kiskunfélegyházára, Bankfaluba. Az elmúlt fél évszázadra visszatekintve tudomásom szerint szervezett ilyen feltáró terepmunka-vizsgálatokat, kutatótáborokat Hegedüs András, Szelényi Iván, Nagy Endre, Kovács Teréz, Juhász Pál, Kuczi Tibor, Kiss József, Őrszigethy Erzsébet, s a névsor nyilván folytatható. A lényeges az, hogy a társadalomtudományi oktatás peremén rendre felbukkantak ezek a személyes terepkutatási tapasztalat megszerzését szolgáló alkalmak. Néhány oktatóhely programjába pedig – véleményem szerint helyesen – be is építették az empirikus vizsgálatokat, megint másokba a szociográfia oktatását is.

×

Pályaművek válogatásáról lévén szó, ez a kötet témaköreit és módszereit tekintve sokszínű. Többféle módon elrendezhetők ezért az írások, s mindenkor maradnak a kereteket feszegető művek is. Eleinte próbálkoztunk a módszerek felől közelíteni, külön csoportosítva a résztvevő megfigyelést és a terepbeszámolókat. Nem egyszerűen a személyes jelenlét hosszáról van szó. Arról is, de méginkább arról, hogy a szerző mennyire vesz részt személyesen abban a tevékenységi körben és csoportban, amiről ír. A személyes involváltság segíthet a szereplők belső viszonyainak és motivációjának megértésében. De nemcsak a belső viszonyok és értékek visszaadása lehet a cél. Az ilyen ismeretanyagon nyugvó leírások olykor pontos és elmélyült elméleti elemzések alapjául szolgálhatnak mint Fine gombászokról szóló cikke (Fine 2001), Liebow *Tally's corner* című könyve (2003), vagy Stewart *Daltestvérek* című munkája (1993).

A beszámoló rövidebb, általában egyszeri, vagy rövidebb jelenléten alapszik. Nem kell arra gondolni, hogy ezért értéktelenebb lenne. Éppenséggel megvan az az előnye, amit a friss szem kínál. Mikor először látunk egy tájat, utcát, vagy szobát, több minden megüti a szemünket mint később, mikor a látvány megszokottá válik. Vannak olyan tereptapasztalatok is amelyek külső benyomásokat rögzítenek, ezeknek előnye pedig az eltérő ismeretek által felfedezett sajátosság lehet, amely kérdésekre ösztönöz, s az összehasonlítás lehetőségét kínálja. A műfaj belső árnyalatai tehát különböző előnyöket kínálnak, s eltérőek a buktatóik is. Azt önmagukban nem határozzák meg, hogy milyen lesz az írás minősége, hitelessége, s milyen lesz a társadalmi hatása. Vannak munkásabb változatok, amelyek módszeres felmérést, időt, energiát igényelnek, De egy egyszeri esemény leírása ugyancsak energiát igényelhet, ha a mérce a pontosság és hitelesség, nem pedig a hatásvadászat, jól elhelyezett klisék alkalmazása révén. Az interjúk, dokumentumok, vizuális tartalmak elemzése megint másfajta kihívást jelent, miként egy kérdőíves felmérés megszervezése, s az eredmények elemzése is. Mindezekre találunk példát a kötetben, s kiderül, hogy a módszertani határok olykor elmosódnak. Vannak, akik többfajta módszert ötvöznek. Vannak, akik egy egyszeri eseményről adnak számot ugyan, de a jelenségről régtől felhalmozott tapasztalatokkal bírnak.

A témakörök és az írás jellege szerinti elrendezés tehát tágabb lehetőséget kínál. A résztvevő megfigyelésen, terepmunka-beszámolókon alapuló írások egyik csoportja a megélhetés, megküzdés, az életesélyek problémaköréhez kötődik. Hogyan élik meg az elbocsátást egy cég alkalmazottai? Miként rendeződnek el, s miként kommunikálnak egy távolsági busz utasai kora reggel a városba tartva? Hogyan kell főzni a rászorultaknak, hogyan lehet az igazságos elosztást megszervezni, s miről esik szó ilyenkor az önkéntesek körében? Hányféle

út vezet egy hajléktalan szállóra, s vezet-e út onnan kifelé? Mit jelent egy hajléktalannak színházba menni, s mit jelent egy kitagadott gyereknek a nagyszülő figyelméért sóvárogni?

A beszámolók másik része az élmények, a szabadidő köré csoportosul. Mi történik egy hétvégi estén a pesti alternatív fiatalok egyik gyülekezőhelyén? Hogyan zajlik a falusi vadásztársaságnál egy nap, amit a vadetetők karbantartására fordítanak? Miért jó madarakat gyűrűzni és mi késztet valakit arra, hogy japán tárgyakat gyűjtsön?

A szerzők által felvállalt perspektíva gyakran személyes. Néhány esetben kiderül ebből, hogy többnyire fiatalok, egyetemisták, olykor szemináriumi dolgozataikat fejlesztették tovább. Látható továbbá az is, hogy a szerzők túlnyomó többsége nő. Ez nem meglepő, mivel a humán szakos egyetemi hallgatók többsége is az. Mindez újfajta nézőpontokat, s újfajta érzékenységeket jelezhet. Mindenesetre úgy tűnik a megfigyelések pontosak, a leírások láttatóak és érzelmileg telítettek. Mintha a szerzők megtanulták volna, vagy ösztönösen tudnák, hogyan tegyenek különbséget empátia és szimpátia között, hogyan legyenek nyitottan érdeklődők és objektivitásra törekvők is egyeben. Szívesen láttunk volna több „szerelmes földrajz" jellegű útleírást, s több településrajzot (mint amilyenek Szabó Zoltán (1936, 1937, 1987), Nagy Lajos (1934, 1981), Erdei Ferenc (1937) műveiben találhatók), vagy több valóság alapú, éles szemű közéleti vitairatot, ám ezekből most kisebb volt a kínálat.

A kötet harmadik és negyedik fejezete a múlt felé fordul. Egy sváb asszony fiktív önéletrajzi vallomása az unoka tolmácsolásában, egy kistérség két világháború közötti zsidó lakosságának, s egy vallási mozgalomnak az emlékidézése, a munkásság közelmúltbeli helyzetének bemutatása interjúk és vizuális dokumentumok alapján – ezek tartoznak ide. Egy szerzőpár a nyolc évtizeddel korábbi dobozi iskolavizsgálat megismétlésére vállalkozik, mértéktartóan vonva le a következtetéseket, s nem hallgatva el a felméréssel járó nehézségeket sem. Öniróniával választanak mottót az egyik diáktól („Most meg itt ülök és írjuk ezt a tesztet, ami egy megtiszteltetés") és nem kizárt, hogy a tanuló mondata eleve ironikus szándékkal íródott.

A kötetet egy kollégánk szubjektív és hiteles vallomása zárja a szociográfia egyetemi oktatásának tapasztalatairól. Külön fejezetet szánunk neki, mivel a szociográfia, s általában az empirikus társadalomkutatás oktatásának nagy jelentőséget tulajdonítunk.

×

“Milyen élet ez?” – kérdezi az egyik interjúalany, s a kötet tanulmányai a kérdésre kevés kivétellel sötét tónusú válaszokat adnak. Megvan erre az élethelyzetekben rejlő okuk, s mintha sejtenék, hogy a történet fordulhat rosszabbra is. A *Félmúlt* című kötet (Gondos 1990), bizonyos értelemben előkép lehet nem csupán azért, mert az is pályázati írásokat tartalmazott, hanem azért is mert amikor megjelent, már némiképp történelmi távlatba helyezte az eltelt idő. Akkor a rendszerváltás relativizálta az írások aktualitását, most a pandémia vonhat választóvonalat. Nagy különbség azonban, hogy míg harminc évvel ezelőtt a befogadó közeget reménykedés töltötte el, most aggodalmakkal van tele. Az olvasás során észben kell tartani, hogy ezek az írások még 2019-ből valók. Lehetséges, hogy a járvány, ahogy jött el is múlik. Elvégre járványok, háborúk beivódtak az előző generációk tapasztalataiba is, mielőtt az élet visszatért a rendes kerékvágába. Föltárni, kritikailag elemezni való és tennivaló így is maradna éppen elég. E kötet darabjait mégis úgy kell olvasni majd, mint a járvány előtti idők dokumentumait. Még úgyszólván az elején tartunk, de már most új, súlyosabb értelmet nyert a munkanélküliségtől, betegségtől, magánytól, kirekesztéstől való félelem. Egycsapásra gyakorlatias jelentést kapott a “társadalmi távolság” fogalma és egyúttal új szimbolikus tartalmat is: a tehetősek és a kiszolgáltatottak közötti skálán nem egyszerűen a megélhetés, hanem a túlélési esélyek különbségei lesznek mérvadóak. Megváltozott a hajléktalanszállókhoz, idősotthonokhoz, kórházakhoz iskolákhoz való viszony, s a többi emberhez való viszony is. Sokak számára kizökkent a társadalmi idő ritmusa, felfordult a hétköznapok rutinja, átalakultak a társas időtöltés szokásai, átrendeződtek az erős és a gyenge kapcsolatok. Mindenre rátelepedni látszik az aggodalom 2020 végén, mikor e kötetet nyomdába adjuk.

Hivatkozások

Bartal Anna Mária (szerk.) [2009] A tardi helyzet 2008-ban. PPKE, Piliscsaba. (https://btk.ppke.hu/uploads/ articles/8637/file/tard.pdf ellenőrizve 2020 10.12)

Becker, Howard [1998] Tricks of the Trade: How to Think about Your Research While You're Doing It. Chicago U. Pr. , Chicago

Beke György [2002] Lejárt-e az írói szociográfia órája? In: Beke György (gond.) *Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről.* Bp. M. Napló K.,48-57.

Berkovits György-Lázár István (szerk.)[1981] *Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája*. Szépirodalmi K. Budapest

Bertalan László (vál.) [1977] A szociográfia fogalmáról. *Szociológia* 1977/2. sz.: 240-256.

Boldizsár Iván [1989] *A lebegők.* Magvető K. Budapest

Borsos Endre-Csite András-Letenyei László (szerk.) [1999], *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* MTA PTI-Számalk, 9-109.

Braun Róbert [1909]: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszadik Század*, 10(6) 513–527..

Braun Róbert [1913]: *A falu lélektana.* Politzer, Budapest

Coase, Ronald [1984] The New Institutional Economics"Journal of Institutional and Theoretical economics 140: 229-231

Csalog Zsolt [1978]: *Parasztregény.* Szépirodalmi, Budapest

Cseke Péter [2002]: Az írói szociográfia elmélete és gyakorlata. In: Beke György (gond.) *Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről.* Bp. M. Napló K. 12-47

Csunderlik Péter [2018] : „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók" – A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése és ideológiája a kezdetektől 1919-ig . In: Tóth Pál Péter (szerk.) *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat K., Budapest, 74-88

Defoe, Daniel [1993[1722]] *A londoni pestis.* Magyar Hírlap – Maecenas Kiadó, Budapest

Elek Péter (et al.) [1936]: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest

*Ember M*ária (1986) *Egy boldog nő*. Szépirodalmi K. Budapest

Erdei Ferenc [1937]: *Futóhomok*: *a Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum, Budapest

Fine, Gary Alan [2001]: Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations. In: Michael Hechter-Karl-Dieter Opp (eds.) *Social Norms*. Russel Sage Foundation, New York, 139-164.

Gondos Ernő (szerk) [1963] *A valóság vonzásában* I-II. Szépirodalmi K. Budapest

Gondos Ernő (szerk) [1990]: *Félmúlt. Társadalomrajzok.*Szépirodalmi K., Budapest

Hajnáczky Tamás-Szále László (szerk.) [2017] "*Ne félj a tél meg fog gyötörni". Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségrő*l. Gondolat K., Budapest

Hegedüs András [1988] *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések*. Kossuth, Budapest

Huszár Tibor [2005] *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Corvina K. Bp.

Illyés Gyula [1936]: *Puszták népe.* Nyugat, Budapest

Jahoda, Marie–Lazarsfeld, Paul F.–Zeisel, Hans [1999 [1933]]: *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól.* Új Mandátum K., Budapest

Kemény István [2010] Kemény István és Batár Attila 1990-es beszélgetése. *Holmi* 2-3

Kosztolányi Dezső [1929] *Alakok*. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Budapest

Kovács Imre [1937]: *A néma forradalom*. Cserépfalvi, Budapest

Lencsés Gyula [2019] *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai*. Gondolat K., Budapest

Le Play, Frederic [1903] *A munkásviszonyok reformja*, MTA, Budapest,

Letenyei László- Tamáska Máté (szerk.) [2018] *Kárpát-medencei körkép*. Gondolat K., Bp.

Liebow, Elliot [2003[1967]]: *Tally's Corner: A Sutdy of Negro Streetcorner Men*. Rowman and Littlefield, Lanham

Litván György-Szűcs László (szerk.) [1973]: *A szociológia első magyar műhelye*. I-II. Gondolat K., Budapest

Litván György [1974] *Magyar munkásszociográfiák, 1995-1945*. Kossuth K.

Márai Sándor [1934]: *Egy polgár vallomásai* Pantheon K., Budapest

Márkus István [2009] *Egy népi urbánus. Emlékkötet I-II*. ms

Meggyesi János (szerk.) [1961]: *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. Budapest, Magvető K.

Móricz Zsigmond [1935]: *A boldog ember.* Athenaeum K., Budapest

Nagy Lajos [1934]: *Kiskunhalom.* Pantheon K., Budapest

Nagy Lajos [1981] *A falu meg a város. Szociográfiai írások*. Szépirodalmi K., Bp.

Némedi Dénes [1985]: *A népi szociográfia*, *1930–1938.* Gondolat K., Budapest

Orbán Balázs [1868-1873] *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi, s népismei szempontból*. Pest

Őrszigethy Erzsébet (1995) *Birsalmasajt.* Sik K., Budapest

Remenyik Zsigmond [1937] *Bűntudat*. *Egy Goethe-idézet margójára*. Pantheon, Budapest

Rézler Gyula [1994] Munkásszociográfiák a két világháború között. *Szociológiai Szemle* 1: 155-160.

Rostás Zoltán [2018] Dimitrie Gusti monografikus szociológiája. In: Letenyei László-Tamáska Máté (szerk.) Kárpát-medencei körkép. Gondolat K.Bp.82-93.

Sárkány Mihály (2018) Etnográfia és szociográfia. In Tóth Pál Péter (szerk.) A magyar szociográfia a 20-21. században. Gondolat K., Budapest, 89-106.o.

Simonyi Ágnes (szerk.) [2001] *Tizenegy falu, ötvenöt család*. Struktúra-Munkaügy K., Budapest

Stewart, Michael [1993]: *Daltestvérek*. Twins, Budapest

Szabó József (vál.) [1967]: *Szemmértékkel.* Szépirodalmi K., Budapest

Szabó Zoltán [1936]: *Tardi helyzet*. Cserépfalvi K., Budapest

Szabó Zoltán [1937]: *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi K., Budapest

Szabó Zoltán [1987] *Terepfelverés.* Európai Proterstáns Magyar Szabadegyetem K. Bern

Tóth Pál Péter (szerk.) [2018] *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat K., Budapest

Vadnay Andor (1900) *A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről*. Bp. Rákosi J. K.

Zeisel, Hans [1999(1933)]: A szociográfia történetéről. In: Jahoda et al., *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Új Mandátum K., Budapest

Lengyel György

Oligarchák, patrónusok, kliensek

Ez az írás műfaja szerint szakirodalmi tallózás az elitelmélettel határos kutatási területeken. Eliten itt most mindazokat értem, akik érdemi személyes befolyást gyakorolnak a társadalmi reprodukciós folyamatokra: a gazdaság, a kultúra és a politika kiemelkedő szereplőit. Az itt következő áttekintésben egyrészt annak megértéséhez kerestem elméleti támpontokat és empirikus tapasztalatokat, hogy mi történik, ha az elitformálódás egyik dimenziója, a vagyonosodás kiemelkedő jelentőségre tesz szert. Ezen belül az a kérdés érdekelt, hogy milyen formaváltozatai vannak az oligarchiának, és milyen társadalmi konzekvenciái az egyes változatoknak. Másrészt annak vizsgálatához kerestem fogalmi fogódzókat, hogy milyen megoldásai léteznek az elit működésmódjának, hogyan írhatók le a politikai elit tipikus kapcsolattartási formái és cselekvésmintái. Ebben különösen az a kérdés foglalkoztatott, hogy mi jellemzi a patrónus–kliens viszonyokra építő társadalmi berendezkedést, és milyen tapasztalatok halmozódtak fel a klientelisztikus működésmód kutatásában.

ELIT, OLIGARCHIA, VAGYON MICHELSTŐL WINTERSIG

„Aki szervezetet mond, oligarchiát mond", azaz a szervezetek szükségképpen kitermelik az oligarchikus uralkodó kisebbséget – az oligarchia vastörvényének ez a megfogalmazása Robert Michels politikai pártokról szóló könyvéből való, amely a német és olasz kiadások után 1915-ben jelent meg először angolul, s tette a szerzőt Mosca és Pareto mellett a klasszikus elitelmélet nagy triászának tagjává.[1] Az elitelméletnek erről a hullámáról és problémáiról jó áttekintést nyújtanak Burnham, Mills, Parry és Putnam könyvei.[2] Bár mindhárom klasszikus használta az elit fogalmát, a terminológia és az elmélet csak lassan, mintegy mellékesen formálódott ki. Mosca politikai uralkodó osztályról, Michels – többek között jelentős mértékben Moscára támaszkodva – oligarchiáról beszélt. A klasszikus elitelmélet magva az a tétel, hogy a társadalom egészében, s minden nagy társadalmi aggregátumban – szervezetben, pártban, mozgalomban – szükségképpen létrejön egy aszimmetria vezetők és vezetettek között, vagyis mindenkor kialakul egy uralkodó kisebbség. Az okok, melyeket felsorolnak, szerteágazók és sokfélék – technikai, lelki, szervezeti jellegűek, utalnak a tudásban, képességekben, hozzá-

1 Michels 1959 [1915]; Mosca 1939 [1896]; Pareto 2003 [1916].
2 Burnham 1970 [1943]; Mills 1972 [1956]; Parry 2005 [1969]; Putnam 1976.

férési esélyekben és ambíciókban megmutatkozó társadalmi különbségekre[3] –, s többnyire inkább logikailag, mint empirikusan megalapozottak. Még leginkább Michels rendelkezett résztvevő megfigyelői tapasztalattal, amit a német szociáldemokrata pártszervezetekben szerzett. A vezetés elkülönülése, a kisebbség uralma óhatatlanul bekövetkezik – figyelmeztette illúziókat kergető kortársait. Mint írta, még a hierarchiától idegenkedő szindikalista mozgalomban is kiválik egy operatív kisebb csoport, legfeljebb nem az átfogó tudás, hanem ad hoc jelleggel a feladatok, a befolyásolási képességek, az ambíciók és a habitus szerint szelektálódva. Michels könyve részletgazdag, az elmélettörténetben, az ideológiai irodalomban s a mozgalmi életben egyaránt tájékozott mű, nem véletlenül adták ki újra és újra változatlan formában, feledve a szerző későbbi állítólagos Duce iránti megbecsülését is. Az 1915-ös angol kiadáshoz Michels külön fejezetet illesztett, melyben a pártélet háborús feltételek közti működését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy e körülmények felerősítik az oligarchizálódási tendenciákat. A német szociáldemokrata mozgalom korábbi sokszínű, antimilitarista hangütését a háború éveiben elnémította a marginalizálódástól való félelem, a vezetők és a tömegek közötti távolság tovább nőtt, s a német szociáldemokrata vezetők megszavazták a hadikölcsönöket.

A klasszikus elitelméleteket elsősorban a kiemelkedő uralkodó kisebbség, az elit és a tömeg, a vezetők és a vezetettek közötti viszony érdekelte. Fontos kiemelni ugyanakkor, ahhoz, hogy az elitek szükségszerű felemelkedésének tényét konstatáljuk, még nem kell elitistának lenni, nem kell az elit képességbeli felsőbbségében hinni, s normatív érvekkel támogatni azt – miként többé-kevésbé az említett három klasszikus tette. Az új elit paradigmájának képviselői, John Higley és munkatársai inkább az eliten belüli viszonyokra teszik a hangsúlyt.[4] Az elit egységes vagy megosztott volta ebben a koncepcióban szoros kapcsolatban áll a társadalmi berendezkedés és a társadalmi reprodukció problémáival. A fragmentált elitszerkezet a társadalmi reprodukció burkolt vagy nyílt zavarait tükrözi, és súlyos társadalmi konfliktusokkal jár. Az elit egysége létrejöhet ideológiai alapon, miként az autoriter rendszerekben, s az elit konszenzusa révén is, miként a konszolidált demokráciákban. A konszenzuálisan egységes elitszerkezet nem azt jelenti, hogy az elitek ne versengenének a társadalmi élet minden területén, mindenekelőtt a politikában. Az elit egysége abban valósul meg, hogy a versengő elitek egyetértenek a játékszabályokban, és betartják őket, a versengésben önkorlátozó módon vesznek részt, és elfogadják egymást legitim partnerként. Ezt a fogalmi készletet és magyarázó sémát számos kutatás sikerrel alkalmazta széles nemzetközi összehasonlító bázison is Norvégiától Ausztráliáig, Dél-Amerikától Kelet-Európáig.[5]

3 Lipset 1962.
4 Higley–Field–Groholt 1976; Higley–Burton 2006.
5 Higley–Deacon–Smart 1979; Higley–Gunther 1991; Higley–Lengyel 2000.

Az új elit paradigmát Jeffrey Winters oligarchiával foglalkozó könyve kritikus távolságtartással kezeli.[6] Az elitelmélettel szembeni kritikája kettős. Egyrészt arra utal, hogy az oligarchia fogalma a michelsi értelmezésben elkanyarodott az arisztotelészi koncepciótól. Másrészt azt rója fel az új elit paradigma képviselőinek, hogy azáltal, hogy az elitelmélet a befolyásnak többfajta – politikai, gazdasági, kulturális stb. – forrását is számon tartja, eltereli a figyelmet az általa legfontosabbnak tartott dimenzióról, az oligarchiák kialakulásától, s ezáltal rontja a kritikai társadalomelemzés esélyeit. Szögezzük le, az első pontban Wintersnek lényegében igaza van, a másodikban viszont nincs. Igaza van abban, hogy Michelsnél az oligarchia a kevesek uralma, míg politikai tipológiájában Arisztotelész a monarchia és a demokrácia mellett az oligarchiát a vagyonos kevesek uralmaként írja le. Mikor Michels oligarchiáról beszél, a vezetés és a hatalmi helyzetek aszimmetrikus vonásait veszi számba, függetlenül attól, hogy a hatalmi helyzetek kialakulásának mi a forrása. Winters ezzel szemben azt és csak azt tartja fontosnak, hogy milyen módon jön létre a vagyoni koncentráció, milyen mértékű, miként marad fenn, és jelenlétének milyen társadalmi implikációi vannak. Elméletének a sarokkövét a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek alkotják, és minden más társadalmi mechanizmust ennek rendel alá, ezzel hoz oksági kapcsolatba. Látni fogjuk, hogy ez a fogalmi keret fontos társadalmi jelenségek részletgazdag leírására alkalmas, de ennek is megvannak a korlátai.

A vagyon gazdasági és társadalmi összefüggéseinek feltárása régtől foglalkoztatja a társadalomtudományokat. A tőkeakkumuláció és a vagyon szerepe a gazdasági fejlődésben más-más összefüggésben bukkan fel a klasszikusok munkáiban. Hol a munkaérték-elméletben nyer magyarázatot, hol a vállalkozói és a polgári szellem kibontakozásának eredője, hol pedig kiegészítő feltétele, de sehol nem oka a vállalkozói innováció megvalósulásának.

William Rubinstein hagyatéki iratok feldolgozásán alapuló empirikus vizsgálatai nyomán megállapítható, hogy míg a 19. század első felében a brit milliomosok döntő többsége földbirtokos volt, a 20. század első évtizedeiben a többséget már kereskedők és gyárosok adták.[7] Sorokin közel egy évszázada konstatálta, hogy az amerikai vagyonos felső osztály bezáródott: míg a milliomosok korábbi generációiban egyharmad alatti volt azok aránya, akik örökölték vagyonukat, addig az 1920-as években arányuk már meghaladta az 50%-ot.[8] Cassis úgy találta, hogy bár a gazdasági fejlődés nemzeti sajátosságai számosabbak és jelentősebbek, mint a közös vonások, az európai gazdasági fejlődésnek mégis vannak közös vonásai, szembeállítva az amerikaival.[9] Az egyik ilyen közös jellemző, hogy a családi vállalkozási minta a nagyvállalatok körében tartós maradt a részvénytársaságok elterjedésének ellenére is. A másik pedig a közvetlen állami beavatkozás magas

6 Winters 2011.
7 Rubinstein 1977.
8 Sorokin 1925.
9 Cassis 2000.

aránya. Szempontunkból e jegyek azért fontosak, mert az egyik a dinasztikus oligarchizálódásnak, míg a másik a klientelizmus kialakulásának kedvez.

Winters felfogásában az oligarchák azok a társadalmi szereplők, akik igen jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, amit vagyonuk és exkluzív társadalmi pozíciójuk védelmére tudnak fordítani. Az extrém mértékű személyes vagyonok jogosultságának társadalmi elismerése az oligarchák létének előfeltétele. A hatalom más erőforrásaihoz képest a vagyon megkülönböztető sajátossága Wintersnél az, hogy erősen ellenáll a diszperzációnak és az egyenlősítésnek. Szerinte a vagyon abban is különbözik más hatalmi erőforrásoktól, hogy kisebbségi kezekbe koncentrálódhat. Az elitelmélet szerint a hatalom pozicionális, vagyoni vagy szellemi erőforrásai egyaránt lehetővé teszik az uralkodó kisebbség kialakulását. Annak megállapítása, hogy melyik erőforrás mennyire diszperzálható, gondos empirikus elemzést igényel, amihez a rekrutáció és agglutináció vizsgálatai járulhatnak hozzá.[10] Az oligarchák mindig személyek, nem pedig testületek vagy más kollektív entitások, éppen emiatt megkülönböztető sajátosságuk, hogy az erőforrások fölötti kontroll elsődlegesen személyes érdekeikben áll, és nem intézményi célokat szolgál.

Az oligarchia a kiemelkedően gazdag oligarchák uralma, ami Wintersnél a vagyonvédelmi politikában nyer értelmet, felölelve a tulajdon és a jövedelem védelmét is. Az oligarchák definíciója idő- és esetfüggetlen, maga az oligarchia, az oligarchák uralma azonban többféle formát ölthet attól függően, hogy az oligarchák személyesen mennyire vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, s attól függően, hogy a szabályok mennyire intézményesültek, vagy mennyire személyre szabottak. Az oligarchiaelméletben az oksági kérdés az, hogy a vagyonos szereplők mire és miként alkalmazzák vagyoni eszközeiket a politikában. Egyes oligarchák harcolhatnak ugyan egymással, de közös jellemzőjük a tulajdon- és vagyonvédelem melletti ideológiai és gyakorlati elkötelezettségük. Winters végső soron elfogadja, hogy a hatalom forrásai többfélék lehetnek: a hatalom származhat jogokból, az erőszakos kényszerítés képességéből, mobilizációs készségekből és anyagi erőforrásokból is. Az oligarchia működése pedig összefügg ezekkel. Mikor a tulajdonjogok gyengék, és a vagyon fenyegetettsége nagy, erőszak alkalmazására van szükség a hatékony vagyonvédelem érdekében. Mikor a tulajdonjogok szilárdak, és az erőszak alkalmazásának állami monopóliuma érvényesül, akkor maguk az oligarchák kevésbé láthatók, s a vagyonvédelem céljává a redisztribúció mérséklése válik.

[10] Putnam 1976.

AZ OLIGARCHIÁK TÍPUSAI WINTERS ALAPJÁN

Winters tipológiája[11] aszerint rajzolódik ki, hogy az oligarchák mennyire vesznek részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában és az irányításban, s hogy ez a részvétel fragmentált, személyes vagy kollektív, esetleg intézményesült-e, s hogy az oligarchák mennyire nyersen érvényesítik érdekeiket. E dimenziók szerint a klasszifikáció négy típust rajzol ki.

A hadakozó *(warring)* oligarchia esetén a fenyegetettség horizontális, mivel annak fő forrása a többi oligarcha, az oligarchák közvetlenül vesznek részt mind az erőszak alkalmazásában, mind pedig az irányításban. Winters erre vonatkozó példáit az afrikai hadurakra vagy a középkorra vonatkozó szakirodalomból meríti.

Az uralkodó *(ruling)* oligarchia esetében az oligarchák még gyakran személyesen vesznek részt az erőszakos vagyonvédelemben, de a hatalmat jórészt már kollektív, intézményesült formában gyakorolják. Wintersnél ide tartoznak az antik és középkori városállamok csakúgy, mint a maffia működése.

A harmadik típus, a szultanisztikus *(sultanistic)* oligarchia esetében – mint amilyen Suharto Indonéziája vagy a Fülöp-szigetek volt Marcos alatt – a hatalom egy kiemelkedő oligarcha kezében összpontosul, aki a hatalmat személyes döntésekre alapozva gyakorolja, a többi oligarcha vagyonvédelmét pedig a jelentős állami erőszak-apparátus emberei látják el. A jog uralma helyett itt a jogi eszközöket is alkalmazó személyes uralom érvényesül. A jog és az erőszak alkalmazása az uralkodó kezében van, akinek azonban személyes érdeke, hogy az alatta elhelyezkedő oligarchák vagyon- és jövedelembiztonságát is garantálja. Az oligarchák milíciáit vagy lefegyverzik, vagy ilyen jellegű hatalmukat az állami erőszak-apparátus révén semlegesítik. A fegyvertelen vagy semlegesített oligarchák vagyonvédelmük érdekében anyagi erőforrásaik egy részét az uralkodónak engedik át, hogy elejét vegyék egyedi és teljes kifosztásuknak. Az oligarchák részéről érkező vagyoni fenyegetést az uralkodó akadályozza meg, miként ő veszi elejét a nincstelenek felől érkező fenyegetéseknek is.

A negyedik típus, a civil oligarchia esetében – ahova az USA, s részben Szingapúr sorolható – az oligarchák nem vesznek részt közvetlenül és személyesen sem az erőszak alkalmazásában, sem pedig a vezetésben. A szabályok inkább kollektív jellegűek, így az intézményesültség nagyfokú. Mivel a tulajdonnal kapcsolatos jogok és követelések stabilak, az intézményi környezet szilárd, emiatt a vagyonvédelem felől a jövedelem védelme felé tolódik el az oligarchák politikai érdeklődése. A civil oligarchia rendszerében tehát inkább a jövedelem válik fontossá, hiszen a vagyon konfiskálása nem fenyegető veszély.

Bár Winters széles körűen épít történelmi és összehasonlító példákra, nem lineáris történetet mesél, hanem tipológiájának négy ideáltípusához igazítva rendezi el az általa áttekintett empirikus anyagot. Gazdagon idéz a szakirodalom másodlagos forrásaiból, s ezek alapján tárgyalja a hadurak és uralkodó oligarchiák

[11] Winter 2011: 32–36.

eseteit. Ehhez képest primer kutatási eredményeket, személyes és valamelyest módszeresebb kutatási tapasztalatokat sejthetünk a szultanisztikus és a civil oligarchiák esetében, erre utal legalábbis az esetek részletgazdagsága, az információk mélysége és a felhasznált források jellege. Winters mind Indonéziában, mind az Egyesült Államokban végzett kutatásokat: szakértőkkel és oligarchákkal interjúzott, elemezte a vagyonvédelmi ipar technikáit, és számításokat végzett a vagyoni egyenlőtlenségek mértékére vonatkozóan is.

Szultanisztikus és civil oligarchiák

Az indonéziai szultanizmus esetleírása különösen tanulságos. A holland gyarmati periódus II. világháborút követő lezárultával súlyos társadalmi, etnikai és területi konfliktusok kerültek felszínre a gazdag természeti adottságokkal, erős jogrendszerrel és szakszerű bürokráciával rendelkező országban. A szegényparasztság földigényét, a külső szigetek autonómiatörekvéseit és a gazdag kereskedők elleni indulatokat leginkább a legálisan működő kommunista párt aknázta ki, s ezzel Indonézia a nemzetközi nagyhatalmi politika ütközőpontja lett. Ez a helyzet megfelelt az első elnök, Sukarno ambícióinak is, aki szívesen tárgyalt a kínai, szovjet és amerikai vezetőkkel, ám elhanyagolta a belső gazdasági és társadalmi problémák orvoslását. A kényes belső egyensúlyt a hatvanas évek derekáig sikerült fenntartani, ekkor azonban egy – a kommunista erőknek tulajdonított – puccs leverése után Suharto tábornok vette át a hatalmat. A kommunista párt tagjainak és szimpatizánsainak százezres nagyságrendű tömegeit végezték ki, Sukarnót pedig élete végéig házi őrizetben tartották. Bár az eredetileg erős jogrend gyengítése már Sukarno alatt megkezdődött, módszeres leépítése a Suharto által meghirdetett „Új Rend”-ben nyert formát. Suharto ugyanis eseti jogalkalmazásra törekedett, és Winters értelmezése szerint nekilátott egy olyan, személyesen irányított rendszer kiépítéséhez, amelyben a szabályokat ő szabja meg, és az oligarchákat is ő jelöli ki. Ehhez két társadalmi csoportra támaszkodhatott: a katonatisztekre és a gazdag kínai kereskedőkre. Az indonéz oligarchák kivételezett helyzetben voltak, hiszen a hatalomátvételt követő tömegmészárlás után már nem fenyegette őket alulról jövő nyomás, a belharcokat pedig a szultanisztikus elnöki beavatkozás elsimította. Az oligarcháknak valójában csak az elnöktől kellett tartaniuk. Bár nem az intézményesült személytelen jog garantálta a vagyonuk biztonságát, az elnök szava hosszú időn át garancia volt. Indonéz oligarchákkal készített interjúk alapján működött valamiféle rend és kiszámíthatóság: az elnyert megrendelések bevételeinek 10%-kát (ritkábban 20%-kát) kellett leadni, és az adott szónak súlya volt. A helyi szisztémára alkalmazott kifejezés, a „bagi-bagi” azt jelentette, hogy minden érintett megkapja a részét. A rendszer némi felárral s a tömegek elnyomásával viszonylag hosszú időn át, három évtizeden keresztül működött.

Az indonéz oligarchia fegyvertelen volt, nem vett részt közvetlenül az erőszak alkalmazásában. Winters szerint azonban mégis volt szerepe abban, hogy Suharto három évtizedes uralma véget ért. Az 1990-es években bekövetkező gazdasági

válság önmagában nem magyarázat, mert ilyen válságot a rendszer már korábban is nagyobb megrázkódtatás nélkül kihevert. Suharto életkora sem volt döntő ok, mivel még aktív volt, és éppen magabiztos méltósággal vett részt külföldi tárgyalásokon, amikor a zavargások szokatlan méreteket öltöttek, s arra késztették, hogy hazatérjen. A diákok lázadásának és a tüntetéseknek viszont fontos szerepük volt a suhartói szultanizmus bukásában. A Winters által meginterjúvolt oligarchák szerint a gondok akkor kezdődtek, amikor Suharto gyermekei maguk is oligarchikus szerepre törtek. A dinasztikus oligarchia sajátossága az egygenerációs oligarchiával szemben az volt, hogy felbillentette az oligarchák közötti egyensúlyt, és kikezdte a pártatlan kiegyenlítő szerep imázsát, amely a jogrend személytelen uralmát volt hivatva helyettesíteni. A gyerekeivel és rokonaival szemben Suharto nem tudta azt a fegyelmező eszköztárat alkalmazni, amit másokkal szemben igen. A rokonokat semmi nem tartotta vissza attól, hogy a bejáratott 10, ritkábban 20%-os járadéknál többet, olykor 50%-ot követeljenek. Amelyik területre a rokonok szemet vetettek, ott a többi oligarcha védtelennek bizonyult. A család 30 év alatt felhalmozott 73 milliárd dolláros vagyonának mintegy kétötödét az olaj-, gáz- és bányászati üzlet, további egy-egy ötödét az erdő- és mezőgazdaság, valamint a bank- és pénzügyek tették ki. Ezen túl ugyanakkor voltak érdekeltségeik a média és a kommunikáció területén, a turizmusban, s még az útdíjak beszedésében is. „Indiának ott a Tadzs Mahal, nekünk a Toll Mahal jutott" – osztotta meg a *Times* riporterével egy névtelenséget kérő miniszter a Jakartában keringő szóviccet, ahol is a *mahal* kiemelkedően túlzót jelent.[12] Mindez már az 1990-es években történt, amikor a miniszterek hallották és továbbadták az ilyen viccet, és amikor a rokoni körhöz nem tartozó oligarchák elégedetlensége megnőtt a diszfunkcionális kontroll miatt. Nem bizonyítható, hogy az oligarchák aktívan részt vettek volna a hatalom meggyengítésében. Szerepük Winters szerint inkább abban állt, hogy a kirobbanó tömegelégedetlenség napjaiban passzívak maradtak, nem álltak sem szimbolikusan, sem anyagi erőforrásaikat mozgósítva Suharto mellé, jóllehet többségükben neki köszönhették oligarchalétüket. Bukásakor Suharto már jórészt csak a rokoni körre támaszkodhatott.

A suhartói szultanizmust követő átalakulás nem kevésbé érdekes. Indonézia az autoriter rendszer bukása után visszatért az elektorális demokrácia politikai intézményeihez. A választásokat szabadon, nagyobb atrocitások nélkül bonyolították le, a jelöltek nem érezték fenyegetve magukat, és az eredmények nem voltak előre borítékolva. A helyzet másik oldala ugyanakkor az oligarchia átalakulása volt. Suharto nem csupán kreálta, de korlátok közé is szorította az oligarchákat, tekintélyi alapon eldöntötte az oligarchák között óhatatlanul felmerülő konfliktusokat, kiegyensúlyozta a játékteret. Uralmának megszűntével ez a funkció betöltetlen maradt, s a megtépázott jogrend, a legyengült bürokrácia nem tudott a helyébe lépni. A rendszer ebből a szempontból a szultanizmus felől az uralkodó oligarchia modellje felé mozdult el: az oligarchák közötti konfliktusok kiélesed-

[12] Winters 2011: 170.

tek és eldurvultak. A választási demokrácia és az uralkodó oligarchia kombinációja egyes értékelések szerint egy bűnözői demokrácia kialakulásához vezetett, s Winters is hajlik arra, hogy elfogadja ezt a minősítést.

Az életlehetőségek mérlegelésekor Winters a vagyon mértékét tekinti irányadónak, ezért becsléseket készít különböző történelmi korszakok egyes társadalmi csoportjainak vagyonáról, köztük a leggazdagabb oligarchákéról is. Az ókori vagyoni különbségek Winters által adott becslései kevésbé tűnnek megalapozottnak, mivel a rabszolga tömegek vagyonát tekinti összehasonlítási alapnak. Említi ugyan, de nem jelentőségének megfelelően kezeli, hogy e tömegek jogállásukban, s ebből következő életlehetőségeiket tekintve is döntően különböztek a fölöttük lévőktől. Ezzel szemben – áttérve most a civil oligarchia esetére – beszédesek és autentikusabbnak is tűnnek azok a számítások, amelyek a 21. század elején az Egyesült Államokban megmutatkozó jövedelmi és vagyoni különbségekre világítanak rá. Winters tovább árnyalja azt a képet, amelyet Milanović és Piketty nyomán formálhatunk,[13] mivel arra is rámutat, hogy a vagyoni hierarchia csúcsán és közvetlenül alatta ugyancsak fundamentális különbségek vannak. A Gini-index és a Lorenz-görbe kevésbé informál erről, mivel ezek inkább a felső 1, 5 vagy 10% vagyoni arányait rögzítik, s így elmossák a felső régiókban meglévő különbségeket. Ennek a ténynek akkor lehet különös jelentősége, ha az adózási határokat ezen kategóriák mentén húzzák meg. Az oligarchák érdekeltek abban, hogy az alattuk elhelyezkedő rétegekkel egy kategóriába kerüljenek, s kiemelkedő vagyonukat, jövedelmüket ne sújtsa különadó. A felső 1% (háztulajdon nélkül számított) vagyona mintegy 200-szorosan haladja meg az alsó 90%-ét, a 400 leggazdagabb vagyona azonban közel 40 000-szeresen. A jövedelmeket tekintve ugyanakkor az arányok mérsékeltebbek, bár így is beszédesek: a felső 1% jövedelme mintegy 15-ször nagyobb, mint az alsó 90%-é, a 400 legnagyobb adófizető esetében azonban ez az arány 10 000-szeres.[14] Szakértők szerint a más kategóriákkal összemosott adófizetők körében szignifikánsan nagyobb az adóelkerülés lehetősége. Míg a felső 1% esetében a jövedelemadó átlagosan 23% volt az USA-ban, a 400 legmagasabb jövedelemmel rendelkező csak 17%-ot fizetett.

A jövedelemvédelmi iparág – amely jogászok, könyvelők és lobbisták felkészült szolgálatait veszi igénybe – kiemelt figyelmet kap Winters civil oligarchiáról szóló fejtegetésében. Ennek az iparágnak sajátos érdekei vannak, és a szerző több eset leírásán, résztvevők megszólaltatásán keresztül érzékelteti az adóelkerülést szolgáló fogásokat. Ezek egyik példája annak a kiterjedt hálózatban működő rendszernek a feltárása, amelyben oligarchák, jó nevű adótanácsadó cégek, bankok és nyugdíjalapok működtek együtt az adóoptimalizálás érdekében. Olyan befektetési lehetőségek felkínálásáról volt szó, amelyek révén a vagyonos befektetők adó-visszatérítésre tarthattak igényt, de amelyeknek semmiféle profitkilátása nem volt. Ezeket a befektetési lehetőségeket eleve az adó-visszatérítés céljából

13 Piketty 2015; Milanovic 2016.
14 Winters 2011: 216.

hozták létre azzal az ígérettel, hogy a befektetett tőkét visszaválthatják. Mikor az eset napvilágra került, a vagyonos befektetők azzal védekeztek, hogy megtévesztették és nem informálták őket kellően az üzlet jogi buktatóiról. Az adómenedékek rendszerszerű kínálata mellett az adóhatóság az adóparadicsomokba való vagyonmenekítés elől sem tudja elzárni az utat, mivel rendszeresen szembesül azzal az érvvel s a mögötte meghúzódó akarattal, hogy ezzel a versenyképességet ásnák alá. A jövedelemvédelmi ipar mellett a civil oligarchia működésének másik jellemzője az adórendszer porózusságának fenntartása. Ez ad kellő lehetőséget arra, hogy az oligarchák aránytalan előnyökhöz jussanak az adómegtakarítások révén. Társadalomkritikus szerzőket idézve Winters bemutatja, hogy míg a háztartások felső egy ezrelékének jövedelme az USA-ban 1979 és 2005 között megötszöröződött – 7 millió dollárról 35 millióra nőtt –, addig a fizetett adójuk aránya változatlan maradt. A tanárok és rendőrök jövedelmének több mint kétötödét vonják el ma az adók, a társadalom- és egészségbiztosítás révén. Ezzel szemben az oligarchák arányos adója jóval kisebb, mivel nagyobb esélyük van az adócsökkentésre, jövedelemeltitkolásra és vagyonmenekítésre. Az egységes vagy mérsékelten progresszív adórendszer általában kedvez a magasabb jövedelműeknek, s extrém módon kedvez azoknak, akik kiemelkedően magas jövedelemre tesznek szert. Míg az 1990-es évek elején a felső 1% és a 400 leggazdagabb adója 25–30% körül együtt mozgott, és az oligarchák adója volt valamelyest magasabb, addig a 2000-es évek derekára a felső 1% közel egynegyedes, az oligarchák viszont csak egyhatodos arányban fizettek adót a jövedelmük után. A különböző adók és járulékok különböző mértékben érintik az oligarchákat. A társadalombiztosítási járulék plafonja például azt eredményezi, hogy a 100 ezer és a 100 millió dollárt kereső egyaránt 12–13 000 dollár járulékot fizet ma az USA-ban.

Civil oligarchia esetén az oligarchák nem vesznek közvetlenül részt sem az erőszak alkalmazásában, sem a politikában, befolyásuk azonban Winters szerint döntő jelentőségű. Céljaik között előkelő helyen áll annak a tudatnak az erősítése, hogy az adók mérséklése fenntartás nélkül támogatandó. Az olyan kampányok mögött is a jövedelemvédelmi iparág szakértői álltak, amelyek az örökösödési adót haláladóként jellemezték, és az eltörlését szorgalmazták. A Winters által idézett szakértői vélemények szerint az amerikai oligarchák vagyonuk mintegy 10%-át tartják offshore adóparadicsomokban. Európában, a magasabb adók miatt ez az arány 20-30%-ot tehet ki, míg Dél-Amerikában, ahol mindez gyakran vagyonbiztonsági hiányokkal is társul, felmegy 50%-ra.

Winters könyve sok hasznos részletre rávilágít a nagy vagyonok működésével kapcsolatban, de nem bizonyul igazán meggyőzőnek abban a tekintetben, hogy a kritikus esetekben az oligarchák valóban oligarchiává szerveződnek-e. Napjaink Amerikájára vonatkozóan azt mulasztja el meggyőzően bizonyítani, hogy valóban a civil oligarchia gyakorolja-e a hatalmat. Jellemzően csak töredékes utalásokat tesz arra, hogy az oligarchák milyen befolyással vannak a kulcsfontosságú közügyekre. Az oligarcháknak a Winters-féle értelmezésben igazából egy dolog fontos: a saját vagyonuk és jövedelmük védelme. Ezt többé-kevésbé sikeresen

meg is teszik, de Winters könyve nem beszél arról, hogy milyen hatással vannak az oligarchák a közügyekre – a gazdaságpolitikától a jóléti kérdéseken át a kül- és biztonságpolitikáig. Azt nem állíthatja, hogy az oligarchia klasszikus értelmezésében a közügyeknek ne volna szerepük, s ha ezektől eltekint, akkor szűkített jelentést ad az oligarchia fogalmának.

A szultanisztikus rezsim leírásában pedig az nem világos, hogy valóban oligarchiáról – oligarchák uralmáról – beszélhetünk-e, vagy másról, s a klientelizmusról van szó. Hiszen a nagy vagyonokra szert tevők valójában nem gyakorolnak autonóm befolyást a közügyekre, lévén egy autoriter uralkodó kliensei. Ezzel a felvetéssel pedig a patrónus–kliens viszonyok kérdéséhez jutottunk, ami különösen abból a szempontból fontos, hogy miként befolyásolja a kormányzás minőségét.

PATRONÁZS, KLIENTELIZMUS, PREBENDALIZMUS

Definíciója szerint a patronázs a patrónus és a kliens között fennálló aszimmetrikus személyes kapcsolat. Történelmi, antropológiai és szociológiai munkák sora igazolja, hogy a patronázs jelen volt és jelen van közösségekben, szakmákban, helyi társadalmakban és a politikában is.[15] (Nem mellesleg a racionális és meritokratikus énképpel rendelkező episztemikus közösségek – s nem csupán az orvosi és jogi, tehát a legkorábban professzionalizálódó értelmiségi hivatások, vagy a nagy költségigényű alapkutatások képviselői, hanem a történészek, közgazdászok és a társadalomtudósok[16] is – megfeledkezni látszanak arról, hogy szakmájuk belső hierarchiájában milyen szerep jut a patronázsnak.) Fontosnak gondolt szerepe van a patrónus–kliens viszonynak az egymást jól ismerő emberek körében, bár olykor a patronázs csak a helyi közösség által táplált mítosznak bizonyul.[17] Konkrét hatása csekély, szimbolikus jelentősége viszont korántsem elhanyagolható az egész közösség szempontjából. Vannak, akik a patronázs és a klientelizmus fogalmát szinonimáknak tekintik, és felcserélhetően alkalmazzák. Mások, így Piattoni is,[18] úgy érvelnek, hogy a klientelizmus és a patronázs inkább egy skálán helyezhető el, melynek a klientelizmus a csúcspontja, a patronázs teljesen kifejlett, rendszerszintű megjelenési formája. Miként a későbbiekből kiderül, van értelme ennek a fogalmi pontosításnak.

Hasonló megkülönböztetéssel él Nicolas van de Walle, az afrikai tapasztalatokról adott áttekintése során.[19] A klientelizmus legelterjedtebb formája itt a középkori jogtörténetből és a Max Webertől ismert prebendális rendszer egy

15 Gellner–Waterbury (eds) 1977; Tarkowski 1983; Eisentadt–Roniger (eds) 1984; Piattoni (ed.) 2001; Maczak 2017.
16 Fourcade 2009; Trawler 2014; Kwiek 2019.
17 Silverman 1977.
18 Piattoni (ed.) 2001.
19 Van de Walle 2007.

változata. Ennek egyik legtisztább példája, ha valakit azért neveznek ki vámhivatalnoknak, hogy ezzel személyes meggazdagodását segítsék elő. A posztkoloniális afrikai országok többségében a gazdasági fejlettség és a nemzeti integráció szintje egyaránt alacsony volt. A közszolgálatban foglalkoztatottak aránya átlagosan 2% körül mozgott, szemben az OECD-országok 7,7%-os arányával. A vámcsalások szakértői becslések szerint átlagosan a költségvetések ötödét emésztették fel. A gyenge államapparátus sok esetben kénytelen volt támaszkodni a tradicionális patrónusokra. A gazdagabb országok, mint Nigéria és Gabon, a patronázs széles körre kiterjedő – etnikai csoportokat, régiókat, társadalmi rétegeket érintő – formáit alkalmazták, míg a szegényebbek, mint Burkina Faso vagy Malawi, ezt nem tudták megtenni.

A klientelizmus az elitek közötti megegyezést szolgálta, és az előnyeiből is ők részesültek. Minél demokratikusabb volt a berendezkedés, az állami politikában a klientelizmus annál inkább a patronázs eseteire korlátozódott, Van de Walle szerint Botswana és Mauritius ilyen volt. Ahol az országot erős kezű elnök irányította, mint Ahidjo Kamerunban, ott el tudták kerülni a klientelizmust és a prebendális rendszer elburjánzását. Másutt, mint Szomáliában és Ugandában, ahol az elitek nem tudtak megegyezni, ez az állam összeomlásához vezetett. Az 1990-es években a többpárti afrikai rezsimek kétharmada a Freedom House minősítése szerint illiberális volt, vagyis az állampolgári jogok korlátozottan érvényesültek, gyakori volt az ellenzék zaklatása, a választási manipuláció és a körzetek átrajzolása. A sajtó formálisan szabad volt, de az állam több helyen monopolhelyzetben volt a hangzó media terén. A kormányzó elit kulcsfigurái a törvény fölött álltak, a bíróság formálisan független maradt, de túlterheltnek bizonyult, és veszélyeztetett helyzetben volt.

Gyakran egy domináns párt emelkedett ki, s az ideológia a politikai programok formálásában nem játszott fontos szerepet. Egyfajta „siessünk, mert lemaradunk" hatás bontakozott ki: az etnikai közösségek egymással versengve akartak tagjai lenni a győztes koalíciónak, nem annyira a remélt előnyök miatt, hanem azért, mert el akarták kerülni a várható retorziókat, például hogy fejlesztési forrásokat veszítsenek el. A győztesek ritkán jutalmazták a csoport tagjait. A látványos juttatások inkább az „etnikai brókerekhez" kerültek, aminek szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak. A kliensek monitorozására a pártoknak nem volt megfelelő eszköztáruk. A lojalitás inkább a kormányzati pozíciók és követségi posztok elosztásában vált fontos szemponttá, a klientelisztikus erőforrások java része az elithez került vissza. Az etnicizálódás egyik jele éppen az volt, hogy az etnikai hovatartozás jelölte ki azt a kört is, amely a klienseket védeni baj esetén meg tudja. Ez a klientizmus kialakulásának és fennmaradásának egyik fő mozgatójává vált Afrikában.

Ahol a demokrácia konszolidálódott, ott csökkent a prebendalizmus, ami a kormányokat felelősségteljesebb magatartásra ösztönözheti, például nagyobb fokú redisztribúcióra és a jóléti szolgáltatások kiépítésére. A kisebb pártok, melyek nem részesülnek a hatalomból, itt már sokkal inkább hajlanak a prog-

ramalapú politizálásra. A nem konszolidált demokratikus rezsimekben ugyanakkor, ahol a kormányzati pozíciók bebetonozódtak (s a szerző hajlik arra, hogy ezt a klientelizmus csalhatatlan jelének tartsa), arra használták az erőforrásokat, hogy többségi etnikai koalíciókat hozzanak létre. Az állami tulajdon privatizálása a prebendális mintát követte ezekben az országokban.

RACIONÁLIS VÁLASZTÓK ÉS KLIENSEK

Kitschelt és Wilkinson figyelemre méltó kötetet szerkesztett a politikai klientelizmus problematikájáról, innen való Van de Walle imént hivatkozott munkája is.[20] Bevezető tanulmányukban a szerkesztők a racionális választó modelljéből indulnak ki,[21] amelyben a megbízók az állampolgárok és a megbízottak a politikusok, akik programokat kínálnak. A megbízók preferenciáiknak megfelelően választanak a programok között, miközben mérlegelik a megbízottak várható teljesítőképességét és hitelességét is. A megválasztott politikusok a program realizálására törekszenek, miközben figyelembe veszik a választók lehetséges preferenciaváltozásait is.

A racionális választó pártpolitikai modellje diametrálisan ellentétes a patronázs modelljével, kétféle értelemben is. Gyökeresen ellentétes a szereplők aszimmetrikus helyzetének megítélése: a racionális politika modelljében a választó dönt és ellenőrzi a politikusokat, a patronázsban a patrónus dönt, és a kliensek megbízhatóságát ellenőrzik. Ellentétes a két felfogás a racionalitás peremfeltételeinek értelmezésében is. Mindkettő kompatibilis az egyéni haszonmaximalizálás modelljével, de mégis más a horizontjuk. A racionális politika modelljében a választó programokat mérlegel és vet össze a saját preferenciáival. A patronázsban a felek a személyi viszonyokból igyekeznek kihozni az előnyöket, s a programok nem fontosak, vagy csak annyiban, hogy ezek miként érinthetik személyes elköteleződéseiket.

Az egyik kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a racionális pártpolitika és a patronázs modelljei közül melyik mennyire és mikor alkalmas a valóság megragadására, vagy pontosabban mennyire széles körű és mennyire mély ismereteket tárnak föl. Ettől különválasztandó annak vizsgálata, hogy az általuk feltárt és fókuszba állított jelenségeknek milyen társadalmi hatásaik és nem szándékolt mellékhatásaik vannak. Miként Kitschelt és Wilkinson utal rá, a racionális pártpolitika modellje nem reflektál a klientelizmus problémájára, s arra, hogy vannak országok, ahol a politikai klientizmus markánsan jelen van. Ilyen feltételek között azonban a választók már nem aszerint mérlegelik a politikusok teljesítményét, hogy mennyivel járultak preferenciáik realizálásához, hanem az

20 Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 1–49.
21 A racionális választó modelljéhez lásd Downs 1957.

alapján, hogy a kliensek körét milyen tágan vonták meg, s igényeiket mennyire hatékonyan elégítették ki.

A politikai klientelizmus tanulmányozásának fontossága mellett szól, hogy az új demokráciákban a jelenség markánsan jelen van, de megtalálható olyan demokráciákban is, mint Belgium, Olaszország, Ausztria vagy Japán. A demokratikus választási rendszer mindazonáltal elvileg hozzájárul a patrónusok és kliensek közti viszonyok egyenlőtlenségének csökkentéséhez.

Az elmélettörténeti előzmények feldolgozása során a szerkesztők utaltak az institucionalista közelítésmód fontosságára, melyben az állam szerepe kapott külön figyelmet. A korai írások Schefter elméletére[22] támaszkodva a bürokratikus professzionalizáció és a demokratikus intézmények közti kapcsolatot hangsúlyozták. Ahol a bürokratikus abszolutizmus megelőzte a demokratizálódást, ott a pártok kevéssé tudtak élni a klientelista előnyök eszköztárával, míg fordított sorrendben a bürokrácia kiépülése és a klientelizálódás jobban összefért. Az újabb kutatások azonban rámutattak ennek az institucionalista elméletnek a gyenge pontjaira is,[23] egyebek közt a francia fejlődés esetére, ahol a korai bürokratikus professzionalizáció sem tudta elejét venni a klientelizmus elterjedésének. A másik fontos tényező, amire a szerzők utalnak, az etnopolitika önálló rendszerbefolyásoló képessége. Az etnopolitikai viszonyok s ezen belül az etnikai pártok a klientelista működésmód elterjedésének melegágyai.

Programalapú versus klientelisztikus politika

Kitschelt és Wilkinson konceptuális modelljükben a gazdasági fejlettség és a politikai kompetitivitás magyarázó kerettényezőinek tulajdonítanak jelentőséget. A választók és a politikusok közötti kapcsolatok értelmezésében megkülönböztetik a klientelisztikus és a programalapú kapcsolatokat. A klientelisztikus viszony egyik belső szerkezeti problémája az, hogy a patrónus és a kliens közötti kapcsolatok nem szinkronizáltak, ami opportunista viselkedésre csábíthat. A programalapú kapcsolatot ezzel szemben könnyebb mindkét oldalon átlátni és monitorozni.

A klientelista kapcsolat fenntartásának kognitív feltétele, hogy a felek ismerjék egymás motivációit, motivációs feltétele pedig az, hogy a felek kölcsönösen alávessék magukat a csereviszony szabályainak. A klientelista rendszer fő költsége a patrónus–kliens viszonyok fenntartásának biztosítása, ami „brókerek", vagyis közvetítők közreműködését igényli. Ők alkalmasint maguk is kliensei egy patrónusnak, és nem idegenkednek a gátlástalan haszonszerzéstől, a predátor működésmódtól. A klientelista kapcsolatban a lojalitás megkérdőjelezése és állandó bizonyítása, a gyanakvás és ellenőrzés mechanizmusai a fő költségtényezők, a brókerek erőforrás-akkumulációs törekvései mellett. A klientelista kapcsolat tehát aszimmetrikus viszony, amely a felek viselkedésének prediktálhatóságát és

22 Schefter 1977.
23 Piattoni (ed.) 2001.

ellenőrzését feltételezi. A klientelista viszonyban a patrónus szűkösen rendelkezésre álló javakat (vagyontárgyakat, földet) és más erőforrásokat (állásokat, közbeszerzéseket, kapcsolatokat) kínál a kliensneknek vagy a kliensek csoportjainak, akik szavazattal, aktivitással támogatták a múltban vagy támogatják a jövőben a patrónust.

A programalapú kapcsolat a klientistához képest kisebb költséggel jár, viszont annak a programnak és ideológiának a kidolgozása és karbantartása több erőfeszítést igényel, amelynek révén a közösségi célok megfogalmazhatók, és tartósan legitimálhatók. A programalapú politika inkább a regulációs mechanizmusok kiterjesztésében érdekelt, míg a klientelista politika a politikusok önálló mozgásterének kiszélesítésében. A programalapú politizálás egyik hátulütője lehet, hogy a szabályozás révén megköti, „hátráltatja" a politikust a rugalmas alkalmazkodásban. Vagy a kitűzött célokat kell korrigálni, vagy az oda vezető lépéseket, ami miatt a közvélemény előtt a program és/vagy a politikus hiteltelenné válhat. A programnak tehát – különösen bizonytalan feltételek között – kellően általánosnak kell lennie ahhoz, hogy a körülményekhez alkalmazkodva, rugalmasan legyen megvalósítható. A programnak ugyanakkor el kell kerülnie a másik végletet is, vagyis hogy csupa közhelyes szólamból álljon. Egy időtálló, tartalmas programnak értékalapú prioritásokat kell megfogalmaznia, s az ezekhez szükséges feltételeket feltárnia.

A klientelizmussal foglalkozó kutatásokra hatást gyakorolt a vezetéselmélet és a klubjavak elmélete.

Mivel a klientelista politika kulcsszereplője a patrónus, nem erőltetett ide kapcsolni James MacGregor Burns vezetői tipológiáját a transzformációs és tranzakcionális vezetési stílusról.[24] Bár feltűnő a hasonlóság, nem tehető direkt megfeleltetés a vezetési stílusok és a kétfajta politikai kapcsolatrendszer közé. A klientelisztikus politizálás közel áll a Burns-féle tranzakcionális vezetési stílushoz, még ha nem meríti is azt ki. Miként a programalapú politizálás is egyik lehetséges – de nem kizárólagos – megnyilvánulási módja a transzformációs vezetési stílusnak, amely egyebek közt karizmatikus vonásokban is testet ölthet.

A közjavak definíciószerűen nem használhatók fel klientelisztikus célokra (hacsak nem ideologikus hivatkozási alapként, indirekt módon), ám a korlátozott hozzáférésű „kvázi-klubjavak" elvileg igen. James Buchanan klubjavakat definiáló eredeti koncepciója – miként arra maga is figyelmeztet – közvetlenül nem alkalmazható a nem tisztán gazdasági motivációjú cselekvésre.[25] Ám az adó- és vámkedvezmények vagy a célzott szociálpolitikai előnyök könnyen értelmezhetők kvázi-klubjavakként, és átalakíthatók oly módon, hogy a kliensek kiválasztott csoportjaira irányuljanak.

Wolfgang C. Müller tanulmánya – melyben a szerző támaszkodik a tranzakcionális vezetés és a klubjavak elméletére – abból indul ki, hogy a politikusokat

[24] Burns 1978.
[25] Buchanan 1965: 2.

és a választókat három elem kapcsolhatja össze: a szakpolitika, a klientelizmus és a karizma.[26] Ezek közül az első kettővel foglalkozik érdemben, hiszen a karizma átfedheti a másik két mechanizmust. Müller azt vizsgálja, hogy milyen intézményi kondíciók teszik valószínűvé a klientelizmus felbukkanását, tág értelemben ideértve nem csupán a politikusok és választók közti személyes cserekapcsolatokat (javakat és közvetlen előnyöket biztosító szolgáltatásokat szavazatokért és támogatásért cserébe), hanem azt is, amit *pork barrel* politikának hívnak, vagyis amikor a kliensek egy meghatározott körének támogatására hoznak törvényeket. Müller azt találta, hogy a klientelizmus mértékét tekintve a vizsgált másfél tucatnyi nyugat- és dél-európai, valamint angolszász ország egy ordinális skálán helyezhető el: az egyáltalán nem klientelisztikus skandináv országoktól az alacsony szinű klientelisztikus holland, svájci és angol példákon és a közepesen klientelisztikus német, francia, amerikai, ír, izlandi, spanyol, portugál stb. eseteken át a magas fokú klientelizmussal jellemezhető, olasz, görög, belga, osztrák viszonyokig. (Mivel Müller osztrák politológus, a témáról átlag feletti kutatási ismeretekkel rendelkezik.) Ez a mérési eredmény számításai szerint 2000-ben pozitívan korrelált a Transparency International Korrupció Érzékelési Indexével.

Müller azt vizsgálja, hogyan biztosítják a politikusok a szakpolitika és a patronázs számára az erőforrásokat, hogyan tudnak a szereplők hitelességéről meggyőződni, és hogyan tudják a klienseket lojális magatartásra késztetni. Müller fogalomtárában az intézményeknek kiemelt jelentőségük van a szereplők – lehetőségek által behatárolt – stratégiái és a kliensek jellemzői mellett. A szakirodalomban nincs egyetértés a tekintetben, hogy a pártpolitikai versengés korlátozza-e a klientelizmust vagy sem – állítja a szerző. Logikusnak tűnne, hogy a válasz igen, hiszen pártpolitikák versengésekor a kliensek kevésbé vannak kiszolgáltatva a patrónusoknak. Ám az az érv is megfontolandó, hogy a klientelizmust, amikor beleivódott a politikába, a puszta verseny már nem tudja hatékonyan korlátozni. A politikus ellenérdekelt abban, hogy feladja a klientelista viszonyt, mivel ez egyrészt a korábbi klienseket, másrészt a közvéleményt is ellene hangolja, amennyiben kiderül, hogy korábban miként mentek a dolgok. Ami a kliensek oldalán megmutatkozó igényeket illeti, önmagukban ezek sem alkalmasak a klientelizmus magyarázatára. A szakirodalom alapján annyi állítható többé-kevésbé biztosan, hogy ha sérülékeny és gyenge a civil társadalom, ez általában kedvez a klientelizmus terjedésének, mivel meggyengül a közvélemény által gyakorolt kontroll.

Müller azzal a realisztikus közelítéssel él, hogy az intézmények korlátozzák, de nem determinálják a cselekvők magatartását. Nála az intézmények ilyen értelemben a független változók, míg függő változóként tekint a pártstratégiákra és tágabban a politikusok és választók közötti kapcsolatokra. Azzal a kommunikációelméleti modellből kölcsönzött kérdéssel térképezi fel a kapcsolatokat, amit *mutatis mutandis* így fogalmazhatunk meg: ki ad kinek, mit és milyen hatással? A „ki" a patrónus politikust jelöli, a „kinek" a kliensekre utal, akik ebben a fel-

[26] Müller 2007.

fogásban személyek és – a klientelizmus elméletét kiterjesztő módon – vállalatok is lehetnek, a „mit" kérdés pedig az eseti és a folyamatos kapcsolatok megkülönböztetésére szolgál. A „milyen hatással" kérdés a kapott szavazatokra vagy a politikai és pénzügyi támogatás meglétére utal, aminek monitorozása költségnövelő tényező. A pénzügyi visszajuttatások a korrupciós mechanizmusokkal állnak kapcsolatban. A szerző láthatóan több ponton jelentősen kiterjeszti a klientelizmus elméletét. Ezek között van olyan elem, amely a jelenség pontosabb megértésével indokolható, például, hogy bár a klientelizmus tartós viszony, Müller az eseti adományokkal is számol. Ez fontos és gyakori jelenség, hiszen a patrónus által nyújtott előnyök egy része egyszeri, eseti gesztus is lehet, ám a kliens részéről ekkor is tartós elköteleződést feltételez. A patrónus és a kliens közötti egyenlőtlen viszony egyik sajátossága éppen ez az aszimmetria. Az elmélet kiterjesztésének másik eleme, miszerint a kliensek nem csupán személyek, hanem szervezetek is lehetnek, már vitathatóbb. Való igaz, hogy a *pork barrel* tranzakciók, a közbeszerzések, az eseti törvények kedvezményezettjei általában cégek, ám e cégeket megtestesítik a menedzserek vagy a brókerek, és valójában ők az aszimmetrikus viszony igazi kliensei.

Luis Fernando Medina és Susan C. Stokes úgy érvel, hogy amikor egy hegemón pozícióban lévő párt verseng más pártokkal, ez a nagy gazdasági egyenlőtlenségek tartós fennmaradásához vezethet.[27] Nyíltabb politikai versengés esetén a klientelizmus vonzó lehet a szavazatokban gazdag, de erőforrásokban szegény választók és régiók számára. A szűkös erőforrások feletti monopolisztikus kontroll csökkenti a kliensekkel kapcsolatos kockázatokat, ugyanakkor csökkenti a választási versenyt, nem kedvez a redisztributív szociálpolitikának és a gazdasági növekedésre orientált kormányzati politikának. Minél kisebb és homogénebb egy közösség, annál egyszerűbb a választási lojalitás ellenőrzése. Az autoriter klientelista rendszerekben nem ritka a lojalitás megfélemlítéssel való kikényszerítése sem.

Kitschelt és Wilkinson további kutatási lehetőségeket mérlegelő zárótanulmányukban egyebek közt azt feltételezik szakpolitikai elemzésekre támaszkodva, hogy a demokratikus közvélemény a szabadkereskedelem hatásait akkor fogadja el, ha állami jóléti politikával egészülnek ki.[28] Ehhez a feltételhez hozzárendelnek egy lehetséges megoldást: azt, amelyben a klientelizmus szelektíven helyettesíti az átfogó, a szabadpiaci hatásokat semlegesítő szociálpolitikát. A szerzők megállapítják, hogy míg a programalapú politikus–választó kapcsolatokról a pártprogramelemzések és az *expert-survey*-k jó áttekintést adnak, addig a klientúraalapú kapcsolatokról nincsenek szisztematikus adatok. Egy ilyen elemzés során három lehetséges problémát kell megoldani: a fogalmi azonosítást, a szubjektív értelmezés és a stratégiai félreértelmezés implikációit. Ami a fogalmi azonosítást illeti, könnyebb a helyzet, ha a jelenséget diadikus relációban, a szűkös erőforrások és

27 Medina–Stokes 2007.
28 Kitschelt–Wilkinson (eds) 2007: 322–343.

a lojalitás transzfereként lehet megragadni. Bonyolultabb viszont, ha helyi vagy más kvázi-klubjavakra terjed ki az elemzés, mivel ezekben a helyzetekben a klientelisztikus és a programalapú politika átfedheti egymást a célzott támogatások területén.

A klientelisztikus viszonyok bizonyítása bonyolult, mivel az értelmezés óhatatlanul tartalmaz szubjektív elemeket. A legtöbb ilyen kapcsolatban van érzelmi kötődés is, és a résztvevők gyakran értelmezik a klientelisztikus viszonyt érzelmi terminusokban. Amennyiben a lojalitás monitorozása brókerek és kapcsolathálók révén történik, ez tovább komplikálja a vizsgálati lehetőségeket, miként az is, hogy a klientelisztikus cserében, mint említettük, időbeli csúszások vannak. A klientelisztikus viszonyok stratégiai félreértelmezésére jó példa, amikor a politikusok a klientelizmusra irányuló kérdéseket valenciakérdésként értelmezik, tehát olyan problémaként, amelynek megítélésében széles körű konszenzust sejtenek. Mivel a kérdések a közvéleményben élő negatív sztereotípiákat idézik fel, könnyen visszautasíthatják vagy félreértelmezhetik őket, esetleg úgy állítják be, hogy a jelenség létezik ugyan, de csak politikai ellenfeleik gyakorlatában fordul elő.

Alternatív megoldást kínálhatnak a szakértői vizsgálatok. A kérdések első csoportja vizsgálhatja a politikusok és a választók közti közvetlen és közvetett kapcsolatokat, amelyekben privát vagy klubjavak fordulnak elő. A szakértők megítélhetik az egyes pártok gyakorlatát, s a jelenség általános elterjedtségét is. A második kérdéscsoport annak ellenőrzési lehetőségeit veszi számba, hogy a patrónusok és kliensek közti cserék valóban létrejöttek-e. Ez a modul kitérhet arra a kérdésre, hogy a pártok milyen mértékben támaszkodnak a vezetők személyes vonzerejére, klientelisztikus vagy programalapú megoldásokra. A Delphi-módszer alkalmazása ebben a megoldásban különösen hasznos lehet, mivel segíthet áthidalni a kulturális különbségekből adódó eltéréseket. Ami klientelisztikus problémának tűnhet például Dániában, nem szükségképpen az Olaszországban. A vignettás módszer, mely konkrét példákat hoz fel, a komparatív kérdések validálásában hasznos eszköz lehet, és segít túllépni a helyi elfogultságokon.

Az összehasonlító vizsgálatok megerősítik azt az állítást, hogy a politikai versengés korlátozza a predátor klientelista viselkedést, állítják a szerzők. Az állításnak azonban vannak korlátozó tényezői. Egyrészt monopolhelyzetű vállalatok és kiemelt támogatást élvező iparágak ugyanolyan politikai hatással lehetnek a klientelizmus megjelenésére, mint a kvázi-klubjavak. Másrészt a megfigyelések szerint a klientelista rezsimek meglehetősen különböznek társadalompolitikájukban, például az osztrák vagy a belga „rezsim" jelentősebb redisztribúciót alkalmaz az egyenlőtlenségek mérséklése érdekében.

A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén az importhelyettesítő iparosítás elrejtheti a klientelizmus költségeit. Magasabb fejlettségi szinten azonban a klientelizmus problémává válik, mivel kiütköznek a járadékvadászat vonásai. Ennek a jelenségnek adható egy gyenge és egy erős értelmezése. A gyenge változat szerint, amíg vannak klientelizmustól mentes erős húzóágazatok, ezek képesek kompenzálni a költségeket. Gazdasági válság idején azonban a klientelizmus körül

politikai válság alakulhat ki. Az erős változat szerint a koordinált piacgazdaságok jobban ki vannak téve a klientelizmusnak, mivel több az oligopólium, és ezek gyakran összefonódnak a bankokkal,[29] itt is sok múlik azonban a vezető iparágak jellegén. A koordinált piacgazdasági modell különösen működőképes az autógyártás, a gyógyszeripar és a gépgyártás terén, ahol kisebb a menedzseri fluktuáció, gyakoribb a vállalaton vagy ágazaton belüli vezetői rekrutáció. Mindez felerősítheti a menedzseri készségeket, és akár még a klientelizmus feltételei között is hatékonyságot eredményezhet. Ha azonban az innovatív vezető iparágak olyanok, amelyekben a liberális piacgadaság teljesít jobban – mint az ICT, a biotechnológia vagy azok, amelyek révén a szimbolikus fogyasztásnak jut nagyobb szerep –, a klientelizmus társadalmi konfliktusokat generál.

A politikai berendezkedés stabilitása szempontjából fontosnak tűnik, hogy a közvélemény-kutatási adatok szerint a klientelista országokban a népesség kiábrándultabb és cinikusabb, mint másutt. Az olyan kérdésekre adott válaszokat, hogy mennyire tartja hatékonynak a demokrácia működését, vagy mennyire elégedett a demokráciával, az is befolyásolja, hogy a kérdezett miként viszonyul a klientelizmushoz, s a kérdés egyben azt is feltételezi, hogy a válaszadó egyáltalán még demokráciának tartja azt a rezsimet, amelyet meg kell ítélnie. Kanchan Chandra a demokratikus és autokratikus rendszerek közti különbség kapcsán megjegyzi, hogy míg az elektorális demokráciában a klientelizmus a szavazatok maximalizálását szolgálja, addig az autokráciákban a politikusok járadékaira kerül a hangsúly, melyek gyakran a kliensektől származó vagyoni és jövedelmi visszatérítések.[30]

* * *

Összegzésként kijelenthetjük, hogy mind az oligarchia, mind pedig a patronázs és a klientelizmus tartós társadalmi jelenségek, és feltárásuk a társadalomtudomány fontos feladata. Ezek mint kiegészítő jelenségek képesek működni elektorális demokráciában és autoriter rendszerben is. Természetüknél fogva ugyanakkor mindenhol gyengítik a jog uralmát, az intézményesült személytelen szabályokat és eljárásokat, s általában gyengítik a közügyek intézésének hatékonyságát. Szélső esetben alááshatják a társadalom és a jogrend transzparens és kiszámítható működését is. Jó okunk van arra, hogy elfogadjuk Luigi Graziano érvét, miszerint a klientelizmus viszonyrendszere kevéssé képes hatékonyan helyettesíteni a tömegtársadalom szervezeteken és társulásokon alapuló szervezési módját, mivel dezorganikus és exkluzivitáson alapuló, szelektív társadalmi integrációs mechanizmust biztosít.[31]

29 Hall–Soskice 2001.
30 Chandra 2007: 88.
31 Graziano 1973.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Buchanan, James 1965: An Economic Theory of Clubs. *Economica* (New Series) (32.) 125. 1–14.

Burnham, James 1970 [1943]: *The Machiavellians. Defenders of Freedom*. Gateway, Chicago.

Burns, James MacGregor 1978: *Leadership*. Harper and Row, New York.

Cassis, Youssef 2000: Big Business in Europe's Economy and Society. *Contemporary European History* (9.) 3. 401–410.

Chandra, Kanchan 2007: Counting heads: A theory of voter and elite behavior in patronage democracies. In: Kitschelt, Herbert –Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 84–109.

Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. Harper, New York.

Eisenstadt, Shmuel Noah – Roniger, Luis (eds) 1984: *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*. Cambridge University Press, Cambridge.

Fourcade, Marion 2009: *Economists and Societies. Discipline and Profession in the United States, Britain and France, 1980s to 1990s.* Princeton University Press, Princeton.

Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds) 1977: *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. Duckworth Ltd., London.

Graziano, Luigi 1973: Patron-Client Relationships in Southern Italy. *European Journal of Political Research* (1.) 1. 3–34.

Hall, Peter A. – Soskice, David 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.

Higley, John – Burton, Michael 2006: *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Rowman & Littlefield, Lanham.

Higley, John – Deacon, Desley – Smart, Don 1979: *Elites in Australia.* Routledge & Kegan Paul, Boston.

Higley, John – Field, Lowell G. – Groholt, Knut 1976: *Elite Structure and Ideology. A Theory with Applications to Norway.* Columbia University Press, New York.

Higley, John – Gunther, Richard (eds) 1991: *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

Higley, John – Lengyel, György (eds) 2000: *Elites after State Socialism.* Rowman & Littlefield, Lanham.

Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds) 2007: *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge University Press, Cambridge.

Kwiek, Marek 2019: *Changing European Academics. A Comparative Study of Social Stratification, Work Patterns and Research Productivity*. Routledge, New York.

Lipset, Seymour Martin 1962: *Michels' Theory of Political Parties*. Institue of Industrial Relations – University of California, Berkeley.

Maczak, Antoni 2017: *Unequal Friendship*. *The Patron-Client Relationship in Historical Perspective*. Peter Lang, Frankfurt.

Medina, Luis Fernando – Stokes, Susan C. 2007: Monopoly and monitoring. An approach to political clientelism. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 68–83.

Michels, Robert 1959 [1915]: *Political Parties.* Dover Publication Inc., New York.

Milanovic, Branko 2016: *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization.* The Belknap Press, Cambridge.

Mills, C. Wright 1972 [1956]: *Az uralkodó elit.* (Ford. Kaposi Tamás.) Gondolat, Budapest.

Mosca, Gaetano 1939 [1896]: *The Ruling Class.* McGrow Hill Company, New York.

Müller, Wolfgang C. 2007: Political institutions and linkage strategies. In: Kitschelt Herbert –Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 251–275.

Pareto, Vilfredo 2003 [1916]: *The Rise and Fall of Elites. An Application of Theoretical Sociology.* Transaction Publishers, New Brunswick.

Parry, Geraint 2005 [1969]: *Political Elites*. ECPR Press, Essex.

Piattoni, Simone (ed.) 2001: *Clientelism, Interests, and Democratic Representation. The European Experience in Historical and Comparative Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.

Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században*. (Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna.) Kossuth, Budapest.

Putnam, Robert 1976: *The Comparative Study of Political Elites*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

Rubinstein, William D. 1977: Wealth, Elites and the Class Structure of Modern Britain. *Past & Present* (76.) 1. 99–126.

Schefter, Martin 1977: Party and Patronage: Germany, England, and Italy. *Politics and Society* (7.) 4. 403–451.

Silverman, Sydel 1977: Patronage as a Myth. In: Gellner, Ernest – Waterbury, John (eds): *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. Duckworth Ltd., London, 7–39.

Sorokin, Pitirim 1925: American Millionaires and Multi-millionaires. *Social Forces* (5.) 3. 627–640.

Tarkowski, Jacek 1983: Patronage in a Centralized Socialist System. The Case of Poland. *International Political Science Review* (4.) 4. 495–518.

Trawler, Paul 2014: Academic Tribes and Territories. The Theoretical Trajectory. Ö*sterreichische Zeitschrift f*ür *Geschichtswissenschaften* (25.) 3. 17–26.

Van de Walle, Nicolas 2007: Meet the new boss, same as the old? The evolution of political clientelism in Africa. In: Kitschelt, Herbert – Wilkinson, Steven I. (eds): *Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge University Press, Cambridge, 50–67.

Winters, Jeffrey A. 2011: *Oligarchy.* Cambridge University Press, Cambridge.

DOI: 10.1007/s10272-021-0959-8

Borbála Göncz and György Lengyel*

Europhile Public vs Eurosceptic Governing Elite in Hungary?

Hungary was perceived to be the "good student" among EU candidate countries in the 1990s and early 2000s. However, over the past decade, the relationship between the EU and Hungary has deteriorated. Hungary and specifically its Prime Minister since 2010, Viktor Orbán, are continually criticised for violating EU values and breaking rules of EU membership. On multiple occasions, Orbán and the Fidesz regime have implemented measures that question democracy, the rule of law, freedom of the press, academic freedom and minority rights among other things. The confrontational politics were accompanied by a very symbolic domestic communication about the EU based on populist anti-EU rhetoric; most recently, this dynamic led to Fidesz quitting the European People's Party in March 2021.

Confrontations and negative domestic campaigns accompanied all stages of the EU's multidimensional crisis starting in 2008 with the global financial meltdown that lead to the eurozone crisis, followed by the 2015 migrant crisis, the subsequent challenges of illiberalism in Hungary and Poland and the most recent adversities around the COVID-19 pandemic. Different facets of the crises brought about different obstacles to European integration: supranational vs national solutions, the politicisation of the question and whether identity politics were activated (Börzel and Risse, 2018) – all of which were well reflected in the Hungarian government's anti-EU campaigns.

At the time of Hungary's accession to the EU in 2004, there was a wide societal consensus about the benefits of EU membership for the country, while the general public discourse remained technical and pragmatic. Nevertheless, the economic crisis, paired with eroding support for the government, started in 2006 in Hungary. The situation further deteriorated following the global financial and economic crisis, which led to the change in government in 2010 when Fidesz won a two-thirds majority, became a party of constitutionalising capability and managed to keep its position through the 2014 and 2018 elections. Now, on the verge of the 2022 elections, one might wonder what lies ahead.

Although a crucial and oft-cited element of the Fidesz government is that it represents and defends the interests of Hungarian people, it appears that the Hungarian people are not that hostile toward the EU as their repeatedly re-elected government. It seems that, in line with the phenomenon of rising public Euroscepticism all over Europe, Hungarian public support tended to decrease until 2012 but has been on the rise since then despite the negative impact that one might expect due to the anti-EU government rhetoric. The fact that general public opinion does not reflect the changed elite discourse may be due to pragmatic attitudes towards the EU valuing the economic benefits that it represents (Lengyel and Göncz, 2010). An alternative explanation is that there is an increasing satisfaction with Hungary's economic and political performance, which is reflected in the attitudes of Hungarians towards the European integration project. Yet another possible explanation for the prevailing diffuse support for the EU in Hungary is based on emotional attachment or past identification; however, despite being rather strong in Hungary, this element did not have a significant impact on support for the EU (Lengyel and Göncz, 2010). In the following, attitudes of the general public as well as those of Hungarian political elites are considered.

Support for the European integration project in Hungary

The legitimacy and the stability of a political system partly comes from the general support for it. System theorists distinguish between *specific support* based on the perception of the performance of a system and *diffuse support* representing a reservoir of positive attitudes towards a system that make people accept non-favourable outputs (Easton, 1965; Harteveld et al., 2013; Ringlerova, 2015). Scholarly work supporting the European integration project mirrors this distinction as the main explanatory models elaborated so far revolve around utilitarian logic and explanations based on identification that could

© The Author(s) 2021. Open Access: This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Open Access funding provided by ZBW – Leibniz Information Centre for Economics.

* This article was written in the frame of the MEDIATIZED EU project funded by the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (Grant nr. 101004534).

Borbála Göncz, Corvinus University of Budapest, Hungary.

György Lengyel, Corvinus University of Budapest, Hungary.

be considered manifestations of specific and diffuse support respectively. In utilitarian logic, attitudes are defined by a rational evaluation of the EU's advantages and disadvantages at the individual or at the country level (e.g. Gabel, 1998; Brinegar and Jolly, 2005; McLaren, 2006), or explanations focused on the perception of the functioning of the EU, i.e. how efficient one finds European institutions (e.g. Opp, 2005). Starting from the 2000s, identity-based explanations appear to challenge the utilitarian ones, with a focus on the impact of affective or emotional attachment to Europe based on perceptions of the European integration process (e.g. Duchesne and Frognier, 1995; Hooghe and Marks, 2005; Opp, 2005; Bruter, 2005; Risse, 2010). According to studies focusing on concepts such as identity, belonging to a group or loyalty, identity-based explanations have an increased relevance among the general public due to a lower level of cognitive capacities, knowledge of or interest in the issue (Hooghe and Marks, 2009). Nevertheless, the concept of European identity is very much contested in the academic community in terms of its content, plausibility or possible measurement (Favell, 2005).

Similarly, those arguing that the European integration process is too complicated or remote for ordinary people to understand or be interested in should remember that people might rely on familiar proxies in order to form an opinion. The domestic political arena and the perception of national political and economic performance is thus important as they create the partys' stance and messaging (e.g. Gabel, 1998; Anderson, 1998; Carrubba, 2001; Steenbergen et al., 2007; Hooghe and Marks, 2009).

Attitudes of the general public

During the 1990s and early 2000s, there was a wide societal consensus in Hungary about its accession to the EU. This period was characterised by a broad public discourse about the "return" of the country to Europe. However, general positive attitudes were paired with widespread ignorance. About one-third of the population had a positive perception of the EU's objectives and activities, another one-third held a neutral opinion, and the remaining third was divided between those without an opinion (21%-34%) and those opposed to the EU (6%-11%). Support for the country's EU membership reached its peak in 2002 and began a steady decline thereafter (Lengyel and Göncz, 2010). Nevertheless, after a successful referendum on the accession in 2003 with 84% in favour (albeit with a turnover of 46%), general support was still above the EU average at the time of the accession in 2004.

Data show that this decreasing tendency prevailed up until 2012, but since then the share of positive perceptions follows an increasing tendency besides a steady share of

Figure 1
Image of the EU in Hungary

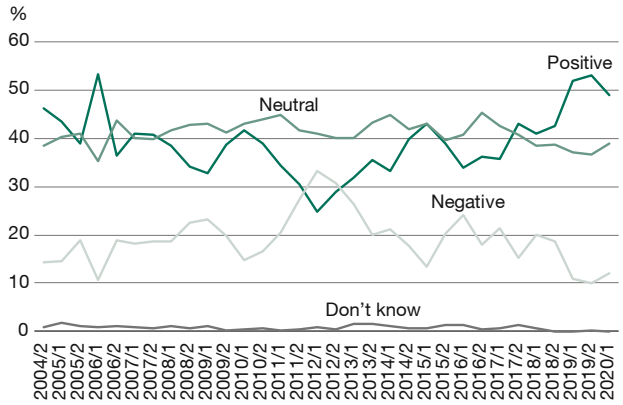

Notes: The wording of the question is: "In general, does the European Union conjure up for you a very positive, fairly positive, neutral, fairly negative or very negative image?". Very/fairly positive and fairly/very negative are regrouped. There are several survey questions used to assess the general attitudes towards the EU and the perception of a country's EU membership. The current question about the image of the EU is able to grasp general attitudes and has the advantage of being available for the entire period considered. Furthermore, despite the variety of questions and the specific advantages and limitations of each, according to previous experiences these questions reflect the same reality and show similar tendencies.

Source: Eurobarometer.

neutral opinions (38%-45%). Figure 1 shows that 46% of Hungarians had a positive image of the EU in 2004 as opposed to 24% in 2012; most recently, positive perceptions climbed up to 49% in 2020. Similarly, 14% had a negative perception of the EU in 2004. This sentiment peaked in 2012 when it went up to around one-third of the population and then decreased by 2020 to 12%. As we can see, while Hungary was among the most Eurosceptic countries in 2012, it was one of the most supportive ones by 2020.

Previous studies seem to confirm that the elections might have a positive impact on the perceptions of the EU, opinions generally being more positive in the year of elections – and this was the case in 2002 and 2006 (Lengyel and Göncz, 2010). However, with the change in government in 2010, this relation appears to be more blurred, perhaps due to the intense negative campaign against the EU after Fidesz took power in 2010. Despite the constant presence of negative discourses and campaigns from the governing elite since 2010, positive public perceptions of the EU increased. This raises several questions about the mechanisms behind public opinions. While it has been suggested that utilitarianism had a more individual character in Central and Eastern European countries (McLaren, 2006), utilitarian evaluations might have become even stronger after the financial and subsequent economic crises (Hobolt and Wratil, 2015), which may be the reason why the Hungarian

Figure 2
Attachment to the EU in Hungary

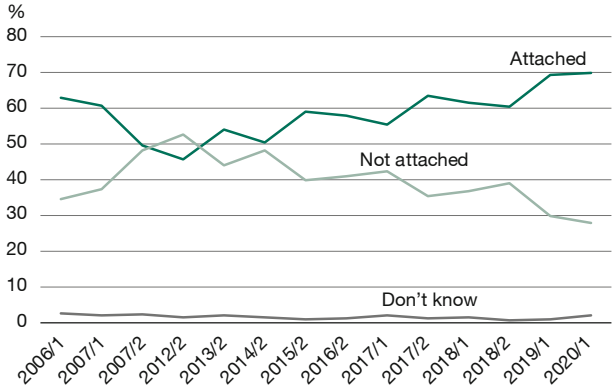

Notes: The question is: "People may feel different degrees of attachment to their town or village, to their region, to their country or to Europe. Please tell me how attached you feel to the European Union: Very attached/ Fairly attached/ Not very attached/ Not at all attached/ Don't know". Very/fairly attached and Not very/not at all attached are shown together.

Source: Eurobarometer.

government's negative messaging did not make a great impact.

Besides general attitudes, it is worthwhile to look at emotional attachment as a potential measure of diffuse support, e.g. in the early 2000s, Hungarians seemed to be strongly attached to Europe, yet perception of the country's EU membership was less enthusiastic (Lengyel and Göncz, 2010). Comparing Figures 1 and 2 reveals that attachment is higher than the positive evaluation of the EU. It is equally important, nevertheless, that these two measures follow similar trends. While in 2006, 63% of the population claimed to be very or somewhat attached to the EU, by 2012 this figure had decreased to 46% and increased again to 70% by 2020, putting Hungary in the ranks of the most Europhile countries. Similar to the previous survey of general perceptions of the EU, attachment was at its lowest in 2012 but increased again by 2020. Nevertheless, although Hungarians are quite attached to the European project, identification has not proved to be a significant determinant of the support for the EU in the past (Lengyel and Göncz, 2010).

Hungarian public opinion about the European integration process is not homogeneous either. Similar to other countries, education and urban environment seem to be a catalyst of the support. Furthermore, the embeddedness of the subject in the domestic political arena is very important.

Perception of the political elite

After the post-socialist transformation of Hungary, there was an elite consensus about the Euro-Atlantic orientation. A large consensus accompanied the whole negotiation process and accession of the country to the EU – only Fidesz, then the opposition party, expressed reservations. Nevertheless, the Hungarian Parliament voted unanimously for accession. The 2010 elections, however, mirrored citizens' dissatisfaction with the political elite and led to significant changes in party structures and the national parliament. Fidesz won the elections while a right-wing extremist party Jobbik got into the parliament, and parties of the transition like the liberal SZDSZ and the conservative MDF disappeared. The change of the political and economic context resulted in a significant shift in public discourse about the EU as well as the EU increasingly appearing in a negative light based on symbolic messages.

Previous studies point to the fact that either due to their higher exposure to EU matters or their status, European political elites hold more positive opinions about the EU than the general public. Hungary was not an exception to these trends up until the change in governance in 2010. However, by 2014 the views of Hungarian parlamentarians changed to resemble those of the general public. In a political and economic context characterised by rising public Euroscepticism and an increasing gap between the public and their elites after the financial and economic crisis, Hungary showed very different tendencies, as seen in Figure 3a. The gap first increased and then strongly decreased by 2014 (Vogel and Göncz, 2018).

Although previous studies suggest that the polarisation of political elites in political issues should be higher than the polarisation of the general public (McAllister, 1991), in terms of variation of opinions about European integration matters, elites are generally less polarised than the general public, but Hungary was an exception in 2014 (Vogel and Göncz, 2018). Besides these general tendencies, preferences for supranational institutional design prevailed in 2007 and 2009, while Hungarian parliamentarians became rather state-centred by 2014 adopting a more intergovernmental idea of the European construct. Representatives of the dominant governing party, Fidesz, believed that European integration had gone too far, that the EU endangered Hungarian culture and generally trusted EU institutions less than the small oppositional groups of socialists and greens. In this respect, the dominant governing party differed sharply even from its almost invisible pro-EU Christian Democrat satellite. Nevertheless, even after the change in government, in 2014 the majority of parliamentar-

Figure 3

Perception of the European integration project and attachment to Europe in Hungary among the general public and the political elites

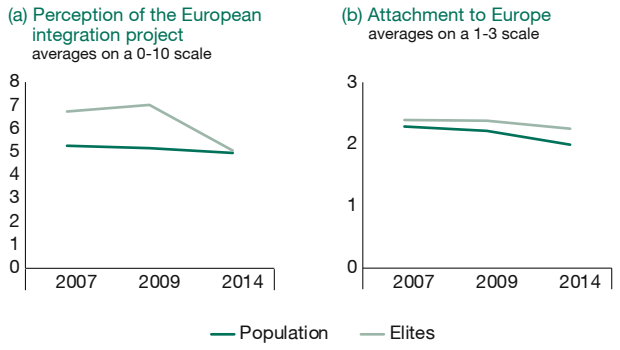

Notes: (a) The wording of the questions measuring the perceptions of the European integration project is: INTUNE/ENEC: "Some say European unification should be strengthened. Others say it already has gone too far. What is your opinion? Please indicate your views using a 10-point-scale. On this scale, "0" means unification 'has already gone too far' and "10" means it 'should be strengthened'". EES: "Some say European unification should be pushed further. Others say it already has gone too far. What is your opinion? Please indicate your views using a scale from 0 to 10, where "0" means 'unification has already gone too far' and "10" means 'it should be pushed further'". (b) The wording of the questions measuring attachment is: INTUNE/ENEC: "People feel different degrees of attachment to their region, to their country and to Europe. What about you? Are you very attached, somewhat attached, not very attached or not at all attached". EES: "For each of the following statements, please tell me to what extent it corresponds or not to your attitude or opinion. You feel attached to Europe". Answers: Yes, totally/ Yes, somewhat/ No, not really/ No, not at all. Values have been recoded so as to have the averages on a 0-3 scale, where 3 stands for "very attached"/ "Yes, totally" and 0 stands for "not attached at all"/ "No, not at all".

Source: INTUNE (2007, 2009) and ENEC (2014) projects and the 2014 Voter Study of the European Election Study for the general public in 2014 (Vogel and Göncz, 2018).

ians still felt that the country has benefited from the EU membership (Göncz and Lengyel, 2016).

Attitudes in terms of attachment to Europe, on the other hand, proved to be more stable with a less notable difference between parliamentarians and the general public as well as less change over time (see Figure 3b).

What might the future hold?

The fact that the negative symbolic governmental messages and campaigns in Hungary did not have a deteriorating effect on the general support for the European integration process since 2012 may eventually be due to utilitarian logic, which might have prevented a significant impact of symbolic messages and could represents the relevant frame of reference when evaluating the European integration process (McLaren, 2006; Lengyel and Göncz, 2010).

Figure 4

Trust in national government and the EU in Hungary and in the European Union

Percentage of respondents who "tend to trust" their national government and the EU

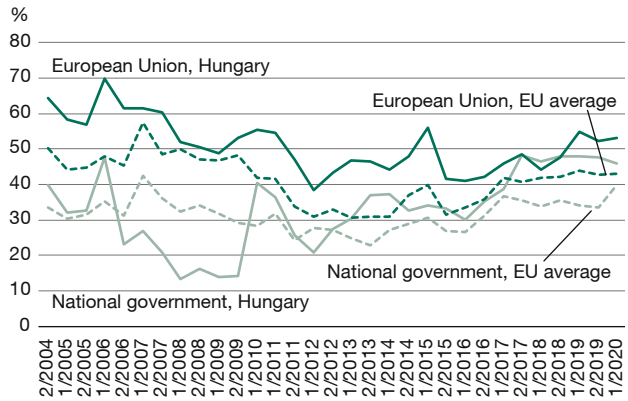

Source: Eurobarometer.

It seems that the Hungarian general public is engaged with the European project even if the government – supported by the same public – is very critical about it. Taking into account the important embeddedness of the subject in the domestic political arena, this might seem a contradiction.

Looking at trust in institutions, a possible measure of perception of the performance of a system and a measure of its legitimacy, one can see that trust in the EU is somewhat higher than trust in the national government in general; however, this is even more pronounced in Hungary, at least in the period leading to the change in government in 2010 (see Figure 4). This gap closed, however, in the period 2017-2018, when trust in the two institutions was even. Trust in government has rather stagnated around 47% since then, while trust in the EU increased somewhat. Looking at the period before 2010, it seems that trust in the government and trust in the EU follow similar tendencies, with trust a little higher around the elections before 2010 (spring 2006, spring 2010). This does not apply to the elections after 2010 when no change in governance occurred. Similar to the tendencies presented earlier, 2012 is a negative peak in terms of trust in institutions. On the other hand, since that low point, institutional trust follows a rather increasing tendency, especially with regards to the Hungarian government with opinions stagnating in the last two waves. This eventually points in the direction of a sociotropic utilitarian or cueing rationality logic, which states that the increasingly positive perception of the EU reflects an increasing satisfaction with Hungary's economic and political performance – represented by a higher trust in the government.

This raises a question about the outcome of the upcoming Hungarian elections in 2022 as during all elections since 2010: Can the Fidesz government be voted out of office? Despite high hopes from the united opposition, the level of public trust in the actual government suggests caution.

It seems that the change in the political elites' structure and rhetoric has not affected public attitudes towards the EU significantly. Although previous research confirmed the effect of media news on attitudes in questions related to the European integration project (Bruter, 2003), these do not seem to be reflected in the Hungarian case. While anti-EU rhetoric started around 2010, Euroscepticism started to increase earlier and seems to be decreasing from 2012, although there were no changes in communication or political preferences of the government. Several possible explanations arise. The most probable one is the suggestion that public opinion about the EU is very much utilitarian and pragmatic in Hungary and, despite government communications, EU membership still holds advantages for the country or at the individual level. Another possible explanation is that Hungarians are strongly attached to European values, which indicates diffuse support and means that their attitudes towards the EU are less prone to change. This explanation is somewhat disproved by previous findings that identification is not a key driver of general support in Hungary (Lengyel and Göncz, 2010). A third possible explanation is that Hungarians are satisfied with the economic and political performance of the country under the Fidesz regime, proved by their increasing trust in their government, and, as a "cue", they extrapolate their satisfaction to the supranational level. In any case, trust in the Hungarian government seems to have stagnated since 2017, while trust in the EU is more volatile; still, according to the most recent data, it exceeds the trust in the Hungarian government.

All in all, the question of what drives the public attitudes in this case needs further research. A very practical implication of what has been described is the future of Hungary in the European Union: How much can the perception of a government be separated from the actual people (from the point of view of the EU)? How long will this gap between the governing elite's discourse and public opinion be maintained? What will be the implications of the outcome of the next elections of this question? And could the question of EU membership lead to an eventual change in governance?

It depends on how successfully Fidesz pursues blame-game tactics concerning the EU, diverting attention from government failures and strengthening the clientele, and how functional the opposition coalition will be. The threat of an epidemic narrows the scope for political competition. As Fidesz's position within the EU has weakened significantly with the withdrawal from the European People's Party, and the COVID-19 crisis is generating serious social tensions, the questions seem to be more open in the spring of 2022 than during the previous three elections.

References

Börzel, T. A. and T. Risse (2018), From the euro to the Schengen crises: European integration theories, politicization, and identity politics, *Journal of European Public Policy*, 25(1), 83-108.

Brinegar, A. P. and S. K. Jolly (2005), Location, Location, Location. National Contextual Factors and Public Support for European Integration, *European Union Politics*, 6(2), 155-180.

Bruter, M. (2003), Winning hearts and minds for Europe: the impact of news and symbols on civic and cultural European identity, *Comparative Political Studies*, 36(10), 1148-1179.

Carey, S. (2002), Undivided Loyalties. Is National Identity Obstacle to European Integration?, *European Union Politics*, 3(4), 388-413.

Carrubba, C. J. (2001), The Electoral Connection in European Union Politics, *The Journal of Politics*, 63, 141-158.

Duchesne, S. and A.-P. Frognier (1995), Is there a European Identity?, in O. Niedermayer and R. Sinnott (eds.), *Public Opinion and Internationalized Governance*, Oxford University Press, 193-226.

Easton, D. (1965), *A Systems Analysis of Political Life*, John Wiley and Sons.

Favell, A. (2005), Europe's Identity Problem, *West European Politics*, 28(5), 1109-1116.

Gabel, M. (1998), Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories, *The Journal of Politics*, 60(2), 333-354.

Göncz, B. and G. Lengyel (2016), Changing attitudes of Hungarian political elites towards the EU (2007-2014), *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, 41(4), 106-128.

Harteveld, E., T. van der Meer and C. E. De Vries (2013), In Europe we trust? Exploring three logics of trust in the European Union, *European Union Politics*, 14(4), 1-24.

Hooghe, L. and G. Marks (2005), Calculation, Community and Cues, Public Opinion on European Integration, *European Union Politics*, 6(4), 419-443.

Hooghe, L. and G. Marks (2009), Postfunctionalist Theory of European Integration – from permissive conssensus to constraining dissensus, *British Journal of Political Science*, 39(1), 1-23.

Lengyel, G. and B. Göncz (2010), A magyar EU-tagság a közvéleményben [The perception of Hungarian EU-membership in Hungarian public opinion], *Társadalmi Riport*, TÁRKI, 527-548.

McAllister, I. (1991), Party Elites, Voters and Political Attitudes: Testing Three Explanations for Mass-Elite Differences, *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 24(2), 237-268.

McLaren, L. M. (2006), *Identity, Interests and Attitudes to European Integration*, Palgrave Macmillan.

Opp, K.-D. (2005), The EU and National Identifications, *Social Forces*, 84(2), 653-680.

Ringlerova, Z. (2015), Weathering the crisis: Evidence of diffuse support for the EU from a six-wave Dutch panel, *European Union Politics*, 16(4), 558-576.

Risse, T. (2010), *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*, Cornell University Press.

Steenbergen, M., W. Edwards and C. De Vries (2007), Who is Cueing Whom? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration, *European Union Politics*, 8(1), 13-35.

Vogel, L. and B. Göncz (2018), European integration in the view of political elites and citizens – an increasing gap?, in N. Conti, B. Göncz and J. Real-Dato (eds.), *National Political Elites, European Integration and the Eurozone Crisis*, Routledge, 88-114.

CHAPTER 7

Positional Insecurity and the Hungarian Migration Policy

Attila Melegh, Anna Vancsó, Dorottya Mendly, and Márton Hunyadi

Introduction

By the 2010s, in much of Eastern Europe including Poland, Hungary and the Czech Republic, anti-European Union (EU) and anti-migrant rhetoric had become dominant. Debates on migration have played a very important role in this development, particularly through the articulation of competing visions of what is 'just' in the area of migration and asylum. The Visegrad Group (V4—Poland, Slovakia, Hungary, and the Czech Republic) has been the most vocal in saying 'no' to what they term as acts of '*domination*' by the European Union and other external actors towards East European nation states (EU-Members)—an accusation made for the first time in the historical process of EU integration. These developments

A. Melegh (✉) · A. Vancsó · D. Mendly
Corvinus University of Budapest, Budapest, Hungary
e-mail: attila.melegh@uni-corvinus.hu

M. Hunyadi
Institute for Minority Studies, Budapest, Hungary

© The Author(s) 2021

M. Ceccorulli et al. (eds.), *The EU Migration System of Governance*,
The European Union in International Affairs,
https://doi.org/10.1007/978-3-030-53997-9_7

have been framed and are related to the global context and long-term socio-economic processes.

The case of 'drifting away from liberal democracy' in Eastern Europe and Hungary deserves special attention (Szelényi-Csillag 2015). Historically structured complexities, which often remain hidden in public discourse or appear in a simplistic manner, may be revealed in the handling of migration. This means that analyses should take a longer-term perspective and cannot simply start from the recent turn towards the extreme political right in Hungary. We should see and interpret visions of what is just in the context of persistent systems of inequality on a global scale and within blocks like the European Union. Hungary, along with other countries of the region, has never been a core country; most often it has been referred to as a classic case of a semi-peripheral (middle-income) country showing most of the peculiar symptoms, including strong economic dependence on core countries, unequal exchange of labour and capital, instability of democratic institutions and a constant fight for a better position in a system of unequal development. This middling structural position in global—and also intra-EU—hierarchies might also be behind the long-term tradition of not formulating clear universal ideas of global justice, as this has been left to countries with global influence.

Thus, Hungary, embedded in global and regional hierarchies, is a peculiar case for the analysis of migration policy and narratives in terms of global justice. The most interesting aspects touch upon a specific combination of global justice claims related to justice as non-domination, impartiality and mutual recognition as defined in the introduction to this volume. The time frame of this analysis is mainly the years of the Orbán government, under which the otherwise marginal issue of migration has become a dominant one and has been used for various political purposes. The government has massively mobilized the population against 'domination' by the EU with regard to migration: it was said to be 'imposing' quotas to redistribute migrants (actually these quotas regarded asylum applications), coercing EU-level policy solutions on migration and refugee protection systems, all claimed to be in violation of Hungarian sovereignty. Hungarian government discourse claims that only unconstrained national sovereignty can be accepted as a guideline in handling migration and the flow of refugees, while other political actors thematize the need to give up sovereignty to find a 'collective' solution. The often-criticized policies and practices (building fences, obstructing

access of refugees to the territory of Hungary, repressive state practices concerning the treatment of refugees) are the practical manifestations of these relationships and discourses.

The aim of this chapter is to analyse the above policies and practices. First, we provide a short summary of the historical-structural context of migration in Hungary, with clear implications for the different justice logics at work on a collective, societal level. Then, we proceed with a review of the institutions and instruments of the Hungarian legislative system and its most important reforms from the point of view of migration and asylum policy, as related to global justice. We interpret legislative changes utilizing global justice concepts of non-domination, impartiality and mutual recognition, focusing on the peculiar logic of how these various forms, claims and violations are related to each other in the Hungarian case. In this dynamic analysis, we introduce three logics (blocks) of justice claims which we call 'constrained compliance', 'positional insecurity' and 'redefining national positions'. These complex blocks of justice claims and violations show how positioning within imagined and/or materialized hierarchies/inequalities contextualizes the strategies of political actors, like the Hungarian government. Based on this, we claim that Hungary presents a case of a Westphalian idea of the state within a context of institutionalized openness within the EU and globalization, both of which recreate unequal positions within overall political and economic processes. In our argument, this contradiction leads to right-wing political radicalization and the attendant handling of migration on a discursive and policy level.

Our analysis thus combines structural and ideational factors in understanding the institutionalization of global justice. We see a very important linkage between structural constraints, migration discourses and the ways Hungary's migration policy relates to elements of global justice. A set of historically stable cognitive maps of global hierarchies tie together problems emerging from structural inequalities, most importantly within the EU and the ideational and discursive strategies of political actors (Melegh 2006). It is important to note that we do not see any kind of deterministic linkage either way. We thus follow Robert Cox and a neo-Gramscian approach in acknowledging that ideational and structural processes together shape historical developments (Gramsci in Forgacs 2000, 189–221; Cox 1983).

A further methodological perspective is that in our analysis we also directly take into account imagined hierarchies. We see the latter mental

hierarchies, meaning the set of West-centric beliefs and forms of knowledge which put 'Europe' and the 'West', in a dominant position, thus creating an idea of dominance by the West and the EU.[1] In these forms of ideas, such actors are capable of setting a normative-institutional order in which Hungary has only limited possibilities for mobility and is generally constrained to an adaptive role (Bakic-Hayden 1995; Melegh 2006).

We incorporate these mental hierarchies as hermeneutic contexts which give meaning to many 'rules' and 'laws' presented by EU law and EU-level discourses. This we can also understand as a transformation, a kind of 'jurisgenerativity' as termed by Bottega citing Benhabib when she describes how laws are interpreted in a context of previously established rules and meanings that are often beyond control (Bottega 2017, 7). In line with this logic, mental hierarchies play not only the role of guiding interpretations in countries like Hungary, but also create political subjectivities. Thus, we see political identities which reject 'non-European' nationalisms in Eastern Europe in the name of a 'superior' and 'civilized' West as opposed to political identities which defend 'truly European' East European nations against Western 'supremacy' and a sense of superiority. In the end, these hermeneutic *twists* can explain international 'dilemmas', for instance the disharmony of national, European and international law (Ceccorulli and Lucarelli 2017, 12).

The Historical-Structural Context of Hungarian Justice Logics

Historical Change and the Structure of Migratory Processes

Since the late 1980s, due to intensifying competition in the world economy, evolving EU integration, changes in the international environment and shifts in demographic and labour market processes, the role of migration has been increasing in importance as a source of labour force and human capital. More and more regions and people have become involved in global systems of migration. This process has become very

[1] In Eastern Europe, such West-centric mental hierarchies have been present for a longer time and have shaped not only elite perceptions but also, as we can see in a recent survey, public attitudes. For such literature, see among others (Neumann 1999; Todorova 1997; Böröcz 2000; Melegh et al. 2013, 2016).

intensive in the European Union, where the ratio of migrants (by definition of country of birth) to the overall population has increased from around 7% to above 10% (UN International Migration Report 2017; Melegh 2017). On a macro level, these processes are linked to flows of capital, which radically restructure local economies and thus uproot people, triggering migration. There are other historical-macro structural changes due to persistent, long-term inequality, globally and within the EU, which began to intensify in the 1990s (Böröcz 2014; Fassmann et al. 2014; Melegh 2012, 2016; Kalb and Halmai 2011). These inequalities are combined with a relatively open space concerning migration, whereby material inequalities and institutional arrangements are very important historical-structural factors, not only behind migration but also behind ideational processes.

Eastern Europe has shown increasing diversification of net migration rates (the balance of inflows and outflows of migration) over the course of the past sixty years. In the 1950s, it was more or less homogeneously a net emigrant region (with the exception of countries in the south-west of the Soviet Union). After changes that took place between the 1960s and 1990s, it lost this homogeneity and some parts became overall immigrant countries with a positive migration balance, such as Slovenia and the Czech Republic, while others became or remained emigrant areas and still have a negative migration balance, like Romania and Bulgaria (Melegh 2012). For a while Hungary tended to follow the path of becoming an immigrant country, but since the mid-2000s it has started to move towards an emigrant pattern, similar to Romania and Bulgaria and has experienced the loss of a younger, better educated and/or skilled labour force as these people move to Austria, Germany and the United Kingdom (Blaskó and Gödri 2014).

In terms of economic income, Hungary was a relatively rich country in the region in the 1950s, and it increased its well-being with regard to the world and regional average up until the 1980s, when it entered a period of stagnation and even decline. This loss of developmental dynamics is especially visible when compared to the trajectory of other, previously migrant-sending countries such as Austria and Italy, which improved their relative positions dramatically in terms of economic well-being after the 1970s and became predominantly migrant-receiving countries. Around 1980, a new cycle of globalization of the world economy began, which resulted in the worsening of Hungary's foreign indebtedness and stagnation which also characterized most East European socialist planned

economies in the region in the following decade (Sklair 2002; Böröcz 2009, 134–135; Chase-Dunn et al. 1999). Neoliberal economic restructuring in the late 1980s and 1990s resulted in the decline of productive capacity (e.g. around 30% of industrial capacity), jobs (more than 1.3 million) and most importantly job security, the memory of which had major long-term consequences concerning migration. Based on mirror statistics, since the early 2000s a growing emigration trend is visible, albeit not at the level of Romania or Bulgaria. According to estimates utilizing the UN migration matrices based on censuses and stock data on country of birth, Hungary has had an increasingly negative balance of migration since 2008 (Földházi 2014). This rise in emigration and parallel economic restructuring has also led to a greater dependency on remittances, a trend which can also be observed in other former socialist countries (Böröcz 2014).

These changes in the economic and related migratory processes are crucial, but the geographic patterns of migratory links (top five immigration sources and top five emigration destinations) should also be taken into account. These migratory links carry experiences, the mental map of migration of Hungarian society, and thus, they are prime factors in constructing mental maps of a society. During the last 60 years, the target countries of Hungarian emigration have not really changed, which shows how important historical links are in mass migration. As key countries, Hungarian emigrants have always chosen Austria, Germany, the United Kingdom, North America (the US and Canada) and to some extent Australia, and in the 1970s, Israel. Regardless of this striking resilience, we can also argue that Hungary, just like the whole region, has become more Eurocentric in its external relationships and has become more loosely connected to non-European emigration destinations. Even if we look at refugee flows since 1989 when Hungary signed the Geneva Convention on refugees, and especially since 1997 (when geographical limitations to the Convention were lifted) and up until early 2015, the cyclical inflows were based on incoming Hungarians (in the early years), Bosnians (1994–1995) and Kosovars, while immigrants from Afghanistan, Pakistan and Iraq played a smaller role (Melegh and Sárosi 2015). Moreover, up until early 2016 only a tiny percentage of asylum applicants got some kind of protection status and only a very small percentage remained in Hungary to complete the whole process of asylum application (CSO 2017). Thus, Hungary did not establish persistent migratory links in this way. Even the massive outflow of refugees in 2015 due to the dramatic crisis in Western

Asia produced by Western and local middle powers (Turkey, Saudi Arabia and Iran) and the crossing of the Hungarian border by hundreds of thousands of people did not substantially change the migratory picture and related mental maps.

Concerning immigration, the key feature is that while the whole region including Hungary sends massive flows of people through the historically persistent migratory links to the 'West', it receives migrants only from the immediate surrounding region and further links are rare and relatively weak (like China, Vietnam or other areas of the world). Thus, from the late 1980s until the early 2000s, Hungary's accumulated relative richness in terms of economic well-being increased the country's attractiveness for prospective migrants from poorer ex-socialist countries in the neighbourhood facing even deeper internal crises like Romania or post-Soviet countries like Ukraine, leading to an increase in immigration from these areas. In this context, due to the especially strong ethnic-historical links to Transylvania in Romania (which was until the early twentieth century an integral part of Hungary's territory), that region became a key source of origin of migrants to Hungary during and after the collapse of state socialism in the region. Aside from Romania, Hungarian minorities in Ukraine and Serbia have also played an important role as immigration sources. Starting from an early high level, immigration stabilized in the 1990s at a lower rate with an inflow of 20–30 thousand people per year (Melegh and Sárosi 2015). The inflow of Hungarian speakers from neighbouring countries (like Romania) and the previous massive outflow of Hungarians living outside of Hungary towards the 'mother country' have led to a situation in which the main immigrant groups do not counterbalance emigration and they also do not match the 'lost population' in terms of young age composition, far better than local average educational levels and employment rates (Melegh and Sárosi 2015). Thus even in terms of migration there is a demographic 'emptying' process (population loss) or forms of integration into global flows which are unfavourable for Hungary and the surrounding region. Possible direct demographic 'solutions' include higher fertility and further immigration from outside Europe like China and most importantly Vietnam if the structural factors do not change, which might reduce emigration.

Institutional Inertia and Institutional Developments: Migration and Asylum Policy and Practice in Hungary

From an analytical point of view, it is very important to see what interaction develops between migratory structures and processes and the institutional frameworks the country uses for managing migration and population development. This background is vital to understanding the range of opportunities concerning institutional practices of global justice.

Under state socialism, Hungary had no interest in developing a complex migration policy. After the fall of the socialist system in Hungary, the first legal change was to accelerate the return of Hungarians living in the West who had left the country or who may have lost their citizenship due to restrictive policies (Act XXXI of 1989). The government assumed that returning migrants would be ethnically Hungarian and refugees of a repressive political system in neighbouring Romania. Hungary thus received a large number of refugees from neighbouring countries, notably Romania, who crossed the border illegally and asked for asylum in Hungary due to ethnic and political repression in the sending country. Hungary also received a large number of refugees from East Germany who later got specific permission to go to West Germany through Austria. Legislation had to be changed again in 1993—due to the effects of the war in Yugoslavia (from 1991) as the number of immigrants and asylum seekers radically increased and the regulations in practice could not manage the situation. In 1993, the Act on the Entry, Residence and Settlement of Foreigners in Hungary or 'Aliens' Act' (Act LXXXVI of 1993) came into force, tightening the 1989 law. As a result, the process of naturalization for a foreign citizen required eight years of residency in Hungary and at least three years of living and working in Hungary with a residence permit in order to gain a settlement permit (Blaskó and Gödri 2014).

Finally in 1998 an Act on Asylum entered into force (Act CXXXIX of 1997) which ended geographical limitations for refugees and specified three categories of refugees with different procedures and rights: refugees (with basically the same rights as citizens), beneficiaries of temporary protection and persons granted subsidiary protection. The first phase of legal changes thus demonstrates that from the late 1980s Hungary opened up its legal system to international legal regimes. The next phase focused on joining EU legal regimes. During the EU pre-accession period, national rules and legislation on migration were adapted to EU

rules (Tóth 2005, 2013; Tóth and Sik 2008). The 2001 Act on the Entry and Residence of Foreigners (Hungarian National Assembly 2001), the basis for free movement of EU citizens in Hungary, divided the legal status of immigrants into EU citizens and third-country nationals (TCNs); however, it preserved the requirement to obtain a settlement permit for both: a minimum of three years working and living in Hungary with a residence permit in order to obtain a settlement permit, or immigrant status. For TCNs, this period was eight years of residence prior to naturalization. Certain ethnic privileges were also built into the system, most importantly social and educational support for ethnic Hungarians living outside the country, and also certain forms of legal support when applying for Hungarian citizenship (Kántor et al. 2004). In the same period, Hungary, like other East European applicant countries, assumed all the relevant EU legislation concerning refugees and human rights.

After joining the EU in 2004, both regulations and the institutional system for handling migration were transformed. Act I of 2007 on the Entry and Stay of Persons with the Right of Free Movement and Residence (Hungarian National Assembly 2007a) defined the rights of EEA citizens and Act II of 2007 on the Entry and Stay of Third Country Nationals (Hungarian National Assembly 2007b) that of TCNs. Importantly, after various precedents during the previous decade, in 2011 the citizenship law was also amended, offering full citizenship (provided within a couple of months) to any foreign-born person (residing or not residing in the country) who knows the Hungarian language, can claim historical Hungarian background, and had one ancestor who lived on the territory of historical Hungary (the Hungarian Kingdom before the 1920 Treaty of Trianon), in order to increase the privileges of people in neighbouring countries and those with Hungarian ancestry (Kováts 2011). This latter change and all the similar, previous attempts were aimed not only at the virtual 'reunification' of the nation divided up by 'hostile western powers' after the First World War (as seen in historical memory), but also the 'emancipation' of Hungarian minorities living outside the country, and specifically in less privileged countries like Ukraine and Serbia, giving them extra benefits (passport, etc.) as well as access to Hungary and the Schengen territories. In addition, the aim was to gain extra voters in Hungarian parliamentary elections presumably supporting the ruling nationalist government.

The preferential treatment of ethnic Hungarians does not mean direct support for the immigration of ethnic Hungarians, as they are supposed to

maintain Hungarian ethnic islands in neighbouring countries. Nonetheless, it does provide them with rights which enable them to move freely and to settle in Hungary—even if they come from non-EU countries. In contrast, TCNs without such a background have to follow strict and selective rules for gaining residence in Hungary, and the process of naturalization takes 11 (3 + 8) years in total. An immediate, ethnicity and historical territory based advantage is thus built into the Hungarian system of immigration among groups of migrants coming from globally diverse environments.

Interestingly, against all the inbuilt ethnocentric logic, in 2012 the government created a special process for immigration, the so-called Residency Government Bonds programme. It provided easier residence and settlement for those who invested 250,000 euros (after 1 January 2015, 300,000 euros) in a special personal treasury bond issued by the Government Debt Management Agency (Hungarian National Assembly 2012). This programme was criticized primarily for reasons of transparency and security (Nagy 2016). It shows that the Hungarian immigration system uses various forms of privilege for immigrating to Hungary: the first one is ethno-historical, the second is EU-provided freedom of movement, and the third is a business logic aimed at certain groups within the category of TCNs who are not privileged in terms of ethnicity or EU citizenship. It also shows that the Hungarian immigration system has only a limited and very hierarchical global vision, a vision that somewhat contradicts otherwise widely accepted guidelines.

It is also important to mention that the above institutional system is congruent with mental maps based on cognitive hierarchies as elaborated in the introduction. Such factors have been measured based on the distance Hungarian respondents feel concerning various migrant and ethnic groups (Papp 2017). Overall, compared to international standards the Hungarian public is relatively more negative towards immigrants and these attitudes have prevailed for at least the last 16 years. It shows long-term anxiety over incoming immigrants (regardless of their low number and huge ratio of co-ethnics among them) which was not created during the so-called illiberal turn of the Hungarian political system (Simonovits 2015; Avramov 2008, 88). These attitudes nonetheless vary according to specific groups. On the mental map of Hungarian respondents, the most 'distant' ones are the 'migrants', 'refugees', 'Arabs' and the non-immigrant 'Roma'. The closest ones are people of Hungarian ethnicity living in neighbouring countries, and not very far are people from Western

Europe and North America. Immigrants of non-Hungarian ethnicity living in neighbouring countries are a bit further, such as 'Jews' and 'Chinese' (Papp 2017).

The important factor in the current context, beyond the almost consensual refusal of Arabs and refugees arriving in Hungary (who are perceived to be the 'furthest' from Hungarians in opinion polls used to examine the construction of mental hierarchies), is that West Europeans are also seen as somewhat distant, while at the same time this region is perceived as highly developed and influential related to Eastern Europe (Melegh et al. 2016). The peculiarities of the Hungarian case, as put forward in the introduction, unfold clearly in such surveys. With its specific position in global and intra-European hierarchies, Hungary occupies a middle position between West and East. In line with this, it has historically fostered an ambiguous anxiety towards the West, a mixture of the need to adapt and comply with its values and institutions alongside a fear of dominance. At the same time, it has viewed Europe's 'others' (meaning generalized negative counterpoints in European identity, like the 'orient') with frustration, perceiving them not only as distant and different, but also as dangerous rivals in the constant fight for positions in age-old hierarchies.

These tensions between political and economic interests, ethnocentric rhetoric and anti-immigrant attitudes explain why the country has not been able to create a migration policy based on universally accepted, systematically used rules, related to ideas of global justice (impartial use of human rights, rights of migrants being a vulnerable group, etc. see Eriksen 2016; see Lucarelli 2021). Rather, its migration policy is based on complex, historically built hierarchical logics. In 2013, the government produced a 'Migration Strategy' paper, mainly to justify programs based on the various migration-related funds supplied by the European Union (Government Decree 1698/2013). This government paper failed to address migration as a complex phenomenon with all its social, economic, demographic and cultural factors and repercussions, embedded in intertwined global and regional contexts. It focused only on immigration and mainly on non-Hungarians coming from third countries, as well as security issues and adaptation requirements that apply to non-Hungarian migrants. The increase in emigration was ignored and, very importantly, the integration of immigrants and other policy elements were

either covered very briefly or contained in promises of further government action, including an 'Integration Strategy', which has still not been finalized.

Another major turning point concerns the treatment of refugees, which also shows how Hungary found ways to react to issues of global justice. With EU accession, as described above, Hungary fully implemented the related EU regulations. From 2013 onwards, following the arrival of a large number of asylum seekers from Kosovo—because of the panic stemming from Kosovar 'Roma' asylum seekers' misuse of the system—Hungary started experimenting with various symbolic and real legal changes in order to slow down and even stop entirely the incoming flow of people seeking refuge. A more dramatic change started with the winter of 2014 and 2015 when the number of asylum seekers mainly from Western Asian countries rose massively from around 2000 to more than 40,000 by the end of 2014 and with the crisis year in 2015 more than 170,000 people in Hungary applied for asylum (most of whom left the country immediately). In reaction, in a series of legislative acts the government changed the legal status of certain countries, listing them as 'safe countries'. The list included: all EU Member States, EU candidate countries (at first, except Turkey), Member States of the European Economic Area, US States that do not have the death penalty, Switzerland, Bosnia-Herzegovina, Kosovo, Canada, Australia and New Zealand (Government Decree 191/2015). Serbia and Turkey (which was added to the list following the EU-Turkey deal in Government Decree 63/2016) have been the main problematic points, as their status as safe has remained highly debatable due to the risk of *chain-refoulement* (Bakonyi et al. 2011). In the meantime, following the examples of Bulgaria (2014) and Spain (1993), Hungary built a border fence along the Hungarian-Serbian and later along the Hungarian-Croatian border. Continuing this line of action, between 2015 and 2016 the government criminalized illegal border crossing attempts which damaged the fence (Hungarian National Assembly 2015). This effectively introduced a 'crisis situation' due to extreme migratory pressure (Government Decree 41/2016) and the restricted rights of people who were seeking international protection (Government Decree 62/2016).

In addition, it commenced a (largely) symbolic battle against the perceived 'dominance' of the EU in pressing for the 'forced settlement' of immigrants (the taking over of asylum applications to be considered by the Hungarian authorities, interpreted as a mechanism via which actual

refugees are settled in Hungary, against the will of the government). This political struggle ended in an inconclusive referendum and a failed attempt to change the constitution in 2016. The initiative started when, in February 2016, the prime minister announced that Hungary should hold a referendum on whether the country would accept the proposed mandatory settlement quotas (the expression he used was not relocation or resettlement, but settling or settlement). The so-called Hungarian Migrant Quota Referendum was held on 2 October 2016. The referendum asked the following question: 'Do you want the European Union to be able to mandate the obligatory resettlement of non-Hungarian citizens in Hungary even without the approval of the National Assembly?' The wording might have caused some misunderstanding, as the attacked EU decision in 2015 was about 'relocation'; the translation of the referendum into English used the word 'resettlement'; but the referendum question was about future obligatory settling/settlement or more precisely 'forced settlement'. As ordinary people—including representatives of the media—lack proper knowledge of the differences between the two (or even three) concepts, nor was it defined in any Hungarian legal documents, the goals and effects of the EU decision about relocation or resettlement could have been easily misunderstood. The referendum thus dealt with the future possibility of an EU decision on the forced settlement of non-Hungarians in the country. The turnout of the referendum was too low for the poll to be valid, although the government, stating its political validity (98% of the valid votes were 'no'), tried to amend the Fundamental Law of Hungary to include the prohibition of settlement, which in the end also failed.

The overall logic of such a system from the point of view of global justice evolves around the concept of claims of sovereignty which are not only traceable in migration discourses, but are also built into policies and practices concerning migration. Besides this, the state somewhat paradoxically retains a specific system of transnational relationships towards Hungarians beyond the border to respond to political, symbolic and economic needs.

Thus, over the past years Hungary has constructed a combined system of immigration with special regulations for asylum seekers, EEA citizens and their family members, TCNs without Hungarian ethnic-historical background, and for foreign citizens with historical-ethnic ties to Hungary. This special system has been based on adopting EU legislation, international instruments and national legislation. This institutional

system is crucial to understanding the manoeuvring of the Hungarian state among global hierarchies. First and foremost, it aims to 'revitalize' the nation by attracting preferred Hungarian or culturally 'close' immigrants to address labour market shortages and counterbalance the long-term process of demographic emptying and population loss. Ethnic Hungarians from neighbouring countries, apart from being 'one of us', also do not require too much extra effort to integrate culturally; thus, their immigration strengthens the national demographic and economic position. The system also complies with EU and international requirements, based on a conception of justice as impartiality; it, therefore, has the necessary legitimacy for any act as long as it stays within these frameworks. 'National strength' and formal approval from the international community are foundations on which the country's position in global hierarchies (both structural and mental) can be maintained or even improved.

Manoeuvring Among Claims and Violations of Global Justice

Altogether three interrelated logics can be identified in the claims, practices and violations of global justice within the Hungarian polity as related to the structural conditions mentioned above. The first one we may call *constrained compliance* which refers to the practice of formally satisfying (Western) universalist claims of global justice, mainly related to justice as impartiality and mutual recognition. The second can be termed *positional insecurity*, in other words, a kind of 'middle-sibling syndrome' rooted mainly in claims against interference and for mutual recognition related to the EU, while practising domination towards states that are deemed 'weaker' in perceived international hierarchies. Finally, the last one can be categorized as *redefining national positions*, the logic of which is formulated around ideals and practices of national expansion and revitalization mainly involving breaches of impartiality and practices of dominance. It is important to note that manoeuvring in migration policy and practice in Hungary should be viewed as embedded in a specific narrative context. This context, on the other hand, can only be understood in its relations to the European level: by looking at the EU Global Strategy, it is possible to identify six types of narratives on migration: 'the economic-societal narrative', 'the values narrative', 'the security narrative', 'the resilience

narrative', 'the selective narrative' and 'the global responsibilities narrative' (Ceccorulli and Lucarelli 2017). The three-justice logics listed above relate in many ways to these EU narratives, as we shall see below.

The Logic of Constrained Compliance

As we have briefly demonstrated above, ever since the regime change Hungary has presented itself as a reliable partner of Western countries and their practices, rooted in the idea of global justice as impartiality, especially during EU accession. A further practical example of this is that it took part in several humanitarian interventions and continued its support for the operations in Bosnia, Iraq and Afghanistan along with a large number of peace operations which were only partially legitimized by ideas of impartiality or humanitarian protection (Providing for Peacekeeping 2015). However, it is noteworthy that the country's above-mentioned priorities are also present: while Hungary takes an active and substantial role in Balkan operations, its engagements outside the European region are often limited and 'half-hearted', sending mainly unarmed military observers and technical personnel in small numbers. It is also to be noted that with this attitude Hungary does not use these policies directly for domination but 'only' follows the lead of greater powers, and such acts are mainly seen as satisfying responsibilities emerging from its alliance with the West and most importantly NATO. The above observations are also manifest in the limited global perspective and spatial distribution of its international aid. On an institutional level, the country shows little engagement with 'global problems', with relatively little money spent, and a rather limited geographic scope of Official Development Assistance (ODA), mainly concentrating on countries which are geographically close or have close economic ties to Hungary (OECD 2015).

It is also clear that just like other East European countries, Hungary quickly adapted its legal system to the evolving body of international law—by joining international conventions on human rights (refugee protection for example) mainly to accelerate the process of Euro-Atlantic integration from the early 1990s onward (Tóth 2013). It follows that this process, while being formally adequate, remained deeply unreflective and did not lead to substantial internalization either in the political elite or in society itself. This means that, as in the case of the Viktor Orbán government, it has been easy discursively to take positions against international law claiming that Hungarian society could not relate to it.

This logic of constrained compliance has then also allowed the formation of actual institutional and practical steps opposing these norms, as we could see in the above-described cases of non-compliance (institutionally attacking the quota system of the EU, building border fences, reducing access to the asylum application process, questioning any intervention based on human rights, and actively promoting the externalization of refugee protection—meaning support for the EU-Turkey deal, and for the proposal to set up hotspots not at the borders of the European Union, but outside). Hungary thus seeks opportunities to withdraw from forms of justice which are based on impartiality on a global scale.

Positional Insecurity

This logic can rightly be termed a middle sibling syndrome, as it encompasses a struggle against domination by the EU, the 'elder sibling' on the one hand, while exercising domination over 'weaker' partners, meaning those which are seen as culturally or 'civilizationally' inferior—the younger siblings (Melegh 2006; Bakic-Hayden 1995). In this logic, as opposed to constrained compliance, first and foremost we see the open governmental struggle against universal systems of refugee protection and human and civil rights obligations, discursively identified with the 'West'. It is noteworthy that while these norms are basically the embodiment of justice as impartiality, in the rhetoric of the Orbán government they are translated and thus transformed into direct acts of domination (interference and imposition of rules harming the sovereignty of Hungary) by the European Union and the wider international community (Nagy 2017). The interlinking and often overlapping nature of the Hungarian justice logics might become clear at this point. They cannot necessarily be strictly separated on the level of actual policies and narratives, but on the more abstract level of the underlying systems of claims and violations supporting them and tracing out logics in their coherence.

We can also see a strange reversal of the value narrative, in questioning values involved in impartiality for the sake of 'true' European values of defending the Christian and value-based 'fundamentals of European culture' (Ceccorulli and Lucarelli 2017, 6). The series of institutional changes included the questioning and contestation of the EU law concerning equally shared responsibilities, in which the most conspicuous issue evolved as a reaction to European Council decisions 2015/1523

and 2015/1601, the so-called relocation decisions establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece. The two decisions, as we demonstrated above, have been systematically termed by the Hungarian government as a 'forced settlement quota', interpreting EU proposals as arbitrary interference in Hungarian sovereignty. The government, apart from organizing a referendum against the so-called forced settlement, together with Slovakia, also attacked the above Council Decisions at the European Court of Justice, which eventually judged against the two countries (Press Release 91/17). Finally, reflecting the logic of positional insecurity, Hungary increased its efforts to block the return of asylum seekers to Hungary within the Dublin system (the system in which countries where applications have been submitted or the border of which has been cross illegally should receive back those who left the country for another EU Member State and should complete the asylum application procedure) during the so-called migrant crisis.

The Hungarian government at various points asked for further deliberation, meaning that it put forward claims of mutual recognition on an EU level, in the name of East European and/or Visegrad countries (Visegrad Group 2015–2018). In the flip side of this logic of positional insecurity, emerging from the sense of being in the middle, Hungary has been keen to exercise domination over non-EU states, most importantly Serbia. The Government Decree of 2015, listing 'safe third countries of origin' and 'safe third countries', is a notable example. It can rightly be termed an act of domination, as it was produced without consultation with the states involved, thereby arbitrarily altering sensitive, interstate legal procedures. How it clearly impaired the interests of third states was especially clear in the case of Serbia, since the majority of asylum-seekers arrived in Hungary through the Serbian-Hungarian border. Following the decision, they were either prevented from crossing or had to return to the so-called transit zones, temporary detention facilities constructed on the border. According to an accelerated 'border procedure', the applicants had to stay there until a decision was made on their cases. The government replied to criticism regarding detention stating that the transit zones are 'open towards Serbia', meaning that asylum seekers could return to where they came from, thus leaving the management of the problem basically to Serbia.

Positional insecurity and the attempt to draw harsher borders in the face of incoming groups perceived at a lower level of global hierarchies

is also apparent not only in establishing border fences but also in establishing (by Act CXL of 2015) the concept of a 'crisis situation caused by mass immigration'. This means a kind of state of exception in the Agambenian sense, allowing the government to use exceptional measures and to increase the use and the intervention capabilities of various authorities and the military.

Redefining National Positions

Related to the previous logic, we can see another mechanism through which various claims and violations of global justice are linked in the Hungarian case. While the logic of positional insecurity is reactive in nature, concerning the construction of an imagined middling position in which Hungarian discourses reject both 'Europe' seen as a dominant force and the 'East' presented as of lower value, the logic of redefining national positions introduces some active measures which aim to strengthen the relative position of the country in global competition (Feischmidt 2014; Glózer 2014; Feischmidt and Hervik 2015). The idea of non-territorial national expansion in the form of providing citizenship to non-resident populations is one of the key policy tools here, attempting to meet some of the economic needs and consequences of a hierarchical immigration policy (meaning the four-tier system with variation in the legally built-in preferences). Hungary has a need to counterbalance its demographic emptying via increasing immigration in an era of rapidly rising outmigration. This need is in tension with a migration policy system which negatively discriminates against all migrant groups which cannot claim historical-ethnic ties to the country, or, who are not EEA citizens. Thus, Hungary introduced a system of non-residential citizenship, as many of these ethnically and historically tied people were thought to be of help in counterbalancing the 'weakening of the nation'. On the top of demographic and economic issues, there was also the claim to politically reunite the nation, via the provision of electoral rights—also consolidating the power of the Orbán government.

This is also a policy tool to stress that immigration from culturally similar areas, thus avoiding cultural, religious and linguistic diversity, is welcome. This building of a homogeneous nation impedes Hungary in building an immigration policy based on impartiality and/or universal rights. Since in this logic a homogeneous nation is a strong nation, this technique can be seen as demographic, cultural, economic and political

revitalization aimed at improving the standing of the nation in global hierarchies. Related to the previous scenario of a middle sibling, this logic also entails elements of domination over countries seen as 'weaker'. For example, the country introduced double citizenship without consulting the concerned states' governments: as of Act XLIV of 2010, ethnic Hungarians can be naturalized on preferential terms. This aimed at the unification of the Hungarian nation in its symbolic sense, including those ethnic Hungarians who have been excluded since the Treaty of Trianon of 1920. This highly political decision was not conciliated with these countries, specifically with those prohibiting dual citizenship, and it caused tensions in bilateral diplomatic relationships especially in the case of Slovakia, but also Ukraine (Danero Iglesias et al. 2016, 26–30).

The violation of cultural recognition of migrants can be seen in the handling of their integration and not providing a voice for them to raise their own concerns. The Hungarian Migration Strategy of 2013 could not integrate the processes of migration (most importantly immigration and emigration), which could have given a basic impartial perspective of handling both the rights of outgoing Hungarians and incoming 'foreigners'. This lack of a combined view has become very clear as the Hungarian government has been trying to reduce various forms of immigration while at the same time has been fighting for the rights of outgoing Hungarians (Melegh 2016). The document also promised the construction of a universal perspective for an integration strategy for all migrants but this has never been adopted. The unequal recognition of migrants can also be demonstrated in the longer-term policy in which those immigrants who do not form an accepted 'historical minority' (are not from Serbian, Swab, Croatian, Romanian, Ukrainian, etc. origins) have no access to media or local self-governmental rights. This lack of recognition is the clearest with regard to refugee groups whose integration support has been removed (Government Decrees 62/2016 and 446/2013, Sections 8 (d) and 36 (2) b) and have not received any form of cultural autonomy in which they could formulate their own concerns. Such authoritarian shifts link the above logics of global justice and thus provide the specific profile of Hungary in international public debates.

Conclusion

In order to understand the point of view of legally institutionalized ideas of global justice (impartiality, non-domination and mutual recognition)

in Hungary, we need to look not only at various governmental steps and regulations, but also at the longer-term development of migratory processes and the gradual formation of the institutional framework regulating migration into and out of the country. Hungary can be seen as a special case with regard to clearly articulating various tensions among elements of global justice, its attempts to trace out a nationalist opposition to EU and international law, and working out a nationalist understanding of the preservation of sovereignty above all, selectively employing international law as a tool of state policy preferences. It is also special with regard to the acute understanding of manoeuvring within global hierarchies and making the element of non-domination concerning migration a special focus within the European Union.

The case of Hungary has also revealed some of the inherent tensions of regulating migration within the EU, and by the EU. Thus, some of the conflicts should be seen as a result of the interplay between smaller East European states and major European powers whose 'partners' have very different structural positions and migratory backgrounds. It is very clear that some of the East European countries which serve as outmigrant regions, satisfying much of the labour needs of Western Europe (most notably Germany), do not share the interests or perspectives of those substantially richer countries which have been following active immigration policies for a longer period of time, and moreover, had global colonial linkages outside of Europe.

The above contradictions and tensions, together with the power techniques of certain elite groups in Hungary, have led to a process in which the country is following a radicalization dynamic. In this process, various forms of justice are advanced and attacked more and more intensively, which we see as an inbuilt radicalization process, a kind of 'Westphalian fundamentalism'. Paradoxically, this is the trap of positional (and ontological) insecurity for nation states which struggle with the historically structured inequalities that come with being middle-income semi-periphery countries. This overall insecurity is combined with a demographic, bio-political and moral panic, attacking previously accepted systems of global justice, including the emptying of the international systems of impartiality to defend the human rights of those who suffer from political domination and discrimination in the name of defending the idealized, traditional order of the local population (Kitzinger 2000). The moral panic can be understood as claiming to 'protect the population against various enemies', without actually formulating substantial policies

to handle structural problems—the solution of which would be a better basis for constructing a revised system of justice in Hungary.

References

Avramov, D. (Ed.). (2008). *Acceptance of Immigrants in Europe? Viewpoints about Immigration and Expectations Towards Foreigners in the Czech Republic, Germany, Estonia, Hungary, Austria, Poland, Slovenia and Finland*. Berlin: Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung Sonderband.

Bakic-Hayden, M. (1995). Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review, 54*(4), 917–931.

Bakonyi, A., Iván, J., Matevzic, G., & Rosu, T. (2011). *Serbia as a Safe Third Country: A Wrong Presumption*. Report based on the Hungarian Helsinki Committee's field mission to Serbia.

Blaskó, Z., & Gödri, I. (2014). Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok" körében. *Demográfia, 57*(4), 271–307.

Böröcz, J. (2000). The Fox and the raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of "Europe". *Comparative Studies in Society and History, 42*(4), 847–875.

Böröcz, J. (2009). *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*. London: Routledge.

Böröcz, J. (2014). Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. *Demográfia English Edition, 57*(5), 5–37.

Bottega, S. (2017). *The European Ethical Space*. Manuscript.

Ceccorulli, M. (2021a). The EU's Normative Ambivalence and the Migrant Crisis: (In) Actions of (In) Justice. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 33–56). New York: Palgrave Macmillan.

Ceccorulli, M. (2021b). Italy and Migration: Justice on this Side of the Mediterranean. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 119–145). New York: Palgrave Macmillan.

Ceccorulli, M., & Lucarelli, S. (2017). Migration and the EU Global Strategy: Narratives and Dilemmas. *The International Spectator, 52*(3), 83–102.

Chase-Dunn, C., Kawano, Y., & Brewer, B. (Eds.). (1999). *Economic Globalization since 1795: Structures and Cycles in the Modern world-System*. Retrieved May 2, 2018, from http://wsarch.ucr.edu/archive/papers/c-d&hall/isa99b/isa99b.htm.

Council Decision (EU). 2015/1523 'Establishing Provisional Measures in the Area of International Protection for the Benefit of Italy and Greece'.

Council Decision (EU). 2015/1601 'Establishing Provisional Measures in the area of International Protection for the Benefit of Italy and Greece'.

Court of Justice of the European Union. (2017, September), press release 91(17). Retrieved May 5, 2018 from https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-09/cp170091en.pdf.

Cox, R. W. (1983, June 1). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. *Millennium: Journal of International Studies*. https://doi.org/10.1177/03058298830120020701.

CSO (Central Statistical Office). (2000 [2017]). *Number of Asylum-Seekers and Those Granted International Protection*. Retrieved May 5, 2018 from https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnvn003.html.

Danero Iglesias, J., Sata, R., & Vass, Á. (2016). Citizenship and Identity: Being Hungarian in Slovakia and Romanian in Serbia and Ukraine. *Minority Studies*, 18.

Eriksen, E. O. (2016). *Three Conceptions of Global Political Justice*. GLOBUS Research Papers, 1.

Fassi, E., & Lucarelli, S. (2021). The EU Migration System and Global Justice: An Assessment. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 259–277). New York: Palgrave Macmillan.

Fassmann, H., Musil, E., Bauer, R., Melegh, A., & Gruber, K. (2014). Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths. *Central and Eastern European Migration Review, 3*(2), 150–172.

Feischmidt, M. (2014). Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. Előszó. In M. Feischmidt (Ed.), *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Feischmidt, M., & Hervik, P. (2015). Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections, 1*(1), 3–17.

Földházi, E. (2014). Magyarország népességének várható alakulása 2060-ig különös tekintettel a nemzetközi vándorlásra. *Demográfia, 57*(4), 241–269.

Forgacs, D. (Ed.). (2000). *The Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*. New York: New York University Press.

Glózer, R. (2014). A nemzet helyreállítása a magyarországi nemzeti radikális mozgalom ellenségtematizáló diskurzusaiban. In M. Feischmidt (Ed.), *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Government Decree 446/2013 on the amendment aiming legal harmonization of certain Government Decrees concerning migration, asylum and other issues.

Government Decree 1698/2013 on the Migration Strategy.

Government Decree 191/2015 on the safe countries of origin and safe countries.
Government Decree 62/2016 on the amendment of certain Government Decrees concerning migration and asylum issues.
Government Decree 63/2016 on the amendment of Government Decree 191/2015 on nationally declared safe third countries and safe countries of origin.
Government Decree 41/2016 on the crisis situation caused by mass immigration.
Grappi, G. (2021). France and Migration Between Logistification and Ethical Minimalism. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 147–171). New York: Palgrave Macmillan.
Hungarian National Assembly. (2001). Act XXXIX of 2001 on the Entry and Stay of Foreigners.
Hungarian National Assembly. (2007a). Act I of 2007 on the Entry and Stay of Persons with the Right of Free Movement and Residence.
Hungarian National Assembly. (2007b). Act II of 2007 on the Entry and Stay of Third Country Nationals.
Hungarian National Assembly. (2012). Act CCXX of 2012 on the Amendment of Act II of 2007 on the Entry and Stay of Third Country Nationals.
Hungarian National Assembly. (2015). Act CXL of 2015 on the Amendment of Certain Acts Related to the Management of Mass Migration: Criminal Proceedings in Connection with the Border Barrier.
Kalb, D., & Halmai, G. (Eds.). (2011). *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Oxford and New York: Berghahn Books.
Kántor, Z., Majténtyi, B., Ieda, O., Vizi, B., & Halász, I. (2004). The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection. 21st Century COE Program. *Slavic Eurasian Studies* (4).
Karamanidou, L. (2021). Migration, Asylum Policy and Global Justice in Greece. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 89–117). New York: Palgrave Macmillan.
Kitzinger, D. (2000). A morális pánik elmélete. *Replika, 40*, 23–48.
Kováts, A. (Ed.). (2011). *Magyarrá válni. Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
Lucarelli, S. (2021). The EU Migration System and Global Justice: An Introduction. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 1–32). New York: Palgrave Macmillan.
Melegh, A. (2006). *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest: CEU Press.

Melegh, A. (2012). Net Migration and Historical Development in Southeastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review, 1*(3–4), 415–453.

Melegh, A. (2016). Unequal Exchanges and the Radicalization of Demographic Nationalism in Hungary. *Intersections, 2*(4), 87–108.

Melegh, A. (2017). Európa a globális migrációban 1990-2015 között az ENSZ és a Világbank statisztikái tükrében. *Korfa, 17*(1).

Melegh, A., & Sárosi, A. (2015). Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia, 58*(4), 223–267.

Melegh, A., Kiss, T., Csánoová, S., Young-Demarco, L., & Thornton, A. (2016). The Perception of Global Hierarchies: South Eastern European Patterns in Comparative Perspectives. *Chinese Journal of Sociology, 2*(4), 497–523.

Melegh, A., Thornton, A., Philipov, D., & Young-Demarco, L. (2013). Perceptions of Societal Developmental Hierarchies in Europe and Beyond: A Bulgarian Perspective. *European Sociological Review, 29*(3), 603–615.

Melegh, A., Vancsó, A., Mendly, D., & Hunyadi, M. (2020). Positional Insecurity and the Hungarian Migration Policy. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 173–197). New York: Palgrave Macmillan.

Nagy, B. (2016). *In Whose Interest? Shadows over the Hungarian Residency Bond Program*. Investment Migration Council and Transparency International Hungary. Retrieved May 2, 2018, from https://transparency.hu/wp-content/uploads/2017/01/In-Whose-Interest_Shadows-over-the-Hungarian-Residency-Bond-Program.pdf.

Nagy, B. (2017). *Sharing the Responsibility or Shifting the Focus? The Responses of the EU and the Visegrad Countries to the Post-2015 Arrival of Migrants and Refugees* (Global Turkey in Europe. Working Paper No. 17).

Neumann, I. B. (1999). *Uses of the Other: "The East" in European identity formation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Olsen, E. D. H. (2021). Norway's Approach to Migration and Asylum as a Non-EU State: Out, but Still In. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 199–224). New York: Palgrave Macmillan.

OECD. (2015). *Hungary's Official Development Assistance*. Retrieved March 11, 2017, from http://www.oecd.org/hungary/hungarys-official-development-assistance.htm.

Papp, Z. A. (2017). *The Acceptance and Support of National Integration*. Research report. Minority Studies Institute of the Social Science Center at the Hungarian Academy of Science.

Providing for Peacekeeping: Peacekeeping Contributor Profile of Hungary (2015, September). Retrieved May 11, 2017 from http://www.providingforpeacekeeping.org/2015/09/11/peacekeeping-contributor-profile-hungary/.

Simonovits, B. (Ed.). (2015). *Attitudes Towards Refugees, Asylum Seekers and Migrants*. TARKI Social Research Institute, with co-authors Bernát, A., Sik, E., & Szeitl, B. Retrieved May 2, 2018, from http://www.tarki.hu/hu/news/2015/kitekint/20151203_refugee.pdf.

Sklair, L. (2002). *Globalization: Capitalism and Its Alternatives*. Oxford: Oxford University Press.

Szelényi, I., & Csillag, T. (2015). Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections, 1*(1), 18.

Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.

Tóth, J. (2005). Kin Minority, Kin-state and Neighbourhood Policy in the Enlarged Europe. *Central European Political Science Review, 17,* 14–25.

Tóth, J. (2013). Migrációs jogi környezet Magyarországon (Legislative Environment of Migration in Hungary). *Magyar Tudomány*, 3.

Tóth, J., & Sik, E. (2008). Hungary. In R. Gropas & A. Triandafyllidou (Eds.), *European Immigration: A Sourcebook*. England: Ashgate.

United Nations international migration report. (2017). Retrieved March 4, 2018, from, http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.

Visegrad Group. (2015–2018). *Official Statements and Communiqués*. Retrieved May 2, 2018 from http://www.visegradgroup.eu/documents/official-statements.

Zotti, A. (2021a). The Immigration Policy of The United Kingdom: British Exceptionalism and the Renewed Quest for Control. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 57–88). New York: Palgrave Macmillan.

Zotti, A. (2021b). Germany's 'Atypical' Leadership in the EU Migration System of Governance and its Normative Dimension. In M. Ceccorulli, E. Fassi & S. Lucarelli (Eds.), *The EU Migration System of Governance - Justice on the Move* (pp. 225–258). New York: Palgrave Macmillan.

A GLOBALIZÁCIÓS NYITÁS ÉS A MIGRÁCIÓS SZINTEK EMELKEDÉSE*
Lépések egy globális történeti magyarázat felé

Melegh Attila és Csányi Zoltán

ÖSSZEFOGLALÓ

Fő kérdésfelvetésünk a globalizációs nyitásnak és a kapcsolódó társadalmi változásoknak a vándorlásra, illetve a vándorlási szintek és minták alakulását érintő hatásaira vonatkozik. Egy 77 országból álló globális mintán úgy végeztünk log-lineáris regressziókat, hogy ezekből az 1990 és 1995 közötti időszak gazdasági-társadalmi változásainak, a nemzetközi migráció 1995–2000, 1995–2005 és 1995–2010 közötti alakulására gyakorolt hatásainak tekintetében vonhassunk le következtetéseket. Három elméleti megközelítést teszteltünk, mint a kumulatív okság, a modernizációs és a világrendszer-elmélet. Az egyes paradigmákhoz kötődő modellek mellett egy teljes, minden felhasznált jellemzőt tartalmazó, sokváltozós modellben is vizsgáltuk a folyamatokat. Kutatásunkat az időbeliséggel, a történetiséggel kapcsolatos kettős megközelítésünk teszi különlegessé. Egyrészt nem pusztán az egyes tényezők „azonnali" (keresztmetszeti) migrációs hatásaira voltunk kíváncsiak, hanem – korábbi irodalom alapján feltételezve, hogy e hatások időben eltolódva jelentkeznek – a vizsgálatunkat 5, 10 15 éves időtávokon végeztük el. Másrészt – az eddigi kutatásoktól eltérően – az egyes változók adott időpontra vonatkozó abszolút értékei helyett azok különböző időintervallumokra vonatkozó növekményei kerültek kutatásunk középpontjába. Eredményeink szerint a kumulatív mechanizmusok (a migráció útfüggősége), a modernizációs folyamatok (a migrációs képesség növekedése) és a globalizációs nyitás egyes

* A szerzők köszönetüket szeretnék nyilvánítani Sík Endrének az értékes megjegyzéseiért és javaslataiért.

tényezőinek sokszor meglepő együttállása, konstellációja a meghatározó, miközben e tényezők hatása időben is változik, amely összefüggéseket egy több ponton módosítandó világrendszer-elmélet tud a legjobban integrálni.

Tárgyszavak: globalizáció, migráció, kumulatív okság, világrendszer-elmélet, modernizációs elmélet, külföldi tőkebefektetés

Melegh Attila, KSH Népességtudományi Kutatóintézet
Kommunikáció és Szociológia Intézet, BCE
E-mail: melegh@demografia.hu

Csányi Zoltán, Központi Statisztikai Hivatal
E-mail: zoltan.csanyi@ksh.hu

BEVEZETÉS

A globalizáció folyamatában az egyik legfontosabb elem a piaci nyitás, a szabadpiaci átalakulást szolgáló gazdaságpolitika és a tőke szabad mozgásának a biztosítása (Czaika–de Haas, 2015; Harvey, 2005). E tekintetben az 1980-as évektől a 2010-es évekig tartó időszakot nevezhetjük a globalizációs nyitás időszakának, vagy történeti szempontból egy új globalizációs ciklusnak, amelynek az előrehaladtával a világ demográfiai folyamatai, különösen a migrációs folyamatok nagyon sajátos átalakulást mutattak, amit könnyedén összefüggésbe lehet hozni a globalizáció és a migráció körüli viták felerősödésével (Chase-Dunn et al., 1999, 2000). A globalizáció időszakában a migráció népességarányos szintje jelentősen megnőtt. Míg 1990-ben valamivel több mint 153 millió fő, a világ össznépességének 2,87%-a élt a születési országán kívül, 2019-re ez a szám 271 millió fölé, 3,52%-ra nőtt[1]. Globálisan nézve a vizsgált időszakban az elvándorló népesség körülbelül 78%-kal emelkedett, és magasabb ütemben nőtt, mint a világ össznépességének a száma, amely ugyanezen periódusban lényegében a másfélszeresére gyarapodott.

[1] Az UN DESA International Migrant Stock és World Population Prospects adatai alapján. A gyorsulást megkérdőjelezi Czaika és de Haas, de munkájukban e szerzők az 1960 és 2000 közötti arányszámokat vették figyelembe, míg a mi elemzésünk az 1990 utáni időszakra vonatkozik (Czaika–de Haas, 2015).

A globális elvándorlás arányának elmúlt évtizedeket jellemző gyorsuló ütemű növekedése olyan magyarázatot igényel, amely a globalizáció sajátosságain, illetve a földrajzi mobilitásra gyakorolt hatásain kívül figyelembe veszi a folyamat időbeliségét is. Ennek a vizsgálatához kutatásunkban három, egymással gyakran versengő, vagy éppen egymást kiegészítő, makroszintű vándorláselméleti paradigmát és azok főbb tényezőit empirikus eszközökkel, a nemzetközi elvándorlási szintekre gyakorolt hatásuk szempontjából vizsgáltuk.[2]

A migrációs elméletek csoportosításának egyik alapvető szempontja, hogy azok a vándorlási folyamatok elindulásával, vagy éppen a migráció önmagát gerjesztő, kumulatív mechanizmusaival kapcsolatosak (Massey, 1999; Massey et al., 1998). Ez utóbbi összefüggések kiemelt fontosságúak a vizsgálatunk szempontjából, hiszen a nemzetközi vándorlás az időbeliségét tekintve a globális világgazdaság szerves részeként annak egyszerre az oka és a következménye is. Ezzel összhangban az utóbbi évtizedek migrációs folyamatainak megértése sem lehetséges a kumulatív hatások figyelembevétele nélkül. Jelentőségének megfelelően a kumulatív okság képezi a kutatásunk egyik kiindulópontját.

A második, általunk kiemelt vándorláselméleti megközelítés szerint az elvándorlás szintje az adott ország gazdasági-társadalmi modernizációs átalakulásával, a modernizáció szintjével hozható összefüggésbe. A tranzíciós elméletek a modernizáció általános folyamatának részeként írják le a vándorlási folyamatok átalakulását és az el- és bevándorlási szintek változását (Zelinsky, 1971; de Haas, 2010a, 2010b). Ezen elméletek empirikus vizsgálatát nehezíti, hogy az átalakulási folyamat, a „modernség" mibenléte és mérhetősége körül nincs konszenzus.

A harmadik, a világrendszer-elméletekből ismert szempontrendszer tényezői az egyes országok piaci nyitásával, a globális és hierarchikus piaci gazdasági rendszerbe való belépésével, illetve ez utóbbiban betöltött strukturális helyével függnek össze (Massey, 1999; Sassen, 1988, 2006; Czaika–de Haas, 2015). Ezek vizsgálata során elsősorban a külföldi működőtőke beáramlás és a világkereskedelemben való részvétel mértékéből, a szabadpiac térnyeréséből, illetve ezen tényezőknek a kibocsátó országokra gyakorolt gazdasági-társadalmi hatásaiból indultunk ki.

Miközben a fő kérdésfelvetésünk az egyes paradigmákhoz köthető tényezők vándorlásra, illetve a vándorlási szintek és minták változására gyakorolt hatásaira vonatkozik, a jelenség komplexitásának és időbeliségének következtében a

[2] Az általunk is felhasznált tényezők és szempontok jó összefoglalását adja globalizációs hipotézisként Czaika és de Haas (2015, pp 284–86).

fent említett elméletek számos tényező tekintetében fedik egymást. Egyéb támpontok hiányában úgy tűnik, hogy nehéz például annak az eldöntése, hogy a relatív jövedelmi szintek változását a migrációs folyamatokkal kapcsolatos hatásmechanizmusaik tekintetében a modernizációhoz, vagy éppen a világrendszer adott strukturális összefüggéseihez köthető magyarázótényezők közé soroljuk, hiszen mindkét elmélet megfogalmazhat hasonló feltevéseket. Ilyen például a közepes jövedelmi kategóriájú országok magasabb elvándorlási szintje. E probléma kiküszöbölésére – az egyes paradigmákhoz kötődő modellek mellett – egy teljes, minden felhasznált jellemzőt tartalmazó, sokváltozós modellben is vizsgáltuk a folyamatokat, és külön figyeltünk arra, hogy az egyes közös változók a különböző modellekben mennyire illeszkedtek az adott tényezőegyüttesbe, és javult-e a magyarázóerejük.

Kutatásunkat az időbeliséggel, a történetiséggel kapcsolatos kettős megközelítésünk is különlegessé teszi. Nem pusztán az egyes tényezők „azonnali" (keresztmetszeti) migrációs hatásaira voltunk kíváncsiak, hanem – korábbi irodalom alapján feltételezve, hogy e hatások időben eltolódva jelentkeznek – a vizsgálatunkat 5, 10 és 15 éves időtávokon végeztük el (Sanderson–Kentor, 2008). Az eddigi kutatásoktól eltérően az egyes változók adott időpontra vonatkozó abszolút értékei helyett ezek különböző időintervallumokra vonatkozó növekményei kerültek a kutatásunk középpontjába. Ily módon a globalizáció kontextusában a nemzetközi migráció dinamikusabb látleletéhez jutottunk, amely a vándorlás folyamatainak a változásait az azokat magyarázni hivatott tényezők korábbi, referencia-időszakon belüli változásaival hozza összefüggésbe.

Főként az ENSZ-adatbázisok adatainak felhasználásával, összesen 77 közepes és nagy (azaz másfél milliónál több lakossal rendelkező) országból álló, és a nagyobb régiókat lefedő mintánkon úgy végeztünk log-lineáris regressziókat, hogy ezekből az 1990 és 1995 közötti időszak gazdasági-társadalmi változásainak, a nemzetközi migráció 1995–2000, 1995–2005 és 1995–2010 közötti alakulására gyakorolt hatásait illetően vonhassunk le következtetéseket. Eredményeink azt mutatják, hogy bár az egyes elméleti megközelítések mindegyike segíti a történeti változás megértését, mégis a globalizációs nyitásra koncentráló, a világrendszer-elmélethez köthető modell bír a legnagyobb magyarázóerővel, és ez a modell tudja a legjobban integrálni a más paradigmákkal közös tényezőket is. Tehát a kumulatív mechanizmusok (a migráció útfüggősége), a modernizációs folyamatok (a migrációs képesség növekedése) és a globalizációs nyitás egyes tényezőinek sokszor meglepő együttállása, konstellációja a meghatározó, amely összefüggéseket egy több ponton módosítandó világrendszer-elmélet tud a legjobban integrálni.

1. ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS KAPCSOLÓDÁSAIK

1.1. KUMULATÍV OKSÁG

A migrációs szintek folytatólagos növekedésében az egyik legfontosabb tényező, hogy a migráció önmagát gerjesztő, kumulatív folyamat. Az elvándorlás már meglévő szintje kihat a további vándorlási folyamatok alakulására. A migráció hálózatos szerveződése – összhangban a társadalmitőke-elméletekkel – segíti az információ terjedését, a migrációs költségek csökkentését, a pszichoszociális problémák kezelését, és így újabb migrációs döntések megszületését. (Sik, 2011; Massey, 1999; Collier, 2013; Portes–Böröcz, 1989; Portes, 1995; Salmenhaara, 2009). A kumulatív okság egyben össze is épülhet a világrendszer-elemzésből következő tényezőkkel, hiszen az ott kiemelt migrációtörténeti kapcsolatrendszer felfogható a tartós történeti egyenlőtlenségek, a korábbi időszakok koloniális és migrációs kapcsolatainak hálózatos leképződéseként (Portes–Böröcz, 1989). Továbbá még a modernizációs tényezőkkel sem inkompatibilis, hiszen ez a megközelítés is azt hangsúlyozza, hogy az átalakulás öngerjesztő és önfenntartó folyamatokból áll.

A nemzetközi migráció folyamatait egyfajta intézményesedés is kíséri, ami szintén szerepet játszik a tömeges migrációs folyamatok fennmaradásában. Ezen institucionalista megközelítések szerint a vándorlással párhuzamosan kialakulnak annak formális és informális intézményi keretei, amelyek az egyes államok migrációval kapcsolatos jogszabályi, intézményi háttere mellett magukban foglalják többek között a bevándorlók beilleszkedését segítő ügynökségek, civil szerveződések vagy éppen az embercsempész-hálózatok létrejöttét is, amelyet Xiang és Lindquits a migráció infrastruktúrájának fejlődéseként írt le (Massey et al., 1998; Xiang–Lindquits, 2014).

Antropológiai megközelítésben a kumulatív okság részét képezi az elvándorlás kultúrájának kialakulása is (Klute–Hahn, 2007; Hárs, 2018). E bonyolult összefüggés szerint egyes társadalmak a vándorlókkal interakcióban alakítják ki az el- és bevándorlással kapcsolatos kulturális normákat és hiedelmeket. Az elvándorlás elfogadottsága vagy elutasítottsága, mint a korábbi történeti tapasztalatok kulturális kicsapódásai, illetve önmagában az a tény, hogy mennyire magasak a történetileg felhalmozódott migrációs szintek, komolyan kihathatnak a migráció további alakulására. Miközben e nehezen mérhető köztes hatások empirikus elemzése komoly akadályokba ütközik, az elvándorlás korábbi szintjeinek figyelembevételével mód nyílik a kumulatív okság – és az

ennek kapcsán felmerülő, nem számszerűsíthető tényezők – kontrollálására. Az alábbi elemzés éppen ezt teszi, és a migrációs szint 1995 utáni változásainak esetében magyarázótényezőként veszi figyelembe az 1990 és 1995 közötti népességarányos elvándorlási szinteket.

1.2. A MODERNIZÁCIÓS TÉNYEZŐK ÉS A MIGRÁCIÓS KÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE

A hetvenes években megjelent modernizációs-migrációs átmenetelméletek szerint a modernizáció általános folyamatának a részeként kell értelmezni a vándorlási folyamatok változásait (Zelinksy, 1971; de Haas, 2010a). E széles körű társadalmi változások magukban foglalják a mobilitási szintek növekedését és a migrációs mintázatok transzformációját is (például a nemzetközi vándorlásnak a belföldi vándorlással, vagy éppen a cirkuláris mozgásoknak a hosszú távú, letelepedési célú migrációval szembeni térnyerését). Jelen kutatásunkban az elvándorlási szintek változására összpontosítunk, és így azon modernizációs tényezők beazonosításával próbálkozunk, amelyek igazolhatják, hogy az adott értelmezési keretben fejlettebbnek minősülő államokat általában magasabb mobilitás jellemez, azaz modernségük részévé válik a szabadabb mozgás. Fontos megjegyeznünk ugyanakkor, hogy ezen elméletek egy része inflexiós pontként, „migrációs púp"-ként írja le a fejlettség/modernizáció egy meghatározott szintjét, amely felett a további fejlődés már nem az elvándorlás növekedésével jár együtt, hanem a bevándorlás növekedését és a migrációs minták átalakulását eredményezi (Faini–Venturini, 2008; de Haas, 2010a; Fassmann et al., 2014). Globálisan nézve a világ össznépességének arányában megadott elvándorlási ráta növekedése egyszerre köthető az azonos időben egyre nagyobb kibocsátást produkáló modernizálódó országok és a modernizáció előrehaladottabb szintjén álló országok migrációs aktivitásához.

Az általános modernizációs átalakulás lehetséges indikátorai között meg kell említenünk például a városiasodást, a mezőgazdasági munka háttérbe szorulását, az individualizációt, a jövedelemszintek emelkedését, a termékenység csökkenését, az írni-olvasni tudás és iskolázottság növekedését, vagy éppen az ezeket átfogó, komplex fejlődési indexeket (lásd például Human Development Index). Jelen elemzésben ezek közül csupán néhányat fogunk szemügyre venni, mielőtt más történeti változásokkal együtt többváltozós elemzésben tesztelnénk, hogy az e folyamatokban bekövetkező változások miként gyakoroltak hatást a migrációs szintekre.

Termékenység

Zelinsky már a hetvenes évek elején felhívta a figyelmet arra, hogy – szemben a malthusiánus érveléssel – nem a magas termékenységből fakadó népességnyomás, hanem kontraintuitív módon, éppen a termékenységcsökkenés teszi mobilabbá az emberiséget (Gosh, 1963; Zelinsky, 1971; de Haas, 2010a, 12, 27, 30). Hein de Haas a migrációs átmenetek tesztelésekor ezt a hipotézist hosszú, több évtizedes időtáv beépítésével, az emigrációs szintek esetében többváltozós elemzésben igazolta is. Bár megjegyzendő, hogy mindezt nem tartotta oksági szinten értelmezhetőnek, és a háttérben meghúzódó valódi társadalmi okokra hívta fel a figyelmet, illetve emlékeztetett a változók közötti túl erős kapcsolatra, a multikollinearitásra.

1. ábra: A teljes termékenységi arányszám és az elvándorlási arány a világon, 1990-2019

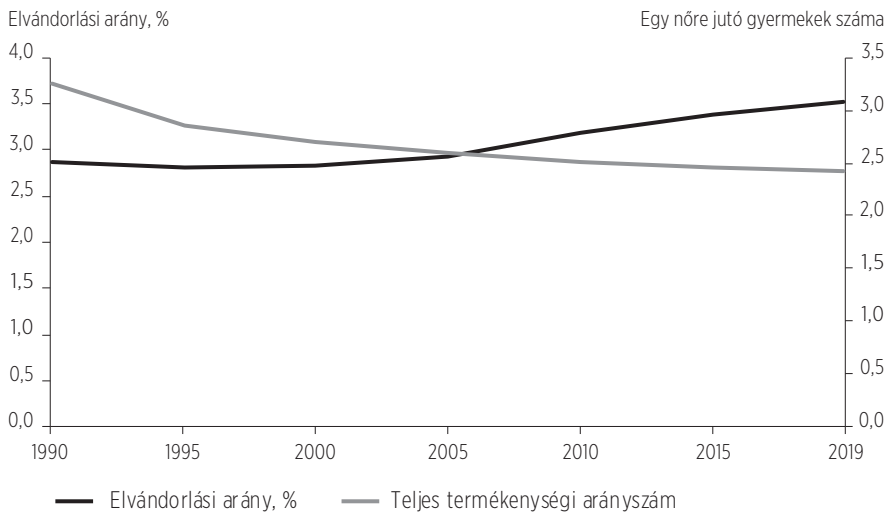

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai alapján (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

Az 1. ábra mutatja a globalizáció korában, a világ egészében a teljes termékenységi arány és az elvándorolt állomány népességen belüli arányának az alakulását. Feltételezhető, hogy a termékenység csökkenése a mögötte álló folyamatok – a rurális szektorok hosszú távú visszaszorulása, az iskolázottság, különösen a nők képzésének előrehaladása – révén a népesség mobilitását is megnövelte. Ehhez az átalakuláshoz a városba áramlás, a nők falusi hatalmi szerkezetek aló-

li felszabadulása is hozzájárulhatott (Demény–McNicoll, 2006; de Haas, 2010a; Wilson, 2001; Sen, 1999). Megjegyezzük, hogy a modernizációhoz kapcsolható fenti tényezőegyüttes nemcsak egy általános társadalmi átalakulás folyamatát mutatja, hanem fontos szerepe lehet a történeti-strukturális alapon érvelő világrendszer-elméletek szempontjából is, amelyek a kapitalista piacgazdaság és a piacosodás hasonló irányú társadalomalakító szerepét hangsúlyozzák.

Az egy főre jutó GDP

A világgazdaság növekedése messze meghaladja a népességnövekedés mértékét. A 2. ábrán megfigyelhetjük, hogyan viszonyult egymáshoz 1990 és 2019 között a világ egy főre jutó GDP-jének[3] növekedése (2015-ös konstans USA dollárban kifejezve) és a globális migrációs ráta alakulása. Jól látható, hogy a 2000-es évektől a két változó igen hasonló dinamika szerint alakult. Feltételezhető, hogy a jövedelemszint abszolút értelemben vett növekedése is szerepet játszott a migrációs szintek emelkedésében, hiszen ez teszi lehetővé, hogy egyre több és több ember kifizethesse a földrajzi mobilitás költségeit, amennyiben ez utóbbiak nem növekednek a jövedelmeknél gyorsabban (Xiang–Lindquits, 2014).

A jövedelmi szintek abszolút változása mellett a modernizációs elméletek egy további tényezője a jövedelmek egymáshoz viszonyított, relatív alakulása és a jövedelmek esetleges konvergenciája.[4] Miközben a globalizáció korában egyértelműen nőtt a nemzetközi vándorlás intenzitása, a relatív jövedelmek alakulásának vizsgálata és értelmezése szempontjából a következő forgatókönyvek lehetségesek. Amennyiben az országok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentek, azaz globálisan az egy főre jutó GDP-k konvergenciája figyelhető meg az adott időszakban, akkor egy általános modernizációs átalakulás jelenlétét feltételezve következtethetünk a modernizációs elméletek helytállóságára. Amennyiben a vándorlási szint emelkedése növekvő globális jövedelemegyenlőtlenségek mellett következett be, akkor inkább a strukturális, pl. a világrendszer-elméletek által adott magyarázatok alkalmazhatósága tűnik az elfogadhatóbbnak.

[3] Habár, mint ahogy Skoglund és Csányi (2019) rámutattak, a háztartások egy főre jutó, rendelkezésre álló jövedelmének alakulása nem feltétlenül követi az egy főre jutó GDP változásait, jelen dolgozatban feltételezzük, hogy ez utóbbi alkalmas a tényleges gazdasági jövedelmek alakulásának az illusztrálására.

[4] Meg kell jegyeznünk, hogy nyíltan vagy burkoltan szinte mindegyik migrációs elmélet a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásában látja a vándorlás egyik fő mozgatórugóját (de Haas, 2010a, 14). A szerepükkel kapcsolatos egyik leggyakoribb kritika, hogy nem annyira a tényük, mint inkább a velük kapcsolatos percepciók határozzák meg az egyéni vándorlási döntések kimenetelét. Az emberek általában tisztában vannak az egyes országok fejlettsége közötti különbségekkel (Thornton, 2012; Melegh et al., 2013, 2016). Ennek értelmében vizsgálatunk során eltekintettünk az egyéni percepciók vizsgálatától.

2. ábra: Az egy főre jutó GDP (2015-ös konstans USD) és az elvándorlási arány a világon, 1990-2019

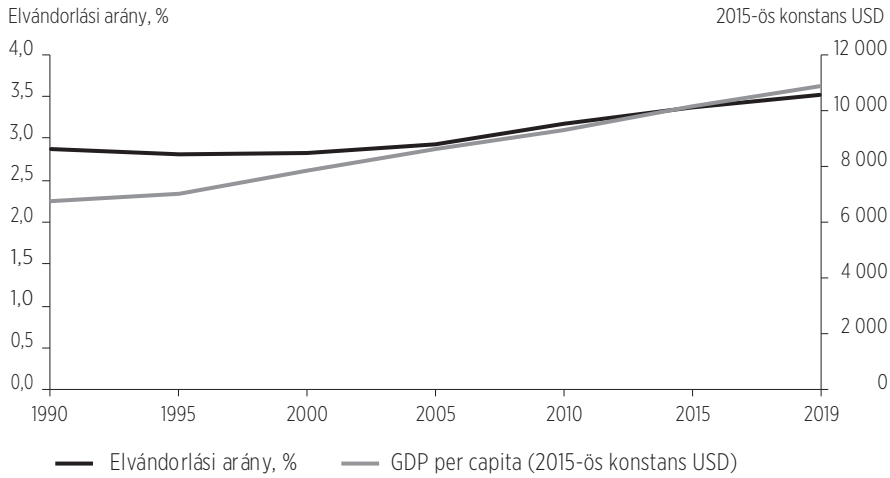

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp) és az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

Az egyes országok egy főre jutó GDP-jének világátlaghoz mért arányából következtethetünk azok egyenkénti relatív jövedelmi pozícióira is. Ezek vizsgálatánál az előző bekezdésben bemutatott globális szintű megfontolásokkal szemben a következő migrációelméleti összefüggésekkel kell számolnunk:

- amennyiben a megfigyelt országok relatív jövedelmi pozíciójának javulásával együtt lineárisan növekszik az elvándorlás, úgy a modernizációs elmélet általában igaz, hiszen a relatíve javuló migrációs képesség növekvő elvándorláshoz, globális munkaerőpiaci aktivitáshoz vezet.
- Ha a jövedelmi pozíció javulása nincs pozitív lineáris kapcsolatban az adott ország elvándorlási arányának változásával, hanem jövedelemkategóriánként eltérően alakul, és a közepes jövedelmi kategóriában nő leginkább az elvándorlási arány, akkor a migrációs púp elmélete tűnik igazolhatónak. Ki kell emelnünk azt is, hogy amennyiben az elvándorlás bizonyos jövedelemkategóriákhoz köthető, akkor az ilyen helyzetek leírására a strukturalista, világrendszer-elméletek is alkalmazhatóak, hiszen mind a púp-, mind a világrendszer-magyarázatból arra következtethetünk, hogy a legmagasabb elvándorlási arány a nem túl szegény és nem túl gazdag, közepes jövedelmű, azaz a félperifériás országokhoz köthető (Melegh, 2013a, 2013b; de Haas, 2010a, 2010b). Abban az esetben, amikor az elvándorlás növekedése romló relatív jövedelmi pozíció mellett következik be, vagy a

jövedelmi pozíció vesztésére nem következik be komolyabb elvándorlási hullám, akkor valószínűleg helyesebb alternatív elméletek interpretációs lehetőségeire támaszkodni.

3. ábra: A világ országainak egy főre jutó GDP-ben mutatkozó egyenlőtlensége: az átlagtól való átlagos eltérés abszolút (2015-ös konstans USD) és relatív (%) mértéke

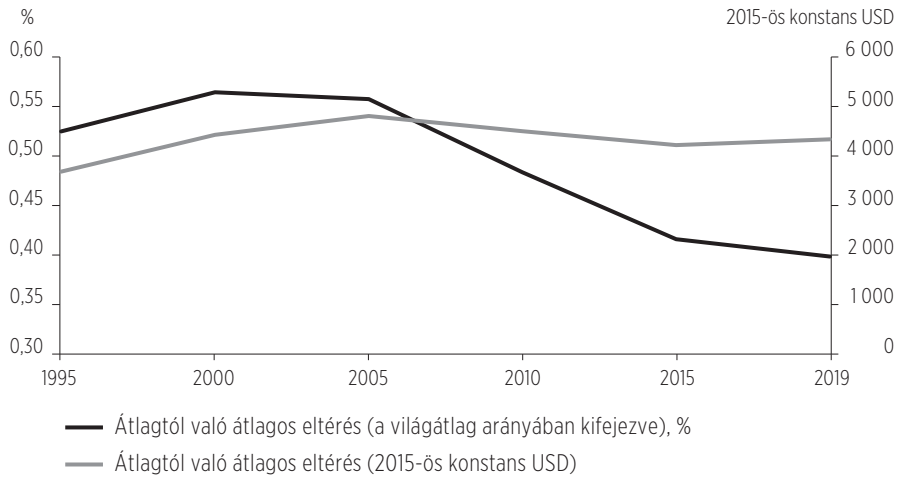

Forrás: saját ábra az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

A 3. ábrán a világ országainak egy főre jutó GDP-jében mutatkozó egyenlőtlenségek abszolút és relatív mértékét láthatjuk. A vizsgált időszak első szakaszában mind a relatív, mind az abszolút eltérések növekedtek. Ezt követően a relatív eltérések előbb kismértékben, majd 2005-től jelentősen csökkentek, miközben az átlagos abszolút eltérések egészen 2005-ig lassan növekedtek, azt követően pedig lassan csökkenni kezdtek. A népességhez viszonyított globális migrációs szintek is a 2005-öt követő években lódultak meg. Ebből kétféle következtetést vonhatunk le: az első szerint az egyenlőtlenségek relatív növekedése nem, míg annak csökkenése a migráció azonnali, népességarányos növekedését idézi elő. Ez pedig a modernizációs hipotéziseket látszik erősíteni: a globális gazdasági növekedés – amennyiben konvergenciával jár együtt – egy általános modernizációs folyamat révén megnövelheti az emberek mozgási képességét. A második lehetséges következtetés szerint, a strukturalista elméletek alapján a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése késleltetve fejti ki a hatását, és mintegy tízéves időbeli csúszással kell számolnunk.

Iskolai végzettség

A demográfiai viselkedés szempontjából a modernizációs összefüggések között kiemelt helyet foglal el a humán tőke, azaz az átlagos iskolai végzettség növekedése. A termékenységgel kapcsolatos érvelésünknél is hangsúlyoztuk e tényezőt, különösen a nők körében. A migrációval kapcsolatos közvetett hatása miatt már Zelinsky (1971) is felhívta a figyelmet arra, hogy az iskolázottság növeli a migrációhoz szükséges információk megszerzésének a képességét. Az iskolában töltött évek globális átlagát a nemzetközi vándorlás kontextusában ábrázoltuk a 4. ábrán. Jól megfigyelhető, hogy miközben a migrációs szintek növekedése megállt és stagnált az 1990-es években, addig az iskolázottsági szintek már jelentős emelkedésnek indultak. A két trend a 2000-es évektől mutat azonos dinamikát, felvetve e két globális folyamat asszociációjának a lehetőségét.

4. ábra: Az iskolában töltött évek átlagos száma és az elvándorlási arány a világon, 1990-2019

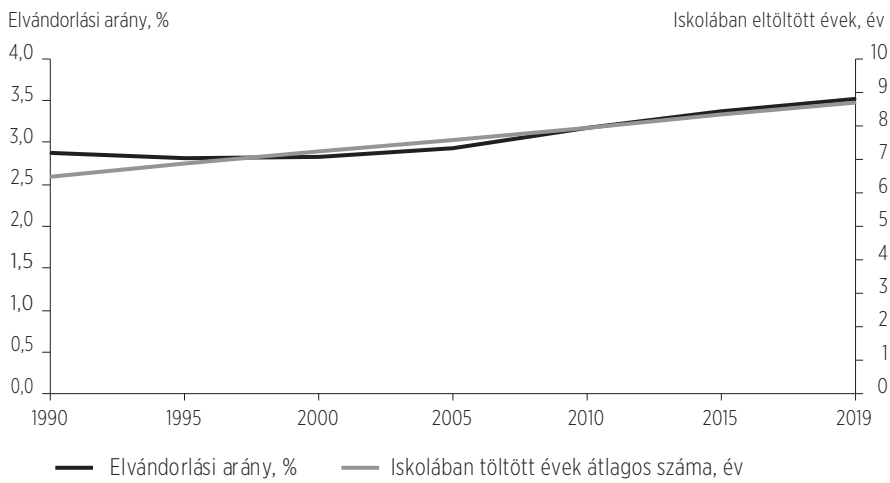

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp) és a Wittgenstein Centre Human Capital Data Explorer alapján (http://dataexplorer.wittgensteincentre.org).

A mezőgazdasági foglalkoztatottság

A modernizációs elméletek egyik központi eleme a rurális rendszerek leépülése, a paraszti világ felbomlása, és a lakosság városokba áramlása, amely folyamatoknak óriási jelentőséget tulajdonítanak nemcsak a társadalmi és demográfiai visel-

kedés terén, hanem a mobilitási szintek emelkedésében is (Zelinsky, 1971; de Haas, 2010a). E tényező a világrendszer-elmélet esetében is kulcsfontosságú, hiszen a kapitalizmus megjelenése éppen az agrárfoglalkoztatottság átalakulásával és a bérmunka elterjedésével szakítja ki az embereket a lokális társadalmi-gazdasági rendekből, és teszi őket mobilabbá. Globális szinten a két folyamat ollószerűen követi egymást, azaz az agrárfoglalkoztatottság csökkenését nagyon pontosan, inverz módon leképezi a migrációs szint növekedése *(lásd 5. ábra).*

5. ábra: A mezőgazdasági foglalkoztatottság és az elvándorlási arány a világon, 1990-2019

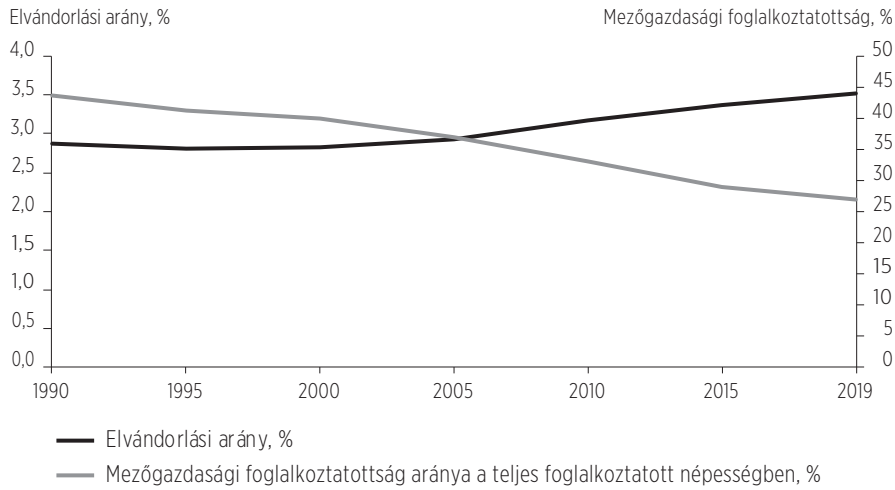

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp) az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

1.3. A GLOBALIZÁCIÓS NYITÁSSAL ÉS A VILÁGRENDSZER-ELMÉLETTEL ÖSSZEFÜGGÉSBE HOZHATÓ TÉNYEZŐK

Szintén a hetvenes években jelentek meg a migráció történeti-strukturalista, a világrendszer-elméletre épülő magyarázatai, amelyek a világ strukturális egyensúlytalanságainak és a piaci folyamatok térnyerésének a vándorlási folyamatokra gyakorolt döntő hatását emelik ki. Ezek értelmében a migrációs szintek emelkedése – a globalizáció kontextusában – a piacgazdasági nyitás és a hozzá kapcsolódó intézmények megjelenésének a következménye (Massey, 1999). Ez a piaci behatolás magában foglalja mind a kapitalista világrend térnyerését, mind az egyes országok-

nak a globális piacokra történő belépését és a tőke szabadabb mozgását. Ezeknek az egyes társadalmakon belül bekövetkező, igen összetett hatásai révén átalakul a vándorlási folyamat, illetve új vándorlási mintázatok jönnek létre. Fentebb – mintegy utalásul az egyes paradigmák közötti átfedésekre – a modernizációs tényezők tárgyalásánál több helyen is kitértünk arra, hogy a modernizációs tényezők egy része, elsősorban a jövedelmek és a mezőgazdasági foglalkoztatottság alakulása jól értelmezhető a világrendszer-elmélet keretein belül is. Emiatt a jelen alfejezetben csak olyan tényezőket sorolunk fel, amelyekről az eddigiekben nem esett szó.

A piaci nyitás és a tőke szabadabb mozgása

A politikai-demográfiai helyzet történeti változása és a migrációs szintek emelkedése összekapcsolható a globális gazdaság nyitási (globalizációs) ciklusának más elemeivel is. Amennyiben a GDP-összértékre rávetítjük a viszonylag jól számba vehető külföldi közvetlen tőkebefektetések értékét (FDI), akkor ez az arány ciklikusan változott 0,5 és 10% között (Chase-Dunn et al, 1999, 2000; Solimano–Watts, 2005). A legutóbbi emelkedési ciklus az 1970-es évektől indult meg. Ez az indikátor már csak azért is fontos lehet a számunkra, mert a migráció világrendszer-elmélete szerint a külföldi tőke nagyobb arányú megjelenése olyan folyamatokat indít el, amelyek összességében emelik az elvándorlás intenzitását.

A globalizáció és az új nemzetközi munkamegosztás következtében a gazdasági tényezők kapcsolódási rendje és a gazdasági integráció megváltozik a piacosodó térségben (Sassen, 1988,2006; Czaika–de Haas, 2015). A korábbi gazdasági és munkastruktúra összeomlik, a paraszti tömegek felbomlásával felerősödik a bérmunkássá válás folyamata, a hagyományos mezőgazdasági önfoglalkoztatás lecsökken *(lásd 5. ábra)*. Az agrárszektor kommercializálódik, növekszik a vidékről városba áramlás, és az így előálló munkaerőpiaci feszültségek szétterjednek az adott országban. Jelentősen emelkedik a nők ipari foglalkoztatottsága a betelepülő tőke által is generált új iparosodás folyamatában. Ez, amennyiben növeli a munkanélküliséget a férfiak között, elvándorlást eredményezhet az utóbbiaknál, akik a rosszul jövedelmező agrármunka helyett a patriarchális viszonyoknak is jobban megfelelő elvándorlás mellett dönthetnek. Továbbá, a befektetések révén közvetlen szervezeti munkakapcsolatok jöhetnek létre a külföldi vállalatokkal, amelyek hozzájárulnak a kulturális, ideológiai kapcsolatok megerősödéséhez, illetve a fogyasztási szokások globális elterjedéséhez. Megjegyzendő, hogy a Kelet-Európában, Ázsiában és Közép-Amerikában létező ipari, nemkapitalista rendszerek is részben sajátos, ugyanakkor részben hasonló átalakuláson mehettek át a tőke szabad mozgásán alapuló piacgazda-

ságokra való áttéréssel, az ottani gazdasági és munkaviszonyok összeomlásával (Melegh, 2013b; Melegh–Sárosi, 2016). Globális szinten ez volt az adott időszak talán legnagyobb jelentőségű átalakulása.

Könnyen belátható, hogy a külföldi tőkebefektetések szintjének és súlyának emelkedése előtt olyan intézményi és gazdaságpolitikai változtatásokra van szükség, amelyek a tőke beáramlását lehetővé teszik. Ez pedig a nyitásnak megfelelő pénzügypolitikát, a nemzeti és a külföldi árak összekapcsolását, a nemzeti szubvenciók leépítését, a nemzeti versenytárscégek felvásárlását, és a tulajdonosi profit esetleges kivételét jelenti (Harvey, 2005, pp. 2–4). Az ilyen változás különösen éles fordulatot jelenthet az olyan országokban, ahol korábban ez a „védettség" nagyobb volt, vagy éppen nem rurális, hanem ipari, nemkapitalista gazdasági rendszer volt uralmon, mint például a szocialista blokkban. Tehát a külföldi tőkebefektetések megjelenése előtt is már van egy globalizációs, a gazdaságot alapjaiban átalakító előkészítő szakasz (Melegh, 2013b; Melegh–Sárosi, 2016). A migrációs szakirodalom kifejezésével „gyökérvesztésről", Polányi Károly szavaival „kiágyazásról" beszélhetünk (Block, 2001). A döntéshozók a piaci viszonyok érvényesítése miatt leépítik az adott csoportok stabilabb és nem piaci kapcsolatokon alapuló társadalmi védőhálóját. Ekkortól nőhet meg a migráció intenzitása, habár e hatás kibontakozása időbe telik. Azt is fontos látni, hogy amint a külföldi tőke, vagy az azt szolgáló gazdaságpolitika már részben „kiágyazta" a vonatkozó csoportokat, megingatta a korábbi helyi struktúrákat, akkor megindulhat a migráció, és e folyamata már követheti a saját autonóm kumulatív oksági folyamatait is a globális egyenlőtlenségi rendszerekben. Összefoglalva, ezen elmélet szerint a globalizáció következtében a tömeges migráció strukturális feltételei változnak meg, azaz a globális gazdasági nyitás közvetett módon, időbeli késleltetéssel fejti ki a hatását a migrációs folyamatokra.

Sanderson és Kentor (2008) többváltozós elemzéssel igazolta ezt az időbeli csúszást. Egy szűkebb mintán és egy korábbi időszakra vonatkozó elemzésükben kimutatták mind a külföldi működőtőke GDP-arányos felhalmozott szintjének, mind az évenkénti beáramlásának a fejlődő országok 10–15 évvel későbbi vándorlási egyenlegére gyakorolt hatását. Megjegyezzük, hogy a szerzőpáros szerint a beáramlás rövid távon pozitív irányba tolta le a korábban negatív vándorlási egyenlegeket, és csak a külföldi tőke állományi szintjeinek (tőkeállomány/GDP) növekedése mozdította a vándorlási egyenleget negatív irányban. Az általuk is elemzett összefüggéseket a 6. ábrán ábrázoltuk globálisan, 1990 és 2019 között. Jól látható, hogy az 1980-as évek közepétől a külföldi tőke beáramlásának a szerepe jelentősen megnőtt a világban, majd az 1990-es évek végén és a 2000-es évek második felének válságáig újabb és újabb nekilódulásnak lehettünk a tanúi.

Azt is láthatjuk, hogy némileg később a globális elvándorlási szint is emelkedik. Tehát felvethető egy késleltetett kapcsolat a tőkeáramlás és a migráció között, amit az alábbiakban majd igazolunk is.

6. ábra: Az elvándorlási arány és a külföldi működőtőke beáramlásának (6.1. ábra), illetve a felhalmozott szintjének (6.2. ábra) 10 évvel korábbi, GDP-arányos szintje a világon, 1990 (1980)–2019 (2010)

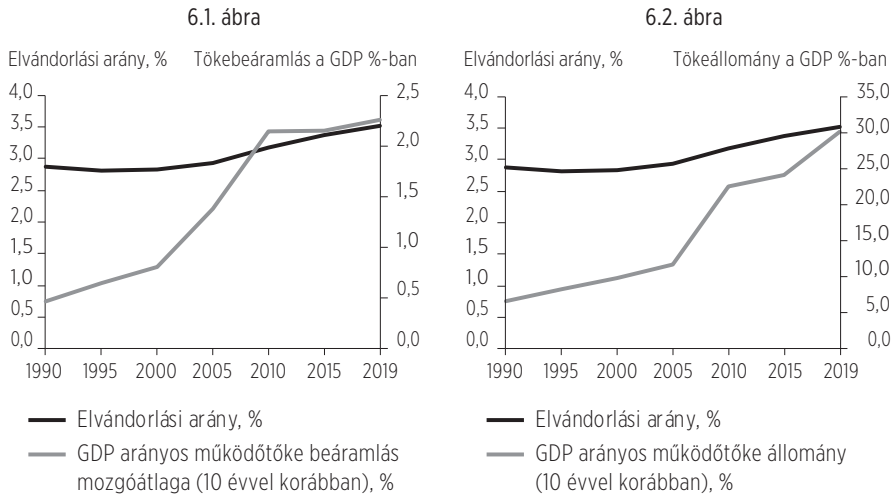

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp) az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

Export

A világrendszer-elmélet a migráció emelkedését összeköti az exportorientált ágazatok növekedésével, amelyek főképp a mezőgazdaságban indítottak el jelentős munkaerőpiaci folyamatokat (Sassen, 1988,2006). Ezért Chase-Dunn et al. (1999, 2000) kereskedelmi globalizációs, azaz GDP-arányos importmutatójának mintájára az elemzést elvégeztük az export GDP-hez viszonyított arányára nézve is. Ez az összefüggés a gazdasági nyitottság, a kereskedelmi globalizáció révén közvetett formában, éppen a „kiágyazási" folyamatok révén érvényesülhet (Stalker, 2000). Sőt, mint azt a 7. ábrán láthatjuk, a vándorlási arány és az export rátája összességében – a világrendszer-elmélet érvelésének ellentmondva – eltérő dinamikákat követett az elmúlt évtizedekben: az 1990-es években a vándorlás növekedése stagnált, miközben az export révén mért gazdasági nyitottság egyre nőtt. Ezzel szemben 2005-től a két folyamat dinamikája éppen ellenkezőképpen alakult.

7. ábra: A GDP-arányos export és az elvándorlási arány a világon

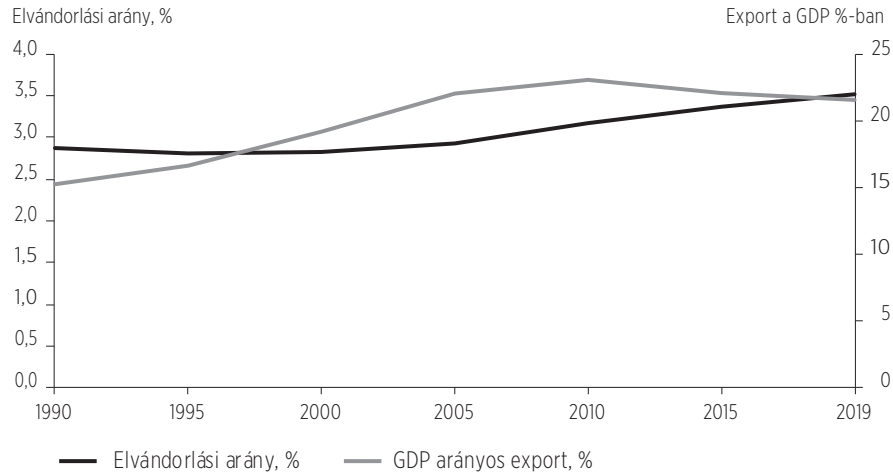

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp) és az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

2. TÖBBVÁLTOZÓS TÖRTÉNETI MODELLEK KIDOLGOZÁSA

Az elemzés legfontosabb kérdésfelvetése a globális elvándorlási arány növekedésének komplex történeti magyarázata: a globalizáció kezdeti időszakának mely gazdasági-társadalmi változásai fejtettek ki szisztematikus hatást a későbbi időszakokban a teljes elvándorolt állomány változására az adott országok össznépességének arányában kifejezve. Bár az elemzés során Sanderson és Kentor (2008) elemzése több szempontból is irányadó volt, kutatásunk nagyban eltért ettől. Míg a fent említett szerzőpáros az 1985 és 2000 közötti időszakot vizsgálta, mi az 1990 és 2010 között eltelt évtizedekre összpontosítottunk. Ennél fontosabb azonban, hogy a vizsgálatunk során nem az egyes magyarázótényezők abszolút értékei, hanem a globalizációs nyitás periódusa (1990–1995) alatt történő változásai által indukált, az elvándorlási arányban később bekövetkezett változásokat elemeztük három időtávon: 1995 és 2000, 1995 és 2005, illetve 1995 és 2010 között. További fontos különbség, hogy a kutatásunk során nem a vándorlási egyenleg változására kerestünk magyarázatot, hanem az elvándorolt (születés szerinti) migránsállománynak az adott össznépességhez viszonyított arányában bekövetkező változásaira.

Kiindulópontunk szerint tehát a globális elvándorlási szintek emelkedése a kilencvenes évek második felében és azt követően, a kumulatív és modernizációs folyamatok mellett a világrendszer-elméletből ismert összefüggések valamilyen együttesének tudható be. Várakozásaink szerint e tényezők hatásai időben eltolódva jelentkeznek, ugyanakkor az idő előrehaladtával fokozatosan gyengülnek. A magyarázóváltozók körét a fent már bemutatott három, részben egymással vitatkozó, részben egymást kiegészítő paradigma alapján választottuk ki, hogy megfigyelhessük ezek magyarázóerejét, illetve hogy megvizsgáljuk, milyen összevont modellel tárhatjuk fel a történeti összefüggéseket. Az egyes tényezők közötti átfedés problémáját úgy is próbáltuk megoldani, hogy melyik elméleti megközelítés az, amely a legteljesebben tudja értelmezni, magához kapcsolni a „közös" tényezőket. Az elemzés során sok változóval kísérleteztünk, ezek egy részét – pl. munkanélküliség, polgárháborús konfliktusok jelenléte, foglalkoztatottsági arány stb. – a végső modellezésnél elvetettük.[5]

Az egyes modellekben használt változókkal kapcsolatos tudnivalókat az alábbiakban foglaltuk össze:

a) *Magyarázott változók*:
   Az egyes országok népességének arányában kifejezett elvándorlási ráta változásai 1995 és 2000, 1995 és 2005, illetve 1995 és 2010 között. A változó számításához felhasznált adatok forrása az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) által közölt vándorlási, illetve népesedési adatok.[6]

b) *Magyarázóváltozók*:
   1) Az egyes országok népességének arányában kifejezett elvándorlási ráta változása a referencia-időszakban, 1990 és 1995 között: e magyarázóváltozó használatának kettős a célja. Egyrészt proxyváltozóként használjuk a kumulatív okság vizsgálatához, másrészt a kihagyott/nem megfigyelt változók okozta torzítások legalább részleges kezelését hivatott szolgálni. A kumulatív okságra vonatkozó hipotézisünk szerint ez a változó pozitív hatást fejt ki a későbbi elvándorlási növekményre nézve mindhárom vizsgált időtávon. A számításhoz felhasznált adatok forrása az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) által közölt vándorlási, illetve népesedési adatok.[7]

[5] Legtöbbjük esetében nem találtunk szisztematikus összefüggéseket, és/vagy magas multikollinearitást tapasztaltunk.
[6] https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp.
[7] Lásd 6-os lábjegyzet.

2) Az egy főre jutó GDP (2015-ös konstans USA dollár) világátlaghoz viszonyított arányának változása 1990 és 1995 között: a modernizációs elméletből következő hipotézisünk szerint a relatív jövedelem növekedése javítja az elvándorlási képességet, azaz pozitív hatással van a magyarázott változóra mindhárom időtávon. E hatás azonban különböző mértékben érvényesülhet a fejlettség eltérő szintjein. A számításhoz felhasznált adatok forrása az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) által közölt adatok.[8]
3) Az iskolában eltöltött évek átlagos számának változása 1990 és 1995 között: a modernizációs elméletekkel összhangban, az iskolázottság és a humán tőke növekedése pozitívan hat az elvándorlásra mindhárom időtávon, azonban e hatás különböző mértékben érvényesül a fejlettség eltérő szintjein. Az adatok forrása a Wittgenstein Centre adatbázisa.[9]
4) A GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlásának (*flow*) változása 1990 és 1995 között: a világrendszer-elmélet szempontrendszere szerint a tőke beáramlása kiváltja a gazdasági struktúraváltást, a helyi gazdasági szerkezet átalakulását és a helyi népesség növekvő bekapcsolódását a migrációs folyamatokba. E változó esetében részben a hiányzó adatok kezelése, részben az egyes értékek extrém fluktuációjának kiküszöbölése érdekében kilencéves, mozgóátlagokat számítottunk az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) által közölt adatok felhasználásával. [10]
5) A GDP arányában kifejezett külföldi tőke összállományának (*stock*) változása 1990 és 1995 között: hasonlóan az előbbihez, várakozásaink szerint, a külföldi tőke állományának felhalmozódása hozzájárul a helyi gazdasági szerkezet átalakulásához, így közvetve a népesség elvándorlásához is. A számításhoz felhasznált adatok forrása az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) adatbázisa.[11]
6) A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli arányának változása 1990 és 1995 között: a modernizációs és a világrendszer-elméletből is ismert összefüggés szerint a munkaerőpiac

[8] https://unctadstat.unctad.org/EN/ Olyan, az elemzésünk szempontjából kiemelten fontos országok esetében, amelyeknél az országhatárok megváltozása vagy a korábbi államalakulatok felbomlása miatt jellemzően 1990-re nem állt rendelkezésre adat, az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, arányosítással pótoltuk a hiányzó értékeket.
[9] http://dataexplorer.wittgensteincentre.org.
[10] https://unctadstat.unctad.org/EN/.
[11] https://unctadstat.unctad.org/EN/. A hiányzó értékeket az időben legközelebbi, rendelkezésre álló adatokkal vagy arányosítással pótoltuk

struktúraváltása és a paraszti népesség csökkenése feltételezhetően növeli a mobilitási szinteket. Az adatok az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) adatbázisából származnak[12].

7) A GDP arányában kifejezett export változása 1990 és 1995 között: az export relatív súlya a globalizációs nyitás mértékét jelzi, várakozásaink szerint az export növekedése hozzájárul elvándorlás fokozódásához. Az adatok az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) adatbázisából származnak.[13]

c) *Egyéb magyarázóváltozók:*

1) A gazdasági fejlettség szintje, azaz az egyes országok világrendszerben elfoglalt helye: mivel a modernizációs és a világrendszer-elmélet szerint az egyes tényezők hatása a fejlettség szintjétől függően alakulhat, ennek kezelésére két dummy változót alkottunk az egy főre jutó GDP (2015-ös konstans USA dollár) világátlaghoz mért arányának alapján. Ezek egyike a periféria (amennyiben az adott ország egy főre jutó GDP-je 1990-ben nem érte el a világátlag 50%-át), a másik pedig a félperiféria országait jelölte (amelyekben az egy főre jutó GDP 1990-ben a világátlag 50 és 150%-a közé esett).[14] Referenciakategóriaként a magországok szerepeltek (amelyekben az egy főre jutó GDP 1990-ben meghaladta a világátlag 150%-át). Mind a migrációspúp-, mind a világrendszer-elmélet szerint az elvándorlás a félperiféria országaira jellemző a leginkább. Várakozásaink szerint e kategóriában érvényesülnek majd a legjobban az egyes magyarázóváltozók. A számításhoz felhasznált adatok forrása az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) által közölt adatok[15].

2) A népességszám 1995-ös értéke: mivel a kibocsátó országok népességszáma befolyásolja mind a népességarányosan kifejezett magyarázott változókat, mind az egy főre számított magyarázótényezőket, szükségesnek láttuk ennek a kontrollálását.

E változók természetes alapú logaritmusértékeinek felhasználásával, többváltozós, időbeli log-lineáris regressziók segítségével mindhárom idősávra, egyenként három modellt építettünk: az egymással részben átfedésbe kerülő

[12] https://unctadstat.unctad.org/EN/. Az adatbázisban nem elérhető, 1990-re vonatkozó adatokat a változó értékeinek számításánál az 1991-es értékekkel pótoltuk.

[13] https://unctadstat.unctad.org/EN/. A hiányzó értékeket az időben legközelebbi, rendelkezésre álló adatokkal vagy arányosítással pótoltuk

[14] E felosztás részben megegyezik Böröcz skálájával, de mi a félperiféria határát nem a világátlag 200, hanem a 150%-ában határoztuk meg (Böröcz, 2009, 75–76).

[15] https://unctadstat.unctad.org/EN/.

modernizációs és globalizációs nyitás (világrendszer-) modelleket, illetve egy összetett, minden változót tartalmazó „teljes" modellt. A kumulatív okságra vonatkozóan nem állítottunk önálló modellt, ehelyett az erre vonatkozó változónkat, az elvándorlási arány referencia-időszaki változását beépítettük a többi modellbe. Így a modernizációs és globalizációs nyitás modelljeink közös magyarázóváltozói a következők lettek: a) az elvándorlási arány változása 1990 és 1995 között; b) az egy főre jutó GDP világátlaghoz mért arányának referencia-időszaki változása; c) az 1995-ös népességszám; d) a periféria és félperiféria dummy-k. A modernizációs modellben ezeken kívül az iskolában töltött évek átlagos számának, illetve a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának referencia-időszaki változását, míg a globalizációs nyitás modelljében a GDP-arányos működőtőke beáramlásának, felhalmozott állományának, illetve az exportnak a változásait vizsgáltuk.

Elemzésünket egy 77 országból álló mintán végeztük el, amely sajátos demográfiai és gazdasági jellegzetességeik miatt *nem* tartalmazta:

- a másfél millió főnél kisebb népességgel rendelkező országokat (Khonje, 2015),
- a világ legszegényebb államait[16], amelyek esetében a tömeges elvándorlás éppen a népesség szegénységénél fogva korlátozott, illetve a külföldi tőkebefektetések is korlátozottak (de Haas, 2010a; Solimano–Watts, 2005),
- illetve azon országokat, ahol a nagyon gyors népességnövekedés tulajdonképpen eltüntethette az elvándorolt állományok növekedését. Ez utóbbinál kihagytuk a mintából azokat az államokat, ahol az adott időszakban a népességnövekedés a megfigyelt ráta eloszlásának a legfelső 30%-ába került.

Az országok alapadatait függelékben közöljük. Fontos megjegyeznünk, hogy az ily módon képzett mintánkon belüli migrációs folyamatok a világban lezajlottakéhoz igen hasonlóan alakultak az elmúlt évtizedekben: a népességarányos elvándorlási adatok 1990-et leszámítva tulajdonképpen azonos szintet mutatnak *(lásd 8. ábra)*. 1990-ben a mintánkat jellemző elvándorlási arány kicsit alacsonyabb, mint a világátlag.

[16] A mintából kivettük azokat az országokat, amelyek egy főre jutó GDP-je nem érte el 1990-ben a világátlag 10%-át.

8. ábra: Elvándorlási arány a kiválasztott mintában és globálisan

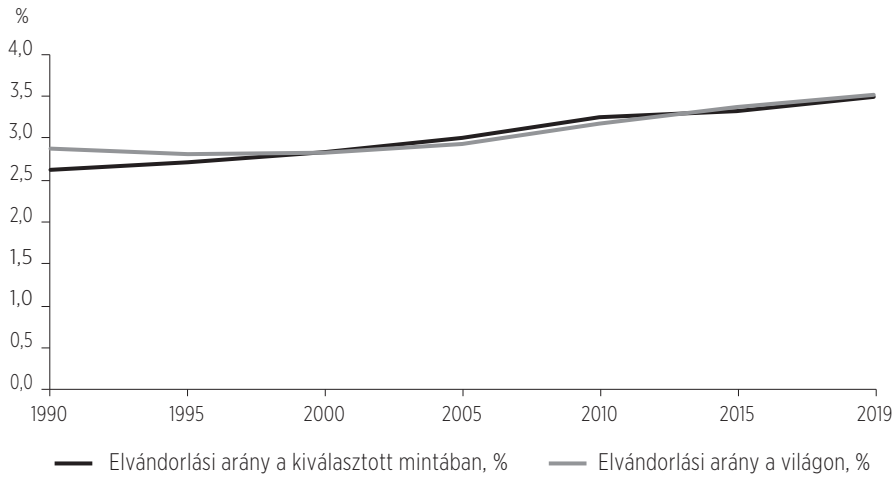

Forrás: saját ábra az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázisai (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

3. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTELMEZÉSÜK

3.1. EREDMÉNYEK

Az elemzésbe bevont változók közül egy tényező mutat időszakokon és modelleken átnyúló hatást. Ez a változó a kiinduló időszaki, meg nem figyelt, a kumulatív oksággal összefüggésbe hozható népességarányos elvándorlási arányszám változása. Tehát a kiinduló időszak változásának a mértéke komoly és szignifikáns hatást gyakorolt a későbbi időszakok arányszintjeinek a változására. A legerősebb hatást a világrendszeres és az összevont modell esetében figyelhetjük meg. Minden esetben az összevonthoz képest a világrendszeres modell integrálja a legjobban ezt a változót, miközben közép- és hosszú távon a modernizációs modellen belül ez a változó elveszíti a szignifikanciáját, azaz egyre inkább véletlenszerűvé válik az összefüggés.

*1. táblázat: A népességarányos elvándorlási rátát magyarázó log-lineáris regressziók együtthatói a vizsgált időszakokban a modernizációs, a világrendszer- és az összevont modellek esetében**

	1995–2000		
	modernizációs,	világrendszer-,	összevont modell
Népességarányos elvándorlási ráta változása 1990 és 1995 között (ln)	0,21196[c] (0,57832) [0,03521]	0,51028[c] (0,89551) [0,02983]	0,50655[c] (0,88897) [0,03151]
Egy főre jutó GDP világátlaghoz viszonyított arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,06089 (0,15712) [0,04126]	0,06908[b] (0,17911) [0,02629]	0,06917[b] (0,17935) [0,02647]
Iskolában eltöltött évek átlagos számának változása 1990 és 1995 között (ln)	−0,41627[a] (−0,18072) [0,22432]		−0,0606 (−0,02566) [0,15517]
A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,03193 (0,0439) [0,07422]	0,00355 (0,00488) [0,04015]	0,00382 (0,00524) [0,04043]
GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlásának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,0217[c] (0,17637) [0,00693]	0,0212[c] (0,17226) [0,00709]
GDP arányában kifejezett külföldi tőke összállományának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,00051 (0,01498) [0,00196]	0,00036755 (0,01083) [0,002]
GDP arányában kifejezett exportváltozás 1990 és 1995 között (ln)		−0,00744 (−0,02788) [0,01634]	−0,00852 (−0,03192) [0,01668]
Népesség 1995-ben (ln)	0,00525 (0,06749) [0,00798]	0,00312 (0,03975) [0,00416]	0,00329 (0,04188) [0,00421]
Periféria		0,00288 (0,01307) [0,01419]	0,00727 (0,03294) [0,01817]
Félperiféria		0,00321 (0,01469) [0,01341]	0,00518 (0,02369) [0,01441]
Konstans	−0,00065 [0,13363]	−0,0361 [0,07072]	−0,03564 [0,07121]
Korrigált R^2	0,3126	0,8236	0,8213

* Zárójelben a standardizált béta értékeket, szögletes zárójelben pedig a standard hibákat tüntettük fel.
[a] $p < 0.1$.
[b] $p < 0.05$.
[c] $p < 0.01$.

1. táblázat: A népességarányos elvándorlási rátát magyarázó log-lineáris regressziók együtthatói a vizsgált időszakokban a modernizációs, a világrendszer- és az összevont modellek esetében (folytatás)*

	1995–2005		
	modernizációs, világrendszer-, összevont modell		
Népességarányos elvándorlási ráta változása 1990 és 1995 között (ln)	–0,13616 (–0,13211) [0,11699]	0,72743[c] (0,57475) [0,11503]	0,71347[c] (0,56371) [0,12151]
Egy főre jutó GDP világátlaghoz viszonyított arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,21341 (0,19583) [0,13711]	0,27943[c] (0,32621) [0,10138]	0,27978[c] (0,32661) [0,10207]
Iskolában eltöltött évek átlagos számának változása 1990 és 1995 között (ln)	–1,09099 (–0,16843) [0,74537]		–0,22705 (–0,04329) [0,5984]
A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,4436[a] (0,21688) [0,24663]	0,32772[b] (0,20241) [0,15483]	0,32873[b] (0,20303) [0,1559]
GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlásának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,05285[a] (0,19337) [0,02671]	0,05095[a] (0,18644) [0,02735]
GDP arányában kifejezett külföldi tőke összállományának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,00686 (0,09097) [0,00755]	0,00633 (0,08397) [0,00772]
GDP arányában kifejezett exportváltozás 1990 és 1995 között (ln)		–0,02303 (–0,03887) [0,06301]	–0,02707 (–0,04568) [0,06432]
Népesség 1995-ben (ln)	0,00808 (0,03692) [0,02651]	0,00249 (0,01428) [0,01606]	0,00312 (0,01788) [0,01625]
Periféria		0,07667 (0,15648) [0,05473]	0,0931 (0,19) [0,07007]
Félperiféria		0,10561[b] (0,21755) [0,05172]	0,11298[b] (0,23273) [0,05557]
Konstans	0,15129 [0,44404]	–0,00335 [0,27272]	–0,00164 [0,2746]
Korrigált R^2	0,0403	0,4685	0,4613

* Zárójelben a standardizált béta értékeket, szögletes zárójelben pedig a standard hibákat tüntettük fel.
[a] $p < 0.1$.
[b] $p < 0.05$.
[c] $p < 0.01$.

1. táblázat: A népességarányos elvándorlási rátát magyarázó log-lineáris regressziók együtthatói a vizsgált időszakokban a modernizációs, a világrendszer- és az összevont modellek esetében (folytatás)*

	1995–2010		
	modernizációs,	világrendszer-,	összevont modell
Népességarányos elvándorlási ráta változása 1990 és 1995 között (ln)	−0,17902 (−0,1308) [0,15469]	0,81845[c] (0,4679) [0,16617]	0,79511[c] (0,45456) [0,17547]
Egy főre jutó GDP világátlaghoz viszonyított arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,34518[a] (0,23852) [0,18129]	0,42308[c] (0,35737) [0,14645]	0,42366[c] (0,35786) [0,14738]
Iskolában eltöltött évek átlagos számának változása 1990 és 1995 között (ln)	−1,12121 (−0,13034) [0,98556]		−0,3796 (−0,05237) [0,8641]
A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli arányának változása 1990 és 1995 között (ln)	0,6545[b] (0,24097) [0,3261]	0,43945[a] (0,19639) [0,22367]	0,44113[a] (0,19714) [0,22512]
GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlásának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,0669[a] (0,1771) [0,03858]	0,06373 (0,16871) [0,03949]
GDP arányában kifejezett külföldi tőke összállományának változása 1990 és 1995 között (ln)		0,01285 (0,12331) [0,0109]	0,01197 (0,11484) [0,01115]
GDP arányában kifejezett exportváltozás 1990 és 1995 között (ln)		−0,09449 (−0,11538) [0,09102]	−0,10124 (−0,12362) [0,09288]
Népesség 1995-ben (ln)	0,00529 (0,01822) [0,03505]	0,0007 (0,00289) [0,0232]	0,00175 (0,00724) [0,02347]
Periféria		0,15984[b] (0,23604) [0,07906]	0,1873[a] (0,2766) [0,10118]
Félperiféria		0,17216[b] (0,25662) [0,07471]	0,18448[b] (0,27498) [0,08025]
Konstans	0,31078 [0,58712]	0,06716 [0,39397]	0,07002 [0,39653]
Korrigált R^2	0,0486	0,4193	0,4118

* Zárójelben a standardizált béta értékeket, szögletes zárójelben pedig a standard hibákat tüntettük fel.
[a] $p < 0.1$.
[b] $p < 0.05$.
[c] $p < 0.01$.

Ezen eredmények azt mutatják, hogy az időben előre haladva a világrendszeres modellen belül a béta értékek alapján magasabb az „elért" változás mértéke (0,50-ról megnő 0,82-ra). A kumulatív okság (a történeti kapcsolatok ereje, a kivándorlási kultúra és a network hatás) a világrendszermodellen belül egyre inkább érvényesül, ami esetleg azzal is összefügg, hogy az időben előre haladva megnőtt a figyelembe nem vett tényezők hatása, amelyeket ez a változó magába foglal. Ha térségek szerint gondoljuk át ezt az összefüggést, akkor a modellünk azt mutatja, hogy a kumulatív hatás a kiindulási szint magassága miatt különösen nagy elvándorlási hullámot Kelet-Európában és Latin-Amerikában okozhatott, ahol az országok többségében már 1990-ben a világátlag felett volt az elvándorlási arány. Így a releváns tényezők már ezen a szinten fejthették ki a hatásukat.

A világátlaghoz viszonyított jövedelmi szint változása 1990 és 1995 között pozitív módon hatott a világrendszermodellen belül a későbbi időszakok migrációs szintjének változására rövid és hosszabb időtávokon egyaránt. Ez a kapcsolat a változások között pozitívan fennállt, és az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a migrációs púp elmélete nem igazolható. Ami azért is érdekes, mert ezek szerint a gazdagabb államokban a relatív jövedelem javulása szintén további elvándorláshoz vezet, amit a leginkább úgy értelmezhetünk, hogy a jövedelemszintek javulása az adott világrendszeres összefüggéseken belül javította az elvándorlási képességet, illetve a relatív jövedelemszintek romlása 1990 és 1995 között (leginkább Kelet-Európában és Afrikában) visszafogta az elvándorlást. Ez az eredmény meglepő, és arra figyelmeztet minket, hogy az adott modelleken belül feltételezett kényszerhatások mellett a jövedelmi képességnek is javulnia kell ahhoz, hogy nagyobb elvándorlási hullám alakuljon ki. Külön említésre méltó, hogy a modernizációs elmélet keretein belül, ahol ez az összefüggés várható volt, a kapcsolat nem volt szignifikáns, leszámítva a 15 éves időtávot.

A modernizációs változások egyik fő indikátora az iskolában eltöltött évek átlagos száma, amely különböző szintekről elindulva és különböző mértékben, de az 1990-es évek elején a mintánk minden egyes országában javult. A várakozásokkal ellentétben ez a tényező mégsem mutat szisztematikus kapcsolatot, és az iskolázottság növekedése, ezáltal a humán tőke javulása nem vezet el a migrációs állomány népességarányos növekedéséhez az adott modellben. Sőt, meglepő módon a kapcsolat negatív előjelű és rövid távon még szignifikáns is a modernizációs elméletet szimuláló modell keretein belül. Ez azt jelenti, hogy azokban az országokban, ahol minden más tényező kontrollja mellett nőtt az iskolázottsági szint, ott rövid távon csökkent az elvándorlás. Ez azt is jelentheti, hogy a migrációban leginkább érintett fiatalok jobban el tudtak helyezkedni a hazai munkaerőpiacon, köszönhetően a hosszabb iskoláztatásnak.

Ugyancsak meglepő eredményeket kaptunk a mezőgazdasági foglalkoztatottság hatását illetően. A kapcsolat pozitív előjelű lett, azaz amennyiben nőtt az agrárfoglalkoztatottság szintje, akkor később nőtt az elvándorlási szint is. A hatás egyre erősebb lett, miközben a szignifikanciaszintek csökkentek. A hatás kimutatható volt mind a modernizációs, mind a világrendszeres értelmezési kereten belül. Ez az összefüggés azt jelenti, hogy a globalizációs nyitás esetében, minden más változó kontrollálása mellett akkor következett nagyobb mértékű elvándorlási hullám, ha az adott ország reagrárosodott, azaz más szektorokban nem találtak (vagy nem kerestek) munkát az ott élők. Ezt az összefüggést egy sokkhatás megjelenéseként értelmezhetjük, azaz a piaci nyitás esetében bekövetkező szerkezetváltozás hatásait, pl. a helyi ipar elvesztését az ott lakók a mezőgazdaságba való meneküléssel próbálták megoldani, ami idővel elvándorláshoz vezetett. Ez az eredmény újnak tekinthető, és mind a világrendszer-, mind a modernizációs elméletnek ellentmond, vagy azokat új megvilágításba helyezi az elvándorlás alakulása szempontjából. Valós összefüggésről beszélhetünk, ami a leginkább a volt szocialista félperiférián, illetve esetenként Latin-Amerikában következett be, ahol a globalizációs nyitás különösen sokkszerű lehetett (többek között Moldova, Tádzsikisztán, Románia, Szerbia, Ukrajna, Guatemala).

A külföldi tőke beáramlása (net inflow) GDP-arányosan szignifikáns összefüggést mutat, és az eredmények, különösen rövid távon nagymértékben megfelelnek a világrendszeres várakozásoknak. A külföldi tőke növekvő beáramlása más hatások kizárásával gyengén, de szisztematikus módon növelte az elvándorlási szinteket. Így a Saskia Sassen által feltételezett makroszintű hatásmechanizmus újabb megerősítést nyert, és állíthatjuk, hogy a külföldi tőke szerepének a növekedése a globalizáció korában szignifikáns szerepet játszott a migrációs szintek későbbi emelkedésében. A hatás rövid távon a legerősebb, és ez a Sanderson és Kentor által megállapított időbeli csúszást némileg lerövidítette, hiszen a mi módszertanunk és a változóink esetében nemcsak tíz-, hanem már ötéves időtávban is érvényesült a világrendszeres összefüggés. Ez az összefüggés a világ minden térségében szerepet játszhatott, különösen Kelet-Európában és a volt Szovjetunió területén, illetve néhány délkelet-ázsiai szocialista államban (mint Vietnám, Kambodzsa és bizonyos mértékig Kína), ahol a külföldi tőke beáramlásának a súlya messze a világátlagot meghaladóan nőtt a kiinduló időszakban. Utóbbi tekintetében Afrika, Dél-Ázsia és Nyugat-Európa esetében voltak a legalacsonyabbak ezen értékek, pontosabban ezek a térségek álltak a legközelebb a világátlaghoz. E változó esetében is érvényesültek a szisztematikus társadalmi összefüggések, amelyek a félperiféria kategóriáival írhatóak le.

A külföldi tőke összállományának alakulása, szemben Sanderson és Kentor eredményeivel nem mutat összefüggést az elvándorlási szintek változásával. Tehát nem a külföldi tőkeállomány felhalmozódása és térnyerése, hanem a kezdeti időszakban lezajló beáramlása vezetett el a migrációs szintek növekedéséhez egy későbbi időszakban. Ugyanígy nem találtunk összefüggést az export részarányának változásával, ami igen fontos indikátora a globalizációs nyitásnak. Sőt, érdekes módon a nem szisztematikus kapcsolat negatív előjelű, azaz a kereskedelmi nyitás mintha az elvándorlást helyettesítené.

Az egyéb magyarázóváltozók közül a népességszám semmilyen kapcsolatot nem mutat, azaz önmagában nem idéz elő migrációsszint-változást. A periféria dummy változó (az egy főre jutó GDP a világátlag 10–49%-a) csak hosszabb távon mutat pozitív összefüggést az elvándorlási szintek változásával, míg a félperiféria (egy főre jutó GDP a világátlag 50–149%-a) már tízéves időtávban is pozitív kapcsolatban van az elvándorlás alakulásával. Feltehető, hogy a fenti összefüggések a félperiféria esetében a legerősebbek, ami megfelel a világrendszeres megközelítés elvárásainak és a fenti eredményeknek.

A magyarázóerő tekintetében a modelljeink közül a világrendszeres modell és az összevont modell a legerősebb (a korrigált R^2 az 1995–2000 közötti időszakra 0,8236 és 0,8213, az 1995 és 2005 közöttire pedig 0,4685 és 0,4613). A modernizációs modell ugyanakkor rosszabbul teljesít (ugyanezen értékek 0,3126 és 0,0403). Az összevont modell magyarázóereje nem javult az iskolázottság bevonásával. A különböző elméletek közös tényezői esetében is azt láthatjuk, hogy a világrendszeres keretben érvényesülnek a leginkább, és ez olyan rendszerszintű összefüggéseket sejtet, amelyek a globalizációs nyitást tematizáló világrendszeres elméletek erejét mutatja az 1990-es és a 2000-es évek során lezajlott folyamatok esetében.

3.2. DISZKUSSZIÓ

A modernizációs magyarázat gyengeségei

Elemzésünk alapján úgy tűnik, hogy a modernizációs tényezőkben bekövetkezett változások a kumulatív tényezővel és mezőgazdasági foglalkoztatottsággal együtt sem magyarázzák a migrációs szintek emelkedését. Sőt, több olyan kapcsolat, mint például az iskolai végzettség alakulása vagy az agrárfoglalkoztatottság nem a várt irányban fejtette ki a hatását. Ez arra int minket, hogy a kézenfekvőnek tűnő modernizációs összefüggéseket felülvizsgáljuk, és újból átgondoljuk.

A migrációs átmenet elméletei leginkább a relatív jövedelem és a migrációs képesség változása közötti összefüggésre koncentrálnak, amennyiben az elvándorlást próbálják magyarázni. Természetesen ezzel nem vetjük el teljes egészében a modernizációs elméleteket, hiszen azok a mobilitási szintek emelkedését, és a mobilitási minták megváltozását feltételezték, tehát az elvándorlás mellett figyelembe vették a bevándorlást, a migráció összetételét és a ritmusát is. Jelen elemzésünk ez utóbbi összefüggéseket nem tárgyalja, ezen elméleti perspektíva végleges elvetéséhez további vizsgálatok szükségesek.

Globalizációs nyitás és a világrendszeres modell újragondolása

Az 1990-es évek elején a gazdasági nyitás és a felpörgő külföldi tőkebefektetések szisztematikus elvándorlásiszint-emelkedést eredményeztek rövid távon, de még 10–15 éves időbeli csúszással is. Ez a hatás csak abban az esetben érhető tetten, ha a migrációs szintek „útfüggőségét", azaz a kiinduló elvándorlási arányok változását is figyelembe vesszük. Tehát az adott kumulatív hatások mellett a gazdasági jövedelmek relatív javulása, a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának növekedése, és a külföldi tőke GDP-hez mért növekvő beáramlása közösen emelik a népességarányos elvándorlási szinteket. Ezt azt jelenti, hogy bizonyos térségekben a kényszerelemek a hangsúlyosak. Pl. Kelet-Európában, a volt Szovjetunióban, Afrikában és Latin-Amerika több országában a nyitást jövedelemcsökkenés követte. Más térségekben (Nyugat-Európa, Dél- és Délkelet-Ázsia) a globalizációs hatásmechanizmus nem csak kényszerelemeket tartalmaz – nem csupán lökés volt –, de a relatív gazdagodás is segítette a mobilitási szintek emelkedését. Ez egy új elem a világrendszer-elméleten alapuló gondolkodásban, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy az elvándorlási hatás összefügg a migrációs képesség alakulásával is, amely egyszerre lehet a relatív jólét növekedése és/vagy a bevándorlást akadályozó intézkedések leépülése a célországokban. Ez utóbbi migrációs nyitás regionálisan és az országok közötti kapcsolatok szintjén is nagyon eltérő lehet, miközben tudjuk, hogy globálisan nem nőtt a nyitottság a bevándorláspolitikában (de Haas et al., 2016). Megjegyzendő azonban, hogy a külföldi tőkebeáramlás mobilizáló hatása akkor is megmarad, ha a modellből kivesszük a relatív gazdasági pozíció javulását, azaz a migrációs képességek ilyetén javulását. Másképpen megfogalmazva: itt egymást kiegészítő tényezőkről van szó.

Fontos azt is megjegyeznünk, hogy a külföldi tőke állományának a pozitív beáramlás következtében való referencia-időszaki felhalmozódása az adott

modellben nem mutatott szisztematikus hatást. Így igazából globalizációs hatásról és az annak következtében bekövetkező átalakulási sokkról beszélhetünk csak a később meginduló migrációs hullámok kapcsán, és a külföldi tőke állományának növekedése nem jár elvándorlási hatásokkal, önmagában nem szabályozza a migrációt.

Mint azt már jeleztük, a mezőgazdasági foglalkoztatottság igen érdekes, hiszen pozitív összefüggést mutat a migrációs szintekkel. Tehát a kumulatív hatásokkal együtt a globalizációs nyitás úgy emeli meg a migrációs szinteket, hogy abban a reagrárosodás is szerepet játszik. Olyan országokban számíthatunk az elvándorlás szintjének jelentősebb emelkedésére (e tényező együtthatója igen magas), ahol a globalizációs nyitás közben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya megnőtt. Erre az összefüggésre kiváló példa Románia, Ukrajna és Moldávia, ahol a piaci nyitás következtében bedőlt a korábbi ipar egy jelentős része, és a felszabaduló munkaerő számára a mezőgazdaság volt az egyik menekülési lehetőség míg az elvándorlás volt a másik (Horváth–Kiss, 2015). Romániában az 1990-es évek elején tapasztalható visszaagrárosodás például azt jelentette, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottság szintje 30-ról 40%-ra emelkedett, miközben az elvándorlási arány növekedése több mint 100%-os volt (4,26-ról 9,85%-ra) 1995 és 2005 között. Hasonló folyamatokat figyelhettünk meg Tádzsikisztánban, Kambodzsában és Venezuelában is.

Mindez módosítja a világrendszeres modellt, mivel a visszaagrárosodás jár együtt a migráció emelkedésével, nem pedig a mezőgazdasági foglalkoztatottság folyamatos leépülése, mint azt korábban feltételezték. Tehát a befektetési nyitás és a helyi gazdaság átalakulása az 1990-es évek elején akkor növelte meg a migrációt, ha az adott népesség nem talált utat viszonylag gyorsan a szolgáltatói szektorba. Amennyiben ez utóbbi megtörtént, akkor a hatás jóval kisebbnek bizonyult. Jó példa erre Kína, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatottság 1990 és 1995 között 60-ról 52%-ra esett vissza, miközben az elvándorlás 0,41-ról csak 0,55%-ra emelkedett 1995 és 2005 között, viszont az országon belüli belső vándorlás felerősödött.

Joggal vethető fel, hogy a globalizációs nyitást értelmező modell leginkább a hierarchikus világgazdaság bizonyos strukturális helyein érvényesülhet, és azon belül is leginkább a félperiféria olyan gazdaságainál, ahol egyrészt jelentős a tőke beáramlása, másrészt komoly gazdasági szerkezeti átalakulást idéz elő a nyitás, harmadrészt külső és belső egyenlőtlenségekkel küszködik, ami így a népesség elvándorlásával járhat együtt (Böröcz, 2014). Ugyanis a mobilizálási hatások mellett még a gazdagabb országokkal szembeni bérhátrány is érvényesül, amely egyenlőtlenség visszaigazolja a vándorok egyéni és családi

szintű kalkulációját, miközben – szemben a nagyon szegény államokkal – már van elegendő jövedelem a migrációs költségek fedezésére. Ez különösen jellemző volt pl. a kelet-európai térségben, ahol a jóval gazdagabb Európai Unióhoz való csatlakozás érdekében komoly intézményi átalakulás kezdődött meg, miközben az unión belüli egyenlőtlenségek nem változtak (Melegh, 2013b; Böröcz, 2014). Ez a feltételezés egybevág a migrációs púp elméletével is, e szerint a középső jövedelemkategóriában lévő országokban az elvándorlási ráta megugrik a többi jövedelemkategóriához képest (de Haas, 2010a). Úgy tűnik azonban, hogy önmagában csak a jövedelmi tényező nem elégséges ehhez, és ez az összefüggés csak akkor érvényesül, ha kiegészül a globalizációs nyitás világrendszeres tényezőivel: összességében éppen ezért vált kivándorló térséggé a kelet-európai és latin-amerikai félperiféria.

4. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Elemzésünk azt igazolja, hogy a globalizációs nyitásra épülő történeti-strukturális modell biztosítja a legjobb magyarázatot arra, hogy az 1990-es évek elejének radikális társadalmi és gazdasági változásai milyen elvándorlási hatást eredményeztek. Számításaink alapján a 2000-es években világszerte meginduló vándorlási hullám az egyenlőtlen gazdasági fejlődés miatt már fennálló migrációs folyamatokat még intenzívebbé tette, és a migráció kumulatív történeti összefüggései még erősebbé váltak. A globalizációs nyitással, illetve a külföldi tőke beáramlásával együttesen olyan körülmények és strukturális feltételek jöttek létre, amelyek különösen a félperiféria bizonyos területein némi időbeli csúszással jelentősen megnövelték az elvándorlást.

De az 1990-es évek első felében lezajlott történelmi vihar önmagában nem elégséges magyarázat. Egyrészt olyan „megszorulás"-nak kellett bekövetkeznie, amely nem engedte meg, hogy a globalizációs folyamatok miatt a helyi társadalmi viszonyaikban és a korábbi gazdálkodási reflexeikben megingatott emberek más szektorokba és más gazdasági terekbe tudjanak átmenekülni, hanem az agrárszféra nyújtott időszakos menedéket. Ezt a történeti modellt ki kell egészítenünk olyan elemekkel is, amelyek a migrációs képesség javulását mutatják. Önmagában a globalizációs sokk és átalakulás nem elégséges magyarázat, a tényleges fejlődési pályákat a további tényezők együttes konstellációja döntötte el.

A globalizációs nyitás így egy nagyon komplex és ellentmondásos folyamatot indított el, amelynek során bizonyos fejlődési pályákon, bizonyos strukturális

helyzetekben a migráció emelkedése fontos szerepet játszott. Valószínűleg azon térségekben, ahol az elvándorlás növekedése más migrációs folyamatokkal is összekapcsolódott (tehát komolyabb bevándorlás történt, esetleg menekülthullám érte el az adott térséget, vagy új migrációs kapcsolatok jelentek meg), és a globalizációs nyitás más bizonytalanságai erőseknek bizonyultak, ott ez az átalakulás komolyabb politikai következményekkel is járhatott. Hiszen mára a komolyabb elvándorlással küszködő térségekben, mint például Kelet-Európában a migráció elsődleges kérdéssé nőtte ki magát. Úgy tűnik, hogy bizonyos térségekben, ahol a sokk, valamint a történelmi változás erősebb volt, a migráció mostanra már megjeleníti és megtestesíti a globalizációs átalakulás feszültségeit. Feltételezhető, hogy e politikai változás is szerepet játszik az 1980-as években megindult globalizációs ciklus történetében, talán a lezárultában majd az egyik tényező lesz. Ez a folyamat a külföldi tőkebefektetések stagnáló és csökkenő arányával mintha már el is indult volna.

IRODALOM

Block, F. (2001*). Introduction in Polanyi, K: The Great Transformation*. Boston, Beacon Press. pp. XVIII–XXXVIII.

Böröcz, J. (2014). Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. *Demográfia English Edition*, *57*(5), 5–37.

Böröcz J. (2018). *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Kalligram, Budapest.

Chase-Dunn, Ch., Kawano, Y., Brewer, B. (1999). "Economic globalization since 1795: Structures and cycles in the modern world-system." Accessed December 31, 2002. Elérhető: http://wsarch.ucr.edu/archive/papers/c-d&hall/isa99b/isa99b.htm. (2020. január 7.)

Chase-Dunn, Ch., Kawano, Y.; Brewer, B. (2000). Trade globalization since 1795: Waves of integration in the world-system. *American Sociological Review*, *65*(1) 77–95. Published: February 2000.

Collier, P. (2013). *Exodus. How Migration is Changing Our World*. Oxford University Press, Oxford, New York.

Czaika, M. and de Haas, H. (2015). The Globalization of Migration: Has the World Become More Migratory? *International Migration Review*, *48*(2) 283–323.

de Haas, H. (2010a*). Migration transitions. A theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration.* DEMIG project paper, 1. International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford.

de Haas, H. (2010b). Migration and Development: A Theoretical Perspective1 *International Migration Review*, *44*(1) (Spring 2010), 227–264.

de Haas, H. (2011). *The determinants of international migration. Conceptualizing policy, origin and destination effects.* DEMIG project paper, 2. International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford.

de Haas, H., Natter, K., Vezzoli, S. (2016). Growing Restrictiveness or Changing Selection? The Nature and Evolution of Migration Policies. *International Migration Review*. (Fall):1–44.

Demény, P. and McNicoll, G. (2006). World Population 1950–2000: Perception and Response. *Population and Development Review, 32*, The Political Economy of Global Population Change, 1950–2050 (2006), pp. 1–51. www.jstor.org/stable/20058943. Accessed: 02-05-2018 11:55 UTC.

Faini, R. and Venturini, A. (2008). Development and migration: Lessons from Southern Europe. CHILD (CHILD – Centre for Household, Income, Labour and Demographic economics – ITALY) *Working Papers* (10.) http://www.child.carloalberto.org/images/wp/child10_2008.pdf, accesed 05/01/21.

Fassmann, H., Musil, E., Bauer, R., Melegh, A., Gruber, K. (2014). Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths. *Central and Eastern European Migration Review*, *3*(2), 150–172.

Ghosh (1963). *Malthus on Emigration and Colonization: Letters to Wilmot-HortonAuthor(s)*: R. N. GhoshReviewed work(s): Source: Economica, New Series, *30*(117) (Feb., 1963), pp. 45–62. Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Political Science and The Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related DisciplinesStable URL: http://www.jstor.org/stable/2601711 .Accessed: 26/01/2013 08:35.

Hárs, Á. (2018). Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In Kolosi T. és Tóth, I. Gy., (szerk.), *Társadalmi riport 2018* (81– 105. o.) Budapest: TÁRKI.

Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.

Khonje, W. H. (ed.) (2015). *Migration and Development. Perspectives from Small States.* Commonwealth Secretariat, London.

Klute, G., and Hahn, H. P. (2007) Cultures of Migration: Introduction. In: H.P. Hahn and G. Klute, (Eds) *Cultures of Migration. African Perspectives*. Lit Verlag, Berlin.

Massey, D. S. (1999). Why does immigration occur? A theoretical synthesis. In Ch. Hirschman, Ph. Kasinitz, J. DeWind, (Eds.): *The Handbook of International Migration: The American Experience.* Russel Sage Foundation, New York, 34–52.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A.,Taylor, E. J. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press, Oxford.

Melegh, A. (2013a). Net migration and historical development in Southeastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review*, *1*(3–4), 144–182.

Melegh, A. (2013b). Diverging historical development of migration in Southeastern Europe since 1950. *Working Papers on Population, Family and Welfare* (17). Budapest: Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office.

Melegh, A., Thornton, A., Philipov, D., Young-DeMarco, L. (2013). Perceptions of societal developmental hierarchies in Europe and beyond: A Bulgarian Perspective, *European Sociological Review*, forthcoming Impact factor: 1.023, 5-Yr impact factor: 1.873. 2013 Jun 1; *29*(3):603–615.

Melegh A. és Sárosi A. (2015). Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés*. Demográfia, 58* (4): 221–265. doi: 10.21543./dem.58.4.1.

Melegh, A., Kiss, T., Csánoová, S., Young-DeMarco, L., Thornton, A. (2016). The perception of global hierarchies: South Eastern European patterns in comparative perspectives. In *Chinese Journal of Sociology. 2016*, *2*(4), 497–523.

Portes, A. and Böröcz, J. (1989). Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation. *International Migration Review*, *23*(3), 606–630.

Portes, A. (ed.) 1995. *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. Russel Sage Foundation, New York.

Salmenhaara, P. Social capital in the mobilization of human capital. *Demográfia*, 2009, English Edition. *52*(5), pp. 97–123.

Sanderson, M. R. and Kentor, J. (2008). Foreign Direct Investment and International Migration A Cross-National Analysis of Less-Developed Countries, 1985–2000*. International Sociology, July 2008, 23*(4), 514–539.

Sassen, S. [1988] 2006: Foreign investment: a neglected variable. In A. M. Messina, G. Lahav, (Eds.): *The Migration Reader. Exploring Politics and Policies.* Lynne Rienner Publishers, London, 596–608.

Sen, A. (1999): *Development as freedom.* New York: Oxford University Press.

Sík E. (2011a). A migrációs burok jövője a globális-transznacionális világban. In Sík E. (szerk): *A migráció szociológiája. 2. köt.* ELTE TáTK, Budapest 133–158. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_15_Sik_Endre_Migracio_szociologiaja_2_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre/ch09.html

Skoglund, E. and Csányi, Z. (2019). Quantitative analysis of the objective and subjective aspects of youth migration in the Danube region. *YOUMIG Working Papers no.3.* Leibniz Institute for East and Southeast European Studies.

Solimano, A. and Watts, N. (2005). *International migration, capital flows and the global economy: a long run view.* Economic Development Division, United Nations Publications, Santiago, Chile 2005.

Stalker, P. (2000). *Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*. London and Boulder, CO: Lynne Rienner, 2000. Pp.xii + 163.

Thornton, A. "International Family Change and Continuity: the Past and Future from the Developmental Idealism Perspective." In E. Scott and M. Garrison, (Eds.). *Marriage at the Crossroads: Legal, Social, and Policy Perspectives.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Xiang, B., Lindquist, J. (2014). Migration Infrastructure. *International Migration Review*, 48 (1), 122–148

Wilson, C. (2001). On the Scale of Global Demographic Convergence 1950–2000. *Population and Development Review, 27*(1), pp. 155–171.

Zelinsky, W. (1971). The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review, 61*(2) (Apr.,1971), pp. 219–249.

OPENING-UP TO GLOBAL MARKETS AND RISING LEVELS OF MIGRATION: STEPS TOWARDS A GLOBAL AND HISTORICAL UNDERSTANDING OF HOW THE CURRENT GLOBALIZATION CYCLE BEGAN

ABSTRACT

Our analysis concerns how opening-up to global markets, and consequent societal changes, affected the levels of outmigration as well as of its patterns around the world. We performed log-linear regressions on a global sample of 77 countries in order to draw conclusions on how – resulting from different aspects of socio-economic change between 1990 and 1995 – emigration rates changed in later time periods. In doing so, cumulative causation, modernization and world-system theories were utilized. In addition to models linked to these paradigms, emigration processes were also examined through a joint model of all considered variables. A dual approach to temporality is a specific feature of our research. On the one hand, we were less interested in the immediate, cross-sectional migratory effects of each determinants, instead, based on previous research, we hypothesized that such effects appear later in time. Thus, our analysis was carried out using time lags of five, ten and fifteen years. On the other hand, unlike previous research, not the absolute values of variables, but their change in different time intervals have been taken into account. Our results suggest that a quite surprising combination of the factors of cumulative mechanisms (path dependence of migration), of modernization processes (increasing migration capability) and of the world-systems analysis were decisive. While the effects of determinants might change over time, it is world-systems analysis, modified in some aspects, that provides the most appropriate framework for integrating them.

MELLÉKLET

1. függelék
A mintában szereplő országok népessége

(fő)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	3 286 070	3 112 923	3 129 246	3 086 810	2 948 029
Algéria	25 758 872	28 757 788	31 042 238	33 149 720	35 977 451
Amerikai Egyesült Államok	252 120 309	265 163 741	281 710 914	294 993 509	309 011 469
Argentína	32 618 648	34 828 168	36 870 796	38 892 924	40 895 751
Ausztrália	16 960 600	17 993 083	18 991 434	20 178 543	22 154 687
Ausztria	7 723 954	7 990 113	8 069 276	8 253 656	8 409 945
Belgium	10 006 545	10 186 304	10 282 046	10 546 885	10 938 735
Bolívia	6 864 839	7 622 334	8 418 270	9 232 301	10 048 597
Brazília	149 003 225	162 019 889	174 790 339	186 127 108	195 713 637
Bulgária	8 841 466	8 379 305	7 997 951	7 686 964	7 425 011
Chile	13 274 617	14 380 864	15 342 350	16 182 713	17 062 531
Costa Rica	3 119 436	3 545 524	3 962 369	4 285 504	4 577 371
Cseh Köztársaság	10 340 877	10 358 190	10 289 374	10 258 165	10 536 514
Dánia	5 141 117	5 232 709	5 341 192	5 421 701	5 554 849
Dél-afrikai Köztársaság	36 800 507	41 435 761	44 967 713	47 880 595	51 216 967
Dominikai Köztársaság	7 133 491	7 819 239	8 471 317	9 097 262	9 695 117
Ecuador	10 230 931	11 455 205	12 681 123	13 825 839	15 011 114
Egyesült Királyság	57 134 377	57 932 450	58 923 305	60 287 953	63 459 801
Egyiptomi Arab Köztársaság	56 134 478	62 334 025	68 831 561	75 523 576	82 761 244
Észak-Macedónia	1 996 218	1 983 259	2 034 823	2 060 280	2 070 737
Észtország	1 565 246	1 433 026	1 399 111	1 355 650	1 332 103
Fehéroroszország	10 151 135	10 077 606	9 871 635	9 562 083	9 420 576
Finnország	4 996 220	5 119 012	5 187 953	5 258 933	5 365 784
Franciaország	56 666 861	57 801 887	59 015 092	61 120 128	62 879 535
Fülöp-szigetek	61 895 169	69 784 087	77 991 757	86 326 251	93 966 784
Görögország	10 225 990	10 745 502	11 082 103	11 224 800	10 887 640
Grúzia	5 410 400	4 976 252	4 362 184	4 210 158	4 099 096
Haiti	7 037 915	7 744 509	8 463 802	9 195 289	9 949 318
Hollandia	14 965 442	15 467 852	15 926 188	16 367 153	16 682 927
Horvátország	4 776 370	4 616 763	4 428 075	4 378 066	4 328 163
Iráni Iszlám Köztársaság	56 366 212	61 442 658	65 623 397	69 762 345	73 762 519
Írország	3 510 881	3 592 180	3 783 095	4 141 218	4 554 330
Jamaica	2 419 901	2 533 705	2 654 698	2 740 000	2 810 464
Japán	124 505 243	126 365 486	127 524 168	128 326 115	128 542 349
Kanada	27 541 323	29 164 153	30 588 379	32 164 313	34 147 566
Kazahsztán	16 383 881	15 839 357	14 922 724	15 402 803	16 252 273
Kína	1 176 883 681	1 240 920 539	1 290 550 767	1 330 776 380	1 368 810 604

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

A mintában szereplő országok népessége (folytatás)

(fő)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	4 372 885	4 566 096	4 920 712	5 075 340	5 422 298
Kolumbia	33 102 569	36 421 438	39 629 965	42 647 731	45 222 699
Koreai Köztársaság	42 918 416	45 292 521	47 379 237	48 701 069	49 545 638
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	20 293 057	21 862 300	22 929 078	23 904 167	24 548 840
Lengyelország	37 960 193	38 458 642	38 556 699	38 368 957	38 329 784
Lettország	2 664 447	2 508 476	2 384 150	2 251 996	2 118 855
Litvánia	3 696 035	3 626 609	3 501 842	3 344 259	3 123 825
Magyarország	10 377 135	10 349 308	10 220 509	10 085 942	9 927 380
Marokkó	24 807 461	26 994 255	28 793 672	30 455 563	32 343 384
Mexikó	83 943 135	91 663 290	98 899 845	106 005 199	114 092 961
Moldovai Köztársaság	4 365 562	4 340 602	4 202 659	4 159 296	4 086 090
Mongólia	2 184 139	2 298 017	2 397 417	2 526 429	2 719 902
Németország	79 053 984	81 138 653	81 400 883	81 602 739	80 827 001
Nicaragua	4 173 435	4 652 185	5 069 310	5 438 692	5 824 058
Norvégia	4 247 286	4 366 996	4 499 375	4 632 359	4 885 878
Olaszország	57 048 237	57 174 412	56 692 178	58 281 209	59 325 232
Oroszország	147 531 562	148 227 471	146 404 890	143 672 125	143 479 273
Örményország	3 538 164	3 217 349	3 069 597	2 981 262	2 877 314
Panamai Köztársaság	2 470 946	2 739 667	3 030 333	3 330 222	3 642 691
Paraguayi Köztársaság	4 223 413	4 776 838	5 323 202	5 824 095	6 248 017
Peru	22 071 433	24 299 168	26 459 944	27 866 140	29 027 680
Portugália	9 895 358	10 091 322	10 297 117	10 508 494	10 596 055
Románia	23 489 156	22 964 747	22 137 423	21 417 287	20 471 860
Salvador	5 270 074	5 628 602	5 887 930	6 052 124	6 183 877
Sierra Leone	4 319 763	4 303 953	4 584 570	5 645 629	6 415 636
Spanyolország	39 202 524	39 787 413	40 824 745	44 019 118	46 931 011
Sri Lanka	17 325 769	18 242 917	18 777 606	19 544 988	20 261 738
Svédország	8 567 375	8 836 421	8 881 642	9 038 627	9 390 157
Szlovák Köztársaság	5 288 455	5 375 470	5 399 207	5 398 962	5 404 293
Szlovénia	2 006 404	1 991 126	1 987 710	1 994 979	2 043 336
Tádzsikisztán	5 283 811	5 764 806	6 216 329	6 789 318	7 527 397
Thaiföld	56 558 196	59 467 272	62 952 639	65 416 189	67 195 032
Törökország	53 921 758	58 486 453	63 240 196	67 903 461	72 326 992
Tunézia	8 242 509	9 125 400	9 708 347	10 106 778	10 635 245
Türkmenisztán	3 683 978	4 207 841	4 516 128	4 754 652	5 087 211
Új-Zéland	3 398 175	3 674 940	3 858 992	4 135 353	4 370 060
Ukrajna	51 463 101	50 903 783	48 838 058	46 890 775	45 792 086
Uruguay	3 109 598	3 224 275	3 319 734	3 321 799	3 359 273
Venezuela	19 632 665	21 931 087	24 192 449	26 432 445	28 439 942
Zimbabwe	10 432 409	11 410 721	11 881 482	12 076 697	12 697 728

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

2. függelék
A mintában szereplő országokból elvándorolt népességállomány

(fő)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	180 284	501 142	824 413	966 234	1 120 305
Algéria	921 727	979 704	1 038 048	1 599 882	1 656 453
Amerikai Egyesült Államok	1 739 233	1 839 745	1 991 803	2 291 218	2 669 958
Argentína	430 169	481 996	555 587	808 409	938 087
Ausztrália	303 696	344 311	385 120	430 599	487 844
Ausztria	506 088	490 849	478 831	494 587	520 152
Belgium	365 360	376 028	400 064	439 693	487 203
Bolívia	224 693	283 540	344 713	543 783	780 095
Brazília	500 392	751 469	970 453	1 220 052	1 518 343
Bulgária	613 093	649 577	688 832	906 520	1 106 684
Chile	493 026	499 207	512 014	542 211	570 644
Costa Rica	69 711	85 421	105 682	118 673	133 027
Cseh Köztársaság	277 260	333 356	400 971	607 009	782 250
Dánia	201 761	207 983	218 071	225 671	234 437
Dél-afrikai Köztársaság	308 303	386 225	501 905	602 433	745 100
Dominikai Köztársaság	466 216	675 282	897 785	1 023 442	1 185 546
Ecuador	214 008	326 230	446 391	987 059	1 152 628
Egyesült Királyság	3 794 333	3 713 904	3 866 248	4 148 316	4 450 254
Egyiptomi Arab Köztársaság	1 322 178	1 492 244	1 708 513	1 901 661	2 611 870
Észak-Macedónia	432 296	492 304	532 531	459 289	527 075
Észtország	113 905	129 640	141 883	150 427	160 489
Fehéroroszország	1 767 606	1 736 499	1 685 652	1 581 211	1 465 141
Finnország	250 765	288 821	316 039	302 908	290 411
Franciaország	1 215 895	1 353 418	1 555 610	1 725 773	1 957 969
Fülöp-szigetek	2 033 684	2 508 005	3 092 284	3 712 857	4 719 359
Görögország	1 022 459	1 004 521	983 006	868 029	792 872
Grúzia	919 454	953 289	967 024	888 613	813 454
Haiti	528 873	665 028	805 430	972 717	1 123 759
Hollandia	723 638	734 149	755 052	799 588	866 675
Horvátország	425 807	735 556	907 454	840 203	822 331
Iráni Iszlám Köztársaság	631 339	746 894	831 372	889 941	989 560
Írország	917 286	863 749	820 902	771 302	730 771
Jamaica	589 010	719 398	858 815	906 462	989 512
Japán	608 921	657 199	712 768	722 116	760 479
Kanada	998 163	1 069 031	1 148 499	1 190 001	1 272 338
Kazahsztán	2 971 639	3 295 163	3 554 491	3 718 750	3 803 375
Kína	4 231 648	5 030 369	5 885 006	7 327 438	8 733 242

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

A mintában szereplő országokból elvándorolt népességállomány (folytatás)

(fő)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	522 578	550 026	566 319	652 862	726 917
Kolumbia	1 009 935	1 217 608	1 436 444	1 887 924	2 526 525
Koreai Köztársaság	1 624 729	1 785 743	1 952 161	2 039 728	2 309 955
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	39 784	54 029	72 414	86 930	96 575
Lengyelország	1 510 415	1 776 628	2 048 371	2 887 741	3 731 041
Lettország	215 134	229 015	238 691	271 170	279 368
Litvánia	341 050	342 455	348 620	412 612	519 665
Magyarország	387 514	404 699	421 411	468 156	513 838
Marokkó	1 748 251	1 884 066	2 077 160	2 473 209	2 863 810
Mexikó	4 395 365	6 949 297	9 562 929	10 818 079	12 414 825
Moldovai Köztársaság	625 683	620 036	602 782	715 599	827 763
Mongólia	24 466	27 694	30 649	42 378	57 766
Németország	2 929 448	3 045 354	3 235 354	3 446 260	3 727 333
Nicaragua	442 126	438 387	502 243	436 780	610 902
Norvégia	138 536	151 368	164 243	175 298	181 698
Olaszország	3 351 006	3 207 777	3 067 571	2 699 529	2 563 339
Oroszország	12 662 893	11 621 262	10 721 414	10 358 533	10 130 259
Örményország	899 649	901 872	876 470	898 086	917 350
Panamai Köztársaság	134 743	133 405	137 430	132 266	140 609
Paraguayi Köztársaság	297 979	336 064	374 876	545 839	766 008
Peru	314 854	509 283	699 598	973 644	1 302 167
Portugália	1 873 457	1 922 320	1 995 386	1 744 741	1 950 392
Románia	813 066	977 495	1 139 475	2 108 741	3 370 044
Salvador	1 242 075	933 330	949 270	1 119 319	1 337 458
Sierra Leone	61 854	457 828	509 099	147 931	126 868
Spanyolország	1 439 019	1 362 439	1 290 279	1 113 967	1 086 552
Sri Lanka	885 951	925 755	981 294	1 137 286	1 410 887
Svédország	206 848	226 803	258 000	270 865	304 911
Szlovák Köztársaság	133 006	191 650	251 584	272 294	261 356
Szlovénia	91 496	108 668	118 724	119 620	123 291
Tádzsikisztán	537 701	555 428	541 185	586 243	584 770
Thaiföld	311 308	417 273	537 198	637 455	773 556
Törökország	2 640 033	2 771 722	2 891 893	2 749 962	2 723 385
Tunézia	465 576	476 954	486 980	579 219	616 386
Türkmenisztán	259 987	243 524	223 704	229 249	236 614
Új-Zéland	388 173	417 098	490 020	556 056	662 996
Ukrajna	5 545 760	5 606 432	5 596 883	5 567 629	5 433 315
Uruguay	237 486	233 993	235 641	299 038	338 334
Venezuela	185 946	242 811	319 240	438 692	558 491
Zimbabwe	204 365	288 001	351 996	499 882	715 395

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

3. függelék
A mintában szereplő országok népességének arányában kifejezett elvándorlási ráta

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	5,49	16,10	26,35	31,30	38,00
Algéria	3,58	3,41	3,34	4,83	4,60
Amerikai Egyesült Államok	0,69	0,69	0,71	0,78	0,86
Argentína	1,32	1,38	1,51	2,08	2,29
Ausztrália	1,79	1,91	2,03	2,13	2,20
Ausztria	6,55	6,14	5,93	5,99	6,18
Belgium	3,65	3,69	3,89	4,17	4,45
Bolívia	3,27	3,72	4,09	5,89	7,76
Brazília	0,34	0,46	0,56	0,66	0,78
Bulgária	6,93	7,75	8,61	11,79	14,90
Chile	3,71	3,47	3,34	3,35	3,34
Costa Rica	2,23	2,41	2,67	2,77	2,91
Cseh Köztársaság	2,68	3,22	3,90	5,92	7,42
Dánia	3,92	3,97	4,08	4,16	4,22
Dél-afrikai Köztársaság	0,84	0,93	1,12	1,26	1,45
Dominikai Köztársaság	6,54	8,64	10,60	11,25	12,23
Ecuador	2,09	2,85	3,52	7,14	7,68
Egyesült Királyság	6,64	6,41	6,56	6,88	7,01
Egyiptomi Arab Köztársaság	2,36	2,39	2,48	2,52	3,16
Észak-Macedónia	21,66	24,82	26,17	22,29	25,45
Észtország	7,28	9,05	10,14	11,10	12,05
Fehéroroszország	17,41	17,23	17,08	16,54	15,55
Finnország	5,02	5,64	6,09	5,76	5,41
Franciaország	2,15	2,34	2,64	2,82	3,11
Fülöp-szigetek	3,29	3,59	3,96	4,30	5,02
Görögország	10,00	9,35	8,87	7,73	7,28
Grúzia	16,99	19,16	22,17	21,11	19,84
Haiti	7,51	8,59	9,52	10,58	11,29
Hollandia	4,84	4,75	4,74	4,89	5,19
Horvátország	8,91	15,93	20,49	19,19	19,00
Iráni Iszlám Köztársaság	1,12	1,22	1,27	1,28	1,34
Írország	26,13	24,05	21,70	18,63	16,05
Jamaica	24,34	28,39	32,35	33,08	35,21
Japán	0,49	0,52	0,56	0,56	0,59
Kanada	3,62	3,67	3,75	3,70	3,73
Kazahsztán	18,14	20,80	23,82	24,14	23,40
Kína	0,36	0,41	0,46	0,55	0,64

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

A mintában szereplő országok népességének arányában kifejezett elvándorlási ráta (folytatás)

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	11,95	12,05	11,51	12,86	13,41
Kolumbia	3,05	3,34	3,62	4,43	5,59
Koreai Köztársaság	3,79	3,94	4,12	4,19	4,66
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	0,20	0,25	0,32	0,36	0,39
Lengyelország	3,98	4,62	5,31	7,53	9,73
Lettország	8,07	9,13	10,01	12,04	13,18
Litvánia	9,23	9,44	9,96	12,34	16,64
Magyarország	3,73	3,91	4,12	4,64	5,18
Marokkó	7,05	6,98	7,21	8,12	8,85
Mexikó	5,24	7,58	9,67	10,21	10,88
Moldovai Köztársaság	14,33	14,28	14,34	17,20	20,26
Mongólia	1,12	1,21	1,28	1,68	2,12
Németország	3,71	3,75	3,97	4,22	4,61
Nicaragua	10,59	9,42	9,91	8,03	10,49
Norvégia	3,26	3,47	3,65	3,78	3,72
Olaszország	5,87	5,61	5,41	4,63	4,32
Oroszország	8,58	7,84	7,32	7,21	7,06
Örményország	25,43	28,03	28,55	30,12	31,88
Panamai Köztársaság	5,45	4,87	4,54	3,97	3,86
Paraguayi Köztársaság	7,06	7,04	7,04	9,37	12,26
Peru	1,43	2,10	2,64	3,49	4,49
Portugália	18,93	19,05	19,38	16,60	18,41
Románia	3,46	4,26	5,15	9,85	16,46
Salvador	23,57	16,58	16,12	18,49	21,63
Sierra Leone	1,43	10,64	11,10	2,62	1,98
Spanyolország	3,67	3,42	3,16	2,53	2,32
Sri Lanka	5,11	5,07	5,23	5,82	6,96
Svédország	2,41	2,57	2,90	3,00	3,25
Szlovák Köztársaság	2,52	3,57	4,66	5,04	4,84
Szlovénia	4,56	5,46	5,97	6,00	6,03
Tádzsikisztán	10,18	9,63	8,71	8,63	7,77
Thaiföld	0,55	0,70	0,85	0,97	1,15
Törökország	4,90	4,74	4,57	4,05	3,77
Tunézia	5,65	5,23	5,02	5,73	5,80
Türkmenisztán	7,06	5,79	4,95	4,82	4,65
Új-Zéland	11,42	11,35	12,70	13,45	15,17
Ukrajna	10,78	11,01	11,46	11,87	11,87
Uruguay	7,64	7,26	7,10	9,00	10,07
Venezuela	0,95	1,11	1,32	1,66	1,96
Zimbabwe	1,96	2,52	2,96	4,14	5,63

Forrás: az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

4. függelék

A mintában szereplő országok egy főre jutó GDP-jének (2015-ös konstans USA dollár) világátlaghoz viszonyított aránya

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	23,82	21,73	24,71	30,29	38,01
Algéria	46,36	40,46	39,71	43,54	42,13
Amerikai Egyesült Államok	581,33	603,84	627,75	618,83	572,09
Argentína	129,06	154,83	148,51	140,84	157,58
Ausztrália	493,43	524,20	537,44	543,81	526,61
Ausztria	462,09	479,62	492,02	477,39	463,19
Belgium	435,03	444,91	453,82	442,92	425,89
Bolívia	25,88	27,41	26,28	25,37	27,04
Brazília	92,94	95,17	87,14	85,33	93,57
Bulgária	62,32	56,48	47,84	59,70	67,15
Chile	80,85	108,89	111,86	120,11	126,98
Costa Rica	88,83	97,82	96,55	98,04	107,30
Cseh Köztársaság	175,43[a]	158,75	156,06	172,40	175,43
Dánia	583,07	618,31	628,31	601,32	549,54
Dél-afrikai Köztársaság	68,17	60,80	57,47	59,23	59,76
Dominikai Köztársaság	38,57	43,62	50,26	50,61	59,62
Ecuador	63,36	63,02	53,73	56,78	57,24
Egyesült Királyság	451,78	469,46	487,10	497,63	448,93
Egyiptomi Arab Köztársaság	28,07	30,56	31,91	31,69	36,15
Észak-Macedónia	65,14[a]	41,37	41,73	41,32	46,31
Észtország	125,55[a]	102,53	127,44	170,20	157,99
Fehéroroszország	47,74[a]	27,21	33,75	45,46	60,74
Finnország	463,78	426,08	482,47	492,41	468,23
Franciaország	435,61	438,03	443,25	423,06	396,93
Fülöp-szigetek	24,94	23,68	22,57	23,21	25,13
Görögország	230,40	224,41	232,70	252,77	237,50
Grúzia	25,21[a]	13,79	18,68	25,06	30,79
Haiti	14,82	11,43	10,59	8,63	7,67
Hollandia	460,96	480,54	516,14	488,16	475,19
Horvátország	144,29[a]	102,20	112,47	128,97	124,06
Iráni Iszlám Köztársaság	48,96	49,89	50,45	54,96	58,60
Írország	342,15	403,47	536,42	577,41	496,93
Jamaica	69,27	73,62	62,68	59,67	52,60
Japán	410,88	419,27	392,40	376,00	349,49
Kanada	472,80	467,47	485,31	476,60	440,44
Kazahsztán	89,36[a]	52,08	55,91	80,67	95,74
Kína	12,96	21,08	27,41	38,57	59,24

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.

Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/) és az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis alapján (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

A mintában szereplő országok egy főre jutó GDP-jének (2015-ös konstans USA dollár) világátlaghoz viszonyított aránya (folytatás)

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	17,68[a]	8,37	9,13	9,69	10,44
Kolumbia	54,18	58,79	50,57	51,04	55,48
Koreai Köztársaság	141,15	192,74	215,18	243,35	273,71
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	13,54	9,60	7,81	7,71	6,92
Lengyelország	76,06	80,42	92,69	98,60	115,42
Lettország	99,37[a]	69,42	84,26	120,17	115,34
Litvánia	114,52[a]	70,52	82,03	112,70	118,33
Magyarország	127,94	109,49	114,50	130,80	121,87
Marokkó	22,72	21,04	21,28	23,32	27,02
Mexikó	108,82	105,43	113,04	102,97	95,41
Moldovai Köztársaság	27,81[a]	14,58	11,88	15,36	16,98
Mongólia	26,33	20,86	20,55	24,27	28,59
Németország	438,87	453,70	443,83	413,46	410,13
Nicaragua	18,66	17,59	18,44	18,26	18,05
Norvégia	737,09	828,60	859,13	845,96	779,31
Olaszország	406,05	415,17	414,56	383,75	344,29
Oroszország	119,02[a]	70,07	68,67	85,68	94,60
Örményország	15,42[a]	13,47	16,21	27,44	31,83
Panamai Köztársaság	77,24	87,57	88,78	90,70	110,02
Paraguayi Köztársaság	52,72	52,95	42,09	45,52	51,22
Peru	40,05	45,17	42,15	44,87	55,66
Portugália	218,07	223,84	239,62	222,90	210,96
Románia	72,26	63,86	58,57	72,42	80,70
Salvador	31,69	38,52	38,27	38,03	37,00
Sierra Leone	11,14	8,33	4,10	5,51	5,79
Spanyolország	278,97	284,95	303,49	300,79	274,17
Sri Lanka	18,51	22,05	24,49	26,05	31,72
Svédország	508,57	490,80	521,70	530,52	519,28
Szlovák Köztársaság	117,01[a]	107,30	113,47	131,85	154,86
Szlovénia	253,15[a]	189,31	207,33	223,81	222,12
Tádzsikisztán	16,35[a]	6,68	5,55	7,33	8,39
Thaiföld	37,28	51,28	44,90	51,21	55,52
Törökország	79,16	82,23	83,10	88,90	90,70
Tunézia	29,41	30,89	34,04	36,85	40,39
Türkmenisztán	53,79[a]	28,39	29,42	32,58	46,22
Új-Zéland	376,63	391,16	385,63	398,01	376,25
Ukrajna	47,57[a]	21,61	18,22	24,96	23,99
Uruguay	117,48	133,11	128,70	118,02	144,44
Venezuela	154,79	157,91	132,87	125,43	129,56
Zimbabwe	14,01	13,08	11,12	7,99	11,94

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.
Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/) és az ENSZ Gazdasági és Szociális Ügyek Főosztálya (UN DESA) népesedési adatbázis alapján (https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/database/index.asp).

5. függelék
Az iskolában eltöltött évek átlagos száma a mintában szereplő országokban

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	8,12	8,54	9,09	9,40	9,68
Algéria	4,63	5,66	6,54	7,34	8,09
Amerikai Egyesült Államok	11,66	11,90	12,10	12,25	12,40
Argentína	7,86	8,26	8,66	9,06	9,43
Ausztrália	11,26	11,61	11,97	12,35	12,72
Ausztria	9,71	10,16	10,50	10,79	11,07
Belgium	9,44	9,84	10,21	10,58	10,90
Bolívia	5,92	6,43	6,98	7,58	8,16
Brazília	5,00	5,45	5,87	6,32	6,81
Bulgária	9,40	9,74	10,06	10,31	10,54
Chile	8,82	9,33	9,78	10,19	10,57
Costa Rica	7,05	7,42	7,74	8,06	8,42
Cseh Köztársaság	11,25	11,46	11,66	11,88	12,10
Dánia	11,24	11,46	11,66	11,84	11,98
Dél-afrikai Köztársaság	6,88	7,49	8,11	8,61	9,08
Dominikai Köztársaság	5,22	5,82	6,35	6,89	7,47
Ecuador	6,21	6,85	7,38	7,83	8,28
Egyesült Királyság	11,55	11,79	12,02	12,25	12,49
Egyiptomi Arab Köztársaság	3,92	4,58	5,26	6,07	6,86
Észak-Macedónia	6,45	7,25	7,90	8,49	9,08
Észtország	11,44	11,89	12,24	12,48	12,62
Fehéroroszország	8,99	9,44	9,93	10,38	10,79
Finnország	10,51	10,96	11,34	11,69	11,97
Franciaország	9,24	9,67	10,08	10,46	10,84
Fülöp-szigetek	7,34	7,74	8,08	8,44	8,78
Görögország	8,04	8,70	9,29	9,81	10,30
Grúzia	10,22	10,75	11,18	11,52	11,77
Haiti	1,91	2,27	2,74	3,36	4,14
Hollandia	10,28	10,63	10,92	11,17	11,40
Horvátország	9,35	9,76	10,18	10,58	10,96
Iráni Iszlám Köztársaság	4,63	5,37	6,15	7,01	7,86
Írország	9,26	9,68	10,17	10,82	11,53
Jamaica	7,49	8,15	8,68	9,10	9,48
Japán	11,67	12,05	12,43	12,77	13,07
Kanada	11,97	12,33	12,66	12,95	13,21
Kazahsztán	9,17	9,51	9,87	10,23	10,67
Kína	5,49	6,11	6,62	7,02	7,44

Forrás: Wittgenstein Centre Human Capital Data Explorer (http://dataexplorer.wittgensteincentre.org).

Az iskolában eltöltött évek átlagos száma a mintában szereplő országokban (folytatás)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	8,75	9,27	9,66	9,99	10,38
Kolumbia	5,45	5,95	6,39	6,87	7,33
Koreai Köztársaság	8,95	9,74	10,44	11,00	11,56
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	9,32	9,83	10,23	10,49	10,68
Lengyelország	10,89	11,16	11,43	11,70	11,96
Lettország	11,42	11,63	11,82	11,98	12,10
Litvánia	10,92	11,55	12,04	12,38	12,69
Magyarország	9,68	10,16	10,61	11,04	11,38
Marokkó	1,94	2,42	2,90	3,33	4,00
Mexikó	5,71	6,41	7,02	7,53	8,01
Moldovai Köztársaság	7,63	8,42	9,11	9,73	10,22
Mongólia	8,11	8,75	9,21	9,49	9,80
Németország	12,50	12,71	12,86	12,99	13,13
Nicaragua	4,03	4,51	4,92	5,31	5,77
Norvégia	11,46	11,66	11,87	12,09	12,35
Olaszország	7,90	8,46	8,98	9,48	9,93
Oroszország	8,23	8,74	9,23	9,66	10,05
Örményország	9,58	9,88	10,19	10,49	10,75
Panamai Köztársaság	7,34	7,88	8,33	8,72	9,09
Paraguayi Köztársaság	5,98	6,44	6,88	7,34	7,81
Peru	7,29	7,89	8,43	8,90	9,39
Portugália	4,33	5,02	5,77	6,55	7,17
Románia	8,92	9,44	9,87	10,25	10,57
Salvador	4,46	5,03	5,57	6,07	6,61
Sierra Leone	2,05	2,37	2,73	3,03	3,51
Spanyolország	7,21	7,85	8,48	9,11	9,59
Sri Lanka	6,79	7,49	8,24	8,94	9,60
Svédország	10,22	10,65	11,02	11,36	11,69
Szlovák Köztársaság	11,19	11,43	11,65	11,90	12,17
Szlovénia	10,72	10,90	11,08	11,27	11,49
Tádzsikisztán	9,68	10,43	10,96	11,32	11,58
Thaiföld	7,80	8,27	8,63	9,01	9,40
Törökország	5,41	6,05	6,67	7,26	7,82
Tunézia	3,68	4,41	5,17	5,95	6,91
Türkmenisztán	10,13	10,56	10,89	11,08	10,90
Új-Zéland	11,21	11,66	12,05	12,41	12,71
Ukrajna	8,48	9,09	9,57	9,99	10,33
Uruguay	7,18	7,59	7,98	8,32	8,62
Venezuela	7,39	7,96	8,43	8,87	9,30
Zimbabwe	7,05	8,01	8,83	9,53	10,05

Forrás: Wittgenstein Centre Human Capital Data Explorer (http://dataexplorer.wittgensteincentre.org).

6. függelék

A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli aránya a mintában szereplő országokban

(%)

	1990[a]	1995	2000	2005	2010
Albánia	55,91	54,26	51,59	47,21	42,08
Algéria	23,95	23,53	22,21	18,43	11,86
Amerikai Egyesült Államok	1,90	1,81	1,63	1,41	1,42
Argentína	0,34	0,62	0,67	1,28	1,27
Ausztrália	5,46	4,94	4,86	3,58	3,23
Ausztria	7,71	7,34	6,05	5,27	5,21
Belgium	2,99	2,68	1,91	2,04	1,35
Bolívia	42,09	41,25	38,94	38,61	29,99
Brazília	18,98	18,14	16,48	16,62	12,65
Bulgária	19,54	16,80	13,20	8,94	6,82
Chile	19,09	15,70	14,44	13,16	10,60
Costa Rica	18,03	17,67	16,30	15,25	11,41
Cseh Köztársaság	8,23	6,64	5,22	3,98	3,10
Dánia	5,46	4,39	3,67	3,18	2,42
Dél-afrikai Köztársaság	11,25	10,91	9,93	7,05	4,86
Dominikai Köztársaság	21,74	20,34	15,60	13,68	12,42
Ecuador	29,26	28,91	29,67	30,35	27,88
Egyesült Királyság	2,16	2,05	1,53	1,38	1,22
Egyiptomi Arab Köztársaság	39,29	33,99	29,63	30,94	28,28
Észak-Macedónia	25,79	25,93	24,34	20,79	18,61
Észtország	19,25	10,18	6,36	5,19	4,22
Fehéroroszország	16,41	16,12	14,84	12,82	11,03
Finnország	8,89	7,76	6,21	4,82	4,44
Franciaország	5,74	4,89	4,14	3,64	2,91
Fülöp-szigetek	44,90	43,41	37,15	35,36	32,84
Görögország	22,09	20,43	17,40	12,16	12,40
Grúzia	48,62	48,46	52,17	54,34	48,09
Haiti	38,79	38,70	36,82	35,49	33,56
Hollandia	4,28	3,83	3,28	3,70	3,06
Horvátország	22,37	20,64	16,55	17,30	14,25
Iráni Iszlám Köztársaság	24,63	23,98	24,53	24,75	19,22
Írország	13,81	12,01	7,95	5,91	5,75
Jamaica	28,04	23,20	20,85	18,10	17,81
Japán	6,73	5,70	5,09	4,46	4,07
Kanada	3,49	3,15	2,52	2,12	1,81
Kazahsztán	38,68	38,77	36,60	32,41	28,28
Kína	59,70	52,20	50,01	44,80	36,70

[a] Az 1990-re vonatkozó hiányzó adatokat minden esetben az 1991-es adatokkal pótoltuk.
Forrás: az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

A mezőgazdasági foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli aránya a mintában szereplő országokban (folytatás)

	1990[a]	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	35,50	47,19	53,08	38,50	32,34
Kolumbia	23,13	22,41	22,33	20,60	18,38
Koreai Köztársaság	14,61	11,77	10,60	7,94	6,60
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	55,52	56,33	56,31	54,39	53,53
Lengyelország	25,57	22,63	18,67	17,38	13,05
Lettország	18,59	17,53	14,93	12,05	8,61
Litvánia	22,59	21,95	19,24	14,27	8,83
Magyarország	11,77	8,02	6,46	4,87	4,54
Marokkó	47,46	47,09	45,11	45,48	40,53
Mexikó	25,94	23,48	17,41	15,03	13,92
Moldovai Köztársaság	43,03	45,19	50,87	40,65	27,52
Mongólia	43,52	46,14	48,64	39,88	33,53
Németország	3,50	3,17	2,64	2,37	1,65
Nicaragua	34,00	33,63	31,53	28,89	29,41
Norvégia	6,06	5,46	4,29	3,30	2,55
Olaszország	8,30	6,58	5,23	4,20	3,77
Oroszország	14,24	15,77	14,49	10,14	7,75
Örményország	44,83	45,41	43,25	38,28	38,60
Panamai Köztársaság	27,30	20,80	16,97	15,68	17,42
Paraguayi Köztársaság	33,78	32,94	33,31	32,02	25,62
Peru	36,63	35,31	34,68	34,82	27,73
Portugália	11,88	11,48	12,68	12,05	11,20
Románia	29,78	40,33	45,21	32,29	31,01
Salvador	28,56	26,77	21,61	19,99	20,78
Sierra Leone	71,23	71,17	70,18	68,06	63,91
Spanyolország	10,21	8,99	6,69	5,30	4,20
Sri Lanka	42,84	39,57	41,25	37,27	31,82
Svédország	3,85	3,49	2,91	2,32	2,10
Szlovák Köztársaság	11,10	9,20	6,93	4,75	3,23
Szlovénia	10,86	10,44	9,60	9,11	8,82
Tádzsikisztán	56,10	60,02	60,24	55,47	52,43
Thaiföld	60,33	51,97	48,79	38,68	38,24
Törökország	47,81	43,39	39,32	25,68	23,70
Tunézia	23,36	22,30	20,52	18,52	17,95
Türkmenisztán	31,30	31,02	30,33	28,09	24,81
Új-Zéland	10,76	9,67	8,70	7,16	6,74
Ukrajna	23,92	25,12	25,14	22,14	20,33
Uruguay	12,47	12,22	11,64	10,94	11,57
Venezuela	12,64	13,52	10,61	10,28	8,26
Zimbabwe	60,76	60,62	60,61	64,55	65,53

[a] Az 1990-re vonatkozó hiányzó adatokat minden esetben az 1991-es adatokkal pótoltuk.
Forrás: az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

7. függelék

A GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlása (flow) a mintában szereplő országokban

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	2,19	2,27	3,92	5,63	7,56
Algéria	0,03	0,41	1,10	1,49	1,28
Amerikai Egyesült Államok	0,76	1,22	1,49	1,21	1,42
Argentína	1,30	2,63	2,45	2,28	2,04
Ausztrália	1,83	1,44	2,80	2,72	3,57
Ausztria	0,49	0,99	2,16	2,56	2,10
Belgium	3,42	8,45	20,64	12,07	8,68
Bolívia	1,50	6,89	7,57	3,50	3,70
Brazília	0,36	1,40	3,19	2,58	2,54
Bulgária	0,24	1,57	8,88	16,58	9,05
Chile	3,02	4,71	6,62	6,79	8,26
Costa Rica	2,28	3,24	4,34	6,69	5,85
Cseh Köztársaság	2,48	4,03	7,02	4,74	2,72
Dánia	0,99	2,49	4,87	1,43	0,89
Dél-afrikai Köztársaság	0,03	0,61	1,42	1,73	1,48
Dominikai Köztársaság	1,41	2,60	3,26	3,89	4,06
Ecuador	1,48	2,08	3,49	1,43	0,75
Egyesült Királyság	1,59	2,44	3,14	3,60	3,31
Egyiptomi Arab Köztársaság	2,59	1,24	0,98	5,50	3,04
Észak-Macedónia	0,77	1,21	4,66	5,78	3,96
Észtország	3,00	5,44	8,58	10,11	7,25
Fehéroroszország	0,05	1,00	1,95	2,57	3,32
Finnország	0,38	1,98	4,14	2,30	2,33
Franciaország	0,98	1,48	1,57	1,18	1,07
Fülöp-szigetek	1,55	1,54	1,50	1,51	1,26
Görögország	0,91	0,65	0,74	0,90	0,86
Grúzia	0,17	5,26	7,07	11,05	9,99
Haiti	0,16	0,26	0,28	1,03	1,71
Hollandia	1,94	3,52	7,79	5,21	3,91
Horvátország	0,58	2,11	4,89	5,65	4,47
Iráni Iszlám Köztársaság	–0,06	0,04	1,01	1,08	0,61
Írország	1,44	6,09	12,09	2,51	12,13
Jamaica	1,89	3,48	5,14	6,74	4,80
Japán	0,02	0,05	0,13	0,20	0,13
Kanada	0,95	1,81	2,87	3,26	3,44
Kazahsztán	2,18	4,90	10,94	11,40	7,70
Kína	2,57	4,34	3,92	3,13	1,77

Forrás: az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

A GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke beáramlása (flow) a mintában szereplő országokban (folytatás)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	0,94	4,10	4,15	5,55	7,77
Kolumbia	1,16	1,79	2,80	4,13	3,99
Koreai Köztársaság	0,38	0,58	1,28	1,00	0,86
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	0,01	0,13	0,13	0,08	0,47
Lengyelország	0,80	2,45	3,77	3,29	2,66
Lettország	1,38	4,81	4,39	4,69	4,68
Litvánia	0,26	3,85	4,32	3,82	2,88
Magyarország	11,38	20,82	45,98	32,24	54,12
Marokkó	0,83	1,56	2,92	3,17	2,79
Mexikó	1,42	2,55	2,58	2,84	2,67
Moldovai Köztársaság	0,41	1,92	5,40	7,37	5,14
Mongólia	0,32	0,85	4,29	10,02	23,21
Németország	0,15	0,52	2,29	1,24	1,11
Nicaragua	0,53	2,71	4,01	4,90	7,13
Norvégia	0,79	1,73	2,20	2,03	2,83
Olaszország	0,30	0,34	1,02	1,14	0,97
Oroszország	0,18	0,58	1,93	3,45	2,72
Örményország	0,25	4,19	5,88	7,83	5,93
Panamai Köztársaság	–0,22	5,84	6,41	7,90	9,42
Paraguayi Köztársaság	0,96	1,35	1,22	0,78	1,24
Peru	1,58	3,27	3,49	4,55	4,96
Portugália	1,68	1,41	3,00	2,17	2,37
Románia	0,27	1,62	4,90	6,30	3,62
Salvador	0,34	2,36	2,98	3,65	2,41
Sierra Leone	–0,98	0,02	1,71	3,35	13,10
Spanyolország	1,49	1,75	3,89	3,14	2,56
Sri Lanka	0,88	1,11	1,04	1,28	1,26
Svédország	1,01	5,38	6,86	4,42	3,15
Szlovák Köztársaság	2,09	3,69	10,74	7,46	2,69
Szlovénia	0,76	0,78	2,11	1,73	1,07
Tádzsikisztán	0,43	1,16	5,75	9,12	5,76
Thaiföld	1,70	1,92	3,76	3,42	2,48
Törökország	0,26	0,34	0,54	1,99	1,96
Tunézia	1,99	2,31	2,62	4,37	3,99
Türkmenisztán	2,95	5,34	3,51	6,94	11,94
Új-Zéland	2,57	3,35	2,06	1,21	1,75
Ukrajna	0,20	0,80	2,61	5,44	4,76
Uruguay	0,62	0,58	1,06	5,47	5,32
Venezuela	1,35	3,06	2,75	1,15	0,55
Zimbabwe	0,15	0,94	1,00	0,63	2,00

Forrás: az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

8. függelék

A GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke összállománya (stock) a mintában szereplő országokban

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	0,93[a]	8,82	7,08	12,67	27,29
Algéria	2,53	3,98	6,18	7,97	12,12
Amerikai Egyesült Államok	9,00	13,09	26,98	21,48	22,68
Argentína	5,93	10,01	21,94	27,48	20,07
Ausztrália	24,82	28,46	29,77	32,56	40,61
Ausztria	6,97	7,88	15,84	26,13	40,98
Belgium	28,44	39,22	82,65	98,08	98,42
Bolívia	21,07	23,30	61,77	51,36	35,06
Brazília	9,13	6,15	15,69[a]	19,95	28,99
Bulgária	0,54	2,35	20,41	46,43	89,29
Chile	46,13	32,54	58,39	63,92	73,63
Costa Rica	18,23	3,56	18,79	35,96	42,76
Cseh Köztársaság	4,52[a]	12,30	35,11	44,51	61,94
Dánia	6,65	12,86	44,82	27,38	29,86
Dél-afrikai Köztársaság	7,89	9,66	31,86	37,51	47,84
Dominikai Köztársaság	6,00	4,57[a]	6,98	24,97	35,35
Ecuador	10,67	14,82	34,59	23,76	17,05
Egyesült Királyság	18,65	14,89	26,51	31,05	43,15
Egyiptomi Arab Köztársaság	30,68	22,34	20,86	30,58	34,06
Észak-Macedónia	2,46[a]	1,84	14,31	33,34	46,25
Észtország	1,82[a]	15,07	46,43	79,40	78,95
Fehéroroszország	0,03[a]	0,35	12,12	7,63	17,31
Finnország	3,02	6,08	19,31	26,76	34,79
Franciaország	8,20	14,53	13,50	17,24	23,82
Fülöp-szigetek	6,66	8,20	16,98	14,53	12,97
Görögország	5,80	8,01	10,71	11,78	11,70
Grúzia	0,00[a]	1,13	23,69	35,52	69,24
Haiti	4,81	1,21	2,58	3,72	9,32
Hollandia	22,56	24,49	58,53	69,98	69,47
Horvátország	0,92[a]	2,21	12,30	30,00	53,86
Iráni Iszlám Köztársaság	2,12	2,00	2,33	7,07	5,90
Írország	76,95	63,83	127,28	77,27	128,55
Jamaica	14,98	23,84	36,83	61,53	82,11
Japán	0,31	0,62	1,03	2,12	3,77
Kanada	18,93	20,33	43,64	54,44	60,84
Kazahsztán	4,10[a]	14,08	55,09	44,83	55,83
Kína	5,24	13,76	15,96	11,90	9,64

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.
Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

A GDP arányában kifejezett külföldi működőtőke összállománya (stock) a mintában szereplő országokban (folytatás)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	0,39[a]	9,67	31,52	25,49	35,41
Kolumbia	6,21	5,86	11,28	25,48	29,01
Koreai Köztársaság	1,81	3,19	7,59	11,22	11,84
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	0,04	0,27	0,50	0,79	1,15
Lengyelország	0,17	5,52	19,48	28,21	39,14
Lettország	2,53[a]	11,42	21,31	29,02	45,66
Litvánia	1,13[a]	5,25	20,23	32,32	41,42
Magyarország	1,53	24,34	48,43	54,09	69,41
Marokkó	9,93	13,24	22,73	33,18	48,36
Mexikó	7,48	11,42	17,19	28,28	36,83
Moldovai Köztársaság	0,46[a]	4,59	29,03	34,40	42,40
Mongólia	0,01	2,24	13,77	126,36	117,46
Németország	12,79	12,09	24,24	22,49	28,14
Nicaragua	4,07	9,33	27,77	39,06	53,44
Norvégia	10,34	12,37	17,67	25,62	41,36
Olaszország	5,10	5,56	10,71	12,78	15,37
Oroszország	0,03[a]	1,39	11,37	23,15	30,15
Örményország	2,09[a]	4,81	25,17	26,46	44,60
Panamai Köztársaság	36,84	35,31	57,38	64,70	70,46
Paraguayi Köztársaság	6,94	6,15	13,27	9,97	11,95
Peru	4,57	10,32	21,38	20,88	29,13
Portugália	12,20	15,74	28,93	37,31	50,97
Románia	0,00	2,18	18,57	25,78	41,33
Salvador	4,40	3,28	16,74	28,35	39,48
Sierra Leone	27,65	20,53	32,99	18,17	18,70
Spanyolország	12,29	17,20	26,19	33,34	44,23
Sri Lanka	7,23	8,47	13,09	12,43	10,91
Svédország	4,87	11,70	35,89	44,59	71,19
Szlovák Köztársaság	2,49[a]	6,47	33,64	60,36	55,81
Szlovénia	12,15[a]	8,47	11,77	19,49	22,15
Tádzsikisztán	0,39[a]	3,28	15,82	0,76	21,73
Thaiföld	9,32	10,45	24,48	32,44	40,83
Törökország	5,38	6,41	6,89	14,24	24,41
Tunézia	56,32	55,40	53,76	52,18	71,20
Türkmenisztán	0,00[a]	18,95	19,24	16,88	59,52
Új-Zéland	17,47	40,74	44,27	38,44	40,75
Ukrajna	0,30[a]	1,78	11,97	19,28	38,87
Uruguay	7,27	5,29	9,15	16,38	30,98
Venezuela	8,22	11,01	30,29	30,59	9,17
Zimbabwe	2,04	4,48	14,20	19,24	15,07

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.
Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

9. függelék
A GDP arányában kifejezett export a mintában szereplő országokban

(%)

	1990	1995	2000	2005	2010
Albánia	10,72	8,44	7,50	8,17	12,95
Algéria	20,86	24,44	40,30	44,58	35,39
Amerikai Egyesült Államok	6,57	7,61	7,58	6,87	8,47
Argentína	8,06	7,49	8,55	20,11	15,99
Ausztrália	12,28	13,58	15,62	13,94	16,36
Ausztria	24,71	23,95	34,32	39,62	38,93
Belgium	57,32	61,90	79,55	86,73	84,77
Bolívia	19,03	16,39	14,64	29,60	32,58
Brazília	7,72	5,98	8,45	13,29	9,14
Bulgária	24,27	28,20	36,63	39,30	40,96
Chile	23,98	21,34	24,51	33,56	32,54
Costa Rica	19,95	30,21	39,13	35,22	25,35
Cseh Köztársaság	28,16[a]	36,28	47,20	57,32	64,09
Dánia	26,67	27,52	31,17	32,19	29,95
Dél-afrikai Köztársaság	20,18	17,92	21,99	20,03	24,34
Dominikai Köztársaság	22,79	24,00	23,94	17,30	12,70
Ecuador	17,82	17,64	26,89	24,33	25,15
Egyesült Királyság	16,93	17,74	17,18	15,14	16,80
Egyiptomi Arab Köztársaság	7,18	5,22	5,51	13,67	12,32
Észak-Macedónia	35,97[a]	25,58	35,06	32,61	35,63
Észtország	13,66[a]	41,17	67,21	54,74	58,85
Fehéroroszország	25,86[a]	33,53	68,02	51,16	44,18
Finnország	18,79	30,18	36,58	31,98	27,90
Franciaország	17,09	18,82	23,94	21,06	19,78
Fülöp-szigetek	16,53	21,31	47,00	40,03	25,80
Görögország	8,28	8,07	8,90	6,97	9,34
Grúzia	2,21[a]	5,31	10,04	12,83	13,70
Haiti	5,18	4,09	8,67	11,62	8,63
Hollandia	41,40	44,92	55,84	59,32	67,83
Horvátország	30,83[a]	20,15	20,45	19,33	19,74
Iráni Iszlám Köztársaság	20,03	16,05	25,75	24,84	20,63
Írország	48,10	64,59	77,34	51,81	52,44
Jamaica	21,95	21,69	14,38	13,62	10,04
Japán	9,18	8,13	9,81	12,51	13,50
Kanada	21,41	31,72	37,14	30,73	23,96
Kazahsztán	16,36[a]	25,53	48,18	48,75	40,51
Kína	15,74	20,26	20,57	33,33	25,92

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.
Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

A GDP arányában kifejezett export a mintában szereplő országokban (folytatás)

	1990	1995	2000	2005	2010
Kirgizisztán	19,33[a]	27,41	37,29	27,31	36,62
Kolumbia	11,92	9,27	13,18	14,60	13,88
Koreai Köztársaság	22,69	21,92	29,90	30,42	40,77
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	12,63	19,78	6,67	10,27	18,32
Lengyelország	21,70	16,11	18,47	29,22	33,32
Lettország	17,45[a]	24,21	23,55	30,52	40,05
Litvánia	33,65[a]	40,36	33,01	45,16	56,02
Magyarország	26,89	27,70	59,71	55,71	72,81
Marokkó	14,07	17,77	19,10	17,89	19,06
Mexikó	13,57	22,09	23,50	24,41	28,20
Moldovai Köztársaság	21,25[a]	35,13	30,53	30,42	22,10
Mongólia	38,52	28,21	40,65	36,40	40,33
Németország	23,77	20,25	28,33	34,12	37,07
Nicaragua	9,30	11,32	17,29	26,25	37,12
Norvégia	28,42	27,62	35,07	33,59	30,47
Olaszország	14,48	19,90	21,03	20,09	20,96
Oroszország	11,37[a]	20,49	40,16	31,60	26,02
Örményország	8,83[a]	19,74	14,43	18,64	10,24
Panamai Köztársaság	5,51	6,80	7,28	44,86	37,32
Paraguayi Köztársaság	15,92	19,34	23,95	27,88	23,88
Peru	11,26	10,29	13,44	22,83	24,27
Portugália	20,86	19,29	20,54	19,35	20,77
Románia	12,22	21,01	27,81	28,12	29,83
Salvador	12,08	18,52	24,96	23,25	24,39
Sierra Leone	15,65	3,59	1,51	9,60	13,24
Spanyolország	10,35	15,92	19,26	16,70	17,91
Sri Lanka	20,36	24,83	28,38	22,72	15,16
Svédország	22,16	30,31	33,26	33,60	32,01
Szlovák Köztársaság	31,26[a]	42,81	57,11	65,04	71,70
Szlovénia	41,90[a]	38,95	43,22	53,16	60,63
Tádzsikisztán	7,48[a]	61,57	91,21	39,31	21,19
Thaiföld	26,08	33,34	54,56	58,60	56,67
Törökország	6,25	9,27	10,18	14,65	14,75
Tunézia	26,09	27,66	27,24	32,52	37,29
Türkmenisztán	45,57[a]	85,84	50,81	34,86	28,78
Új-Zéland	20,67	21,61	24,42	18,94	21,42
Ukrajna	13,20[a]	26,06	45,01	38,36	37,85
Uruguay	18,32	9,88	10,05	19,71	16,69
Venezuela	37,20	24,65	28,62	38,29	16,69
Zimbabwe	12,62	19,17	22,07	25,73	26,57

[a] Az időben legközelebbi, rendelkezésre álló információk alapján, illetve arányosítással pótolva.
Forrás: saját számítás az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) adatbázisa alapján (https://unctadstat.unctad.org/EN/).

Szociológiai Szemle 31(2): 30–61.

Techviselkedés a családban a kamaszok szemszögéből[1]

Tech-behaviors in the family based on adolescents' perceptions

Mikó Fruzsina[2] – Nagy Beáta[3]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.2

Beérkezés: 2021. 03. 29.
Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 06. 28.
Elfogadás: 2021. 07. 06.

Összefoglaló: A gyorsuló digitalizáció hatására egyre hangsúlyosabb téma a gyerekek képernyők előtt töltött ideje és technológiahasználata. A közelmúlt populáris és tudományos irodalma is gyakran a technológiahasználat negatív következményeire fókuszált, az elmúlt pár évben azonban szemléletváltás történt a technológia kínálta lehetőségek irányába is. A diskurzusban a szülői narratívák és a szakértői ajánlások dominálnak, míg a gyerekek percepciói kevésbé vannak előtérben. Jelen tanulmány éppen ezért a kamaszok szemszögéből vizsgálja a családon belüli technológiahasználat kérdését. A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók, és azok milyen szociológiai jellemzőkkel írhatók le. A kérdés megválaszolásához 12–16 éves gyerekekkel 2017 őszén felvett kérdőívek (N=1000), valamint 2019 tavaszán készült interjúk (N=30) elemzésére kerül sor. Az eredmények azt mutatják, hogy lehatárolhatók a techviselkedés különböző típusai a családban, amelyet számos szociodemográfiai háttérváltozó befolyásol.
Kulcsszavak: család, kamaszok, technológiahasználat, techszülőség

Abstract: As result of accelerating digitalization, screen time and technology using habits of children are increasingly important topics. Recent popular and scientific literature has often focused on the negative consequences and dangers of technology, but over the past few years there has been a shift in the approach towards the opportunities offered by technology. The discourse is dominated by parental narratives and expert recommendations, while children's perceptions are not at the forefront. The novelty of the present study is that it examines the issue of technology use within the family from the perspective of adolescents.

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott „Versenyfutás az idővel" című kutatáshoz (NKFIH K120086) kapcsolódóan készült. Kutatásvezető: Nagy Beáta. A szerzők szeretnék megköszönni a kutatócsoport tagjainak munkáját és támogatását.
2 Budapesti Corvinus Egyetem, email: fruzsina.miko@stud.uni-corvinus.hu
3 Budapesti Corvinus Egyetem, email: beata.nagy@uni-corvinus.hu

The issue discussed in the study is: what types of technology-related family behaviors can be identified based on adolescents' perceptions and what sociological characteristics each type has. To answer this question, questionnaires (N = 1000) and interviews (N = 30) conducted with children aged 12-16 were analyzed. Quantitative data collection took place in 2017 and the interviews were conducted in 2019. The results confirmed that it is possible to delineate different types of tech-behavior in the families, and these are likely to differ along sociodemographic factors.
Keywords: family, adolescence, technology use, tech-parents

Bevezetés

Az okostelefonok elterjedése óta a mobileszközök kitágították az internet térbeli és időbeli elérhetőségét, és szinte bárhol és bármikor lehetővé teszik a hozzáférést (Livingstone et al. 2014). A gazdaság fejlettségétől függetlenül mindenhol a fiatalok, a magasabban képzettek, valamint a jobb anyagi helyzetben lévők rendelkeznek nagyobb digitális hozzáféréssel (Taylor–Silver 2019).

Az újabb és újabb digitális eszközök megjelenése a szülőkben gyakran bizonytalanságot és aggodalmat ébreszt, hogy miként integrálják az okoseszközöket a családi életbe. A technológia fejlődése és jelenléte – a használati szokásoktól és a céloktól függően – erősítheti és ronthatja is a szülők és a gyermekek együtt töltött idejének minőségét. Mivel a szülők féltik gyermekeiket a káros hatásoktól, szabályokat alkotnak a technológiahasználat mértékére és a fogyasztott tartalomra vonatkozóan (Hiniker et al. 2016), de az ismeretlen terepen tanácstalanok a helyes stratégiát illetően (Kim–Davis 2017). A szülőknek útmutatásra van szükségük abban, hogy miként segíthetik gyermekeiket a digitális eszközök előnyeinek kiaknázásában (Nomaguchi–Milkie 2020).

A családon belüli technológiahasználathoz és szülői mediációhoz kapcsolódó korábbi kutatásokban a gyerekek – különösen a kamaszok – perspektívája kevésbé feltárt. Jelen tanulmányban ezért a 12–16 éves gyerekek családon belüli technológiahasználati szokásokkal kapcsolatos percepcióit vizsgáljuk. Ez azért is érdekes és indokolt, mert a szülők esetében a társadalom által konstruált jó szülőségre való törekvés a technológiahasználat kérdésében is egyértelmű. A tanulmányban technológia alatt elsősorban a személyi számítógépek, az internet, a mobilkommunikáció és a közösségi média kombinációjának megjelenését értjük, de a tévénézési szokásokat is elemezzük. A szakirodalmi áttekintés után előbb kvantitatív, majd kvalitatív módszerek segítségével arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen családi viselkedésminták azonosíthatók ezen a területen, és ezeknek milyen szociológiai jellemzői vannak.

Szakirodalmi áttekintés

Elméleti háttér

A technológiahasználat megítélésével kapcsolatban releváns a technooptimista és technopesszimista diskurzus megkülönböztetése: míg előbbi lehetőséget (például

Shirky 2010), ez utóbbi veszélyforrást, negatív hatást lát a technológiában (például Morozov 2011). Az ellentétes vélekedések a gyerekek technológiahasználatának mértékével és tartalmával kapcsolatban nyomatékosan megjelennek. Ezen a téren az a legnagyobb változás, hogy a technológiát használó gyerekek bezárkózásával és izolációjával kapcsolatos kezdeti félelmeket egyre inkább felváltja az a nézet, hogy a digitális technológia inkább elősegíti, mintsem korlátozza a társadalmi interakciókat (például Downey–Gibbs 2020). Míg a kamaszok pozitívabban állnak a technológia kínálta lehetőségekhez, a szülőket gyakran szorongással tölti el (Clark 2011), és úgy érzik, hogy valamiképpen menedzselni kell ezt a helyzetet.

A technológiamenedzsment fogalma arra a tevékenységre utal, amit annak érdekében végeznek az egyének, hogy elsajátítsák a technológia és a kapcsolódó társadalmi normák feletti kontrollt a technológiahasználat, valamint az értékek és célok összehangolása érdekében. Az ehhez szükséges tudatosság, motiváció és készségek kombinációja a bourdieu-i inkorporált kulturális tőke egy formájának tekinthető, amit Ollier-Malaterre és munkatársai (2019) digitális kulturális tőkének neveznek. Más szerzők a technotőke fogalmával egészítették ki a bourdieu-i tőkefogalmakat, utalva a versenyképesség megőrzéséhez szükséges digitális erőforrásokra, valamint a megszerzett ismeretekre, készségekre és tudatosságra (Rojas et al. 2003-as művét hivatkozza Yuen et al. 2018).

A digitális médiához való szülői hozzáállást és stratégiákat a kulturális normák is befolyásolják. Mindez a különböző felhasználók habitusaként fogalmazható meg, amely azt jeleníti meg, hogy az emberek mit tartanak kívánatosnak vagy nemkívánatosnak a technológia felhasználása szempontjából, és mit gondolnak a technológia kínálta lehetőségekről. A szülők technológiahasználattal kapcsolatos attitűdjeire hatással vannak társadalmi kapcsolataik: azok a szülők, akik előnyösebb helyzetben vannak, képesek a digitális tőke konvertálására a különböző mezők között. Például bizonyos munkák megkövetelik különböző infokommunikációs eszközök és szoftverek ismeretét, amely által a szülők jobban képesek támogatni a gyerekek tanulási tevékenységét is (Hollingworth et al. 2011).

Kutatási előzmények

Az empirikus kutatások jelentős része a szülők szemszögéből vizsgálja a családon belüli technológiahasználat és a szülői mediáció kérdését (például Sanders et al. 2016a, Shin 2018), de a nemzetközi szakirodalomban megtalálhatók kifejezetten a gyerekek perspektívájára (például Hundley–Shyles 2010, Fletcher–Blair 2016), valamint a szülő-gyerek perspektívára együttesen fókuszáló tanulmányok is (például Gentile et al. 2012, Lee 2012, Hiniker et al. 2016). Ezek közül néhány főbb kutatás megállapításait foglaljuk össze a következőkben.

Technológiahasználat a családban

A szülők hozzáállásának szignifikáns szerepe van abban, hogy a gyerekek 10-15 éves korukban mennyire ismerik és képesek kihasználni a technika fejlődése adta lehe-

tőségeket, valamint miként kezelik a veszélyeket (Lee 2012). A digitális bennszülött mítosszal ellentétben a gyerekek és a fiatalok nem szereznek automatikusan digitális írástudást, hanem fokozatosan szerzik meg (Helsper–Eynon 2010). A szülők szeretnék biztosítani, hogy a gyerekek elsajátítsák a jövőbeli munkájukhoz szükséges technikai készségeket, miközben törekszenek megóvni őket a nem megfelelő médiatartalmaktól, így a gyermekek digitális eszközökkel való ellátása a jó szülőség egyik indikátora lett (Jeffery 2021). Az intenzív szülőségre való törekvés főként a fehér, magasan iskolázott anyákra jellemző szülői viselkedés (Yerkes et al. 2019), és magában foglalja a társadalom által konstruált képhez való igazodásra törekvést a gyerekek technológiahasználatának szabályozásával kapcsolatban is (Willett 2015).

A szülők szeretnék a digitális világ negatív hatásait csökkenteni és megóvni gyermekeiket a potenciális veszélyektől, aminek az egyik leghatékonyabb módja a szülői mediáció. A szülői mediáció kifejezést annak a gyakorlatnak a leírására használják, hogy a szülők miként felügyelik a gyerekek technológiahasználatát és tömegmédiafogyasztását (Hiniker et al. 2016, Fletcher–Blair 2016). Ebben szerepet játszhat az internethasználat és a mobiltelefonok körüli médiapánik egyik kulcseleme: az az elképzelés, hogy az internet és az új technológiai eszközök használatát a gyerekek saját maguk nem képesek kontrollálni (Livingstone et al. 2014). A szülők szabályozásra való törekvése és az alkalmazott stratégiák köre a gyerekek életkorának előrehaladtával visszaszorul (Symons et al. 2017). Ezzel párhuzamosan a gyerekek is egyre erőteljesebben törekednek a szülőktől való függetlenedésre, és hajlamosak megkérdőjelezni szüleik technológiahasználattal kapcsolatos tanácsait (Haddon 2015).

A gyerekekre vonatkozó szabályok irányulhatnak magukra a konkrét tevékenységekre, amelyekben a technológiahasználat kapcsán részt vehetnek (például milyen képeket posztolhatnak); illetve irányulhatnak arra a társadalmi-fizikai kontextusra, amelyben használják a technológiát (például szabad-e étkezéskor telefonon csevegni). A legtöbb technológiahasználattal kapcsolatos szülő-gyerek konfliktus ez utóbbi területhez köthető (Hiniker et al. 2016). Moser és munkatársainak (2016) kutatási eredményei szerint az étkezések alatt folytatott technológiahasználattal kapcsolatos társadalmi attitűdök kevésbé elfogadóak, amennyiben a gyerekek technológiahasználatáról van szó. Továbbá a felnőttek étkezések alatti technológiahasználatával kapcsolatos attitűdök kevésbé elfogadóak, amennyiben gyerek is jelen van az asztalnál. Utóbbi a szöveges üzenetek kezelése, az internetezés, valamint a közösségi média használata tekintetében érvényes, telefonhívások fogadása tekintetében azonban nem. A szerzők szerint ennek vélhető oka az a jelenség, hogy a felnőttek azon tevékenységek esetében igyekeznek példát mutatni, amelyek a gyerekekre is gyakran jellemzőek.

Összegezve az elmúlt évek szülői mediációra fókuszáló szakirodalmát, négy fő szülői stratégia azonosítható: a korlátozó stratégia, a monitorozás, a távolságtartás, valamint az aktív stratégia (ami gyakran a közös használattal is együtt jár) (Kutrovátz et al. 2018). A közös technológiahasználat a fiatalabb gyerekek, a fiúgyerekek és az apák esetében valószínűbb (Connell et al. 2015). A közös tévénézés – ami a legjellem-

zőbb közös technológiahasználati tevékenység (Connell et al. 2015) – az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők (Warren 2001), illetve rosszabb anyagi helyzet esetén jellemzőbb (Gentile et al. 2012). Ennek részben ellentmondó eredmények szerint a közös tévénézés ugyan alacsonyabb iskolai végzettség esetén jellemzőbb, de a szülők keresete nem befolyásolja szignifikánsan (Top 2016). Connell és munkatársainak (2015) eredményei szerint a középiskolát végzett szülők kisebb valószínűséggel játszanak gyerekeikkel közösen videojátékkal, mint a felsőoktatási tapasztalattal rendelkező szülők, míg más kutatás szerint az alacsonyabb társadalmi státuszú családokban gyakoribb a közös videójáték (Gentile et al. 2012). Az összefüggést az magyarázhatja, hogy az alacsonyabb képzettséggel és jövedelemmel rendelkezők körében tipikusan nagyobb a médiafogyasztás (Roberts–Foehr 2008, Rideout et al. 2010). Fontos megjegyezni, hogy a magasabb társadalmi státuszú szülők törekednek leginkább az online tevékenységek visszaszorítására az otthoni környezetben, és helyette offline tevékenységekre buzdítani a gyerekeket (Livingstone et al. 2015).

A családon belüli technológiahasználat vizsgálatakor számba kell venni a szülők technológiahasználati szokásait is. Az elmúlt évek kutatásai megerősítették, hogy amikor a szülő mobiltelefont használ, kevésbé figyel a gyerekre (Hiniker et al. 2016, Oduor et al. 2016), illetve a családtagok munka céljából történő mobiltelefon-használata a közös idő alatt – bár megértést nyer a többi családtag által – frusztrációt szül (Oduor et al. 2016). A szülőktől a gyerekek főként a jelenlétet (például telefonhasználat mellőzését, amikor a gyerek valami fontosat szeretne mondani), továbbá a túl gyakori posztolástól való tartózkodást és privát szférájuk tiszteletben tartását várják el (Hiniker et al. 2016, Jiang 2018). A gyerekek elvárják, hogy a – számukra egyébként nehezen betarthatónak ítélt – társadalmi-fizikai kontextushoz kapcsolódó szabályok (például családi ebédek vagy beszélgetések alatt egyáltalán ne nyúljanak digitális eszközeik után) a család minden tagjára vonatkozzanak (Hiniker et al. 2016).

A kamaszok technológiahasználata és az ezzel kapcsolatos percepciók

Kamaszkorban kiemelten fontos az identitás formálódása és az intim társas kapcsolatok kialakítása, így a gyerekek egyre aktívabban vesznek részt különféle társadalmi interakciókban, beleértve az online kommunikációt is (Lee 2012). A tizenévesek körében az újabb médiaeszközökkel töltött idő meghaladja a régebbi technológiákkal (például televízió, rádió) töltött időt (Hundley–Shyles 2010). Elsősorban saját eszközökön interneteznek, leginkább okostelefonon, és otthon többnyire saját szobájukban (Livingstone et al. 2014). Az *EU Kids Online* legfrissebb, 2017 és 2019 között 19 európai országban végzett kutatása szerint 2010 és 2019 között a 9–16 évesek körében nőtt az okostelefont birtoklók száma, illetve a naponta online töltött idő mennyisége is. A YouTube és a különböző közösségi oldalak elmúlt tíz évben jelentősen megnövekedett népszerűségével változtak a gyerekek online szokásai is: a videók nézése, a zenehallgatás, a barátokkal és családtagokkal való kommunikáció, a közösségi oldalak felkeresése, illetve az online játék a leggyakoribb online tevékenységek (Smahel et al. 2020). Az életkor előrehaladtával

szinte minden online tevékenység gyakoribbá válik (Livingstone et al. 2014), illetve nő az átlagos napi képernyőidő is (Sanders et al. 2016b). A tizenéves fiúk inkább játszanak online játékokkal, míg a lányok gyakrabban hallgatnak zenét, néznek videókat, használnak chatprogramokat, töltenek le ingyenes alkalmazásokat vagy osztanak meg valamilyen tartalmat. Továbbá, a lányok kétszer akkora valószínűséggel használják az internetet iskolai feladatokhoz, illetve online filmnézéshez, tévéműsorok visszanézéséhez vagy hírek megtekintéséhez (Livingstone et al. 2014).

A szülőknek és a tizenéveseknek eltérő elképzelései vannak a digitális média céljáról és értékéről, a szülők szabályozási módszerei pedig konfliktusokhoz vezethetnek (Kim–Davis 2017). A szülők technológiához való hozzá nem értése, illetve az ellentmondásos vagy túlságosan univerzális tanácsaik a gyerekek szerint aláássák azok hitelességét. A kamaszok elsősorban azt nehezményezik a szabályozás kapcsán, ha a szülők nem határozzák meg világosan annak okait (Haddon 2015). Amennyiben a szülők bevonják a gyerekeket a szabályok felállításának folyamatába, valószínűbb, hogy a fiatalok betartják azokat, ugyanis igazságosabbnak érzékelik az együtt kialakított szabályokat (Hiniker et al. 2016).

Az utóbbi években több friss kutatás is napvilágot látott, amely a technológiahasználat negatív hatásaival kapcsolatban széles körben elterjedt bizonyos félelmek és feltevések megcáfolására tett kísérletet. Orben és Przybylski (2019) eredményei szerint a gyerekek esetében a képernyőidő negatív hatása a jóllétre és a mentális egészségre valójában nagyon kicsi. Más faktorok, mint például a szülői támogatás vagy a napi rutin, sokkal erősebbek (Orben–Przybylski 2019, Orben et al. 2019). A szülőknek a technológiahasználathoz való pesszimista hozzáállása gyakran félelmekből fakad, amelyek kiküszöbölhetőek, amennyiben például több időt töltenek gyerekükkel közös technológiahasználattal (Gabrielli et al. 2018). Downey és Gibbs (2020) longitudinális kutatása szerint nem bizonyítható, hogy a sok képernyőidő a gyerekek társas készségeinek rovására menne. A szerzőpáros szerint a negatív vélekedés az új technológiák kiváltotta pánikhatással magyarázható.

Bizonyos félelmek alaptalansága, valamint a technológia számos előnye mellett ugyanakkor fontos szem előtt tartani a potenciális veszélyeket, negatív hatásokat. Az internethasználat veszélyei és kockázatai között megemlítendő például a pornográf, erőszakos vagy gyűlöletkeltő tartalmak elérése, a magánélet megsértése, illetve az internetes zaklatás (Lee 2012). Mindemellett tudatosságot igényelnek az olyan, kamaszokat is érintő problémák, mint az internetfüggőség és az ezzel járó alvásmegvonás. A külső veszélyek elkerülése és a függőség kockázatának csökkentése szempontjából is fontos a helyes internethasználat megtanítása, a megfelelő felkészítés és támogatás a gyermekek számára (McBride 2011).

Magyar kutatási eredmények

Az utóbbi években Magyarországon is elvégezték az EU Kids Online vizsgálatot. A magyar gyerekekre vonatkozó eredmények szerint az otthoni környezetben a 15–16

évesek több mint fele a saját szobájában szokott internetezni. Az európai átlaghoz hasonlóan a világhálót a magyar gyerekek is 9 éves kor körül kezdik használni, és a 9–16 évesek körülbelül 85 percet töltenek naponta az interneten. A magyar szülők nagyjából háromnegyede szokott beszélni a gyermekével arról, hogy az mire használja az internetet, azonban csak 35 százalékuk internetezik a gyerekével közösen (Ságvári 2012).

Egy friss magyar tanulmány szerint a szülők viselkedése, digitális szülői stílusa, attitűdjeik és a mobiltechnológia korai életkorban történő használatával kapcsolatos véleményük, valamint iskolai végzettségük egyaránt hatással van a gyerekek mobiltechnológia-használatára. A kutatás szerint lehatárolhatók különböző digitális szülői stílusok, amelyek egyéb szülői faktorokhoz képest mérhető hatásának vizsgálata fontos további kutatási irány (Konok et al. 2020).

Bodó (2017) tanulmányában Székelyföldön végzett kutatási eredményekről számol be. A kutatás keretében harminc szülővel készült interjú. Az eredmények alapján a szülői magatartástípusok (stílusok) három viszonyulási kategóriában jelennek meg: a szabályozáshoz való viszonyulásban, a szabályozással kapcsolatos érvelésekben, valamint a konkrét szabályozási gyakorlatokban. Az internet megjelenése a családi közegben kihívást jelent a szülők számára, ismerik ugyan annak pozitív és a negatív hatásait egyaránt, de sokkal erősebben érzékelik a veszélyeit. Ezek kivédése szempontjából pedig az ellenőrzés és az involválódás viszonyulási módjaiból inkább az ellenőrzést, illetve a szabályozást látják hatékonynak (Bodó 2017).

Egy magyarországi iskola 5–12. évfolyamos diákjai, valamint szüleik bevonásával készült esettanulmány szerint a korlátozás jellegét tekintve egyértelműen a mennyiségi korlátozás domináns a minőségi korlátozással (például egyes alkalmazások tiltása) szemben. A kutatás eredményei szerint a fiúk jobban kötődnek eszközeikhez, és a szülők inkább korlátozzák a fiúk technológiahasználatát, mint a lányokét. Az életkor előrehaladtával a szülői korlátozás egyre kevésbé jellemző (Székely 2010). Konok és munkatársainak (2020) eredményei szerint nagyobb valószínűséggel töltenek több időt érintőképernyős eszközökkel a gyerekek, amennyiben a szülők alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, illetve amennyiben több előnyt és kevesebb veszélyt társítanak a mobiltechnológia-használathoz.

Kutatási kérdés

Jelen kutatás a technológiahasználattal kapcsolatos percepciókra alapozva azt a kérdést járja körül, hogy a családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók, és hogy az egyes típusoknak milyen szociológiai jellemzői vannak. A viszonylag gyakori szakértői vagy szülői narratívák helyett jelen tanulmány a kamaszok tapasztalatait és percepcióit veszi górcső alá. A tanulmány azt is elemzi, hogy a kérdőívekre adott válaszok és az azt követő kvalitatív interjúk során megosztott tapasztalatok erősítik, kiegészítik, vagy éppen megkérdőjelezik egymást. A techviselkedés elne-

vezést Gabrielli és munkatársainak (2018) „TECH-szülőség" nevet viselő modellje inspirálta, a továbbiakban ezzel a fogalommal jelöljük a technológiahasználathoz kapcsolódó, családban jellemző viselkedést.

Gabrielli és munkatársainak (2018) „TECH-szülőség" modellje négy területet foglal magában a családon belüli technológiahasználat kapcsán: a beszélgetést, az oktatást, a közös használatot, valamint az otthoni szabályokat. A szerzők felhívják a közös technológiahasználat előnyeire a figyelmet: rálátást enged a gyerek tevékenységére, alkalmat teremt a helyes használatra való neveléshez, illetve segíti a gyerek önálló döntési képességének kialakítását azzal kapcsolatban, hogy melyek a biztonságos, neki való tartalmak. Ugyanakkor kiemelik annak fontosságát, hogy a közös használatnak is magában kell foglalnia a média kockázataival, veszélyeivel kapcsolatos felvilágosítást. Gabrielli és munkatársainak (2018) modellje erősen fókuszál a szülői menedzsmentre, nevelésre, a jelen tanulmányban bemutatásra kerülő techviselkedés-modell azonban tágabb értelemben kezeli a kérdést, a közös használat, az étkezések alatti használat, a szülői befolyás, a technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus, valamint a szülői használat dimenzióinak mentén.

Módszertan

A tanulmány alapját adó „Versenyfutás az idővel" című kutatás (NKFIH K120086) egy fő témája a gyerekek és szülők közös ideje, valamint a technológiahasználat témaköre volt. A kutatás kevert módszertanra épült, magyarázó egymásra épülő felépítés (explanatory sequential design) szerint. A kutatás két, szorosan egymásra épülő fázisból állt: elsőként a kvantitatív, majd második lépésben a kvalitatív adatgyűjtés és elemzés, értelmezés valósult meg (Király et al. 2014). A kvantitatív elemzés tapasztalatai beépültek a kvalitatív rész előkészítésébe az interjúvázlat megalkotásának és a minta összeállításának szempontjából. Így lehetővé vált, hogy a kérdőívre adott némely válasz mögött meghúzódó okokat és attitűdöket feltárjuk a kvalitatív szakaszban.

A kvantitatív és kvalitatív adatfelvétel esetében a célcsoportot 65 évnél fiatalabb (munkaképeskorú), legalább egy 12–16 éves gyerekkel rendelkező magyar felnőttek, valamint a felnőtt 12–16 éves gyermeke alkotta. (Egy szülő és egy gyerek bevonása történt meg háztartásonként, több 12–16 éves gyermek esetén random választással jelölték ki a válaszadót.) A számítógéppel támogatott személyes kérdőíves adatfelvételre (CAPI) az Ipsos lebonyolításában 2017 őszén került sor. A kérdőíves felmérés háztartások szintjén régióra, településtípusra, valamint egyéni szinten a gyerek életkorára (12–13 évesek és 14–16 évesek) reprezentatív mintán valósult meg. A lekérdezés során további irányelv volt, hogy a bevont háztartások 40 százalékában az apa válaszoljon a szülői kérdőívre. A kérdőíves felmérésben 1000 szülő-gyerek pár vett részt. A lányok és fiúk aránya 59 százalék – 41 százalék. A kamaszok több mint egyharmada (36 százalék) 12–13 éves, 64 százaléka 14–16 éves volt az adatfelvétel

időpontjában. A kérdőív lekérdezése a felnőttek esetében átlagosan huszonöt, a gyerekek esetében húsz percet vett igénybe.

A kvantitatív adatok gyorselemzése után a kvantitatív eredmények értelmezése, kibontása céljából 2019. január és június között harminc szülő-gyerek párral készült mélyinterjú. Az interjúalanyok kiválasztása első lépésben iskolákon keresztül zajlott, például szülői értekezleteken hirdettük meg a kutatást. Az interjúalanyok számára ajándékutalványt biztosítottak a kutatók, a részvételi hajlandóság azonban alacsonynak bizonyult. A hatékonyság növelése céljából ezért hólabdás mintavétel indítására is sor került. A félig strukturált interjúk személyesen, az anonimitás és önkéntes válaszadás biztosítása mellett zajlottak. A gyerekekkel készült interjúk időtartama rövidebb volt (körülbelül 25 perc), mint a szüleikkel felvett beszélgetéseké (körülbelül 45 perc). Az összes interjút ugyanaz a fiatal kutató végezte.

A felkeresett családok többsége (húsz) a fővárosban élt az interjú készültekor, a többi interjúalany pedig Budapest környékén. Összesen 12 fiú és 18 lány vett részt a felmérésben, a gyerekek átlagéletkora 14 év. A szülők többsége jónak ítélte anyagi helyzetüket, és felülreprezentáltak körükben a fehérgalléros munkavállalók. Az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők alulreprezentáltságának oka részben a csoport nehezebb elérhetősége, részben a mintavétel fővárosi és főváros környéki lokációja. A gyerekekkel készült interjúk kifejezetten technológiahasználat-fókuszúak voltak, érintve az otthoni szabályok, családi szokások, szülői technológiahasználat, témáról való beszélgetés, büntetés, jutalmazás és konfliktus kérdéskörét is. Jelen tanulmányban kizárólag a gyerekek válaszainak feldolgozására kerül sor, egyedül a szociodemográfiai háttérváltozók esetében hagyatkozunk a szülők válaszaira. Az interjúk elemzésének alapját a hangfelvételek nyomán készült szó szerinti leiratok képezték. Az alanyokat attribútumokkal ruháztuk fel, valamint a vizsgált kérdések esetében kategóriákba soroltuk a válaszokat, amelyek segítették a társadalmi háttér szerinti eltérések, valamint a technológiahasználattal kapcsolatos mintázatok feltárását.

Mutatók

Technológiahasználattal kapcsolatos viselkedésminták a családban

A technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésminták (techviselkedéstípusok) azonosítása hierarchikus klaszterelemzés módszerével (Ward-féle eljárással) történt, a következő változók bevonásával: szülők és gyerekek közös technológiahasználatának mennyisége és gyakorisága, digitális eszközök étkezés alatti használatának előfordulása, szülői befolyás mértéke, technológiahasználathoz kapcsolódó konfliktusok gyakorisága, szülők képernyők előtt töltött idejének menynyisége. A klaszterek kialakításához használt ordinális változók mérési terjedelme eltért, ezért elsőként azok standardizálására volt szükség. A Ward-féle eljárás alkalmas folytonos változók vizsgálatára, illetve nagyjából egyforma méretű csoportok képezhetőek vele, amelyeken belül az eltérés-négyzetösszeg minimális.

Magyarázó változók

Magyarázó változóként a szociodemográfiai változók – a gyerek és a szülő neme, a gyerek és a szülő kora, a szülő iskolai végzettsége, a szubjektív anyagi jóllét (szülő megítélése), a szülő rugalmas munkavégzési lehetősége, valamint a szülői kvalitás került bevonásra. A korábbi kutatási eredmények (például Konok et al. 2020) arra engednek következtetni, hogy a szülők – társadalmi háttér által is befolyásolt – hozzáállása, stratégiája behatárolja a gyerekek technológiahasználati szokásait az otthoni környezetben. A gyerekek digitális eszközökön folytatott tevékenységei az életkor előrehaladtával változnak, illetve némileg nemük függvényében is eltérnek (Livingstone et al. 2014, Sanders et al. 2016b). A szülői stratégiák szintén igazodnak a gyerekek korához (Lee 2012, Sanders et al. 2016a, Symons et al. 2017).

A rugalmas munkaidő és otthoni munkavégzés lehetőségét mutató változó bevonása elsősorban azért indokolt, mert a hétköznapok során lehetővé teszi a szülők nagyobb rálátását a gyerekek otthoni tevékenységeire, vagy akár nagyobb bevonódásukat is megengedi. A rugalmas munkavégzés tekintetében a szülő négyfokú skálán jelölte, mennyire jellemző, hogy otthonról végezheti a munkáját, illetve szabadon választhatja meg munkaideje kezdetét és végét – amely változók értékeinek átlaga került beépítésre a modellbe.

A szülői kvalitás indexváltozó érzékenyen mutatja, amennyiben a gyerek valamilyen tekintetben hiányosságot érez a szülő-gyermek kapcsolatban. A változó bevonásának célja, hogy a szülő-gyerek kapcsolat általános minőségét figyelembe vegyük a technológiahasználattal kapcsolatos szülő-gyerek interakciók tekintetében. A szülői kvalitás index az alábbi tíz elem átlagolt értékét mutatja: „ott van, amikor beteg vagyok", „jó értékek szerint nevel", „érezteti, hogy fontos vagyok számára, és szeret engem", „ott van életem fontos eseményein", „olyannak fogad el, amilyen vagyok", „arra biztat, hogy tanuljak, és hogy élvezzem a tanulást", „érdekli, hogy mi történik velem az iskolában", „hozzá fordulhatok, ha bosszús vagyok", „szán időt a beszélgetésre", „tudja, hogy mi történik valóban az életemben". A gyerekek ötfokú skálán értékelték az adatfelvételbe bevont szülőt az említett szempontok szerint.

Elsőként ordinális logisztikus regresszióelemzés segítségével vizsgáltuk a technológiahasználathoz kapcsolódó tevékenységek és a fenti változók összefüggését. Az elemzést egyes pontokon kétváltozós kereszttábla-elemzésekkel egészítettük ki. Majd a technológiahasználathoz kapcsolódó tevékenységek bevonásával képzett klaszterek és a szociodemográfiai változók, illetve szülői kvalitás összefüggéseit multinominális logisztikus regresszió módszerével vizsgáltuk.

Eredmények

A kvantitatív szakasz eredményei

Techviselkedés a családban

A digitális eszközökhöz kapcsolódó közös szülő-gyerek tevékenységek közül jelen vizsgálatban a közös tévénézés és filmnézés a legnépszerűbb: egy átlagos hétköznapon a gyerekek több mint fele (62,5 százalék), egy átlagos hétvégi napon háromnegyede (76 százalék) tölt fél óránál többet a szülővel közösen tévénézéssel, filmnézéssel. A gyerekeknek csupán tizede szokott egy átlagos hétköznap/hétvégi napon a szülővel közösen számítógépes játékot játszani, illetve közösen internetezni vagy tabletezni (lásd: Melléklet, 1. táblázat). A gyerekek 43 százaléka soha nem szokott digitális eszközön közösen játszani a szülővel (lásd: Melléklet, 2. táblázat). Étkezés alatt a legritkább technológiához kapcsolódó tevékenység a mobiltelefon-használat, ami a válaszadók 18 százalékánál jellemző, 70 százalék esetében nem jellemző. Ezt követi a zenehallgatás, ami 19 százalék esetében jellemző, 65 százalék esetében nem jellemző. A legjellemzőbb pedig a tévénézés, amely a kamaszok 30 százalékának családjában tipikus, 54 százalék esetében pedig nem (lásd: Melléklet, 3. táblázat).

A kutatások jellemzően a gyerekek képernyők előtt töltött idejéről szólnak, de jelen kutatás arra is kitért, hogy mi a gyerekek véleménye szüleik képernyők előtt töltött idejéről: a gyerekek többsége (74,5 százalék) éppen megfelelőnek tartja a szülő képernyők előtt töltött idejét, 14 százalék tartja kevésnek, 11 százalék pedig soknak (lásd: Melléklet, 4. táblázat). A kamaszok nagyjából harmada szerint képesek szüleik befolyásolni, hogy gyermekeik mire használják a digitális eszközeiket, ugyanekkora arányban válaszolták, hogy képesek is, meg nem is, illetve, hogy nem képesek (lásd: Melléklet, 5. táblázat). A gyerekek harmada arról számolt be, hogy soha nem alakul ki közte és a szülő között amiatt konfliktus, hogy mennyit és hogyan használja technológiai eszközeit. További 28 százalék esetében előfordul a technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus, azonban csak havonta egyszer vagy ritkábban, 15 százalék említette, hogy havonta többször, 12 százalék, hogy hetente egyszer, szintén 12 százalék pedig, hogy hetente többször, vagy akár naponta is előfordul ezzel kapcsolatos nézeteltérés (lásd: Melléklet, 6. táblázat).

A következő fejezetben a fent bemutatott tevékenységek mentén határoljuk le a techviselkedés típusait.

A techviselkedés típusai

A szakirodalom alapján feltételezhető, hogy kirajzolódnak bizonyos mintázatok a családon belüli technológiahasználati szokások, a közös használat, illetve a gyerekek szülői szabályozással kapcsolatos percepciói mentén. A kérdőíves eredmények a gyerekek esetében nem fedik le a technológiahasználattal kapcsolatos szabályok témakörét, azonban a családon belüli technológiahasználati szokások révén következtetni lehet a szülői hozzáállásra. Hierarchikus klaszterelemzés segítségével négy osztályba

csoportosítottuk a gyerekeket a közös technológiahasználat, étkezés alatti használat, szülői befolyás, szülő-gyerek konfliktus, valamint a szülők technológiahasználatának dimenziói mentén. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy a klaszterelemzés során is kizárólag a gyerekek válaszait dolgoztuk fel. A techviselkedés így azonosított négy típusa az általános, az elzárkózó, a közös idő alatt használó, valamint a közösen használó típus. Az elnevezések azt a tevékenységet/viselkedést jelölik, amely adott típus esetében a többihez viszonyítva különösen jellemző. Az 1000 megkérdezett gyerekből 937 fő illeszthető be a létrehozott négy klaszter valamelyikébe.

A kialakult klaszterek jelentését az 1. táblázat mutatja be. Ennek alapján azt láthatjuk, hogy az *általános techviselkedéssel* jellemezhető (legnagyobb) csoport esetében a digitális eszközökkel kapcsolatos közös szülő-gyerek tevékenységek közül a tévénézés, filmnézés jellemző, az étkezések alatt jellemzően nem kerülnek elő a digitális eszközök, a szülők mérsékelt mennyiségben használják digitális eszközeiket, valamint a technológiahasználathoz kapcsolódó konfliktus sem meghatározó. Az *elzárkózó techviselkedés* elnevezése arra utal, hogy a szülők és gyerekek technológiahasználata teljes mértékben elválik, még a közös tévénézés sem jellemző – és emögött nem a készülékek hiánya áll. Továbbá a szülők befolyása kifejezetten gyenge arra vonatkozóan, hogy a gyerekek mire használják digitális eszközeiket. Az étkezések alatti technológiahasználat, a szülők túlzott képernyők előtt töltött ideje, illetve a gyakori konfliktus az elzárkózók csoportjában sem jellemző. A *közösen használó techviselkedés* jellegzetessége, hogy a szülők és gyerekek a közös tévénézés, filmnézés mellett szoktak közösen számítógépen is játszani, illetve internetezni, tabletezni stb. Az étkezések alatt alapvetően nem jellemző a technológiahasználat, de ez kevésbé egyértelmű, mint az általános és az elzárkózó csoportok esetében. Ezen techviselkedés esetében kiemelkedő a szülői befolyás mértéke, a technológiahasználathoz kapcsolódó konfliktusok pedig ebben a csoportban sem meghatározóak. A *közös idő alatt használó* típus az étkezések alatt folytatott technológiahasználat jellemzőbb előfordulása tekintetében válik el egyértelműen a többi típustól. Mindemellett – az általános típushoz hasonlóan – a közös tévénézés, filmnézés jellemző a csoportra. A többi klaszterrel szemben azonban a közös idő alatt használó típus a szülők nagyobb mértékű technológiahasználatával, valamint gyakoribb konfliktussal jár együtt.

A következő részben kifejtésre kerül, hogy az egyes klasztereket mi jellemzi a szociodemográfiai változók szerint.

1. táblázat: *A techviselkedés típusai – hierarchikus klaszterelemzés*

	Általános (N=398)	Elzárkózó (N=176)	Közösen használó (N=171)	Közös idő alatt használó (N=191)
Közös használat	**Közös tévé-, filmnézés** jellemző. Egyéb digitális eszköz közös használata nem jellemző.	Egyáltalán **nem jellemző** semmilyen digitális eszköz közös használata.	A **közös tévé-, filmnézés** mellett a **közös számítógépes játék, internetezés, tabletezés** is előfordul. Legalább évente néhányszor szoktak közösen játszani valamilyen digitális eszközön.	**Közös tévé-, filmnézés** jellemző. Egyéb digitális eszköz közös használata nem jellemző.
Használat étkezés alatt	Egyáltalán **nem jellemző**, hogy saját telefonjaikat használják. Tévénézés előfordul.	**Nem jellemző** semmilyen digitális eszköz használata étkezés közben.	Vegyes képet mutat: előfordul a különböző eszközök használata, de **nem kiemelkedő** mértékben.	Tévénézés, zenehallgatás és telefonhasználat is **jellemző** étkezés közben.
Szülői befolyás	Vegyes képet mutat.	Szülők **inkább nem képesek** befolyásolni, mire használják eszközeiket.	Szülők **inkább képesek** befolyásolni, mire használják eszközeiket.	Vegyes képet mutat.
Konfliktus	Többségüknél **max. havi egy alkalommal** alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél **max. havi egy alkalommal** alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél **max. havi egy alkalommal** alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél **legalább havonta** pár alkalommal kialakul a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.
Szülő használati szokásai	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor nagyobb arányban találják **túl kevésnek**, mint túl soknak.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor nagyobb arányban találják **túl kevésnek**, mint túl soknak.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor minimálisan nagyobb arányban találják **túl soknak**, mint túl kevésnek.

A szociodemográfiai változók és a szülői kvalitás szerepe a techviselkedésben

A techviselkedés a társadalmi-demográfiai változók mentén kirajzolódó mintát mutat. A gyerekek és szülők nemének, korának, a szülő iskolai végzettségének, a szubjektív anyagi jóllétnek, a rugalmas munkavégzés lehetőségének, valamint a szülői kvalitásnak a bevonásával a következő eredményeket mutatták az ordinális regresszióelemzések a techviselkedést leíró egyes tevékenységek önálló vizsgálatakor. (Az elemzést bizonyos pontokon kétváltozós kereszttábla-elemzések eredményeivel egészítjük ki.)

Összességében a közös számítógépes játéknak, internetezésnek, illetve bármilyen digitális eszközön folytatott közös játéknak kisebb a valószínűsége idősebb szülők, valamint idősebb gyerekek esetén. A gyerekek nemének hatása a közös számítógépes játék esetében igazolható statisztikailag: a fiúk nagyobb valószínűséggel játszanak szüleikkel közösen, mint a lányok. Magasabb iskolai végzettség esetén alapvetően kevésbé valószínűsíthető a közös technológiahasználat, a legjobb anyagi helyzetű családokban azonban szignifikánsan nagyobb a közös számítógépes játék és internetezés valószínűsége, mint

a legrosszabb anyagi helyzetűek körében. A szülők rugalmas munkavégzési lehetősége pozitív összefüggést mutat a digitális eszközön folytatott közös játék gyakoriságával. A szülői kvalitás a közös tévénézés, filmnézés mennyiségével mutat statisztikailag igazolható pozitív összefüggést (2. táblázat). A fenti eredményekhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy a televízió és asztali számítógép kivételével minden digitális eszközzel szignifikánsan alacsonyabb arányban rendelkeznek a rosszabb anyagi helyzetű családok, valamint a gyerekek saját eszköztípusainak száma is alacsonyabb körükben.

2. táblázat: *A szociodemográfiai tényezők szerepe a technológiai eszközök közös használatával töltött idő mennyiségében/gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió*

Változók	Közös idő mennyisége: hétköznap			Közös idő mennyisége: hétvégi napon			Közös játék gyakorisága digitális eszközön
	Tévé-, filmnézés	Számítógépes játék	Internetezés, tabletezés stb.	Tévé-, filmnézés	Számítógépes játék	Internetezés, tabletezés stb.	
Szülő kora	–0,008	–0,067**	–0,061**	0,013	–0,039	–0,044*	–0,051***
Gyerek kora	–0,56	–0,192*	–0,079	–0,162**	–0,187**	–0,125	–0,190***
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	0,067	0,038	–0,091	–0,103	–0,002	–0,113	0,346***
Szülői kvalitás index (1–5)	0,658***	0,529	0,401	0,533***	0,341	0,487	0,221
Szülő neme: nő	referenciakategória						
Szülő neme: férfi	–0,107	0,446	–0,102	–0,218	0,525	0,068	0,140
Gyerek neme: lány	referenciakategória						
Gyerek neme: fiú	0,195	0,706**	0,377	0,088	0,893***	0,347	0,160
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referencia kategória						
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	–0,822**	–1,093*	–0,572	–0,757*	–0,612	–0,594	0,367
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	–0,905**	–0,868	–0,915*	–0,817*	–0,779	–0,847*	0,334
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	–1,153**	–1,327*	–0,732	–0,892*	–0,934	–0,740	0,224
Szubjektív anyagi jóllét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória						
Szubjektív anyagi jóllét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	–0,310	1,141	1,188	–0,542	–0,123	0,411	0,115
Szubjektív anyagi jóllét: beosztással jól kijönnek	–0,665*	1,119	1,096	–0,718	0,436	0,768	0,192
Szubjektív anyagi jóllét: gondok nélkül élnek	–0,339	1,835*	1,66*	–0,833	1,293*	1,683**	0,910*
Nagelkerke R^2	0,069	0,089	0,048	0,059	0,099	0,062	0,103

** p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001*

Az étkezések alatt folytatott tévénézés, zenehallgatás, illetve mobiltelefon-használat nagyobb valószínűséggel fordul elő alacsonyabb iskolai végzettségű szülők esetén. Mindemellett nagyobb a valószínűsége az étkezések alatti tévénézésnek fiúgyerekek körében, illetve amennyiben a szülőknek van lehetősége otthonról, illetve rugalmas munkaidőben dolgozni. A rugalmas munkavégzés kapcsán azonosítható összefüggés az étkezések alatt folytatott zenehallgatás és mobiltelefon-használat esetében is fennáll. Ezenfelül a fiatalabb szülők, idősebb gyerekek, valamint a gyerekek által rosszabbra értékelt szülők esetén nagyobb a valószínűsége a mobiltelefon használatának az étkezések alatt (3. táblázat). Az étkezések alatti technológiahasználattal kapcsolatos kérdésekre adott válaszok megoszlását az otthoni munkavégzés függvényében vizsgálva azt láttuk, hogy azon szülők esetében, akikre igaz, hogy otthonról is dolgozhatnak, a kamaszok 44 százaléka felelte, hogy jellemző, hogy étkezés alatt tévét néznek, míg azon szülők esetében, akiknek erre nincs lehetősége, a kamaszok 27 százaléka mondta ugyanezt. A fenti arányok az étkezések alatt folytatott mobiltelefon-használat esetében 30 százalék és 16 százalék, zenehallgatás esetében 32 százalék és 17 százalék.

3. táblázat: *A szociodemográfiai tényezők szerepe a közös étkezések alatt folytatott technológiahasználat gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió*

Változók	Használat étkezés közben		
	Tévé	Zene	Mobiltelefon
Szülő kora	–0,016	–0,023	–0,028*
Gyerek kora	0,012	0,019	0,094*
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	0,405***	0,480***	0,400***
Szülői kvalitás index (1–5)	–0,141	0,047	–0,515***
Szülő neme: nő	referenciakategória		
Szülő neme: férfi	–0,175	–0,212	–0,179
Gyerek neme: lány	referenciakategória		
Gyerek neme: fiú	0,329*	0,124	–0,011
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referenciakategória		
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	–0,882**	–0,794**	–0,800**
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	–0,960**	–1,124***	–0,808**
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	–0,989**	–0,887**	–0,851**
Szubjektív anyagi jóllét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória		
Szubjektív anyagi jóllét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	–0,434	0,009	0,198
Szubjektív anyagi jóllét: beosztással jól kijönnek	–0,565	–0,132	–0,081
Szubjektív anyagi jóllét: gondok nélkül élnek	–0,454	–0,306	0,061
Nagelkerke R2	0,064	0,067	0,074

* *p<0,05;* ** *p<0,01;* *** *p<0,001*

Egyedül a szülők rugalmas munkavégzésre kínálkozó lehetősége játszik szignifikáns szerepet annak a valószínűségében, hogy a gyerekek soknak ítélik-e szüleik képernyők előtt töltött idejét. A fiatalabb szülők nagyobb valószínűséggel képesek befolyásolni, hogy gyerekük mire használja digitális eszközeit, illetve fiatalabb gye-

rekek esetén is nagyobb ennek a valószínűsége. A legerősebb hatása azonban a szülői kvalitásnak van: a szülővel való nagyobb elégedettség pozitívan hat annak valószínűségére, hogy a szülő képes-e befolyásolni a gyerek digitális eszközhasználatát. A technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus nagy valószínűséggel gyakoribb fiatalabb, valamint a szülői kvalitás tekintetében rosszabbra értékelt szülők esetén, valamint az anyák és gyerekeik között (4. táblázat).

4. táblázat: *A szociodemográfiai tényezők szerepe a szülők képernyők előtt töltött idejének megítélésében, a technológiahasználattal kapcsolatos szülői befolyás megítélésében és a konfliktusok gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió*

Változók	Szülők képernyők előtt töltött idejének mennyisége	Szülői befolyás	Konfliktus a technológiahasználathoz kapcsolódóan
Szülő kora	–0,028	–0,037**	–0,041**
Gyerek kora	–0,008	–0,364***	–0,066
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	0,220*	0,012	0,093
Szülői kvalitás index (1–5)	0,172	0,577***	–0,983***
Szülő neme: nő	referenciakategória		
Szülő neme: férfi	0,274	0,169	–0,272*
Gyerek neme: lány	referenciakategória		
Gyerek neme: fiú	–0,155	–0,187	0,109
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referenciakategória		
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	0,031	0,152	–0,407
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	0,043	0,127	–0,469
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	0,757	0,255	–0,046
Szubjektív anyagi jóllét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória		
Szubjektív anyagi jóllét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	0,513	–0,451	0,474
Szubjektív anyagi jóllét: beosztással jól kijönnek	0,535	–0,205	0,522
Szubjektív anyagi jóllét: gondok nélkül élnek	0,195	–0,087	0,366
Nagelkerke R2	0,041	0,150	0,097

** p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001*

A rugalmas munkavégzés és a szülők képernyők előtt töltött ideje, valamint a szülői kvalitás és a szülői befolyás fent leírt összefüggését kétváltozós kereszttábla-elemzésekkel külön is megvizsgáltuk. Az otthonról (is) dolgozó szülők képernyők előtt töltött idejét a kamaszok 22 százaléka tartja soknak, az ellenkező csoportban azonban csak a kamaszok 9 százaléka vélekedik így. Azok a kamaszok, akik szüleikkel közepesen elégedettek, 22 százalékban felelték, hogy szüleik képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket, 35 százalék szerint képesek is, meg nem is, 45 százalék szerint pedig nem képesek. Ezzel szemben, akik maximálisan elégedettek szüleikkel, 40 százalékban felelték, hogy szüleik képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket, 32 százalék szerint képesek is, meg nem is, és csak 28 százalék szerint nem képesek.

Multinominális logisztikus regresszió segítségével vizsgáltuk, hogy a szociodemográfiai változók, valamint a szülői kvalitás hogyan függ össze azzal, hogy – a fenti tevékenységek alapján létrehozott – melyik techviselkedési csoportba sorolhatók a gyerekek. A kapott eredményeket az 5. táblázatban foglaltuk össze. Az adatfelvételbe bevont 1000 gyerek közül 937 válaszadó esetében volt azonosítható a techviselkedés típusa. A regresszióelemzés során a referenciakategóriát az általános klaszter képezte, tehát a techviselkedés azon típusa, amely legnagyobb arányban (42 százalék) jellemző a kamaszokra.

5. táblázat: *A szociodemográfiai tényezők és a szülői kvalitás szerepe a család techviselkedésében – multinominális logisztikus regresszió*

Változók	Referenciakategória: általános		
	Közös idő alatt használó Exp(B)	Közösen használó Exp(B)	Elzárkózó Exp(B)
Szülő kora	0,96*	0,93**	0,99
Gyerek kora	1,11	0,93	1,29***
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	1,69***	1,24	1,18
Szülői kvalitás index (1–5)	0,55**	1,3	0,48***
Szülő neme: nő	referenciakategória		
Szülő neme: férfi	0,8	1,16	1,09
Gyerek neme: lány	referenciakategória		
Gyerek neme: fiú	0,96	1,73**	0,76
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referenciakategória		
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	0,96	0,72	1,89
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	0,74	0,54	2,07
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	0,62	0,32*	1,82
Szubjektív anyagi jóllét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória		
Szubjektív anyagi jóllét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	1,24	1,77	1,63
Szubjektív anyagi jóllét: beosztással jól kijönnek	1,13	2,26	1,47
Szubjektív anyagi jóllét: gondok nélkül élnek	1,28	6,18**	2,53

** p<0,05; ** p<0,01; *** p<0,001; Nagelkerke R^2: 0,15*

A szociodemográfiai változók tekintetében az általános és a közös idő alatt használó techviselkedés előfordulásának valószínűsége nem tér el jelentősen. A közös idő alatt használó techviselkedés valószínűségét 69 százalékkal növeli, amennyiben a szülőnek nagyobb lehetősége van otthonról, rugalmas munkaidőben dolgozni, ahogy ez a korábbiakban is említésre került. Ezenfelül a szülő kora, valamint a szülői kvalitás is meghatározó: idősebb szülő esetén 4 százalékkal, a szülői kvalitás magasabb értéke esetén pedig 45 százalékkal kisebb eséllyel fordul elő a közös idő alatt használó techviselkedés.

Az általánoshoz képest a közösen használó techviselkedésnek a szülők korának előrehaladtával 7 százalékkal kisebb az esélye, a fiúgyerekek esetében pedig 73

százalékkal nagyobb a valószínűsége. A gyerekek kora szerint nem látható szignifikáns eltérés, azonban a fiatalabb szülők átlagosan fiatalabb gyerekkel vettek részt az adatfelvételben. A legjobb anyagi helyzetű családokban több mint hatszoros az esélye az általánoshoz képest a közösen használó techviselkedésnek, mint a legroszszabb anyagi helyzetben lévők esetében. Mindezek alapján ellentmondásos, hogy az általános iskolát végzett szülőhöz képest felsőfokú végzettséggel rendelkező szülő esetén pedig 68 százalékkal kisebb az esélye a közösen használó techviselkedésnek. A táblázatban nem tüntettük fel, de megvizsgáltuk, hogy miként alakulnak az összefüggések, amennyiben a modellbe bevonjuk a gyerek által birtokolt digitális eszközök számát jelölő változót: a hatások némileg csökkentek, de a fentieknek megfelelően szignifikánsak maradtak.

Az általánoshoz képest az elzárkózó techviselkedés 29 százalékkal nagyobb valószínűséggel fordul elő idősebb gyerekek esetében, valamint 52 százalékkal csökken az esélye a gyerekek által magasabbra értékelt szülői kvalitás esetén.

Az interjús felmérés eredményei

A kvantitatív adatok ismeretében világos volt, hogy további információkra van szükség az egyes techmintázatok és a közösen töltött idő jelentőségének megértéséhez. Különösen fontos ez az általános típus árnyaltabb megértéséhez. Az eredmények értelmezésekor fontos figyelembe venni, hogy – miként a módszertan leírásakor is utaltunk rá – a gyerekek jellemzően röviden válaszoltak a kérdésekre, illetve a szülők többnyire a szomszéd szobában tartózkodtak az interjú alatt. Továbbá figyelembe kell venni a használt eszközök típusát is. Az interjúalanyok körében a lányok az okostelefont használják a leggyakrabban, aminek használatát nehezebb kontrollálni. A számítógép és egyéb nem mobil eszközök használata inkább a fiúk körében jellemző.

A kvantitatív eredmények szerint a gyerekek csupán harmada szerint képesek szüleik egyértelműen befolyásolni, hogy mire használják digitális eszközeiket. Az interjús felmérés lehetőséget adott annak vizsgálatára, hogy a gyerekek szerint milyen eszközökkel és milyen mértékben képesek szüleik befolyásolni technológiahasználatukat. Az kvalitatív eredmények megerősítették a szülők techviselkedésre gyakorolt befolyását. A gyerekek szerint a szülőket – különösen az anyákat – elsősorban a képernyők előtt töltött idő mennyisége zavarja, és annak korlátozására, szabályozására törekszenek, a tartalmat pedig nem követik figyelemmel. Tehát, bár a kérdőíves eredmények elsősorban a cél vagy a tartalom befolyásolására vonatkoznak, az interjús eredmények szerint sokkal valószínűbb az eszközhasználattal töltött idő mennyiségének szülői szabályozása. Az interjúalanyok befolyásolásként értelmezték az olyan direkt eseteket is, amikor a szülő például bemegy a szobába és kikapcsolja a számítógépet, vagy elveszi valamelyik eszközt Bizonyos esetekben a gyerekek – főként a lányok – egészen hevesen reagáltak a szülők hozzáállásával kapcsolatos kérdésre, és olyan szófordulatokat használtak, hogy a szülő például „telefonellenes” vagy „unja”, „nem örül neki”, „nem boldog”, „könyökén jön ki” a gyerek

technológiahasználata. A gyerekek elsősorban az anyákról mesélték ezeket az történeteket. Fontos azt is kiemelni, hogy a gyerekek nem mindig tartják korrektnek a szülők által becsült időmennyiséget: egy 16 éves lány interjúalany ezt a tévedést azzal indokolta, hogy délután, mialatt ő tanul, nincs otthon az édesanyja, majd mikor este hazaér, már csak a „telefonozást" látja. Továbbá több (főként idősebb) interjúalany is elmondta, hogy a szülők tudnák befolyásolni technológiahasználatukat, „ha akarnák". Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekek korának előrehaladtával a szülői szándék kevésbé egyértelmű, amely magyarázhatja azt a kvantitatív eredményt, amely szerint idősebb szülők és idősebb gyerek esetén is kisebb a valószínűsége a szülői hatásnak.

A kvantitatív eredmények szerint a gyerekek harmadára soha nem jellemző, hogy a technológiahasználat kapcsán konfliktusba kerülne a szülővel, gyakoribb (minimum heti egy) konfliktusról a kamaszok körülbelül negyede számolt be. Az interjúk segítettek megérteni, hogy milyen jellegű és súlyú konfliktusok lehetségesek a technológiahasználat kapcsán. Jelentősebb szülő-gyerek konfliktus helyett inkább kisebb szóváltásokról, vitákról számoltak be az interjúalanyok a témában, ezek oka legtöbbször az eszközhasználattal töltött idő mennyisége, illetve a megszabott időkorlátok átlépése. Ennek tipikus példája a következő idézet: *„jó, nyilván, ha nem teszem le időben a telefont, akkor [...] szokott egy kicsi veszekedés lenni, de aztán leteszem, úgyis"* (13 éves lány). A kvantitatív tapasztalatok szerint az anyák és gyerekeik között valószínűbb a gyakoribb konfliktus, és az interjúalanyok is elsősorban az anyákkal kapcsolatban számoltak be a kisebb vitákról, szóváltásokról.

A kvantitatív eredmények szerint ugyan nincs szignifikáns eltérés a konfliktus gyakoriságában a gyerekek neme szerint, a legkevésbé konfliktusos típus, a közösen használó techviselkedés azonban nagyobb valószínűséggel fordul elő a fiúk esetében. A konfliktushoz kapcsolódó interjúrészletek ugyanakkor látványosan eltérnek a gyerekek neme szerint: a lányok gyakrabban számoltak be konfliktusokról vagy kisebb szóváltásokról. Ez adódhat pusztán a lányok interjú alatti közlékenységéből, nyitottságából, illetve ahogy korábban említettük, befolyásolhatja, hogy a lányok körében az eleve nehezebben kontrollálható okostelefon-használat a legnépszerűbb. Azt a kvantitatív eredményt, amely szerint rosszabb szülői kvalitás esetén nagyobb a konfliktus valószínűsége, magyarázhatja a következő interjús tapasztalat: a gyerekek szerint a konfliktusos helyzetek vagy a szülő – gyerekek szerint alaptalanul – negatív véleménye bizonyos esetekben a szülő pontos rálátásának hiányából adódik (például a szülő eredendően feltételezi, hogy a gyerek telefonozott, amíg egyedül volt otthon.).

A technológiai eszközök szülőkkel közös használata a kvalitatív eredmények alapján leginkább a közös tévé-, film- vagy sorozatnézésben jelenik meg, amely megfelel a kvantitatív eredmények alapján lehatárolható általános techviselkedésnek. Azon interjúalanyok esetében, akiknek családja leginkább az általános techviselkedéssel írható le, olyan szabályok érvényesülnek, amelyek a gyerekek képernyők előtt töltött idejét korlátozzák, illetve napszakokhoz, tevékenységekhez kapcsolódnak (például

este nyolc óra után, étkezés közben vagy iskola után bizonyos idősávokban tilos az eszközök használata). A gyerekek véleménye ebben a csoportban azonban vegyes azzal kapcsolatosan, hogy a szülők milyen mértékben képesek befolyásolni technológiahasználatukat, illetve hogy mennyire hatásos a büntető/korlátozó stratégia. Az egyik 16 éves lány viszonylag megértően számolt be arról az esetről, mikor szülei elvették a telefonját:

„minden áldott nap égen-földön kerestem a telefonomat, hogy megtaláljam [...] annyira unatkoztam, hogy házit kellett írnom [...] nem írok elég házit, és ezért kapok rossz jegyet, és akkor elvesszük a telefont, és akkor nem csinálhatsz semmit, csak házit írhatsz [...] igazából egyrészt meg tudom érteni, mert nyilván a tanulmányi eredményeimtől fog függeni, hogy mennyi lehetőségem lesz arra, hogy az lehessek, aki akarok, és másrészt meg a magam szempontjából nem tudom megérteni, nyilván azért, mert nekem rossz érzés volt [...] de azt is éreztem, hogy hatásos volt, szóval ez ilyen kétoldalú”.

A közös számítógépes játék – ahogy ezt a survey-adatok is mutatták – elsősorban a fiúgyerekek esetében, illetve az apával közösen fordul elő. Az interjús tapasztalatok szerint ezek a fiúk önállóan is szoktak számítógépen játszani. A kvantitatív szakasz eredményei a nemi különbségek mellett az életkor hatására is rávilágítottak: a közös számítógépes játék valószínűsége a gyerekek és szülők korának előrehaladtával csökken. Az interjús eredmények szerint a mögöttes ok a játékpreferencia változása lehet: pár 15–16 éves interjúalany említette, hogy korábban játszott közösen a szülővel, de már olyan játékkal játszik, amit nem lehet közösen játszani, vagy a szülő (apa) nem szeretne azzal játszani.

A lányok esetében inkább az anyával közös internethasználat jellemző. A közös internethasználat a fiúk és lányok esetében is leginkább az online tartalmak (például videók, képek) közös megtekintésében, egymásnak való megmutatásában, esetenként a szülő által az internet lehetőségeinek nevelő célzatú megismertetésében nyilvánul meg. Egy 12 éves lány említette, hogy édesanyjával időnként közösen utána szoktak járni az interneten érdekességeknek (például információ a Holdról), egy 13 éves lány pedig a közös online kvízkészítést emelte ki. A gyerekek irányából érkező tanítási szándék azonban több interjúban megjelent, például egy 16 éves lány említette az interjúban, hogy akkor használják közösen a digitális eszközöket, amikor 55 éves édesanyja segítségre szorul azok használatában.

A kvalitatív eredmények is megerősítik, hogy jobb anyagi helyzetű családokban jellemző a közös filmnézés mellett a közös számítógépes játék vagy internetezés is, ami a közösen használó techviselkedés jellegzetessége. Szintén a kvantitatív eredményekhez illeszkedik, hogy a szülők és gyerekek aktívabb, több eszközre kiterjedő közös technológiahasználata esetén a szülők inkább képesek befolyásolni a gyerekek technológiahasználati szokásait. Egy 16 éves lány kiemelte, hogy jónak tartja, hogy szülei beszélgetéssel, nem megvonással befolyásolják, hogy mire és mennyit használja eszközeit – megvonással való fenyegetést azonban említett az interjúalany.

Az interjúk alapján azokban a családokban, ahol a gyerek és a szülők semmilyen technológiai eszközt nem használnak közösen (ami az elzárkózó techviselkedés jellegzetessége), a szabályoknak általában két véglete érvényesül. Az egyik véglet szerint a szülők kifejezetten szigorúan szabályozzák a gyerekek technológiahasználatát, tiltás/megvonás (például hétköznap tilos a számítógépezés), ezzel való fenyegetés is előfordul. Erről egy 12 éves lány és egy 15 éves fiú számolt be, akiknek édesanyja kötött munkarendben dolgozik pedagógusként. A másik véglet, amikor a szabályozás teljesen ad hoc jellegű, kötetlen, nem jellemző korlátozás. Utóbbi esetben a szülők többnyire rugalmas munkaidőben, otthonról (is) dolgoznak. A kvantitatív eredményeket erősíti, hogy két idősebbnek tekinthető, 16 éves interjúalany számolt be arról, hogy szüleik egyáltalán nem szabályozzák technológiahasználatukat, és nem is tudják befolyásolni, hogy mennyi időt töltenek képernyők előtt. A szülők technológiahasználattal kapcsolatos negatív, mennyiségorientált véleménye az elzárkózó típus esetében is megjelenik, de nem feltétlenül jár együtt ellenőrzéssel, monitorozással. Ez utalhat egyfajta közömbösségre, amely erősítheti azt a kvantitatív tapasztalatot, hogy gyengébb szülői kvalitás esetén nagyobb az elzárkózó techviselkedés esélye. Egy 16 éves fiú interjúalany említette a következőt: *„nem nagyon érdekli őt [az anyát], de ha elmondom, akkor próbál érdeklődni iránta […] hogy mennyit játszok, az igazából szerintem nem érdekli őt”*.

Az interjúk szerint a közös étkezés többnyire a technológiai eszközök használata nélkül zajlik, ami egyfajta családi szabály, amely az együtt étkező összes családtagra vonatkozik. A gyerekek közül sokan kiemelték, hogy fontos számukra a közös étkezés, mert ilyenkor tudják megosztani egymással az aznap történteket, megértik, hogy ne vigyék az asztalhoz mobiltelefonjukat, és nem érzik úgy, hogy az étkezés idejére ne tudnák félretenni. Ugyanakkor a gyerekek megértők, amennyiben szüleik felveszik a telefont étkezés közben, vagy válaszolnak egy üzenetre – ezeket az eseteket a gyerekek fontosként, sürgősként, munkához kapcsolódóként címkézték. Azokban a családokban, ahol előfordul a technológiahasználat a közös étkezések során (közös idő alatt használó típus), ez főként abban nyilvánul meg, hogy a tévét bekapcsolva hagyja a szülő, vagy éppen közösen nézik, esetleg a szülő és/vagy a gyerek is valamilyen digitális eszközön olvas, vagy a szülő telefonál / üzenetre válaszol.

A kvantitatív tapasztalatok szerint bármilyen technológiai eszköz használata és az ezt leíró ún. közös idő alatt használó techviselkedési típus nagyobb valószínűséggel fordul elő gyengébb szülői kvalitás esetén. Az interjúk a közös étkezéseken túl rámutattak egyéb helyzetekre is, amikor a közös időtöltésbe belép a technológiahasználat, és a gyerekek a szülői figyelem hiányát élik meg. Egy 13 éves lány arról számolt be, hogy előfordul, hogy 50 éves édesanyja a telefonjába merül, és *„rá kell szólni”*. Egy 12 éves fiú interjúalany pedig elmondta, hogy 35 éves édesanyja a közösen töltött idő alatt néha nem figyel rá: *„hívják vagy Facebookon írnak neki, ami úgymond nagyon fontos is lehet, meg nem is, szokott néha tévézni közben, nézni szokta, én meg állok, hogy mi van, és nem tudom”*. A szülői hozzáállás ellentmondásaira világít rá,

hogy ugyanezen interjúalany szerint édesanyjának a *„könyökén jön ki”* az ő számítógép- és telefonhasználata, és leginkább az zavarja, hogy a fia nem vele foglalkozik, illetve hogy nincs kint a természetben.

A kérdőíves felmérés eredményei szerint egyértelműen a tévénézés a legnépszerűbb technológiahasználati tevékenység az étkezések alatt. Az interjúk alapján azokban a családokban, ahol a televízió szokott menni étkezés közben, nincsenek vagy kizárólag a számítógépes játékra vonatkozóan vannak egyértelmű szabályok. A közös étkezés alatt más digitális eszközökön (például mobiltelefonon) folytatott tevékenység azonban olyan családokban is előfordul, ahol egyébként érvényben vannak technológiahasználatra vonatkozó szabályok. Mindez magyarázhatja a kvantitatív eredményt, amely szerint az étkezés alatt folytatott mobiltelefon-használat körülbelül feleakkora arányban jellemző, mint a tévénézés. A szülők és a gyerekek közös idő alatt folytatott technológiahasználata is potenciális konfliktusforrást jelenthet, azonban a kvalitatív eredmények nem erősítik egyértelműen a kvantitatív tapasztalatokat abban, hogy a közös idő alatt használó techviselkedés több konfliktussal jár együtt.

A közös étkezések alatt folytatott technológiahasználat tiltása, kerülése az interjúk szerint a szubjektív anyagi jóllét szempontjából legjobb helyzetben lévő családokban van a legerősebben jelen. A kvantitatív eredmények a kérdésben a szülő rugalmas munkavégzésének jelentőségére világítottak rá, amit a kvalitatív tapasztalatok is erősítettek. Az interjúk segítenek megérteni a sajátos szülő-gyerek kölcsönhatást a közös idő alatt folytatott technológiahasználat tekintetében: *„hát nem szoktunk [technológiai eszközt használni], legfeljebb anya, hogyha hívják, hogy időpontot foglaljanak, szóval én nem nagyon szoktam. […] szerintem illetlenség egyrészt, meg nem szeretném, hogyha anya rám szólna. […] anyánál elnézem, mert ugye dolgozik”* (14 éves lány). A kvalitatív tapasztalatok alapján a gyerekek részéről a szülő közös időtöltés alatti, de munkavégzéshez kapcsolódó technológiahasználata elfogadható, megértik, ha szüleik ezekben az esetekben nem követik a társadalmi-fizikai kontextusra vonatkozó családi szabályokat. A rugalmas munkavégzés a szülők képernyők előtt töltött ideje szempontjából is fontos tényező – az interjús tapasztalatok ebben a tekintetben is megerősítették a survey-eredményeket. Azok a felnőtt interjúalanyok, akiknek gyerekeik szerint csökkenteniük kellene a képernyők előtt töltött időt, a felméréskor kötetlen munkarendben, vállalkozóként, részben otthonról dolgoztak, ezért kevésbé vált szét náluk a keresőmunka és magánélet ideje.

Diszkusszió

A tanulmányban Gabrielli és munkatársai (2018) „TECH-szülőség” modellje nyomán techviselkedésnek neveztük azt a családi viselkedésmintát, amely lefedi a közös, illetve a közös idő alatti technológiahasználat, továbbá a szülői befolyás, a szülő-gyerek konfliktus, valamint a szülői hozzáállás és technológiahasználat dimenzióit is. Az elemzés során mindegyik dimenziót a kamaszok szemszögéből vizsgáltuk. Arra

a kérdésre kerestük a választ, hogy a techviselkedésnek milyen típusai azonosíthatók, és azoknak milyen szociológiai jellemzőik vannak. A bemutatott kvantitatív, majd kvalitatív eredmények is megerősítették, hogy lehatárolhatók a technológiahasználathoz kapcsolódóan különböző családi viselkedésminták, típusok, és ahogy a szakirodalom (például Livingstone et al. 2015) alapján feltételezhető volt, ezek valószínűsége a szociodemográfiai tényezők mentén eltér. Ez az eredmény azért is fontos, mert segít értelmezni a korábbi kutatások során azonosított szülői mediációs stratégiákat (Kutrovátz et al. 2018), és felhívja arra a figyelmet, hogy a gyerekek technológiahasználatára irányuló szabályok az otthoni környezetre vetíthető viselkedési szabályok és a technológiahasználathoz való viszony részei. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a gyerekekre a család mint a szocializáció elsődleges színtere milyen jelentős hatással bír, technológiahasználatuk vizsgálatakor érdemes a család komplex techviselkedését vizsgálni.

Kutatási kérdésünk első eleme arra irányult, hogy a technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók. Az elemzés során a techviselkedésnek négy típusát azonosítottuk: az általános, az elzárkózó, a közösen használó, valamint a közös idő alatt használó viselkedést. Az általános típus szerint a szülők mérsékelten involválódnak a gyerekek digitális eszközökön folytatott tevékenységébe: kizárólag a közös tévénézés, filmnézés jellemző, a szülőknek nincs igazán hatása a gyerekek által fogyasztott tartalomra. Korábbi kutatási eredmények (Connell et al. 2015) és az interjús tapasztalatok is megerősítették, hogy a legjellemzőbb technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek tevékenység a tévénézés vagy filmnézés valamilyen digitális eszközön, tehát egy kifejezetten passzív tevékenység. Az elzárkózó techviselkedés abban különbözik az általános típustól, hogy a gyerekek még tévét, illetve filmeket sem néznek közösen szüleikkel, illetve a gyerekek szerint szüleik kifejezetten alacsony befolyással bírnak technológiahasználatukra – sőt, az interjúk alapján a gyerekek érzékelhetnek egyfajta érdektelenséget is részükről. A közösen használó típusra jellemző leginkább a tévénézés, filmnézés mellett a közös számítógépes játék, illetve internethasználat, tabletezés is, valamint ebben a csoportban a szülők erős hatással bírnak arra, hogy a gyerekek mire használják eszközeiket. Az interjúk alapján a közös használat célja lehet az eszközhasználatban való segítségnyújtás, tanítás is, amely a kamaszok felől a szülők irányába van erősebben jelen. A közös idő alatt használó típusra pedig a különböző digitális eszközök étkezések alatti használata, a szülők képernyő előtt töltött idejének nagyobb mértéke, valamint a gyakoribb technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus jellemző legerősebben.

Kutatási kérdésünk továbbá arra irányult, hogy az azonosított techviselkedés típusoknak milyen szociológiai jellemzőik vannak. A gyerekek/szülők kora egyértelműen meghatározó a techviselkedés szempontjából. Fiatalabb szülők esetén gyakoribb a közösen használó vagy a közös idő alatt használó techviselkedés, az elzárkózó típus valószínűsége pedig idősebb gyerekek esetén nagyobb. Ez megfelel a szakirodalomnak:

az idősebb kamaszgyerekek technológiahasználatát már nehezebben és eleve kevésbé követik a szülők (Sanders et al. 2016a), kevesebb stratégiát alkalmaznak annak szabályozására (Lee 2012, Symons et al. 2017), illetve a gyerekekben is erősebben megjelenik az önállósodásra való igény (Haddon 2015). A kvalitatív eredmények alapján a kamaszok szerint a szülők szabályozásra való törekvése, szándéka gyakran nem egyértelmű. Ahogy ők fogalmaztak a szülők technológiahasználatra gyakorolt hatásával kapcsolatban: „tudnák befolyásolni, ha akarnák". A szülők korának előrehaladtával a közös idő alatt használó típus esélye is csökken. Az összefüggés hátterében a technológiahasználathoz való hozzáállás generációs különbségei mellett (Kim–Davis 2017) alapvető szerepet játszhatnak a szülő élethelyzetéből adódó eltérések.

A társadalmi változók közül fontos kiemelni a szülők iskolai végzettségének, valamint a szubjektív anyagi jóllétnek a szerepét. A szülők társadalmi státusza és a gyerekekkel közös technológiahasználat közti összefüggést tárgyaló korábbi kutatások eredményei nem konzisztensek (Warren 2001, Gentile et al. 2012, Top 2016). Az ellentmondások saját eredményeinkben is megjelennek. A gyerekekkel közös tévézéssel, filmnézéssel nagy valószínűséggel az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, illetve rosszabb anyagi helyzetű szülők töltenek több időt. Korábban Gentile és munkatársai (2012) is erre az eredményre jutottak a közös tévénézés és a szülők iskolai végzettségének, valamint a jövedelmi helyzetnek az összefüggését vizsgálva. Top (2016) csak az iskolai végzettség szerepét erősítette, eredményei szerint a közös használat valószínűségét nem befolyásolja szignifikánsan a szülők bevétele. A tévénézéssel szemben több közös számítógépes játékra, illetve közös internetezésre, tabletezésre fordított időnek alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, azonban jobb anyagi helyzetű szülők esetén nagyobb a valószínűsége. Ez eltér a különböző korábbi kutatási eredményektől, amelyek egyike szerint a felsőoktatási tapasztalattal rendelkező szülők játszanak inkább gyerekeikkel közösen videojátékokkal (Connell et al. 2015). Más kutatás szerint pedig a szülő alacsonyabb iskolai végzettsége és rosszabb anyagi helyzet esetén valószínűbb a közös videójáték (Gentile et al. 2012).

A közösen használó techviselkedés jellegzetessége a televízió mellett további digitális eszközök közös használata. Ez a típus – ahogy az előző bekezdésben a típusra jellemző tevékenységek kapcsán már kifejtésre került – alacsonyabb iskolai végzettségű szülők, azonban jobb anyagi helyzet esetén fordul elő nagyobb valószínűséggel. Az ellentmondás abból adódhat, hogy bár az alacsonyabb képzettséggel rendelkezők körében tipikusan magasabb mértékű a médiafogyasztás (Roberts–Foehr 2008, Rideout et al. 2010), a televízió és asztali számítógép kivételével egyéb digitális eszközökkel (például tablet, játékkonzol, stb.) azonban szignifikánsan alacsonyabb arányban rendelkeznek a rosszabb anyagi helyzetű családok, valamint a gyerekek saját eszköztípusainak száma is alacsonyabb. Az iskolai végzettség szerinti eltérésekben szerepe lehet az atipikus munkavégzésnek, illetve a munka jellege által is formált eltérő technológiai szokásoknak (Hollingworth et al. 2011), továbbá olyan kevésbé evidens és kézzelfogható faktoroknak is, mint például a társadalom

által konstruált jó szülőség, intenzív szülőség képe (Yerkes et al. 2019). A jó szülőségre való törekvés főként a magasan iskolázott anyákra jellemző szülői viselkedés (Yerkes et al. 2019), és a technológiahasználat kérdésében is azonosítható (Willett 2015, Jeffery 2021). Livingstone és munkatársainak (2015) eredményei azt mutatják, hogy a magasabb jövedelemmel és iskolai végzettséggel rendelkező szülők törekednek leginkább a digitális eszközökkel kapcsolatos tevékenységek mérséklésére az otthoni környezetben, és a gyerekek offline tevékenységének propagálására.

A rugalmas munkaidő, illetve otthoni munkavégzés eredményeink szerint meghatározó abból a szempontból, hogy az étkezések alatt előfordul-e valamilyen digitális eszköz használata a családban. Ennek valószínűsége jelentősen nagyobb, amennyiben a szülőnek lehetősége van rugalmas munkavégzésre. Az interjúk alapján az étkezés alatt technológiai eszközt használó szülőkkel szemben azonban elnézőek a gyerekek, amit azzal indokolnak, hogy a szülő munka miatt veszi fel a telefont, vagy válaszol egy üzenetre vacsora alatt. Oduor és munkatársai (2016) is felhívják rá a figyelmet kutatásukban, hogy bár a családtagok hajlamosak megértően, a helyzet sürgősségét elfogadva viszonyulni a másik családtag otthoni, munkavégzés céljából történő mobiltelefon-használathoz, ezek a helyzetek mégis frusztrációt szülnek. Ez magyarázhatja a kvantitatív eredményeket is, amelyek szerint a közös idő alatt használó típus a leginkább konfliktusos, és a szülők képernyők előtt töltött idejét is ebben a csoportban tartják leginkább soknak a gyerekek.

Nem elhanyagolható a szülői kvalitás és a techviselkedés között talált összefüggés: a szülői kvalitás mértékével csökken a közös idő alatt használó és az elzárkózó típusnak az esélye is. Az összefüggést erősítették az interjús tapasztalatok is: több interjúalany említette, hogy a szülő étkezés alatt – vagy más helyzetben az együtt töltött idő alatt – például Facebook-üzenetet olvas, vagy bekapcsolva hagyja a tévét, és ilyenkor nem tud a gyerekre megfelelően figyelni. Az elmúlt évek kutatásai is megerősítették, hogy amikor a szülő mobiltelefont használ, kevésbé figyel a gyerekre (Hiniker et al. 2016, Oduor et al. 2016). Miközben a gyerekek ezekben a helyzetekben érzékelik a szülői figyelem hiányát, az interjúk során arra is volt példa, hogy a gyerek éppen azzal magyarázta a szülő technológiahasználattal kapcsolatos negatív hozzáállását, hogy a gyerektől nem kap elég figyelmet.

Konklúzió

Összességében a techviselkedés típusai élesen elválaszthatók a szülők és gyerekek közös technológiahasználati szokásai szerint. Szociológiai jellemzők szerint a közösen használó típus a leginkább egyedi. A közös használat azonban kizárólag akkor segíti a gyerekeket a biztonságos használat elsajátításában és a potenciális veszélyek felismerésében, ha beszélgetéssel is párosul. Tartalmi fókusz nélkül, illetve kizárólag a képernyő előtt töltött idő mennyiségére irányuló szabályok mellett a közös használat önmagában nem elegendő az előnyök érvényesítésére (Connell et al. 2015, Gabrielli et al. 2018).

A jelen tanulmány fókuszát nem kifejezetten a szülői szabályozó stratégiák képezték, de fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a kamaszokkal készült interjúk során nagyon markánsan jelen volt a technológiahasználat mennyiségére vonatkozó szabályozás, azonban a tartalmi szabályozás kevésbé és sokkal kidolgozatlanabb formában volt azonosítható. Az interjúk során a kamaszok többnyire biztos kijelentést tettek azzal kapcsolatban, hogy a szülőt zavarja technológiahasználatuk. A kamaszok oldaláról – a kvalitatív tapasztalatok alapján – egyértelműen azonosíthatóak olyan tipikus esetek, amikor a gyerek szerint igazságtalan a szülői hozzáállás. Például a szülő úgy ítéli meg a gyerek képernyők előtt töltött idejét, hogy nem volt aznap rálátása vagy éppen nem érdeklődik, mire (például iskolai feladatra vagy szórakozásra) használta az eszközeit. A kvantitatív és kvalitatív szakasz eredményei is arra utalnak, hogy a szülők nem aktív szereplői és észlelői a kamaszok digitális eszközökön folytatott tevékenységének, egyúttal eltérő megvilágításban látják a tevékenység mennyiségét és tartalmát is, ami feszültséghez vezethet. Az attitűdbéli generációs különbségekre a szakirodalom is felhívja a figyelmet (például Clark 2011, Kim–Davis 2017). A szülők technológiahasználattal kapcsolatos attitűdjeit azonban munkájuk jellege, illetve társadalmi kapcsolathálójuk is befolyásolja (Hollingworth et al. 2011). A gondolatmenet a digitális tőke elméletéhez vezet, amely rámutat a szülők digitális készségei, a digitális eszközökhöz való hozzáférés, valamint a gyerekek oktatási és munkaerőpiaci lehetőségei közti közvetett kapcsolatra (Yuen et al. 2018, Ollier-Malaterre et al. 2019).

A nemzetközi szakirodalom alapján megkezdődött egy szemléletváltás a technológia adta lehetőségek kiaknázása, valamint a fogyasztott tartalom priorizálásának irányába az erős mennyiségi fókusz (képernyők előtt töltött idő) helyett (például Hollingworth et al. 2011, Yuen et al. 2018, Jeffery 2021). A kvalitatív eredmények között azonban hangsúlyosan volt jelen, hogy a kamaszok a képernyők előtt töltött idő mennyiségétől függetlenül a szülők irányából is érzékelnek egy erős nyomást, amely szerint „túl sokat" vannak képernyők előtt, és „értelmetlen" tevékenységekkel töltik az időt. Ahogyan a szülők esetében fontos a jó szülőséggel mint társadalmi elvárással foglalkozni, a gyerekek szempontjából is felmerül a kérdés, hogy a társadalom szerint ki a „jó gyerek" a technológiahasználati szokások terén, milyen hatást gyakorol ennek hangsúlyozása pszichológiai jóllétükre vagy eredményességükre. A szülők hozzáállása következtében a gyerekek önreflexiója is főleg a képernyők előtt töltött idő mennyiségére vonatkozik. A technológia adta lehetőségek jobb kihasználása, a tanulás során való kamatoztatása viszont szinte teljesen hiányzik az összképből.

Az elemzés korlátai és további kutatási irányok

A reprezentatív kvantitatív adatfelvétel lehetővé teszi az eredmények általánosítását, ugyanakkor a jelen kutatás és elemzés is rendelkezik korlátokkal. A szülői kérdőív tartalmazza a technológiahasználattal kapcsolatos szabályozásra, irányelvekre vonatkozó kérdéseket, a gyerekek esetében azonban a kérdőív erre közvetlenül nem

tért ki. A gyerekek válaszainak önálló elemzése során ezért csupán a szülők bevonódásának, a technológiahasználathoz kapcsolódó szabályoknak a feltételezésére, körvonalazására van mód. Az elemzés során nem reflektáltunk a család összetételének vélhető hatásaira, az egyszülős és kétszülős háztartások közti különbségekre. A gyerekekkel készült interjúk elemezhetőségét azok hossza és mélysége korlátozta.

A kvantitatív és kvalitatív adatfelvétel lebonyolítása a koronavírus-járványt megelőzően zajlott. A Covid–19-járvány azonban jelentős változást hozott a digitalizációhoz fűződő általános viszonyban és a technológia családon belüli jelenlétében egyaránt. A kijárási korlátozások, home office-előírások, online oktatás hatására átalakult a családi környezet, a szülőknek pedig újra kellett gondolniuk a gyerekek képernyők előtt töltött idejének mennyiségével és tartalmával kapcsolatos korábbi elképzeléseiket. A további kutatásoknak a témában fontos reflektálniuk erre a speciális időszakra és feltárniuk, hogy a családon belüli technológiahasználati szokásokat, a technológiahasználattal kapcsolatos családi szabályokat, a szülők bevonódását a gyerekek technológiahasználatába hogyan mozdította el a járványhelyzet, továbbá hogy a járvány alatt milyen gyakorlatok, illetve milyen nehézségek jelentek meg a technológiahasználathoz kapcsolódóan a különböző társadalmi hátterű családokban.

Irodalom

Bodó J. (2017): Szülői magatartásmodellek és internethasználat. *Korunk,* 28(8): 45–52.

Clark, L. S. (2011): Parental Mediation Theory for the Digital Age. *Communication Theory,* 21: 323–343. https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2011.01391.x

Connell, S. L. – Lauricella, A. R. – Wartella, E. (2015): Parental Co-Use of Media Technology with their Young Children in the USA. *Journal of Children and Media,* 9(1): 5–21. https://doi.org/10.1080/17482798.2015.997440

Downey, D. B. – Gibbs, B. G. (2020): Kids These Days: Are Face-to-Face Social Skills among American Children Declining? *American Journal of Sociology,* 125(4): 1030–1083. https://doi.org/10.1086/707985

Fletcher, A. C. – Blair, B. L. (2016): Implications of the family expert role for parental rules regarding adolescent use of social technologies. *New Media & Society,* 18(2): 239–256. https://doi.org/10.1177/1461444814538922

Gabrielli, J. – Marsch, L. – Tanski, S. (2018): TECH Parenting to Promote Effective Media Management. *Pediatrics,* 142(1): https://doi.org/10.1542/peds.2017-3718

Gentile, D. A. – Nathanson, A. I. – Rasmussen, E. E. –Reimer, R. A. – Walsh, D. A. (2012): Do You See What I See? Parent and Child Reports of Parental Monitoring of Media. *Family Relations,* 61(3): 470–487. https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2012.00709.x

Haddon, L. (2015): Children's critical evaluation of parental mediation. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace,* 9(1): article 2. https://doi.org/10.5817/CP2015-1-2

Helsper, E. J. – Eynon, R. (2010): Digital natives: where is the evidence? *British Educational Research Journal,* 36(3): 503–520. https://doi.org/10.1080/01411920902989227

Hiniker, A. – Schoenebeck, S. Y. – Kientz, J. A. (2016): Not at the Dinner Table: Parents' and Children's Perspectives on Family Technology Rules. In *CSCW '16: Proceedings of the 19th ACM Conference on Computer-Supported Cooperative Work & Social Computing,* 1376–1389. https://doi.org/10.1177/1461444814538922

Hollingworth, S. – Mansaray, A. – Allen, K. – Rose, A. (2011): Parents' perspectives on technology and children's learning in the home: social class and the role of the habitus. *Journal of Computer Assisted Learning,* 27(4): 347–360. https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2011.00431.x

Hundley, H. L. – Shyles, L. (2010): US teenagers' perceptions and awareness of digital technology: a focus group approach. *New Media & Society,* 12(3): 417–433. https://doi.org/10.1177/1461444809342558

Jeffery, C. P. (2021): Parenting in the digital age: Between socio-biological and socio-technological development. *New Media & Society,* 23(5): 1045-1062. https://doi.org/10.1177/1461444820908606

Jiang, J. (2018): *How Teens and Parents Navigate Screen Time and Device Distractions*. Pew Research Center.

Kim, A. S. – Davis, K. (2017): Tweens' perspectives on their parents' media-related attitudes and rules: an exploratory study in the US. *Journal of Children and Media,* 11(3): 358–366. https://doi.org/10.1080/17482798.2017.1308399

Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014): Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség,* 5(2): 95–104. ISSN: 0133-2597

Konok V. – Bunford N. – Miklósi Á. (2020): Associations between child mobile use and digital parenting style in Hungarian families. *Journal of Children and Media,* 14(1): 91–109. https://doi.org/10.1080/17482798.2019.1684332

Kutrovátz K. – Balogh T. – Wittinger B. – Király G. (2018): A technológiával kapcsolatos szülői mediáció. Szisztematikus empirikus áttekintés a 2007 és 2017-es évek között megjelent tanulmányok alapján. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle,* 2018(4): 47–69. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.47

Lee, S.-J. (2012): Parental restrictive mediation of children's internet use: Effective for what and for whom? *New Media & Society,* 15(4): 466–481. https://doi.org/10.1177/1461444812452412

Livingstone, S. – Haddon, L. – Vincent, J. – Mascheroni, G. – Ólafsson, K. (2014): *Net Children Go Mobile: The UK Report.* London: London School of Economics and Political Science.

Livingstone, S. – Mascheroni, G. – Dreier, M. – Chaudron, S. – Lagae, K. (2015): *How parents of young children manage digital devices at home: The role of income, education and parental style.* London: EU Kids Online, LSE. ISSN 2045-256X

Nomaguchi, K. – Milkie, M. A. (2020): Parenthood and Well-Being: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family,* 82(1): 198–223. https://doi.org/10.1111/jomf.12646

McBride, D. L. (2011): Risks and benefits of social media for children and adolescents. *Journal of Pediatric Nursing,* 26(5): 498–499. https://doi.org/10.1016/j.pedn.2011.05.001

Morozov, E. (2011): The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom. *Perspectives on Politics*, 9(4): 895 – 897. https://doi.org/10.1017/S1537592711004014

Moser, C. – Schoenebeck, S. Y. – Reinecke, K. (2016): Technology at the Table: Attitudes about Mobile Phone Use at Mealtimes. *CHI '16: Proceedings of the 2016 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems,* 1881–1892. https://doi.org/10.1145/2858036.2858357

Oduor, E. – Neustaedter, C. – Odom, W. – Tang, A. – Moallem, N. – Tory, M. et al. (2016): The frustrations and benefits of mobile device usage in the home when copresent with family members. In *Proceedings of the 2016 ACM conference on designing interactive systems. New York: Association for Computing Machinery,* 1315–1327. https://doi.org/10.1145/2901790.2901809

Ollier-Malaterre, A. – Jacobs, J. A. – Rothbard, N. P. (2019): Technology, Work, and Family: Digital Cultural Capital and Boundary Management. *Annual Review of Sociology,* 45: 425–447. https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073018-022433

Orben, A. – Dienlin, T. – Przybylski, A. K. (2019): Social media's enduring effect on adolescent life satisfaction. *PNAS,* 116(21): 10226–10228. https://doi.org/10.1073/pnas.1902058116

Orben, A. – Przybylski, A. K. (2019): The association between well-being and digital technology use. *Nature Human Behaviour,* 3: 173–182. https://doi.org/10.1038/s41562-018-0506-1

Rideout, V. J. – Foehr, U. G. – Roberts, D. F. (2010): *GENERATION M2 Media in the Lives of 8- to 18-Year-Olds.* California: The Henry J. Kaiser Family Foundation.

Roberts, D. F. – Foehr, U. G. (2008): Trends in Media Use. *The Future of Children,* 18(1): 11–37. https://doi.org/10.1353/foc.0.0000

Ságvári, B. (2012): Hungary. In L. Haddon – S. Livingstone (szerk.): *EU kids online national perspectives.* London: The London School of Economics and Political Science, 29–30.

Sanders, W. – Parent, J. – Forehand, R. – Breslend, N. L. (2016a): The Roles of General and Technology-Related Parenting in Managing Youth Screen Time. *Journal of Family Psychology,* 30(5): 641–646. https://doi.org/10.1037/fam0000175

Sanders, W. – Parent, J. – Forehand, R. – Sullivan, A. D. W. – Jones, D. J. (2016b): Parental perceptions of technology and technology-focused parenting:

Associations with youth screen time. *Journal of Applied Developmental Psychology,* 44: 28–38. https://doi.org/10.1016/j.appdev.2016.02.005

Shin, W. (2018): Empowered parents: the role of self-efficacy in parental mediation of children's smartphone use in the United States. *Journal of Children and Media,* 2(4): 465–477. https://doi.org/10.1080/17482798.2018.1486331

Shirky, C. (2010): *Cognitive Surplus: Creativity and Generosity in a Connected Age.* New York/London: Penguin.

Smahel, D. – Machackova, H. – Mascheroni, G. – Dedkova, L. – Staksrud, E. – Ólafsson, K. – Livingstone, S. – Hasebrink, U. (2020*): EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries. EU Kids Online.* London: The London School of Economics and Political Science. https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01ofo

Symons, K. – Ponnet, K. – Emmery, K. – Walrave, M. – Heirman, W. (2017): A Factorial Validation of Parental Mediation Strategies with Regard to Internet Use. *Psychologica Belgica,* 57(2): 93–111. https://doi.org/https://doi.org/10.5334/pb.372

Székely L. (2010): Internetcsizma az iskolapadon – Esettanulmány egy régi vita margójára. *Új Ifjúsági Szemle,* 8(4): 79–87.

Taylor, K. – Silver, L. (2019): *Smartphone Ownership Is Growing Rapidly Around the World, but Not Always Equally.* Pew Research Center.

Top, N. (2016): Socio-Demographic Differences in Parental Monitoring of Children in Late Childhood and Adolescents' Screen-Based Media Use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media,* 60(2): 195–212. https://doi.org/10.1080/08838151.2016.1164168

Warren, R. (2001): In Words and Deeds: Parental Involvement and Mediation of Children's Television Viewing, *Journal of Family Communication,* 1(4): 211–231. https://doi.org/10.1207/S15327698JFC0104_01

Willett, R. J. (2015): The discursive construction of 'good parenting' and digital media – the case of children's virtual world games. *Media, Culture & Society,* 37(7): 1060–1075. https://doi.org/10.1177/0163443715591666

Yerkes, M. A. – Hopman, M. – Stok, F. M. – De Wit, J. (2019): In the best interests of children? The paradox of intensive parenting and children's health. *Critical Public Health.* https://doi.org/10.1080/09581596.2019.1690632

Yuen, A. H. K. – Park, J. – Chen, L. – Cheng, M. (2018): The significance of cultural capital and parental mediation for digital inequity. *New Media & Society,* 20(2): 599–617. 1–19. https://doi.org/10.1177/1461444816667084

Melléklet

1. táblázat: *„Ha a közös időtöltésre gondolsz, kérlek, becsüld meg, hogy hány percet töltötök szülőddel/gondviselőddel az alábbi közös tevékenységekkel."*

Tevékenységek/Időráfordítás		0 perc	Max. 30 perc	31–60 perc	60 perc felett	Össz.
Közös tévézés, filmnézés – hétköznap	N	313	60	261	360	994
	%	31,5%	6,0%	26,3%	36,2%	100%
Közös számítógépes játék – hétköznap	N	892	37	44	16	989
	%	90,2%	3,7%	4,4%	1,6%	100%
Közös internetezés, tabletezés stb. – hétköznap	N	878	42	52	18	991
	%	88,6%	4,3%	5,3%	1,8%	100%
Közös tévézés, filmnézés – hétvégi napon	N	221	18	150	604	993
	%	22,3%	1,8%	15,1%	60,8%	100%
Közös számítógépes játék – hétvégi napon	N	860	25	67	37	990
	%	86,9%	2,6%	6,8%	3,7%	100%
Közös internetezés, tabletezés stb. – hétvégi napon	N	843	35	87	26	991
	%	85,1%	3,6%	8,8%	2,6%	100%

2. táblázat: *„Milyen gyakran végzed a következő tevékenységeket szülőddel/gondviselőddel közösen? – Közös játék egy digitális eszközön"*

Gyakoriság/Tevékenység	Közös játék egy digitális eszközön	
	N	%
Soha	434	43,4%
Havonta vagy ritkábban	272	27,2%
Havonta többször	120	12%
Heti egyszer	78	7,8%
Hetente pár alkalommal	71	7,1%
Naponta	24	2,4%
Összesen	1000	100%

3. táblázat: *„Kérlek, mondd meg, menyire értesz egyet a következő állításokkal!"*

Egyetértés/Tevékenység	Étkezés közben gyakran tévézünk		Étkezés közben gyakran hallgatunk zenét		Étkezés közben gyakran végezzük saját dolgainkat telefonunkon	
	N	%	N	%	N	%
Egyáltalán nem ért egyet	408	41,8%	473	48,5%	533	54,6%
Inkább nem ért egyet	117	12,0%	160	16,4%	151	15,5%
Egyet is ért, meg nem is	162	16,6%	157	16,0%	116	11,9%
Inkább egyetért	150	15,4%	106	10,9%	111	11,4%
Teljesen egyetért	139	14,3%	80	8,2%	65	6,6%
Összesen	976	100%	976	100%	976	100%

4. táblázat: *„Mit gondolsz szülőd/gondviselőd képernyők előtt töltött idejéről?”*

Szülő/gondviselő képernyők előtt töltött ideje	N	%
Túl kevés	18	1,9%
Kevés	121	12,5%
Megfelelő mennyiségű (elfogadható)	725	74,5%
Sok	83	8,5%
Túl sok	26	2,7%
Összesen	973	100%

5. táblázat: *„Mit gondolsz, mennyire tudják befolyásolni a szüleid, hogy mire használod az eszközeidet?”*

Szülői befolyás	N	%
Egyáltalán nem	185	18,7%
Inkább nem	143	14,5%
Igen is, meg nem is	344	34,9%
Inkább igen	232	23,5%
Teljes mértékben	82	8,3%
Összesen	985	100%

6. táblázat: *„Milyen gyakran alakul ki közötted és szülőd/gondviselőd között veszekedés arról, hogy mennyit és hogyan használod a technológiai eszközöket?”*

	N	%
Soha	326	32,6%
Havonta vagy ritkábban	282	28,3%
Havonta többször	147	14,7%
Heti egyszer	119	11,9%
Hetente pár alkalommal	88	8,8%
Naponta	36	3,6%
Összesen	1000	100%

ANYÁK (IDŐ)KRÍZISBEN A VILÁGJÁRVÁNY ELSŐ HÓNAPJÁNAK LENYOMATA MAGYARORSZÁGI ÉS ROMÁNIAI NŐK KÖRÉBEN

GERGELY ORSOLYA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar

GEAMBAȘU RÉKA

Babeș-Bolyai Tudománygyetem, *Kolozsvár*

NAGY BEÁTA

Budapesti Corvinus Egyetem, *Budapest*

SOMOGYI NIKOLETT

Antwerpeni Egyetem, *Antwerpen*

Mothers in (Time)Crisis. Impressions of the First Month of the Pandemic among Women in Hungary and Romania

During the COVID-19 pandemic, due to the closure of educational institutions and the implementation of digital/online learning, some families were trapped within the walls of their home, doing either homeschooling or teleworking. For many parents, the place of work has changed, while the expectations have not. However, the conditions have become much less suitable for work than before. Worldwide, for women raising minors, this period was a great challenge. Thus, in the second half of May 2020, we conducted 52 interviews with women living in Transylvania and Hungary, in dual-earning families, where both members of the couple were working from home in a full-time job, having at least one child aged 2-14. In our paper, we show how these mothers coped with the quarantine period, the kind of crisis this situation caused, and how these parents were affected.

Keywords: *motherhood, lockdown, home office, COVID-19*

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

1. Bevezetés

2020 tavaszán nagyon sokak számára a munkahely hazaköltözött a konyhába, hálószobába, az irodai laptopok pedig az ebédlőasztalokra, nappali kisasztalokra. Az otthoni tökéletes irodahelyiségek hiányában sokaknak improvizált otthoni munkasarkot kellett létrehozni. Viszont nemcsak a munkavégzés helyszíne változott meg, hanem a munkavégzés módja is jelentősen átalakult: mivel innen már nem kellett soha el- és hazaindulni, a munkaidő korábbi kerete is gyakran feloldódott, azaz a járvány felszámolta a munkahely és az otthon közötti térbeli határokat, ezzel a hirtelen, átmenet nélküli változással a munka és a magánélet közötti határok tűntek el (Hertz et al. 2020). E változások eredményeként számos alkalmazott alacsonyabb termelékenységet, alacsonyabb motivációt, fokozott stresszt és gyengébb mentális egészségi állapotot tapasztalt (Toniolo-Barrios–Pitt 2021), de nem ritkán a kiégés is jelentkezett (Fosslien– Duffy 2020). Ugyanakkor a korábbi, magától értetődően működő intézmények megszűnése újabb kihívásokat jelentett: az oktatási intézmények bezárása vagy drámai korlátozása miatt a családokra hatalmas teher nehezedett (Geambașu et al. 2020). A járvány családokra gyakorolt hatásaival kapcsolatban rendelkezésre álló kutatások arra utalnak, hogy a férfiak és nők közötti munkamegosztásban alig történt változás (Carlson et al. 2020, Manzo–Minello 2020, Geambașu et al. 2020), vagyis továbbra is a nők végzik a reproduktív munka túlnyomó részét, és az egyik napról a másikra hirtelen bekövetkező hatalmas változások és ugrásszerűen megnövekedett feladatok miatt a nők voltak azok, akik csökkentették fizetett munkaidejüket, hogy megfelelően tudjanak gondoskodni az otthon falai közé szorult családtagokról, segítsenek az otthoni tanulásban, illetve segítsék párjaikat abban, hogy megfelelően tudjanak a munka terén teljesíteni. Mindezek okán is inkább szélesedett és mélyült, mintsem feloldódott volna a nemek közötti szakadék (Manzo–Minello 2020, Boca et al. 2020, Collins et al. 2020, Geambașu et al. 2020, Bolis et al. 2020). Tulajdonképpen a kettős keresetű családokban a nők csökkentették a munkájukra szánt időt, és inkább a családra fordították azt (Hertz et al. 2020).

Az otthoni környezet gyakran a koncentrációt nehezíti, az otthonhoz tartozó zavaró tényezők miatt (Toniolo-Barrios–Pitt 2021), csönget a postás, ugat a kutya, lejárt a mosógép, vagy sírnak a gyermekek. Az a tény, hogy nincs meg az éles váltás, nem létezik az on-off gomb a munkába való be- és kikapcsolódás momentuma, és ez vezet az alacsonyabb termelékenységhez, a motivációvesztéshez, ugyanakkor fo-

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

kozza a kimerültség érzését is a stresszt – szakértők véleménye szerint (Gorlick 2020, Giurge–Bohns 2020, Van Buggenhout et al. 2020). Megszűntek a kollégákkal való informális érintkezésk, a ventilálásként is szolgáló kollegiális kommunikációs helyzetek, és megszűnt az a fajta közvetlenség, amely sok esetben megkönnyítette és segítette az eredményes munkát (Routley 2020). Emellett pedig egy idő után megjelent a képernyő-kimerültség, a videókonferenciák okozta érzelmi és fizikai kiégés jelensége (Fosslien–Duffy 2020).

Az iskolák bezárása és az ezzel járó digitális/online tanulásra való áttérés sok dolgozó szülőt arra kényszerített, hogy teljes munkaidőben gondoskodjon gyermekeiről, viszont ez további akadályokkal szembesítette a gyermeket nevelőket: néha a lakás nem legtökéletesebb zugaiban próbálják fenntartani a munka termelékenységét (Gorlick 2020). Noha a reproduktív és a produktív munka összefügg egymással (Hertz et al. 2020) – reproduktív munka nélkül nincs produktív munka, ugyanakkor a munkánkért kapott bérért vásárolunk élelmiszert, ruhát, kifizetjük számláinkat, gondoskodunk családtagjainkról, hogy aztán ismét dolgozhassunk (Hartley 2017) – korábban a produktív és a reproduktív tevékenységek strukturálisan, sőt térben is elhatárolódtak egymástól (Hertz et al. 2020). 2020 tavaszától viszont nagyon sok családban ez a kéttípusú munka – főleg a nők számára – összemosódott, és váltakozva töltötte ki a napi, heti időkeretet. A COVID-19 járványszülte intézkedések nyomán létrejött társadalmi kontextus alapjában kérdőjelezi meg azt, hogy a reproduktív szféra végtelenül rugalmas-e, amikor reagálni kell a produktív szféra igényeire (Hertz et al. 2020), vagy csak bizonyos mértékig és csak adott időintervallumban tudja támogatni a produktív munkát.

2. A negyedik műszak

A világjárvány különösen fokozta, nehezítette az úgynevezett harmadik műszakot, az anyák érzelmi és szellemi munkáját (O'Reilly 2021): a szervezést, észben tartást, tervezést, aggódást, azaz az „anyai gondolkodást" (Ruddick 1989). Mi több, a koronavírus okozta online/digitális tanulás miatt a home schoolinggal beköszöntött az anyák számára a negyedik műszak is (O'Reilly 2021): a *New York Times* felmérése azt igazolta, hogy az anyák 80%-a tartotta kézben és kísérte gyermeke otthonoktatását, és csupán 3%-a a megkérdezett nőknek mondta azt, hogy a házastársaik, partnereik többet tettek ezen a téren (Daniel 2020). Az anyák elsöprő többsége tehát a fizetett, úgynevezett főműszak mellett a háztartási, gyermekgondozási feladatok mellett és

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

az otthoni oktatással is foglalkozott, nagyon kevés háztartásban történt egyenlőbb feladatelosztás. Sok esetben ezt egyszerűen a keresettel magyarázták (O'Reilly 2021), azaz aki kevesebb pénzt visz haza, annak több feladat jár alanyi jogon. Több kutatási eredmény mutatott már rá arra, hogy az otthonról dolgozó anyák kevesebb időt tudtak a munkájukra fordítani (Andrew et al. 2020, Koltai et al. 2020), illetve a munkaidő többnyire szétdarabolódik, felosztódik más tevékenységek, elsősorban a gyermekgondozási feladatok miatt (Andrew et al. 2020). Az apákhoz viszonyítva, az anyák esetében csökkent a fizetett munkára fordított idő, egyáltalán a fizetett munkára fordított órák száma, továbbá nőtt annak a valószínűsége, hogy munkaidő alatt megszakad a munka, akár többször is (Andrew et al. 2020). Kérdésként merül fel, hogy ezek nyomán, a három, illetve gyakran négy műszak következtében milyen területen és milyen típusú krízishelyzetek alakultak ki 2020 tavaszán, két hónappal a bevezetett intézkedések után a nők körében.

3. Módszertan

Romániában 2020. március 10-én zártak be az oktatási intézmények, Magyarországon március 16-án, és szeptemberig egyik országban sem nyitották meg kapuikat. Mindkét országban szorgalmazták a lehetőségekhez mérten a home office bevezetését, így a szellemi alkalmazottak jó része ezekben a hónapokban részben vagy teljesen otthonról dolgozhatott. Romániában kijárási tilalom is volt érvényben május 15-ig, ami azt jelentette, hogy csak munka, élelmiszervásárlás és idősgondozás miatt lehetett elhagyni az otthont reggel 8 és este 8 között. Romániában ebben az időszakban volt lehetőség azon anyák számára, akik 12 évesnél fiatalabb gyermeket nevelnek, és munkahelyük nem tudta felajánlani számukra a távmunkát, gyermeknevelési szabadság igénylésre, korábbi fizetésük 755-át így is megkapták, Magyarországon nem volt ilyen alternatíva. Tehát sok olyan család számára alakult ki olyan új helyzet mindkét országban, ahol egyik vagy mindkét szülő otthonról dolgozott úgy, hogy eközben egy vagy több gyermek egész nap otthon volt. Számunkra az tűnt leginkább izgalmasnak, hogy ahol mindkét fél hetekig, hónapokig otthon van és otthonról dolgozik, a háztartási feladatok elvégzésében, illetve a gondoskodási feladatokat tekintve történtek-e átrendeződések, újratárgyalások? Így kutatásunk alapsokaságát azok a nők képezték, akik a járványhelyzet miatt otthoni munkavégzésre kényszerültek, akiknek párjuk szintén távmunkában kezdett dolgozni a COVID-19 miatt, akik legalább egy 2–14 év közötti kisgyermeket is nevelnek. Ennek érdekében

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

2020. május 15. – 2020. június 3. között 52 interjút készítettünk Magyarországon és Romániában élő anyákkal. A résztvevőket a kutatók személyes hálózataiban és tematikus – szülői, anyai – Facebook-csoportokban hirdettük meg a felhívásunkat, emellett alkalmaztuk a hólabda technikát is. Az online felhívások nyomán olyan interjúalanyok jelentkezését vártuk, akik teljes munkaidőben, de korábbi gyakorlattól eltérően ebben az időszakban home office-ban dolgoztak, illetve házastársuk, élettársuk úgyszintén. Így a mintánkban szereplő anyák együtt éltek partnereikkel, akik szintén otthon dolgoztak a pandémia első hónapjaiban. A partner esetében nem, de a nők esetében kizártuk az önálló vállalkozó anyákat, mivel az önfoglalkoztatók és vállalkozók körében magasabb volt azok aránya, akik a pandémiát megelőzően is már otthon dolgoztak. Az önkéntes jelentkezők végső mintája 30–50 év közötti nőkből állt, akik túlnyomórészt nagyvárosokban vagy városi területeken éltek, és többségüknek két 14 év alatti gyermekük volt. Szinte mindegyik magasan képzett – egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkező –, szellemi munkát végző nő volt. A félig strukturált, átlagosan 50 perces interjúk telefonon vagy online platformokon (pl. Zoom, Skype, Facebook messenger stb.) zajlottak. Az interjúk NVivo program segítségével kerültek elemzésre. Jelen tanulmány az interjús beszélgetések nyomán kirajzolódó, az anyák által megélt krízishelyzetek beazonosítására vállalkozik: milyen területen, milyen típusú vészhelyzettel szembesültek a kisgyermeket nevelő és home office-ban dolgozó anyák.

4. „Az egész egy pokoljárás”[1]

2020 márciusától Magyarországon és Romániában is nagyon sok ember kényszerült otthoni fizetett munkát végezni úgy, hogy korábban erre vonatkozó tapasztalata nem volt. Mindemellett olyan szociális szolgáltatásokat, gyermekgondozási és oktatási tevékenységeket is teljes mértékben nélkülözniük kellett, amelyek korábban a hétköznapoknak maximálisan részei voltak. Továbbá a családok jó része egészségügyi vagy erkölcsi okokból igyekezett távolságot tartani az idősödő szülőktől, rokonoktól, korábban a háztartási feladatokba formálisan vagy informálisan segítő személyektől. Ez a szituáció egy krízishelyzetet indított el. Alább négy olyan krízisről számolunk be, amelyek az interjúak nyomán körvonalazódtak.

1 Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 6 és 16 éves gyermekek.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

4.1 „Az idő kicsúszott a kezem közül szabályszerűen”[2] – időkrízis

Ezen belül is a legplasztikusabban megfogható számunkra az *időkrízis*. Szinte minden interjúban elhangzott, hogy sokféle tevékenységet kellett volna végezni, de az idő gátat szabott. Ennek következtében priorizálni kellett a feladatokat és van, amire egyáltalán nem jutott idő, az el nem végzett feladatok viszont folyamatosan nyomás alatt tartották az anyákat. Az időmenedzsment állandó kihívást jelentett, a gyermekek napirendjéhez kellett igazítani a munkavégzést, és azt kénytelenek voltak a gyermekek délutáni alvása, délelőtti rajzfilmnézése vagy esti lefekvése utáni időszakra korlátozni.

> „Alapvetően a munka, az este 9-10 óra után kezdődött el. Az az intenzív munka, amikor teljesen tudok koncentrálni a munkámra” (tanár, 10 éves gyermek)

Ebből kifolyólag a munkaidő kerete cseppfolyóssá vált, kicsúszott a korábbi keretek közül, és többen beszámoltak arról az érzésről, hogy a munkaidőnek sosincs vége, még késő este sem:

> „Hát, nem tudom, nekem ez a kudarcom, hogy én nem tudok határokat húzni, összefolyik a nap, és nincs egy kerete a napnak, én reggeltől estig dolgozom. Sőt, este, mikor már mindenki lefekszik, akkor van csend, én amúgy is bagoly vagyok, akkor még jobban tudok dolgozni, és ez annyira rossz, mert akkor nonstop dolgozom. Nem tudom, megosztottak mindent, most lehet színielőadásokat nézni, én egyet meg nem néztem. Tehát nekem nem volt egy filmre időm.” (egyetemi docens, 13 és 16 éves gyermekek)

4.2 „Egy káosz, káosz volt”[3] – munka-magánélet összehangolási krízishelyzet

A másik nagyon szembetűnő hasonlóság, mely a legtöbb interjúban felsejlik: a korábban valahogyan kialakított és valamennyire működő munka-magánélet összehangolását tekintve állt be egy krízishelyzet:

2 Interjúrészlet. Tanítónő, 13 és 19 éves gyermekek.
3 Interjúrészlet. Fejlesztő pedagógus, 6, 8 és 13 éves gyermekek.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

mivel a munkaidő kerete és a munkára fordított idő is átstrukturálódott, a magánéletre fordított idő és mód is teljesen átalakult. Egymásra csúsztak az időintervallumok, és szinte minden esetben sikertelennek ítélik meg az ezek összehangolásának kísérletét.

> „A munka és magánélet egyensúlyával most nem vagyok elégedett, de pont azért, hogy így az időbeosztás, azért, hogy napközben én is figyelek a gyerekekre, tehát, hogy nem tudom megcsinálni, hogy 8:30-tól 14:30-ig ülök a gép előtt és akkor utána leteszem a lantot, hanem utána is elhúzódik, ugye egyrészt azért, mert napközben mást is csinálok, mint a munka, másrészt meg azért, mert van, amikor tényleg sok a munka, akkor többet is dolgozom, mint ami, úgyhogy ezzel nem vagyok elégedett." (tanár, 10 éves gyermek)

Legtöbben a magánélet, a gyermekek ellátása miatt összesűrítették, hanyagolták, éjszakára tolták a munkavégzést, sokan viszont egyszerűen a munkájuk típusa miatt a gyermekekkel való foglalkozásról kellett lemondjanak, ami miatt viszont folyamatos lelkiismeret-furdalás élt bennük.

> „Nekem a legnegatívabb a logisztika, tehát úgy megoldani a munkát meg a gyerkőccel való időtöltést, hogy egyik helyzetben se érezzem azt, hogy itt azért frusztrálódok, mert nem tudok rendesen haladni a munkámmal, ott meg azért frusztrálódok, mert igazából agyban még a munkahelyi dolgokkal foglalkozok, de mégis a gyerkőccel kéne, nekem ez volt a legnegatívabb igazából. Hogy kicsit azt éreztem, hogy sehol se vagyok." (kutató, egyetemi adjunktus, 6,5 éves gyermek)

4.3 „azt gondoltam, hogy sokkal több szabadidőnk lesz, sokkal többet tudok itthon lenni velük"[4] – szülői identitáskrízis

Életkortól, foglalkozástól, a gyermekek életkorától, a gyermekek számától függetlenül mindkét országban az interjúalanyok számára az volt az egyik kritikus pont, hogy korábbi nevelési elveiket, rutinjaikat, a gyermekekkel kialakított mindennapi viszonyaikat teljesen felülírta

4 Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 5, 8 és 11 éves gyermekek.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

ez a helyzet, és leggyakrabban ad-hoc módon rögtönözni kellett. Ez frusztráló és aggasztó volt az anyák számára. Szerettek volna több időt tölteni a gyerekekkel, hiszen az otthon töltött idő korábban a családra fordított idővel volt egyenértékű, most viszont erre a munka miatt nem nyílt lehetőség.

> „egyik leül velem kirakózni vagy társasozni, de a többi nem, akkor örülök, hogy legalább valamelyiknek sikerült adni csak anyaidőt" (tanár, 6, 7 és 9 éves gyermekek)

Az interjúalanyokban közös az, hogy lelkiismeretes, szakmájuk iránt elhivatott, lelkes munkavállalók. Ugyanígy mindannyian tudatos anyák is, akik számára a gyermekük testi és lelki egészsége mindennél fontosabb. Így folyamatosan fellelhető az interjúkban a látens módon meghúzódó feszültség, mely a jó munkavállalói és jó anyaság között folyamatos a családi otthonokban. Aki mindent megtesz továbbra is a munkája maradéktalan, igényes, magas színvonalon való elvégzése érdekében, az úgy érzi, hogy emiatt a gyermekeivel nem tud elég jól, elég odaadóan foglalkozni, és emiatt a gyermekeit trauma érheti, nem fejlődik kellő ütemben, vagy behozhatatlan hátrány éri.

> „én állandóan a között őrlődtem, hogy most dolgoznom kéne baromi sokat, mert ráadásul bekerültem ebbe a matematikai járványmodellezésbe, úgyhogy azokon a feladatokon kívül, amik voltak, rám hárult egy elég intenzív teher, amire borzasztóan szívesen mondtam igent, mert azt éreztem, hogy legalább tudok tenni valamit és végre van haszna annak, amihez értek, de hát ez iszonyú mennyiségű plusz munkával járt. Úgyhogy én gyakorlatilag folyamatosan azon görcsöltem, ha dolgoztam, akkor azon, hogy nem vagyok a gyerekekkel, ha a gyerekekkel, akkor azon, hogy nem dolgozom, ez egészen vállalhatatlanná vált". (kutató, 2 és 5,5 éves gyermekek)

4.4 „nem sok időnk volt egymásra"[5] – párkapcsolati krízis

Noha mindegyik interjúalany párkapcsolatban élt és saját helyzetét privilegizáltnak ítélte meg, sok esetben tetten érhető, hogy az alkalmazotti munka, a háztartási feladatok, a családi logisztika, a

5 Interjúrészlet. Gimnáziumi tanár, 6 éves gyermek.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

homeschooling és sok minden mellett nagyon kevés idő és tér adatott meg a párkapcsolatra fordítható minőségi időre. Bár szinte mindenki pozitívumként tekintett arra, hogy együtt volt a család minden nap, mégis a legtöbb anya úgy érezte, a párkapcsolatra a korábbinál sokkal kevesebb idő és energia jutott:

> „Hát, nehéz dolog ez, magánélet, mármint, hogy párkapcsolati dolgokra alig marad időnk, főleg, hogy mindig itt vannak a gyerekek, mert azért néha volt olyan, hogy mondjuk, egy délután felvittük anyósomékhoz, és másnap délután utánuk mentünk, és akkor leültünk s ketten megnéztünk egy filmet vagy beszélgettünk, ezek így hiányoznak ezek a dolgok" (egyetemi oktató, 7 és 9 éves gyermekek)

4.5. „A hétköznapok ilyen túléléssé változtak"[6] – mentális egészség-krízis

Noha az interjúalanyok szinte kivétel nélkül látták ennek az időszaknak az előnyeit is a hátrányok mellett, a negatívumok közt gyakran előfordul az, hogy ezt az időszakot többen komoly pszichés teherként élték meg. A járvány miatti aggodalom nem volt annyira az ezt okozó tényezők közt, viszont a bizonytalanság, a helyzet beláthatatlansága, a kontroll elvesztése sokaknál eredményezett mentális nyomást. A korábban említett jó anya - jó munkavállaló konfliktus szintén többeknél okozott folytonos szorongást. Emellett a gyermekekre való odafigyelés, a gyermekekkel való viszony átalakulása sem kevesek számára okozott napi kihívást, feladatot, aggodalmat.

> „Így a munka a legfőbb nehézség, merthogy arra kell koncentrálnom, meg kell csinálnom, így én is frusztráltabb vagyok, így én is, bevallom őszintén, sokkal többet kiabálok, mint máskor. Nyilván nem érti meg a gyerek, hogy most hagyjon békén, nem hagy békén a nagy, a 3 éves sokkal toleránsabb, meg lány, meg tök más az egyénisége. Tehát kiakasztóan viselkednek számomra, nem tudom, hányan vallják be, de nálunk ez a helyzet." (pénzügyi ellenőr, óraadó tanár, 3 és 6 éves gyermekek)

6 Interjúrészlet. Irodavezető, 4 éves gyermek.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

Összegzés

Amellett, hogy a COVID-19 nemzetközi globális egészségügyi válságot idézett elő, egyéni és családi szinten más krízishelyzeteket is generált. Ezek az intézkedések befolyásolták a nemek közötti különbségeket mind a munkában, mind a családban, mely főként a nőket, különösen a dolgozó, kisgyermekes anyákat aránytalanul érintette (Clark et al. 2020). A távmunkában, otthoni környezetből, a családi élet kellős közepén végzett főállás mellett, a harmadik és negyedik műszakok miatt (O'Reilly 2020) állandó időkrízisben volt az interjúalanyok többsége. Ezzel az időhiánnyal és szoros időkerettel összefüggésben további nehézségek is létrejöttek: a munka-magánélet közötti korábbi egyensúly felborult, az otthoni tanulás miatt terheltté váló szülő-gyermek viszony nyomán egyeseknél szülői identitásválság alakult ki, de a párkapcsolatok is egyfajta válságot éltek meg. Noha minden interjúalany számtalan pozitív hozadékát is felsorolta ennek az időszaknak, a járványhelyzet miatti karantén időszaka sok család számára volt válságos, mely az anyák esetében főleg szellemi többletterhek, stressz és fizikai fáradtság formájában testesült meg. Eredményeink azt mutatják, hogy a magyarországi és romániai dolgozó anyák tapasztaltak pszichés szorongást és egyéb negatív érzelmeket a világjárvány első hulláma idején. Ugyanakkor mindannyian igyekeztek megtalálni a kiutat, a feloldást vagy a hatások minimalizálását, újradefiniálták a családban betöltött szerepeiket, feladataikat, hogy jobban megfelelhessenek az új helyzet kihívásainak, és a családdal töltött kevés minőségi időből (családi programok, kirándulás, biciklizés) táplálkozni.

Rövid elemzésünkkel hozzá szeretnénk járulni ahhoz, hogy ebből az időszakból, amely még sokak számára nem a múlt, hanem részben egy mai napig is tartó folyamat, még inkább láthatóvá tegyük ennek a társadalom és az anyák önmaguk által is egy privilegizált csoportnak tekintett rétegnek a karanténban átélt nehézségeit, az általuk megtapasztalt feladatok mérhetetlen volumenét. Illetve azt, hogy bár ugyanazon a krízisóceánon evezett a társadalom minden tagja az elmúlt másfél évben, egyáltalán nem ugyanbban a csónakban ült mindenki (O'Reilly 2021, Fierdman-Satterhwaite 2021). Elemzésünk azt hivatott hangsúlyozni, hogy a home office-ban dolgozó, kisgyermeket nevelő nők helyzete egyáltalán nem összehasonlítható a szintén távmunkában dolgozó, de gyermeket nem nevelő vagy már idősebb gyermekek szüleinek helyzetével, illetve a nők és férfiak is nagyon különböző körülmények között voltak. Elemzésünk nyomán több

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

kérdés is megfogalmazódik. Hogyan fog a világjárvány hatni a nők munkaerőpiaci helyzetére, munkavégzésére? Vajon ki tudnak lábalni abból a helyzetből, amelybe ezen időszak miatt belekényszerültek: a kevésbé vagy egyáltalán nem produktív órákban végzett rutinból, a fáradtságból és szakmai kiégésből? Lesz hosszú távon önként vállalt home office? Lesz szakmaváltás, karrierváltás, és ha igen, milyen szektorokban, milyen területeken? Illetve a válság során tapasztaltak vajon alakítják az anyák, az apák és a munkáltatók hozzáállását a háztartási feldatok megosztását tekintve? A válság folytatódásával ezek a kérdések valószínűleg továbbra is fennállnak, és mint ilyen, nagyobb figyelmet kell fordítani a családok és különösen a dolgozó anyák támogatási rendszerének létrehozására.

Irodalom

Andrew, A., Cattan, S., Costa Dias, M. – Farquharson, C. – Kraftman, L – Krutikova, S. – Phimister, A., Sevilla, A. 2020. How are mothers and fathers balancing work and family under lockdown? https://ifs.org.uk/uploads/BN290-Mothers-and-fathers-balancing-work-and-life-under-lockdown.pdf

Bolis, M., Parvez, A., Holten,E., Mugehera, L., Abdo, N., Moreno, M.J. 2020. Care in the time of coronavirus. Why care work needs to be at the centre of a post-COVID-19 feminist future. Research Paper. https://42kgab3z3i7s3rm1xf48rq44-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/06/bp-care-crisis-time-for-global-reevaluation-care-250620-en.pdf

Clark, S., McGrane, A., Boyle, N., Joksimovic, N., Burke, L., Rock, N., O'Sullivan, K. 2020. "You're a teacher, you're a mother, you're a worker". Gender inequality during COVID-19 in Ireland. Gender, Work and Organization. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gwao.12611

Collins, C., Ladviar, L.C., Ruppanner, L., Scarborough, W.J. 2020. Covid-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work and Organization*.

Daniel, Z. 2020. How Coronavirus Has Changed the Roles in the Family Home. https://www.abc.net.au/news/2020-05-13/coronavirus-has-changed-roles-in-family-home/12239542

Friedman, M., Satterthwaite, E. 2020. Different Boats: Some Thoughts on Gender, Race, and Class in the Time of COVID-19. In. O'Reilly, A., Green, F. J. (eds.) *Mothers, Mothering, and COVID-19: Dispatches from the Pandemic*. Demeter Press. 53–64.

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

Geambașu, R., Gergely, O., Nagy, B., Somogyi, N. 2020. Qualitative Research on Hungarian Mothers' Social Situation and Mental Health During the Time of the Covid-19 Pandemic. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* 11. évf. 2. sz. 151–155.

Giurge L.M., Bohns V.K. 2020, 3 tips to avoid WFH burnout. *Harvard Business Review.* April 3. https://hbr.org/2020/04/3-tips-to-avoid-wfh-burnout

Gorlick, A. 2020. *The productivity pitfalls of working from home in the age of COVID-19*. . https://news.stanford.edu/2020/03/30/productivity-pitfalls-working-home-age-covid-19/

Hartley, D. 2017. "Slavery to an assembly line is not a liberation from slavery to the kitchen sink": Assessing social reproduction theory's challenge to liberal- feminist and classical-Marxist paradigms. In Olson, G., Hartley, D., Horn, M., Schmidt, R. (eds). Beyond gender: An advanced introduction to futures of feminist and sexuality studies. London: Routledge.

Hertz, R., Mattes, J., Shook, A. 2020. When Paid Work Invades the Family: Single Mothers in the COVID-19 Pandemic. *Journal of Family Issues* 42. évf. 9. sz. 2019–2045.

Koltai, L., Geambașu, R., Bakacsi-Saffer, Zs., Barna-Petróczi, A., Zsár, V. 2020. *COVID-19 and Female Entrepreneurs Throughout Europe*. Budapest: Hetfa Research Institute Ltd.

Manzo, L. K., Minello, A. 2020. Mothers, childcare duties and remote working under Covid-19 lockdown in Italy: cultivating communities of care. *Dialogues in Human Geography* 10 évf. 2. sz. 120–123.

O'Reilly, A. 2021. Certainly Not an Equal-Opportunity Pandemic: COVID-19 and Its Impact on Mothers' Carework, Health, and Employment. In. O'Reilly, A., Green, F. J. (eds.) *Mothers, Mothering, and COVID-19: Dispatches from the Pandemic*. Bradford> Demeter Press. 41–52.

Toniolo–Barrios, M., Pitt, L. 2021. Mindfullness and the challenges of working from home in times of crisis. *Business Horizons* 64. évf. 2. sz. 189–197.

Van Buggenhout, N., Murat, S., De Sousa, T. 2020. *Sustaining productivity in a virtual world*. https://www.strategy-business.com/article/Sustaining-productivity-in-a-virtual-world

Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3929336

DOI: 10.15201/hungeobull.70.2.3 Hungarian Geographical Bulletin **70** 2021 (2) 129–148.

Urban geographical patterns of the relationship between mobile communication, social networks and economic development – the case of Hungary

Tamás EGEDY[1] and Bence SÁGVÁRI[2]

Abstract

In the post-industrial age, the transformation of urban networks and urban regions was fundamentally influenced by the rapid spread of infocommunication technologies (ICT) and the Internet. People share information in their daily lives with the help of various ICT devices and ultimately generate georeferenced data that could obtain important information about people's use of space, spatial movement and social connections. The main aim of the study is to explore the urban geographical and spatial impacts of ICT and social media networks in Hungarian cities. We focus on drawing territorial and settlement hierarchical patterns and clusters based on the mobile communication and online social network relationship data of Hungarian cities. The paper highlights the relationship between the intensity of mobile communication and the density and expansion of intercity social relations and the settlements' level of economic development, respectively. The methodology is based on mobile phone call detail record (CDR) analysis and intercity network analysis of social media activities. Our findings suggest that different communication networks follow divergent spatial patterns in Hungary. The traditional East–West dichotomy of the Hungarian spatial divide is still reflected in mobile communication, but intercity clusters based on social media activities are usually aligned to the borders of administrative structures. In several cases, we were able to identify strong intercity links between settlements with a similar level of economic development of the mesolevel spatial structure that traverses over different counties and regional borders. Results on social and demographic issues suggest that 'generation Z' could play a key role in dampening the social and economic tensions created by the digital divide in the long run. Using a multidimensional explanatory model, we could demonstrate the growing interconnectedness between digital networks and economic development.

Keywords: ICT, mobile communication, cell data, 'Apple index', social media, intercity networks

Received March 2021, accepted May 2021.

Introduction

Knowledge-intensive industries and especially the emergence and development of information and communication technologies (ICT) opened a new chapter in urban development and is expected to be a sector that will determine economic development in the coming decades. In the post-industrial age, the transformation of urban networks and urban regions was fundamentally influenced by the rapid spread of ICT. Urbanization and ICT have not only changed the physical environment of cities, but they have also influenced changes in the social and economic environment (Portugali, J. *et al.* 2012). The restructuring of urban space has been strongly influenced by ICT. It has played an important role in all areas of human life and has also significantly reshaped people's be-

[1] Budapest Business School, University of Applied Sciences, Faculty of Commerce, Hospitality and Tourism. Markó u. 29–31. 1055 Budapest, Hungary. Geographical Institute, Research Centre for Astronomy and Earth Sciences, Budaörsi út 45. 1112 Budapest; E-mail: egedy.tamas@uni-bge.hu

[2] Centre for Social Sciences, CSS-Recens. Tóth Kálmán u. 4. 1097 Budapest, Hungary. E-mail: sagvari.bence@tk.hu

haviour (Alias, N.A. 2013; Wiig, A. 2014). This is because people share information in their daily lives with the help of various infocommunication technologies (mobile phones, smartphones, tablets, etc.) and ultimately generate knowledge in a bottom-up way. If this shared information is georeferenced, we can also obtain important information about people's use of space, spatial movement and social connections (Ciuccarelli, P. *et al.* 2014).

Sassen, S. (2001) pointed out that ICT transforms the spatial organization of society and economy, as well as consumption patterns. In recent years, however, several studies have highlighted the contradictory effects of ICT on urban development and it is still unclear how ICT affects the transformation of urban space (Audirac, I. 2005), as telecommunication technologies are changing very rapidly (Graham, S. and Marvin, S. 2002) or we are not even able to recognize the spatial effects of ICT (Firmino, R.J. *et al.* 2006). One of the questions to be answered today is whether telecommunications, the intensity of connections are better supported by the close physical connection of people and companies or whether proximity and geographical location are losing their relevance because of virtual connections due to modern ICT systems. This area of discussion could gain useful insights due to the COVID-19 pandemic that fundamentally (and prospectively not just temporarily) changed how people interact, work and move.

Many believe that ICT will fundamentally change and undermine the importance of geography and distance in urban development and a potential impact of ICT will be that people will be scattered in space and the role of cities as central places will diminish (Iammarino, S. and McCann, P. 2013). According to Cairncross, F. (2001), space and distance will play a smaller and smaller role in the future, and Gillespie, A. and Williams, H. (1988) make the point that ICT resolves geographical (territorial) differences. In contrast, some experts believe that the effects of the Internet and cyberspace on the space-time relationship will persist, so that geographical space, including spatial location and distance, will continue to play a key role in urban development (Jakobi, Á. 2013; Lengyel, B. *et al.* 2015).

Tranos, E. (2013) draws attention to the fact that the Internet and telecommunications continue to be primarily urban phenomena. Material and digital spaces are becoming more and more intertwined, building and working together. The economic performance continues to depend on stationary, material spaces, which are increasingly permeated by the Internet and the cyber network (Graham, S. 1998). Thus, the Internet and ICT ultimately increase the importance of geography and distance (Tranos, E. and Nijkamp, P. 2013). The correlation between the use of ICT and the Internet and the city is not negative, and virtual and physical contact do not replace but rather complement each other.

The main aim of the study is to explore the urban geographical and spatial impacts of ICT and social media networks through the investigation of mobile phone cell data (call detail records CDR, big data analysis) and the intercity network linkages of an online social network.

Based on these two types of data we aim to answer the following research questions:

– What territorial and settlement hierarchical patterns and clusters can be drawn based on the mobile communication and online social network relationship data of Hungarian cities?
– Are macro-level processes of mobile communication reflected in the demographic and spatial characteristics of mobile use?
– Is there any relationship between the intensity of mobile communication and the density and expansion of intercity social relations and the settlements' level of economic development?
– What is the role and weight of different digital networks in shaping territorial patterns?

The main added value of the research is that based on a novel approach and innova-

tive methodology using cell phone data and social media network analyses simultaneously, new scientific results are provided on the changing spatial structure of Hungary. This allows us to get insights into differences between traditional territorial structures and the latent digital and virtual spatial patterns.

Theoretical background

Digital divide in a digitalising world

Socio-economic disparities in Europe have a profound impact on internet use, with the result that EU countries are increasingly faced with growing digital inequalities (Stiakakis, E. *et al.* 2010). The concept of the digital divide emerged in the mid-1990s (Long-Scott, A. 1995) and became a focus of research in the second half of the 2000s. By the time research had drawn attention to the fact that Internet access and the development of the ICT sector could fundamentally increase social and territorial inequalities (Rallet, A. and Rochelandet, F. 2007). In the 2010s, a growing body of research testified that ICT undoubtedly contributes to economic development (Pepper, R. and Garrity, J. 2015). Therefore, there is no doubt that ICT and digital technologies have a positive impact on economic development, but this development is highly uneven across countries (Richmond, K. and Triplett, R.E. 2017). This process has been highlighted by several international reports in recent years as well (The Global Information Technology Report 2015; World Development Report 2016).

The World Bank's Digital Dividends (2016) report makes several key findings that are closely related to the topic of our study. On the one hand, it states that ICT and the Internet are fundamental contributors to economic growth and social inclusion, but on the other hand, we cannot ignore the fact that the digital divide can be as large as the gap between countries' economic development While 80 per cent of the world's population has access to a mobile phone, internet access is only 40 per cent. Of course, there is a significant gap in mobile and internet usage between developing and developed countries. Digital divide is predominantly increased by accessibility to the internet in developing countries and skills in the developed world and the European Union. There are also significant gender and age differences in the use of digital technologies: men and young people use them to a greater extent.

Cities as hubs of the digital space

An examination of the use of mobile communication devices in cities provides an excellent opportunity to explore the quality and characteristics of technology and communication. In urban space, the population moves between a relatively small number of locations, usually along well-defined trajectories. Csáji, B.C. *et al.* (2012) concluded that now people spend most of their time in a few locations and Song, C. *et al.* (2010) observed a 93 per cent potential predictability in user mobility. Due to urbanization, the proportion of the urban population is constantly increasing, so the population is increasingly tied to the urban space, and their daily life and mobility are increasingly taking place in the urban space. Mobile communication devices play a decisive role in communication and by collecting and examining the data generated during their use, we can essentially gain insight into the operation of the city. The easiest way to research mobile usage is to collect and analyze event-driven mobile phone network data (event means voice, SMS or data messages).

Most telephone networks generate call detail record (CDR) that are data records produced by a telephone exchange documenting the details of a phone call or SMS passed through the device. CDR data is extremely suitable to track the whole population for a long time and with relatively high spatial accuracy (Calabrese, F. *et al.* 2011a, b; Deville, P. *et al.* 2014). By implication, the more intense the mobile communication, the larger

the amount of CDR data generated, and the transmission of data requires an increasingly advanced technological background and mobile communication network. The capacity of the installed infrastructure varies dramatically across different cities and regions, thus, affecting the aggregated opportunities in these areas to participate and enjoy the benefits of the digital economy (Tranos, E. *et al.* 2013).

According to Raschke, M. *et al.* (2014) there is a close correlation between the construction of the mobile communication network (i.e. digital accessibility) and the position of cities in the settlement hierarchy. However, the digital accessibility pattern reveals an alternative urban hierarchy incorporating the cost and opportunities for virtual interaction. This new hierarchy, while still employing physical distance as a proxy for the cost and value of virtual interactions, results in European geography, where the core remains similar to the one that is revealed by more traditional accessibility measures. Research has moved to the direction of how to redraw the previous settlement hierarchy based on opportunities of mobile communications and virtual interactions. In many cases, new settlements appear as dominant hubs within the socio-economic space.

Technological development, communication and the use of mobile communication devices are predominantly concentrated in the urban areas, therefore cities can be interpreted as independent communication hubs in the digital space. We hypothesize that the communication (event and data traffic) measured in each city is closely related to the economic role, competitiveness, and productivity of the local economy.

Another source of information that can be utilized to capture the dynamics of social relations is online social network data. We suggest that it can be used as a proxy for real life social ties (Bailey, M. *et al.* 2018; Norbutas, L. and Corten, R. 2018). While family and close friendship ties constitute bonding social capital (relations) that reflects connections characterised by high levels of similarity not just in terms of demographic characteristics, values and attitudes but available information resources (Granovetter, M. 1985; McPherson, M. *et al.* 2001). On the contrary, bridging social capital describes connections that link different social groups and therefore are essential to the spread of information, ideas and resources. Cities can also be described by aggregate network characteristics of their individuals both in terms of intercity (Pan, W. *et al.* 2013) and intracity connections (Tóth, G. *et al.* 2021).

Digital networks and the socio-economic development

Early big data and network research on mobile use began in the second half of the 2000s. Dominant research institutions in this field were the Barabási's 'Center for Complex Network Research', Ratti's team of the 'MIT SENSEable City Lab' and Ahas's 'Mobility Lab 13' of the University of Tartu. Thanks to the pioneering work of the three organizations, the number and scope of research expanded significantly in the early 2010s and nowadays three distinct scopes of research related to mobile use have emerged:

1. Research on the social environment and demographic characteristics of the local population (e.g. Gonzalez, M. *et al.* 2008; Eagle, N. *et al.* 2009; Song, C. *et al.* 2010; Hernandez, M. *et al.* 2017);
2. Research related to the geographical and urban space (e.g. Ahas, R. *et al.* 2006; Becker, R.A. *et al.* 2011; EC 2014; Järv, O. *et al.* 2014);
3. Technology and network-oriented research (e.g. Onnela, J.-P. *et al.* 2007; Lambiotte, R. *et al.* 2008; Wang, P. *et al.* 2009; Calabrese, F. *et al.* 2011a, b).

Mobile phones and similarly innocuous devices opened the way to social network analyses and research on the geography of social networks (Blondel, V.D. *et al.* 2010, 2015; More, J. and Lingam, C. 2013; Schläpfer, M. *et al.* 2014). Since the mid-1990s, more and more research demonstrated that ICT is an important source of productivity.

The first studies to reveal the links between mobile use and socio-economic development appeared in the late 2000s. Eagle, N. *et al.* (2010) in a study using data from the UK suggested that the social and geographical diversity of contacts correlates positively with the socio-economic characteristics of the neighbourhood, thus, there is a relationship between the structure of a user's social network and the environment in which they live. Mao, H. *et al.* (2013) investigated the relationship between the characteristics of mobile phone network and the socio-economic status of a developing region in the Ivory Coast. They observed that high mobile communication activity seems to correspond well to regions that are important for the national economy. Smith-Clarke, C. *et al.* (2014) found that poverty levels are also linked to deviations from the expected flow of communications: if the volume of communication is significantly lower than expected from and to a certain area, then higher poverty levels are to be expected. Frias-Martinez, V. *et al.* (2013) observed that socio-economic levels follow a pattern which is basically predictable by mobile phone data. Norbutas, L. and Corten, R. (2018) analyzed network structure and economic prosperity in Dutch municipalities. They recognized that geographically long bridges are linked to economic prosperity at community level, and high network density and fragmentation are associated with lower economic prosperity. Thus, over the past decade, countless research findings have shown that CDR together with online social network data are a suitable way to demonstrate the economic performance of cities.

Methodological background

Analysis of urban mobile use based on cell data

In recent years, several summary studies on the structure and operation of mobile networks have been published, which provide a very good overview of the technological background of mobile communication systems and cell data processing (Calabrese, F. *et al.* 2014; He, Y. *et al.* 2016; Gregersen, F.A. and Lunke, E.B. 2018; Qin, S. *et al.* 2019). Therefore, in the methodological part, we do not present the technological background of mobile network systems and only introduce the methodology of our specific research.

For the research, we used the mobile cell data of Telekom Hungary's network (hereinafter Telekom). The spatial projections of mobile cells are polygons, which denote the area served by each tower. To determine the position and extent of the polygons, Telekom uses a 127 x 127 m raster network that fully covers the territory of the country. The basic unit of a polygon is, thus, the raster, for which, however, we have only estimated information. In the network of the service provider, more than 24 million rasters, and 40,000 polygons cover the territory of Hungary. In this raster network, we can localize nearly 220 million events on an average day.

Cell data provided by Telekom Hungary records the coverage area within which the subscriber is likely to be during the active use of a SIM card. The system records the minute-based time of the activity indicating the start of the activity (i.e. the time of starting/receiving a voice call, the time of sending/receiving an SMS and the start of Internet use). Besides location data, the database contains information on the country of origin, device type, age, gender, zip code and company type. The database of the service provider was supplemented with Corine Land Cover data updated in 2012 and information on the device used.

The most crucial methodological question was how to assign polygons to the examined settlements. This is because polygons can cover several settlements, rasters can appear inside or outside the city, even covering water surfaces. The most expedient solution was to divide cell data proportionally between the settlements and the areas of different character. So, if 70 out of the 100 rasters of a polygon is covering territorial unit A and 30 territorial unit B, then the equipment (SIM

card subscriber) using the tower was classified 0.7 parts to unit A, and 0.3 parts to unit B. The sum of the fractional values shows more accurately the number of Telekom subscribers in a given city. We also weighted the cell data according to the character of the raster, as in the city, mobile use is much more likely to be related to residential areas or green spaces than to agricultural areas or even water surfaces. Depending on the type of rasters, the following weighting was applied (in per cent):

– 100: Residential areas, parks, cemeteries, green areas, sports courts, airports etc.
– 50: Industrial areas, roads, railways, ports etc.
– 20: Agricultural areas, forests, water surfaces etc.

During the research, we collected data from 345 Hungarian cities and Budapest. The data was collected for 7 days between September 2018 and June 2019 including both typical weekdays and weekend days. All indicators used in the analysis are based on the average values calculated for these days.

The original dataset included several metrics for the content and intensity for mobile communication, such as frequencies for incoming and outgoing voice calls and SMSs; number of online events that required transfer of data; and number of devices that were located in the cell coverage area linked to the particular settlement. In the analysis we used per capita ratio of events and events per equipment. We also made some experiments with a special index that shows the ratio of Apple devices compared to all devices in the total number of events. Since devices manufactured by Apple are generally more expensive than competing brands, we hypothesize that the index might positively correlate with income at settlement level *(Figure 1).*

Online social network data

Besides CDR data we also used information on social relations derived from an online social network. The iWiW (International Who Is Who) was launched in 2002 and shortly became the most widely used online social network in Hungary. At its peak around 2010, it was one of the most visited national websites reaching most internet users of the country. In February 2013, the entire dataset of iWiW with information on self-chosen location (at town level) and connection data (establishment of friendship ties) was made available for us for scientific research purposes. Use of the service was limited to those aged over 14, so theoretically the maximum number of potential users was 8,2 million people in Hungary. The total number of users who chose a Hungarian settlement as their home location reached 2.8 million by early 2013 (another 600,000 users were outside Hungary). This implies that about 33 per cent of Hungarians older than 14 years were part of the network. Considering the level of internet users measured by nationally representative surveys (76%) in 2013, close to 50 per cent of the adult online population were also iWiW users.

In our analysis, social connections represented online are used as a proxy of real-life social connections. This approach is certainly a simplification of the complex social reality, but we argue that despite our data is imperfect and has certain limitations (i.e. we do not know about the nature of social connections, their strength, frequency of communication, etc.), until now it is still the best available source, and there is no such systematic bias in the data that would question the validity of the analysis. Since our analysis if focusing only on cities (345 settlements excluding Budapest) in Hungary, the representativity of the data is better than using the full dataset that includes more than 2,000 additional villages with generally lower user rates. The average iWiW user rate varied between 23 and 36 per cent across different city size categories. The use of online social networks (similar to the general use of technology) is potentially influenced by the level of economic development, therefore introducing some bias to the analysis. (Tóth, G. *et. al.* 2021). However, the use of weighted network metrics eliminates the problem.

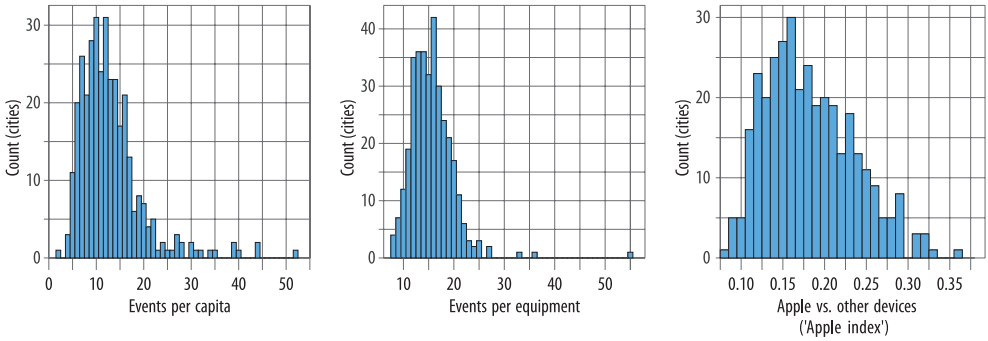

Fig. 1. Distribution of mobile communication metrics

Network measure for identifying the relative strength of city-to-city connections

Based on the methods described by Lengyel, B. *et al.* (2015), Jakobi, Á. (2017), and Tóth, G. *et al.* (2021) we calculated three network indicators for the subset of 345 cities in Hungary.

– The overall embeddedness of a given city was measured by the log-likelihood ratios of observed and randomly expected settlement-to-settlement tie weights. This indicator controls for the bias derived from the different size (and therefore different number of iWiW users) of cities. Smaller values indicate generally weaker connections to other cities, while larger values imply a higher level of embeddedness to the social network of cities. *Figure 2* shows the slightly right skewed distribution of average weights in cities peaking around -1.5.
– Average relative distance rates refer to the physical distance of connections a city has with other cities in the country. Since the absolute distance of connections largely depends on central or peripheral geo-position of a settlement (Jakobi, Á. 2017, 206) we used relative distance rates that account for the comparison of the observed and expected distance averages.
– While the first two measured were intended to capture the intercity network characteristics, social network fragmentation was calculated for each intracity networks in our dataset. Based on the Louvain algorithm the density of edges within groups was compared to the density across groups, and then scaled by a theoretical maximum value when all edges were within the communities. Intracity networks with high fragmentation have dense connections between the nodes within communities but sparse connections between nodes in different communities.

Results

Spatial and demographic characteristics of mobile use

The results of our big data analysis based on mobile phone use and related to the spatial patterns and networks of digitalization reflect previous geographical results obtained using traditional research methods. *Figure 3* shows the traditionally underdeveloped areas, which proves that the results of big data investigations can be used in spatial analysis and urban mobile use investigations provide relevant information on spatial processes.
Based on the event per capita and the event per equipment indicator and related statistics, the following groups of settlements can be identified as defining digital nodes in the Hungarian city network system:

1. Budapest and Budapest Metropolitan Region. The city and districts of the downtown

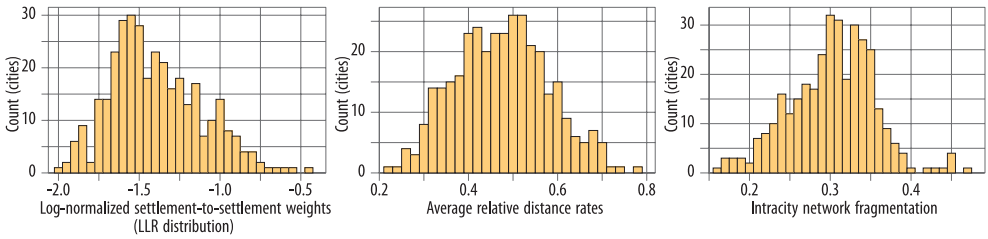

Fig. 2. Distribution of network metrics

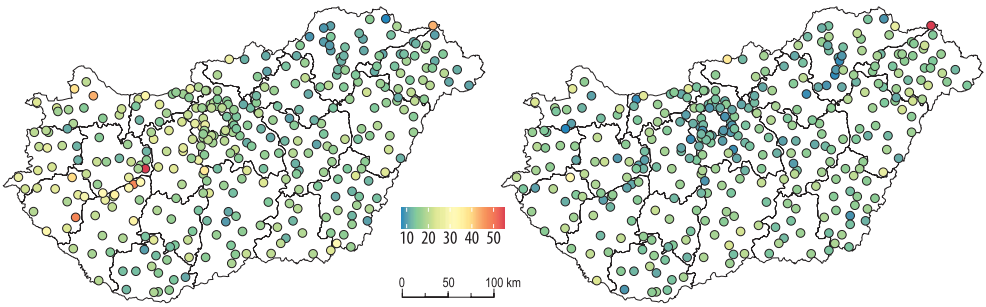

Fig. 3. Event per capita (left) and event per equipment (right) indicator in Hungarian cities.

(e.g. districts I., V. and VI.) as well as the cities of the western sector of the agglomeration zone (e.g. Törökbálint, Budaörs);

2. Cities along major transport axes and motorways (e.g. Komárom and Lébény along the Budapest–Hegyeshalom axis of M1 motorway leading to the West, Rácalmás – the headquarter of Hankook Tires in Hungary – along the M6 motorway leading to the South);

3. Cities and spa towns with significant tourist potential (e.g. Zamárdi and Zalakaros near Lake Balaton, and Visegrád near Budapest);

4. Cities located near significant border crossings (e.g. Záhony, at the border to the Ukraine).

The "digital desert" of the city network consists of the following groups of settlements:

1. Cities located on the periphery from a geographical settlement point of view (e.g. Sajószentpéter in Borsod-Abaúj Zemplén county, and Salgótarján, the county seat of Nógrád county, both counties located in Northern Hungary);

2. Settlements located in so-called inner peripheries from a socio-economic point of view (e.g. Rákóczifalva in the Great Plain, Sásd in Southern Transdanubia, and Répcelak in Western Transdanubia).

We hypothesized that mobile phone use reflects Hungary's traditional economic pattern. Research over the past decades has shown that, on the one hand, the Hungarian economy is characterised by a significant West–East divide with higher levels of development in the central and western part of the country (e.g. Budapest and Western Transdanubia), and on the other hand, the most underdeveloped areas of the country are located in the south-west and north-east (e.g. Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén and Szabolcs-Szatmár-Bereg counties) (Nemes Nagy, J. and Tagai, G. 2011; Dusek, T. *et al.* 2014; Győri, R. and Mikle, G. 2017).

To prove the West–East dichotomy in digitalization and mobile use, we calculated the correlation between cell data and the coordi-

nates of the GPS geodetic reference system of the WGS84 (World Geodetic System 1984). This grid system is used to determine the geographical (spatial) position. During the investigations, we examined the correlation between the values of data traffic per event indicator measured in cities and the longitude coordinates of cities given in the WGS84 system. The reference settlement was Szentgotthárd as the most Western city in Hungary.

In the WGS84 system, the West–East slope was clearly detectable in the spatial change in mobile cell data. The farther to the East the city is from Szentgotthárd, the lower the data traffic/event index. The correlation shows a medium-strong co-movement with reverse sign in both small towns and large cities. We also calculated the correlation with Budapest as the reference settlement as well. Results indicate that mobile use decreased with distance from the capital city, the correlation shows a moderate co-movement with reverse sign. The core–periphery relation shows a lower correlation than the West–East dichotomy (*Table 1*).

We also hypothesized that the spatial patterns drawn in urban mobile communications are also reflected in the demographic and spatial characteristics of mobile use. We examined the demographic and territorial processes underlying mobile communication through the use of mobile devices by different generations (i.e. generations X, Y and Z). The proportion of smartphones among mobile users is a simple yet excellent indicator that is suitable for exploring the differences in mobile use between generations and its spatial pattern. Information on the age of the subscribers was provided by Telekom for 10-year cohorts, so generations could be defined as follows: generation X (41–60 years old), generation Y (21–40 years old), generation Z (11–20 years old). Due to the division by cohorts, the identification of generations slightly differs from the official, scientific age classification of these generations.

Nationwide, the proportion of smartphone users is 85.5 per cent, which is for information only, as for many users, the cell information does not include the type of mobile device used. The technological proficiency of generation Z is well reflected in the type of mobile phones and communication devices used. Members of generation Z are virtually born into the use of digital technologies and are often called digital natives (Prensky, M. 2001) who are accustomed to the rapid flow of information and the rapid reception of information. It is no coincidence that the proportion of smartphone users is higher in all city categories compared to other generations *(Table 2).* In this table only those subscribers are counted whose mobile device could be identified.

The share of smartphones in all settlement categories shows significant differences between generations. We can state that the use of smartphones, which actually represents a higher level of technology and require more proficiency, decreases with age. However, this trend will clearly fade out in the future, as with the ageing of generation Z, technological proficiency will reach an ever higher level in society. On the other hand, we have

Table 1. Correlation between events per capita, events per equipment and distances from Szentgotthárd and Budapest

City size by population	Events per capita		Events per equipment	
	Distance from		Distance from	
	Szentgotthárd*	Budapest	Szentgotthárd*	Budapest
over 100,000	-0.263	-0.397	-0.560	-0.533
50,001–100,000	-0.597	0.562	-0.501	0.639***
20,001–50,000	-0.339	-0.148	-0.183	0.476***
5,001–20,000	-0.379***	-0.054	0.000	0.383
under 5,000	-0.375***	-0.224**	0.191**	0.230**

*The most Western city in Hungary, **$p < 0.05$, ***$p < 0.01$.

Table 2. Ratio of smartphone users in the generations, %

City size by population	Generation				Total
	Z	Y	X	over 60	
over 100,000	95.9	93.8	88.1	65.6	86.7
50,001–100,000	96.6	94.0	88.3	65.4	86.7
20,001–50,000	96.0	93.4	87.5	64.5	85.9
5,001–20,000	95.8	93.2	87.3	65.1	86.5
under 5,000	94.9	93.2	87.7	67.0	87.2
Total	*95.6*	*93.2*	*87.5*	*65.6*	–

to emphasize that no significant differences can be detected within the same generation at the different settlement category levels. Comparing our results with those of *Table 2*, we can conclude that higher position in the settlement hierarchy brings along more active mobile phone use in each generation.

Looking at the spatial pattern of the use of communication devices in cities, we can state that the spatial characteristics of mobile phone users of generation Z in Hungarian cities significantly differ from those of generation X and Y. For generation Z, no characteristic spatial pattern is recognizable, which means no significant difference can be detected in the geographical pattern of mobile use (*Figure 4).* This process is particularly striking in the case of smaller cities. Thus, generation Z can successfully contribute to reducing the negative effects of the digital divide.

Another noteworthy result comes from the use of the 'Apple index' that was calculated from the mobile communication dataset *(Figure 5).* The share of Apple device users (compared to other brands) ranges from 7.98 per cent (in Mezőkovácsháza, average income per capita: 1.21 million HUF) to 35.91 per cent (in Budaörs, average income per capita: 1.92 million HUF) with a mean value of 18.19 per cent. *Figure 5* shows that the 'Apple index' is a relatively reliable predictor ($R^2 = 0.69$, $p < 0.001$) of income per capita at settlement level. (There might be some biases that we could not control for: mobile events might not only be linked to local population but also to devices that are owned by people who only temporarily work or just pass through the settlement.) Nevertheless, this indicator is a good example of such big data – CDR sources that could complement and/or validate official statistics (Blumenstock, J. *et al.* 2015).

In the tail end of the coordinate system, where the low share of Apple devices is coupled with low per capita income, we find mainly small towns with less than 5,000 inhabitants located in the periphery and inner

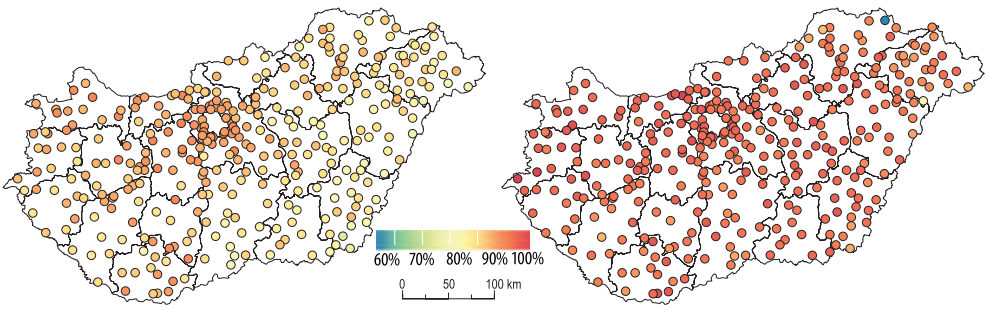

Fig. 4. Ratio of smartphone users in the generations X (left) and Z (right) in Hungarian cities, in per cent

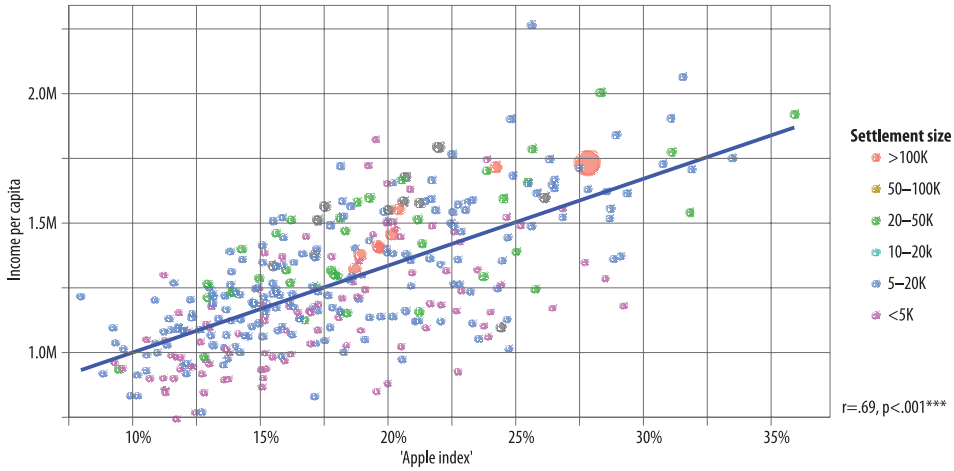

Fig. 5. Relationship between average income per capita and the share of Apple devices among users, in per cent

periphery of the country (where the average ratio of Apple devices is 17.2%). Moving up the settlement hierarchy, as the size of cities increases, the overall position of each category of cities in the model becomes more favourable and the share of Apple devices increases (with average for cities with a population of more than 100,000 inhabitants of 21.2%). Large cities (regional centres and county seats) therefore have an 'Apple index' slightly above the national average. In the upper section of the coordinate system we find the wealthiest cities located on the Buda side of the Budapest metropolitan region (Budaörs, Törökbálint, Budakeszi, Biatorbágy). Our results, thus, show a strong correlation between the 'Apple index', per capita income and position in the hierarchy of municipalities. The position of the towns alongside the Lake Balaton and spa towns with significant tourism is surprising: an above-average 'Apple index' is associated with lower per capita income, supposing that these cities attract many people of the middle class in wealthier cities of the country as visitors and tourists. The 'Apple index' is the lowest in Békés county (12.6%), which is experiencing significant social and economic difficulties, and highest in Pest county (24.3%), which actually includes the Budapest agglomeration.

Spatial patterns and clusters of intercity social networks

Using the pairwise LLR weights and filtering to city-to-city connections with LLR weights larger than 2, we were able to identify several (n = 13) densely connected groups of cities in Hungary. The clustering was based on the Louvain method (Blondel, V.D. *et al.* 2008). Certainly, the results are in line with the findings of the earlier study of Lengyel, B. *et. al.* (2015) using data for all available settlements in Hungary.

Based on the map of *Figure 6* and *7*, some general observations could be made. Most importantly, the borders of the clusters tend to resemble the administrative county and planning-statistical region borders, however, in some cases they overlap them. The map of the clusters clearly demonstrates that based on their social connections, cities in the Budapest agglomeration does not constitute an integral spatial structure. Rather it disparts into independent northern, western, and eastern sectors that are only loosely connected to each other.

There are two remarkable natural barriers that also limit the formation of social connections. Ties overarching the northern and

Fig. 6. Statistical-planning units in Hungary – Counties and regions

southern shore of Lake Balaton, and also ties between cities lying on the left and right sides of the Danube are clearly weaker.

Additionally, the administrative and intercity social networks of the regions of Western and Central Transdanubia in the northwestern part of the country does not overlap. The less developed Zala county in Western Transdanubia is rather connected to the least developed Veszprém county of the Central Transdanubia region forming Cluster 2. Cluster 13 mostly covers the western agglomeration zone of Budapest. The administrative regional and county boundaries between regions of Northern Hungary and Northern Great Plain are increasingly blurred by the spatial pattern of intercity social network relations and are aligned with a west-east developmental slope (Clusters 7–10). A narrow buffer zone (Clusters 8 and 10) separates the larger western half of the area (Cluster 7) and the smaller eastern half (Cluster 9). In the western and north-western as well as in the northern and north-eastern part of the country, digital networks could lead to a major change in the spatial pattern in the long term.

In terms of digital network interconnections, the Southern Great Plain and South Transdanubia regions appear as well-defined autonomous areas. However, there are very few intercity network connections between the western half (Cluster 12 – Bács-Kiskun county, and Cluster 3 – Somogy county) and the eastern half (Cluster 11 – Csongrád-Csanád and Békés counties, and Cluster 4 – Baranya and Tolna counties) of the two regions.

Budapest and Pest county (autonomous administrative regions since 2018) cannot be considered as separate territorial units from a digital network perspective. The circular agglomeration of Budapest does not constitute a unified cluster, instead it is split into northern, eastern, southern and western sectors.

Using data for 2018 we compared individual cities and city clusters with their average level of income per capita. The cities that build up each cluster have different positions in their sub-networks. In absolute terms,

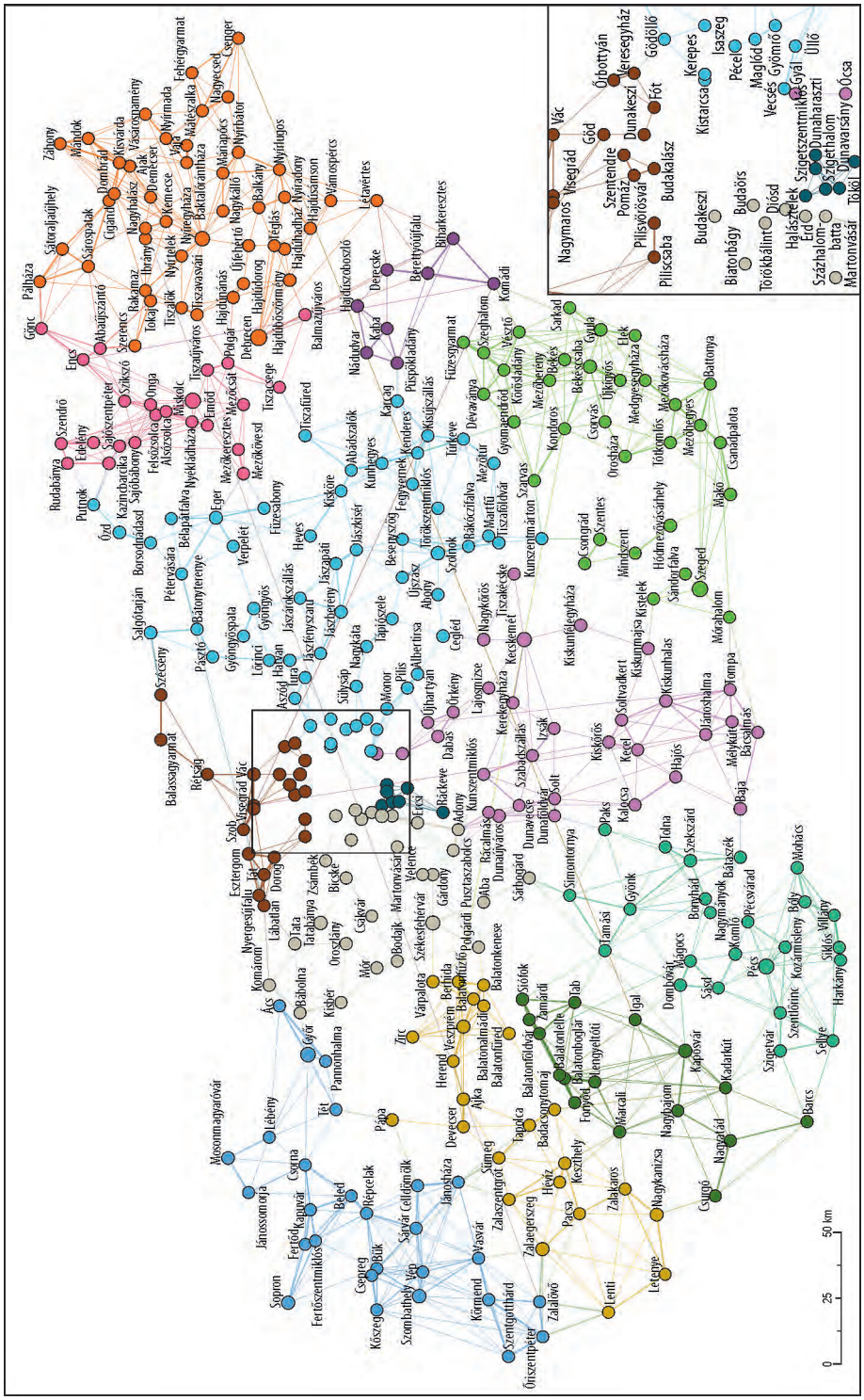

Fig. 7. Intercity clusters identified by the strongest ties across cities.

large cities (e.g. county seats) are responsible for the majority of links in the network. However, when controlling for their size, a different pattern emerges, and in many cases the strongest relative connections are to be found between smaller cities.

The presence of strong or weak external ties could also be linked to the economic development of cities. Left part of *Figure 8* shows a significant linear relationship between city-to-city weighted connections and income per capita ($r[345] = 0.60$, $p < 0.001$). Similar pattern could be observed for the 13 intercity network clusters. The three clusters (No. 5, 6 and 13) that occupy the central region of Hungary have the highest level of income with larger LLR weights indicating stronger external connections. At the opposite end of the plot, we find the majority of clusters (No. 8, 9, 10, 11 and 12) that represent the eastern part of Hungary with weaker average (weighted) intercity connections that also implies low average cluster-level incomes (*Figure 8*, right). We might conclude that cities having strong and extensive connections to other cities tend to have more wealthy inhabitants. On the contrary, cities that are weakly integrated with their close neighbourhoods and have less intense connections to farther cities (we might call it city-level bridging social capital) have lower levels of income. Furthermore, these patterns seem to be valid for networks of cities (*Figure 8*, right).

Discussion – Building a multidimensional explanatory model

The overall aim of our paper is to find connections between city-level measures of online social network indicators, patterns of mobile communication and the level of income. To understand the relationship among these factors we applied a hierarchical multi-nominal regression model where the dependent variable is the city-level average income per capita. (Due to its size and other characteristics, Budapest was excluded from the analysis.) The first two models include social network and mobile communication variables separately. Their joint effect and control variables are incorporated to the remaining two models *(Table 3).*

Results of Model 1 show that intercity and intracity social network characteristics are in strong connection with the average level of income. Intracity fragmentation of networks, together with the two indicators measuring the strength of intercity connections and their average distances explain 44 per cent ($R^2 = 0.440$, $F[3,340] = 88.89$, $p < 0.01$) of the dependent variables' variance. Beta coefficients indicate that higher levels of fragmentation and stronger intercity network ties are positively correlated with the level of income, while the average relative distance of intercity ties is negatively correlated with it. Certainly, the size of the settlement might be a confounding factor that is included in the final complex model.

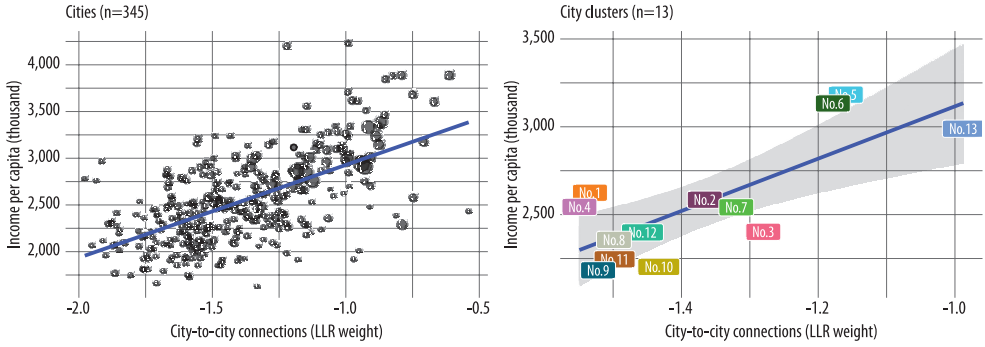

Fig. 8. Average income per capita and city-to-city connections in cities (left) and clusters (right)

Table 3. Regression results using income per capita as the criterion

Predictor	beta	beta 95% CI [LL, UL]	sr^2	sr^2 95% CI [LL, UL]	r	Fit	Difference
Model 1							
Fragmentation	0.32**	[0.24, 0.41]	0.10	[0.05, 0.15]	–	–	–
Avg LLR weight	0.59**	[0.49, 0.68]	0.25	[0.17, 0.32]	–	$R^2 = 0.440$**	–
Avg Relative Distance	-0.21**	[-0.30, -0.11]	0.03	[0.00, 0.06]	–	95% CI[0.36, 0.50]	–
Model 2							
Events per capita	-0.21**	[-0.30, -0.11]	0.03	[0.00, 0.05]	0.18**	–	–
Events per equipment	0.23**	[0.14, 0.31]	0.04	[0.01, 0.07]	-0.06	$R^2 = 0.512$**	$\Delta R^2 = 0.072$
'Apple index'	0.82**	[0.73, 0.91]	0.46	[0.39, 0.54]	0.68**	95% CI[0.44, 0.57]	95% CI[0.03, 0.11]
Model 3							
Fragmentation	0.15**	[0.07, 0.24]	0.02	[-0.00, 0.04]	0.43**	–	–
Avg LLR weight	0.25**	[0.14, 0.37]	0.03	[0.00, 0.05]	0.55**	–	–
Avg Relative Distance	-0.04	[-0.14, 0.06]	0.00	[-0.00, 0.01]	0.10	–	–
Events per capita	-0.16**	[-0.25, -0.07]	0.02	[-0.00, 0.03]	0.18**	–	–
Events per equipment	0.14**	[0.05, 0.24]	0.01	[-0.00, 0.03]	-0.06	$R^2 = 0.560$**	$\Delta R^2 = 0.048$**
'Apple index'	0.58**	[0.46, 0.70]	0.12	[0.07, 0.17]	0.68**	95% CI[0.49, 0.61]	95% CI[0.02, 0.08]
Model 4							
Fragmentation	0.16**	[0.08, 0.24]	0.02	[0.00, 0.04]	0.43**	–	–
Avg LLR weight	0.23**	[0.12, 0.34]	0.02	[0.00, 0.04]	0.55**	–	–
Avg Relative Distance	-0.13*	[-0.22, -0.03]	0.01	[-0.00, 0.02]	0.10	–	–
Events per capita	-0.14**	[-0.23, -0.05]	0.01	[-0.00, 0.02]	0.18**	–	–
Events per equipment	0.16**	[0.07, 0.25]	0.01	[-0.00, 0.03]	-0.06	–	–
'Apple index'	0.36**	[0.23, 0.49]	0.04	[0.01, 0.06]	0.68**	–	–
Population	0.12**	[0.04, 0.20]	0.01	[-0.00, 0.02]	0.28**	–	–
Distance from Budapest	-0.26**	[-0.35, -0.17]	0.04	[0.01, 0.06]	-0.58**	$R^2 = 0.618$**	$\Delta R^2 = 0.058$**
E-W distance from Szentgotthárd	-0.12**	[-0.20, -0.03]	0.01	[-0.00, 0.02]	-0.36**	95% CI[0.55, 0.66]	95% CI[0.03, 0.09]

Note: *beta* indicates the standardized regression weights; sr^2 represents the semi-partial correlation squared; *r* represents the zero-order correlation. *LL* and *UL* indicate the lower and upper limits of a confidence interval, respectively. *p < 0.05, ** p < 0.01.

Model 2 ($R^2 = 0.512$, $F[3,340] = 118.9$, $p < 0.01$) includes indicators that capture the mobile communication patterns. Events per capita and events per equipment have medium size effects while the 'Apple index' seems to be a very strong predictor of average city-level income. Events per capita has small but negative, and events per equipment has small but positive coefficients. This indicates that more devices per capita do not necessarily mean higher income, but the generally higher frequency of device use, and the presence of more Apple devices result in higher average income levels.

Model 3 ($R^2 = 0.560$, $F[6,337] = 71.4$, $p < 0.01$) is an intermediary step and it includes variables from both Model 1 and 2.

In Model 4 we introduced three control variables: population, distance from Budapest, and distance from the most Western city of the country (Szentgotthárd). The last two indicators are intended to measure the core-periphery and East–West relations of the country, therefore, we control for the most basic patterns of spatial inequalities in the country. The overall fit of this complex model 62 per cent which could be considered as quite high ($R^2 = 0.618$, $F[9,334] = 61.93$, $p < 0.01$), and basic assumptions that relate to the residuals are met. (See *Figure 9* for the distribution of studentized residuals, Q-Q plot of observed against theoretical values and a scatterplot of studentized residuals against predicted values.) The results show that both social network indicators and measures of mobile communication are significantly predicting the average city-level income in Hungary.

The results of the above model indicate that both the characteristics of the settlement-level online social networks (as proxy for 'real' social network connections) and various measures of mobile communication patterns are in strong connection to the wealth of cities in Hungary. Echoing the findings of Jackson, O.M. (2008), Kadushin, C. (2012), and Helsley, R.W. and Zenou, Y. (2014) higher level of embeddedness to the network of other cities seems to be a particularly important explanatory variable for economic development. However, not only the extension of the social network, but the intensity of communication and the type of devices used for communication also matter. The results of the model and our preliminary descriptive analysis show that the penetration of devices both spatially and socially has reached a level of saturation. The possibility of mobile communication is almost evenly accessible throughout the country. On the contrary, our results are in line with previous findings of Eagle, N. *et al.* (2010) and Mao, H. *et al.* (2013) that it is not the number of devices but the frequency of using them is that plays an important role in explaining the local level of income. In simple terms and empirically proving the common sense: sustained use of expensive devices are clear indicators of

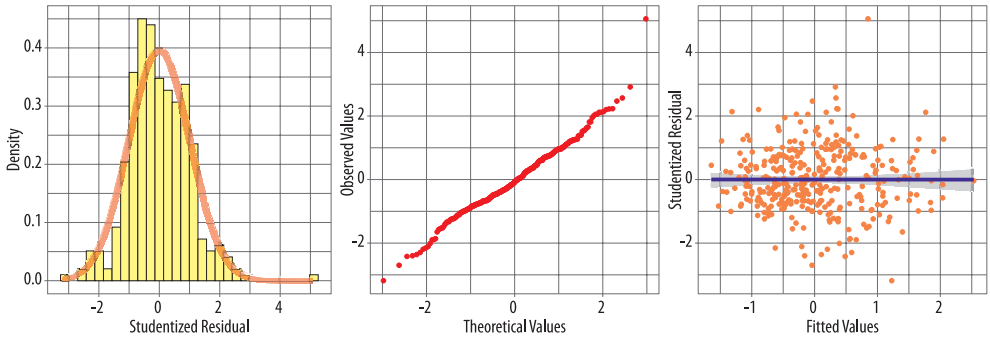

Fig. 9. Analysis of studentized residuals and fitted values of the final model (Model 4)

wealth. The interconnection of these factors also holds when controlling for the basic inherencies for spatial inequalities in Hungary.

Conclusions

Communication networks follow divergent spatial patterns in Hungary. The traditional East–West dichotomy of the Hungarian territorial system still seems to be reflected in ICT use in Hungary, however, there is growing spatial concentration that results in the weakening of the traditional West to East incline which is more and more replaced by the distance from Budapest and to a lesser extent from the regional centres. These trends can be explained by the growing importance of Budapest and its agglomeration in the Hungarian creative economy, and the metropolitan region of Budapest is the central hub for the development of the ICT sector (Egedy, T. *et al.* 2018). Our results fit with the mainstream research findings (e.g. Raschke, M. *et al.* 2014; Schläpfer, M. *et al.* 2014) that the settlement hierarchy has great impact on the diffusion of ICT and the use of mobile devices.

There are significant differences between the different generations in the type of device across all categories of the settlement hierarchy (smartphone predominance in generation Z). Within each generation, the main difference between settlement categories is in communication activity (more active mobile use in the higher levels of the settlement hierarchy and low activity in the peripheral small settlements).

Our research has further refined previous international findings of Eagle, N. *et al.* (2009), Richmond, K. and Triplett, R.E. (2017), and statements of the Digital Dividends Report (2016) in that to some extent the digital divide that exists in the spatial structure can be compensated by social conditions. Different mobile device usage patterns of 'generation Z' could dampen the social and economic tensions created by the digital divide in the long run.

The second set of analysis focusing on intercity network did not unfold East–West dichotomy: clusters are usually aligned to the borders of administrative structures. In several cases we were able to identify strong intercity links between settlements with similar level of economic development of the mesolevel spatial structure that traverse over different counties and regional borders. Our research has successfully contributed to previous research of Onnela, J.-P. *et al.* (2007) and Blondel, V.D. *et al.* (2015) on the role and characteristics of social networks.

We also suggest from the results of the network analysis that signs of disintegration can be observed in the traditional administrative spatial structure: new sub-networks of nodes and links are emerging that are independent from the trajectories of the administrative spatial divides of past and present. Our results corroborate the theory of Tranos, E. *et al.* (2013) emphasizing the emergence of new hubs in city structures in digital networks and the growing importance of second-tier cities. This process is particularly marked in the western and north-western and northern and north-eastern part of the country, respectively.

According to Tóth, G. *et al.* (2021) social network cluster borders are not only following administrative boundaries. The virtual structure of space is also affected by natural geography (e.g. Lake Balaton, the river Danube, Bükk Mountains in the north-east). These constitute strong natural barriers that also have a clear impact in the virtual space. Based on our online social network data, the emergence of intercity networks cannot be separated from the physical space.

Infocommunication technologies and virtual networks are playing a key role in the development of smart cities in the digital age. Our results suggest that economic development is predominantly connected to the level of embeddedness to intercity networks. The direction of causality is rather twofold here, so it is not the case that dense connections are creating wealth or higher level of wealth leads to more social connections. Here we see a complex interplay of historical trajectories and current

economic and social processes. ICT is actively shaping both the geographical and virtual space and therefore transforming the role of physical space and its interpretations. In the case of Hungary, it is mainly in the northern part of the country (both East and West) that digital networks are deviating more significantly from the classical administrative territorial structures and where a major transformation of digital patterns is expected in the near future.

The cluster analysis of the digital networks could support re-thinking the traditional spatial structure of Hungary, and also to outline a new, network-based spatial structure. However, it needs further fine-tuning with more research using alternative data sources.

***Aknowledgements*:** The research presented in the paper was funded by the National Research, Development, and Innovation Office (NKFIH) Grant Agreement No. K128717 and the Artificial Intelligence National Laboratory Program. Special thanks to Richárd Tomka for the scientific assistance in the preparation of the originally submitted manuscript.

REFERENCES

Ahas, R., Aasa, A., Mark, Ü., Pae, T. and Kull, T. 2006. Seasonal tourism spaces in Estonia: Case study with mobile positioning data. *Tourism Management* 28. (3): 898–910.

Alias, N.A. 2013. *ICT Development for Social and Rural Connectedness.* New York, Springer.

Audirac, I. 2005. Information technology and urban form: Challenges to smart growth. *International Regional Science Review* 28. 119–145.

Bailey, M., Cao, R., Kuchler, T., Stroebel, J. and Wong, A. 2018. Social connectedness: Measurement, determinants, and effects. *Journal of Economic Perspectives* 32. (3): 259–280.

Becker, R.A., Caceres, R., Hanson, K., Loh, J.M., Urbanek, S., Varshavsky, A. and Volinsky, C. 2011. A tale of one city: Using cellular network data for urban planning. *Pervasive Computing* 10. (4): 18–26.

Blondel, V.D., Guillaume, J.-L., Lambiotte, R. and Lefebvre, E. 2008. Fast unfolding of communities in large networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment* 2008(10), P10008. Available at https://doi.org/10.1088/1742-5468/2008/10/P10008

Blondel, V.D., Krings, G. and Thomas, I. 2010. Regions and borders of mobile telephony in Belgium and around Brussels. *Brussel Studies* 42. Available at https://perso.uclouvain.be/gautier.krings/docs/EN_129_BruS42EN.pdf

Blondel, V.D., Decuyper, A. and Krings, G. 2015. A survey of results on mobile phone datasets analysis. *EPJ Data Science* 4. 10. Available at https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-015-0046-0

Blumenstock, J., Cadamuro, G. and On, R. 2015. Predicting poverty and wealth from mobile phone metadata. *Science* 350. (6264): 1073–1076. Doi: 10.1126/science.aac4420.

Cairncross, F. 2001. *The Death of Distance: How the Communications Revolution is Changing our Lives*. Boston, Harvard Business Press.

Calabrese, F., Dahlem, D., Gerber, A., Paul, D., Xiaoji, C., Rowland, J., Rath, C. and Ratti, C. 2011a. The connected states of America: Quantifying social radii of influence. In *Privacy, Security, Risk and Trust.* IEEE Third International Conference on Socia Computing, 9–11. October, 2011. Boston. SocialCom'11. Conference Proceedings, 223–230.

Calabrese, F., Smoreda, Z., Blondel, V.D. and Ratti, C. 2011b. Interplay between telecommunications and face-to- face interactions: A study using mobile phone data. *PLoS ONE* 6. (7): e20814. Available at https://doi.org/10.1371/journal.pone.0020814

Calabrese, F., Ferrari, L. and Blondel, V.D. 2014. Urban sensing using Mobile phone network data: A survey of research. *ACM Computing Surveys* 47. (2): 1–20.

Ciuccarelli, P., Lupi, G. and Simeone, L. 2014. *Visualizing the Data City: Social Media as a Source of Knowledge for Urban Planning and Management*. Springer Science-Business Media.

Csáji, B.C., Browet, A., Traag, V.A., Delvenne, J.C., Huens, E., van Dooren, P., Smoreda, Z. and Blondel, V.D. 2012. Exploring the mobility of mobile phone users. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 392. (6): 1459–1473.

Deville, P., Linard, C., Martin, S., Gilbert, M., Stevens, F.R., Gaughan, A.E. and Tatem, A.J. 2014. Dynamic population mapping using mobile phone data. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America.* 111. (45): 15888–15893.

Dusek, T., Lukács, R. and Rácz, I. 2014. Development differences among the regions of Hungary. *Procedia Economics and Finance* 9. 264–277.

Eagle, N., de Montjoye, Y. and Bettencourt, L.M. 2009. *Community computing: Comparisons between rural and urban societies using mobile phone data*. In *Procedings of the 12th Computational Science and Engineering International Conference*, 29–31. August, 2009 Vancouver, CDN, CSE '09, 144–150.

Eagle, N., Macy, M. and Claxton, R 2010. Network diversity and economic development. *Science* 328. (5981): 1029–1031.

EC 2014. *Feasibility study on the use of mobile positioning data for tourism statistics consolidated report.* Eurostat Contract No 30501.2012.001-2012.452.

Available at https://ec.europa.eu/eurostat/documents/747990/6225717/MP-Consolidated-report.pdf

Egedy, T., Kovács, Z. and Szabó, B. 2018. Changing geography of the creative economy in Hungary at the beginning of the 21st century. *Hungarian Geographical Bulletin* 67. (3): 275–291.

Firmino, R.J., Aurigi, A. and Camargo, A.R. 2006. Urban and technological developments why is it so hard to integrate ICTs into the planning agenda? Vienna, CORP 2006. *Geomultimedia* 06. 143–152.

Frias-Martinez, V., Soguero-Ruiz, C., Frias-Martinez, E. and Josephidou, M. 2013. *Forecasting socioeconomic trends with cell phone records.* Paper to the Proceedings of the 3rd ACM Symposium on Computing for Development. Article No. 15. New York, ACM.

Gillespie, A. and Williams, H. 1988. Telecommunications and the reconstruction of regional comparative advantage. *Environment and Planning A*, 20. 1311–1321.

Gonzalez, M., Hidalgo, C. and Barabási, A.-L. 2008. Understanding individual human mobility patterns. *Nature* 453. (7196): 779–782.

Graham, S. 1998. The end of geography or the explosion of place? Conceptualizing space, place and information technology. *Progress in Human Geography* 22. 165–185.

Graham, S. and Marvin, S. 2002. *Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban Places.* London, Routledge.

Granovetter, M. 1985. Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology* 91. (3): 481–510.

Gregersen, F.A. and Lunke, E.B. 2018. *The Application of Cellular Network Data for Travel Behavior Research.* Oslo, Institute of Transport Economics, Norwegian Center for Transport Research.

Győri, R. and Mikle, G. 2017. A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011 (Transformation of regional development disparities in Hungary, 1910–2011). *Tér* és *Társadalom* 31. (3): 143–165.

He, Y., Yu, F.R., Zhao, N., Yin, H., Yao, H. and Qiu, R.C. 2016. *Big Data Analytics in Mobile Cellular Networks.* IEEE Access 4. 1985–1996.

Helsley, R.W. and Zenou, Y. 2014 Social networks and interactions in cities. *Journal of Economic Theory* 150. 426–466.

Hernandez, M., Hong, L., Frias-Martinez, V., Whitby, A. and Frias-Martinez, E. 2017. *Estimating Poverty Using Cell Phone Data. Evidence from Guatemala.* Policy Research Working Paper 7969, World Bank Group, Macroeconomics and Fiscal Management Global Practice Group. Available at https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26136

Iammarino, S. and McCann, P. 2013. *Multinationals and Economic Geography: Location and Technology, Innovation.* Cheltenham, Edward Elgar Publishing.

Jackson, O.M. 2008. *Social and Economic Networks*. Princeton–Oxford, Princeton University Press.

Jakobi, Á. 2013. Space and virtuality: New characteristics of inequalities in the information society and economy. *Review of Applied Socio-Economic Research* 5. 4–14.

Jakobi, Á. 2017. Proximity-driven motives in the evolution of an online social network. In *The Rise of Big Spatial Data.* Lecture notes in geoinformation and cartography. Eds.: Ivan, I., Singleton, A., Horák, J. and Inspector, T., Springer Verlag, Doi 10.1007/978-3-319-45123-7_15

Järv, O., Ahas, R. and Witlox, F. 2014. Understanding monthly variability in human activity spaces: A twelve-month study using mobile phone call detail records. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies* 38. 122–135.

Kadushin, C. 2012. *Understanding Social Networks – Theories, Concepts and Findings.* New York, Oxford University Press.

Lambiotte, R., Blondel, V., de Kerchove, C., Huens, E., Prieur, C., Smoreda, Z. and Dororen, P.V. 2008. Geographical dispersal of mobile communication networks. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 387. 5317–5325.

Lengyel, B., Varga, A., Ságvári, B., Jakobi, Á. and Kertész, J. 2015. Geographies of an online social network. *PLoS ONE* 10. (9): e0137248. Available at https://doi.org/10.1371/journal.pone.0137248

Long-Scott, A. 1995. Access denied? – *Outlook* 8. (1): 1–13.

Mao, H., Shuai, X., Ahn, Y.Y. and Bollen, J. 2013. *Mobile communications reveal the regional economy in Côte d'Ivoire.* Mobile phone data for development – analysis of mobile phone datasets for the development of Ivory Coast. Orange D4D challenge. 4. 17–34.

McPherson, M., Smith-Lovin, L. and Cook, J.M. 2001. Birds of a feather: homophily in social networks. *Annual Review Sociology* 27. 415–444.

More, J. and Lingam, C. 2013. Current trends in reality mining. *IRJES* 22. (2): 35–39.

Nemes Nagy, J. and Tagai, G. 2011. Regional inequalities and the determination of spatial structure. *Regional Statistics* 1. Special Issue, 15–28.

Norbutas, L. and Corten, R. 2018. Network structure and economic prosperity in municipalities: A large-scale test of social capital theory using social media data. *Social Networks* 52. 120–134.

Novák, J., Ahas, R., Aasa, A. and Silm, S. 2013. Application of mobile phone location data in mapping of commuting patterns and functional regionalization: a pilot study of Estonia. *Journal of Maps* 9. (1): 10–15.

Onnela, J.-P., Saramäki, J., Hyvonen, J., Szabo, G., Lazer, D., Kaski, K., Kertesz, J. and Barabási, A.L. 2007. Structure and tie strengths in mobile communication networks. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104. (18): 7332–7336. Available at https://doi.org/10.1073/pnas.0610245104

Pan, W., Ghoshal, G., Krumme, C., Cebrian, M. and Pentland, A. 2013. Urban characteristics attributable to density-driven tie formation. *Nature Communications* 4. Article Number 1961. Available at https://doi.org/10.1038/ncomms2961

Pepper, R. and Garrity, J. 2015. ICTs, income inequality, and ensuring inclusive growth. In *The Global Information Technology Report 2015. ICTs for Inclusive Growth*. Geneva, CH, World Economic Forum, 31–38.

Portugali, J., Meyer, H., Stolk, E. and Tan, E. 2012. *Complexity Theories of Cities have Come of Age: An Overview with Implications to Urban Planning and Design.* Springer Science-Business Media.

Prensky, M. 2001. Digital natives, digital immigrants. Part 1. *On the Horizon* 9. (5): 1–6. Doi: 10.1108/10748120110424816.

Qin, S., Man, J., Wang, X., Li, C., Dong, H. and Ge, X. 2019. Applying Big Data analytics to monitor tourist flow for the scenic area operation management. *Discrete Dynamics in Nature and Society* 2. 1–11. Available at https://doi.org/10.1155/2019/8239047

Raschke, M., Schläpfer, M., Grauwin, S., Bettencourt, L., Claxton, R., Smoreda, Z., West, G. and Ratti, C. 2014. The scaling of human interactions with city size. *Journal of The Royal Society Interface* 11. 1742–5662.

Rallet, A. and Rochelandet, F. 2007. ICTs and inequalities: The digital divide. In *Internet and Digital Economics.* Eds.: Brousseau, E. and Curien, N., Cambridge, Cambridge University Press, 693–717.

Richmond, K. and Triplett, R.E. 2017. ICT and income inequality: a cross-national perspective. *International Review of Applied Economics* 32. (2): 195–214.

Sassen, S. 2001. Impacts of information technologies on urban economic and politics. *International Journal of Urban and Regional Research* 25. (2): 411–418.

Schläpfer, M., Bettencourt, L., Grauwin, S., Raschke, M., Claxton, R., Smoreda, Z., West, G.B. and Ratti, C. 2014. The scaling of human interactions with city size. *Journal of the Royal Society Interface* 11:20130789

Smith-Clarke, C., Mashhadi, A. and Capra, L. 2014. Poverty on the cheap: estimating poverty maps using aggregated mobile communication networks. *Proceedings of the 32nd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems.* New York, ACM, 511–520.

Song, C., Qu, Z., Blumm, N. and Barabási, A.-L. 2010. Limits of predictability in human mobility. *Science* 327. 1018–1021.

Stiakakis, E., Kariotellis, P. and Vlachopoulou, M. 2010. From the digital divide to digital inequality: A secondary research in the European Union. In *Next Generation Society. Technological and Legal Issues. e-Democracy 2009.* Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering, Vol. 26. Eds.: Sideridis, A.B. and Patrikakis, C.Z., Berlin–Heidelberg, Springer, 43–54.

The Global Information Technology Report 2015. ICTs for Inclusive Growth. Geneva, CH. World Economic Forum.

Tóth, G., Wachs, J., Di Clemente, R., Jakobi, Á., Ságvári, B., Kertész, B. and Lengyel, B. 2021. Inequality is rising where social network segregation interacts with urban topology. *Nature Communications* 12. 1143. Available at https://doi.org/10.1038/s41467-021-21465-0

Tranos, E., Reggiani, A. and Nijkamp, P. 2013. Accessibility of cities in the digital economy. *Cities* 30. 59–67.

Tranos, E. and Nijkamp, P. 2013. The death of distance revisited: Cyber-place, physical and relational proximities. *Journal of Regional Science* 53. 855.

Tranos, E. 2013. *The Geography of the Internet: Cities, Regions and Internet Infrastructure in Europe.* Cheltenham, Edward Elgar Publishing.

Wang, P., Gonzalez, M., Hidalgo, C. and Barabasi, A.-L. 2009. Understanding the spreading patterns of mobile phone viruses. *Science* 324. 1071–1076.

Wiig, A. 2014. *After the Smart City: Global Ambitions and Urban Policymaking in Philadelphia.* Philadelphia, Temple University.

World Development Report 2016: Digital Dividends. Vienna, World Bank Group.

sensors

MDPI

Article

Attitudes towards Participation in a Passive Data Collection Experiment

Bence Ságvári [1,2,*], Attila Gulyás [1] and Júlia Koltai [1,3,4]

[1] Computational Social Science—Research Center for Educational and Network Studies (CSS–RECENS), Centre for Social Sciences, Tóth Kálmán Utca 4, 1097 Budapest, Hungary; Attila.gulyas@tk.hu (A.G.); Julia.koltai@tk.hu (J.K.)
[2] Institute of Communication and Sociology, Corvinus University, Fővám tér 8, 1093 Budapest, Hungary
[3] Department of Network and Data Science, Central European University, Quellenstraße 51, 1100 Vienna, Austria
[4] Faculty of Social Sciences, Eötvös Loránd University of Sciences, Pázmány Péter Sétány 1/A, 1117 Budapest, Hungary
* Correspondence: bence.sagvari@tk.hu

Abstract: In this paper, we present the results of an exploratory study conducted in Hungary using a factorial design-based online survey to explore the willingness to participate in a future research project based on active and passive data collection via smartphones. Recently, the improvement of smart devices has enabled the collection of behavioural data on a previously unimaginable scale. However, the willingness to share this data is a key issue for the social sciences and often proves to be the biggest obstacle to conducting research. In this paper we use vignettes to test different (hypothetical) study settings that involve sensor data collection but differ in the organizer of the research, the purpose of the study and the type of collected data, the duration of data sharing, the number of incentives and the ability to suspend and review the collection of data. Besides the demographic profile of respondents, we also include behavioural and attitudinal variables to the models. Our results show that the content and context of the data collection significantly changes people's willingness to participate, however their basic demographic characteristics (apart from age) and general level of trust seem to have no significant effect. This study is a first step in a larger project that involves the development of a complex smartphone-based research tool for hybrid (active and passive) data collection. The results presented in this paper help improve our experimental design to encourage participation by minimizing data sharing concerns and maximizing user participation and motivation.

Keywords: data fusion; surveys; informed consent

Citation: Ságvári, B.; Gulyás, A.; Koltai, J. Attitudes towards Participation in a Passive Data Collection Experiment. *Sensors* **2021**, *21*, 6085. https://doi.org/10.3390/s21186085

Academic Editor: Gemine Vivone

Received: 21 July 2021
Accepted: 4 September 2021
Published: 10 September 2021

Publisher's Note: MDPI stays neutral with regard to jurisdictional claims in published maps and institutional affiliations.

Copyright: © 2021 by the authors. Licensee MDPI, Basel, Switzerland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

1. Introduction

Smartphone technologies combined with the improvement of cloud-based research architecture offers great opportunities in social sciences. The most common methodology in the social sciences is still the use of surveys and other approaches that require the active participation of research subjects. However, there are some areas that are best researched not through surveys, but rather by observing individuals' behaviour in a continuous social experiment. Mobile technologies make it possible to observe behaviour on a new level by using raw data of various kinds collected by our most common everyday companion: our smartphone. Moreover, since smartphones shape our daily lives thanks to various actions available through countless apps, it is logical to consider them as a platform for actual research.

There have been numerous research projects that have relied on collecting participants' mobile sensor and app usage data, but the biggest concern has been the

willingness to share this data. Privacy and trust concerns both contribute to people's unwillingness to provide access to their personal data, and uncovering these attitudes is a critical step for any successful experimental design.

In this paper, we present the results of our pre-experimental survey to uncover prospective participants' attitudes toward sharing their mobile sensor and app usage data. This experiment is part of a larger research and software development project aimed at creating a modular active and passive data collection tool for smartphones that could be used in social and health research.

For this study we used data from an online survey representative of Internet users in Hungary. The aim of the survey was to analyse respondents' attitudes (and not actual behaviour) towards using a hypothetical research app that performs active and passive data collection.

The following section provides further details on the background of active/passive data collection and an outlook on results from other studies. We then discuss the details of the online panel used in our study, the survey design and the models used in the analysis. After presenting our results, we conclude by mentioning some open questions and limitations that can be addressed in further steps of this study.

2. Background

2.1. Surveys, Active and Passive Data Collection

In recent decades survey methods have been the main research tools in the social sciences. Technological advances have not changed that, but rather expanded it. Traditional paper-and-pencil interviews (PAPI) and surveys quickly adopted new technologies: Interviews were conducted over telephones (regular surveys) and as computers became mainstream, computer aided survey methods emerged.

This development took another leap when smartphone applications emerged along with cloud-based services and smartphones suddenly became a viable platform for collecting survey data [1–4]. Although self-reported surveys generally suffer from bias for a variety of reasons [5–8], conducting surveys with smartphones is a very cost-effective method of data collection that also opens up opportunities to collect other non-survey types of data. Such data includes location information, application usage, media consumption etc. all of which provide better insight into the behaviour and social connections of individuals [9–13]. More importantly, since it is behavioural data, it is much less prone to bias, unlike ordinary surveys.

The collection of data is divided into two main categories depending on the subscriber's interaction with their smartphone: active and passive data collection.

Active data collection means that an action by the participant is required to generate the collected information, and the participant is prompted by the research application to provide this information. This means that the participant triggers phone features (taking photos, recording other types of data, actively sending a location tag) while also giving consent for this data to be sent to the researching institution. Submitting surveys or survey-like inputs (e.g., gathering attitudes or moods) [14–16]) can also be considered a form of active data collection.

Passive data collection, on the other hand, means that sensor data from the smartphone is collected and sent periodically without the participant knowing that data was collected at any given time. There are various sensors that can be used in a smartphone: multiple location-based sensors (GPS, gyroscopes), accelerometers, audio sensors, Bluetooth radios, Wi-Fi antennas, and with the advancement of technology, many other sensors–such as pulse or blood pressure sensors. In the field of healthcare, such passive data collection is becoming the main solution for health monitoring in the elderly or in other special scenarios [17–19].

Obviously, such data collection approaches can be combined to provide instant data linkages [20], which can then be used to provide even richer information-e.g., pulse measurements while conducting surveys and answering questions can validate responses.

In order to conduct such data collection in a legally and ethically acceptable manner, informed consent must be given by participants for every aspect of the data collection. With the inclusion of the GDPR, there are clear requirements for recording participants' consents and handling their data, the key feature being that they can withdraw their consent at any time during their participation in an experiment.

For smartphone apps, the default requirement is that access to data and sensor information must be explicitly permitted by the user of the device. However, this consent does not apply to the sharing of data with third parties - in this case, the researching institution. The participants must give their explicit consent for their data to be collected and transferred from their device to a location unknown to them. Similarly, the researching institution must ensure proper handling of the data and is responsible to the participants for the security of their data.

Several studies have found that people are generally reluctant to share their data when it comes to some form of passive data collection [21–23], mostly due to privacy concerns. However, people who frequently use their smartphones are less likely to have such concerns [23]. Over the past decade, the amount of data collected by various organizations has increased dramatically. This includes companies with whom users share their data with their consent [24], but they are probably unaware of the amount of data they are sharing and how it is exactly exploited for commercial purposes.

Several studies have found that people are much more likely to share data when they are actively engaged in the process (e.g., sending surveys, taking photos, etc.) than when they passively share sensor data [15,23]. This lower participation rate is influenced by numerous factors, so people's willingness to share data is itself an interesting research question.

2.2. Willingness to Share Data

As detailed as such data can be, participation rates in such experiments show diverse results, but generally, they are rather low when it comes to passive data collection. In what follows, we will refer to the participation rate as "willingness to participate" or WTP, a commonly used abbreviation in this context. We have collected benchmark data from relevant articles studying WTP in various passive data collection scenarios. As Table 1. shows, WTP is mostly below 50%, both for cases where passive data collection is complemented by a survey and for cases where it is not. Although not evident from this summary, the presence of controlled active data collection had a positive effect on participation, only Bricka et al. [25] conducted an experiment comparatively analysing the presence of active data collection.

Table 1. The ratio of willingness to share data in selected studies.

Study	Passive Data Collection Contents	Willingness to Participate (WTP)	Note
Biler et al. (2013) [26]	GPS data	8%	
Kretuer et al. (2019) [21]	mobile phone network quality, location, interaction history, characteristics of the social network, activity data, smartphone usage	15.95%	
Toepoel and Lugtig (2014) [27]	GPS data	26%	one-time, after a survey
Bricka et al. (2009) [25]	GPS with survey GPS only	30–73% 12–27%	in this study, the participants would fill multiple surveys
Pinter (2015) [28]	Location	42%	this was only claimed willingness not actual downloads of an application
Revilla et al. (2016) [22]	GPS data	17.01–36.84%	this value is the min-max willingness rate of mobile/tablet users from the following countries: Argentina, Brazil, Chile, Colombia, Spain, Mexico, Portugal
Revilla et al. (2017) [29]	Web activity	30–50%	
Scherpenzeel (2017) [30]	Location (GPS, Wi-Fi, cell)	81%	
Wenz (2019) [23]	GPS Usage	39% 28%	

Most of these studies required the participant to provide location information when filling out a questionnaire, sometimes just a snippet of it. Yet willingness to share this information is particularly low. This result is perplexing considering that most smartphone users share their location data with other apps (often not even in the context of providing location information). Google services, shopping apps are a typical example of location data users.

The only outlier in this table is the study reported by Scherpenzeel [30], where the participation rate is suspiciously high. The participants in this study were panellists who had already completed a larger survey panel for the institution, so there was neither a trust barrier to overcome nor an increased participation burden.

Mulder and de Bruijne [15] went deeper in their study and surveyed behaviour on a 7-point scale (1-very unlikely to participate; 7-very likely to participate) for different data collection types. In their sample, the mean willingness to participate in passive data collection was 2.2, indicating a very low willingness of respondents to participate. In the same study, they found a mean of 4.15 for participating in a traditional PAPI survey study and 3.62 for completing the survey via an app. Thus, the difference between the different ways of completing the survey was not large, but the inclusion of passive data collection had a strong negative impact.

Given the participation rates for regular surveys in general, these even lower numbers are not very surprising. However, to conduct a successful experiment with an acceptable participation rate, it is important to collect the causes that lower the participation rate. In the following, we will look at some factors that have been analysed in different studies.

2.3. Importance of Institutional Trust

Trust in the institution collecting the data was found to be a key factor in the willingness to share data [21,31,32]. Several studies have examined the researching institution's role on willingness to share passive data. Participants' main concern regarding data collection is the privacy of their data. It is important to emphasise that a brief indication that the data will not be shared with third parties does not really generate trust among the users of an application, but rather the provider of the application influences it.

Keusch et al. found that people are about twice as likely to trust research institutions not to share their sensitive data [21]. They measured WTP using an 11-point scale in a survey of panellists. By halving this scale to obtain a dichotomous WTP variable, they found that WTP was similar for all three types of institutions (ranging from 33.1% to 36-9%). However, in their further analysis, they found that WTP was significantly higher in the case of universities and statistical offices than market research firms. Note, however, that in this study no participants downloaded an app, these results only show theoretical readiness.

Struminskaya et al. found similar results in their study [32], where they tested hypotheses comparing WTP for universities, statistical offices, and market research companies. They found that the WTP reported by respondents is significantly highest for universities, followed by statistical offices and finally for market research firms.

A practical result for this factor can be found in the study by Kreuter et al. [18], where participants were asked to download a research app sponsored by a research institution on their phone. In their study, they found a WTP of 15.9%, which was the app download rate.

2.4. Control over the Data Connection

Passive data collection poses some risk to the user due to the lack of control over the data collection. Here, we consider the ability to temporarily suspend passive data collection from the app as "control" over data collection. Of course, it is possible to prevent an app from collecting data (disabling location services or turning off the mobile device's Wi-Fi antenna), but here we refer to the case where the experimental app provides in-built ability by design to suspend data collection.

The best recent example of such an application was provided by Haas et al., where subjects could individually choose which data the application should collect [33]. In their application, users had to give their consent to individual properties that the application could record: Network quality and location information; interaction history; social network properties; activity data, smartphone usage (Figure 13.2/a in [33]). They found that only a very small percentage (20%) of participants changed these options after installing the app and only 7% disabled a data sharing feature.

In their study, Keusch et al. specifically asked about WTP when the participant was able to temporarily suspend the data collection component of the app altogether and found a positive correlation [21]. This differs from the total control that Haas et al. (2020) offered participants, as they allowed the "level" of sharing to be adjusted rather than turned on and off. [33]

Another form of control, the ability to review and change recorded data, was present in Struminskaya et al.'s survey. The corresponding indication in their survey was rather vague, and probably that is why they did not find a significant effect for it [32].

2.5. Incentives

Another way to improve WTP is to provide monetary incentives for participation. Haas et al. focused their analysis on different types of incentives paid at different points in an experiment [33]. Incentives can be given in different time frames for different activities of the participants. In terms of time frame, it is common to offer incentives for installing a research application, at the end of the survey, but it is also possible to offer recurring incentives. Another option for incentives is to offer them based on "tiers" of how much data participants are willing to provide.

In their study, Haas et al. also examined the impact of incentives on the installation and rewarded sharing of various sensor data. There was a positive effect of initial incentives, but interestingly, they did not find the expected positive effect of incentives on granting access to more data-sharing functions. Another interesting finding was that a higher overall incentive did not increase participants' willingness to have the application installed over a longer experimental period.

In addition to these findings, their overall conclusion was that the effects of incentives improve participation similar to regular survey studies. The results of Keusch et al. also support this finding [21].

2.6. Other Factors

Keusch et al. [21] found that a shorter experimental period (one month as opposed to six months) and monetary incentives increased willingness to participate in a study. As another incentive, Struminskaya et al. [32] found that actual interest in the research topic (participants can receive feedback on research findings) is also a positive factor for increased level of participation.

Finally, participants' limited ability to use devices was also found to be a factor in the study by Wenz et al. They found that individuals who rated their own usage abilities as below average (below 3 on a 5-point scale) showed a significantly lower willingness to participate, especially in passive data collection tasks. [23] On the other hand, those who reported advanced phone use skills were much more willing to participate in such tasks.

Although not necessarily related to age, Mulder and Bruinje found in another study that willingness to participate decreased dramatically after age 50 [15]. These results indicate that usability is important when designing a research application.

As these results show, there are many details to analyse when designing an experiment that relies on passive data collection. Some of the studies used surveys to uncover various latent characteristics that influence willingness to participate, while others conducted a working research application to share practical usage information.

Given that many studies reported low WTP scores, we concluded that it is very important to conduct a preliminary study before elaborating the final design of such an experiment. Therefore, the goal of this work is to figure out how we can implement a research tool that motivates participation in the study and still collect a useful amount of information.

3. Methods and Design

To collect the information on WTP needed to design and fine-tune our research ecosystem and its user interface components, we decided to conduct an online vignette survey using a representative sample of smartphone users in Hungary. In this section, we first formulate our research hypotheses and then present our methods and models for the hypotheses.

3.1. Research Questions

Because the focus of our study is exploratory in nature, we did not formulate explicit research hypotheses, but designed our models and the survey to be able to answer the following questions:

Q1. What is the general level of WTP in a passive data collection study?

In order to have a single benchmark data and provide comparison with similar studies we asked a simple question whether respondents would be willing to participate or not in a study that is built on smartphone based passive data collection.

Q2. What features of the research design would motivate people to participate in the study?

We included several questions in our survey that address key features of the study: the type of institute conducting the experiment, type of data collected, length of the

study, monetary incentives, and control over data collection. We wanted to know which of these features should be emphasized to maximize WTP.

Q3. What kind of demographic attributes influence WTP?

As mentioned in previous studies, age may be an important factor for participation in our study, but we also considered other characteristics, such as gender, education, type of settlement, and geographic region of residence.

Q4. What is the role of trust-, skills-, and privacy related contextual factors on WTP?

As previous results suggest, trust, previous (negative) experiences and privacy concerns might be key issues in how people react to various data collection techniques. We used composite indicators to measure the effect of interpersonal and institutional trust, smartphone skills and usage, and general concerns over active and passive data collection methods on WTP.

3.2. Survey and Sample Details

Data collection for this study was conducted by a market research firm using its online access panel of 150,000 registered users. The sample is representative of Hungarian Internet users in terms of gender, age, education level, type of settlement and geographical region. The online data collection ran from 9 to 20 June 2021. The average time to complete the survey was 15 min. Basic descriptive statistics of the sample are shown in Table A1 in Appendix A.

Apart from a few single items, the survey consisted of thematic blocks of multiple-choice or Likert-scale questions. Among others, we asked respondents about interpersonal and institutional trust, general smartphone use habits, and concerns about various active and passive digital data collection techniques using smartphones. The items on trust in the survey were adapted from the European Social Survey (ESS), so they are well-tested and have been used for a long time. With the exception of the last block of the questionnaire, all questions were the same for all respondents. In the last block, a special factorial survey technique was used to ask questions about willingness to participate in a hypothetical smartphone based passive data collection study [34,35].

The factorial survey included situations, called "vignettes", in which several dimensions of the situation are varied. The vignettes described situations of a hypothetical data collection study and respondents had to decide how likely they would be willing to participate. An example of a vignette is shown in Box 1, with the varying dimensions of the situations underlined, and the exact wording of the outcome variable (WTP).

Box 1. An example of a vignette.

Imagine the Research Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence invites you to participate in research where you are asked to install an application on your smartphone. The research is designed to help researchers better understand the spatial movement of people. The research will last for one month. Upon completion of the research, participants will be given vouchers worth HUF 5000. At any time during the research, you will have the option to turn off or temporarily suspend the application, and view the data collected from your device and authorise its transfer to our servers.

Based on the characteristics just presented above, how likely do you think you are to participate in the research and download the app to your phone? Please mark your answer on a scale of 0 to 10, where 0 means you would certainly not participate and 10 means you would certainly participate in the research.

Certainly would not participate										**Certainly would participate**
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Six dimensions were varied in the vignettes with the following values:

- The organizer of the research: (1) decision-makers, (2) a private company, (3) scientific research institute.
- Data collected: (1) spatial movement, (2) mobile usage, (3) communication habits, (4) spatial movement & mobile usage, (5) spatial movement & communication habits, (6) mobile usage & communication habits, (7) all three.
- Length of the research: (1) one month, (2) six months.
- Incentive: (1) HUF 5000 after installing the application, (2) HUF 5000 after the completion of the study, (3) HUF 5000 after installing the application and HUF 5000 after the completion of the study.
- Interruption and control: (1) user cannot interrupt the data collection, (2) user can temporarily interrupt the data collection, (3) user can temporarily interrupt the data collection and review the data and authorize its transfer.

Following Jasso, the creation of the vignettes proceeded as follows [35]: First, we created a "universe" in which all combinations of the dimensions described above were present, which included 378 different situations. From these 378 situations, we randomly selected 150 and assigned them, also randomly, to 15 different vignette blocks, which we call decks. Here, each deck included 10 different vignettes and an additional control vignette to test the internal validity of the experiment. The content of this last vignette was the same as a randomly selected vignette from the first nine items previously evaluated. The results show a high degree (64%) of consistency between responses to the same two vignettes, suggesting a satisfactory level of internal validity (see Appendix B for details on the analysis of this test). In this manner, each respondent completed one randomly assigned deck with 10 + 1 vignettes. In total, 11,000 vignettes were answered by 1000 participants. (Data from the 11th vignette were excluded from the analysis). The descriptive statistics of the vignette dimensions are presented in Table 2.

Table 2. The descriptive statistics of the dimensions of vignettes.

Organizer of the research						
decision-makers 35.3%		private company 34.2%		scientific research institute 30.4%		
Data collected						
spatial movement	mobile usage	communication habits	spatial movement & mobile usage	spatial movement & communication habits	mobile usage & communication habits	all three
12.3%	15.8%	13.5%	18.2%	11.3%	15.1%	13.8%
Length of the research						
one month 48.1%			six months 51.9%			
Incentive						
HUF 5000 after installing the application 33.7%		HUF 5000 after the completion of the research 32.6%		HUF 5000 after installing the application and HUF 5000 after the completion of the research 33.6%		
Interruption and control						
user cannot interrupt the data collection 34.2%		user can interrupt the data collection 31.7%		user can interrupt the data collection and has control over their data 34.2%		

Willingness to participate			
min.	max.	mean	standard deviation
0	10	4.50	3.65

Notes: the vignette level data, N = 10,000.

This technique allowed us to combine the advantages of large surveys with the advantages of experiments. Due to the large sample size, the analysis has strong statistical power, and we can also dissociate the effects of different stimuli (dimensions) using multilevel analysis. [36,37] Thus, we can examine the effect of multiple variables on the outcome variable (WTP measured on a 0 to 10 scale).

In addition to vignette-level variables, we also included respondent level variables in the model to examine how individual characteristics influence the effects of vignette dimensions on participation. We included both respondent-level sociodemographic variables and attitudinal variables in the model. The sociodemographic variables were gender (coded as males and females); age; education with four categories (primary school or lower, vocational, high school, college); place of residence with the type of settlement (capital city, county seat, town, village); and the seven major regions of Hungary (Central Hungary, Northern Hungary, Northern Great Plain, Southern Great Plain, Southern Transdanubia, Central Transdanubia, and Western Transdanubia).

The attitudinal variables we used in the models were the following: For how many types of activities does the respondent use their smartphone. We queried 15 different activities (see Table A2 in Appendix A for the full list of activities) and simply counted the activities for which the respondent actively uses his or her smartphone.

The personal trust variable shows the average of responses for three trust-related items (see Table A3 in Appendix A for details) measured on a scale from 0 to 10, where 0 represents complete distrust and 10 represents complete trust. We performed the same calculation for trust in institutions. We listed several institutions (see Table A4 in Appendix A for the full list) and asked respondents to indicate their level of trust on a scale of 0 to 10, where "0" means they do not trust the institution at all and "10" means they trust it completely.

We also included several digital data collections techniques and asked respondents how concerned they would be about sharing such information for scientific research, emphasizing that their data would only be used anonymously and in aggregated format without storing their personal information. The response options were 1 to 4, with 1 meaning "would be completely concerned" and 4 meaning "would not be concerned at all." In total, we asked about 18 different active and passive data collections (see Table A5 in Appendix A for the full list of items), from which we formed two separate indices: 6 items measured active, and another 12 items measured passive data collection techniques. For both composite indicators, we counted scores of 1 and 2 (i.e., those more likely to indicate concern). For the statistical proof of the indices' internal consistency, we performed Cronbach's alpha tests, which proved to be acceptable in each case.

In addition to the sociodemographic variables and the composite indices, we added two other variables: the time respondents spend online and use their smartphones (in minutes) on an average day.

3.3. Analysis and Models

The analysis could be divided into four parts. First, we simply checked for the descriptive results of the benchmark variable showing the general level of willingness to participate in a smartphone-based passive data collection study.

In the next step we constructed variance component models, to understand the direct effect of the decks by calculating the total variance in the vignette outcome that is explained by respondent characteristics vs. deck of vignettes.

In the second part of the analysis, we created three linear regression models. These models were multilevel models because the analyses were conducted at the vignette level,

but each set of 10 vignettes was completed by the same subject. Thus, the assumption about observational independence—which is required in the case of general linear regression—was not made. To control for these dependencies, we used multilevel mixed models. In the first model, we included only the independent variables at the vignette level. Then, in a second step, we added respondents' sociodemographic characteristics, as we assumed that these influence respondents' willingness to participate. In a third step, we additionally included composite indices of the attitudinal variables at the respondent level. In the final step of the analysis, we added cross-level interaction terms to the model to examine how vignette-level dimensions are varied by respondent-level characteristics.

4. Results and Discussion

In general, 50 percent of respondents would participate in a study that includes the passive collection and sharing of data from the respondents' smartphones. The online access panel that was used for this survey includes panellists who from time to time are taking part in active data collection (i.e., filling out online surveys through their PCs, laptops or smartphones), so they presumably comprise a rather active and more motivated segment of the Hungarian internet users. But one in two of them seems to be open for passive data collection as well. (Q1)

The vignettes used in the survey was designed to understand the internal motives and factors behind that shape the level of willingness. In the first step of this analysis, we built two only intercept models, in which the dependent variable was the outcome and there were no independent variables, but the control for the level of decks and the level of respondents. Based on the estimates of covariance parameters, we could conclude on the ratio of explained variance by the different levels. The variance component models revealed that 77.6 percent of the total variance in the vignette outcome is explained by respondent characteristics and 1.4 percent is explained by the deck of vignettes. Thus, the effect of the decks (the design of the vignette study) is quite small.

We then created three multilevel regression models. (Table 3). In the first one (Model 1), we included only the independent variables at the vignette level. Then, in a second step (Model 2), we added the socio-demographic characteristics of the respondents, as we assumed that they influence the respondents' willingness to participate. In a third step (Model 3), we also included composite indices of respondent-level attitudinal variables. Table 3 shows the results of the three models.

Table 3. Multilevel Regression Models on the Willingness to Participate.

h	Dependent Variable: Willingness to Participate		
	Model 1	**Model 2**	**Model 3**
Intercept	5.85 *	8.12 *	6.94 *
	(0.13)	(0.82)	(1.04)
Vignette level variables			
Organizer of the research (ref: decision makers)			
Private company	0.15 *	0.15 *	0.22 *
	(0.04)	(0.04)	(0.04)
Scientific research institute	0.29 *	0.29 *	0.36 *
	(0.04)	(0.04)	(0.05)
Data collected (ref: all three)			
Spatial movement	0.09	0.09	0.05
	(0.07)	(0.07)	(0.07)
Mobile usage	−0.11	−0.11	−0.14 *
	(0.06)	(0.06)	(0.07)
Communication habits	−0.02	−0.01	−0.09

	(0.07)	(0.07)	(0.07)
Movement & usage	−0.02	−0.02	−0.06
	(0.06)	(0.06)	(0.07)
Movement & communication	0.03	0.03	−0.05
	(0.07)	(0.07)	(0.08)
Usage & communication	0.00	0.00	−0.02
	(0.06)	(0.06)	(0.07)
Length of the research (Ref: one month)	−0.68 *	−0.68 *	−0.74 *
Incentive (ref: after downloading the app & after the end of the research)	(0.03)	(0.03)	(0.04)
After downloading the app	−0.43 *	−0.43 *	−0.44 *
	(0.04)	(0.04)	(0.05)
After the end of the research	−0.47 *	−0.47 *	−0.49 *
	(0.04)	(0.04)	(0.05)
Interruption and control (Ref: user can interrupt the data collection and has control over their data)			
User can interrupt the data collection	−0.13 *	−0.13 *	−0.17 *
	(0.04)	(0.04)	(0.05)
User cannot interrupt the data collection	−0.59 *	−0.59 *	−0.64 *
	(0.04)	(0.04)	(0.04)
Respondent level socio-demographic variables			
Gender (Ref: men)		−0.30	−0.16
		(0.22)	(0.22)
Age (+: older)		−0.04 *	−0.02 *
		(0.01)	(0.01)
Education (+: higher)		−0.24	−0.20
		(0.13)	(0.14)
Type of settlement (+: smaller)		0.13	−0.02
		(0.12)	(0.12)
Region (Ref: Western Transdanubia)			
Central Hungary		0.07	0.29
		(0.41)	(0.43)
Northern Hungary		0.08	0.52
		(0.47)	(0.48)
Northern Great Plane		0.02	0.46
		(0.45)	(0.48)
Southern Great Plane		0.44	0.62
		(0.46)	(0.48)
Southern Transdanubia		0.28	0.35
		(0.48)	(0.52)
Central Transdanubia		0.72	0.84
		(0.47)	(0.50)
Respondent level attitude indices			
Smartphone activities (+: multiple)			0.10 *
			(0.04)
Personal trust (+: high)			0.07
			(0.05)
Institutional trust (+: high)			0.12
			(0.07)
Time spent online on an average day (minutes)			0.00

			(0.00)
Time spent using their smart phone on an average day (minutes)			0.00
			(0.00)
Number of active data collection mentioned as rather worrying			−0.06
			(0.09)
Number of passive data collection mentioned as rather worrying			−0.20 *
			(0.04)
AIC	44,997.2	44,977.2	37,066.5
BIC	45,011.8	44,991.8	37,080.7
Observations	100,000	10,000	10,000

Notes: Standard errors in parentheses. * $p < 0.001$.

Results of Model 1 revealed that compared to policymakers, respondents are significantly more likely to participate in research conducted by a private company (with an average of 0.15 points on a scale of 1 to 10) or a scientific research institute (with an average of 0.29 points. People are more willing (with an average of 0.68 points) to participate in a study that lasts only one month-compared to one that lasts six months. And not surprisingly, they would be more likely to participate in a study if they were paid twice instead of once-by about 0.44 points. The chance of participating is highest if the user can suspend the data collection at any time and view the collected data when needed. The two options of no suspension and suspension but no control over the data showed a lower chance of participation (with an average of 0.59 and 0.13 respectively). Interestingly, there were no significant differences between the purpose of the data collection and thus the type of data collected. Compared to the reference category, where all three types of data are requested, none of the other single types of data collection showed significantly lower or higher level of participation (Q2).

We included respondents' sociodemographic variables in Model 2. Including respondents' sociodemographic variables did not really change the effect of the vignette dimensions. Interestingly, none of the sociodemographic characteristics have a significant effect on participation, with the exception of age: in accordance with previous research, older individuals are less likely to participate. The probability of participation decreases by 0.04 points with each additional year (Q3).

In Model 3, we added respondents' attitudinal indices to the model. The addition of the respondent-level attitudinal variables did not really change the effects of the variables compared to the previous models. Of the attitudinal variables, none of the trust indices appear to have a significant effect, however smartphone use and concerns about passive data collection do change the likelihood of participation. This is because the more activity and the longer time someone uses a smartphone, the more likely they are to participate in such a study. The more types of passive data collection someone has concerns for, the less likely they are to participate (Q4).

4.1. Varying Effects of the Vignette Level Variables among Respondents

In the next step we tested the vignette-level variables that had a significant effect on willingness to participate to see if their effect differed across respondents. These variables were the length of the study, the organizer of the research, the type of incentive, and the possibility of suspension and control. We set the slope of these variables to random (one at a time, separately in different models) and tested whether they were significant, that is, whether the effects varied across respondents. To achieve convergent models, we transformed some of the vignette-level variables into dummies. The transformation was based on the results of the previous models and categorized together those values that

showed the same direction of effects. The organizer of the research was coded as: (a) private company or scientific research institute vs. (b) policymakers. The type of incentive was categorized as (a) only one vs. (b) two incentives given. The opportunity of suspension was transformed into (a) no opportunity or there is opportunity vs. (b) opportunity with control over transferred data. The results showed that all of these variables had significant random slopes, so all effects varied between respondents.

4.2. Interaction of Vignette- and Respondent Level Variables on the Willingness to Participate

We also tested all interaction terms of those vignette variables that had significant random slopes (length of the study, organizer of the research, type of incentive, and possibility of suspension and control) with those respondent level variables that had a significant effect on willingness to participate (age, smartphone use, and concerns about the passive nature of data collection).

Of the twelve interactions tested, six proved to be significant. Figure 1 shows the nature of these interactions with the means of the predicted values. For illustration purposes, we divided each ratio-level variable into two categories and used their mean as cut values.

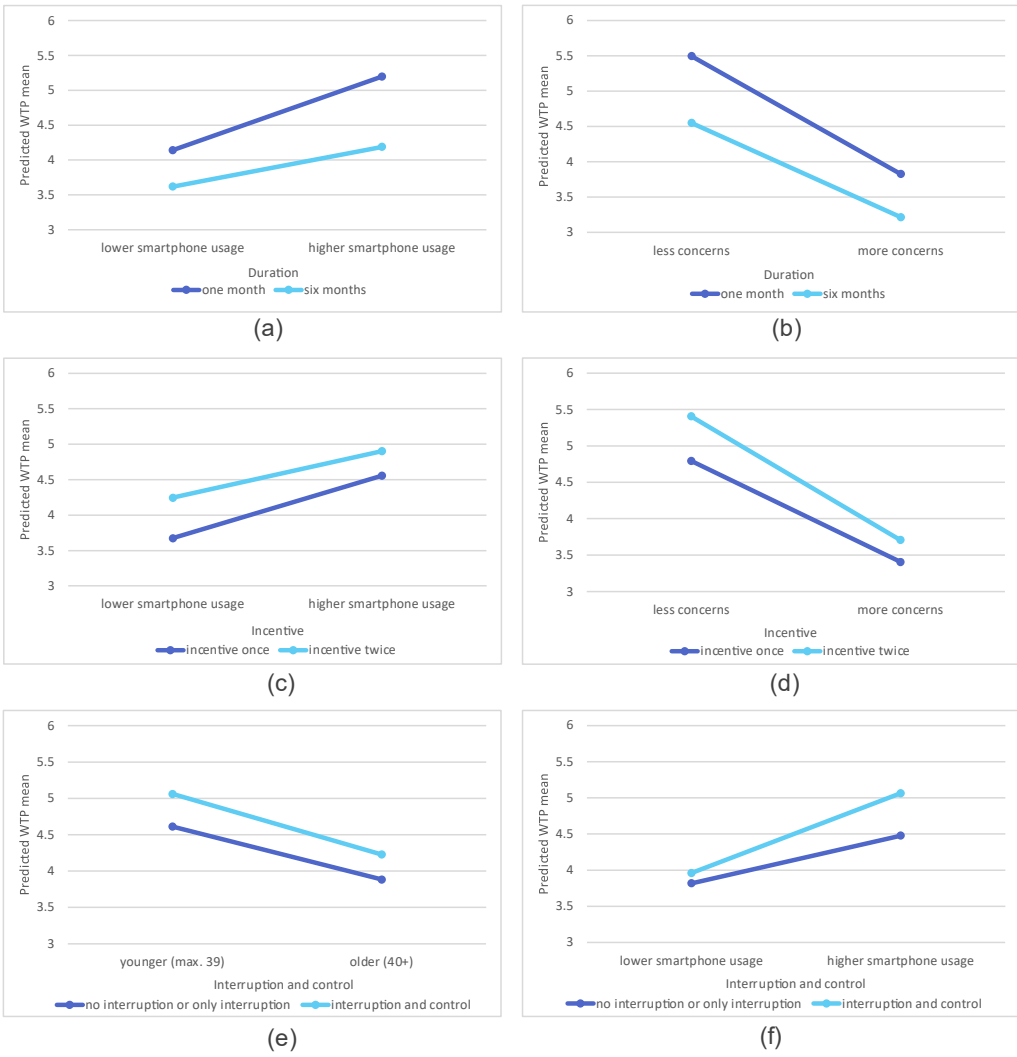

Figure 1. Predicted values of cross-level interactions. (**a**) Length of study with smartphone usage. (**b**) Length of study with concerns overs passive data collection. (**c**) Number of incentives with smartphone usage. (**d**) Number of incentives with concerns over passive data collection. (**e**) Interruption and control with age. (**f**) Interruption and control with smartphone usage.

We can observe that shorter research duration predicts higher probability of participation, but this effect is stronger for those who use their smartphone for more types-compared to those who use it for fewer. (a) Interestingly, the effect of the length of study is stronger among those with fewer concerns about passive types of data collection and weaker among those with more concerns. (b) When we consider the number of incentives, we can see that while two incentives generally increase the odds of participation compared to only one incentive, this effect is stronger among those who use their smartphone for fewer types of activities and weaker among those who use it for more activities. (c) In addition, the effect of the incentive is stronger among those who have fewer concerns about passive data collection and weaker among those who have more concerns. (d) In the original model (Model 3, Table 3), we could see that someone is more likely to participate if they can interrupt the study when they want to and if they can review the data collected about them-compared to simply suspend or even not being able to suspend. Based on the interactions, this effect is stronger for younger individuals than for older individuals. (e) When we account for smartphone usage, we see that the effect of type of suspension disappears for those with lower smartphone usage and persists only for those who use their smartphone for more tasks (f).

5. Conclusions

With this study, we aimed to continue the series of analyses examining users' attitudes toward passive sensors- and other device information-based smartphone data collection.

Overall, our results are consistent with findings of previous research: We found evidence that a more trusted survey organiser/client, shorter duration of data collection, multiple incentives, and control over data collection can significantly influence willingness to participate. The results also show that apart from age (as major determinant of digital technology use and attitudes towards digital technologies), demographic characteristics alone do not play an important role. This finding might be biased by the general characteristics of the online panel we used for the survey, but they might come as an important information for future studies that aim for representativeness of the online (smartphone user) population.

Contrary to our preliminary expectations, trust in people and institutions alone does not seem to have a notable effect. This is especially noteworthy given the fact that the Hungarian society has generally lower level of personal and institutional trust compared to Western and Northern European countries. However, general attitudes toward technology, the complexity and intensity of smartphone use, and general concerns about passive data collection may be critical in determining who is willing to participate in future research.

Asking questions on future behaviour of people in hypothetical situations have obvious limitations. In our case, this means that there is a good chance that we would get different results if we asked people to download an existing, ready-to-test app and to both actively and passively collect real, personal data from users. We were mainly interested in people's feelings, fears and expectations that determine their future actions, and we suggest that our results provided valid insights.

It should also be mentioned that in this research we focused mostly on the dimensions analysed in previous studies and included them in our own analysis. Of course, there are many other important factors that can influence the willingness of users to participate. Our aim was therefore not to provide a complete picture, but to gather important aspects that could enrich our collective knowledge on smartphone based passive data collection and inform our own application development process.

Author Contributions: Conceptualization and methodology: B.S., J.K. and A.G.; formal analysis, J.K., B.S. and A.G.; writing—original draft preparation, review and editing, A.G., J.K. and B.S. All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

Funding: This research was funded by the Artificial Intelligence National Laboratory Program of Hungary, grant number NKFIH/870-8/2020. Julia Koltai acknowledges funding from the Premium Postdoctoral Grant of the Hungarian Academy of Sciences. Bence Ságvári acknowledges non-financial support from NKFIH-OTKA K-129124.

Institutional Review Board Statement: Ethical review and approval were waived for this study because no sensitive personal data were collected. The results do not allow identification of the individuals involved in the study. The authors and the fieldwork agency managed all information collected in accordance with the General Data Protection Regulation (GDPR).

Informed Consent Statement: Informed consent was obtained from all subjects involved in the study by the fieldwork agency.

Data Availability Statement: The data presented in this study are available on request from the corresponding author. The data are not publicly available due to contractual restrictions with the fieldwork agency conducting the online survey.

Acknowledgments: We thank János Klenovszki, Bálint Markos and Norbert Sárközi at NRC Ltd. for the professional support they provided us in conducting the online survey. The authors also wish to thank anonymous reviewers for feedback on the manuscript.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Appendix A. Survey Details

Table A1. Sample characteristics by sample size, unweighted and weighted sample distribution.

	Unweighted	Weighted	Unweighted
	Sample Distribution (%)		Sample Size (n)
Gender			
Male	42.9	48.2	429
Female	57.1	51.8	571
Age			
y18–29	19.8	22.8	198
y30–39	21.3	20.1	213
y40–49	23.5	24.2	235
y50–59	17.6	15.2	176
y60–69	14.0	13.9	140
y70+	3.8	3.9	38
Education			
Primary	24.7	35.6	247
Secondary	42.3	39.0	423
Tertiary	33.0	25.4	330
Type of settlement			
Budapest (capital)	20.7	21.2	207
Towns	54.3	52.1	543
Villages	25.0	26.7	250
Region			
Central Hungary	32.4	34.6	324
Northern Hungary	11.1	10.4	111
Northern Great Plain	14.8	13.8	148
Southern Great Plain	14.0	11.7	140
Southern Transdanubia	8.9	8.8	89
Central Transdanubia	9.7	10.7	97
Western Transdanubia	9.1	9.9	91
Total	100%	100%	1000

Table A2. Questions of activities, for which the respondent uses their smartphone.

1.	Browsing websites
2.	Write / read emails
3.	Taking photos, videos
4.	View content from social networking sites (e.g., texts, images, videos on Facebook, Instagram, Twitter, etc.)
5.	Post content to social media sites (e.g., share text, images, videos on Facebook, Instagram, Twitter)
6.	Online shopping (e.g., tickets, books, clothes, technical articles)
7.	Online banking (e.g., account balance inquiries, transfers)
8.	Install new apps (e.g., via Google Play or App Store)
9.	Use apps that use the device's location (e.g., Google Maps, Foursquare)
10.	Connect devices to your device via Bluetooth (e.g., smart watch, pedometer)
11.	Game
12.	Listening to music, watching videos
13.	Recording of training data (e.g., while running, number of steps per day, etc.)
14.	Reading and editing files related to work and study
15.	Voice assistant services (Google Assistant, Apple Siri, Amazon Alexa, etc.)

Table A3. The three items in the questionnaire measuring personal trust.

1.	In general, what would you say? Can most people be trusted, or rather that we cannot be careful enough in human relationships? Put your opinion on a scale where "0" means we can't be careful enough and "10" means that most people are trustworthy.
2.	Do you think that most people would try to take advantage of you if they had the opportunity or try to be fair? Place your opinion on a scale where "0" means that Most people would try to take advantage and "10" means that most people would try to be fair.
3.	Do you think people tend to care only about themselves, or are they generally helpful? Place your opinion on a scale where "0" means people care more about themselves and "10" means people tend to be helpful.

Table A4. The list of institutions, about which we asked the respondent how much they trust in them.

1.	Hungarian Parliament
2.	Hungarian legal system
3.	Politicians
4.	Police
5.	Scientists
6.	Online stores
7.	Large Internet companies (Apple, Google, Facebook, Microsoft, etc.)
8.	Online news portals

Table A5. Types of active and passive data collection methods.

Type of Data Collection	Method of Data Collection
Active	1. Answer some questions via text message (SMS).
	2. Answer the questions in a questionnaire in a personal video interview using your smartphone. (Questions will be asked by the interviewer.)
	3. Fill out an online questionnaire through an app downloaded to your smartphone.
	4. Fill out an online questionnaire through your smartphone's web browser.
	5. Take photos or scan barcodes with your smartphone camera (e.g., photos of recipes or barcodes of products you purchase).

	6. While you are watching a research-related video on your phone your camera uses software to examine what emotions appear on your face.
Passive	7. Allowing the built-in function of your smartphone to measure whether e.g., How much and at what speed you walk run or just bike.
	8. Connect a device to your smartphone using a Bluetooth connection (for example to measure your physical activity)
	9. Download an app that collects information about how you use your smartphone.
	10. How long you use your phone for a day (that is how long your device's display is on)
	11. How many times a day you receive and make calls. (Only the number of calls is recorded no phone numbers!)
	12. Number of entries in your phonebook (ie how many phone numbers are stored in your device. Important: specific names and phone numbers will not be removed from your device!)
	13. Sharing your smartphone's geographic coordinates (e.g., how much time you spend in a particular location)
	14. The number of applications installed on your phone.
	15. The number of male and female names in your phone's contact list. (Important: specific names and phone numbers will not be removed from your device!)
	16. The proportion of foreign phone numbers in your phonebook. (Important: specific names and phone numbers will not be exported from your device!)
	17. The time is when you start using your phone in the morning.
	18. The time you last use your phone in the evening.

Appendix B. Internal Validity Test of Vignette Responses

There is strong correlation between the responses to the original and the control vignette ($r(998) = 0.89$, $p < 0.001$). Overall, 63.8 percent of the vignette responses were the same for the control item and the randomly selected main vignette. Another 9.1 and 8.4 percent of the responses differed by only minus or plus one point. This means that 81.3 percent of the responses could be considered quasi identical for the randomly chosen original and the control vignette.

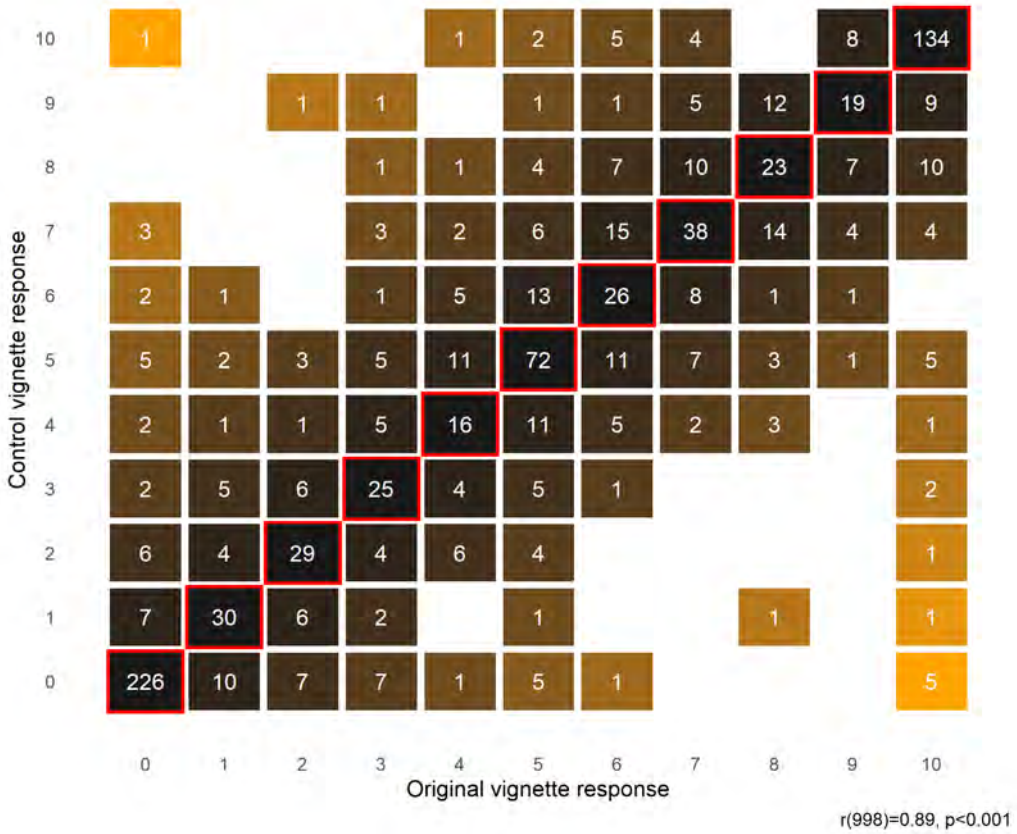

Figure A1. Comparison of responses for original vignettes vs. control vignette.

References

1. de Bruijne, M.; Wijnant, A. Comparing Survey Results Obtained via Mobile Devices and Computers: An Experiment with a Mobile Web Survey on a Heterogeneous Group of Mobile Devices Versus a Computer-Assisted Web Survey. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2013**, *31*, 482–504, doi:10.1177/0894439313483976.
2. de Bruijne, M.; Wijnant, A. Mobile Response in Web Panels. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2014**, *32*, 728–742, doi:10.1177/0894439314525918.
3. Couper, M.P.; Antoun, C.; Mavletova, A. Mobile Web Surveys. In *Total Survey Error in Practice*; John Wiley & Sons, Ltd.: Hoboken, NJ, USA, 2017; pp. 133–154, ISBN 978-1-119-04170-2.
4. Couper, M.P. New Developments in Survey Data Collection. *Annu. Rev. Sociol.* **2017**, *43*, 121–145, doi:10.1146/annurev-soc-060116-053613.
5. Brenner, P.S.; DeLamater, J. Lies, Damned Lies, and Survey Self-Reports? Identity as a Cause of Measurement Bias. *Soc. Psychol. Q.* **2016**, *79*, 333–354, doi:10.1177/0190272516628298.
6. Brenner, P.S.; DeLamater, J. Measurement Directiveness as a Cause of Response Bias: Evidence From Two Survey Experiments. *Sociol. Methods Res.* **2014**, *45*, 348–371, doi:10.1177/0049124114558630.
7. Palczyńska, M.; Rynko, M. ICT Skills Measurement in Social Surveys: Can We Trust Self-Reports? *Qual. Quant.* **2021**, *55*, 917–943, doi:10.1007/s11135-020-01031-4.
8. Tourangeau, R.; Rips, L.J.; Rasinski, K. *The Psychology of Survey Response*; Cambridge University Press: Cambridge, UK, 2000; ISBN 978-0-521-57629-1.
9. Link, M.W.; Murphy, J.; Schober, M.F.; Buskirk, T.D.; Childs, J.H.; Tesfaye, C.L. Mobile Technologies for Conducting, Augmenting and Potentially Replacing Surveys: Report of the AAPOR Task Force on Emerging Technologies in Public Opinion Research. *Public Opin. Q.* **2014**, *78*, 779–787.
10. Karsai, M.; Perra, N.; Vespignani, A. Time Varying Networks and the Weakness of Strong Ties. *Sci. Rep.* **2015**, *4*, 4001, doi:10.1038/srep04001.
11. Onnela, J.-P.; Saramäki, J.; Hyvönen, J.; Szabó, G.; Lazer, D.; Kaski, K.; Kertész, J.; Barabási, A.-L. Structure and Tie Strengths in Mobile Communication Networks. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* **2007**, *104*, 7332–7336, doi:10.1073/pnas.0610245104.
12. Palmer, J.R.B.; Espenshade, T.J.; Bartumeus, F.; Chung, C.Y.; Ozgencil, N.E.; Li, K. New Approaches to Human Mobility: Using Mobile Phones for Demographic Research. *Demography* **2013**, *50*, 1105–1128, doi:10.1007/s13524-012-0175-z.

13. Miritello, G.; Moro, E.; Lara, R.; Martínez-López, R.; Belchamber, J.; Roberts, S.G.B.; Dunbar, R.I.M. Time as a Limited Resource: Communication Strategy in Mobile Phone Networks. *Soc. Netw.* **2013**, *35*, 89–95, doi:10.1016/j.socnet.2013.01.003.
14. Kreuter, F.; Presser, S.; Tourangeau, R. Social Desirability Bias in CATI, IVR, and Web Surveys: The Effects of Mode and Question Sensitivity. *Public Opin. Q.* **2008**, *72*, 847–865, doi:10.1093/poq/nfn063.
15. Mulder, J.; Bruijne, M. de Willingness of Online Respondents to Participate in Alternative Modes of Data Collection. *Surv. Pract.* **2019**, *12*, 8356, doi:10.29115/SP-2019-0001.
16. Scherpenzeel, A. Data Collection in a Probability-Based Internet Panel: How the LISS Panel Was Built and How It Can Be Used. *BMS Bull. Sociol. Methodol./Bull. Méthodol. Sociol.* **2011**, *109*, 56–61.
17. Kołakowska, A.; Szwoch, W.; Szwoch, M. A Review of Emotion Recognition Methods Based on Data Acquired via Smartphone Sensors. *Sensors* **2020**, *20*, 6367, doi:10.3390/s20216367.
18. Kreuter, F.; Haas, G.-C.; Keusch, F.; Bähr, S.; Trappmann, M. Collecting Survey and Smartphone Sensor Data With an App: Opportunities and Challenges Around Privacy and Informed Consent. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2020**, *38*, 533–549, doi:10.1177/0894439318816389.
19. Struminskaya, B.; Lugtig, P.; Keusch, F.; Höhne, J.K. Augmenting Surveys With Data From Sensors and Apps: Opportunities and Challenges. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2020**, 089443932097995, doi:10.1177/0894439320979951.
20. Younis, E.M.G.; Kanjo, E.; Chamberlain, A. Designing and Evaluating Mobile Self-Reporting Techniques: Crowdsourcing for Citizen Science. *Pers. Ubiquitous Comput.***2019**, *23*, 329–338, doi:10.1007/s00779-019-01207-2.
21. Keusch, F.; Struminskaya, B.; Antoun, C.; Couper, M.P.; Kreuter, F. Willingness to Participate in Passive Mobile Data Collection. *Public Opin. Q.* **2019**, *83*, 210–235, doi:10.1093/poq/nfz007.
22. Revilla, M.; Toninelli, D.; Ochoa, C.; Loewe, G. Do Online Access Panels Need to Adapt Surveys for Mobile Devices? *Internet Res.* **2016**, *26*, 1209–1227, doi:10.1108/IntR-02-2015-0032.
23. Wenz, A.; Jäckle, A.; Couper, M.P. Willingness to Use Mobile Technologies for Data Collection in a Probability Household Panel. *Surv. Res. Methods* **2019**, *13*, 1–22, doi:10.18148/SRM/2019.V1I1.7298.
24. Dijck, J. van Datafication, Dataism and Dataveillance: Big Data between Scientific Paradigm and Ideology. *Surveill. Soc.* **2014**, *12*, 197–208, doi:10.24908/ss.v12i2.4776.
25. Bricka, S.; Zmud, J.; Wolf, J.; Freedman, J. Household Travel Surveys with GPS An Experiment. *Transp. Res. Rec. J. Transp. Res. Board* **2009**, *2105*, 51–56, doi:10.3141/2105-07.
26. Biler, S.; Šenk, P.; Winklerová, L. Willingness of Individuals to Participate in a Travel Behavior Survey Using GPS Devices [Stanislav Biler et Al.]. In Proceedings of the NTTS 2013, Brussels, Belgium, 5–7 March 2013; pp. 1015–1023.
27. Toepoel, V.; Lugtig, P. What Happens If You Offer a Mobile Option to Your Web Panel? Evidence From a Probability-Based Panel of Internet Users. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2014**, *32*, 544–560, doi:10.1177/0894439313510482.
28. Pinter, R. Willingness of Online Access Panel Members to Participate in Smartphone Application-Based Research. *Mob. Res. Methods* **2015**, 141–156, doi:10.5334/bar.i.
29. Revilla, M.; Ochoa, C.; Loewe, G. Using Passive Data from a Meter to Complement Survey Data in Order to Study Online Behavior. *Soc. Sci. Comput. Rev.* **2017**, *35*, 521–536, doi:10.1177/0894439316638457.
30. Scherpenzeel, A. Mixing Online Panel Data Collection with Innovative Methods. In *Methodische Probleme von Mixed-Mode-Ansätzen in der Umfrageforschung*; Eifler, S., Faulbaum, F., Eds.; Schriftenreihe der ASI—Arbeitsgemeinschaft Sozialwissenschaftlicher Institute; Springer Fachmedien: Wiesbaden, Germany, 2017; pp. 27–49, ISBN 978-3-658-15834-7.
31. Cabalquinto, E.; Hutchins, B. '"It Should Allow Me to Opt in or Opt out": Investigating Smartphone Use and the Contending Attitudes of Commuters towards Geolocation Data Collection. *Telemat. Inform.* **2020**, *51*, 101403.
32. Struminskaya, B.; Toepoel, V.; Lugtig, P.; Haan, M.; Luiten, A.; Schouten, B. Understanding Willingness to Share Smartphone-Sensor Data. *Public Opin. Q.* **2021**, *84*, 725–759, doi:10.1093/poq/nfaa044.
33. Haas, G.; Kreuter, F.; Keusch, F.; Trappmann, M.; Bähr, S. Effects of Incentives in Smartphone Data Collection. In *Big Data Meets Survey Science*; Hill, C.A., Biemer, P.P., Buskirk, T.D., Japec, L., Kirchner, A., Kolenikov, S., Lyberg, L.E., Eds.; Wiley: Hoboken, NJ, USA, 2020; pp. 387–414, ISBN 978-1-118-97635-7.
34. Hox, J.J.; Kreft, I.G.G.; Hermkens, P.L.J. The Analysis of Factorial Surveys. *Sociol. Methods Res.* **1991**, *19*, 493–510, doi:10.1177/0049124191019004003.
35. Jasso, G. Factorial Survey Methods for Studying Beliefs and Judgments. *Sociol. Methods Res.* **2006**, *34*, 334–423, doi:10.1177/0049124105283121.
36. Auspurg, K.; Hinz, T. Multifactorial Experiments in Surveys : Conjoint Analysis, Choice Experiments, and Factorial Surveys. In *Experimente in den Sozialwissenschaften*; Keuschnigg, M., Wolbring, T., Eds.; Soziale Welt Sonderband; Nomos: Baden-Baden, Germany, 2015; pp. 291–315, ISBN 978-3-8487-1916-7.
37. Wallander, L. 25 Years of Factorial Surveys in Sociology: A Review. *Soc. Sci. Res.* **2009**, *38*, 505–520, doi:10.1016/j.ssresearch.2009.03.004.

Bence Ságvári, Márton Karsai & Júlia Koltai

Intersections. EEJSP
7(3): 1–6.
DOI: 10.17356/ieejsp.v7i3.963
http://intersections.tk.mta.hu

Editorial

[sagvari.bence@tk.hu] (Computational Social Science—Research Center for Educational and Network Studies, Centre for Social Sciences, Budapest; Corvinus University of Budapest)
[karsaim@ceu.edu] (Department of Network and Data Science, Central European University, Vienna; Alfréd Rényi Institute of Mathematics, Budapest)
[koltai.julia@tk.hu] (Computational Social Science—Research Center for Educational and Network Studies, Centre for Social Sciences, Budapest; Faculty of Social Sciences, Eötvös Loránd University; Department of Network and Data Science, Central European University, Vienna)

The COVID-19 pandemic has profoundly altered many aspects of how societies function, with both fundamental short-term and very likely long-term effects. The massive disruptions to normal life, the introduction of social distancing measures, the dramatic reduction of in-person interactions, and the hibernation of economic life have been collective experiences of hundreds of millions of people all over the world. Both citizens and scientists found themselves involved in an unprecedented social experiment (Matthewman & Huppatz, 2020)nations have locked down, and individuals have socially isolated for the collective good. We find ourselves involved in an unprecedented social experiment. This living laboratory is ripe for sociological analysis. In this introductory article, we provide a broad sociology of Covid-19, paying attention to the production of pandemics and the creation of vulnerabilities. We acknowledge the dystopian elements of the pandemic: it will provide opportunities for 'disaster capitalists' to profit, it will enhance certain forms of surveillance, and it will impact some constituencies far more negatively than others (here we pay particular attention to the pandemic's gendered consequences.

After the initial closures, it quickly became clear that the epidemic would have profound social consequences. In several parts of life, people had to accommodate to rules previously unknown (Connell, 2020; French & Monahan, 2020; Zinn, 2021) and though some sociological ideas circulate in public discussions, disciplinary sociology has had little influence. Internal discussions have mostly been conventional, and familiar sociological theory and methodology seem inadequate to this situation. Taking the viewpoint of the virus helps to shift perspective on a historical moment where a deadly threat is enabled by megacities, mass air travel, callous and corrupt regimes, and the undermining of public services. In this conjuncture sociology, with other social sciences, is under threat. But we can contribute to responses that mobilize community resources to deal with a social/biological crisis, and prepare for the others that will certainly come.[1] New life situations began to emerge in which earlier norms and behaviours

1 Connell (2020).

were challenged, while the new ones had yet to crystallize and needed to stand the test of time in pandemic. Moreover, not all of these norms have yet been clarified: although decisions at the country or continental level determine people's behaviour, these arrangements are not supported by an overwhelming majority of people. Social divisions have quickly emerged between different groups in societies: those who support or oppose the wearing of a mask, those who support lockdowns with border closures and those who support less restrictions and protection of free travel, and recently between anti-vaxxers and pro-vaxxers (Harrison, 2020). The relationship and interactions between these groups depend heavily on the history and current values in different countries and societies, but the deepening and multifaceted nature of the divide is undeniable.

Inequalities increased at all levels: some countries appeared more exposed than others, simply because of their geographical proximity, or economic and social connections to the first epicentres of the virus, and depending on the state of the healthcare system (Evenhuis et al., 2021)alongside a rise in economic and spatial inequalities in many advanced economies. The Covid-19 pandemic looks set to further amplify these problems. This Editorial begins by discussing the scale of the productivity slowdown and of the widening inequalities that have emerged, particularly with regard to their spatial dimension: that is how the uneven and slow development of productivity and rise in inequalities have played out across and within regions and cities. It then briefly considers underlying factors that lie behind these trends, including financialisation / financial globalization, the diminishing role of organised labour, segmentation of the labour market favouring workers who play a key role in financialisation, together with the increasing polarisation within societies according to skill and, crucially, the impact of changing industrial composition particularly as it relates to the rise of the high-tech sectors. The Editorial then examines in what ways the slowdown of productivity and widening of economic and spatial inequalities, may be interrelated, and questions the notion of any efficiency-equity trade-off. Lastly, it considers whether the 'inclusive growth' agenda can potentially reconcile the two ambitions of improving productivity performance and lessening inequalities, reflecting on what inclusive growth could mean, and what it could imply in terms of policy. Thus far, it appears that an inclusive growth agenda has only gained some traction at the subnational level, which seems to reflect – at least in part – attempts by cities and regions to address gaps in policy left by national governments.[2] Later, unequal access to different vaccine supplies and various government regulations have further increased the inequalities between and within countries. The strategy of governments, their ability to rely on their institutions, people's overall level of trust and their willingness to comply with the new regulations have all proved to be factors, which largely determined the spread of the epidemic and its immediate health and economic impact (Clark, 2020; McFadden, 2020; Sibley, 2020). On the country level, decision-makers were heavily burdened to decrease the negative effects of the epidemic and balance between indirect economic and direct human losses. Ability to foresight and to model certain scenarios created desperate demand for information and fresh data from all levels of the state, and its citizens and businesses – that further widened the gap between governments functioning better and worse (Bol, 2021). The level of openness and transparency by governments in publishing honest information on public health status also affected the potential spread of misinformation (Larson, 2020; Romer, 2020).

Furthermore, inequalities are not unique to the international level. Vulnerable groups everywhere could find themselves in an increasingly worse situation than before (Fraser,

2 Evenhuis et al. (2021).

2020). Differences in health condition and in access to health care became more apparent than ever. Students from disadvantaged families did not have the appropriate technical background for distance learning, many people lost their jobs because they were strongly linked to industries that collapsed within weeks. Work conditions were not equal in all remaining sectors either: not everyone could convert to home office and avoid personal contacts: those working in the health sector and those who simply could not afford not to go to their workplace were more exposed to the virus. But even for the most privileged, life did not remain as it was. Many families struggled with the blurring boundaries of work and home life during the period of lockdown. Inequalities within the family increased, mostly at the expense of women (Carlson et al., 2020; Fodor et al., 2021; Shafer et al., 2020).

Solidarity, trust in other people and also in institutions has become one of the key issues. From the very outbreak of the pandemic the contagion of the virus depends heavily on the behaviour of other people; trust in colleagues, family members or friends is crucial (Elcheroth, 2020). The same dilemma exists at the national level: how much trust people have in governments, in various institutions, whether they are taking the right and effective measures for the welfare of the citizens (Seale, 2020). Events of the pandemic – especially in its early phase – have brought to the surface exceptional manifestations of human solidarity and civil courage. The collective hardship, the common threats and experiences have led to the mobilisation of communities. However, these solidarity reserves are being depleted as we are entering the consecutive waves of the pandemic all over the world.

The same applies to trust in science and the scientific community. As a consequence, science has globally found itself in a troubled situation: there was an unprecedented instant need for novel information and data, and also an insatiable hunger for guidance in understanding the current situation. Unfortunately, such real-time diagnosis usually contradicts the logic of how scientific knowledge is generated. Researchers all over the world experienced an unparalleled demand for their work and expertise. There was, however, an exceptional situation in which members of the public not only waited with bated breath for the new scientific results to be praised. Expertise, too, was 'under attack', making scientists vulnerable to being discredited, declared responsible, and exposed to anger and frustration about the lockdowns. That manifested in the process of experiential challenge (see Brubaker's article in this issue) which refers to the gap between what people know from common sense and personal experience, and what people know about from expert models and projections.

From a purely scientific perspective, and despite the inevitable challenges, the current epidemic is also providing an opportunity for the social sciences to focus on innovations in their methodologies (e.g. to overcome the physical barriers created by lockdowns, or to simply speed up the data collection phase due to the pressure on providing quick results), to search for suitable theoretical frames in understanding the current changes, or even to elaborate new theories.

In a matter of just a few months, describing and interpreting social processes related to COVID-19 have become one of the most frequent issues in social science journals. According to our own calculations and based on data from the Scopus abstract and citation database, already in 2020, about 4 per cent of all journal articles published in the domain of social sciences referred to the pandemic in their abstracts or keywords. That figure has almost doubled to 7 per cent in the first ten months of 2021, and it is reasonable to assume that we may witness further increase in numbers, as many research are just in midst of their data collection phase or before submission. History of science has probably never seen such a rapid focus on a single cause that had an impact on literally every aspect of life.

If we take a quick look at the topics (keywords) of the published pandemic-related articles, apart from their evident diversity, they also seem to be clustered around just a few major areas of research. In general, they include most topics we briefly covered in this editorial and in the papers published in this special issue: characteristics of (online) education and its consequences, challenges to public health systems, proliferation of mental health problems, issues related to phenomena such as resilience, trust and leadership. There were numerous attempts to provide an overview of fundamental trends (and challenges for social sciences) triggered by the pandemic (Alexander & Smith, 2020; Connell, 2020; Langley, 2021; Miguel Ferreira & Serpa, 2020; Muldoon et al., 2021)narrative, and cultural performance. [3]Though the COVID-19 epidemic is a social disaster as much as a medical one, and though some sociological ideas circulate in public discussions, disciplinary sociology has had little influence. Internal discussions have mostly been conventional, and familiar sociological theory and methodology seem inadequate to this situation. Taking the viewpoint of the virus helps to shift perspective on a historical moment where a deadly threat is enabled by megacities, mass air travel, callous and corrupt regimes, and the undermining of public services. In this conjuncture sociology, with other social sciences, is under threat. But we can contribute to responses that mobilize community resources to deal with a social/biological crisis, and prepare for the others that will certainly come.[4] However, it is clear that we are still in the middle of an unfolding story, and the time is not yet ripe for major summaries.

The idea of this special issue first emerged in the early months of the epidemic, in the summer of 2020. Our aim was to seek out for research, from the widest range of social sciences, that examined the acute social, economic and political consequences of the coronavirus epidemic. To our honest surprise, we received a large number of responses to our call in a very short time. It became clear from the very first moment of the epidemic that social scientists from diverse fields began to intensively apply existing theories, collect and analyse data on the profound impacts of the epidemic. Therefore, this special issue includes several theoretical and empirical papers that are organized into four distinct blocks, each representing a different angle in studying the effects of the pandemic.

The first section is on politics, and in particular on the response of populist politics to the epidemic. It is built around Rogers Brubaker's re-published paper and explores the *Paradoxes of populism during the pandemic.*[5] The second section of the Thematic Issue is devoted to system-level reflections on the pandemic. The third block – with the largest number of articles – includes case studies that provide insights to the micro-level changes and challenges that became manifest in several aspects of our lives. These micro-trends unfold the manifold problems and challenges the pandemic caused in society, and thus offer insights to people's everyday life and struggles in this extreme period.

References

Alexander, J. C. & Smith, P. (2020) COVID-19 and symbolic action: Global pandemic as code, narrative, and cultural performance. *American Journal of Cultural Sociology*, *8*(3), 263–269. https://doi.org/10.1057/s41290-020-00123-w

3 Alexander & Smith (2020).
4 Connell (2020).
5 Brubaker (2021).

Bol, D. (2021) The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research, 60*(2), 497–505. https://doi.org/10.1111/1475-6765.12401

Brubaker, R. (2021). Paradoxes of populism during the pandemic. *Thesis Eleven, 164*(1), 73–87. https://doi.org/10.1177/0725513620970804

Carlson, D. L., Petts, R. & Pepin, J. R. (2020) *Changes in Parents' Domestic Labor During the COVID-19 Pandemic* [Preprint]. SocArXiv. https://doi.org/10.31235/osf.io/jy8fn

Clark, C. (2020) Predictors of COVID-19 voluntary compliance behaviors: An international investigation. In *Global Transitions, 2,* 76–82. https://doi.org/10.1016/j.glt.2020.06.003

Connell, R. (2020) COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology, 56*(4), 745–751. https://doi.org/10.1177/1440783320943262

Elcheroth, G. (2020) Collective resilience in times of crisis: Lessons from the literature for socially effective responses to the pandemic. *British Journal of Social Psychology, 59*(3), 703–713. https://doi.org/10.1111/bjso.12403

Evenhuis, E., Lee, N., Martin, R. & Tyler, P. (2021) Rethinking the political economy of place: Challenges of productivity and inclusion. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 14*(1), 3–24. https://doi.org/10.1093/cjres/rsaa043

Fodor, É., Gregor, A., Koltai, J. & Kováts, E. (2021) The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies, 23*(sup1), S95–S110. https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1817522

Fraser, S. (2020) Ageism and COVID-19: What does our society's response say about us? *Age and Ageing, 49*(5), 692–695. https://doi.org/10.1093/ageing/afaa097

French, M. & Monahan, T. (2020) Dis-ease Surveillance: How Might Surveillance Studies Address COVID-19? *Surveillance & Society, 18*(1), 1–11. https://doi.org/10.24908/ss.v18i1.13985

Harrison, E. A. (2020) Vaccine confidence in the time of COVID-19. *European Journal of Epidemiology, 35*(4), 325–330. https://doi.org/10.1007/s10654-020-00634-3

Langley, P. (2021) Economy and society in COVID times. *Economy and Society, 50*(2), 149–157. https://doi.org/10.1080/03085147.2021.1900653

Larson, H. J. (2020) Blocking information on COVID-19 can fuel the spread of misinformation. *Nature, 580*(7803), 306–306. https://doi.org/10.1038/d41586-020-00920-w

Matthewman, S. & Huppatz, K. (2020) A sociology of Covid-19. *Journal of Sociology, 56*(4), 675–683. https://doi.org/10.1177/1440783320939416

McFadden, S. A. M. (2020) Perceptions of the adult US population regarding the novel coronavirus outbreak. *PLoS ONE, 15*(4). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231808

Miguel Ferreira, C. & Serpa, S. (2020) COVID-19 and Social Sciences. *Societies, 10*(4), 100. https://doi.org/10.3390/soc10040100

Muldoon, O. T., Liu, J. H. & McHugh, C. (2021) The Political Psychology of COVID-19. *Political Psychology, 42*(5), 715–728. https://doi.org/10.1111/pops.12775

Romer, D. (2020) Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science and Medicine, 263*. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113356

Seale, H. (2020) COVID-19 is rapidly changing: Examining public perceptions and behaviors in response to this evolving pandemic. *PLoS ONE, 15*(6). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235112

Shafer, K., Milkie, M. & Scheibling, C. (2020) *The Division of Labour Before & During the COVID-19 Pandemic in Canada* [Preprint]. SocArXiv. https://doi.org/10.31235/osf.io/24j87

Sibley, C. G. (2020) Effects of the COVID-19 pandemic and nationwide lockdown on trust, attitudes toward government, and well-being. *American Psychologist, 75*(5) 618–630). https://doi.org/10.1037/amp0000662

Zinn, J. O. (2021) Introduction: Towards a sociology of pandemics. *Current Sociology*, *69*(4), 435–452. https://doi.org/10.1177/00113921211020771

The impact of digitalisation on society and industrial relations in Hungary: a comparison of corporate, employee and trade union perspectives

Katalin Tardos[1] & Bence Ságvári[2]

SUMARIO: 1. INTRODUCTION. 2. DIGITALISATION OF HUNGARY'S ECONOMY AND SOCIETY. *2.1. The state of the digital economy in Hungary. 2.2. Hungary's digital readiness. 2.3. ICT policy initiatives related to digitalisation. 2.4. The role of education and training in the digital conversion. 2.5. Attitudes to technology. 2.6. The role of social dialogue in preparation for digitalisation. 2.7. The impact of the Corona virus on digitalisation.* 3. METHODS AND THE SAMPLE. *3.1. Primary data collection. 3.2. Secondary data collection.* 4. COMPANY CASE STUDY. *4.1. The organisation, activities and structure of the company. 4.2. Management's perspective on digitalisation.* 5. MANAGERIAL PERSPECTIVE ON DIGITLISATION. *5.1. The level of digitalisation and its importance for the company. 5.2. Managers' evaluation of computer (ICT) and digital skills within the company. 5.3. The areas of digitalisation within the company. 5.4. Stages in the digitalisation process. 5.5. Enabling factors in the digitalisation process. 5.6. Factors impeding the digitalisation progress. 5.7. The effects and changes that can be linked to digitalisation. 5.8. Inequality and digitalisation. 5.9. Industrial relations and digitalisation.* 6. EMPLOYEES' PERSPECTIVE ON DIGITALISATION. *6.1. The level of digitalisation and perceived personal stability at the company. 6.2. Evaluation of labour relations within the company. 6.3. Computer (ICT) and digital skills at the company.* 7. CHANGES LINKED TO DIGITALISATION. 8. WOMEN AND DIGITALISATION. 9. TRADE UNION PERSPECTIVES ON

1. Katalin Tardos is a professor at IBS International Business School and a senior research fellow at the Institute for Sociology, Centre for Social Sciences.

2. Bence Ságvári is a researcher for IBS International Business School and a senior research fellow at the Institute for Sociology, Centre for Social Sciences.

DIGITALISATION. 10. TRADE UNION LEADERS' OPINIONS ON DIGITALISATION. *10.1. Corporate level trade union leaders' opinions on digitalisation. 10.2. Opinions on digitalisation at sector level: the perspective of the Vasas Metalworkers' Federation. 10.3. National-level trade union leaders on digitalisation.* 11. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS. *11.1. Recommendations.* 12. REFERENCES.

1. INTRODUCTION

It is now a cliché that digitalisation and automation will fundamentally transform the labour market and the world of work. In recent years numerous analyses have been published in Hungary too that have sought to present the processes of the near future based on empirical facts or merely through utopic or even dystopic predictions (Makó et al. 2018, McKinsey 2018, Nagy and Molnár 2018, Szalavetz and Somosi 2019).

In general, through improving productivity, digitalisation and automation (supplemented by artificial intelligence) can contribute to economic growth, substitute a significant part of monotonous work, accelerate processes and counterbalance the negative demographic effects of ageing populations in developed countries, to mention but a few important effects. However, clearly, the negative effects of the process cannot be neglected, which make a great many partial activities and jobs superfluous, thereby continuing to increase the level of inequalities in society.

In this study the digital transformation in Hungary is examined from several perspectives. In addition to an overview of the most important macro-level trends and country-specific characteristics the problem is approached from three sides, presenting the perspectives of companies, employees and trade unions to an equal degree. The study published here presents the findings of a European research project carried out in Hungary[3]. The aim of the research is to map out what kind of effects on society come along with the process of digitalisation[4] and to evaluate to what extent the system of labour relations and a collective agreement of interests can provide effective answers to the new challenges in various

3. The impact of digitization of the economy on the skills and professional qualifications, and their impact on working conditions and labour relations. Employment, Social Affairs and Inclusion DG. Employment and Social Governance, Social dialogue. Call VP 2018/004 Employment, Social Affairs & Inclusion. Project ID number: VP/2018/004/0006.
4. Digitalisation is used in this study as a collective term referring not only to digitisation but also automation, robotisation and the use of AI.

European countries, particularly in respect to declining employment, changes in the working environment, the development of digital skills, and gender equality. Several kinds of empirical data collecting methods were applied to provide answers to the research questions.

Our study begins with a brief overview of where digitalisation stands in Hungary in respect to the economy and society. After this, the methods of our research are discussed in more detail, followed by an overview of the results of the corporate case study, in which the views of management and employees are examined separately. The final, large unit of the study summarises the opinions of trade union leaders.

2. DIGITALISATION OF HUNGARY'S ECONOMY AND SOCIETY

2.1. THE STATE OF THE DIGITAL ECONOMY IN HUNGARY

Following the change in the political system Hungary's economic competitiveness primarily rested upon its cheap yet skilled workforce, as well as on its close proximity to European markets. This strategy was relatively successful right until the mid-2000s. However, apart from some exceptions (primarily in the areas of vehicle production dominated by multinational companies and the high-tech service industry), the overwhelming majority of Hungarian companies were not capable of moving towards high-added-value activities ensuring opportunities springing from digital, knowledge-based economic development. A consequence of this was the evolution of a dual economic structure in which large foreign companies producing goods for export and embedded in the international value chains as well as the segment of domestically-owned SMEs with low productivity largely producing for the internal markets existed (and still exist) side by side. Since 2010 a group of businesses has been emerging in ever greater numbers between these two spheres that are government-supported and chiefly specialise in state projects funded by the European Union, and thus able to demonstrate significant growth (Rogers 2020). By international standards of performance in innovation and digitalisation these companies are, with a few exceptions, weak, yet, thanks to their capital strength, they are able to apply solutions that the smaller Hungarian companies producing for the domestic market are not capable of. It is also significant that one of the important factors affecting how the Hungarian economy functions is that the ties between these three segments are very weak and with the exception of some small corporate clusters the level of cooperation is minimal (Szanyi 2019).

Using traditional statistical nomenclatures, the sectors directly linked to information and communications technologies (ICT) can be relatively

well defined within the economy. However, digitalisation is becoming increasingly important in numerous other economic sectors, but in their case the exact statistical indicators are not yet available that would allow the weight of the digital economy within the economy as a whole to be accurately defined. The application of robotisation, automisation, big data and artificial intelligence have appeared in certain parts of the more complex manufacturing and service industries, which are thus difficult to directly measure. Traditional statistical approaches, therefore, very probably underestimate the digital economy's weight in the national economy.

According to the calculations of research (IVSZ-Microsoft 2009) carried out on the weight of digital economy in the Hungarian national economy, the gross value added (GVA) indirectly and directly generated by the ICT sector increased by over 20% between 2014 and 2018; taking into account the multiplicative effects, this represents close to 20% of the added value for the whole Hungarian economy. According to experts' estimates, the digital economy accounted for at least a quarter of Hungary's GDP in 2018, which is not only related to the ICT sector but also to the in-house digital developments of the car manufacturers, processing plants, financial service providers, online trade businesses, IT consultants and shared service centres (SSCs) operating in Hungary. Estimates show that the ICT sector employs 17% of employees, while this proportion may exceed 20% in the whole digital economy. By international comparison these figures demonstrate that the Hungarian ICT sector's share of the GVA is close to the EU average, while the proportion of employees in the ICT sector in Hungary is one of the highest. This fact in itself indicates a structural problem: although the ICT sector plays an important role in the added value creation of the Hungarian economy, it represents a lower level of added value by international comparison because of the large number of employees. This is also substantiated by the fact that research and development (R+D) activities in the ICT economy are below both the average of neighbouring countries and the EU average. Irrespective of this, the digital economy in Hungary has gained ground in numerous areas in recent years (for example, through the digitalisation of internal processes in public administration), which are very difficult to measure in a statistical sense, though, as a result of their multiplicative effect, may generate further economic and digital development in the years to come.

In the case of Hungary it is also important to point out that vehicle manufacturing, the service industry built on ICT (e.g. SSCs, shared service centers), logistics, agriculture and retail are also major sectors in the economy besides the ICT sector. These are all sectors in which the role

of digitalisation could be especially important in the years to come. At the same time, this represents a competitive risk since Hungary can only remain an important global economic player in these sectors if it can keep up with international trends of digitalisation.

Based on the research of Makó et al (2018:64), after the 2008 financial and economic crisis there was a significant increase in the number of jobs exposed to digitalization. Data from the European Working Conditions Survey shows that the share of creative workforce shrunk notably between 2005 and 2015 (44 vs 37 per cent) in Hungary, while there was a similar rise among those performing low skilled, repetitive work (27 vs 33 per cent).

2.2. HUNGARY'S DIGITAL READINESS

The growth in the Hungarian digital economy demonstrated in its macro-statistics is coupled with numerous structural problems, and, Hungary is not among the leading digital societies and economies by either European or global comparison.

The Digital Economy and Society Index (DESI), a complex system of indicators developed by the European Union, is used to compare the digital development of member states across several dimensions[5]. It contains a total of five dimensions, which are divided into additional sub-dimensions. Of course the dimensions cannot be separated from one another but provide us with the opportunity to define a country's digital development in detail. The first dimension examines a given country's digital infrastructure in general terms, the second measures people's digital competences in various areas, while the third, fourth and fifth dimensions define the extent of digitalisation in the three most important elements of society (private individuals, companies and public administration). Like all composite indexes, the DESI also has an aggregated value, which contains the weighted scores of each dimension.

Based on the DESI score of 2020, Hungary can be found in the last third (although at the top of it) of the European Union member states. Although its index value has been growing continually in recent years, it has nevertheless broadly remained in line with the EU average, thus by 2020 Hungary was able to advance one place from being ranked 22nd in 2018 among the 28 member states.

5. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/digital-economy-and-society-index-desi.

Figure 1
DESI index basic values for Hungary and the EU average according to analysis dimensions, and chronological change in the DESI index between 2015 and 2020

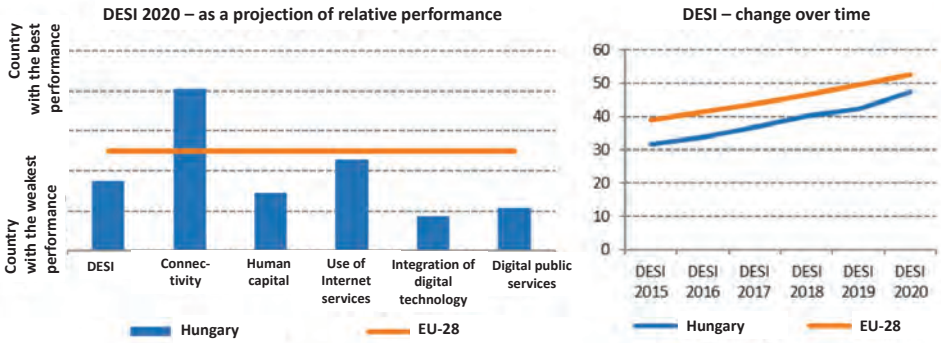

Source: The Digital Economy and Society Index (DESI), 2020 Hungary

Partial figures show that by European comparison Hungary is performing well in the areas of infrastructure and broadband access, but it lags behind in the area of digital public services and in the integration of digital technology in companies. 80% of Hungarian households had a cable broadband internet in 2020 and every second household joins the web at a speed of at least 100 Mbps; moreover, 4G is available in 97% of households. These values all exceed the EU average.

It appears from these data that Hungary's physical infrastructure is satisfactory but it remains the case that only a small proportion of businesses are exploiting digital technologies such as cloud-based solutions, big data and online sales.

The picture is not so positive in regard to the human side of digitalisation. The proportion of those with basic digital and software skills and those with a higher level of digital skills in Hungary fall below the EU's average values. The proportion of ICT experts in the entire workforce is 3.7%, which is not far behind the EU average of 3.9%. However, these occupations are almost all male dominated, since in Hungary (and the Czech Republic) nine of out ten ITC professionals are men, which constitutes the highest proportion in the EU. It is important to note that the time series data in the case of these indicators essentially show stagnation, which demonstrates that there has been no advancement in society in the area of digital skills development in recent years.

Table 1
DESI index for Hungary and its values related to the EU average in the Human Capital dimension

	Hungría	UE
	DESI value	
At least basic digital skills (as a percentage of private individuals)	49% +	58% +
Above basic digital skills (as a percentage of private individuals)	25% +	33% +
At least basic software skills (as a percentage of private individuals)	51% +	61% +
ICT specialists (as a percentage of all employees	3,7% ++	3,9 ++
Female ICT specialists (as a percentage of female employees)	0,7% ++	1,4 ++
ICT graduates (as a percentage of graduates)	4,3% +++	3,6% +++
Year of reference: + 2019, ++ 2018, +++ 2017		

Source: The Digital Economy and Society Index (DESI), 2020 Hungary

2.3. ICT POLICY INITIATIVES RELATED TO DIGITALISATION

The fact that in the last two decades Hungary has not been capable of 'breaking out' of the countries categorised as being of average development in respect to digitalisation, i.e. capable of 'overtaking on the fast lane' relative to its own economic-societal development, digitalisation/ICT has become the starting point of numerous government policy strategies in recent years.

Hungary passed its National Information and Communications Strategy for 2014-2020 in 2014, the Digital Success Programme (DJP) in 2015 and the extended version of this, the DJP 2.0., in 2017. From 2017 numerous concrete partial strategies were developed and approved, in which specific ideas were set out in the areas of digital education, digital start-ups, digital export development, the introduction of 5G, AI, the digitalisation of agriculture, fin-tech solutions and e-health care. Compared to the earlier period, these digitalisation strategies and programmes emerged within a more coherent system and in response to the challenges of numerous sub-areas. Several governmental programmes with the common objective of increasing the level of digitalisation in the economy and society have been realised in recent years, or are being planned and implemented.

A special programme has been launched from European Union funds to decrease the digital divide in the population of working age (GINOP

6.1.2), develop key competences in the labour force (GINOP 6.1.4) as well as to establish communal internet access points and related mentoring networks (GINOP 3.3.1.) and to foster the expansion of online government, public administration and e-healthcare services (GINOP 3.3.2). The Programme for Modern Enterprises (GINOP 3.2.2.) has expressly supported the digitalisation of companies by enabling the introduction of corporate governance systems and cloud-based online business services for companies in less developed regions of Hungary.

The "Hungary Artificial Intelligence Strategy" was launched in May 2020. In regard to the development of human infrastructure, the document states, "we will enable the societies of the present and the future to utilise opportunities and, if necessary, set themselves on their own course of development". (Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiája [Hungary Artificial Intelligence Strategy], p. 30). Within this framework the objective is raising society-level awareness of knowledge related to AI technology by implementing the following:

- developing training programmes in the areas of public education, vocational training and higher education,
- implementing specialised training programmes for teachers and instructors,
- consolidating the expert and researcher base.

These state initiatives show that although the government identified which primary disincentives have held back the digitalisation of the economy and society, they in themselves are not sufficient for Hungary to improve its position, which has been defined on the map of Europe in the past two to three decades by its broad social and economic environment and its opportunities.

2.4. THE ROLE OF EDUCATION AND TRAINING IN THE DIGITAL CONVERSION

As could be observed earlier in the DESI indicators relating to Hungary, Hungarian society is significantly lagging behind overall in the sphere of digital competences and skills, which thus affects the entire chain of the educational system.

After 2010 numerous changes took place in the Hungarian education system, which were directly/indirectly attempts to respond to the challenges of digitalisation. In primary and secondary education the development of digital competence has appeared with increasing

emphasis in the National Curriculum, which was revised several times. Fortunately, the days when knowledge linked to digital technology only appeared in education vertically, in the form of separate IT trainings, are over. Indeed, in contrast to the earlier, limited term of 'computer science', the name of the subjects has changed to digital culture, while several subjects were designed to develop digital competence and the ability to navigate through digital content. The COVID-19 pandemic of 2000 has also forced the implantation of numerous measures in the Hungarian education system, which have a good chance of accelerating the development of digital competences.

In higher education both the structure of training and the funding of the institutional system have undergone significant change in recent years. The Hungarian government's ideas relating to higher education are chiefly summarised in the Széll Kálmán Plan, passed in 2011, and in the medium-term policy strategy of 2016 titled "Shifting the Gear in Higher Education"[6].

The Széll Kálmán Plan, the chief strategy objective of which was only indirectly modernisation and digitalisation (as it directly focussed on reducing debt), was expressed thus: *"We are maintaining institutions at significant public cost which do not serve the interests of the economy, nor do they create value, but instead largely contribute to the growth of state debt. There are many expensive university and college courses that do not help young people to engage in the world of work. The structure of training is bad due to the lack of appropriate governmental decisions, while sciences and technical knowledge play a disproportionately low role in higher education programmes"*[7].

The strategy titled "Shifting the Gear in Higher Education", published a few years later, concluded that the Hungarian governments in power during the two and a half decades since the change in the political system have paid off higher education's debt to society and families. In other words, access to higher education has expanded, while the groups excluded from higher education during the decades of socialism have obtained the qualifications they desired, freedom in teaching has been realised, a uniform structure of Hungarian institutes of higher education and training has developed, and the unity of education and research has been restored. At the same time, this same material has also identified

6. https://2015-2019.kormany.hu/download/c/9c/e0000/Fokozatvaltas_Felsooktatasban_HONLAPRA.PDF#!DocumentBrowse (downloaded: 28 October 2020).
7. Széll Kálmán terv. Összefogás az adósság ellen [Széll Kálmán Plan. Acting Together to Reduce Public Debt]: 22.

serious problems recognising that *"[…] badly organised and uneconomically built educational structures, sometimes worthless degrees, wasteful institutional systems, falling educational, research and study performance as well as systems granting a wide range of licenses but with low requirements are present in both the management of institutions (senate and rectors selected in a local government style) and the student body"*.

The goal set by the above strategy was to provide training programmes that would increasingly meet the requirements of the labour market and be beneficial for both society and the national economy. To facilitate this, *"we will eliminate training programmes that fail to promote employment and stop state scholarships for these; we will establish new forms of vocational training that foster the interoperability between higher education and vocational training. In order to provide a smooth transition between the world of education and the labour market, project-based educational forms geared to individual work skills will be given preference, while the skills expected in the labour markets will be imported into subjects, dual higher educational skills will be promoted, higher educational professional will be restructured and higher educational and industrial centres of cooperation will be established. In accordance with Hungary's functional spatial structure, the network of institutions will be modernised and opportunities will be created in disadvantaged regions for communal type institutional collaboration"*.

The objective of the modernisation was partly to preserve the functionality of higher education, since the most important trend in the period between 2012 and 2019 was a significant drop in the number of students caused primarily by demographic changes. There were 300 thousand students in Hungarian institutes of higher education in 2012, while this proportion in 2019 was a mere 83% of this; i.e. over 50 thousand students 'disappeared' from the system. Partially as a consequence of this trend and to 'meet' the labour market requirements, a divide appeared between state-funded and fee-paying training programmes. Numerous training courses deemed by the labour market to be 'not in demand' (e.g. in the social sciences and in art training) appeared among the fee-paying programmes alongside those that promised high returns (e.g. economic sciences). This process of change is substantiated by the numbers. Compared to the academic year 2013/14, the number of the following training courses increased in 2019/20: IT, law, economic sciences, art, medical and health sciences, (and to a lesser extent social sciences).

However, the change in the number of state-funded places more obviously impacted the situation of students studying in higher education for free. It can be observed in the lower part (B) of the figure below that the number of state-funded students significantly exceeded the figures

of 2013 in the case of training programmes in medical and healthcare science (355%), IT (221%), teacher training (138%), law (130%), and technical science (120%). At the same time, there are numerous areas of training where the number of students admitted to state-funded courses fell dramatically. These include art mediation (53%), economic sciences (59% of the value of 2013), social sciences (61%), and agricultural training (63%). What is important from the perspective of our research is that the proportion of students participating in IT training increased by a significant degree within the educational system.

Figure 2

Change in the number of students enrolled in higher education in total (A) and the number of students enrolled in state-funded programmes (B) according to areas of training (2013=100%)

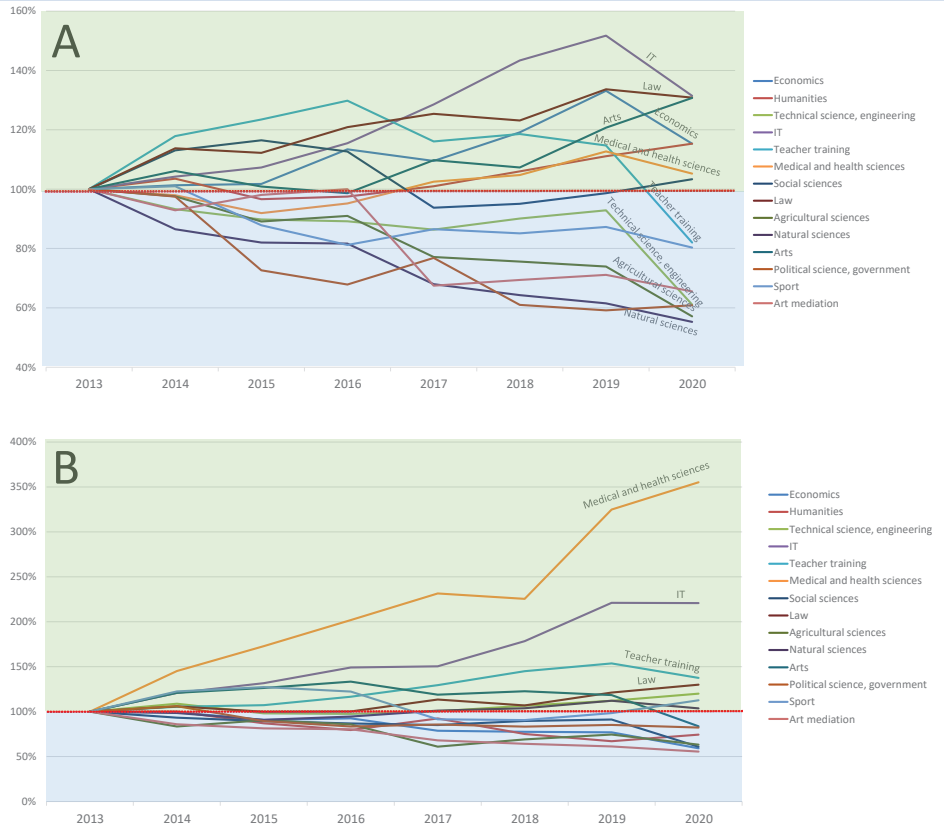

Source of data: felvi.hu

2.5. ATTITUDES TO TECHNOLOGY

In March 2017 the Eurobarometer examined the knowledge and attitudes of the population in 32 countries relating to digital technologies and within that to automation, robots and artificial intelligence. Some of the questions produced by this database cover four dimensions of attitudes related to the most advanced digital technologies. These are (1) the general perception of the socio-economic effects of technology on everyday life, (2) utopistic thinking related to technology, (3) the level of personal frustration related to the effect of technology exerted upon the labour market, and (4) the level of confidence in the use of digital technology. Using a multi-variable analysis (k-means cluster analysis), the following four typical opinion groups could be established:

Disillusioned: the members of this group have low levels of digital training; they are fundamentally negative towards digital technologies but they do not experience especially greater frustration stemming from their lack of knowledge and life situation; they also believe that their own lives and jobs are not threatened by digitalisation.

Utopists: the members of this group have a tendency to accept forecasts on utopistic technologies, i.e. that robots and artificial intelligence will have a very positive effect on mankind; despite this, their digital skills are average but they are typically not frustrated.

Optimistic-realists: they have a high level of self-confidence in the sphere of digital technologies and on the whole they assess the role of technology positively; they do not perceive it as a threat but they do not believe in 'excessively rosy' utopias either.

Pessimistic-realists: this group differs from the other groups in that despite having a generally positive perception and a seemingly confident level of digital knowledge, they are nevertheless markedly frustrated in relation to their own situation.

Figure 3
The four dimension of digital technology attitudes

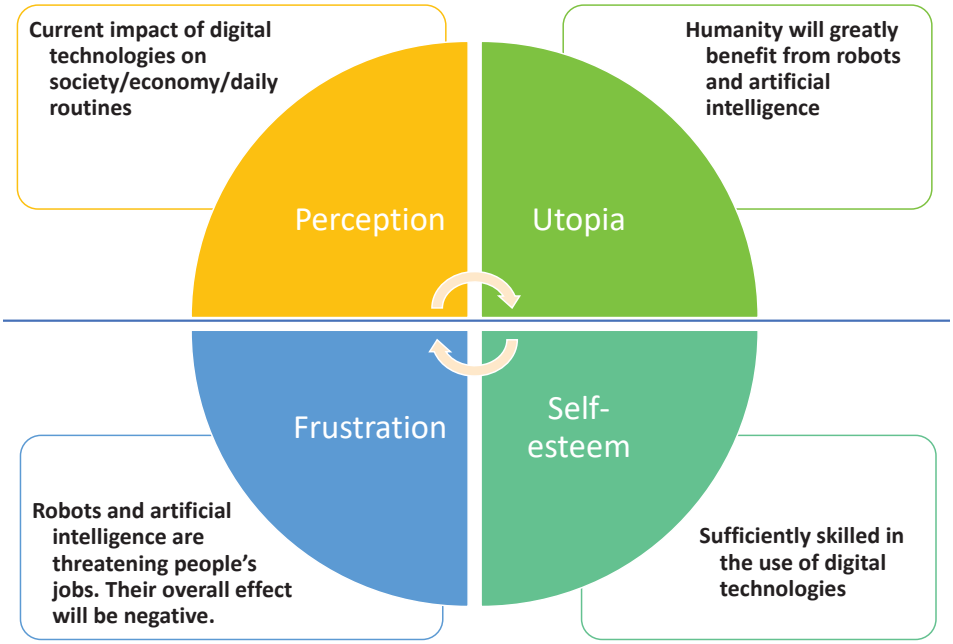

Fuente: EUROBARÓMETRO 87.1, Marzo 2017t

Looking at the average of 32 countries, the most populous group is formed by the *pessimistic-realists* with a proportion of 35%. They are followed by the *utopists*, who account for 26%. The proportions of the two smaller groups is 21% (*optimistic-realists*) and 19% (*disillusioned*). (Due to inadequate data, 11% of the entire sample was not possible to classify into any group.)

The figure below shows the distribution of the four segments according to country. It can be seen from this that in comparison with the other countries Hungary had the lowest proportion of the *two realist groups*. A common characteristic of these two groups is that their members assess their digital knowledge as good and are confident in using it. In parallel with this, however, the proportion of *utopists* and *disillusioned* people was higher than the average. A peculiarity of these two groups is that their general attitudes towards technology is mostly negative and they have only average or under-average competences.

Figure 4
Share of technology attitude clusters by country

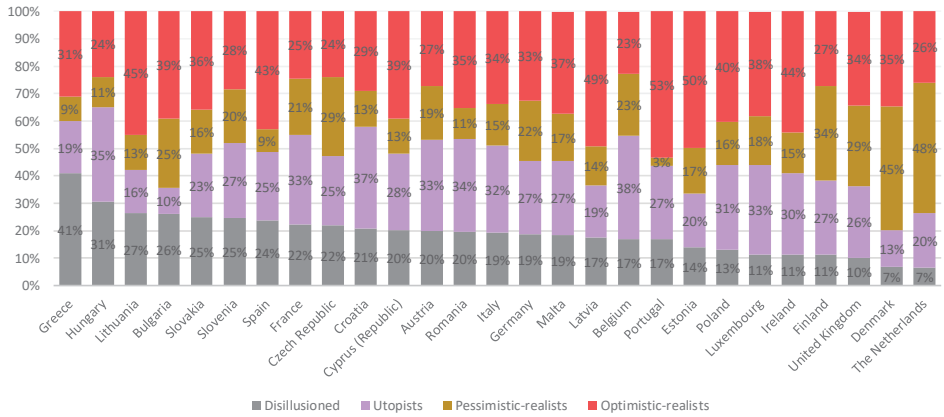

There are some marked differences in the socio-demographic composition of each segment. In respect to the European average as well as to Hungary, women are over-represented among the *disillusioned*, while they are underrepresented among the *optimistic-realists*. In respect to age, the *disillusioned* group is the only one whose members are much older than the average of the other groups. This is also the group with a lower level of education.

2.6. THE ROLE OF SOCIAL DIALOGUE IN PREPARATION FOR DIGITALISATION

Social partners and, within this, trade unions should play an important role in the preparation of society as a whole for the process of digitalisation. In recent years in Hungary this dialogue has taken place in a lopsided way and it has been largely established that the role of trade unions in this process has been marginal (Albert 2019, Árendás & Hungler 2019). This can partly be attributed to the importance of trade unions after 1990 in Hungary decreasing to a major degree. Both the reason for and consequence of this is that the prestige of trade unions greatly deteriorated after the change in the political system, the number of members fell significantly and the structural background became fragmented. In previous decades it was no exaggeration to refer to Hungary as "a country of one thousand trade unions" (Rainer 2013:4), however the officially registered trade unions, which number over one thousand, are scarcely able to reach

a tenth of the workforce. Some of these trade unions are members of one of the six trade union confederations and their structure, which is fundamentally fragmented and burdened with latent conflicts, and has on the whole not changed as a result of the processes of integration and disintegration that have taken place in tandem in recent years (Németh and Rainer 2018).

It is difficult to form a clear picture of the number of employees who are members of a trade union since there is a relatively great divergence between data collected using different methods. However, what is certain is that the membership of trade unions has continuously decreased: initially drastically in the first years of the market economy's transition and collapse of the socialist system of big corporations, and then at a slower pace from the second half of the 1990s. According to the last survey of the Hungarian Central Statistical Office (KSH), carried out in 2015, 329 thousand people claimed that they were a member of a trade union. On the whole, the membership based on the self-assessment of trade unions is somewhat higher than this, coming to 400 thousand[8]. At a country level the proportion of employees who are members is around or under 10%, which by European comparison is extremely low, and it is also worthy of note that one of the largest-scale decreases among European countries took place in Hungary (almost 40%), in the first two decades of the 2000s (Vandaele 2019:10).

Based on the data in the table below, it can be seen that, similarly to international trends, there is no significant difference between genders in regard to trade union membership. Differences are markedly determined according to age since the proportion of membership in the 25-35 age group (6%) is scarcely half of that pertaining to those over 50 (12%). Similar values far below average are typical of those with secondary or lower level education.

8. http://www.worker-participation.eu/National-Industrial-Relations/Countries/Hungary/Trade-Unions.

Table 2
The proportion of members of a trade union according to gender, age, and school qualifications (2015,%)

	Group	Trade union membership
Gender	Hombres	8.8%
	Mujeres	9.3%
Age	15–19	1.2%
	20–24	2.4%
	25–29	6.2%
	30–34	6.5%
	35–39	8.1%
	40–44	10.9%
	45–49	11.3%
	50–54	11.3%
	55–59	12.1%
	60–64	12.5%
School qualifications	At least 8 years primary school	3.2%
	Vocational school, vocational training	6.2%
	Secondary school	7.5%
	Vocational college	11.7%
	College, university, PhD, DLA	13.2%
	Total	**9.0%**

Source of data: KSH (https://www.ksh.hu/stadat_evkozi_9_1)

Examining trade union membership according to economic sectors, the highest proportion can be seen in some of the traditionally well-organised ones (energy, transport, storage and mining) and among state employees (education, healthcare, administration). This is of course no coincidence since it is in these sectors where most of the big employers can be found. Under-average values characterise such sectors playing an important role from the perspective of digitalisation as the processing industry, commerce, information and communication and the financial sector. The role of trade unions is also far below average in the SME sector (where the vast majority of the service industry is concentrated) and in companies that are fully privately owned since trade unions would not be able to carry out their activities effectively in these businesses (e.g. because of being bound to a collective contract). Additional difficulties for

trade unions include atypical forms of employment (part-time jobs, home office, outsourced workforce), which are becoming ever more prevalent in Hungary, although not spreading at such a high rate as in some western European countries; trade unions cannot really reach, nor adapt to such target groups (Tardos & Piroska).

At the same time, it is important to note that there are far more employees working according to a collective contract than the total number of trade union members; thus, it can be said that there are several hundred thousand employees working in Hungary who in effect are 'stowaways' in that they are not union members but can benefit from the advantages afforded to them by collective contracts[9].

After 2011 Hungary's former tripartite forum representing employers, employees and the government (the National Interest Conciliation Council, OÉT) was replaced by the National Economic and Social Council (NGTT) with a broader composition and scope of tasks, which the Hungarian government appointed as a macro-sized forum for social dialogue. Alongside the economic (employer) and employee sides, a role was also allocated in the NGTT to the representatives of the civil sphere, sciences and art. While the scope of social consultation has increased, due to its overly broad focus and the lack of a government presence, this structure has reduced the opportunities for social dialogue related directly to the world of work (Albert 2019, Németh & Rainer 2018:12, Borbély & Neumann 2019). In addition to this forum, the Parliament Consultation Forum of the Competitive Sector and the Government (VKF) was founded in 2012 with the express objective to facilitate the reconciliation of economic interests and has become the number one tripartite forum for groups representing the interests of the government, employers and employees. This forum may make consensus-based recommendations and is empowered to conclude certain agreements. However, for the outside world, its role is primarily limited to concluding agreements related to the minimum wage and the guaranteed minimum wage; hence, it does not play a prominent role in the reconciliation of interests related to the societal effects of digitalisation.

It can, therefore, be concluded that the role of trade unions in Hungary pertaining to the development of state programmes and strategies linked to digitalisation was not significant in recent years. Neither the government's digital education strategy[10], nor the digital workforce

9. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD.
10. https://digitalisjoletprogram.hu/files/55/8c/558c2bb47626ccb966050debb69f600e.pdf.

programme[11], nor the artificial intelligence strategy[12] makes mention of trade unions, and there is nothing to indicate that trade unions played an active role in the drawing up of the documents. At the same time, there were numerous events whose organisation could in part be linked to trade unions with topics concerning the effect of digitalisation on the world of work and within that a discussion of the role of trade unions.

2.7. THE IMPACT OF THE CORONA VIRUS ON DIGITALISATION

Finally, it would be worth briefly reviewing what impact the pandemic, which began in 2020 and which society and the whole economy was completely unprepared for, has exerted on the digitalisation process. Understandably, scant reliable research examining long-term processes has been published thus far about the deeper processes that have been set off by the - often forced - changes in directly measurable ICT usage customs. We can safely say that the present changes have created fundamental changes in numerous sectors and among younger workers, which can be anticipated to accelerate the process of digitalisation. In 2020 the Hungarian government introduced numerous measures that are directly or indirectly connected to digitalisation. However, the majority of these were not major changes but rather minor modifications of the existing measures and processes. Thus, for example, the legal regulations governing home office became more flexible and the taxation regulations on the reimbursement of costs for workers became more favourable. Digitalisation was indirectly fostered by the spread of electronic payments in commerce. During the first wave of the pandemic, in spring 2020, the upper limit of wireless payments was increased from HUF 5,000 to HUF 15,000, while from January 2021 the e-payment option is mandatory in businesses where electronic cash registers are used (in the vast majority of the commercial and service sectors).

After the ad hoc solutions during the first wave of the Corona pandemic in spring 2020, teachers were far better prepared for digital education, as were both pupils and parents. The digitalisation 'forced on people' by the pandemic set numerous positive processes in motion, which on the

11. https://digitalisjoletprogram.hu/files/2e/86/2e865bc650f57539da2dbccf7b169eda.pdf.
12. The Hungarian Federation of Trade Unions (MSZSZ) and the Fridrich Ebert Stiftung co-organised several events linked to digitalisation: "The Future of Work" (22 November 2012), "The Future of the World of Work – Challenges in the Production Industry – Answers Given by Trade Unions" (26 November 2018), "Digitalisation in the World of Work – Fears and Concerns" (6 November 2017), "What Future Awaits the Hungarian Vehicle Industry and Its Employees?" (2 October 2018).

whole have had a beneficial effect on the development of pupils' digital knowledge and skills. At the same time, it poses a significant problem that digitalisation in education will presumably continue to increase the existing inequalities in education, which will accelerate disadvantaged social groups falling behind.

3. METHODS AND THE SAMPLE

During the implementation of the European research project in Hungary we applied a mixed (quantitative and qualitative) methodology. The objective was to gather relevant data related to digitalisation and its effects from the perspective of companies, employees and trade unions. During the European Union research project a country and a company case study was conducted in all five countries. The details of the methodology are summarised in the figure below (Fig. 5).

Figure 5
Summary of the project's methodology in Hungary

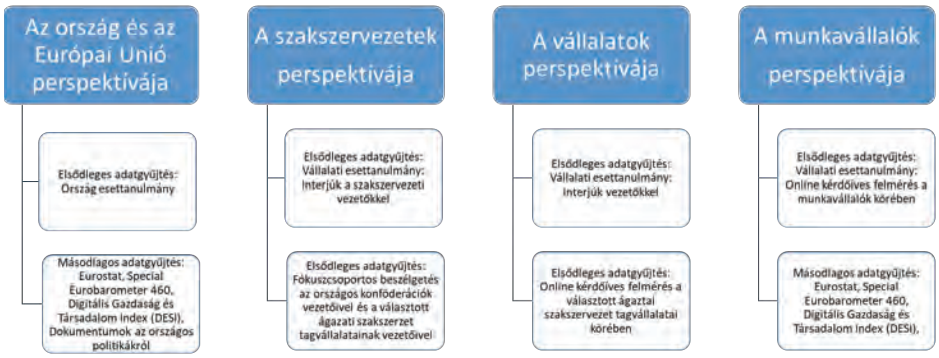

In preparing the country study for Hungary we used primary and secondary data collection methods.

3.1. PRIMARY DATA COLLECTION

The central, strategic element in the implementation of the research was the *company case study.* An important factor in the selection of the company was that it should be a member of the Hungarian Metalworkers' Federation and that digitalisation should play an important role in its activity. The company selected for the study is referred to by the invented name *Elektronika*. In 2019 Elektronika employed a total of almost 10

thousand people in four business units on six sites in Hungary (one of the sites was later closed down). In our company case study, we only focussed on one of the four business units, in which the main activity is the repair of digital tools; it is referred to here by the name of *Global Repair* (GR). At the start of the research 1,600 people worked in the GR division and by the end of it this number had decreased to 1,300. An equally important change for the company was represented by one of the sites included in the study closing down at the end of 2019, thus the three sites had decreased to two in the second part of the research. The largest GR site is in Budapest, while the smaller ones are located in Budapest's environs.

During the company case study data collection, it was important for us to acquaint ourselves with the perspectives related to digitalization of the management, the employees as well as the trade unions. In autumn 2019 we conducted four managerial interviews with people occupying the following positions:

1) HR manager.
2) Quality control manager.
3) Site manager.
4) Business excellence and department head.

Assisted by the HR management, we took a ten-percent sample of the employees in order to acquire their opinions. During the quota sampling we did our utmost to ensure that blue-collar workers would form a proportion of at least two thirds, and that both sites of Elektronika GR's business units would be proportionately represented. A total of 131 employees completed the online questionnaire consisting of 42 questions throughout the course of February and March 2020. 74% of respondents were male and 26% were female. Examining the composition of our sample by age groups, we observed that almost half of the respondents (47%) were in their thirties (31-40), a quarter of those in the sample were young adults, aged between 18 and 30, while a little over a quarter (27%) were older than 50. The distribution of respondents according to their position in the workplace can be seen in the following table (Table 3). The data show that the combined categories of workshop workers and technicians/engineers we were able to achieve the two-third blue-collar worker quota, which we had set as the target at the beginning of the research.

Table 3
The division of respondents according to their position in the workplace (%)

Workshop workers	40
Technicians/engineers	29
White- collar workers	11
Managers	8
Workshop managers	7
Other	6
In total	**100% N=131**

The company case study also contains the interview conducted with the director of the Hungarian Metalworkers' Federation, who at the same time is the president of the Works Council. A trade union representative completed our questionnaire made for trade unions; this was also completed by the trade union president but we only analysed these data with a qualitative method due to the low case number.

In order to allow us to compare our company case study with a larger company sample, we distributed an online questionnaire among the member companies of the Hungarian Metalworkers' Federation to gather the opinions of local trade union leaders on the digitalisation processes at their company as well as their effects. According to the vice-president of the Hungarian Metalworkers' Federation, the number of companies with active trade union representation at the Federation comes to 70-80; union representatives from 39 of these completed the online questionnaire. It can be established that the proportion of respondents was close to 50%, which well represents the member companies of the Hungarian Metalworkers' Federation and allows the central company case study to be analysed in a wider company context.

We organised two focus group interviews in order to be able to carry out a thorough exploration of the role of trade unions and industrial relations. The trade union leaders of four of the Hungarian Metalworkers' Federation's member companies were included in the first one, while the participants of the second focus group interview were the leaders of three Hungarian trade union confederations (Hungarian Trade Union Confederation (MASSZ), Forum for the Cooperation of Trade Unions (SZEF), LIGA Trade Unions (LIGA) as well a representative of the Confederation of Hungarian Employers and Industrialists (MGYOSZ).

3.2. SECONDARY DATA COLLECTION

We used the results of various international databases and surveys (Eurostat, Special Eurobarometer 460, Digital Economy and Society Index (DESI)) for the Hungarian country study, while carrying out a secondary analysis of the government documents linked to nationwide policies and strategies pertaining to digitalisation.

4. COMPANY CASE STUDY

For the company case study we chose Elektronika GR, which is an independent unit out of four of Elektronika's units in Hungary. In 2019 the four corporate units of Elektronika employed close to 10 thousand people. Elektronika's largest unit is its *Industrial Park*, which has three provincial sites in Hungary with its main activity being electronics assembly and manufacturing using contract work. This unit employed a total of 8 thousand people in 2019. The Hungarian Metal Workers' Confederation operates in the manufacturing unit as a trade union representing employees' interests. Elektronika's second largest manufacturing unit is *Global Repair*, the chief business activity of which is the large-, industrial-scale repair of electronic devices such as laptops, mobile phones and other electronic tools. 1,600 people worked for the organisation at the beginning of the research in 2019 but this number had dropped to 1,300 by 2020. The Hungarian Metal Workers' Confederation operates as a trade union and representative of employees' interests at this organisation too. The third unit of Elektronika is the *Design Centre*. In 2019 this unit was operating with 80 employees but there are plans to increase this number. There is no trade union presence in this unit. Finally, Elektronika's fourth and newest unit is the *Shared-Service Centre*, at which white collar workers from every area of the country telework carrying out their tasks as a virtual team. The number of employees here comes to 150 and there is no trade union representation. The following is a more detailed description of the activities and digital processes of the *Global Repair* unit.

4.1. THE ORGANISATION, ACTIVITIES AND STRUCTURE OF THE COMPANY

At the beginning of the research *Elektronika Global Repair* (GR) had three sites: one operated in Budapest and two in Budapest's agglomeration. One of these closed because of the sanctions applied by the USA against China, since they operated on this site as a supplier of a large Chinese company.

GR's largest Budapest site was established at the end of the 1990s. Its main activity is *electronics repair*, which accounts for some 90 percent of its projects. A total of 800 people are employed at this unit and repair processes are typically carried out by employees qualified as technicians. The unit has over twenty clients. The industrial-scale repair work, which is carried out in this unit, significantly differs from traditional manufacturing processes. Faulty products are collected from clients and then repairs are carried out in line with the clients' requirements. There are two distinct types of repair, the shorter "Like for like" type and the longer "Same for some" type. The main challenge for GR to work efficiently is storage and sourcing since it is difficult to calculate what kind of spare parts will be necessary and in exactly what kind of quantity to carry out repairs. A further problem is that manufacturers of spare parts only want to sell in bulk, and it can quite conceivably be the case that GR only needs a very small number of a particular type of spare parts. This represents a significant need for more storage capacity, which does not pay off financially. In the long term, digitalisation – more specifically 3D printing – could play a role in solving this business problem, since this technology would make it possible for an exact number of spare parts to be 'manufactured' on a 'just in time' basis to accord with what is necessary to carry out repairs.

The main profile of *Elektronika GR*'s second largest site is *storage and logistics*, and they deal with electronics repair as a supplementary activity. 400 people worked on this site in 2019 and plans are in the pipeline to increase this number to 500-550. Because of the aforementioned large quantity and great diversity of spare parts, an overflow warehousing system is used, i.e. they store more products in the warehouse than what is required. Consignment warehousing is also important, allowing them to order and store spare parts on consignment and only pay for them if they are used. In the high bay warehouse the company needs forklift operators who have the competence and permits for driving high-reach forklift trucks. Considering that few people in the labour market have such a qualification, in-house training is also held by the company. The main challenges in storage is to have a good registration system in order to properly categorise and keep up to date with both large and small spare parts. An already implemented development in regard to digitalisation is the laser-beam identification used to find goods that are being sought. There are also long-term plans to automate the entire warehouse.

Although Elektronika GR's third site has closed down, it is nevertheless important to write about it since it existed at the beginning of the research and it played an extraordinarily important role in developing the company's

innovation capacity and digitalisation competence. The unit's essential activity was the configuration and building of telecommunications units (for example, booster stations) required by the clients. The 'configuration to order' and 'build to order' systems were operated under very strict conditions. According to the agreements, clients were able to modify their expectations pertaining to the product at any time (and this even applied to packaged goods waiting to be shipped); furthermore, the unit was able to keep the supplier contract only if it made no more than 12 errors a year. The most important challenge of the assembly process was the diversity of the products. Four to five thousand different products were assembled every month but the product specification and description differed product by product. Up to 2 thousand pieces were built into a product out of the 4 to 5 thousand different parts. The company's most important client was a Chinese company which had 40 Chinese engineers working on site in Hungary to monitor production. The introduction of enterprise resource planning (ERP) on this site constituted a major leap forward in regard to digitalisation: thanks to automation introduced to making statements and reports related to production, the processes became far more efficient, which improved Elektronika's negotiating position with its clients.

4.2. MANAGEMENT'S PERSPECTIVE ON DIGITALISATION

Business and People Strategy

Elektronika GR has identified three main strategic business directions for the coming period: its people strategy, new business development portfolio and, finally, automation. Digitalisation and automation have, therefore, been placed at the highest level of business strategy:

1 People Strategy

The four challenges of people strategy have been identified, in which areas the company wishes to make significant progress.

a) *Staffing and recruitment challenge*. The essential part of the challenge is to find and attract a suitable workforce within the context of changes in the labour market and the needs of young people. One of the problems related to recruitment is that the company requires adherence to strict rules. One such rule, for example, is that mobile phones may not be taken into working areas, which often discourages candidates right at the end of the selection process.

b) *Compensation and motivation challenge*. The second challenge is to what extent competitive compensation can be provided for

employees. In this area other perks beyond salaries include the development of a cafeteria system, home office, sponsored sports, and healthcare provision. It is again important to mention that in respect to the needs of different age groups, expectations of employers vary and for example even manual workers have posed the question if home office is possible in their case.

c) *Generation challenge*. The question for the company in relation to the generation challenge is how they can transform their processes to make them suitable for the next generation.

d) Finally, the fourth challenge is the *engagement challenge*. This challenge focuses on the company's employees, thus it is an internal challenge and fundamentally concerns retaining staff.

2. New Business Development portfolio

For Elektronika GR the next strategic aim is the new business development portfolio, within the framework of which it would like to conclude new business contracts and establish new business branches, just as it would like to introduce medical equipment and aerospace. Expansion and diversification in the business portfolio became of paramount importance for the company's future after it lost Huawei, one of its biggest clients.

3. Automation

The third main business strategy for the company is automation. To facilitate this aim, a separate cross-functional working group was established at the company, whose members include company representatives from the areas of engineering, logistics, operations and finance. The specific task of the working group is to outline the opportunities for automation in the areas of manufacturing processes and warehouse activities.

5. MANAGERIAL PERSPECTIVE ON DIGITALISATION

In the following we will present the opinions and attitudes of management towards digitalisation processes based on four managerial interviews and the questionnaires filled in as part of these. First, we examined the company's degree of digitalisation and the level of digital skills, after which we looked at existing digitalisation and its areas planned for the future. Following this, we took a closer look at the stages in the digitalisation process, the factors that stimulate and impede digitalisation, and the system of industrial relations as well as the context

of digitalisation. Finally, we analysed the effect of digitalisation upon employment, the environment of the workplace, work and private life, and on female and older employees from the perspective of the managers.

The four managers work in different areas of the company (HR, Quality assurance, Business excellence and department management, and site management), so they see the organisation's digital accomplishments from different perspectives. Two of the managers have been with the company for over ten years and two joined the company less than five years ago. All four people interviewed were men and in regard to their age three were in their forties and one manager was under forty.

5.1. THE LEVEL OF DIGITALISATION AND ITS IMPORTANCE FOR THE COMPANY

All four managers agreed that the process of digitalisation was of central significance to the company, and that digitalisation affected the majority of employees. The HR manager summarised his opinion in regard to this as follows:

> "… basically, if we look at our scope of activities, it specifically concerns the repairing of tools, which in our digital age covers a pretty significant part, from mobile telephones through computers, but even when looking at the various areas of data storage I have to say that it goes back a long way. So there are products, let's say products that were produced twenty or thirty years ago that need repairing, and going forward we also repair products that will only go on the market after this. So our basic activities themselves are already linked to digitalisation to a huge extent" (Elektronika GR, HR Manager).

The interviewed managers also agreed that the digitalisation process for the company had by no means reached its highest level, and that in this regard there was still development potential available for the organisation. On a scale of five the managers gave values of three or four when asked if the company had digitalised to a significant extent (Fig. 6).

Figure 6
Distribution of managers according to how much they think the company has "digitalised to a significant extent" (measured on a scale of 1-to 5) (number of answers)

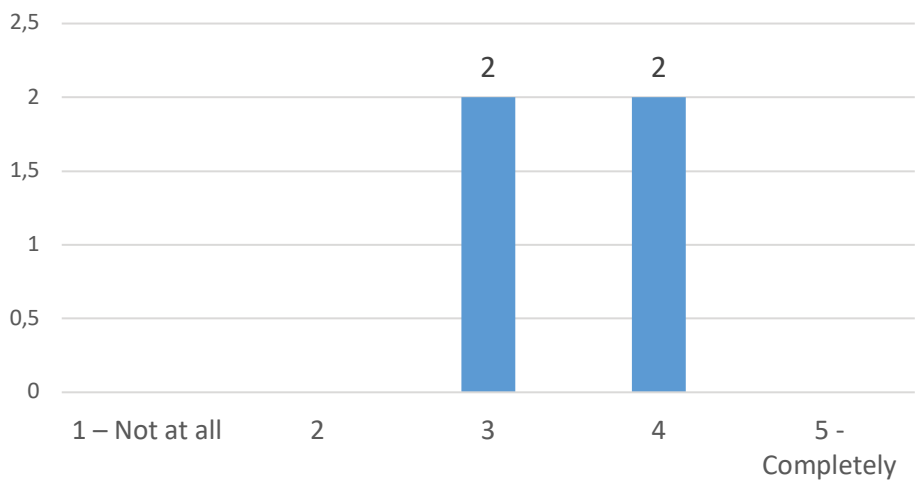

5.2. MANAGERS' EVALUATION OF COMPUTER (ICT) AND DIGITAL SKILLS WITHIN THE COMPANY

When we asked the managers what kind of skills are presently needed in business life, they mentioned management skills in first place, and ICT and digital skills in second place, followed in order by foreign languages and team work as well as skills related to communication, data analysis and artificial intelligence. In respect to the future, the order of skills only differed in that the managers held that management and digital skills will be equally the most important. It was, therefore, clear that the managers believe that the role of digital competence will grow in the future. The company managers also agreed that in the future having digital competence will become more important than having an official qualification.

It is typical of Elektronika GR that digital skills are highly necessary in manual, intellectual and management positions alike. The veracity of this is underscored by only fewer than ten percent of employees having no need for digital skills. According to the managers interviewed, a deficiency in digital skills was apparent among manual workers, it also

arose in relation to managers too that there are deficiencies in digital skills, mainly among those who had been working for the company for a long time.

The managers unanimously voiced the opinion that the company's competitiveness was dependent upon its employees' ongoing digital skills training. At the same time, the four managers differed in their opinions on to what extent the company was characterised by the lack of training in digital skills development: one thought that this does not characterise the company at all, while the majority believe that this is only a minor problem. Contradicting these opinions to some extent, the managers unanimously adopted the position that the company is doing everything it possibly can to bridge the digital gap through training among some employees.

The managers mentioned several, specific types of training courses at the company that are already in place or which would be useful in the future. Some of these were general training courses on work-related skills, such as how to operate machinery in the given jobs, Excel, SQL, MS-Office courses, experiential learning combined with work, and sharing good practices among employees.

5.3. THE AREAS OF DIGITALISATION WITHIN THE COMPANY

The automation and digitalisation of the repair of electronic devices, which is the company's main profile, can only be partially implemented. There are two types of repair: one of them in which it is possible to know what the fault in the product is, and the other in which it is not. Digitalisation is possible in the first case but not in the second. At the same time, minor processes of repair can be digitalised, for example the preparation stage in the repair process. Automation and robotisation have been launched in two main areas of repair work. Robots substitute humans in the moving of heavy materials and in the area of waste management.

> "So repairs need to be separated into two categories. One of them is when at the end of a clearly specified manufacturing phase, well defined in advance, it comes to light during quality control that something is amiss. In that case repair means that I need to dismantle the product and replace what doesn't work in it. That can be digitalised. (…) However, the other kind of repair work, when the product itself that needs repairing comes back from the field, when we have no idea what the fault is, this kind of activity can't be automated, human involvement is necessary. Obviously a lot of

> stages can be automated, but I don't think it's possible to get to the point where humans can be taken out of the equation completely" (Elektronika GR, HR Manager).

The company would like to launch automation in warehousing in the near future. It is quite difficult to find staff qualified to operate forklift trucks, and the company has devoted a lot of resources to in-house training in this regard.

The company introduced a computerised company management system into the area of logistics and procurement management in one of the manufacturing units that has since closed; this system made the procurement process much more efficient.

> "We were going about our everyday business and there was a guy, who has since left the company, who had a knack for planning. He had quite a vision how to deal with it. Maybe if we'd implemented half or even a quarter of his vision, then it would've been really good enough. Based on his vision a digital system was developed in one and a half years, in which let's say, we got a chaotically written order of 3-4 lines, the system picked out the words from it and translated them into a comprehensible text and that was practically the order. Clearly this was a great challenge with a search and text recognition engine, but what happened in practice was that when Huawei submitted a chaotic text, we knew what to do with it because the automatic, digital system sorted it out" (Elektronika GR, Site Manager).

In regard to human resources management the process of digitalisation began in the areas of recruitment and selection; furthermore, the company now has a bigger portfolio in online training. Another important part of digitalisation in the area of HR is the use of a computer database, as well as multiple registration systems, such as keeping a log of days off, registering overtime and the digitalisation of reporting accidents at work. These innovations started from the HR line but today they are managed by the operations department. In regard to operating them, the HR manager noted in his report that the processes of digitalisation may sometimes "go too far". Developing a registration system for labour relations plays a part in HR's plans for the future – thanks to which employees will be able to register their preferred work time using a computer interface – and there will be a greater level of digitalisation in pay per performance too.

The company also digitalised what used to be a paper-based process in quality assurance in the area of operations management. Moreover, being a paper-free office has also become important at the company.

5.4. STAGES IN THE DIGITALISATION PROCESS

The managers emphasised the gradual implementation of digitalisation. As the quality assurance manager put it: "Digitalisation only works on an evolutionary basis." At the company it is the engineers that decide which processes are worth digitalising. According to the business excellence manager, simple, repetitive tasks are not worth digitalising. When a decision is made, it is considered what knowledge will be replaced with digitalisation and the margins of error are also analysed from this perspective.

> "So we have to start from the point that we see a problem (with the product sent in to be repaired) and after that we provide a step-by-step description to identify which part has a fault. But we usually have a good idea of what this is, so if within the many types the same three kinds of faults recur, it's unnecessary to digitalise" (Elektronika, Business Excellence and Department Manager).

According to the business excellence and department manager, the first step in digitalisation should be to digitalise the paper-based product tracking system, i.e. data should become available in the form of Excel tables. The next phase is that the computer system will say how and what needs improving in the product. The third stage will come about as the digitalisation process progresses, in which test results will be available digitally. In the fourth stage it will be possible to persuade the client to send a digitalised list of the products to be repaired, thus even before the products arrive we will know what can kind of repairs can be anticipated. Finally, in the fifth stage components needed for the repair will be automatically ordered from the warehouse.

The company has several plans at its disposal in the field of automation development for the future. The first objective is that the daily and weekly statements and reports would be automatically generated. The second objective of future developments would be predicting in advance what kind of components will be necessary based on past experience, and using artificial intelligence and mathematical models to facilitate this. Finally, the third area of development will be the automated testing of the products that arrive for repair.

5.5. ENABLING FACTORS IN THE DIGITALISATION PROCESS

The Elektronika managers mentioned *cost effectiveness* as the most important factor in digitalisation. As the HR manager put it, the digitalisation that has been introduced "… had the same objective: to

digitalise what happened, while accelerating processes and making them more accurate." The business excellence and department manager talked at length about when it is worth digitalising a process:

> "… you have to look at whether the result, i.e. the results of a very complicated solution, are better or not than the ones based on common sense, which the material designer can find in an hour. And there are (situations), when they are better, and then are worth developing (Elektronika GR, Business Excellence and Department Manager).

Alongside cost-effectiveness, another important motor of digitalisation was *increased performance.* For example, if working groups are continually able to see their performance projected on a monitor, this can boost their performance. Another objective of digitalisation could be to facilitate the company *keeping up with* its competitors, or to bridge the gap in regard to deficiencies in the labour market when it comes to the *provision of labour*. Finally, a major role in the promotion of digitalisation could be played by people in the company able to help cooperation between the various functional areas, such as for example between computer technology and manufacturing. A good example of such an organisational broker was given by the site manager:

> "There was an IT team, and we have a solid IT team these days too, who were able to develop anything we wanted. What you need to know though is that there is IT, where the guys see bits, and there's the operations department, where they implement things; they do not know each other's fields. So if IT doesn't know what operations needs to do, it's pointless programming it. That's why you always need a person like we had, who can translate IT stuff into the language of operations, so they know what they need to do. You need a broker. That's the absolute key. If there isn't one, it's impossible to bring the two sides together" (Elektronika GR, Site Manager).

5.6. FACTORS IMPEDING THE DIGITALISATION PROGRESS

One of the biggest obstacles to digitalisation is the *cost* of the investment required. It must be very carefully weighed up which of the company's processes are worth digitalising. An additional obstacle is that investment is slow to pay off. At the Elektronika unit in Hungary, investment decisions are generally made locally, which are likely to pay off within 1-2 years. If they are likely to pay off any slower than this, support for the investment

must be sought from the company's central office. The expenses incurred by digitalisation, therefore, slow down the digitalisation process.

> "Unfortunately, no matter how much faster we try to keep up with the times, it's not always possible to rapidly enact changes because of the high costs" (Elektronika GR, HR manager).

During the managerial interviews it was mentioned that *deficiencies in digital skills or different levels of digital skills* among employees can also cause problems in the progress of digitalisation. Another impeding factor can arise linked to *change management*, or *if there is no broker* to consolidate cooperation within the company.

5.7. THE EFFECTS AND CHANGES THAT CAN BE LINKED TO DIGITALISATION

In the public mind, one of the most typical changes that both people generally and, more specifically, researchers associate with digitalisation is a decrease in the number of workplaces. It was, therefore, very important for us to explore how digitalisation affects employees in the company featured in our case study. On the one hand, all four managers answered "no" when asked if digitalisation represented a threat to jobs in the company. On the other hand, out of the four managers three ticked the box in the questionnaire to indicate agreement with the statement that implemented processes of digitalisation had contributed to a reduction in the number or employees. (Fig. xx) At the same time, the opinions of the managers differed in regard to the extent of this change. One voiced the opinion that "change has been so slow over the last 15 years that it can barely be noticed". Another put it that "vacancies might arise in jobs that are disappearing". There was yet another manager who had experienced a large-scale decrease in staff numbers in the department he managed when the computerised company management system was introduced. At the same time, the reduction in jobs was gradual over a period of more than half a year. Nobody was made redundant specifically as a result of digitalisation.

> "I can quietly say, so the microphone doesn't pick it up, that we were able to take close to one hundred people out of 350, actually 100, and after that we broke a record with 250 people. So order management was only the beginning, then came the planning system, which was able to systematise the orders that had been rapidly processed and worked out the optimal work plan to ensure the best efficiency in the factory" (Elektronika GR, Site Manager).

Figure 7
What typical changes were brought by digitalisation at the company? (number of cases)

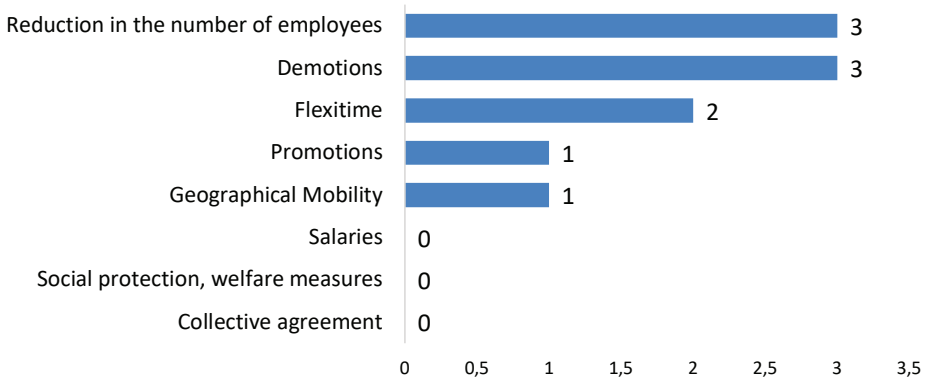

During the interview, the managers voiced their opinion that tasks employees have to do were changing, and that data analysis skills are becoming more important but at the same time it is also the case that people could be demoted. While the managers said that new, more flexible forms of work would develop, there would be more flexitime and distance work, none of them predicted a change in the type of employment contract and said that they thought contracts for an undetermined period would continue to be the most common type. On the other hand, despite the proliferation of new forms of work, not one of the managers thought it possible that "in the future it won't be necessary to actually come to work".

In regard to the quality of work, the managers were of the opinion that digitalisation processes would not result in people having to work less in the future, and they unanimously believed it likely that the quantity of work would be the same in the future regardless of digitalisation, however, they all predicted changes in the shift system.

Supplementing the above, the managers reported further positive outcomes generated by digitalisation: they believe that process analysis and risk management will become more important, while control and monitoring will be easier to implement; moreover, reporting will become faster and processes more transparent.

5.8. INEQUALITY AND DIGITALISATION

The managers were divided in their opinions in regard to whether or not a *digital breach* would come about within the company as a result of digitalisation. Half of the managers recognised the possibility of a digital divide, while the other half expressed the view that this posed no threat to the company. In regard to what factors could lead to the development of a digital breach, half of the managers reported that there was a correlation with age. At the same time, the HR manager specifically pointed out that what matters is not age but rather what digital skills somebody has.

The majority of the managers did not think that digitalisation depended on the place occupied by employees in the company's hierarchy. Accordingly, it appears that the managers believe that the processes of digitalisation could affect blue collar, white collar and managerial positions alike.

Examining the effect of digitalisation from the perspective of gender, the majority of the managers were of the opinion that men and women are equally affected by digitalisation within the company. However, the managers were in complete agreement that digitalisation should not increase the salary gap between men and women. Although the managers were not aware of projects specifically aimed at developing women's digital skills, they nevertheless voiced their conviction that equality was important within the company, and that women becoming managers is facilitated by quota targets.

The majority of the managers were aware of the negative effect digitalisation can have on health. They thought that new occupational illnesses are likely to develop in the future. The illnesses they believe may occur are chiefly musculoskeletal disorders caused by too much sitting, eye disorders caused by constantly looking into computer monitors, and attention disorders brought about by extreme information overload.

The managers proved to be optimistic about the effect of digitalisation on salaries. Although only half of the managers thought that digitalisation could affect salaries, they were of the unanimous opinion that this would be positive and lead to rises.

5.9. INDUSTRIAL RELATIONS AND DIGITALISATION

We asked the managers to evaluate what, in their opinion, the company's strengths are in the area of industrial relations. The majority of the managers' opinions elicited during their interviews pointed in one direction. Four main strengths can be highlighted from their perspective:

participatory decision-making, flexible working hours, a balance between work and private life, and opportunities for training (Fig. 8).

Figure 8
The company's strengths in the area of industrial relations (number of cases)

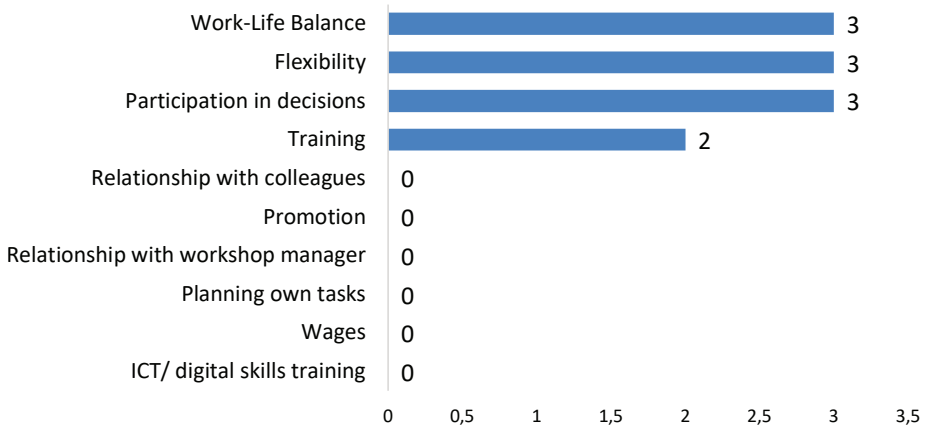

It transpired during their interviews that managers do not typically have any direct contact with trade union representatives. In the communications system the role of broker is filled by the HR manager: typically the trade union managers, as managers in general, communicate with the HR manager and there is no direct communication between managers and the trade union apart from the HR manager (Fig. 9).

Figure 9
Communication pattern between managers and the trade union

There is a collective contract at the Elektronika GR, the existence of which every manager was aware. However, they were reluctant to comment on the collective contract, and only two out of the four evaluated it: one of the respondents chose a value of 3, which represents a neutral

value on the 5-point scale, while the other manager chose 5, which is the most negative one on the 5-point scale.

The managers found the collective contract to be completely and clearly unsuitable for effectively monitoring the challenges of digitalisation (Fig. 10), while they believed that collective bargaining was important in regard to technological changes. Some of their opinions were, therefore, found to be somewhat contradictory.

> "I think that the trade union is not interested (in digitalisation) because it only resulted in a 20-25 percent advantage, and this happened over so many long years that it didn't really have any direct effect on the workers" (Elektronika GR, Business Excellence and Department Manager).

Figure 10
Breakdown of managers' opinions according to how effective they regard collective bargaining to be in dealing with the challenges of digitalisation. (number of answers)

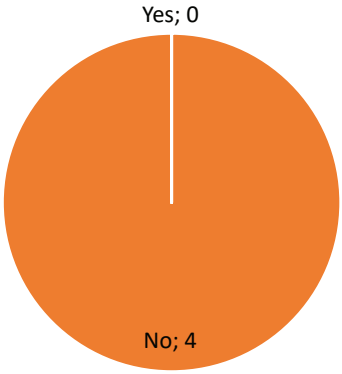

6. EMPLOYEES' PERSPECTIVE ON DIGITALISATION

In the following section the results of the online questionnaire available to the employees of Elektronika GR are published. The questionnaire was completed by 131 employees.

6.1. THE LEVEL OF DIGITALISATION AND PERCEIVED PERSONAL STABILITY AT THE COMPANY

The majority of employees think that their sphere of work is significantly, if not completely, digitalised: four fifths of the respondents chose 3 or 4 on a scale of 1 to 5. On average employees evaluated the level of digitalisation in their sphere of work at 3.64, perceiving that there was further scope for development in digitalisation, but that digitalisation was present in their company (Fig. 11).

Figure 11
The distribution of respondents according to what extent they believe their sphere of work to be digitalised (on a scale of 1 to 5) (%)

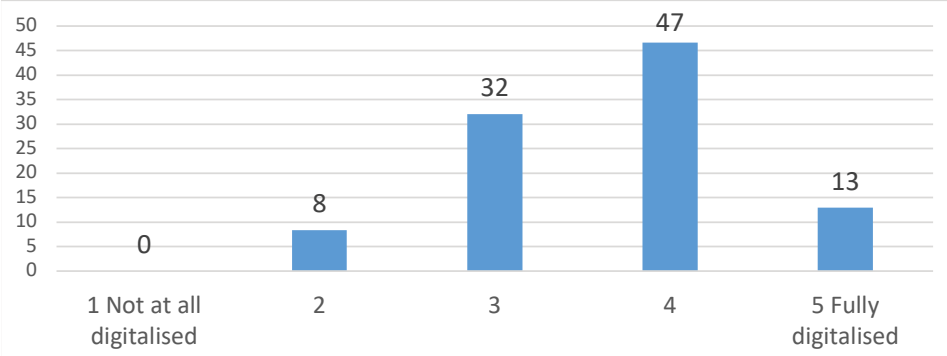

We were curious how digitalisation and the employees' perceived personal stability can be linked. The overwhelming majority (86%) of the company's employees feel that their job security is stable. At the same time, the data demonstrate that managers and white-collar workers perceive their own jobs to be significantly more secure than do blue-collar workers and technicians/engineers[13] (100% vs 80%). On the other hand, in the subjective perception of job security, there is no significant difference between genders and age groups. At the same time, it is important to note that newly engaged employees perceive the status of their jobs to be less stable. (Fig. 12) An important finding was that there was no correlation between the perceived level of digitalisation at the workplace in the sphere of work carried out by the employees and the subjectively

13. Taking into consideration that the company primarily seeks employees with technical qualifications, it is highly likely that the greater part of the 'technical/engineers' category covers the technicians who work at the plant, and not engineers. Unfortunately, we have no data on the exact distribution within the category.

perceived stable or unstable situation in the workplace; there was no demonstrably significant connection between these two variables.

Figure 12
Proportion of those who perceive their own situation as stable according to length of employment with the company, age, and position (%)

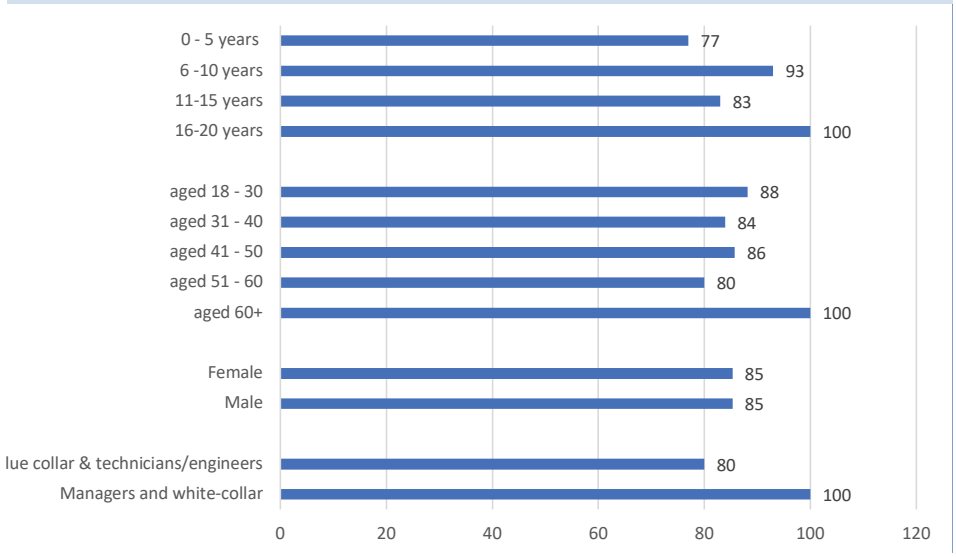

6.2. EVALUATION OF LABOUR RELATIONS WITHIN THE COMPANY

The employees of Elektronika GR were the most satisfied with their relations and cooperation with fellow workers. Over half of the employees (55%) stated that they had nurtured positive relations with colleagues. The second most often mentioned strength in respect to labour relations at Elektronika GR were the opportunities for promotion within the company (47%). Other strengths that can be mentioned are the company supporting harmony between work and private (family) life, and flexitime. Over a third (36%) of employees evaluated these factors as positive. In contrast, the employees were only moderately satisfied with their direct contact and collaboration with workshop managers, as well as with the level of freedom they are given the in planning of their own tasks and the observance of the same, and with training opportunities in general. The most rarely cited strengths were the inclusion of employees in decision-making, as well as the higher than average salaries and digital training opportunities. It is important to stress that the employees

evaluated the activities of Elektronika GR as weak in respect to digital training development (Fig. 13).

Figure 13
Company strengths in the sphere of labour relations (%)

Analysing the strength perceived in the sphere of labour relations within the company according to the positions at the workplace, we found that managers and white-collar workers tended to cite strengths more frequently than blue-collar workers. The differences we measured between the white- and blue-collar workers in regard to the frequency of their occurrence were only significant in the areas of flexitime and the level of freedom in planning their own work tasks. It must be emphasised that the most and least frequently cited strengths of the company's system of labour relations showed a similar pattern, with minor differences, in the group of white- and blue-collar workers. In both these groups the most frequently cited strength in the area of the company's labour relations was the opportunities for promotion within the company and the positive relationships and cooperation with fellow employees. Included among the most frequently cited strengths by managers and white-collar workers was flexitime, while the most frequently chosen strength among blue-collar workers was the balance between work and private life. The factors mentioned by respondents in both these groups the least frequently as strengths were ICT / digital training opportunities, higher than average salaries, and participation in decision-making processes (Fig. 14).

Figure 14
The company's strengths in the sphere of labour relations according to the positions held by employees (%)

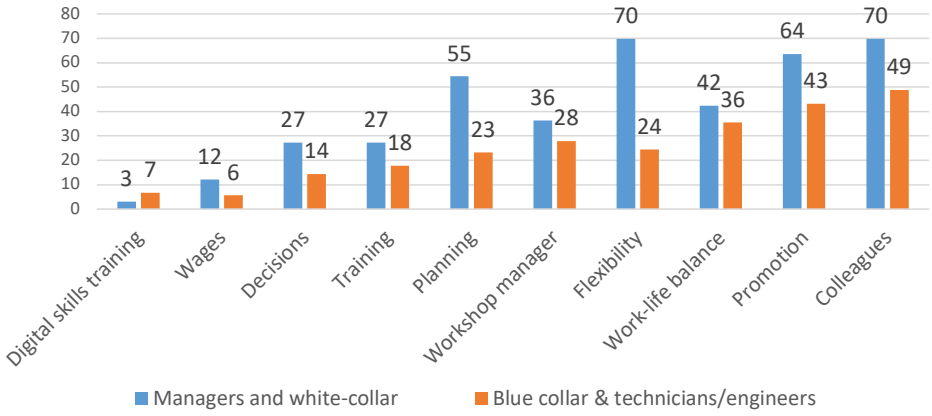

6.3. COMPUTER (ICT) AND DIGITAL SKILLS AT THE COMPANY

The employees marked skills in foreign languages (95%) and computer informatics skills (92%) as being among the most important skills necessary in the future. This clearly demonstrates that there is a high level of awareness among employees in regard to the significance of computer and digital skills (Fig. 15).

Figure 15
Percentage of skills considered important in the future (%)

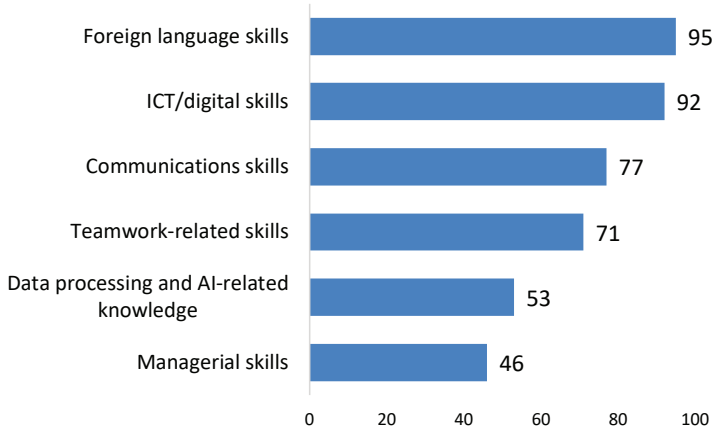

A large majority of all the employees (86%) believe that digital skills are indispensable in their own sphere of work not only in regard to the future but also to the present. The groups that most frequently stated that ICT and digital skills were indispensable in their sphere of work were: blue-collar workers and technicians/engineers (89%), men (90%), those in their 40s (100%) and newly engaged employees (93%). We were able to observe differences in prevalence on the basis of the four examined variables (the length of employment with the company, age, gender and position) but these were not statistically significant (Fig. 16).

Figure 16
Percentage of employees regarding digital skills as indispensable in their sphere of work by the length of employment with the company, age, gender and position (%)

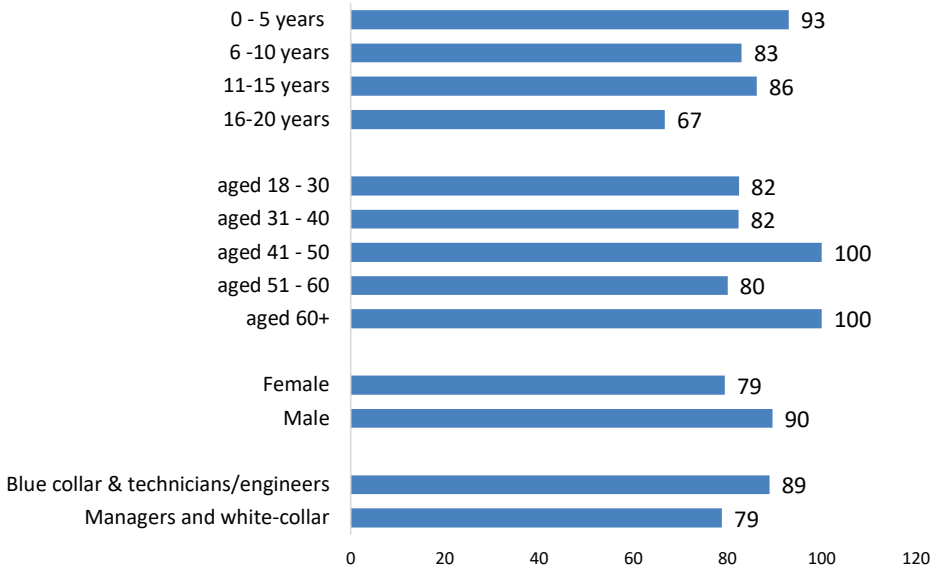

Since employees deem digital skills to be indispensable, it is important to examine to what extent they perceive their own computer skills to be suitable and sufficient in their sphere of work. 89% of Elektronika GR 's employees evaluated their own digital skills as being suitable for their sphere of work. This also means, however, that a minority of employees, but more than one tenth, assessed that they should improve their computer and digital skills to achieve a high level of performance in their sphere of work. It is employees in their 40s and 50s that constitute the largest proportion of those who perceive their computer literacy and

digital skills to be inadequate for their sphere of work. Close to one fifth of those belonging to these two age groups regarded their digital skills as being inadequate. We were able to observe differences in prevalence on the basis of the four examined variables (the length of employment with the company, age, gender and position) but these were not statistically significant (Fig. 17).

Figure 17
Percentage of those who consider their computer skills to be adequate for the performance of their job by length of employment within the company, age, gender and position (%)

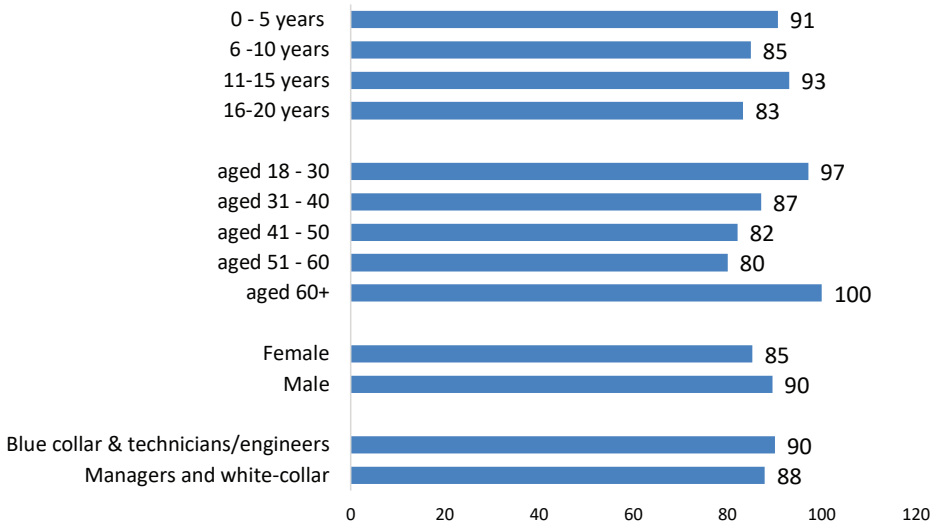

Literature often mentions that older employees have a lower level of computer literacy and skills (Hargittai, Piper & Morris, 2019). At the same time, it is important to examine more closely to what extent the employees of the company in this study are open to developing their computer literacy and digital skills. It transpired from the survey that it was a collective characteristic of practically all of the employees (99%) that they would be open to learning new computer skills if necessary, regardless of whether they were younger or older. It also transpired that, based on the position they occupied in the hierarchy, employees differently evaluated whether or not their employers would provide them with the necessary digital training. Taking the entire sample of employees as a basis, one third (33%) declared that they believe their employer will provide training for them, one tenth (11%) deemed it unlikely, while over half (56%) were

uncertain how to answer this question. The table below shows that the position occupied in the hierarchy significantly influences to what extent employees believe it likely that their employers will provide them with digital training: four fifths of managers and directors (80%) believe this to be a realistic option, while only less than a quarter (23%) of blue-collar workers think the same (Fig. 18).

Figure 18
Opinions of employees, according to their positions, on whether their employers would provide them with the necessary digital training (%)

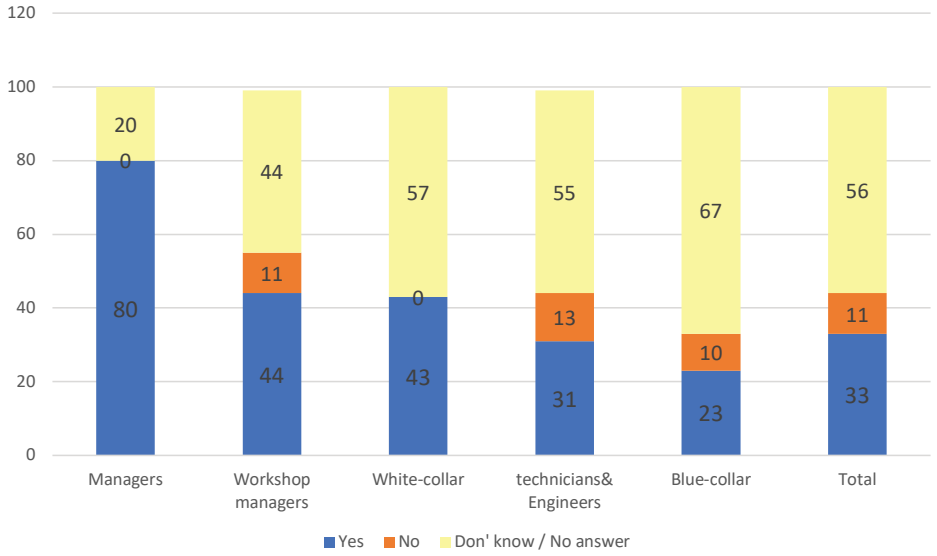

An interesting finding from the research is that while managers have greater faith in their employers providing digital training, they have greater fears that the deficiency in their digital skills could endanger their jobs. On the scale of 1 to 5, over half (55%) of managers and white-collar workers indicated 4 or 5 in this regard, i.e. they believe that their deficiencies in computer literacy threatens their jobs significantly (4) or completely (5). In the group of blue-collar workers this percentage was less than one third (31%). It is important to note here that the central activity of the company is repair, a process that is impossible to fully digitalise, which could partly explain the more optimistic opinion of blue-collar workers (Fig. 19).

Figure 19
Distribution of respondents according to what extent they believe their deficiencies in digital skills endanger their jobs (measured on a scale of 1 to 5) (%)

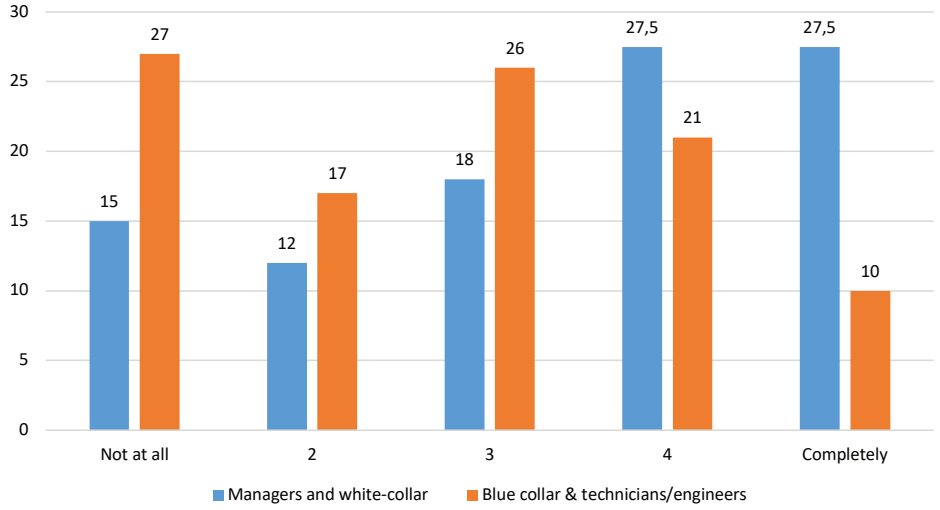

On the whole, employees were less afraid that their deficiencies in digital skills could lead to their losing their jobs than this same deficiency could adversely affect their position at the workplace. In the former case the average value on the scale of 1 to 5 was 2.86 in comparison to the whole sample, whereas in the latter case it was 3.61. Managers and white-collar workers voiced greater fears in respect to their deficiencies in digital skills having an impact on the positions they held than did blue-collar workers (average values of 4.15 vs 3.43 on the scale of 1 to 5). It is interesting to note that age did not significantly influence employees' fears relating to losing their jobs or adversely affecting them in their sphere of work, while the number of years spent at the company did increase the same fears; we primarily found outlier values (3.48 and 3.97) among employees who had been with the company for 11-15 years.

7. CHANGES LINKED TO DIGITALISATION

During the research we asked respondents what changes are taking place at the company that are linked to the process of digitalisation. The three most often mentioned changes were *flexitime* opportunities (28%), *promotion* (24%) and *downsizing the number of employees* (20%). Alongside

flexitime, almost half of employers (46%) believe that the other form of flexible work, home office, will be more feasible as a result of digitalisation in the future. We were unable to gather specific examples in relation to promotion. However, in regard to downsizing the number of employees, respondents recently saw at first-hand how the introduction of the ERP (enterprise resource planning system) at one of the manufacturing units directly led to the number of employees being decreased by nearly 200 (Fig. 20).

Figure 20
Occurrence of areas of change due to the digitalisation process at Elektronika GR (%)

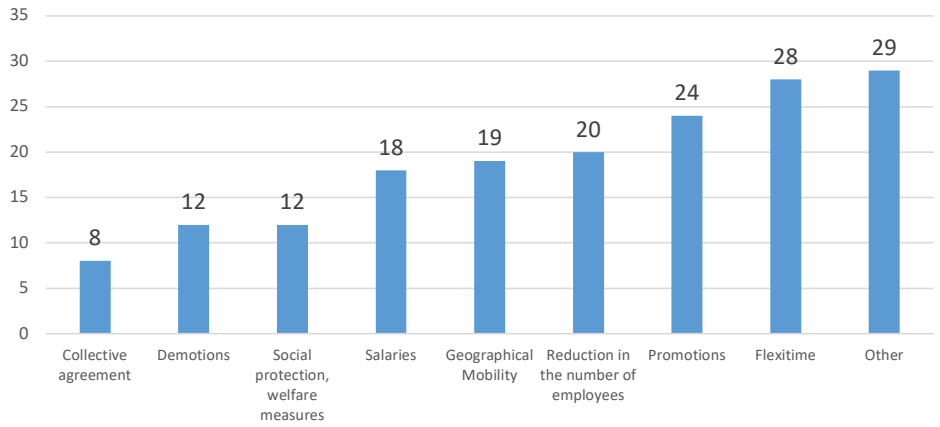

When we directly asked respondents if digitalisation posed a threat to employment, fewer than a tenth (8%) of employees answered with a decisive 'yes'. In respect to this open question, the respondents stressed that "the downsizing of blue-collar workers could realise higher profits, if work processes are digitalised". They also noted that "processes that require not much or no creativity and deeper levels of communication can be digitalised, which could represent a threat to less skilled workers." Although the respondents believe that "it will become increasingly difficult to secure employment without digital skills", they stressed that "such danger does not exist currently and human capacity is needed". In their opinion, "artificial intelligence is in its infancy" but it could actually pose a threat to "systemic employment".

We also asked employees of Elektronika GR what kind of new sphere of work and employment opportunities they believe the impact of digitalisation will bring about. The most frequently indicated new areas of

employment included the following: positions relating to the supervision / maintenance of digitalised, robotised or automated systems (digital system manager, system response), as well as data analysts, data miners, visualisation / reporting professionals, IT specialists, IT robot operators, IT technicians, algorithm-makers, and software developers.

Close to one fifth (18%) of respondents indicated that the changes that ensue as a result of the process of digitalisation would also have an effect on *salaries*. When we asked respondents to assess, on a scale of 1 to 5, the extent to which a deficiency in the required computer skills will exert a detrimental effect on their salaries, a total of 28% of the employees answered 'rather yes' (4) or 'to a full extent' (5). The table below shows that employees working at Elektronika GR for 11-15 years, the 31-40 age group, men, managers as well as technicians and engineers have the greatest fears for their salaries compared to the average value of 2.7. An interesting finding from the research was that technicians and managers in their 30s evaluated the digitalisation process as well as the deficiencies in digital skills as threatening factors in regard to salaries (Fig. 21).

When we expressly asked employees how they think digitalisation will affect their salaries, 21% were optimistic and said that salaries would rise as a result of digitalisation, while close to 10% voiced their opinion that they feared salaries would more likely decrease as a result of digitalisation. The largest group of employees (40%) think that salaries will remain at the same level and not change because of digitisation, while close to a third of respondents (31%) did not know or did not answer the question. It was most unambiguously thought that in the future salaries would rise for jobs connected to the process of digitalisation. (IT, engineers, software developers, programmers, etc.) but it was also mentioned that salaries could be expected to rise in jobs that cannot be digitalised or where there is a shortage of manpower.

We also asked if employees believe that the pay gap between men and will grow. One quarter (24%) of respondents could not answer this question, but a large majority (70%) believe that digitalisation will not bring about greater difference between what men and women earn, and only an insignificant proportion (6%) were of the opinion that digitalisation would increase the pay gap between men and women.

Figure 21
The average opinion of respondents on the extent to which deficiencies in digital skills threaten their salaries (measured on a scale of 1 to 5), according to the length of employment with the company, age, gender and position

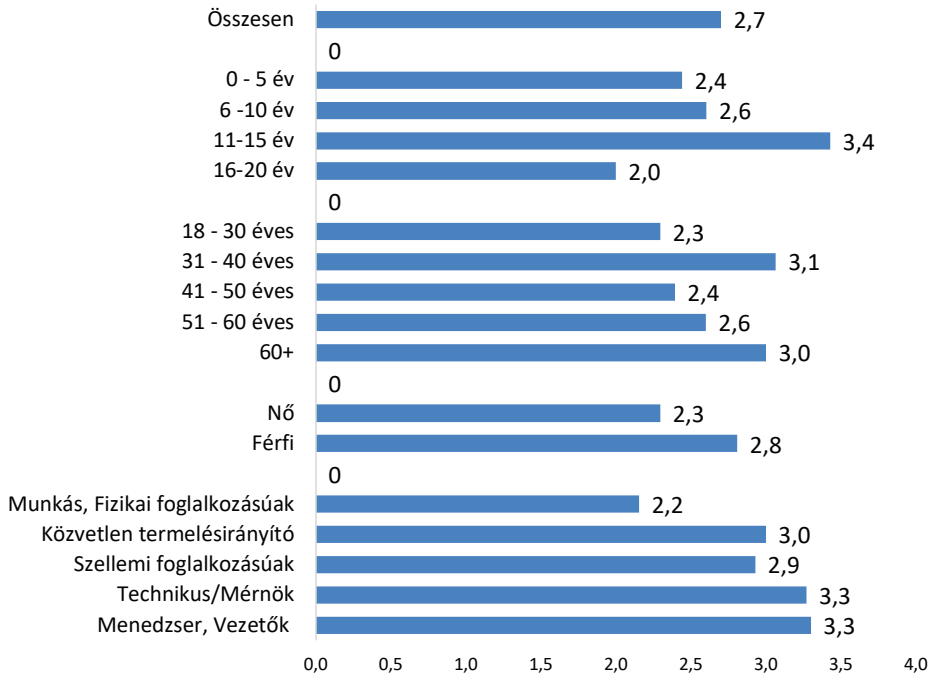

Among the changes related to digitalisation, respondents relatively rarely mentioned *social protection* and *welfare measures* and *demotion* (12-12%). In respect to employees' sense of well-being and the balance between work and private life, half (51%) of Elektronika GR employees believe that the process of digitalisation will not influence this sphere of their lives. At the same time, a smaller group (29%) of employees were hopeful that digitalisation could help to improve their work-private life balance. On the other hand, employees were under no delusion in respect to the effect of digitalisation on their workload. Over two thirds of respondents (69%) think that digitalisation will not have an effect on their workload. However, there was a small proportion (19%) of those who think that their workload will decrease as a result of digitalisation. There were also respondents (11%) who expressed that digitalisation could even lead to an increase in their workload.

When asked about the connection between digitalisation and their *health*, the largest group of employees (45%) were of the opinion that digitalisation

would have an effect on their health, while one quarter (25%) think it will not and close to a third of the respondents (29%) did not know or did not want to answer. Those who assume that digitalisation will have a positive effect on their health primarily think, for example, that robotisation will mean less lifting or transporting things and thus their work will be less exhausting. According to the respondents, other positive effects on health will be more time for exercise, sport, being in the open air and for rest and less time spent travelling, which will lower stress levels and people will be more relaxed. Furthermore, digitisation could make the organisation of healthcare provision and, as a result, the flow of healthcare-related data more effective, which could also improve people's health. Some also state that there will be more smart applications, which will warn us of the importance of our health, thus people will become more aware of their state of health and have a different approach to health issues. Those who placed the emphasis on the possible negative effects of digitalisation mentioned early visual deterioration, musculoskeletal problems (posture, curvature of the spine, back and neck ache, problems of the joints), a deterioration in people's physical condition because of less exercise and gaining weight, as well as mental problems (e.g. depression) that could be brought on by less direct human contact resulting from digital communication. The respondents also mentioned the possible negative effect of electromagnetic waves on health.

Of the changes that may come about linked to digitalisation, the factor most rarely mentioned by respondents was the impact on *collective agreements*. Fewer than a tenth of respondents (8%) had perceived any change in this area. The research revealed that over three quarters (77%) of respondents were aware that a collective agreement existed at their company. The longer someone has worked for Elektronika GR, the higher the likelihood that they knew about the collective agreement. We also asked the respondents to evaluate the company's collective agreement on a scale of 1 to 5. The respondents evaluated the collective agreement at an average of 3.35, which accords with the 'rather positive' opinion. The respondents' evaluation of the collective agreement did not depend on their gender, nor position in the company, but did show a significant correlation with age and the personally perceived stability of their own positions: the youngest age group (18-30) and those who judged their own positions to be insecure had the most negative opinions about the collective agreement (at average values of 3.04 and 2.71 on a scale of 1 to 5). Those who positively evaluated the role of the collective agreement in the process of digitalisation emphasised that it could play a role in the development of digital skills and in the development of a guarantee system, while affording protection against downsizing. On the other

hand, those who were sceptical about the positive role of the collective agreement in connection with digitalisation stressed that this was not what the collective agreement was presently about and that the contract should be updated (Table 4).

Table 4
Reasons for and against how suitable the collective agreement is to effectively facilitate digitalisation

FOR	AGAINST
It could be helpful within the framework of a fair, well-structured training programme.	The collective agreement does not contain anything specific about the rules of implementing digitalisation, hence it does not actively facilitate such a process.
It could be used to guarantee training (aimed at developing digital skills).	The collective agreement should be updated.
It protects employees from downsizing.	The collective agreement has nothing to do with digitalisation.
	It could be used in the case of flexitime but not for home office.

8. WOMEN AND DIGITALISATION

We indicated several times in the study whether or not the gender of the respondents was significantly connected to the questions examined, and we observed that the gender of the respondent mostly had no influence on the opinions expressed. However, during the research we also directly asked if digitalisation affected men and women in the same way. It transpired that the overwhelming majority (88%) of respondents were of the opinion that the process of digitalisation affects men and women in the same way. Although a greater number of men (92%) than women (79%) were of the view that digitalisation had the same effect on both genders, the statistical difference between the two percentages is not significant (Table 5).

Table 5
The distribution of respondents' opinions according to whether men and women are affected by digitalisation in the same way (%)

	Men	Women	Total
Yes, men and women are affected by digitalisation in the same way.	92	79	88
No, men and women are not affected by digitalisation in the same way.	5	12	7
Does not know or no answer given.	3	9	5
Total	**100,0%**	**100,0%**	**100,0%**

9. TRADE UNION PERSPECTIVES ON DIGITALISATION

The trade union was formed in Elektronika GR in 2010, over ten years after the company's largest unit was established. An important event that led up to the trade union being formed was a corporate acquisition some years earlier, in the framework of which cost rationalisation measures were introduced, resulting in the reduction of certain benefits, the 13th-month salary being terminated and no rise in salaries at the company for several years. The trade union started out with three objectives: to achieve a rise in salaries, to set up a factory council, and to conclude a collective contract. A collective contract was eventually signed in 2010 and the factory council was formed in 2011. Elektronika GR, discussed in this study, has had an independent trade union leader since 2011, and the president of the Occupational Safety and Health Committee became an independent trade union representative in 2012.

Elektronika GR has a trade union membership density above the national average. It is important to note that according to the Labour Code in force a collective contract is only possible at a company where the degree of organisation reaches at least ten per cent. This percentage requirement is also applicable to the entire Elektronika company in Hungary, it is therefore insufficient if it is reached only at Elektronika GR as all of Elektronika's units together must also show a minimum degree of organisation of ten per cent. This requirement has been met but, despite this, the trade union leader stressed that recruiting members is an extremely important issue, because this allows them to enhance their ability to represent their members. The maximum number of trade union members at Elektronika GR was 270-300. Now that the third manufacturing unit has closed, membership comes to around 230 people. One of the methods of key importance in recruitment is personal communication.

> "The best way of recruiting members is by talking to each other in person. Nobody, or at least very few people, unless they're very self-confident, will start working for a company, and on finding out there's a trade union will knock at their door the next day to say they want to join" (Elektronika GR, trade union secretary and president of the work council).

According to the trade union secretary, Elektronika GR's strength in the area of industrial relations is the higher than average salaries it pays, which partly contradicts the opinions expressed by managers and employees.

Asked if digitalisation would influence the role of the trade union at the company, the trade union secretary replied with an affirmative yes.

At the same time, he did not think it likely that digitalisation would lead to an increase in membership. However, he also rejected the assertion that digitalisation in itself would represent an obstacle to the trade union representation of employees. Irrespective of this, the trade union does its utmost to increase its membership and enhance its degree of density.

In regard to digital skills, the trade union secretary's opinion was that such skills are the most in need of development in the case of employees who fall into the category of manual workers. Furthermore, he thinks that there are deficiencies in the area of digital training at the company but added that steps had already been taken to improve the digital skills employees need. However, he admitted that these training courses were typically ad hoc and there is no proper follow-up. The trade union secretary is of the view that "the company is moving towards simplification rather than towards training in digital skills." Thus, according to him, the company does not make sure that workers in every segment of the company benefit from digital training. He believes it would be a good idea for there to be a comprehensive survey of the level of digital skills among employees, and the level employees should reach in the area of digital skills should be defined. On the other hand, the trade union secretary did not see an obvious link between the company's competitiveness and continual digital training or other further training for employees. It must be noted that he viewed the role of government training programmes negatively in the development of digital training, both in the areas of vocational and higher education.

In respect to the changes and transformations linked to digitalisation, the trade union secretary tended to focus on the *decrease in the number of employees*. In general, he was of the view that automation takes jobs away from manual workers and artificially prevents their wages from rising. This could only be perceived to a minimum degree within the company because there are no repetitive work processes here but rather high-value-added jobs, which are not easily automated. However, a different kind of employee will be needed in the long term: in his opinion, programming and machine maintenance will come to the forefront. Sharing the opinion expressed by the managers, he believes that the company is not expected to change the contracts of indefinite duration, which are now the dominant type of employment contract.

Interestingly, the trade union secretary did not think that the collective contract itself is suitable to control digitalisation. When the collective contract was drawn up, the challenges of today did not exist and it was not unambiguously clear what could be included in it. At the same time,

the trade union secretary was of the opinion that the collective contract in its present form also addresses the effects on employment associated with digitalisation, and in the future it is his expressed aim that the regulations on redundancies brought about by digitalisation be included in the collective contract. In a wider sense, he also regards it as important that for the government to build up legal safeguards to prevent employees from being so easily made redundant if their jobs disappear because of digitalisation and that, instead, employers should be obliged to preserve jobs. Thus, according to his view, it is necessary to partially amend the prevalent regulations on labour relations because of digitalisation.

In respect to the effect of digitalisation exerted upon working conditions, the trade union secretary expressed his conviction that in the future it will be necessary to work just as much on the intensification of digital processes as before and that teleworking will be more usual but that shift scheduling may change and that having to be available outside working hours could cause problems. The harmful effects of digitalisation on health were viewed in a similar way by the trade union representatives as by the employers and managers: they said that the increasing vision-related and musculoskeletal problems could represent a real danger. In regard to inequalities that can be linked to digitalisation, the trade union secretary rather perceived such problems as being related to age than to growing inequalities between men and women. He regarded the development of a "digital breach" within the company as being primarily a realistic danger among older and manual workers.

10. TRADE UNION LEADERS' OPINIONS ON DIGITALISATION

> *"This digitalisation isn't too positive from a trade union perspective, but we can live with it as much as we need to"* (Trade union secretary, Vasas 1).

10.1. CORPORATE LEVEL TRADE UNION LEADERS' OPINIONS ON DIGITALISATION

Data collecting methodology

In autumn 2020 we conducted an online research questionnaire among member companies of the Vasas Metalworkers' Federation. The questionnaire sent to member organisations was completed by trade union representatives of 39 companies. Over 40% of replies came from companies with over 1,000 employees, and a further 20% from companies employing between 500 and 1,000 people; thus, even though this sample

is not regarded as large, the companies involved nevertheless represent a crucial segment of the Hungarian economy, while the number of workers represented by trade union respondents indirectly comes to over tens of thousands of people.

We did not analyse the replies we received to the questionnaire in a traditional way with quantitative techniques. Instead, we present the most important trends and typical opinions that can be outlined based on the responses.

The focus group discussion held in October 2020 was attended by corporate trade union leaders from four member companies of the Vasas Metalworkers' Federation. Henceforth, we will refer to these companies as Vasas 1, 2, 3 and 4. We supplemented the results of the online questionnaire with what was said at the focus group discussion.

The effect of digitalisation on the economy and society

Based on the responses we received, a peculiar duality could be observed in the assessment of the effect of digitalisation on the economy and society. In general, at a macro-level as well as in the long term, the respondents clearly believe that digitalisation is a source of significant change, while in the case of their own companies they regard digitalisation as being a far less acute problem and challenge. The majority of the trade union leaders (70%) do not regard digitalisation as posing a threat to employment at their own company.

> "… for the time being labour is still so cheap that it has absolutely no effect on us. We don't have to deal with it" (Trade union secretary, Vasas 1).

> "What I can see is that the employer is trying to keep computerised work on the factory floor to a minimum for the time being, so where they really need screws to be driven in, they don't really use such things" (Trade union secretary, Vasas 2).

The effect of digitalisation can primarily be perceived in the operations of this company in the reduced number of employees, to a lesser extent in changes in wages, and through the geographical mobility (relocation) of workers.

> "Massive downsizing took place at the company in the space of a year. (…) They robotised almost the whole warehouse where we work, and the end result of this was that 80 people were left in the company. That left us with 25 trade union members, so it was a pretty nasty piece of downsizing" (Trade union secretary, Vasas 4).

According to the majority, digitalisation will create new forms of employment. Part of this will be that processes will be increasingly automated and remote work will further expand in certain jobs. Based on the responses, one of the side effects of digitalisation is an increase in work-related illnesses: eye disorders, musculoskeletal disorders, stress and depression.

At the same time, it is important to note that there was a high proportion of respondents who could not answer the questions about the possible effects of digitalisation to a satisfactory degree. This partly pertains to the fact that although news and forecasts concerning the effects of digitalisation have become increasingly frequent in Hungary in recent years, they often merely "scratch the surface", and there are many contradictory opinions and expectations of the future. It is because of this that local trade union leaders were unable to necessarily provide an answer when given a simple choice of only yes or no. Even their answers given to open-ended questions in the questionnaire revealed that there is scant conformity in opinion on the effects of digitalisation.

According to every second respondent, the quantity of work will not change because of the effects of digitalisation – they believe that there is no chance of overtime ending as a result of it – but many of them expect that the shift system will be changed. In relation to this, 60% of respondents think that measures that would eliminate the obligation to be on standby and available outside working hours are necessary.

The changing role of trade unions

According to the majority, digitalisation will have an effect on the situation and role of trade unions within the company, and there is also a good chance that the system that has developed in relation to industrial relations will also change. In respect to the role of trade unions, many believe that although trade unions are making clear efforts to increase their membership, the effect brought about by changes will presumably continue to decrease it (or at least it will not increase); thus, the role and importance of the trade union will indirectly tend to decrease in the company and in the lives of employees. The Labour Code stipulates that a minimum of 10% of trade union membership is required at a company for a collective contract to be drawn up, which poses a serious challenge to trade unions as it will be increasingly difficult to achieve this percentage at a company level, especially since union membership at a national level is already below 10%.

At the same time, trade union leaders did not feel that the operational methods and priorities of the trade union should be changed, or that more

significant innovation would be necessary in their work. The traditional demands remained among their objectives: an increase in the degree of organisation, a rise in wages and benefits, as well as worktime and working conditions.

> "As I see it, digitalisation hasn't yet taken place on a scale that would make it necessary to address the issue or to change priorities" (trade union secretary, Vasas 2).

> "So far we haven't…really perceived its impact on our work" (trade union secretary, Vasas 3).

> "The first thing is always wages, and what affects wages" (trade union secretary, Vasas 4).

One of the most significant obstacles to increasing the membership of trade unions was seen to be the difficulty of reaching potential new members, as well as the lack of quick up-to-date information flow. In connection with this, the majority see social media as being one of the most important new channels to communicate with new members. However, although trade unions are present in these channels, this only serves – if indeed at all – to help expand traditional communication activities and is not an independent communication platform.

> "Our greatest organisational opportunities are personal contacts. And as long as the employees in factories are flesh and blood people, the only way to find them quickly and in the best way possible is by meeting them face to face" (trade union secretary, Vasas 2).

> "When there was the lockdown in spring, back then (…) we could keep in contact, but only through Facebook, Messenger and Viber. And at that time there were people trying to contact us whom I had never seen with a mobile in their hands before" (trade union secretary, Vasas 3).

Digital readiness, digital skills

There was almost complete agreement that digital knowledge will be of greater value than traditional training or education. The competitiveness of companies will be increasingly determined by the digital skills of their employees, and by training aimed at their continual development. These days, besides digital competence, language skills as well as communication and team work skills were seen as the main expectations.

Based on the answers, one of the risks in the near future is seen to be a digital breach developing or deepening as a result of digitalisation. In the course of this, it is older employees and/or employees who are the

lowest in the corporate hierarchy who are exposed to the greatest danger. The participants in the focus group discussion said that those without qualifications or in jobs of low added value were the most at risk in this regard.

At the same time, it is important to add that those asked believe that digitalisation will not significantly influence the differences between genders. It is not expected that the difference between men's and women's earnings will increase. After this it is not too surprising that with one or two exceptions there have been no measures introduced at the company to improve the digital skills of women.

It transpired from the responses that the lack of digital skills is the most usual among manual workers, thus the development of digital skills would be the most required in their case, although there are also deficiencies among white-collar workers and at the level of mid-management, which also require attention. Given the lack of in-house capacity and experts, developing these skills would fundamentally require outside help to be implemented.

An important message conveyed by the questionnaire research was that barely any concrete steps had been taken to improve the (digital) skills of employees in the case of half of the companies represented by local trade union leaders. Furthermore, according to their view, the company does not support digital training being held for all the employees.

> "… as long as the company is viable and there is no need to develop the existing employees to a higher level, I don't see any steps taken to proceed" (trade union secretary, Vasas 2).

Opinion was mostly positive in regard to the positive effect of training courses on companies being able to adjust to digital changes. Since it is a problem that workers themselves do not regard training as important in every case, an important aim would be to create motivation for them.

It was unanimously believed by the respondents that companies should be joined by state institutions in supporting the digital training of employees. It is an important indicator for how the quality of vocational training is seen that in answer to the question of whether vocational or university education is best suited to meet the digital skills needs of companies, the majority chose the former.

The collective contract

Based on the answers provided in the questionnaires, a collective contract is present in three quarters of the companies. The majority of local trade union leaders asked had a positive opinion about these contracts. At the same time, it transpired from the answers that according to every second trade union leader, the collective contract is not suitable for keeping the negative effects of digitalisation upon workers at bay. This is partly due to the fact that there were essentially no companies where a collective contract directly addressed, in any form, the effects of digitalisation on employment.

> "I don't remember anything like that included in the collective contract now. The wages and working hours of my colleagues are far more important" (trade union secretary, Vasas 4).

The above is an especially important statement in light of the fact that there is almost complete agreement about the fact that the development of the digital world will necessitate the passing of new laws and regulations, which will affect current regulations governing industrial relations; however, nobody supports changes to the fundamentals of employment contracts, i.e. a reduction in the role of traditional employee contracts. Regardless of this, trade unions are quite aware that the role of flexible forms of employment will grow in the digital age, teleworking is expected to increase, while home office work will become ever more the norm in the case of numerous jobs, moreover, the role of crowdsourcing could expand in jobs carried out on the companies' digital platforms.

The effect of COVID-19 on companies and the work of trade unions

The vast majority of companies responded to the pandemic by increasing the rate of home office work in jobs where this was possible. Although the role of home office increased at a company level, 60% of the trade union leaders questioned did not work at home at all during the pandemic; at the same time, 40% of them feel that trade union work was hindered by the increasing frequency of home officing. Half of the companies introduced regulations on the minimum and maximum amount of home office hours during the pandemic. In regard to the long-term effects of the pandemic, trade union leaders in only a third of companies think that home office will become a more common form of work in the future.

Close to a third of companies lost markets and clients, which also led to redundancies. Further negative effects of the pandemic included the application of mandatory cuts in hours with lower salaries that come along with this.

> "The priority is for the situation to normalise in order for us to get over this COVID lark, and then we can get back to our old problems and worries, because our bargaining position has been almost fully destroyed. So, in regard to what the point of a trade union is – to be able to do something – our hands are tied because the company says 'No profit, no income.' (…) Everybody's afraid. Everyone's worried. This is an untenable situation for trade unions" (trade union secretary, Vasas 1).

10.2. OPINIONS ON DIGITALISATION AT SECTOR LEVEL: THE PERSPECTIVE OF THE VASAS METALWORKERS' FEDERATION

Almost 200 companies belong to the Vasas Metalworkers' Federation but out of these only 70 to 80 could be described as active. The managers maintain that the volume of manufacturing has decreased within the sector; therefore, "surviving" is in the common interests of employers and employees alike.

The Vasas Metalworkers' Federation has been experiencing a stagnation in its membership. In this respect, the fluctuation of employees at their workplaces represents a major problem and risk, since recruitment constantly needs to be re-started. In order to increase the level of organisation, the trade union pursues an inclusive, open policy towards non-typical groups of employees. For example, it supports allowing foreign employees (these days typically Ukrainians) to join the trade union, although in practice there is a low level of organisation in this group of employees. The trade union also supports workers employed temporarily by an agency joining it, although at a local level this works differently from place to place, and the inclusion of temporary workers in the collective contract can represent a legally complicated challenge. A possible way to increase trade union membership in the long run would be reaching out more to white-collar workers and making trade unions appeal to them too.

For quite obvious reasons, the Vasas Metalworkers' Federation does not support innovation aimed at the formation of local, independent trade unions; moreover, it sees trade union organisations operating on a regional basis as an inefficient method. At the same time, the fact that it has not been possible to establish a collective contract at sector level represents a challenge to the Federation; thus, given the current situation in Hungary, the work of the trade unions is rather concentrated on a lower, corporate level, and the sectoral and national organisations are on a declining course.

In regard to digitalisation, the Vasas Metalworkers' Federation regards the greatest problem as being the low level of digital skills among employees. The question also arises how in the future employees will use the extra free time that they will gain as a result of digitalisation and automation. At present they are trying to improve the situation mainly by providing a lot of training courses for their own employees and the representatives of member companies about digitalisation in general as well as courses aimed at digital skills development.

10.3. NATIONAL-LEVEL TRADE UNION LEADERS ON DIGITALISATION

"Actually, we are at the point where we are just putting out fires"

(MASSZ, president).

Participating in the focus group discussion in October 2020 were the leaders of the three national trade union confederations, the Hungarian Trade Union Confederation (MASSZ), the Forum for the Cooperation of Trade Unions (SZEF) and the LIGA Trade Union, as well as a representative from the Confederation of Hungarian Employers and Industrialists (MGYOSZ).

The participants agreed that trade unions in Hungary are experiencing difficulties in many respects: on the one hand, the national conciliation of interests has lost its meaning, and on the other hand, the COVID epidemic has caused serious damage. As the leader of MASSZ put it, *"I think the conciliation of interests is just a show, and what we have in Hungary isn't really meaningful dialogue."* They mentioned that the government did not involve them in the conciliation of interests in connection to the COVID pandemic; furthermore, the so-called "Slave Act" was introduced, which gives far more freedom to employers in the allocation of work time. They evaluated it as a partial success that they specifically knew of one single company where the 36-month work timeframe was introduced into the collective contract, as permitted by the "Slave Act". At the same time, it was mentioned as a success that there are regions where a sectoral level agreements exist and results have therefore been achieved. The representative of SZEF stressed that it is necessary to modernise the work of the trade union, while the MGYOSZ representative said the same about innovation in vocational training.

The effect of digitalisation

In connection to the effects exerted by digitalisation on employment, the confederations' leaders stressed that jobs are being lost but new

ones are being created too. However, in general, the participants agreed with the opinion of the SZEF leader, i.e. in the long run employees will be the victims of the digitalisation process, although the leader of LIGA voiced the opinion that in the long term employees could also benefit from digitalisation. "*Jobs will appear that require far higher levels of skills, training and knowledge than the ones that currently exist, and that also means that they will be far better paid jobs. (…) This requires a safe, fair and equitable transition,*" stressed the representative of LIGA's leader. The leaders of the trade unions nevertheless regarded the greatest danger of digitalisation to be the loss of jobs, and explained that this process resulted from the lack of new digital skills and less so from mass redundancies triggered by automation. They were in agreement that it was not fair for the burdens of digitalisation to be exclusively borne by employees. According to the trade union leaders, employers and the state should equally cover the costs of digital training development necessitated by change.

Digitalisation and trade unions

The leaders of the trade union confederations evaluated the traditional tools of trade unions, such as the *collective contract* and *wage agreements*, to be suitable for the management of corporate challenges related to digitalisation. "*…at a local level collective contracts are more than suitable for making the costs of terminating jobs more expensive. This could make employers pause to think at what pace and how transition should take place in a given case*". (LIGA) On the other hand, in connection to wage agreements the leader of MASSZ stressed that "*when in given situation, when there are negotiations about wages at a company, the trade union representatives should be prepared to know what important basic demands or requirements employees are entitled to have, and in what the timeframe for their achievement is".*

One of the main obstacles to the trade unions effectively responding to the challenges of digitalisation is that "*employees, our members, the members of trade unions do not even see what challenges they are facing,*" said the representative of LIGA. Effectively solving the problem is also made difficult if problems that arise have to be treated in an ad hoc manner. "*Actually, we are at the point where we are just putting out fires. (…) If there is a situation in the company and we realise that 30 people have to be made redundant because it's all over and the company is closing down (…), then we quickly try to come up with something to try and make the lives of those 30 people easier,"* the leader of MASSZ explained their problem-solving, which is not based on any long-term planning. Another obstacle in the effective management of digitalisation may be the degradation of personal relations and a decrease

in verbal communication, which could also have a negative effect upon the conciliation of interests.

On the other hand, in terms of moving forward the trade unions stressed that "*at the confederation level, at the sectoral level, we must inevitably deal with the problems of the future, and together with employers and the government we have to form some kind of vision and define some kind of rules of the game*". It also came up that trade unions need to develop themselves too in order to be able to keep up with the challenges of digitalisation. The view was also expressed that in the future employment contracts will transform into the kind of contracts that will not only regulate rights and obligations between two parties but also the necessary competences and training opportunities for "*flexible security*". The confederation representatives regard a modification of the Labour Code and employment contracts as important in the areas of home office and teleworking. The question was also asked what kind of income-generating opportunities trade unions should negotiate with the government in the future for those who have lost their jobs as a result of their deficiency in digital skills.

There was full agreement among the participants that dialogue should be engaged in at local corporate, corporate, sectoral as well as confederation level in order to effectively manage the challenges of digitalisation. As the leader of MASSZ put it: "*These levels are built on one another, and neither can function without the other. Thus, they are all equal*".

Digitalisation, trade unions and the COVID pandemic

In connection with the increase in teleworking and home office as a result of the COVID-19 epidemic, the trade unions negotiated with the government for employees to receive compensation of up to 10% of the minimum wage for their expenses, but in the end the government did not introduce this law. It was also stated that in regard to efficiency companies benefited from teleworking and home office because employees work physically harder.

According to trade union leaders, the COVID pandemic has accelerated digitalisation: "*What's sure is that everybody is vigorously robotising and digitalising every process that can be*". The pandemic spurred on even those companies to develop, invest and change work processes where it is not possible to arrange home office. Production companies are trying to change the working environment by more distinctly separating work processes and thus creating conditions that ensure a safe workplace.

11. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

In our research we studied the processes of digitalisation, its organisational and societal impact as well as the challenges faced by the system of the reconciliation of interests and industrial relations as a result of technological innovations; these areas were examined through a corporate case study and focus group discussions with trade unions.

All of the participants in the research agreed that digitalisation is present in the economy and in workplaces, and indeed that the impact of the COVID-19 pandemic accelerated the processes of digitalisation. Digitalisation was approached by the most systematic, strategic level by the management of the company studied in our research. At the same time, in respect to every actor (government, company and trade unions) monitoring the effects of digitalisation processes was inadequate. Thus, in our research our evaluation of the effect of these processes partly had to be based on anecdotal, ad hoc information and examples; we also realised that there are still 'myths' associated with digitalisation. One such generally held opinion is that on the whole digitalisation decreases the number of jobs, and indeed that it is primarily semi-skilled, less complex jobs that are lost, while more complex jobs requiring digital skills will appear and will at least partly compensate for the jobs that are lost. Research results do not confirm that only one scenario could develop in the future. It has also been revealed that the slow, gradual process of digitalisation where impacts on the decrease of employment levels are invisible or non-existent, and the radical and disruptive change processes (as the complete automation of a warehouse) leading to a clear reduction of the workforce are simultaneously present in the economy.

The literature on digitalisation (Makó, Illéssy, & Borbély, 2018) also suggests that it is chiefly those pursuing simple, semi-skilled work who are in the most danger. In contrast to this, in the case of the company we studied we found that simple, often repetitive work processes are not worth automating, while more complicated and less frequently occurring processes, which would require more or continual training, are. It was also thought-provoking that in the company studied there was more fear of job losses and demotion among those occupying white-collar and management positions because of their lack of appropriate digital skills than there was among manual workers. This contradiction suggests that various ways of logic applied to digitalisation can exist side by side in the economy, each of which may have different outcomes, and that it would be very important to map these out.

At the company studied in this research it was not typical for employees to perceive the effect exerted by digitalisation on employment as a real danger, on the other hand they indicated that in their own experience there were fewer jobs because of digitalisation. It, therefore, seems likely that employees do not have a realistic awareness of just how great a danger digitalisation could be to their futures. There is a general awareness of the potential dangers, but employees do not think that this is necessarily relevant to their own situation. In the midst of these transformative processes, which in many respects are progressing at uncertain rates, the question arises: how would it be the most expedient to inform and prepare employees in the given situation?

In the company studied the main motor of digitalisation was *cost effectiveness* and, closely linked to this, it was precisely its costliness that also represented the greatest obstacle. During the research we found that several important societal processes and interests clashed with one another. On the one hand, if wages are low, companies do not necessarily have an interest in accelerating the processes of digitalisation. On the other hand, trade unions say that one of their most important aims is an increase in wages and better benefits. Yet, if wages rise, it is understandable why companies look to automation, which can lead to a decrease in jobs and indirectly to a decreased trade union density. In this sense 'over the top' wage rises can tip the balance and push companies into accelerating digitalisation. If this happens, however, it is by no means impossible within the current legal environment in Hungary for trade unions to undermine their own viability since trade union density could sink to below the critical 10%.

By European comparison Hungary is not performing well in respect to the level of digital skills. This deficiency was raised several times during the research, namely, in regard to who is responsible for making up the shortfall in digital knowledge and skills and what roles need to be played by the government, employers, trade unions and employees. The participants in the research expect development related to this to primarily come from the government and employers.

An important question of the research was whether or not the traditional tools applied by trade unions, such as collective bargaining and concliation of interests, could effectively work in managing the effects digitalisation and technological changes exert upon employment. The research produced contradictory findings. At the local level the players in the corporate case study, management and employees, clearly did not regard the collective contract as an effective tool to manage the impact of

digitalisation. In the same way, the company trade union secreatary and the president of the work council did not regard the collective contract as suitable for facilitating the control of digitilisation either. Half of the company trade union leaders who participated in the online questionnaire survey also shared the view that the collective contract is not suitable for managing the negative effects of digitilisation on employees and keeping it under control. In contrast with this, however, national level trade union leaders think that tradional wage bargaining and the collective contract are suitable tools for either negotiations on opportunities for digital training and retraining or for addressing the impact of digatalisation on employment. The contradictory opinions to be found among local and national trade union leaders demonstrate that in the future trade unions should formulate a far more expicit method on what kind of tools they would like to employ in the future to influence the various effects of digitalisation, automation and robotisation.

Social dialogue in Hungary is mostly possible at a local level within the framework of factory councils and collective contracts. At the same time, we observed that only a small proportion, i.e. less than 10% of employees, are members of a trade union in Hungary. Although the number of employees protected by a collective contract comes to somewhat more than this (22%), it still does not constitute even a quarter of all employees in Hungary. At a local level it is companies' attitudes to trade unions and organisational culture that determine the degree to which social dialogue and the conciliation of interests can take place.

Digitalisation in itself is not an obstacle to the collective conciliation of interests, however, the fall in the number of jobs in Hungary could easily lead to the proportion of trade union members sinking below the critical 10% level on the company level. If this happens, the trade union no longer has the right to run a local organisation. In any case, this process can be intensified not only by digitalisation but also by the large fluctuation in the workforce, which represents a risk since there is a constant need to recruit members.

In respect to the quality of work, our research was conducted in a segment of the economy in which those affected did not predict the end of the dominance of employment contracts of indefinite duration. Although the company studied uses outsourced labour, all three sides – the employers, the employees and the trade unions – saw the continuation of contracts of indefinite duration as being likely to dominate.

In regard to salaries, the players in our research did not regard it as a realistic danger that wages will fall within the context of digitalisation. They

rather thought that in the future those taking on jobs requiring a higher level of digital skills will receive higher salaries. No special measures have been taken in this regard among government or trade union participants, unless minimum wage negotiations can be regarded as such.

No societal inequalities between men and women as a result of digitalisation came up in the research findings. In the survey among employees, the overwhelming majority of respondents were of the view that the process of digitalisation affects men and women in the same way. However, this does not mean that this issue should not be analysed in another sample later on. The corporate case study was conducted at a company where three quarters of the employees were men. Furthermore, trade unions are typically male-dominated too. Based on the findings of the research, we did not find anything to indicate that either the company or the trade unions would assess the impact of digitalisation processes according to genders.

11.1. RECOMMENDATIONS

1) Trade unions should formulate a far more explicit method in the future concerning the tools they wish to use to influence the various effects of digitalisation, automation and robotisation. They need to assess what good practices there are in regard to these at the local, sectoral and national levels. In connection to this, it would be important to establish methodological guides for trade union leaders at local and corporate level, which could be introduced and discussed by those involved within the framework of training.
2) Companies should make it more transparent exactly how automation, digitalisation and robotisation alter labour requirements. An analysis should be made at corporate level of how digitalisation contributes to a reduction in labour requirements. This is still necessary even if no redundancies are made, but there are internal job transfers within the company. Transparency of this kind would contribute to the given trade union having information at its disposal during the conciliation of interests.
3) Companies and trade unions should assess the effects of the digitalisation processes according to gender, age and positions occupied in the corporate hierarchy on an annual basis or in parallel with business planning processes.
4) The corporate collective contract should be reconsidered from the perspective of digitalisation. If there are redundancies specifically

linked to digitalisation, it should be specified in the collective contract which regulators, procedures and benefits apply, and to what extent these differ from the general procedures for redundancy. Company investment in digital training could also be included in the collective contract during wage bargaining as a form of training contribution allowance.

5) There should be a requirement to compensate for the adverse health effects of digitalisation and efforts should be made to formalise such a requirement in the collective contract.

12. REFERENCES

Albert, F. (2019), Squeezed out from the policy-making processes? The European Semester in a context of weakened social partnership. Case study Hungary. National trade union involvement in the European Semester (INVOTUNES) project. OSE Working Paper Series, Research Paper No. 37, Brussels: European Social Observatory, May, 33 p.

Árendás, Z., & Hungler, S. (2019). The empty shell of social dialogue-A Hungarian case study. SOCIO. HU: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE.

Borbély, S., & Neumann, L. (2019). Neglected by the state: the Hungarian experience of collective bargaining. Collective bargaining in Europe: towards an endgame, 295.

European Commission (2017). Special Eurobarometer 460 – March 2017 "Attitudes towards the impact of digitisation and automation on daily life" Letölthető: http://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2160_87_1_460_ENG.

Hargittai, E., Piper, A. M., & Morris, M. R. (2019). From internet access to internet skills: digital inequality among older adults. *Universal Access in the Information Society*, *18*(4), 881-890.

IVSZ-Microsoft (2019) A digitális gazdaság súlya a magyar nemzetgazdaságban, https://ivsz.hu/a-digitalis-gazdasag-sulya-2019/.

Makó, C., Illéssy, M., & Borbély, A. (2018). A digitalizáció és a munkavégzési formák. Magyar Tudomány, 179(1), 61-68.

Mckinsey&Company (2018) Átalakuló munkahelyek: az automatizálás hatása Magyarországon. (https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Locations/Europe%20and%20Middle%20East/Hungary/

Our%20Insights/Transforming%20our%20jobs%20automation%20in%20Hungary/Automation-report-on-Hungary-HU-May24.ashx).

Nagy, C., & Molnár, E. (2018). Az ipar 4.0 területi összefüggései a robotizáció tükrében: milyen hatásai lehetnek a folyamatnak Magyarországon? Területfejlesztés és Innováció, 12(2), 3-18.

Németh, Edit, and Girndt Rainer. 2018. Félúton a Rezignáció És a Felemelkedés Között. Aktuális Események a Magyar Szakszervezeti Mozgalomban. Friedrich Ebert Stiftung.

Rainer, Girndt. 2013. Magyarország Szakszervezetei Mozgásban: Kísérlet Az Erők Koncentrálására,. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.

Rogers, Samuel (2020) Fidesz, the state-subsumption of domestic business and the emergence of prebendalism: capitalist development in an 'illiberal' setting, Post-Communist Economies, 32:5, 591-606, DOI: 10.1080/14631377.2019.1689001.

Szalavetz, A., & Somosi, S. (2019). Ipar 4.0-technológiák és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása-gazdaságpolitikai tanulságok= Impact of industry 4.0 technologies on the engines of development and catch-up in Hungary–Some lessons for economic policy. Külgazdaság, 63(3-4), 66-93.

Szanyi M. (2019) The Emergence of the Patronage State in Central Europe: The Case of FDI-Related Policies in Hungary Since 2010. In: Gerőcs T., Szanyi M. (eds) Market Liberalism and Economic Patriotism in the Capitalist World-System. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05186-0_6.

Tardos, K. & Piroska, D., (2015). Industrial Relations in the Context of Subcontracting: The Case of Hungary. Las Relaciones Laborales en el Contexto del Desarrollo de la Subcontratación/Industrial Relations in the Context of Development of the Outsourcing. Valencia: Tirant lo Blanch, pp. 237-252.

Vandaele, Kurt. 2019. Bleak Prospects: Mapping Trade Union Membership in Europe since 2000.

ČLOVEK A SPOLOČNOSŤ
Medzinárodný časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied
ISSN 1335-3608

SOCIAL PERCEPTIONS AND THEIR CHANGES ABOUT LIFE COURSE AND TIMING OF KEY LIFE EVENTS IN EUROPE[1]

Bence Ságvári[1] and Vera Messing[2]

[1] Sagvari.Bence@tk.hu, Centre for Social Sciences, ; Corvinus University of Budapest. Budapest; Hungary
[2] Messing.Vera@tk.hu, Centre for Social Sciences, ; CEU Democracy Institute. Budapest; Hungary

Človek a spoločnosť
[Individual and Society]
24(4),
DOI: 10.31577/cas.2021.02.XXX
http://www.clovekaspolocnost.sk/

Abstract:
People usually think about age as an objective data indicated in their official documents. However, there is a subjective side to it: the age we associate to an individual's life-cycle – youth, middle age, and old age – depends on the social-economic context we live in. At the same time an individuals' perceptions about age become elements of demographic trends, as individual decisions about major life events are influenced by perceptions about the ideal age of these event, i.e., which age is ideal to move from the parental home, start a relationship, give birth to the first child or retire from work. These very personal decisions are greatly influenced by the expectations or even norms posed by the broader society and the narrower community we live in. Social norms associated with age may also change in accordance with more general developments in medical science, expansion of education or policy areas related, for example, to childcare services or retirement. In our paper we examine perceptions about the life-cycle and timing of life and their respective changes in a European comparison. The analysis will use data from the Timing of Life questionnaire module of the European Social Survey (ESS) and compare data from Round 4 in 2006 and Round 9 in 2018. Our analysis triangulates the perception of the timing of life, demographic characteristics of societies and the policy context. Our analysis found that perceptions about ages associated to the lifecycle and major life events have shifted: in all respects people tend to associate a later age to these. The most prominent changes happened in societies of Central East Europe with regard to ages associated with the ideal and latest age of childbearing. There is a slow but explicit convergence of perceptions about age in post-communist countries in Eastern Europe with more long-time democracies in Western Europe. The changes are fuelled primarily by young people's significantly different perceptions compared with the middle-aged and elderly. The trend of later ages seen as an ideal for key life events, especially that of childbearing, is an important driver of further in the aging of European societies.

Key words: Timing of life. Perceptions about age. Hungary. Policy impact. Convergence.

[1] This article is a revised version adapted to an international audience from a book chapter of Ságvári and Messing (2020 et al Az élet kulcseseményei és az életszakaszok társadalmi percepcióinak változása Magyarországon és Európában) published in Kolosi, Szelényi, Tóth: Társadalmi Riport 2020, Budapest.

1. Introduction

Expectations and norms for the different stages of human life are changing and are impacted by broader social, demographic, and political processes, such as increasing life expectancy due to medical advances and increasing prosperity, the expansion of education, the extension of the age of childbearing, and changes in compulsory education legislation. Societal perceptions about age linked to major life events are norms that change in time and across societies (Billari-Liefbroer 2007). However, the perception of age limits is also of great socio-political importance, as these perceptions influence the main determinants of demographic and labour market processes, such as fertility and labour market activity, which in turn feed into actual processes in the economy and society.

In this paper, we examine perceptions and changes in perceptions of the life-course and major life events across Europe. In our analysis, we use data from the European Social Survey (ESS) Timing of Life Module collected in 2006 and 2018 (Billari et al., 2005). We consider the demographic composition of society, people's perceptions of age and major life events, and the public policy environment regarding age (e.g., age of compulsory schooling, age of majority, age of retirement) as a "triangle" where each element is interacting with the other two.

Scholarly literature discussing the social relevance of timing of life offers two broad approaches: the structure-oriented perspective branch of studies focuses on the institutional environment, while the action-oriented perspective examines the individual determinants of life-course and the timing of key life events. The first approach postulates that timing of life is primarily determined by the social, economic, and political context in which the individual lives (Kohli, 2007). According to this approach, education, the labour market, and housing conditions, as well as the public policies that influence them, play a particularly important role in shaping an individual's life cycle, as they set the parameters for the transition from childhood to young adulthood, and from middle to old age. The second approach emphasises the individual determinants of the life-cycle and the timing of key events in life, arguing that life stage decisions are up to individual choices rather than the social context, thus societal norms are less significant. This approach emphasises the agency of the individual (Buchmann, 1989; Heckhausen-Buchmann, 2019; De Vroom, 2004) and argues that the increasing importance of individual choice has led to a kind of second demographic transition (see, e.g., Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1995, 2019). This is also referred to by others as the era of second modernity (Beck, 1982), in which the perceived age boundaries of the life-cycle are expanded, leaving room to deviate from socially and economically determined norms (e.g., religion, family). We treat these two approaches as complementary theoretical frameworks rather than mutually exclusive explanations. The social and institutional environment and individual choices interact and complement each other in creating the space in which age-related norms emerge and influence the choices that individuals make about their key life events.

Research on cross-country comparative analysis of timing of life offers an extremely rich source of literature (Aassve, 2013; Billari et al., 2011; Billari-Liefbroer, 2007; Buergin et al., 2017; Loretto et al., 2000; Radl, 2012; Spéder-Murinkó, 2014; Van Bavel-Nitsche, 2013). Our study is more of a descriptive than explanatory nature; it adds to the existing wealth of empirical knowledge by using the most recent data from the 9th wave of ESS (2018/19) and offers insights to the changes through over a decade in expectations and norms related to the stages and key events of life by comparing two rounds of ESS data. The study and its analysis puts a special focus on describing and understanding changes of perceptions about the timing of life in the Central East European region.

The paper is structured as followed: following the introduction of the context and the methods and data we used, we present the findings of the analysis of perceptions associated with the life cycle comparing two large European regions and the two-time momentums (2006 and 2019). In the second part of the analysis we focus on two key life events and their perceptions in Europe: the birth of the first child and retirement. We conclude by summarizing our findings and raising the policy relevance to our results.

2. Methods and data

In our analysis we use 2006 and 2018 rotating modules of the European Social Survey data about the Timing of Life in 19 European countries[2] which participated in both survey rounds (R3 and R9). The list of countries offers an equal coverage of east, west, north, and south of the continent, and includes a broad variety of societal developmental traits that characterize the diversity of European countries. The total size of the sample analysed was 68,398. We applied weighting offered by the ESS methodology: design weight allowing unbiased estimations. It is important to note that each respondent was randomly assigned to answer only questions about either men or women (split-voting method). Therefore, the sample size of the responses to the questions was halved. A total of 13 variables mapping perceptions about life-cycle and timing of key life events were used in our study.

3. Perceptions and norms related to life-course

The first part of our analysis offers a triangulation of the ages attributed to the beginning of three life cycles (adulthood, middle age, and old age), demographic characteristics (life expectancy) and public policy framework related to the turning point of the life cycle: retirement age. The perception of the life cycle is influenced both by individual attitudes and by the structural and social environment in which the individual lives, such as the demographic composition of society, public policies, and legal frameworks affecting the lives of different age groups. (Settersten, 2018) Figure 1. attempts to summarize this pattern by combining perceptions about life cycle boundaries (circles representing averages for the beginning of adulthood, middle age, and old age), statistics on life expectancy, and the legal retirement age for men and women in 19 European counties (indicated by diamond shaped symbols).

[2] The countries included: Austria, Belgium, Bulgaria, Cyprus, UK, Estonia, Finland, France, the Netherlands, Ireland, Poland, Hungary, Germany, Norway, Portugal, Spain, Switzerland, Poland, and Portugal. For consistency, we decided to exclude the few countries that participated in only one of the surveys from the analysis.

Figure 1.

Perceptions and real-life statistics about life-cycle – for women and men in European countries, 2018 – 2019

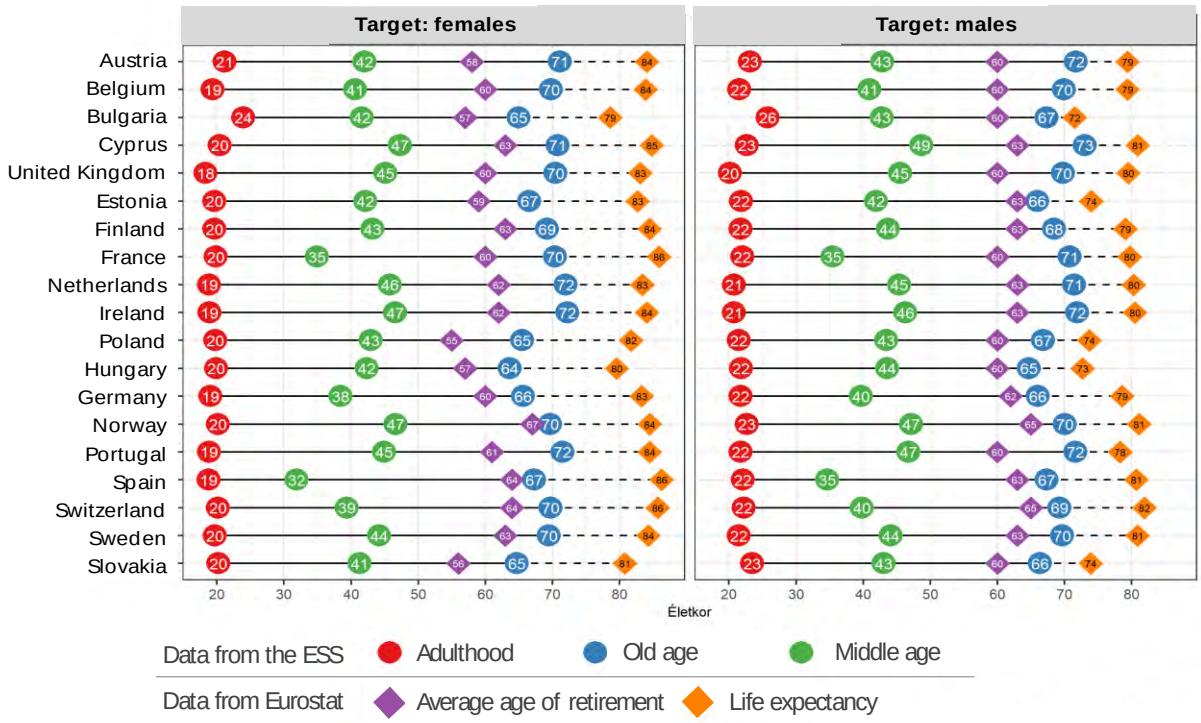

Source: ESS R9 (2018/19) and own calculation based on Eurostat data.

The perception about the age associated with boundaries of the life cycle differs for women and men to some extent in most countries. However, there is a much greater difference across countries in how on average age boundaries of the life cycle are viewed. In particular, there are differences regarding the beginning of middle age and old age. Perceptions on when middle age begins vary by up to a decade with the lowest in Spain and Italy (32 and 35 years) and the highest in Norway, Ireland and Cyprus (47). There is similarly-wide gap in the belief of when old-age starts, where country averages are fluctuating between 64 and 73 years).

Countries of the Central East European region seem to have a shared understanding about the beginning of the life cycle: they perceive the beginning of middle age at 41 to 43 on average. The perception about when old age starts is relatively homogeneous in the region too: on average, people think that old age begins relatively early, at the age of 64 to 67 years on average compared to other countries in Europe, where over 70 years is the typical perception. However, as a 'rule of thumb', in countries with an average life expectancy of under 80 years – as is typical for men living in the CEE region – people tend to think that old age starts earlier (64 –65 years) than in countries with a higher life expectancy, where people usually tend to associate the beginning of old age with a later age. We assume that the reason for the marked difference between populations in Central East Europe and Western Europe concerning their perceptions of old age lies in differences in intra-generational division of work rather than in differences in demographic features or dissimilarities in pension systems (Gál and Medgyesi 2017). Broadly speaking, in poorer and more traditional post-communist societies of the CEE region, women entering old age very often get involved in supporting their children's families, care for their

grandchildren and help with household duties of their children. In the northern countries of Europe people entering old age are more likely to begin a new life stage with engaging in hobbies, travelling, and spending their time with various activities for their own pleasure.

Looking at the changes between 2006 and 2018/19, we see a relative stability across all countries in their perceptions of age associated with the life cycle: on average the age associated with the beginning of adulthood increased by 0.4 years; the perception about middle age has not changed, while there is a more explicit increase (1.4 years) in what Europeans, on average, think about the beginning of old age. However, there is a clear regional difference in the extent of this increase: compared to western Europe, in countries of the CEE region, especially in Hungary and in Poland, all age boundaries have shifted upwards to a much greater extent than in other countries in Europe. Since the perception of age is strongly dependent on the actual age of the respondent, it is also worth examining the changes in age-related norms by looking at them within the same age groups (cohorts). Figure 2 shows perceptions of when old age begins and changes in these perceptions by cohort, comparing data for CEE and Western Europe in 2006 and 2018/19 for men and women, respectively[3]. Across all age groups, people in Western Europe generally place the start of old age at a later age than in Eastern Europe, though the East-West gap appears to be closing among younger cohorts. While in the older age groups there is a difference of about 5 years, the difference is significantly less in younger cohorts (2.5 years). It is also evident that the gap has continued to close over the past 12 years, with the averages for young people's perceptions in Eastern Europe in 2018 (purple line) approaching those of young people in Western Europe in 2006 (red line). In short, we see a clear trend of convergence of people's perception concerning life cycles between the countries of the CEE region and the rest of Europe.

Figure 2.

Presumed onset of old age in Eastern and Western Europe 2006 (ESS3) and 2018 –2019 (ESS9) (lines represent linear regression models)

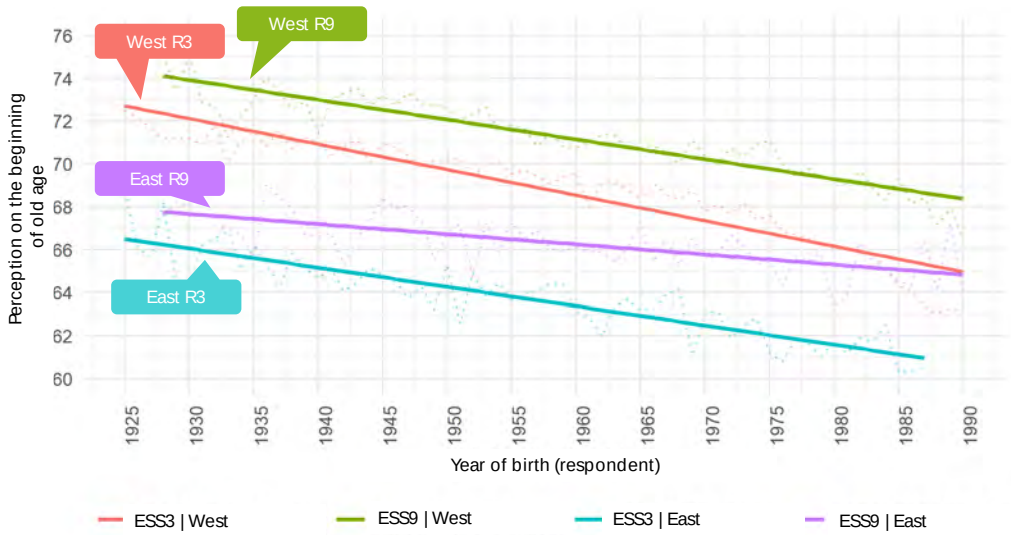

Source: ESS R3 (2006) and R9 (2018/19), own calculation based on aggregated data from 20 countries.

[3] We grouped countries based on the fact that all age-related analyses show a consistent difference between post-communist Central Eastern European countries and the rest of Europe. The CCE group includes the following countries: Bulgaria, Estonia, Hungary, Slovenia, Poland and Slovakia; The remaining group of countries, referred to as Western Europe includes Austria, Belgium, Switzerland, Cyprus, Germany, Finland, France, Spain, the UK, Ireland, The Netherlands, Norway, Portugal and Sweden.

Although the age of the respondent is a very strong predictor of the perception of the beginning of old age, in all age groups for both men and women it still increased between 2006 and 2018. This may be interpreted as a *significant change in the norms associated with the perception of when people become old.*

4. Perceptions and norms related to key life events

In the second part of our study, we address the perceptions about key events of life. Major life events such as graduation from school, starting a household, getting married, parenthood, and retirement also mark life stages. Unlike phases of the life cycle (young, middle and old ages), these are more tangible and therefore more clearly associated with a particular age. Moreover, there is a chance to compare people's perceptions about these events, the social norms (expressed in policies related to some of the key events, such as schooling and retirement) and the actual statistical data on when these events occur. This allows for comparing the relationship between norms, perceptions, and reality at the societal level. In what follows, we focus on two important life events: the birth of the first child, and retirement. We examine the perception about what the ideal age is for these events for both men and women, when these events are considered too early and too late, and how this relates to reality, i.e., when these life events occur according to national statistical data.

4.1 Becoming a parent

The birth of the first child is one of the most important events in life. Expectations of the immediate and wider social environment are very strong, and often becoming a stressful external pressure on the individual. The mother's age at the birth of her first child is also a key indicator of socio-demographic processes, as the timing of the first child's birth has a great impact on the total number of children a mother will have and thus influencing the reproduction rates at a societal level. According to data from Eurostat, the average age of women at childbearing is 29 years in the European Union, but it varies considerably between countries, ranging from 26 years in Bulgaria to 31 years in Italy. The long-term trend is apparent: women are becoming parents at an increasingly later age and the shift is especially prominent in countries of the CEE region. Perceptions and norms associated with the age of parenthood influence greatly not only the age when young people decide to become parents, but through their fertility behaviour, they impact demographic processes at the level of society.

Looking at the ESS data we find that norms and expectations regarding the age at which the first child is ideally born has a visible gender difference: Expectations about when is the earliest (19 – 22) as well as the ideal (24 – 27) age for women to become parents is 2 years less compared to men. The differences in the perception of the upper age limit (the age at which someone is too old to have children) are, unsurprisingly, much greater. For women it varies between 40 (in Slovakia) and 45 (in Austria), while for men, the averages are 4 to 8 years higher. The median age of 50 seems to be the symbolic limit in terms of perceptions for men having their first child.

Perceptions about the ideal age of becoming a parent is surprisingly homogeneous across the continent: people consider the age between 25 to 27 as ideal for women to become parents irrespective of the country they live in. However, the ideal age is rather distant from realities in contemporary societies: the actual age when women give birth to their first child is 2 to 4 years later than what the society perceives as ideal. The gap in societies of the CEE region is typically 2 years, while in Norway, Finland, Austria it is 4 years.

Figure 3.

Country clusters in Europe based on women's considered ideal, too early, too late and average real age at the birth of their first child, 2018 – 2019

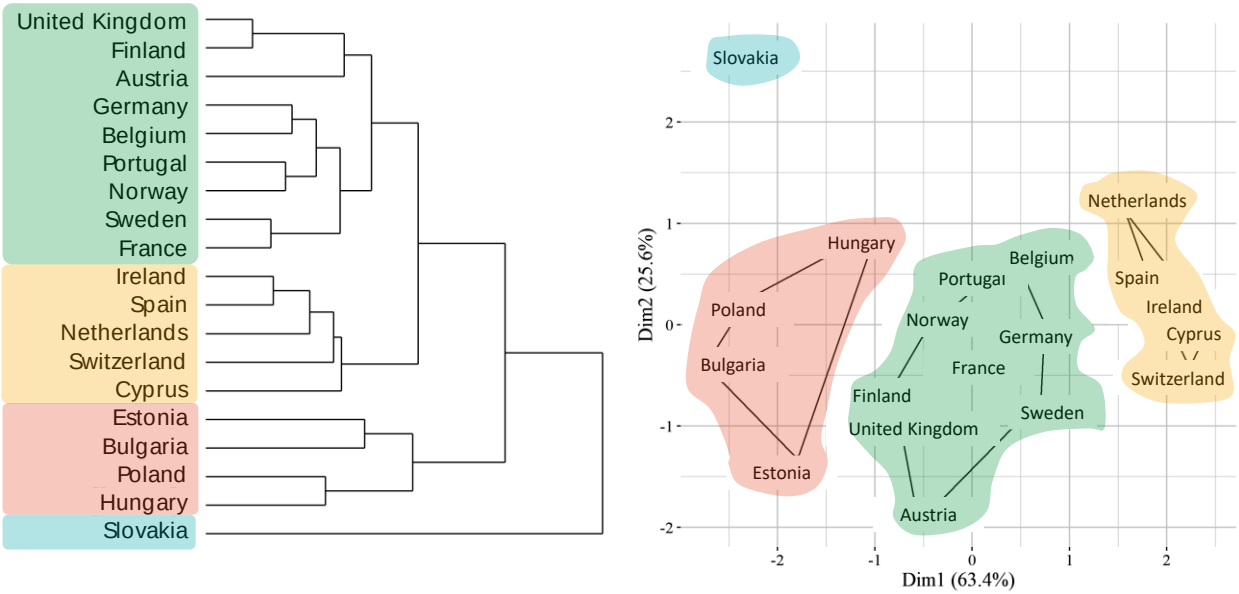

Figure 3 presents the results of a (hierarchical) cluster analysis of these four data points (perception of the minimum, ideal and maximum age of becoming a mother and official statistics about the same life event). The left side of the figure shows the dendrogram of how countries were grouped, while the right side of the figure shows the values of the first two principal components used for clustering. In simple terms, the horizontal axis condenses the perception about the minimum, the ideal ages of becoming a mother and the statistical data on the same life event, while the vertical axis shows the inverse of the perception about the maximum age for giving birth to the first child. Thus, the further to the right a country is positioned on the graph, the perceptions and reality of women becoming parents are linked to a later age, and the higher it is positioned the earlier the maximum age of giving birth is perceived.

Among the four country groups, Slovakia occupies a unique position because the upper limit (maximum) age for becoming a parent is uniquely low compared to other European countries. Countries of the CEE region, except for Slovakia, are grouped into a separate cluster since the actual as well as the perceived ages associated with the ideal, minimum, and maximum ages for childbearing are low compared to the other countries. Countries with a slightly above average ideal age (27–28 years) for childbearing (the Netherlands, Spain, Ireland, Cyprus, and Switzerland) have also been grouped into a separate cluster. Indeed, in these countries the average age of the mothers at giving birth to their first children is higher (30 – 31 years). Finally, the country cluster making up most Western European societies present values in years close to the averages for all the four studied aspects (except for Austria, where the upper threshold for the birth of the first child is set at 45, a remarkably late age on average).

It is also worth looking at the data by cohorts since norms associated with childbearing age may significantly differ by the age of the respondent. Figure 4 shows the average age perceived as ideal for women to become mothers in a regional and time-wise comparison. In the chart representing 19 countries, the solid line shows data from 2018 – 2019 (ESS R9) and the dashed line represents the 2006 data (ESS R6). In the figure, we have marked the responses of men and

women separately and distinguished between countries of Central Eastern and Western Europe (see footnote 4 for detailed information). The averages for each cohort by years are represented by the faded lines (which evidently fluctuate greatly). To highlight the direction of the changes, linear regression lines were fitted to make trends more meaningful.

Figure 4.

Changes in the perceptions about the ideal age of the birth of the first child for women in eastern and western European countries by gender comparing ESS data from 2006 (R3) and 2018/2019 (R9)

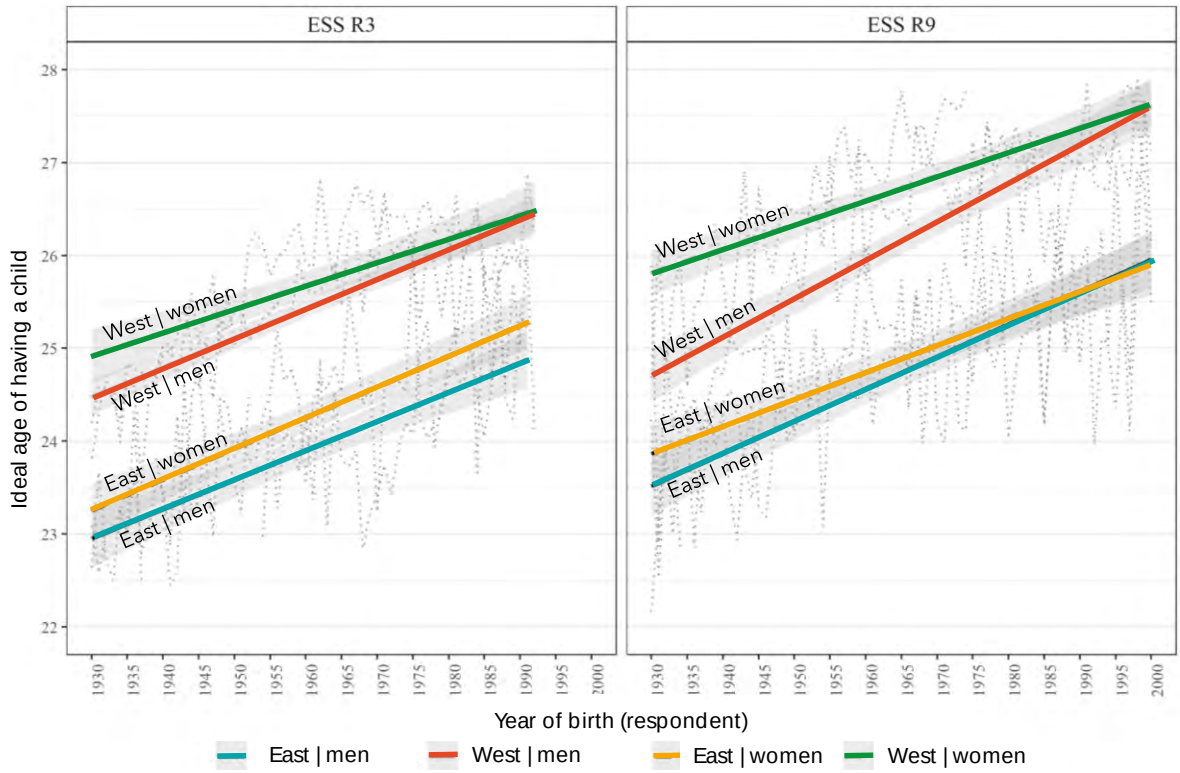

Source: Own calculation based on ESS R9 (2018/2019).

Based on Figure 4 we see four distinctive effects.

- *Cohort effect*: the younger someone is, the higher s/he perceives the ideal age for childbearing (and the upper limit for becoming a parent, which is not shown in the figure). Based on data from ESS R9 (2018 – 2019), older generations (born between 1930 and 1940) consider the ideal age for women to have their first child two years earlier than younger cohorts.

- *Time effect*: the perception about the ideal age of women's childbearing age has significantly increased – by about 1 year – between 2006 and 2018 – 2019 in both Western and Eastern Europe in all cohorts, and for both sexes.

- *Gender effect:* regardless of age, region and the time of the survey, men consistently think that the ideal age for women to have their first child is two years earlier than what women think.

- *Effect of region:* the effect of region is weaker but also consistent. Women are considered to have their first child at a younger age in Eastern Europe than in Western Europe.

However, an important and significant trend of convergence between East and West is also uncovered by the data. When looking at older generations we see a clear difference in perceptions of people in Eastern and the Western Europe, however, this difference fades away as we approach to the youngest cohorts.

These findings have important socio-political and demographic implications. The changing norms about the age associated with childbearing affects people's actual fertility behaviour and tends to lead not only to later childbearing of women, but also to fewer children due to natural biological constraints. Taking all these factors into account, it is likely that changing perceptions of the age of fertility lead to the further ageing of societies.

4.2 Expectations and norms regarding retirement age

Retirement is another key life event for which data also shows significant cross country differences and changes over time. Similarly to childbearing, perceptions and norms related to ageing and retirement have a direct impact on society and economy, where policy frameworks and norms interact dynamically.

Figure 5 presents result of a (hierarchical) cluster analysis in which countries were grouped according to their perceptions of the beginning of old age, and the ideal, earliest, and latest age for retirement. The left side of the figure illustrates the clustering process, and the right side shows the relative positioning of countries according to the first two principal components.

Figure 5.

Country clusters in Europe based on the beginning of old age and norms on retirement, 2018 – 2019

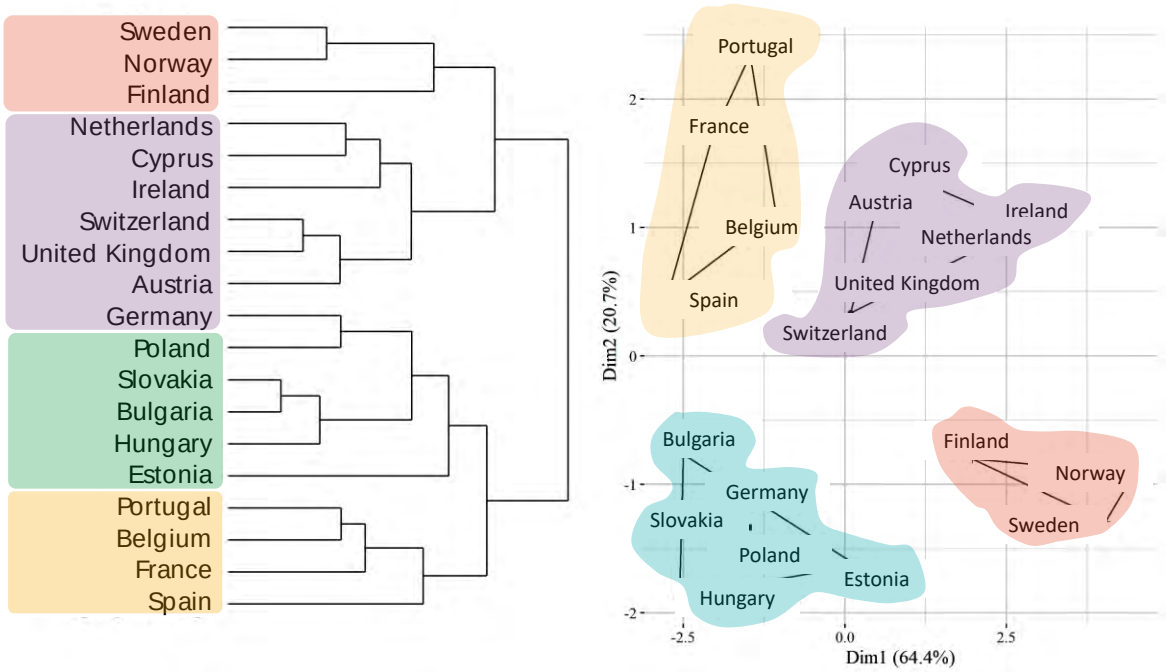

Source: Own calculation based on ESS R9 (2018/19) data.

The cluster analysis has grouped European countries into four clusters: Scandinavian countries form the first group; the United Kingdom and the continental countries of Northern Europe (and

Cyprus) construct the second; Germany and the countries of the CEE region are clustered into the third group; and finally, the Mediterranean countries and Belgium belong to the fourth group.

What are the characteristics of the specific country groups and why were they matched together?

- The average age of when the life cycle reaches old age is quite similar in the Nordic countries and in Western Europe, but norms associated with the age of retirement are significantly higher in the Nordic countries. This implies both the age of the minimum (55 years), the ideal (64.5 years), and the maximum (69 years). Remarkably, there is virtually no difference in the ideal retirement age for women and men in these countries.

- The average age of when the life cycle reaches old age is slightly higher in the UK and the continental countries of Northern Europe (71 years) than the European averages, but in contrast to the first country group, the norms associated with retirement age are lower, while there are clear gender differences in these perceptions too (the minimum is considered to be 52 years for women and 54 years for men, while the ideal age is considered 62 years for women and 64 years for men; the maximum age for retirement is considered to be 62 for women and 66 years for men).

- The third group is formed by Mediterranean countries and Belgium. The perception about when old-age begins is relatively high (70 years), but people consider that labour market activity could end as early as 49 for women and 53 for men in this country group. Another interesting characteristic of this group is that the perception about the ideal and the maximum age for retirement are alike with 60 years for women and 62 years for men. There is a slight gender difference (2 years on average) in the perceptions associated with old age and pension in this country group.

- Countries in the CEE region together with Germany (which obviously includes the former GDR) differ most significantly from other European countries in their perception about old-age. In these countries, people consider that old age begins by about 4 to 5 years earlier (65 and 66, respectively) than what people in other European countries think. Age norms associated with retirement are also low and are similar to those of the Mediterranean countries. Another important feature of this group is the marked difference in perceptions between women and men: on average, people believe that women should retire 3 – 4 years earlier than men.

These perceptions are also significant for social policy making, as they can influence or limit pension policies' room for manoeuvre. A pension reform that sets the retirement age significantly higher than what the population considers as the maximum age for labour market activity presents serious political risks. Yet, in European societies which are characterized by the demographic process of increasing life expectancy, declining birth rates, and an ageing population, raising the retirement age is the most important social policy measure to control the country's dependency rate. According to OECD forecasts, almost all European countries will be forced to increase the retirement age significantly in the coming decades. (OECD, 2011) Therefore, people's ideas and societal norms associated to retirement age and their changes across time is indeed a significant factor for policy makers.

Similarly, to age norms associated with parenthood, perceptions about the ideal age for retirement could be analysed along cohorts and regions. Figure 6 shows the perception of the ideal retirement age for women and men by cohort, for Eastern and Western Europe respectively, and its change between 2006 and 2018 – 2019.

Figure 6.

Changes in the perceptions of the ideal retirement age by gender in Eastern and Western European countries, 2006 to 2018 – 2019 (linear regression model)

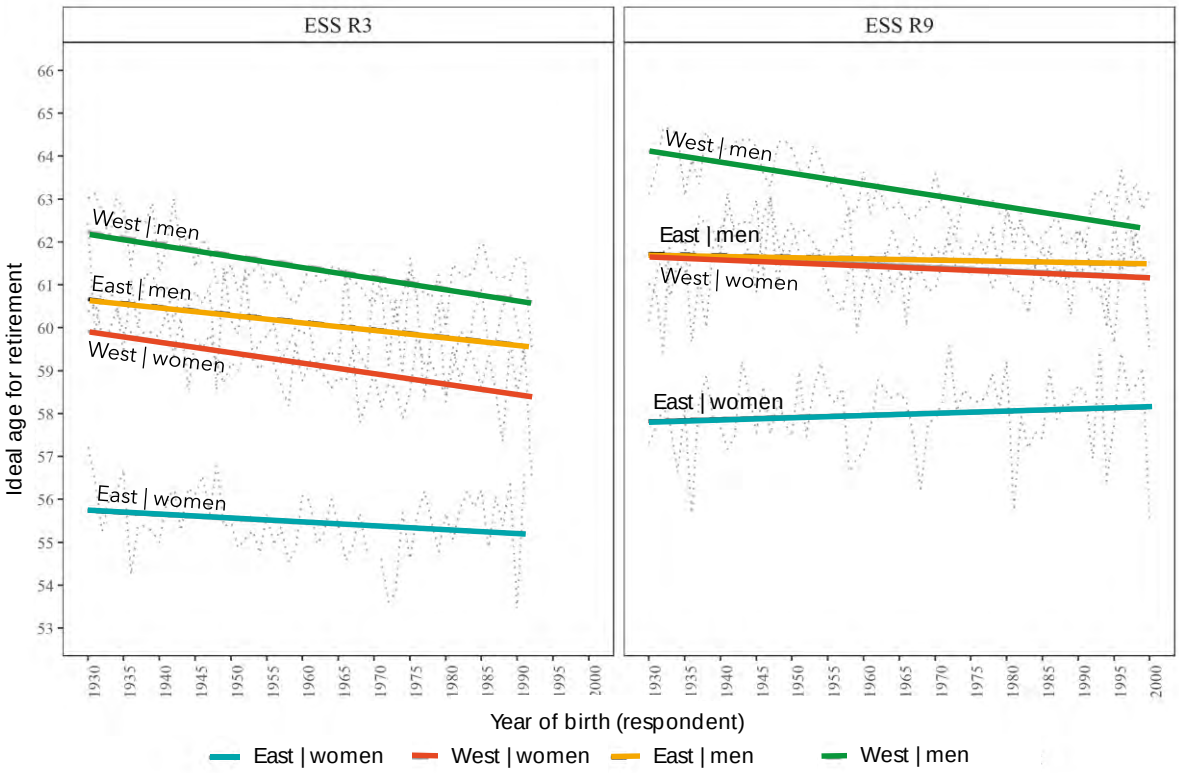

Source: Own calculation based on ESS R3 (2006) and ESS R9 (2018/19), aggregated data from 20 countries.

Several noteworthy effects can be distinguished in terms of age norms regarding retirement:

- The perception about the ideal age of retirement has increased in both broadly defined regions and for both genders over the 12 years studied. However, the increase is somewhat greater in the CEE region (2 years for men and 3 years for women compared to Western Europe (1.5 – 2 years).

- There is no significant cohort effect in age norms associated with retirement. There is only a minimal difference between what older and younger people consider to be the ideal age for retirement.

- There is a marked gender difference: perceptions about when is it ideal to retire for women is two years lower than men. The gender gap has not changed over time, but the perception of ideal age of retirement has increased by about 2 years for both men and women.

- There is a regional effect: people in Eastern Europe consider the ideal age for retirement to be earlier than in Western Europe, but the gap has narrowed in the past 12 years. In other words, the age considered to be ideal to retire has increased more in Eastern Europe than in other parts of the continent.

5. Conclusions

Based on the ESS data allowing the comparison of attitudes and norms related to age and timing of life in 2006 and over a decade later in 2018/19, it enabled us to pinpoint some important changes. We saw that perceptions about ages associated to the life cycle and major life events have shifted: in all respects people tend to associate a later age to these. Compared to 2006 in 2018/19 people in Europe generally think that events such as becoming an adult, becoming a parent, becoming old is delayed by several years. One of the consequences of these processes is the emergence of a new stage of life referred to as 'young adulthood' (post-adolescence), wedged between traditional childhood and adulthood. The perception about the beginning of old age has increased in all European countries, however this process is particularly pronounced in the countries of the CEE region. The most important trend, however, in our understanding is the slow but clear process of convergence of societies in the CEE region and Western Europe. While perceptions about the life cycle and timing of life are also changing in Western Europe, the dynamics are more pronounced in Eastern Europe, mainly due to the 'almost Western European norms' of younger cohorts.

We found a profound trend of changing norms associated to childbearing, too. These have pronouncedly increased in most societies for both men and women, and in all cohorts. However, this trend is also fuelled primarily by young people's changing perceptions. This is a well-documented trend in developed societies. However, what we may add to the broader scholarly knowledge is the explicit convergence of countries of the CEE region and other European countries. Potential reasons behind the changing (increase of) age norms associated to adulthood and childbearing include the disintegration of the traditional lifestyles and increasing awareness about gender roles and related inequalities. An important finding in this respect is the closing of the gap between broad regions of Europe in terms of young people's attitudes and norms associated to life cycles and timing of life. Young people across Europe think quite similarly about age norms associated with childbearing, whereas this is no longer the case for middle-aged people, and certainly not for the elderly.

Norms and expectations with relation to the timing of retirement are also converging, but difference remains significant in this respect. At the two extremes are the Nordic countries and the post-communist societies of the CEE region. What we see from the analysis of the ESS Timing of Life module is that people's attitudes and norms related to the human life cycle and timing of major life events adopt to the realities of aging societies, while they also support the same process: with young people associating later age to the ideal and the maximum age of childbearing, they also tend to delay the decision about becoming parents. This trend is further supported by the increased diversity of family and partnership models. As a result, earlier stigma attached to having a child after the age of 40 has been fading away. However, the increase of the age-norms associated with retirement age as well as increasing life expectancy shifts labour market activity towards later ages, and thus offers a chance of preserving a sustainable dependency ratio.

References

Aassve, A., Arpino, B., & Billari, F. C. (2013). Age Norms on Leaving Home: Multilevel Evidence from the European Social Survey. *Environment and Planning A: Economy and Space, 45*(2), 383–401. https://doi.org/10.1068/a4563

Billari, F.C., & Liefbroer, A.C. (2007). Should I stay or should I go? The impact of age norms on leaving home. *Demography, 44*(1), 181–198. https://doi.org/10.1353/dem.2007.0000

Billari, F., Hagestad, G., Liefbroer, A., & Spéder, Zs. (2005). *The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe*. London: European Social Survey.

Billari, F. C., Goisis, A., Liefbroer, A. C., Settersten, R. A., Aassve, A., Hagestad, G., & Spéder Zs. (2011). Social age deadlines for the childbearing of women and men. *Human Reproduction 26*(3), 616–622. https://doi.org/10.1093/humrep/deq360

Buchmann, M. (1989). *The Script of Life in Modern Society: Entry into Adulthood in a Changing World.* Chicago: University of Chicago Press.

Buergin, R. A., Schumacher, R., & Ritschard, G. (2017). Changes in the order of family life events in 20th-century Europe: A cross-regional perspective. *Historical Life Course Studies, 4,* 41–58. Retrieved from https://archive-ouverte.unige.ch/unige:93890

de Vroom, B. (2004). Age-arrangements, Age-culture and Social Citizenship: A Conceptual Framework for an Institutional and Social Analysis. In T. Maltby, B. de Vroom, M. Mirabile, & E. Overbye (Eds.), *Ageing and Transition to Retirement. A Comparative Analysis of European Welfare States* (pp. 6–17). Burlington: Ashgate.

Gál, R. I., & Medgyesi, M. (2017). Financing the lifecycle or mitigating poverty: Redistribution in the Hungarian welfare system by age and income. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, No. 28.

Heckhausen, J., & Buchmann, M. (2019). A Multi-Disciplinary Model of Life-course Canalization and Agency. *Advances in Life Course Research*, *41*, 100–246. https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.09.002

Kohli, M. (2007). The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. *Research in Human Development, 4*(3), 253–271. https://doi.org/10.1080/15427600701663122

Lesthaeghe, R. (1995). The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Oppenheim, M., Jensen, A.-M. (Eds.), *Gender and Family Changes in Industrialized Countries* (pp. 17–62). Oxford: Clarendon Press.

Lesthaeghe, R. (2019). *Second Demographic Transition.* Oxford: Basil Blackwell.

Loretto, W., Duncan, C., & White, P. J. (2000): Ageism and employment: Controversies, ambiguities and younger people's perceptions. *Ageing and Society, 20*(3), 279–302. https://doi.org/10.1017/S0144686X00007741

OECD. (2011). *Pensions at a Glance 2011: Retirement-income Systems in OECD and G20 Countries.* Paris: OECD. https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/pensions-at-a-glance-2011/pensionable-age-and-life-expectancy-1950-2050_pension_glance-2011-5-en

Radl, J. (2012). Too old to work, or too young to retire? The pervasiveness of age norms in Western Europe. *Work, Employment and Society*, *26*(5), 755–771. https://doi.org/10.1177/0950017012451644

Ságvári, B., Messing, V. & Simon, D. (2019). Methodological Challenges in Cross-Comparative Surveys. *Intersections, 5*(1), 8–26. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.530

Settersten, R. (2018). *Invitation to the Life Course: Towards New Understandings of Later Life.* London: Routledge.

Spéder, Zs. (2014). Demográfiai folyamatok: születések, halálozások és korösszetétel. [Demographic trends: births, deaths, age composition]. Kolosi Tamás-Tóth István György (eds.). Társadalmi Riport [Social Report] Budapest: TÁRKI

Spéder, Zs., Murinkó, L., & Settersten Jr. R. A. (2014). Ages and Social Markers in 25 European Countries. *Social Forces, (92)*3, 873–898. https://doi.org/10.1093/sf/sot100

Szikra, D. (2018). Ideology or pragmatism? Family policy in the illiberal democracy of Orbán. In Bozóki, A., Füzér K. (Eds.), *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások* (pp. 219–240). Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Van Bavel, J., & Nitsche, N. (2013). 'The Proper Age for Parenthood' and Second Birth Rates in Europe. *European Sociological Review, 29*(6), 1149–1161. https://doi.org/10.1093/esr/jct003

Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin, 42*(1), 1–59.

nature COMMUNICATIONS

ARTICLE

https://doi.org/10.1038/s41467-021-21465-0 OPEN

Inequality is rising where social network segregation interacts with urban topology

Gergő Tóth[1,2,13], Johannes Wachs[3,4,13], Riccardo Di Clemente[5,6], Ákos Jakobi[7,8], Bence Ságvári[1,9,10], János Kertész[11] & Balázs Lengyel[1,10,12]✉

Social networks amplify inequalities by fundamental mechanisms of social tie formation such as homophily and triadic closure. These forces sharpen social segregation, which is reflected in fragmented social network structure. Geographical impediments such as distance and physical or administrative boundaries also reinforce social segregation. Yet, less is known about the joint relationships between social network structure, urban geography, and inequality. In this paper we analyze an online social network and find that the fragmentation of social networks is significantly higher in towns in which residential neighborhoods are divided by physical barriers such as rivers and railroads. Towns in which neighborhoods are relatively distant from the center of town and amenities are spatially concentrated are also more socially segregated. Using a two-stage model, we show that these urban geography features have significant relationships with income inequality via social network fragmentation. In other words, the geographic features of a place can compound economic inequalities via social networks.

[1] Agglomeration and Social Networks Lendület Research Group, Centre for Economic-and Regional Studies, Budapest, Hungary. [2] Spatial Dynamics Lab, University College Dublin, Dublin, Ireland. [3] Institute for Data, Process and Knowledge Management, Vienna University of Economics and Business, Vienna, Austria. [4] Complexity Science Hub Vienna, Vienna, Austria. [5] Department of Computer Science, University of Exeter, Exeter, UK. [6] Centre for Advanced Spatial Analysis, University College London, London, UK. [7] Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. [8] Institute of Advanced Studies, Kőszeg, Hungary. [9] CSS-Recens, Centre for Social Sciences, Budapest, Hungary. [10] International Business School Budapest, Budapest, Hungary. [11] Department of Network and Data Science, Central European University, Budapest, Hungary. [12] NETI Lab, Corvinus Institute for Advanced Studies, Budapest Corvinus University, Budapest, Hungary. [13] These authors contributed equally: Gergő Tóth, Johannes Wachs. ✉email: lengyel.balazs@krtk.hu

Wealth and income inequalities are growing[1], slowing development, economic growth, and technological progress[2–4] while fostering radicalization and the advance of political populism[5,6]. These disparities have historical roots; unequal access to education, technology, and public services are self-reinforcing mechanisms by which economic inequality compounds across generations[7,8]. Less is known about how structural factors that influence inequality interact with one another. Two prime examples of such factors are social networks and geography.

Research on social networks emphasizes that social relations provide individuals with essential access to economic opportunities[9]. Social networks are claimed to maintain and even amplify inequalities when economic status plays a role in how social relations are established[10,11]. For example, a major micro-level mechanism for social-tie formation is homophily, the tendency for similar individuals to become friends[12]. Triadic closure, the phenomenon that friends of friends are more likely become friends[13], compounds the effect of homophily in tie formation[14]. Since wealth is the one of the most significant boundaries to social relations in most societies[15], these micro-level mechanisms can result in social segregation at the macro scale: groups with different socioeconomic status are separated from each other in social networks[16]. This kind of macro-scale network topology can lead to divergence of economic potentials between groups if access to resources or information runs through the network[11].

Social networks are themselves embedded in geography, which itself has fundamental connections with inequality. The location of an individual's home, for example, predicts a large share of their future economic outcomes[17]. A consequent divergence of outcomes across neighborhoods is observed even within relatively small geographical units such as cities and towns[18,19]. The local bias of social ties, by which individuals are more likely to connect with those who are close to them[20,21], and the observation that social connections are less frequent across physical or administrative boundaries[22–24], together suggest that the primary way geography influences economic outcomes is through its effects on social network structure. Indeed, spatially bounded social relations, limit both individual[25] and collective prosperity[26,27] because access to diverse resources provided by physically distant social connections is a key element for progress[28].

In this paper we study how social networks and geography interact, and together what relationship they have with inequality outcomes. Despite the rich literature relating both features with inequality directly, there has to date been little empirical work examining this interaction, likely due to the difficulty in connecting data on spatially embedded social interaction and economic outcomes. To address this gap, we analyze an online social network of roughly 2 million individuals located in about 500 towns in Hungary. We relate the degree of fragmentation in town-level social networks to income inequality, finding a vicious cycle: higher social network fragmentation compounds income inequality over time. (From here on throughout the paper we also use the term fragmentation to refer to social network fragmentation.) Next, we describe how physical urban geographic features, which are rather static and unchanging in the short run, relate to fragmentation. Using a two stage model, we show that the relationship between a town's geographic features and income inequality is mediated by social networks. We interpret our results as suggesting that when a town's geography facilitates sorting and segregation, our models predict greater inequality.

Our empirical approach rests on the observation that cities and towns are prime arenas of social interaction[29]. Previous research in city science has devoted major efforts to explain social network structure with urban characteristics, distribution of individuals, and human behavior in cities[30,31]. For example, there is significant evidence that co-location is necessary for social ties to form and prosper[32]. Both home locations and urban activities are shown to cluster by income level, ethnic groups, and age and gender[33–36]. However, due to intensive mobility within cities[37], the emergence of spatial communities in cities have not been observed on individual level networks[38], only after aggregating connections, for example to ZIP codes in the United States[26].

It has long been theorized in economics and social sciences that the relationship between inequalities and social networks in cities are mediated by physical space[39]. For example, following Alonso[40], job-related information is shared in the city center, access to which is unequally distributed across the urban population. Social networks of the wealthy reinforce their geographic clustering around this interaction center[41]. Alternatively, self-isolation of the wealthy and powerful in peripheral neighborhoods or suburbs is another way in which social segregation manifests and economic information and opportunity is restricted[42]. In the urban sociology research, spatial barriers and boundaries are known to facilitate social segregation[43]. For instance, administrative boundaries such as school districts[44] and physical borders such as railroads or rivers[45,46] serve as landmarks that facilitate discrimination, the differential provision of public goods, and sorting. The emergent islands of segregation are difficult to bridge by social ties because poor and rich neighborhoods are typically located far from each other[47].

To better understand how the structure of built environment relates to income inequalities through social relations, we use open source geographic data and develop three measures of urban segregation of towns: (1) the average residential distance from the town center, (2) the extent of spatial concentration of amenities in towns, and (3) the degree to which physical barriers divide residential areas. Each of these indicators are significantly related to social network fragmentation. Using a machine learning approach, we find that these geographic indicators are better predictors of social network fragmentation than other social indicators of segregation.

We then deploy these indices of urban geography as instrumental variables for social network fragmentation in a regression model predicting economic inequality. Falsification tests of the instrumental variable approach support our interpretation that the geographic topology of towns has a significant relationship with economic inequality via its relationship with social network fragmentation.

Results

Social networks and the dynamics of inequality. We first investigate the levels and changes of income inequality from 2011 to 2016 in all 474 Hungarian towns with at least 2500 inhabitants. We exclude capital city Budapest from the analysis because it is a unique settlement in several ways. It contains twenty administrative subunits which serve as weak social and political barriers—we do not observe this granularity in our social network data. It is also an order of magnitude outlier in population, density, and physical size and would introduce significant leverage in our regression models. The Hungarian Statistical Office provides binned data on personal income tax filings in each town in our sample including the total amount of income and the number of taxpayers in each bin (see Materials section). As an example, in Fig. 1a we compare the cumulative distribution of gross income across these bins in 2011 for a low (Ajka, in gold) and high inequality town (Gödöllő in dark blue), both having around 30,000 inhabitants.

We measure income inequality using the Gini index based on these bin distributions (see Supplementary Note 1) and then relate it to our measure of social network fragmentation at the

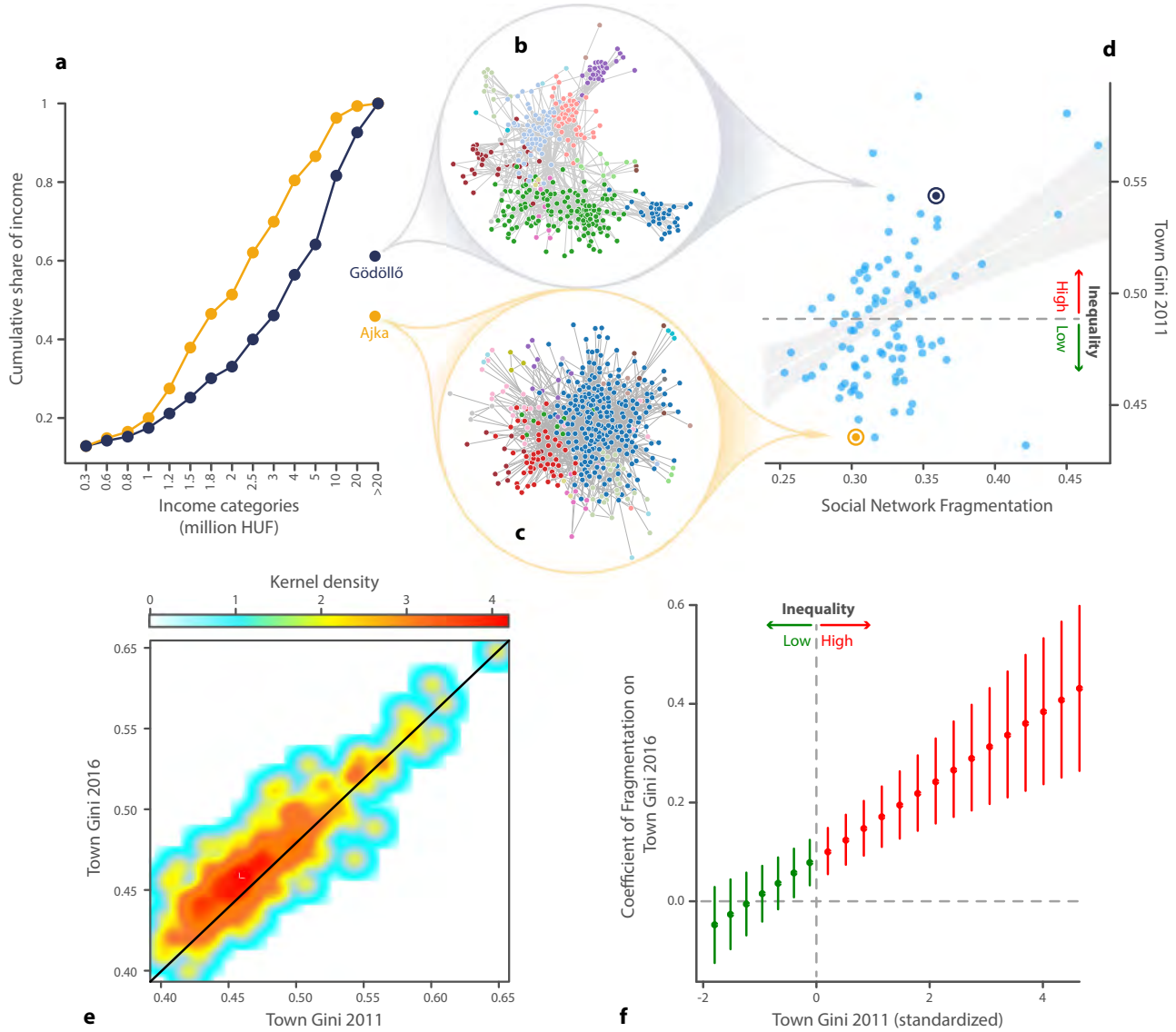

Fig. 1 Income inequality (G_i) correlates with network fragmentation (F_i) in towns. a Cumulative distribution of income in a relatively equal town (Ajka, gold) and a relatively unequal one (Gödöllő, dark blue). Sampled social networks in Gödöllő (**b**) and Ajka (**c**). Node colors represent network communities revealed by the Louvain method in both networks. **d** Income inequality measured by the Gini index ($G_{i,2011}$) for towns with more than 15,000 inhabitants ($n = 91$) correlates with the fragmentation (F_i) of their social networks (Pearson's $\rho = 0.44$). Gold dot: Ajka ($G_{i,2011} = 0.43$, $F_i = 0.3$); dark blue dot: Gödöllő ($G_{i,2011} = 0.54$, $F_i = 0.36$); blue dots: all other towns. Fitted line represents a linear regression $G_{i,2011} = 0.36 + 0.37F_i$ with $R^2 = 0.198$. The shade area depicts 95% confidence interval. The dashed horizontal line represents the mean of $G_{i,2011} = 0.488$. **e** We plot the correlation between town Gini scores in 2011 and 2016 ($G_{i,2011}$ and $G_{i,2016}$). **f** The relationship between network fragmentation (F_i) and inequality in 2016 is stronger in those towns where initial inequality ($G_{i,2011}$) is high. β, the marginal effect of town social network fragmentation (F_i) on the Gini of the town in 2016 ($G_{i,2016}$), becomes significant around the mean of the Gini in 2011 ($G_{i,2011}$) i.e. at $Z_{G_{i,2011}} = 0$. It increases as $G_{i,2011}$ grows. Points depict estimated marginal effects at the mean and bars represent their 95% confidence intervals ($n = 474$).

town level. The cumulative distribution of income in Ajka (gold) is above the one of Gödöllő (dark blue), indicating lower inequality in the Ajka. We denote the Gini index of town i in year t by $G_{i,t}$, i.e. $G_{\text{Ajka},2011} < G_{\text{Gödöllő},2011}$.

To capture social network structure within towns, we use data retrieved from a Hungarian online social network (OSN) iWiW, a once popular social media platform used by nearly 40% of the country's population. Similar OSN data retrieved from other platforms (e.g. the Dutch OSN Hyves and Facebook) have been used to model income in geographical areas in the Netherlands and in the US[26,27]. In iWiW, we have access to the location of users at the town level and can analyze more than 300 million friendship ties the users have established by the end of 2011. Previous research demonstrated that geographical factors explain registration rates on the website[48], that administrative and geographical boundaries constitute spatial borders on the iWiW network[49,50] and found relation between network structure indicators and social outcomes such as the prevalence of corruption in towns[51]. A more detailed description of iWiW presented in Supplementary Notes 2 and 3, including its approximation for social and economic representativity and potential biases.

When studying social network fragmentation within a town, we consider only those links between iWiW users that are both from that town. We apply the community detection method known as the Louvain algorithm[52]. This method partitions the

individuals of the network in town i into groups by optimizing a measure called modularity Q_i that compares the density of edges within groups to the density across groups[53]. Mathematically, $Q_i = \sum_{k=1}^{K_i}[\frac{L_k^w}{L_i} - (\frac{L_k}{L_i})^2]$, where K_i is the number of communities for the partition and L_i is the total number of edges in town i, L_k is the number of edges adjacent to members of community k, and L_k^w is the number of edges within community k.

Because Q_i is highly dependent on the size and density of the network, following[54], we scale it by the theoretical Q_i^{max} that would be achieved if all edges were within the communities. The ratio

$$F_i = Q_i/Q_i^{max} \quad (1)$$

for the town networks provides a good quantitative characterization of their fragmentation[51]. Here we use the values of fragmentation F_i observed for ties created by the end of 2011.

The structure of the social networks in the sample towns Ajka and Gödöllő is illustrated by a filtered, random sample of well-connected nodes from their social networks in Fig. 1. The precise filtering is described in Supplementary Note 2. The network in the relatively unequal town Gödöllő in Fig. 1b is rather fragmented and falls into loosely connected subnetworks compared to the network of Ajka, a town with low inequality, visualized in Fig. 1c. Figure 1d illustrates the positive correlation (Pearson's $\rho = 0.29$ for all towns) between $G_{i,2011}$ and F_i meaning that income inequalities are generally higher in those towns where the social network is fragmented.

Turning to the dynamics of inequality, Fig. 1e illustrates the strong correlation ($\rho = 0.9$) between inequality in 2011 and 2016. We observe a slight increase in the overall level of inequality in most towns from an average Gini index of 0.474 in 2011 to an average of 0.484 in 2016 (significant according to a Mann–Whitney U-test, $p < 0.001$). There are examples of towns with both growing and falling inequality.

To analyze how network fragmentation is related to these dynamics, we apply the following ordinary least-squares (OLS) regression:

$$G_{i,2016} = \alpha \times G_{i,2011} + \beta \times F_i + \gamma \times (G_{i,2011} \times F_i) + Z_{i,2011} + \epsilon \quad (2)$$

where the coefficient γ of the interaction term measures the interaction effect of inequality and social network fragmentation. $Z_{i,2011}$ refers to a matrix of control variables (population density and fraction of iWiW users in total population). Here β is the regression coefficient for F_i and the total contribution of fragmentation to income inequalities can be estimated from the partial derivative of $G_{i,2016}$ with respect to F_i using the formula

$$\frac{\partial G_{i,2016}}{\partial F_i} = \beta + \gamma \times G_{i,2011}. \quad (3)$$

Figure 1f presents the relationship between social network fragmentation and the change of town income inequality between 2011 and 2016 and plots β by levels of $G_{i,2011}$. We find that the interaction between inequality in 2011 and fragmentation has a positive and statistically significant relationship with inequality in 2016. However, the marginal effect of F_i informs us that social network fragmentation is positively related to future levels of income inequality only if the initial levels of inequalities are high. F_i has no significant relation with $G_{i,2016}$ at the lowest levels of $G_{i,2011}$. One standard deviation change in F_i is associated with 0.1 and 0.4 standard deviation change in $G_{i,2016}$ at the mean and maximum values of $G_{i,2011}$. This result provides empirical support to the theory that social networks can increase inequalities when individuals sort based on their initial endowments[11]. The estimates of Eq. (2) can be found in Supplementary Note 4.

Having established a relationship between social network fragmentation and income inequality, we now turn our attention to potential geographic drivers of such fragmentation, namely the topology of urban space. Divisions or inequalities in geography have long been considered fundamentally related to economic inequality[46,55]. Our goal is to better understand this relationship by observing how geographical factors relate to inequality through their relationship to social networks.

The role of urban topology. To test the hypothesis that urban topology is related to income inequality via its relationship to social network fragmentation, we apply a two-stage least square (2SLS) regression model on income inequality. Though we cannot claim that the estimates we derive represent causal effects, our approach minimizes the risk of omitted variable bias[56]. We also exclude a variety of alternative explanations through a series of falsification and robustness tests[46].

In the first stage of the 2SLS model, we estimate social network fragmentation using the formula:

$$F_i = \delta + \gamma IV_i + \delta N_i + e_i \quad (4)$$

where IV_i, short for instrumental variable, denotes our urban topology indicators to be introduced below, N_i is the fraction of the population of a town i on iWiW, and e_i is an error term, assumed to be normally distributed.

The urban structure indicators are created using data from open-source geographic databases. This allows the replication of our measurements in other countries. The geographic features were observed in 2017, lagging our estimates of income inequality and fragmentation. As the geographic features change slowly over the course of many years, the risks of reverse causality are limited. Indeed, many manifestations of segregation and sorting by class were documented in Hungarian towns in the 1970s and 80s[57]. The following indicators are proposed to quantify three dimensions of spatial segregation, the details of which are described in the section on methods.

Average distance from the center (ADC). Co-location is important for social tie creation and the probability of links decreases as distance grows[49]. Therefore, large distances between neighborhoods of towns can lead to fragmented social networks, because distant individuals are less likely to meet[26]. However, certain locations in towns facilitate the integration of distant individuals. For example, downtown is assumed to be and indeed functions as the major hub for social interaction in most towns and cities[40]. Therefore, to quantify the role of distance, we measure the average distance of randomly sampled neighborhoods from the center of gravity in towns. Because the form of urban polygons are rarely circular, and may even contain disjoint fragments of neighborhoods that are far from each other (e.g. Esztergom in Fig. 2a) the center of gravity might not coincide with downtown. In these cases the *ADC* index rather captures the large distances across neighborhoods than actual distance from the center. Nevertheless, we expect that social network fragmentation is higher in towns where *ADC* is large and lower where the index value is low.

Although we cannot test a causal effect of *ADC* on social network fragmentation, we do argue that reverse causality is not likely. City growth is a complex phenomenon depending on land use, regulations, economic attractiveness, and transport[58]. Hence, it is not likely that the presence of segregated social groups drives town growth and hence increases distances, especially not in the short or medium term.

Spatial concentration of amenities (SCA). Individuals go out and interact in places that are not necessarily located downtown[59].

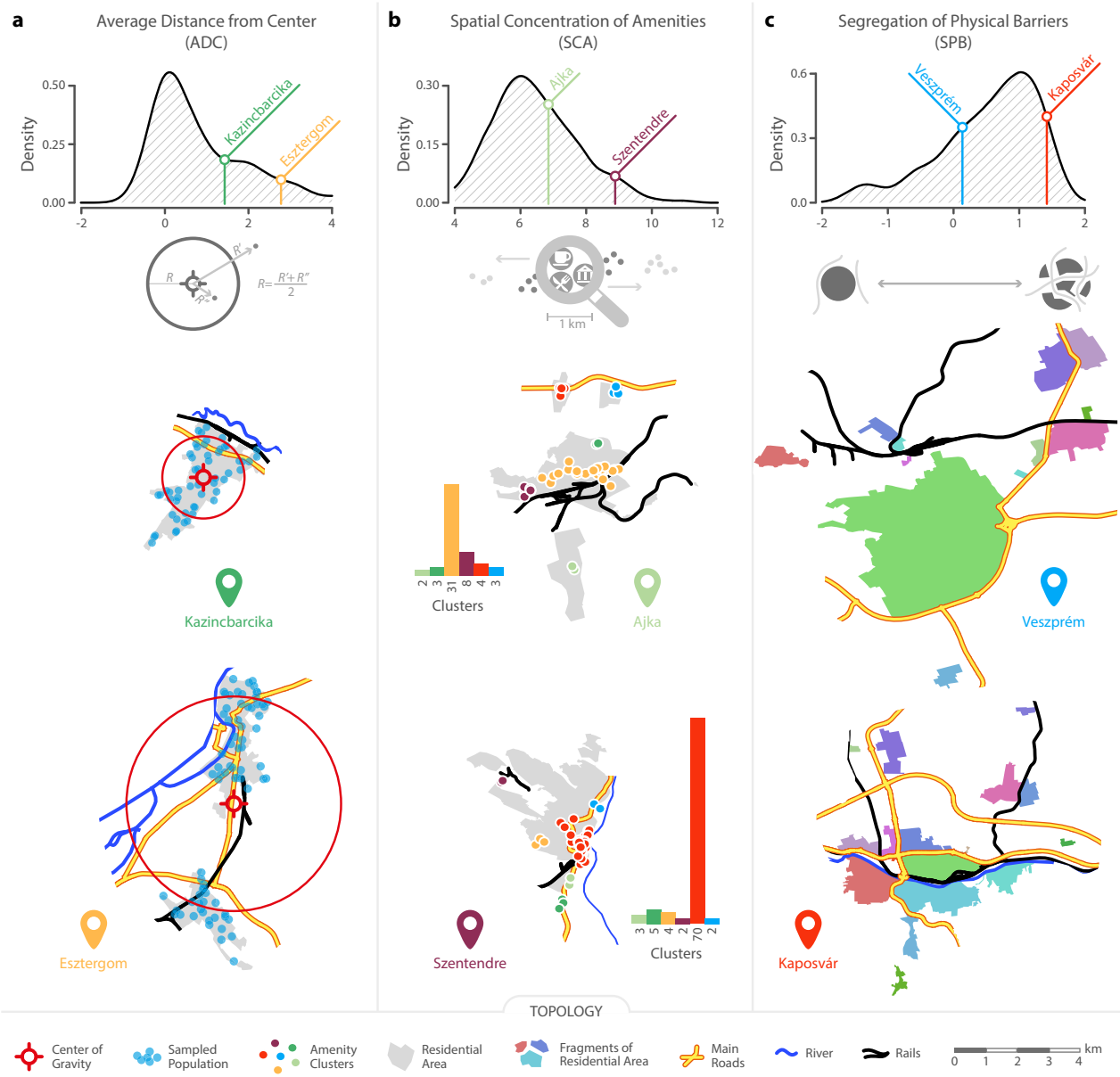

Fig. 2 Urban topology indicators. a ADC captures the average distance of neighborhoods from the center of gravity in the town measured in km and scaled by the size of town area. The two example towns both have around 30,000 inhabitants but Kazincbarcika (low ADC) is spatially concentrated while Esztergom (high ADC) has distant fragments of residential zones. **b** SCA measures the concentration of public and private services and amenities in spatial clusters, scaled by the size of town area. The two example towns have similar populations of around 30,000 inhabitants and both of six clusters of amenities. The difference between Ajka (low SCA) and Szentendre (high SCA) is that amenities are strongly concentrated in the largest cluster of Szentendre. **c** SPB quantifies the extent to which residential areas are divided by railways, roads, and rivers into disconnected components, indicated by colors. The two example towns both have around 60,000 inhabitants. Veszprém (low SPB) has a relatively compact structure with few distant residential zones and low degree of disconnection by physical barriers. On the contrary, neighborhoods of Kaposvár (high SPB) are cut into smaller areas by physical barriers.

The spatial concentration of such amenities is related to the location of rich and poor in cities. Unlike in the US, amenities concentrated in the center of European urban areas have been found to attract the rich to and push the poor from central locations[60]. Consequently, when amenities are spatially concentrated, residents in peripheral areas of the town might be excluded from majority of social interaction[61]. However, the question how this concentration is related to social network fragmentation is still open, since amenities distributed evenly across neighborhoods can also facilitate interaction among peripheral neighbors and increase local cohesion to the detriment of overall connectedness in the town[62].

To understand how the *SCA* is related to network fragmentation, we apply point of interest data (POI) that covers restaurants, bars, pharmacies, cinemas etc. To do justice between the two alternative expectations, *SCA* quantifies the concentration of amenities across its spatial groups defined by a density-based clustering algorithm. This measure takes high value if amenities are concentrated in few spatial clusters and low value if they are evenly scattered across spatial clusters (see description in the Methods section).

We find a significant positive correlation with *SCA* and network fragmentation ($\rho = 0.253$), which suggests that network segregation is higher in towns where amenities are spatially concentrated. Therefore, we falsify the alternative hypothesis and

expect a relation between *SCA* and inequalities through network fragmentation. However, we cannot rule out reversed causality, since the location of amenities are based on demand that depend directly on local purchasing power.

*Segregation by physical barriers (*SPB*)*. Both built structures such as major roadways and railroad tracks and natural barriers like rivers are known to facilitate segregation in cities[55]. The effect of such barriers is thought to be an exogenous factor facilitating segregation. Because they can be considered exogenous, they have been used as instrumental variables to measure the effect of racial segregation on disparities in income[46]. This measure encodes the colloquial phenomenon that some neighborhoods are on the "wrong side of the tracks". The effects of physical segregation on socio-economic outcomes are remarkably persistent. For example, neighborhoods in the eastern parts of postindustrial British cities have lower incomes today because they were less desirable places to live in the 19th century when the wind (blowing west to east) concentrated pollution there[63]. Negative externalities such as air pollution are known to cluster in poorer neighborhoods[64]. In our specific context, we expect that social networks are more fragmented in towns that are spatially segregated both because physical barriers decrease the probability of face-to-face interaction[49] and because they facilitate sorting of new arrivals by providing clear boundaries to neighborhoods[65].

Though we cannot demonstrate a causal effect of *SPB* on network fragmentation, reverse causality is unlikely because the barriers are either natural and unchanging or were planned and constructed many years ago. For example, the backbone of Hungarian transportation infrastructure was designed and built in the 19th and early 20th centuries[66], after which very few new railroad tracks have been built. Major new road construction within settlements is rare, and rivers have not been redirected in recent decades.

For the purpose of comparing towns of various sizes, we scale the *ADC*, *SCA*, and *SPB* measures by the total residential area of towns[46]. Figure 2 presents these three measures using three pairs of towns. To illustrate the *ADC* measure we contrast Kazincbarcika, an industrial town in a valley with a concentrated residential area, with Esztergom, a town with two distinct populated areas. Kazincbarcika has a low *ADC* score compared to Esztergom. The *SCA* measure is lower in Ajka, an industrial town that sprawls along a major road, than in Szentendre, a historical town in which amenities (cafes, restaurants, museums, etc.) concentrate in the downtown area. Finally, the *SPB* measure is low in Veszprém: the nearby major roadway wraps around the town and its train station is positioned on the outskirts. In contrast, Kaposvár has a high *SPB* score. The river Kapos and the town's rail link cut the settlement from east to west, while two major roadways intersect near the center of the town.

Results of the estimation specified in Eq. (4) are presented in Table 1 and confirm a significant positive correlation between social network fragmentation F_i and all *ADC*, *SCA*, and *SPB* dimensions of urban segregation. All three indicators capture different facets of potential geographic sources of social segregation. In Supplementary Note 5, we use principal component analysis to construct a composite indicator of urban topology. This composite indicator captures a multidimensional notion of geographic segregation (it is high when all three elementary indicators are high). Description, distribution, and correlation of control variables are described in Supplementary Note 6. Supplementary Note 7 illustrates that all three urban structure indicators and the composite index outperform alternative segregation proxies (measuring ethnic, religious, educational, political heterogeneity) in predicting fragmentation by applying a machine learning approach.

The second stage of the 2SLS estimation follows the formula

$$G_{i,2016} = \alpha + \beta_1 \hat{F}_i + \beta_2 X_i + \varphi_k + e_i \quad (5)$$

where $\hat{F}_i$ is the predicted value of fragmentation estimated from Equation 4, φ_k refers to county-level fixed effects and e_i is the error term. X_i is a matrix of control variables including the level and change of foreign-direct investment, unemployment rate, population density, and distance to the closest border.

Results presented in Table 2 confirm that social network fragmentation, instrumented by urban structure indicators, is positively related with income inequality. This result represents strong evidence of our proposed relationship between social network fragmentation and inequality. It also suggests that urban structure is an important indicator of social network outcomes that coincide with inequality. The control variables suggest that densely populated towns have lower levels of inequality than sparsely populated towns, which is in line with previous findings[67], and inequality in towns close to the border (which tend to be peripheral towns in the case of Hungary) is above average. Supplementary Note 8 reports complete regression tables of the second stages of the 2SLS models.

Model statistics in Table 1 suggest that urban topology indicators are strong instruments of social network fragmentation, confirmed by an *F*-test of the first stage regression. A Wu–Hausman test confirms that they are not significantly correlated with the second stage dependent variable: income inequality. With the exception of the *SCA* regression, the instrumental variable models provide better fit than OLS regressions using the original urban structure measures instead of fragmentation as confirmed by a Sargan test. Robustness checks reported in Supplementary Note 9 confirm that results are mostly stable against restricting the observations to larger towns. Supplementary Note 10 contains further robustness tests, to check whether the effects of urban topology on inequality are mediated by the fragmentation variable, we regress fragmentation and inequality on all explanatory variables from Eqs. (4) and (5). In these comprehensive models we find that SPB is the most robust IV and fragmentation remains a statistically significant predictor of inequality.

It should be emphasized that we cannot prove causal relationships with our modeling approach via robustness and falsification tests. However, comparing the robustness of the instrumental variables allows us to exclude a variety of confounding factors and helps us understand the spatial dimension of social network segregation and its role in income inequality. We also carried out a series of regressions to rule out alternative hypotheses following the falsification strategy of Ananat[46]. In these, we test the correlation of urban topology indicators with other factors that predict town segregation or other dimensions of inequality, for example the level of economic efficiency of a town, measured by business tax receipts (reported in Supplementary Note 11). We find that the *SPB* measure does not correlate with any other proxies of inequality we consider, replicating the previous finding of Ananat that division of physical space by railroads is a sound instrumental variable for the analysis of the effects of segregation on inequality outcomes. *ADC* and to a greater extent *SCA* do correlate with some proxies for inequality, but we note these proxies do not effectively substitute for the urban topology indicators in our primary models. We acknowledge that we cannot exclude all alternative paths of cause and effect between social network fragmentation and economic inequality.

Table 1 We estimate the relationship between urban topology indicators and social network fragmentation using Eq. (4).

	Dependent variable: fragmentation (F_i)		
	(1)	(2)	(3)
ADC	0.091**(0.045)		
SCA		0.110**(0.046)	
SPB			0.168***(0.044)
User rate	0.367***(0.045)	0.355***(0.046)	0.344***(0.044)
Constant	−0.000 (0.042)	−0.000 (0.042)	−0.000 (0.042)
Observations	473	473	473
R^2	0.167	0.170	0.185
Adjusted R^2	0.163	0.166	0.181
Residual Std. Error (df = 470)	0.915	0.913	0.905
F Statistic (df = 2; 470)	47.082***	48.085***	53.259***

We report the first stage of the 2SLS regressions. Standard errors in parentheses; all variables have been standardized.
*$p < 0.1$; **$p < 0.05$; ***$p < 0.01$.

Table 2 We estimate the relationship between social network fragmentation and income inequality using the urban topology indices as instruments for fragmentation using Eq. (5).

	Dependent variable: Gini coefficient ($G_{i,2016}$)		
	Instrumental variable		
	ADC	SCA	SPB
Estimated fragmentation ($\hat{F}_i$)	0.408*** (0.153)	0.533*** (0.146)	0.288** (0.138)
Population density	−0.092* (0.055)	−0.118** (0.052)	−0.067 (0.053)
Distance to border	−0.243*** (0.059)	−0.231*** (0.062)	−0.254*** (0.058)
Constant	−0.386 (0.369)	−0.392 (0.330)	−0.380 (0.372)
County FE	Yes	Yes	Yes
Controls	Yes	Yes	Yes
First Stage F-test	22.290***	24.009***	26.754***
Wu-Hausman test	1.107	3.729	0.011
Sargan test	0.051	5.349*	1.400
Observations	473	473	473
R^2	0.231	0.192	0.245
Adjusted R^2	0.186	0.145	0.200
Res.St.Err. (df = 446)	0.902	0.924	0.894

We report the second stage of the 2SLS regressions.Standard errors in parentheses; all variables have been standardized.
*$p < 0.1$; **$p < 0.05$; ***$p < 0.01$.

Discussion

In this paper, we demonstrated that the fragmentation of social network structure is positively associated with income inequality in cities and towns. Moreover, we have found that the relationship is dynamic—the interaction of fragmentation and existing inequalities predicts a significant growth in inequality in the future. The physical arrangement of a city's residential areas, the loci of its social interactions, is also connected to social network fragmentation. We observe a tendency: if the urban fabric contains significant distances, physical barriers, or spatially concentrated amenities, social networks tend to be more fragmented. The relationship between geographic division and inequality manifests in this fragmentation.

Our analysis suggests how and why urban planning can be an effective tool to moderate inequalities in the long-run. While it has long been known that segregation is often an implicit goal of urban planning, for example, Detroit's Eight Mile Wall, the barrier that long separated suburban New Haven from Hamden in Connecticut[68], or the widespread phenomenon of gated communities[69], our work suggests that even innocent design choices can lead to bad outcomes. Conversely, certain policies may facilitate mixing and block the compounding of inequality by fragmentation.

For instance, insuring access to places of interaction is known to improve emotional well-being in neighborhoods[70]. Yet evidence for the effectiveness of mixed-income public housing projects in reverting segregation is more limited[71]. Smart policy is especially important when cities are growing: urban sprawl in Beijing has generated significant segregation between economic strata and locals and newcomers[72]. Other work suggests that experimentation and innovation in urban planning is needed to foster the accumulation of good forms of social capital[73].

We describe three urban topology indicators that capture different dimensions of social segregation in cities and can be ordered in terms of changeability. Average Distance from the Centre (ADC), Spatial Concentration of Amenities (SCA), and Segregation of Physical Barriers (SPB) each offer their own insight for policy. Physical barriers is the most robust instrument for social network fragmentation; however, this is the least changeable factor. Its policy implications offer guidance for where to lay railroad tracks and primary roads within cities. In contrast, the distribution of amenities, which can change relatively quickly is a less robust instrument for social network fragmentation. Yet it is more relevant to day-to-day urban planning because public planners make frequent decisions about zoning and building permits for amenities. These might influence the spatial dimension of social interaction and consequently the dynamics of inequalities.

We cannot prove the following story of cause and effect: that poorly designed cities fragment the social network and hence amplify economic inequality. There may be confounding variables that explain our results. Indeed, the long-term evolution of neighborhoods is a complex phenomenon including mechanisms and feedback loops that we can not evaluate in this paper. Nevertheless our observations give us the confidence to propose that the rise of inequalities in towns may be fruitfully blunted by wise urban planning. We hypothesize that improving access across neighborhoods, facilitating mixing within them, and supporting a more equal distribution of services can mend broken social networks and improve economic outcomes across the board.

Methods

Materials. Our data access to the iWiW online social network is controlled by a non-disclosure agreement. The data, besides other information, includes self-reported location of 2.8M users and their social connections reported on the OSN website. Access can be requested in email addressed to: lengyel.balazs@krtk.hu.

Town-level aggregate information including income distributions, population distribution according to school, age, ethnic and religious groups, population density, unemployment, distance from border and foreign-direct investment was collected from https://www.teir.hu.

Corine Land Cover (CLC) data of built up residential areas including continuous and discontinuous urban fabric according to CLC 2012 were collected from the https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover website. Geographic data on the location of residential areas, rivers, railroads, and major roads was collected from Open Street Map https://data2.openstreetmap.hu/hatarok/. Data on POI listed as "amenities" was downloaded using the https://download.geofabrik.de/website.

Methods. To calculate *ADC*, we randomly located points on the polygons of residential zones in the CLC database. The number of points in each town refers to its total population and, because we aim to create the measure reflecting on urban topology, the number of points in a polygon is a function of the polygon's area. Based on this randomized spatial distribution, we estimated the center of gravity for the town and calculated the average distance of points from it, following:

$$ADC_i = \frac{\sum_p^P D_{p,c}}{P} / S_i \quad (6)$$

where $D_{p,c}$ denotes the distance of points p to the estimated center of gravity c out of P points and S_i refers to the size of the town's area. The value of *ADC* is small for compact settlements and is large in towns with remote population fragments.

To calculate *SPB*, we adapt the measure of the physical division of the residential areas of cities known as the Railroad Division Index[46]. We source data on residential-zoned areas in each settlement in the OSM dataset and cut the polygons by the rivers, major roads, and railroads in the settlement. Then, we calculate the resulting dispersion of its residential area across disconnected components:

$$SPB_i = 1 - \sum_a (S_a/S_i)^2 \quad (7)$$

where S_i refers to the size of the town's area and S_a denotes size of area a after barrier dispersion. The value of *SPB* is small for settlements that are not divided by barriers and large for those where barriers disconnect large fractions of residential areas.

To measure how much spatially concentrated the amenities are in the town, we identify spatial clusters of POI by applying a DBSCAN algorithm with 500 m radius. This algorithm groups those amenities together that are in the close neighborhood of each other. The spatial concentration of the groups is then quantified with the probabilistic entropy of the size distribution of spatial clusters multiplied by minus 1:

$$SCA_i = \frac{\sum_c (p_c \times \log p_c)}{n(c)} / S_i \quad (8)$$

where c refers to spatial clusters and p_c is the number of POIs in c over the total number of clusters in the town $n(c)$. The value of *SCA* is high for settlements where amenities are concentrated in few spatial clusters and small for those where amenities are evenly.

These calculations have been made in Python (version number 3.7.2).

Reporting summary. Further information on research design is available in the Nature Research Reporting Summary linked to this article.

Data availability

Data tenure was controlled by a non-disclosure agreement between the owner of iWiW data and the research group. Raw data are not publicly available due to privacy considerations, but are available to researchers who meet the criteria for access to confidential data, sign a confidentiality agreement and agree to work under supervision at the Centre for Economic- and Regional Studies. Data access can be requested by email to the corresponding author: lengyel.balazs@krtk.hu. The table that contains town-level variables, can be accessed at https://zenodo.org/record/4448183#.YAXjOOhKg2w. Town-level aggregate socio-economic information can be accessed at https://www.teir.hu. The Corine Land Cover (CLC) data is available at https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover website. The Open Street Map data is accessible at https://data2.openstreetmap.hu/hatarok/and the POI can be downloaded from https://download.geofabrik.de/.

Code availability

Codes to produce the urban topology indicators, the figures and regression tables can be accessed at https://zenodo.org/record/4448183#.YAXjOOhKg2w.

Received: 14 October 2019; Accepted: 25 January 2021;
Published online: 18 February 2021

References

1. Piketty, T. About capital in the twenty-first century. *Am. Econ. Rev.* **105**, 48 (2015).
2. Kawachi, I., Kennedy, B. P., Lochner, K. & Prothrow-Stith, D. Social capital, income inequality, and mortality. *Am. J. Public Health* **87**, 1491 (1997).
3. Alesina, A. & Rodrik, D. Distributive politics and economic growth*. *Quarterly J. Econ.* **109**, 465 (1994).
4. Hartmann, D., Guevara, M. R., Jara-Figueroa, C., Aristarán, M. & Hidalgo, C. A. Linking economic complexity, institutions, and income inequality. *World Dev.* **93**, 75 (2017).
5. Abadie, A. Poverty, political freedom, and the roots of terrorism. *Am. Econ. Rev.* **96**, 50 (2006).
6. Engler, S., & Weisstanner, D. The threat of social decline: income inequality and radical right support. *J. Eur. Public Policy*, https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1733636 (2020).
7. Kuznets, S. Economic growth and income inequality. *Am. Econ. Rev.* **45**, 1 (1955).
8. Lucas, S. R. Effectively maintained inequality: education transitions, track mobility, and social background effects. *Am. J. Sociol.* **106**, 1642 (2001).
9. Granovetter, M. Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *Am. J. Sociol.* **91**, 481 (1985).
10. Freeman, L. C. Segregation in social networks. *Sociol. Methods Res.* **6**, 411 (1978).
11. Di Maggio, P. & Garip, F. Network effects and social inequality. *Ann. Rev. Sociol.* **38**, 93 (2012).
12. McPherson, M., Smith-Lovin, L. & Cook, J. M. Birds of a feather: homophily in social networks. *Ann. Rev. Sociol.* **27**, 415 (2001).
13. Bianconi, G. Triadic closure as a basic generating mechanism of communities in complex networks. *Phys. Rev. E.* **90**, https://doi.org/10.1103/PhysRevE.90.042806 (2014).
14. Kossinets, G. & Watts, D. J. Origins of homophily in an evolving social network. *Am. J. Sociol.* **115**, 405 (2009).
15. Wright, E.O. *Class counts: Comparative studies in class analysis* (Cambridge University Press, 1997).
16. Stadtfeld, C. The micro–macro link in social networks. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* 1–15, https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0463 (2018).
17. Chetty, R., Hendren, N., Kline, P. & Saez, E. Where is the land of Opportunity? The Geography of Intergenerational Mobility in the United States *. *Quarterly J. Econ.* **129**, 1553 (2014).
18. Glaeser, E. L., Resseger, M. & Tobio, K. Inequality in cities. *J. Reg. Sci.* **49**, 617 (2009).
19. Sampson, R. J. Moving to inequality: Neighborhood effects and experiments meet social structure. *Am. J. Sociol.* **114**, 189 (2008).
20. Zipf, G. K. Human behaviour and the principle of least effort: An introduction to human ecology (Addison–Wesley, Cambridge, MA, 1949).
21. Borgatti, S. P., Mehra, A., Brass, D. J. & Labianca, G. Network analysis in the social sciences. *Science* **323**, 892 (2009).
22. Lambiotte, R. et al. Geographical dispersal of mobile communication networks. *Phys. A* **387**, 5317 (2008).
23. Expert, P., Evans, T. S., Blondel, V. D. & Lambiotte, R. Uncovering space-independent communities in spatial networks. *Proc. Natl Acad. Sci.* **108**, 7663 (2011).
24. Sobolevsky, S. et al. Delineating geographical regions with networks of human interactions in an extensive set of countries. *PloS ONE* **8**, e81707 (2013).
25. Eagle, N., Macy, M. & Claxton, R. Network diversity and economic development. *Science* **328**, 1029 (2010).
26. Bailey, M., Cao, R., Kuchler, T., Stroebel, J. & Wong, A. Social connectedness: Measurement, determinants, and effects. *J. Econ. Perspect.* **32**, 259 (2018).
27. Norbutas, L. & Corten, R. Network structure and economic prosperity in municipalities: a large-scale test of social capital theory using social media data. *Soc. Net.* **52**, 120 (2018).
28. Eriksson, R. H. & Lengyel, B. Co-worker networks and agglomeration externalities. *Econ. Geogr.* **95**, 65 (2019).
29. Storper, M. & Venables, A. J. Buzz: face-to-face contact and the urban economy. *J. Econ. Geogr.* **4**, 351 (2004).
30. Pan, W., Ghoshal, G., Krumme, C., Cebrian, M. & Pentland, A. Urban characteristics attributable to density-driven tie formation. *Nat. Commun.* **4**, 1 (2013).
31. Schläpfer, M. et al. The scaling of human interactions with city size. *J. R. Soc. Interface* **11**, 20130789 (2014).

32. Calabrese, F., Smoreda, Z., Blondel, V. D. & Ratti, C. Interplay between telecommunications and face-to-face interactions: a study using mobile phone data. *PLoS ONE* **6**, e20814 (2011).
33. Reardon, S. F. & Bischoff, K. Income inequality and income segregation. *Am. J. Sociol.* **116**, 1092 (2011).
34. Chodrow, P. Structure and information in spatial segregation. *PNAS* **114**, 11591 (2017).
35. Di Clemente, R. et al. Sequences of purchases in credit card data reveal lifestyles in urban populations. *Nat. Commun.* **9**, https://doi.org/10.1038/s41467-018-05690-8 (2018).
36. Wang, Q., Phillips, N. E., Small, M. L. & Sampson, R. J. Urban mobility and neighborhood isolation in America's 50 largest cities. *Proc. Natl Acad. Sci.* **115**, 7735 (2018).
37. Gonzalez, M. C., Hidalgo, C. A. & Barabasi, A. L. Understanding individual human mobility patterns. *Nature* **453**, 779 (2008).
38. Herrera-Yagüe, C. et al. The anatomy of urban social networks and its implications in the searchability problem. *Sci. Rep.* **5**, 10265 (2015).
39. Wachs, M. & Kumagai, T. G. Physical accessibility as a social indicator. *Socio-Econ. Plan. Sci.* **7**, 437 (1973).
40. Alonso, W. et al. Location and land use. toward a general theory of land rent., Location and land use. Toward a general theory of land rent (1964).
41. Helsley, R. W. & Zenou, Y. Social networks and interactions in cities. *J. Econ. Theory* **150**, 426 (2014).
42. Picard, P. M. & Zenou, Y. Urban spatial structure, employment and social ties. *J. Urban Econ.* **104**, 77 (2018).
43. Caldeira, T. P. In *The Urban Sociology Reader* 419–427 (Routledge, 2012).
44. Bischoff, K. School district fragmentation and racial residential segregation: how do boundaries matter? *Urban Aff. Rev.* **44**, 182 (2008).
45. Noonan, D. S. Neighbours, barriers and urban environments: Are things' different on the other side of the tracks'? *Urban Studies* **42**, 1817 (2005).
46. Ananat, E. O. The wrong side(s) of the tracks: The causal effects of racial segregation on urban poverty and inequality. *Am. Econ. J.* **3**, 34 (2011).
47. Roberto, E. The spatial proximity and connectivity (spc) method for measuring and analyzing residential segregation, arXiv preprint arXiv:1509.03678 (2015).
48. Lengyel, B. & Jakobi, Á. Online social networks, location, and the dual effect of distance from the centre. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* **107**, 298 (2016).
49. Lengyel, B., Varga, A., Ságvári, B., Jakobi, Á. & Kertész, J. Geographies of an online social network. *PloS one* **10**, e0137248 (2015).
50. Jakobi, Á. & Lengyel, B. In *Modern Trends in Cartography* 227–240 (Springer, 2015).
51. Wachs, J., Yasseri, T., Lengyel, B. & Kertész, J. Social capital predicts corruption risk in towns. *R. Soc. Open Sci.* **6**, 182103 (2019).
52. Blondel, V. D., Guillaume, J. L., Lambiotte, R. & Lefebvre, E. Fast unfolding of communities in large networks. *J. Stat. Mech.* **2008**, P10008 (2008).
53. Newman, M. E. Modularity and community structure in networks. *Proc. Natl Acad. Sci.* **103**, 8577 (2006).
54. Sah, P., Leu, S. T., Cross, P. C., Hudson, P.J. & Bansal, S. Unraveling the disease consequences and mechanisms of modular structure in animal social networks. *Proc. Natl Acad. Sci.* 201613616, https://doi.org/10.1073/pnas.1613616114 (2017).
55. Cutler, D. M. & Glaeser, E. L. Are ghettos good or bad? *Quarterly J. Econ.* **112**, 827 (1997).
56. Angrist, J. D. & Krueger, A. B. Instrumental variables and the search for identification: from supply and demand to natural experiments. *J. Econ. Perspect.* **15**, 69 (2001).
57. Szelenyi, I. *Urban inequalities under state socialism*. (Oxford University Press, Oxford, 1983).
58. Batty, M. The size, scale, and shape of cities. *Science* **319**, 769 (2008).
59. Carmona, M., Heath, T., Oc, T. & Tiesdell, S. *Public places-Urban spaces* (Routledge, 2012).
60. Brueckner, J. K., Thisse, J. F. & Zenou, Y. Why is central Paris rich and downtown Detroit poor?: An amenity-based theory. *Eur. Econ. Rev.* **43**, 91 (1999).
61. Zhang, M. & Pryce, G. The dynamics of poverty, employment and access to amenities in polycentric cities: Measuring the decentralisation of poverty and its impacts in England and Wales. *Urban Stud.* https://doi.org/10.1177/0042098019860776 (2019).
62. Williams, S. A. & Hipp, J. R. How great and how good?: Third places, neighbor interaction, and cohesion in the neighborhood context. *Soc. Sci. Res.* **77**, 68 (2019).
63. Heblich, S., Trew, A. & Zylberberg, Y. East side story: Historical pollution and persistent neighborhood sorting. *J. Pol. Econ.* https://doi.org/10.1086/713101 (2020).
64. Rüttenauer, T. Bringing urban space back in: a multilevel analysis of environmental inequality in germany. *Urban Stud.* **56**, 2549 (2019).
65. Benton, M. "Just the Way Things Are Around Here": Racial Segregation, Critical Junctures, and Path Dependence in Saint Louis. *J. Urban Hist.* **44**, 1113 (2017).
66. Körner, Z. F. & Nagy, M. A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* **30**, 123 (2002).
67. Wheeler, C. H. Wage inequality and urban density. *J. Econ. Geogr.* **4**, 421 (2004).
68. Schindler, S. B. Architectural exclusion: discrimination and segregation through physical design of the built environment. *Yale LJ* **124**, 1934 (2014).
69. Low, S. M. The edge and the center: Gated communities and the discourse of urban fear. *Am. Anthropol.* **103**, 45 (2001).
70. Pfeiffer, D. & Cloutier, S. Planning for happy neighborhoods. *J. Am. Plan. Assoc.* **82**, 267 (2016).
71. Kleit, R. G. & Carnegie, N. B. Integrated or isolated? the impact of public housing redevelopment on social network homophily. *Soc. Net.* **33**, 152 (2011).
72. Zhao, P. The impact of urban sprawl on social segregation in b eijing and a limited role for spatial planning. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* **104**, 571 (2013).
73. Putnam, R. D. *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (Simon and Schuster, 2000).

Acknowledgements

The authors wish to thank Zoltán Elekes, Sándor Juhász, Eszter Bokányi, and László Czaller for their comments and suggestions. We acknowledge the significant assistance of our illustrator Szabolcs Tóth-Zs. in finalizing our primary figures. B.S., J.K., Á.J., and B.L. acknowledge financial support received from National Office for Researcher and Innovation (OTKA K129124). R.D.C. as Newton International Fellow of the Royal Society acknowledges support from the Royal Society, the British Academy, and the Academy of Medical Sciences (Newton International Fellowship, NF170505). G.T. acknowledges the support from the Science Foundation Ireland, SFI Science Policy Research Programme (No. 17/SPR/5324).

Author contributions

J.W., B.S., J.K. and B.L. designed the research, G.T., J.W., Á.J. and R.D.C. conceived the experiments, G.T., J.W. and B.L. analyzed the results. All authors wrote and reviewed the manuscript.

Competing interests

The authors declare no competing interests.

Additional information

Supplementary information The online version contains supplementary material available at https://doi.org/10.1038/s41467-021-21465-0.

Correspondence and requests for materials should be addressed to B.L.

Peer review information *Nature Communications* thanks Hirokazu Shirado and the other, anonymous, reviewer(s) for their contribution to the peer review of this work. Peer reviewer reports are available.

Reprints and permission information is available at http://www.nature.com/reprints

Publisher's note Springer Nature remains neutral with regard to jurisdictional claims in published maps and institutional affiliations.

Open Access This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License, which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source, provide a link to the Creative Commons license, and indicate if changes were made. The images or other third party material in this article are included in the article's Creative Commons license, unless indicated otherwise in a credit line to the material. If material is not included in the article's Creative Commons license and your intended use is not permitted by statutory regulation or exceeds the permitted use, you will need to obtain permission directly from the copyright holder. To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/.

© The Author(s) 2021

Migrants are not welcome

Metaphorical framing of fled people in Hungarian online media, 2015–2018

Réka Benczes and Bence Ságvári
Corvinus University of Budapest | Centre for Social Sciences

Figurative framing, in the form of metaphorical expressions, is especially effective in carrying conceptual content on an issue and affecting public opinion. One topic that has been heavily debated in contemporary Hungarian media is migration. Framing starts with the label that journalists select to refer to fled people: *bevándorló* ("immigrant"), *migráns* ("migrant") or *menekült* ("refugee"). Depending on the label, different associations emerge, resting upon differing (metaphorical) conceptualizations evoked by the labels. We analysed metaphorical compounds based on the keywords in a media corpus of approx. 15 million words. Our results indicate that while all three keywords evoke predominantly negative frames and evaluations that build on stock metaphorical conceptualizations of fled people as also identified in the international literature – such as FLOOD, OBJECT, BUSINESS, WAR and CRIME –, the distribution of these metaphors does vary, depending on a) the selected keyword; and b) the political agenda of the media source.

Keywords: framing, metaphor, migrant, Hungary, media, immigrant, asylum seeker, migration

1. Introduction

One of the central notions in media theory is framing (Entman 1993, 52). Journalists – when sifting through masses of information – rely on framing to "package the information for efficient relay to their audiences" (Gitlin 1980, 7). How do journalists highlight some aspects of an event and downplay others in order to promote a certain interpretation of a news item? The answer resides in language; by selecting one word or expression over another, alternate understandings of a particular situation can be activated. Figurative language use, in the form of

https://doi.org/10.1075/jlp.20042.ben | Published online: 16 July 2021
Journal of Language and Politics ISSN 1569-2159 | E-ISSN 1569-9862 © John Benjamins Publishing Company

metaphorical expressions, is especially effective in carrying conceptual content on a particular issue and thus affecting public opinion (Burgers et al. 2016).

One such issue that has been subject to much public debate – and figurative framing – is migration, and there has been a plethora of studies in the past years on how media discourses influence and manipulate public opinion on migration via the use of media frames (e.g., Baker et al. 2008; Bennett et al. 2013; Bos et al. 2016; Eberl et al. 2018; Harris and Gruenewald 2020; Schemer 2012; van Gorp 2005; Viola and Musolff 2019). The general consensus in the academic literature is that journalists rely on a stock collection of predominantly negative frames (Farris and Mohamed 2018; Balch and Balabonova 2016). The result is a simplified storytelling that focuses on either the number of fled people[1] or the economic impact of migration, feeding into nationalist and/or ethnocentric rhetoric (Eberl et al. 2018, 212; Balabanova and Balch 2020).

The consequences of this biased narrative are reflected in the results of cross-national comparative surveys measuring attitudes towards migrants and migration in the European Union, according to which Hungary has been displaying the highest level of rejection towards migrants coming from poorer countries outside Europe (Messing and Ságvári 2019). Radical change in opinion that placed Hungary at the top of the charts started in 2015 (ibid.), the year the "migration crisis" unfolded. Since then, the topic has been constantly kept high on the political agenda by the government.

Recently, a number of studies have emerged on how Hungarian media discourse influences public opinion on migration via the use of media frames (e.g., Bernáth and Messing 2015; Tóth et al. 2018; Egres 2018). What these studies have demonstrated is that framing essentially starts with the label that journalists select to refer to fled people: *bevándorló* ("immigrant"), *menekült* ("refugee") or *migráns* ("migrant"). While the first two are official (and legal) terms to refer to specific categories of people, *migráns* is a relative newcomer; it entered public discourse in the wake of the 2015 events and is a borrowing from the English original. It is not an official term as compared to the other two labels, nor has it been a particularly conventionalized expression of Hungarian before 2015. Despite the fact that *migráns* appeared in the language only a few years ago, it was swiftly adopted by pro-government media sources (Bernáth and Messing 2015) and rapidly acquired negative connotations (McNeil and Karstens 2018). The construction of *migráns* has run in parallel with the deconstruction of *menekült* ("refugee"), which, on the one hand, has been intentionally repressed in pro-government sources, and, on the other hand, has been conflated with *illegális*

1. Following Kotzur et al. (2017), we will use the more neutral expression "fled people" in the paper to refer to social groups routinely labelled as *migrants, asylum seekers*, etc.

bevándorló ("illegal immigrant") or *megélhetési bevándorló* ("welfare immigrant"), foregrounding the illegal and economic aspects of migration, respectively (Bocskor 2018, 558). The effects are far-reaching: initial solidarity towards refugees (i.e., those labelled as *menekült*) as opposed to immigrants (i.e., *bevándorló*) have now diminished (Janky 2019).

Existing research implies that all three labels now evoke predominantly negative frames and evaluations – which is in line with the results of KhosraviNik (2017) on the labels for fled people used in the British media, or Greussing and Boomgaarden's (2017) observations on the increasingly uniform coverage of fled people in Austrian newspapers. Nevertheless, not much is known with regard to the development of the frames used with the three keywords: in other words, how has the framing of *migráns* evolved with respect to the other two keywords. Furthermore, while the available literature does emphasize the potential influence of the media source's political leaning on the framing of fled people (Vicsek et al. 2008; McNeil and Karstens 2018; Griebel and Volkmann 2019; Balabanova and Balch 2020), no systematic and in-depth research has been carried out to date on a suitably large corpus to analyse the relationship between political agenda and frame selection.

The aim of the present paper is to fill these substantial gaps in research by adopting a unique method of mapping the *metaphorical* framing of the keywords *bevándorló* ("immigrant"), *migráns* ("migrant") and *menekült* ("refugee") from the very start of the "migration crisis" in January 2015 and track the development and use of the metaphors that were used in both pro-government (PG) and non pro-government (NPG) media with these terms until April 2018, by investigating the metaphorical basis of the *compound words* that the three keywords appeared in as modifying elements.[2] For example, *menekültáradat*, which is a compound word that contains the modifying element *menekült* ("refugee") and the head word *áradat* ("deluge", i.e., the compound as a whole can be translated literally as "refugee deluge"), is based upon the metaphorical conceptualization of refugees as FLOOD. The justification for investigating compounds that the keywords appear in rests on the idea that whenever we are faced with the challenge of a new concept for which a novel lexical item needs to be coined, compounding is the most common strategy in Hungarian (Cs. Nagy 1995, 272). A compound word is a conceptual "package", motivated by the components that it is constituted by (Benczes 2006). By focusing on compounds that are based upon either one of the keywords in the modifier position, we can track the metaphorical expressions – and hence

2. By "modifying element" we refer to the first constituent of a compound word, such as *apple* in *apple tree*.

the metaphorical source domains – that are associated with the respective keywords.[3]

Our selected time frame (January 2015 – April 2018) was a rather tumultuous period in Hungarian politics with regard to the topic of migration. The first articles of the corpus, dating to January 2015, covered the official statement related to immigration into Hungary: Prime Minister Viktor Orbán's speech in Paris after the commemoration ceremony for the victims of the Charlie Hebdo terror attack, declaring that Hungary refuses economic migration and does not provide asylum for economic migrants. This signalled the beginning of an intensifying discourse on migration in the media, which lasted until the 2018 national elections, marking the closing date of the articles we collected. Between 2015 and 2018, the government launched several anti-migration initiatives (national consultation, referendum, legislation, billboard campaigns), all of which enjoyed intensive media coverage.

The structure of the paper is the following: in the second section we review earlier results on the metaphorical framing of fled people. The third section on data and method summarizes the basic characteristics of the corpus and the filtered database of compound words. In section four, the first part of the analysis and discussion includes results on source domains occurring with the keywords, while the second part considers the distribution across time periods and media sources, with a special focus on the political leaning of the media source. The main findings and conclusions are summarized in the fifth section.

2. The metaphorical framing of fled people

We constantly interpret (and reinterpret) the world around us, allowing for alternative understandings, depending on what our own interests and patterns of experience are. This process is guided by what has been referred to as "frames" or "schemata of interpretation" (Goffman 1974/1986, 21). While the exact definition of what a frame is differs across disciplines, the fundamental characteristic of a frame as a means of organizing the world around us via stable cognitive representations can be regarded as a common feature. Frames are typically linked with specific lexical choices and are thus embedded in language use (Semino et al. 2018). This latter feature of frames is all the more relevant in news reporting, where, by selecting one word or expression over another, journalists can provoke alternate understandings of a particular situation (Gamson and Lasch 1983). Fig-

3. We considered an expression as a compound (and hence part of the corpus) if the expression was written as a single word or with a hyphen between the two constituents.

urative language use, in the form of metaphorical expressions, is especially effective in carrying conceptual content on a particular issue and thus affecting public opinion (Burgers et al. 2016; Thibodeau et al. 2017; Fausey and Matlock 2011).

In the past two decades there has been a plethora of studies on how migration is framed in the media and/or public discourse. Regardless of which language and/or country is under scrutiny, the metaphors show little variability and seem to build on a stock collection of metaphoric frames (Arcimaviciene and Baglama 2018; Baker and McEnery 2005; Charteris-Black 2006; Cisneros 2008; Dervinytė 2009; El Rafaie 2001; Ellis and Wright 1998; Hart 2021; Santa Ana 1999). Accordingly, fled people are commonly depicted as a large body of water or uncontrolled natural force;[4] as criminals; as an army of invaders; as animals or pests; and as objects or commodities. The conventionality of these negative frames have far-reaching ideological significance in that they foreground the "otherness" of migrants (Baider and Kopytowska 2017) and promote a strong us-against-them attitude.

There have been a number of attempts within Hungary to examine how migration has been framed in the wake of the 2015 events; these have taken nearly exclusively a sociological point of view (Bernáth and Messing 2015; Bocskor 2018; Janky 2019; Kiss 2016; Kenyeres and Szabó 2016; Sik and Simonovits 2018; Szalai and Gőbl 2015). These studies have highlighted the application of the securitization frame in both Hungarian government rhetoric and public discourse, which foregrounds the need to protect the European continent from an uncontrolled mass of immigrants. As for the metaphorical framing of migration within a Hungarian context, the most comprehensive account to date is Tóth et al.'s (2018) study, which analysed the metaphorical linguistic expressions occurring with the word *migráns* within the time frame of 2014–15 and identified six major source domains, these being FLOOD, WAR, OBJECT, PRESSURE/BURDEN, ANIMAL and BUILDING. Similarly to previous results in the international literature (see above), Tóth et al.'s study also underlined the predominantly negative attitude towards fled people, who are seen either as a danger and threat (via the FLOOD or WAR metaphorical framing) or as an undifferentiated and/or objectified mass (via the OBJECT or ANIMAL metaphors).

While Tóth et al.'s (2018) analysis is the most exhaustive and reliable study on the metaphorical conceptualization of the label *migráns*, it is concerned with only *one* such label. Hungarian has two further conventionalized labels in public discourse for fled people: *bevándorló* ("immigrant") and *menekült* ("refugee"), both of which refer (legally) to different categories of people (Bernáth and Messing

4. Note, however, that water (or liquid) metaphors might convey a positive attitude as well – see Salahshour's (2016) study on a New Zealand newspaper corpus.

2015, 8). *Bevándorló* ("immigrant") is used for people who wish to enter the country for economic reasons; *menekült* ("refugee") is the official category for those who need to flee their homeland and seek international protection. *Migráns* ("migrant") is a relative newcomer in the sense that it was not part of everyday language before the events of 2015.

What exactly, however, does *migráns* mean? Kálmán (2015) considered the latter "neutral" in the sense that it does not convey the motivation of the people referred to as such. The neutrality of the term has also been emphasized by Kiss (2016), whose analysis of the label usage of Hungarian media outlets indicates that in 2015, the terms *migráns, bevándorló, menekült* and *menedékkérő* ("asylum seeker") were mostly used interchangeably. In Kiss' view, it was due to government rhetoric that "the originally neutral term 'migrant' has been filled with derogatory connotations" (p. 59). The role of government rhetoric in meaning construction has also been emphasized by Bocskor (2018, 558), who claims that due to the foregrounding of the "illegal" and "economic" aspects of immigration, via the labelling of fled people as *illegális bevándorló* ("illegal immigrants") or *megélhetési bevándorló* ("welfare immigrant") on the one hand, and avoiding the term *menekült* (refugee") on the other hand, government rhetoric intentionally conflated the meanings of the terms.

Summing up the available literature on the Hungarian terms *menekült, bevándorló* and *migráns*, the general consensus is that all three investigated keywords evoke predominantly negative frames and evaluations. This is, however, an oversimplification of the issue. Given the fact that the meaning of *migráns* had to be actively constructed (as it was nonexistent in Hungarian prior to 2015), it can be assumed that the metaphorical framing of the term had to be built up from scratch – which is not the case with either of the other two labels, *menekült* or *bevándorló*, which have been in use prior to 2015 as well (and see Baker et al. 2008 on differences in evaluations for the various labels for fled people). Accordingly, we hypothesize the following:

- H1: While all three keywords draw on a stock collection of migration metaphors, *migráns*, as a newcomer, shows more variability and diversity in the metaphorical frames that it activates;
- H2: As more conventionalized terms, *menekült* and *bevándorló* show more stability and less variability in the metaphorical imagery that they activate; and
- H3: The political leaning of a media source affects both keyword and metaphor preference.

Our study attempts to test these hypotheses by investigating the metaphorical frames of *all* three labels used for fled people, namely *menekült, bevándorló* and

migráns. We thus propose that all three keywords rely on a stock collection of (predominantly negative) migration metaphors, but the distribution of these metaphors will vary, depending on (a) the selected keyword; and (b) the political agenda of the media source.

3. Methodology

Our corpus is comprised of 8 major Hungarian online news portals, containing 31,121 news articles, covering the period of 07 January 2015 to 14 April 2018 in seven non-consecutive sections (see Appendix A for further details). These time sections include articles (both news items and op-eds) from the aftermath of the most major international or domestic events related to migration (see Introduction for a brief summary). The preliminary selection of the articles was based on the occurrence of certain keywords linked to the broadly defined topic of migration.[5] This method ensured that our corpus was relatively monothematic (as it mostly dealt with migration), which is a key component of any corpus for identifying metaphorical target domain vocabulary (Stefanowitsch 2006, 3). Relying on our own expertise and confirmed by Bene and Szabó (2019), media sources were categorized as PG and NPG, on the basis of their relationship to the Hungarian government.[6] One of our sources (origo.hu) changed ownership in late 2015 and changed its tone from left/neutral to right-wing pro-government. Therefore, we split the corpus of this source into two groups, using the date of the change in the editor-in-chief's position (i.e., 21 March 2016) as the dividing line. Following tokenization, the total number of words was roughly 15 million ($n = 14{,}768{,}392$). The total number of news items in the PG and NPG sources was 19,443 (62%) and 11,678 (38%), respectively.

As a first step in filtering and cleaning the data, we searched for words that contained any of the three keywords (*bevándorló, menekült, migráns*). The total number of hits containing a keyword in any form was 138,539, originating from 2,256 unique form of words (i.e., types) – see the figures under "Corpus" in *Table 1*. As a next step, we extracted all the compound words from this dataset,

5. Articles relevant to the broadly defined topic of migration were defined by the occurrence of any of the following keywords: "menekül*" (refugee), "bevándor*" (immigrant), "migrác*" (migration), "migrán*" (migrant), "betelepít*" (relocation). The keywords were searched in the title, subtitle, abstract, body or tag part of the articles. The original web-scraping was carried out by Precognox, a Hungarian text analytics company.

6. PG: magyaridok.hu, 888.hu, pestisracok.hu, origio.hu (from March 2016). NPG: 24.hu, 444.hu, index.hu, nepszava.hu, nol.hu, origo.hu (until March 2016).

either with or without a hyphen. We were able to identify 5,733 compound words – see the figures under "Compounds" in *Table 1*.

Table 1. Descriptive statistics of tokens identified in the corpus

	Corpus		Compounds		Metaphorical compounds			
Keyword	No. of words (tokens)	No. of types	No. of words (tokens)	No. of types	No. of compounds (tokens, in %)	No. of metaphorical compound types (n)	Specific occurrences for each type (mean)	Ratio of metaphorical compounds (%)
menekült *(refugee)*	79,914 *(57.6%)*	1,208 (53.5%)	30,066 (82.1%)	351 (45.0%)	4,353 *(75.9%)*	92 *(47.6%)*	98.6	14.5%
bevándorló *(immigrant)*	23,259 *(16.8%)*	270 (12.0%)	1,614 (4.4%)	96 (12.3%)	104 *(1.8%)*	19 *(9.8%)*	17.3	6.4%
migráns *(migrant)*	35,366 *(25.5%)*	778 (34.5%)	4,945 (13.5%)	288 (36.9%)	1,276 *(22.3%)*	82 *(42.5%)*	18.7	25.8%
Total	**138,539** *(100%)*	**2,256** **(100%)**	**36,625** **(100%)**	**780** **(100%)**	**5,733** *(100%)*	**193** *(100%)*	**55.7**	**15.6%**

The final compound type lists for *bevándorló, menekült* and *migráns* were then categorized on the basis of what source concepts (or metaphorical source domains) the respective head words evoked, and thus what metaphor the compounds were instantiations of. Our final list of unique metaphorical compounds included 193 types – see the figures under "Metaphorical compounds" in *Table 1*.

For example, *migránsáradat* ("migrant" + "deluge") was identified as an instance of the FLOOD metaphor, based on the metaphorical linguistic expression *áradat* ("deluge").[7] Since all our types are decontextualized examples, categorization was done via a so-called "top-down" approach of metaphor analysis. This means that the identification of metaphorical expressions is based upon pre-existing (or predetermined) conceptual metaphors (Krennmayr 2013). We are aware of the limitations of the approach – the method cannot provide a full account of *all* metaphors in the corpus, since it is biased toward already identified/discussed metaphorical conceptualizations. Nevertheless, this limitation is counterweighed by the sheer amount of data that we can thus effectively analyse. We based the metaphors primarily, but not exclusively, on those that have been already identified and discussed in Tóth et al. (2018) and Arcimaviciene and Baglama (2018) – these two studies being the most thorough to date in the identifi-

7. As laid out by Lakoff and Johnson (1980) in what has become known as Conceptual Metaphor Theory (CMT), abstract concepts can only be understood or made sense of by relying on more concrete concepts. These conceptual metaphors are manifested in language, in linguistic metaphorical expressions.

cation of metaphorical frames in migration discourse. The major source domains that emerged in the two studies showed nearly full overlap; these being FLOOD, WAR, CRIME, DISEASE, OBJECT, PRESSURE/BURDEN, ANIMAL and BUILDING (which formed the basis of our own categorization).

It needs to be mentioned at this point that the present research focuses purely on metaphorical framing. This implies that compounds which are not considered as metaphorical fall outside of our analysis, even though framing can be achieved via nonmetaphorical language as well. For example, *bevándorlóközösség* ("immigrant" + "community") evokes a sense of belonging and group identity that might counteract or even mitigate the general opinion that has been identified as one of the hallmarks of public discourse on fled people (see above). Since the focus of the paper is on *metaphorical* framing, frames that cannot be unequivocally identified as metaphorical (but have been mentioned in the literature as framing strategies for fled people and migration in general) have also been ignored in our analysis, such as security threat (Greussing and Boomgaarden 2017; Kurkut et al. 2020) or crisis (Krzyżanowski et al. 2018).

A number of interesting observations can be drawn from *Table 1*. First of all, *menekült* occurs with the highest number of both types and tokens, averaging 98.6 specific occurrences for each type. This indicates that *menekült* is highly embedded and conventionalized in everyday language use, allowing for a large diversity of compound expressions (patterns) with high average frequencies. *Bevándorló* has the lowest type and token numbers, with an average frequency of 17.3 tokens for each type. *Migráns* – although a relative newcomer in Hungarian – has a quite high type and token number, with an average token frequency of 18.7. Nevertheless, linguistic productivity rests upon type – and not token – frequency; according to Bybee (2001, 119), "[t]he number of existing items that a pattern applies to bears a direct relation to the probability that it will affect new items." That is, it is more probable that *migráns*, with its higher type frequency, will be used for the creation of novel structures than, for instance, *bevándorló* (which has a lower type frequency). The reason for this phenomenon mainly rests upon the fact that higher type frequency correlates with greater analysability – i.e., language users are able to identify and generalize patterns more easily.

The productivity patterns as discussed above do not correlate exactly with the number of metaphorical compounds we have identified. Thus, the second observation that can be drawn from *Table 1* is that the ratio of metaphorical compounds is the highest with *migráns* (25.8%), as opposed to *bevándorló* (6.4%) and even *menekült* (14.5%). The high metaphoricity of *migráns* (with respect to the other two keywords) partially justifies our first hypothesis: since the meaning of *migráns* was not conventionalized before in Hungarian, thus rendering it as an "unknown" concept, it was open to multiple metaphorical conceptualiza-

tions – which entailed greater metaphoricity and accordingly higher numbers of metaphorical compounds, as opposed to the other two keywords.

4. Analysis and discussion

4.1 Source domains occurring with the keywords

Turning to the metaphorical conceptualizations of the compound words, our analysis indicates that the source domains that occur in the compound expressions with all three keywords do not show much differentiation and are based upon stock migration metaphors identified in the literature, such as FLOOD, OBJECT, BUSINESS, WAR and CRIME. The data might create the impression that the keywords are interchangeable, as they activate similar metaphorical imagery, but on closer inspection it can be seen that *migráns* exhibits the greatest versatility in terms of metaphorical source domains, corroborating our first hypothesis. The other two keywords show less variability, thus supporting our second hypothesis; *menekült* is used with only two source domains (FLOOD and OBJECT), while *bevándorló* also activates the CRIME and WAR frames. In the following we will analyse each major metaphorical source domain in detail.

Table 2 includes two metrics for each metaphorical compound and keyword combinations. The first column is a simple proportion of the ten metaphorical compounds by keyword, calculated for each period separately. This one-dimensional measure can be extended by weighted log odds ratios (wlo) (Monroe et al. 2017), to provide complementary evidence for the source domains occurring with the keywords. The higher the log odds ratio, the more specific the keyword is to a source domain, as compared to the others. A negative log odds ratio means that a keyword is less likely to appear with a given source domain. The weighted log-odds were calculated by using the Tidylo package in R (Silge et al. 2020), by taking into account the varying number of articles in the corpus in the respective periods.

The FLOOD metaphor constituted more than 70% of metaphorical compounds in all three keywords (*menekült*: 74.5%; *bevándorló*: 65.4%; *migráns*: 58.2%). These figures corroborate Tóth et al.'s (2018) study, in which the FLOOD metaphor also appeared as the most prominent conceptualization. Yet the metaphorical imagery of flood to describe fled people is not peculiar in any way to Hungarian; Musolff (2016, 82) describes it as a "standard scenario" in migration and immigration discourses – both in the public and the scientific sphere (Kryżanowski et al. 2018). Commonly occurring headwords in our corpus, identified as manifestations of the FLOOD metaphor, include *áramlat* ("current"),

Table 2. Occurrence of identified source domains in compounds with *bevándorló / menekült / migráns* as modifiers (in % and log odds ratios)

	Source domains appearing in the compounds	*bevándorló* ("immigrant")		*migráns* ("migrant")		*menekült* ("refugee")		Total
		%	wlo	%	wlo	%	wlo	%
1	Flood	**65.4**	*+4.58*	**58.2**	*−8.25*	**74.5**	*+3.80*	**70.7**
2	Object	**15.4**	*+0.75*	**15.2**	*−2.54*	**23.1**	*+1.49*	**21.2**
3	Business	**0**	–	**8.4**	*+8.23*	**0.8**	*−0.69*	**2.5**
4	Crime	**8.7**	*+0.779*	**8.5**	*+5.20*	**0.3**	*−5.15*	**2.3**
5	War	**5.8**	*+0.236*	**6.2**	*+3.72*	**0.7**	*−3.39*	**2.0**
6	Animal	**2.9**	*+0.944*	**1.3**	*+1.69*	**0.1**	*−2.13*	**0.5**
7	Pressure	**0**	–	**0.7**	*+1.97*	**0.3**	*+0.78*	**0.4**
8	Building	**0**	–	**0.8**	*+2.37*	**0.1**	*+0.01*	**0.3**
9	Misc (*monster /natural force/ horror/game)*	**1.9**	*+0.527*	**0.6**	*+0.71*	**0.1**	*−0.99*	**0.2**
10	Disease	**0**	–	**0.2**	*+2.04*	**0**	*NA*	**0.1**
	Total (%)	**100%**		**100%**		**100%**		**100%**
		n = 104		*n = 1,276*		*n = 4,353*		*n = 5,733*

áramlás ("stream"), *cunami* ("tsunami"), *hullám* ("wave"), *özön* ("deluge"), *tenger* ("sea"), *zsilip* ("floodgate"), etc. Feeding into the fear that we have towards unpredictable natural forces (Arcimaviciene and Baglama 2018, 9), the metaphor fits into "the wider conceptual complex of a *mass movement*" (Tóth et al. 2018, 183; emphasis as in original), according to which fled people are the participants and the countries that receive them function as the containers.

Our second most frequent source domain was OBJECT, accounting for 21% of the compounds with all investigated keywords. Commonly occurring headwords in our corpus, identified as manifestations of the OBJECT metaphor, include *átvételi* ("receipt"), *elosztás* or *szétosztás* ("distribution"), *csomag* ("package"), *gyártás* ("production"), *ipar* ("industry"), *osztogatás* ("dispensation"), *szám* ("number"), etc. Once again, this finding is not in any way surprising – it fits into both Tóth et al.'s (2018) results (where it occurred as the fourth most frequent source domain) and also resonates with international (im)migration discourse. The dehumanizing aspect of the OBJECT metaphor is all the more striking in light of the fact that it occurred with *menekült* (i.e., "refugee") the most frequently, although – at least in Bernáth and Messing's (2015, 9) view, the word *menekült* in Hungarian evokes solidarity and empathy. Our results definitely challenge this

idea and emphasize a distancing effect: by conceptualizing refugees as objects, social responsibility towards refugees is lifted.

Similar dehumanization occurs with the BUSINESS metaphor, which construes fled people as commodities in a business transaction. Thus, this particular metaphor can be considered as a more specific instantiation of the OBJECT metaphor, whereby fled people are objects of trade between countries and governments. Headwords occurring in the compounds that we identified as belonging to the BUSINESS metaphor include *adó* ("tax"), *biznisz* ("business"), *bónusz* ("bonus"), *export* ("export"), *import* ("import"), *szerződés* ("contract"), etc. The metaphor was noteworthy only with *migráns* corroborated by the high weighted log odds ratio (but it did not occur at all with *bevándorló* and reached only 1% with *menekült*). Within this metaphor, fled people do not have either feelings or rights (Arcimaviciene and Baglama 2018, 9); thus, it is the role of governments to decide how they (as commodities in a business transfer) should be usefully allocated and dealt with.

Two related metaphors that featured prominently with *migráns* and *bevándorló* (but not with *menekült*) were WAR (wlo: +3.72, +0.23) and CRIME (wlo: +5.20, +0.779), respectively. The former metaphor – manifested in our corpus via headwords such as *horda* ("horde"), *csata* ("battle"), *ellenség* ("enemy"), *front* ("front"), *invázió* ("invasion"), *roham* ("charge"), *sereg* ("army"), etc. – conceptualizes fled people as invaders of an army who wish to conquer Hungary. The CRIME metaphor also builds upon fear and insecurity (necessarily activating the securitization frame of (im)migration discourse), and exacerbates feelings of fear and hatred (Arcimaviciene and Baglama 2018, 11).

The ANIMAL metaphor – which also dehumanizes fled people – was quite prevalent (3%, wlo: +0.94) with *bevándorló* (where it was the sixth most frequent metaphorical conceptualization), but very rare or literally non-existent with the other two keywords (*migráns*: 1.3%, wlo:+1.69; *menekült*: 0%, wlo:-). Words that evoke the ANIMAL metaphor with all three keywords are primarily *vadász* ("hunter") and *vadászat* ("hunting"), thus conceptualizing fled people as prey. The ANIMAL metaphor further distances fled people by placing them on a lower level of existence in the hierarchical structure of the Great Chain of Being (Arcimaviciene and Baglama 2018; Lakoff and Turner 1989).

We also identified a handful of metaphorical source domains that had very low frequencies (token numbers) in our corpus, these being PRESSURE/BURDEN, BUILDING and DISEASE. The latter showed up only in compounds with *migráns* as the modifying element, manifested in headwords such as *fertőzött* ("infected"), *góc* ("centre of infection") and *láz* ("fever"). The very low frequencies of these source domains do not allow us to draw firm conclusions.

4.2 Distribution of source domains across time periods

As it was demonstrated in the above section, only a smaller fraction of compound words could be linked to one of the source domains covered by our analysis. However, based on how their occurrences changed over various time periods, several interesting observations can be made. Identified source domains with *menekült* are mostly FLOOD and OBJECT (see *Table 3*). During the first two periods (basically in 2015), FLOOD was the primary source domain, resting on mostly the frequency of the compounds *menekültáradat* ("refugee deluge") and *menekülthullám* ("refugee wave"). From late 2015, however, the OBJECT metaphor became more and more prevalent in media discourse. The rapid growth of the latter is most probably a consequence of the policy-related term *menekültkvóta* ("refugee quota"), which was heavily debated in the media.

Compound words with *migráns* show more diverse patterns across the seven investigated time periods, justifying our first hypothesis. It is clearly visible from *Table 3* that the relative incidence of FLOOD compared to other metaphors shows a decreasing trend; however, the odds ratios indicate that its presence in absolute terms did not change throughout the investigated time periods. In 2015 (Period 2) – similarly to *refugee* – *migránsáradat* ("migrant deluge") and *migránshullám* ("migrant wave") were the most prevalent. This might be accountable by the fact that August–September 2015 saw the highest number of fled people entering the country within our investigated periods. Use of the word *migránskvóta* ("migrant quote") is responsible for most of the OBJECT metaphors. During Period 4, a new and frequently used compound word, *migránsbiznisz* ("migrant business", wlo: 14.9), appeared – mostly in the PG sources. But, as quickly as it appeared, it went "out of fashion" and did not occur in large numbers in the subsequent periods. The two "newcomer" source domains with significant shares were CRIME and WAR, with notably high wlo values in the last period. With regard to the former, the most frequent compounds that manifested this source domain were *migránsbanda* ("migrant gang"), *migránsbűnözés* ("migrant crime"), *migránserőszak* ("migrant violence"), *miránscsempész* ("migrant smuggler") and *migránsbűnöző* ("migrant criminal"). Notably, in the articles of the PG origo.hu news portal, almost one-third of all identified source domain words with the headword *migráns* were linked to CRIME. Metaphorical compounds with WAR were reflected by *migránsinvázió* ("migrant invasion") and *migránstámadás* ("migrant attack"). It is important to note that these compounds were also present in earlier periods, but simply because of the large number of other source domains (mostly FLOOD and OBJECT), their overall proportion stayed at a steadily low level.

Identified source domains with *bevándorló* are somewhat special as compared to *migráns* and *menekült*, because of their very low number. Statistically, only

Table 3. *Selected i*dentified source domains with *menekült* ("refugee") and *migráns* ("migrant") by time periods*

Keyword	Source domain		Period 1–2 (2015)	Period 3 (Oct-Nov 2016)	Period 4 (Mar-Apr 2017)	Period 5 (Nov-Dec 2017)	Period 6 (Jan-Feb 2018)	Period 7 (Mar-Apr 2018)
menekült (refugee)	flood	%	78.3%	56.6%	47.9%	40.3%	52.4%	45.7%
		wlo	*21.60*	*6.57*	*6.45*	*6.57*	*6.47*	*6.58*
	object	%	20.0%	41.7%	45.3%	58.1%	42.9%	52.9%
		wlo	*8.44*	*5.16*	*4.52*	*4.36*	*3.97*	*4.34*
	business	%	0.6%	0.4%	6.0%	1.6%	4.8%	1.4%
		wlo	*3.65*	*5.89*	*6.68*	*6.20*	*6.35*	*6.18*
	war	%	0.7%	1.3%	0.9%	0%	0%	0%
		wlo	*3.46*	*5.11*	*5.02*	*NA*	*NA*	*NA*
	crime	%	0.3%	0%	0%	0%	0%	0%
		wlo	*3.85*	*NA*	*NA*	*NA*	*NA*	*NA*
	Total	**(%)**	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*
		(n)	3,786	228	117	62	63	70
migráns (migrant)	flood	%	89.4%	66.7%	29.5%	37.5%	17.1%	20.5%
		wlo	*5.40*	*7.01*	*6.35*	*6.56*	*6.14*	*5.24*
	object	%	6.7%	19.3%	9.8%	50.0%	48.8%	22.1%
		wlo	*−0.23*	*3.73*	*3.46*	*4.07*	*4.35*	*3.69*
	business	%	1.1%	0%	54.9%	0%	3.7%	1.6%
		wlo	*5.13*	*NA*	*14.85*	*NA*	*6.35*	*6.11*
	war	%	2.5%	10.5%	4.0%	8.3%	3.7%	17.4%
		wlo	*5.22*	*6.99*	*5.62*	*5.50*	*5.20*	*7.94*
	crime	%	0.4%	3.5%	1.7%	4.2%	26.8%	38.4%
		wlo	*5.57*	*7.29*	*7.04*	*7.06*	*9.11*	*13.91*
	Total	(%)	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*	*100%*
		(n)	566	171	173	48	82	190

* Due to insufficient numbers for bevándorló ("immigrant"), no data is indicated for this keyword. Period 1 and 2 have been merged due to the low token numbers of Period 1.

Period 2 provides enough cases for comparison. Not surprisingly, *bevándorlóáradat* ("immigrant deluge") and *bevándorlóhullám* ("immigrant wave") were the most relevant metaphorical expressions here. In Period 6 the words related to CRIME showed similar trends to that of *migráns*, with *bevándorlóbűnöző / bevándorlóbűnözés* ("immigrant criminal" / "immigrant crime") appearing frequently.

4.3 The effect of political leaning on the use of keywords and source domains

The Hungarian media landscape went through drastic changes after 2014, with a well-identifiable section of news sources providing uncritical visibility for the government's migration narrative. This is also reflected in how the topic of migration in general was presented between 2015 and 2018. *Table 4* demonstrates that there is significant association between the use of keywords with identified source domains in PG and NPG media sources ($X^2(2, N=5140)=442.3$, $p<.01$ $\phi_C=.293$). Based on the weighted log odds ratios, the use of *migráns* was more likely in PG media, while *menekült* was more expected to appear in NPG sources, partially supporting our third hypothesis. These results corroborate Bernáth and Messing's (2015) data as well, who, in their analysis of governmental and non-governmental communication on migration in 2015, found that PG sources were quick to adopt the term *migráns*, and only very few media sources (7% of their total corpus) showed any inclination to use and differentiate between the terms *bevándorló* and *menekült*.

Table 4. Use of identified source domains by keywords in PG and NPG media sources

		Keyword			
Media source		**Bevándorló *(immigrant)***	**Menekült *(refugee)***	**Migráns *(migrant)***	
PG	%	2.6%	61.8%	35.6%	100%
	wlo	*+15.23*	*−53.75*	*+34.17*	
NPG	%	1.2%	87.0%	11.8%	100%
	wlo	*−13.61*	*+51.58*	*−30.17*	

The selection of keywords used either with compound and non-compound words affects the emotional attachment of the reader and contributes to the strengthening of opposite narratives. The use of source domains might also have similar effects. Contrary to the notable differences in keyword use (as seen in *Table 4*), there seems to be less variance in the relative occurrence of source domains in PG and NPG media sources based on percentage and weighted log odds ratios. Nevertheless, results in *Table 5* imply that minor – yet nontrivial – differences between the metaphorical conceptualizations of the keywords do exist, thus highlighting alternative conceptualizations. Thus, FLOOD is the primary source domain in both groups, but it was more prevalent in NPG sources compared to PG sources. Additionally, more negative source domains, such as BUSINESS, WAR, CRIME and OBJECT all have positive wlo values for PG sources and

negative values for NPG sources, implying that the former was more likely to use averse source domains linked to the keywords *bevándorló, menekült* and *migráns*.

Table 5. Use of identified source domains by keywords in PG and NPG media sources

	Media source			
Source domain	**Pro-government**		**Non pro-government**	
	% *(n)*	*wlo*	% *(n)*	*wlo*
flood	66.1% *(1466)*	*−3.73*	73.6% *(2585)*	*3.49*
object	21.6% *(479)*	*0.24*	20.9% *(735)*	*−0.22*
business	3.8% *(85)*	*1.75*	1.7% *(58)*	*−1.65*
war	2.4% *(54)*	*1.21*	1.2% *(42)*	*−1.13*
crime	4.9% *(108)*	*3.47*	0.6% *(22)*	*−3.43*
animal	0.5% *(10)*	*−0.86*	1.1% *(37)*	*0.75*
pressure	0.4% *(9)*	*0.13*	0.3% *(12)*	*−0.12*
building	0.1% *(3)*	*−0.52*	0.3% *(12)*	*0.45*
misc	0.1% *(2)*	*−0.55*	0.3% *(10)*	*0.47*

5. Conclusions

The primary objective of this paper was to map the metaphorical framing of *bevándorló* ("immigrant"), *menekült* ("refugee") and *migráns* ("migrant") from the very start of the "migration crisis" in January 2015, and track the development and use of the metaphors that were used in the media until April 2018. The novelty of our research was the focus on metaphorical compound words, as a means to analyse the way the three keywords appeared in language use. We based our idea on the assumption that compounding seems to be the most common strategy whenever we are faced with the challenge of a new concept for which a novel lexical item needs to be coined.

Our results indicate that while all three keywords evoke predominantly negative frames and evaluations that build on stock metaphorical conceptualizations of fled people as also identified in the international literature – such as FLOOD, OBJECT, BUSINESS, WAR and CRIME –, the distribution of these metaphors does vary, depending on (a) the selected keyword; and (b) the political agenda of the media source. We have found that *migráns* ("migrant") exhibited the greatest versatility in terms of metaphorical source domains, clearly indicating a very active

meaning construction process (as the meaning of this label had to be built up from scratch).

We have also identified significant differences in the use of keywords depending on the political leaning of the media sources. PG sources were more likely to use *migráns* ("migrant") compared to NPG media, while the latter gave more preference to *menekült* ("refugee"). Furthermore, BUSINESS, WAR, CRIME and OBJECT all showed positive wlo values for PG sources and negative values for NPG sources, implying that the former was more likely to use more averse source domains. Our study thus suggests that minor – yet nontrivial – differences do exist between the metaphorical conceptualizations of the three investigated keywords, highlighting alternative conceptualizations and alternative narratives along the PG *versus* NPG divide.

Acknowledgements

We wish to thank Endre Sik for granting us access to the database we used in this research.

References

Arcimaviciene, Liudmila, and Sercan Hamza Baglama. 2018. "Migration, Metaphor and Myth in Media Representations: The Ideological Dichotomy of 'Them' and 'Us'." *SAGE Open* 8 (2): 1–13. https://doi.org/10.1177/2158244018768657

Baider, F., and M. Kopytowska. 2017. "Conceptualising the Other: Online Discourses on the Current Refugee Crisis in Cyprus and in Poland." *Lodz Papers in Pragmatics* 13 (2): 203–233. https://doi.org/10.1515/lpp-2017-0011

Baker, Paul, and Tony McEnery. 2005. "A Corpus-based Approach to Discourses of Refugees and Asylum Seekers in UN and Newspaper Texts." *Journal of Language & Politics* 4 (2): 197–226. https://doi.org/10.1075/jlp.4.2.04bak

Baker, Paul, Costas Gabrielatos, Majid KhosraviNik, Michał Krzyżanowski, Tony McEnery, and Ruth Wodak. 2008. "A Useful Methodological Synergy? Combining Critical Discourse Analysis and Corpus Linguistics to Examine Discourses of Refugees and Asylum Seekers in the UK Press." *Discourse & Society* 19 (3): 273–306. https://doi.org/10.1177/0957926508088962

Balabanova, Ekaterina, and Alex Balch. 2020. "Norm Destruction, Norm Resilience: The Media and Refugee Protection in the UK and Hungary during Europe's 'Migrant Crisis'." *Journal of Language and Politics* 19 (3): 413–435. https://doi.org/10.1075/jlp.19055.bal

Balch, Alex, and Ekaterina Balabanova. 2016. "Ethics, Politics and Migration: Public Debates on the Free Movement of Romanians and Bulgarians in the UK, 2006–2013." *Politics* 36 (1): 19–35. https://doi.org/10.1111/1467-9256.12082

Benczes, Réka. 2006. *Creative Compounding in English: The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun–Noun Combinations*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. https://doi.org/10.1075/hcp.19

Bene, Márton, and Gabriella Szabó. 2019. "Bonded by Interactions: Polarising Factors and Integrative Capacities of the News Media in Hungary." *Javnost – The Public* 26 (3): 309–329. https://doi.org/10.1080/13183222.2019.1639427

Bennett, Samuel, Jessica ter Wal, Artur Lipiński, Małgorzata Fabiszak, and Michał Krzyżanowski. 2013. "The Representation of Third-country Nationals in European News Discourse." *Journalism Practice* 7 (3): 248–265. https://doi.org/10.1080/17512786.2012.740239

Bernáth, Gábor, and Vera Messing. 2015. "Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei [Governmental anti-migrant narratives and the potentials of independent discourses]." *Médiakutató* 16 (4): 7–17.

Bocskor, Ákos. 2018. "Anti-immigration Discourses in Hungary During the 'Crisis' Year: The Orbán Government's 'National Consultation' Campaign. *Sociology* 52 (3): 551–568. https://doi.org/10.1177/0038038518762081

Bos, Linda, Sophie Lecheler, Moniek Mewafi, and Rens Vliegenthart. 2016. "It's the Frame That Matters: Immigrant Integration and Media Framing Effects in the Netherlands." *International Journal of Intercultural Relations* 55: 97–108. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2016.10.002

Burgers, Christian, Elly A. Konijn, and Gerard J. Steen. 2016. "Figurative Framing: Shaping Public Discourse through Metaphor, Hyperbole, and Irony." *Communication Theory* 26: 410–430. https://doi.org/10.1111/comt.12096

Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge & New York: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511612886

Cs. Nagy, Lajos. 1995. "A szóalkotás módjai [Types of word-formation processes]." In *A magyar nyelv könyve*, ed. by Anna A. Jászó, 272–300. Budapest: Trezor.

Charteris-Black, Jonathan. 2006. "Britain As a Container: Immigration Metaphors in the 2005 Election Campaign." *Discourse and Society* 17 (6): 563–582. https://doi.org/10.1177/0957926506066345

Cisneros, David J. 2008. "Contaminated Communities: The Metaphor of 'Immigrant As Pollutant' in Media Representations of Immigration." *Rhetoric & Public Affairs* 11 (4): 569–602. https://doi.org/10.1353/rap.0.0068

Dervinytė, Inga. 2009. "Conceptual Emigration and Immigration Metaphors in the Language of the Press: A Contrastive Analysis." *Kalbų studijos / Studies about Languages* 14: 49–55.

Eberl, Jakob-Moritz, Christine E. Meltzer, Tobias Heidenreich, Beatrice Herrero, Nora Theorin, Fabienne Lind, Rosa Berganza, Hajo G. Boomgaarden, Christian Schemer, and Jesper Strömbäck. 2018. "The European Media Discourse on Immigration and Its Effects: A Literature Review." *Annals of the International Communication Association* 42 (3): 207–223. https://doi.org/10.1080/23808985.2018.1497452

Egres, Dorottya. 2018. "Symbolic and Realistic Threats – Frame Analysis of Political and Media Discourses about Refugees and Migrants." *Society and Economy* 40 (3): 463–477. https://doi.org/10.1556/204.2018.40.3.11

El Rafaie, Elisabeth. 2001. "Metaphors We Discriminate By: Naturalized Themes in Austrian Newspaper Articles about Asylum Seekers." *Journal of Sociolinguistics* 5 (3): 352–371. https://doi.org/10.1111/1467-9481.00154

Ellis, Mark, and Richard Wright. 1998. "The Balkanization Metaphor in the Analysis of U.S. Immigration." *Annals of the Association of American Geographers* 88 (4): 686–698. https://doi.org/10.1111/0004-5608.00118

Entman, Robert M. 1993. "Framing: Toward the Clarification of a Fractured Paradigm." *Journal of Communication* 43 (4): 51–58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Farris, Emily M., and Heather Silber Mohamed, H. 2018. "Picturing Immigration: How the Media Criminalizes Immigrants." *Politics, Groups, and Identities* 6 (4): 814–824. https://doi.org/10.1080/21565503.2018.1484375

Fausey, Caitlin M., and Teeny Matlock. 2011. "Can Grammar Win Elections? Grammar and Elections." *Political Psychology* 32 (4): 563–574. https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00802.x

Gamson, William A., and Kathryn E. Lasch. 1983. "The Political Culture of Social Welfare Policy." In *Evaluating the Welfare State: Social and Political Perspectives*, ed. by S. E. Spiro, and E. Yuchtman-Yaar, 397–415. New York: Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-657980-2.50032-2

Gitlin, Todd. 1980. *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley, CA: The University of California Press.

Goffman, Ervin. 1974/1986. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Reprint. Boston, MA: Northeastern University Press.

Greussing, Esther, and Hajo G. Boomgaarden. 2017. "Shifting the Refugee Narrative? An Automated Frame Analysis of Europe's 2015 refugee crisis." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43 (11): 1749–1774. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1282813

Griebel, Tim, and Erik Vollmann. 2019. "We Can ('t) Do This: A Corpus-assisted Critical Discourse Analysis of Migration in Germany." *Journal of Language and Politics* 18 (5): 671–697. https://doi.org/10.1075/jlp.19006.gri

Harris, Casey T., and Jeff Gruenewald, J. 2020. "News Media Trends in the Framing of Immigration and Crime, 1990–2013." *Social Problems* 67 (3): 452–470.

Hart, Christopher. 2021. "Animals vs. Armies: Resistance to Extreme Metaphors in Anti-immigration Discourse." *Journal of Language and Politics* 20 (2): 226–253. https://doi.org/10.1075/jlp.20032.har

Janky, Béla. 2019. "Changing Connotations and the Evolution of the Effect of Wording Labelling Asylum Seekers in a Political Campaign." *International Journal of Public Opinion Research* 31 (4): 714–737. https://doi.org/10.1093/ijpor/edy035

Kálmán, László. 2015. "Honnan menekülnek, hova vándorolnak? [Where are they fleeing from and where are they migrating to?]" https://www.nyest.hu/hirek/honnan-menekulnek-hova-vandorolnak (accessed 10 June 2019).

Kenyeres, Attila Zoltán, and József Szabó. 2016. "The Migration Crisis: Representation of a Border Conflict in Hungarian, German and Pan-European Television News Coverage." *Corvinus Journal of Sociology Policy* 7 (1): 71–91. https://doi.org/10.14267/CJSSP.2016.01.04

Kiss, E. 2016. "'The Hungarians Have Decided: They Do Not Want Illegal Migrants': Media Representation of the Hungarian Governmental Anti-immigration Campaign." *Acta Humana – Emberi jogi közlemények* 4 (6): 45–77.

KhosraviNik, Majid. 2017. "The Representation of Refugees, Asylum Seekers and Immigrants in British Newspapers: A Critical Discourse Analysis." *Journal of Language and Politics* 9 (1): 1–28. https://doi.org/10.1075/jlp.9.1.01kho

Korkut, Umut, Andrea Terlizzi, and Dániel Gyollai. 2020. "Migration Controls in Italy and Hungary: From Conditionalized to Domesticized Humanitarianism at the EU Borders." *Journal of Language and Politics* 19 (3): 391–412. https://doi.org/10.1075/jlp.19092.kor

Kotzur, Patrick F., Nora Forsbach, and Ulrich Wagner. 2017. "Choose Your Words Wisely: Stereotypes, Emotions, and Action Tendencies Toward Fled People as a Function of the Group Label." *Social Psychology* 48 (4): 226–241. https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000312

Krennmayr, Tina. 2013. "Top-down Versus Bottom-up Approaches to the Identification of Metaphor in Discourse." *metaphorik.de* 24: 7–36.

Kryżanowski, Michał, Anna Triandafyllidou, and Ruth Wodak. 2018. "The Mediatization and the Politicization of the 'Refugee Crisis' in Europe." *Journal of Immigrant and Refugee Studies* 16 (1–2): 1–14. https://doi.org/10.1080/15562948.2017.1353189

Lakoff, George, and Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Lakoff, George, and Mark Turner. 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London: The University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470986.001.0001

McGlone, Michael S. 2007. "What is the Explanatory Value of a Conceptual Metaphor?" *Language and Communication* 27 (2): 109–126. https://doi.org/10.1016/j.langcom.2006.02.016

McNeil, Robert and Eric Kartsens. 2018. "Hogyan tudósít a média a migrációról és a mobilitásról? [How does the media report on migration and mobility?]" *Médiakutató* 19 (3–4): 89–117.

Messing, Vera, and Bence Ságvári. 2019. "Still Divided But More Open: Mapping European Attitudes Towards Migration Before and After the Migration Crisis." Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15322.pdf).

Monroe, Burt, Michael Colaresi, and Kevin Quinn. 2017. "Fightin' Words: Lexical Feature Selection and Evaluation for Identifying the Content of Political Conflict." *Political Analysis* 16 (4): 372–403. https://doi.org/10.1093/pan/mpn018

Musolff, Andreas. 2016. *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. London: Bloomsbury.

Salahshour, Neda. 2016. "Liquid Metaphors As Positive Evaluations: A Corpus-assisted Discourse Analysis of the Representation of Migrants in a Daily New Zealand Newspaper." *Discourse, Context & Media* 13: 73–81. https://doi.org/10.1016/j.dcm.2016.07.002

Santa Ana, Otto. 1999. "'Like an Animal I Was Treated': Anti-immigrant Metaphor in US Public Discourse." *Discourse and Society* 10 (2): 191–224. https://doi.org/10.1177/0957926599010002004

Schemer, Christian. 2012. "The Influence of News Media on Stereotypic Attitudes Toward Immigrants in a Political Campaign." *Journal of Communication* 62 (5): 739–757. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01672.x

Semino, Elena, Zsófia Demjén, and Jane Demmen. 2018. "An Integrated Approach to Metaphor and Framing in Cognition, Discourse, and Practice, with an Application to Metaphors for Cancer." *Applied Linguistics* 39 (5): 625–645.

Silge, Julia, Alex Hayes, and Tyler Schnoebelen. 2020. tidylo: Weighted Tidy Log Odds Ratio. https://github.com/juliasilge/tidylo

Sik, Endre, and Bori Simonovits. 2018. *The First Results of the Content Analysis of the Media in the Course of Migration Crisis in Hungary*. TÁRKI-CEASEVAL Working Paper No. 35.

Stefanowitsch, Anatol. 2006. "Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy." In *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*, ed. by A. Stefanowitsch and S. Th. Gries, 1–16. Berlin and New York: Mouton.

Szalai, András, and Gabriella Gőbl. 2015. *Securitizing Migration in Contemporary Hungary*. CEU Center for EU Enlargement Studies Working Paper, Budapest.

Thibodeau, Paul H., Rose K. Hendricks, and Lera Boroditsky. 2017. "How Linguistic Metaphor Scaffolds Reasoning." *Trends in Cognitive Sciences* 21 (11): 852–863. https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.07.001

Tóth, Máté, Péter Csatár, and Krisztián Majoros. 2018. "Metaphoric Representations of the Migration Crisis in Hungarian Online Newspapers: A First Approximation." *metaphorik.de* 28: 169–199.

van Gorp, Baldwin. 2005. "Where Is the Frame? Victims and Intruders in the Belgian Press Coverage of the Asylum Issue." *European Journal of Communication* 20 (4), 484–507. https://doi.org/10.1177/0267323105058253

Vicsek, Lilla, Roland Keszi, and Marcell Márkus. 2008. "Representation of Refugees, Asylum-seekers and Refugee Affairs in Hungarian Dailies." *Journal of Identity and Migration Studies* 2 (2): 87–107.

Viola, Lorella, and Andreas Musolff (Eds.). 2019. *Migration and Media: Discourses about Identities in Crisis*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/dapsac.81

Appendix

Length of periods and events defining them

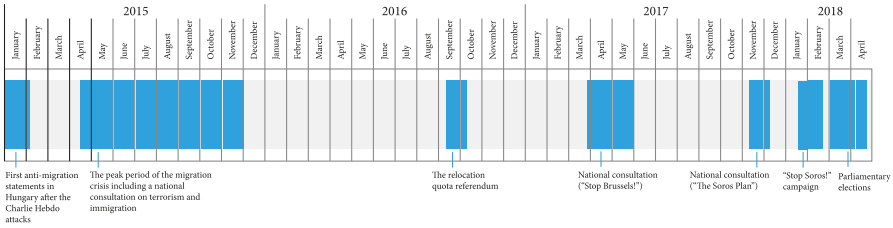

Address for correspondence

Réka Benczes
Institute of Communication and Sociology
Corvinus University of Budapest
Közraktár utca 4-6
H-1093 Budapest
Hungary
reka.benczes@uni-corvinus.hu

Biographical notes

Réka Benczes is Professor of Linguistics at the Institute of Communication and Sociology, Corvinus University of Budapest. She has published dozens of articles on word-formation and linguistic creativity; the language of health and ageing; the social context of metaphorical motivation; and figurative framing in political communication. Her latest monograph, *Rhyme Over Reason: Phonological Motivation in English*, was published in 2019 by Cambridge University Press.

https://orcid.org/0000-0002-3481-8279

Bence Ságvári is Senior Research Fellow at the Centre for Social Sciences in Budapest and Head of the CSS-Recens Research Group. Currently he is the national coordinator for the European Social Survey (ESS) in Hungary. He received his PhD at Eötvös Loránd University in 2011. In 2014/15, he was Visiting Professor at Indiana University, Bloomington (USA).

https://orcid.org/0000-0001-5862-4789

Publication history

Date received: 11 March 2020
Date accepted: 12 May 2021
Published online: 16 July 2021

Vera Messing* & Bence Ságvári**

Are anti-immigrant attitudes the Holy Grail of populists? A comparative analysis of attitudes towards immigrants, values, and political populism in Europe

Intersections. EEJSP
7(2): 100–127.
DOI: 10.17356/ieejsp.v7i2.750
http://intersections.tk.mta.hu

* [messing.vera@tk.hu] (Centre for Social Sciences, Budapest; Central European University, Democracy Institute)
** [sagvari.bence@tk.hu] (Centre for Social Sciences, Budapest)

Abstract

In this paper we aim to discuss attitudes towards immigrants in a European context and analyse drivers of anti-immigrant attitudes such as the feeling of control, basic human values, political orientation and preferences related to right-wing populism. Based on data from the European Social Survey, we first describe how attitudes of people in Europe changed throughout a period of almost two decades (between 2002 and 2018). We will show that although attitudes are influenced by a number of demographic and subjective features of individuals, on the macro-level they seem to be surprisingly stable, yet hide significant cross-country differences. Then, we zoom in to the three most significant elements influencing attitudes towards immigrants: the feeling of control, basic human values, and political orientation. Applying a multilevel model we test the validity of three theories about factors informing attitudes towards immigrants—competition theory, locus of control, and the role of basic human values—and include time (pre- and post-2015 refugee-crisis periods) into the analysis. In the discussion we link ESS data to recent research on populism in Europe that categorizes populist parties across the continent, and establish that the degree to which anti-migrant feelings are linked to support for political populism varies significantly across European countries. We show that right-wing populist parties gather and feed that part of the population which is very negative towards migrants and migration in general, and this process is also driven by the significance awarded the value of security vis-à-vis humanitarianism.

Keywords: attitudes towards immigrants, basic human values, political preferences, political populism

1 Introduction

The inflow of refugees to Europe in 2015 caused deep political fractures within the EU and is still one of the key issues around which debates and ideological clashes in European politics crystalize. The mass arrival of people from the Middle East and Africa triggered a rise in political populism and became a key topic for populist political parties. But this is not the first time Europeans have experienced a mass inflow of asylum seekers. If we look at mass refugee flows in a historical context, we find that the most recent peak in the number of asylum seekers, which took place in the 1990s (triggered by the war in the Balkans and armed conflicts in the Middle East, Iran, Iraq, and Afghanistan, and the Horn of Africa [Somalia]), was of a similar size and composition. '…when we look at the total numbers per half a decade and compare the 1990s with the first half of the 2010s then the number and origin in recent years do not deviate from what Western Europe experienced two decades ago. […] Furthermore, the sudden increase in numbers in 2014 and especially 2015 had a clear cause, the civil war in Syria, and there were no signs that indifferent masses of poor migrants from the Global South had been unleashed' (Lucassen, 2018, p. 385). Still, the reception of this new wave of asylum seekers was met with an apocalyptic tone from mainstream politicians, and rising, untrammelled fear in public and political discourse, as well as in the media (Chouliaraki & Srolic, 2017; Gheorgiou & Zaborowski, 2017).

Fear of migration is embedded in the process of polarization and rising populism (Mudde, 2016; Kende & Krekó, 2020). Right-wing populist narratives are a crystallization of wider uncertainties within the population which are being brought about by global challenges, such as rapid technological transformation via digitalization and robotization, climate change, the increasing influence of social media and the rising significance of fake news sources, just to mention the major stressors. These phenomena are difficult for individuals to follow or explain, especially those with weak educational backgrounds or a low level of interest in grasping the complexities these issues entail. Quite a number of political forces in Europe (and the world) benefit from people's growing insecurity by offering simplistic explanations for extremely complex phenomena and polarizing their populations. Migration, a phenomenon that can be interpreted within a simplistic nationalist framework that divides society into groups of 'us' and 'them,' of 'nationals' and 'foreigners,' has become a focal point of right-wing populist political and public discourse in which these fears may condense.

In this paper, we aim to contribute to the discussion about the drivers of anti-immigrant attitudes and how they are linked to basic human values, political preferences, and an openness to political populism. We aim to arrive at a better understanding of how attitudes to migration evolved in the context of the mass inflow of immigrants (refugees) in 2015, and whether the role of factors identified as those shaping attitudes towards immigrants in former research became more or less influential in the four years following 2015. Based on data from the European Social Survey (ESS), we first analyse geographical and time-series trends in attitudes and show their differences across countries as well as changes since 2002. Then we zoom out to two of the most important determinants of attitudes: basic human values, and political preferences. In the next step, we offer a multilevel model for investigating the intersecting effects of the factors that trigger pro- and anti-migrant attitudes and compare the significance of these factors in time. Finally, in the discussion we analyse how openness to populist parties is linked to anti-immigrant attitudes and

what country-specific differences can be identified. Linking ESS data to recent research on populism in Europe (Roduijn et al., 2019) that categorizes populist parties across the continent, we try to establish the degree to which anti-migrant feelings are linked to support for political populism and whether this link has changed in the past five years.

2 Theoretical background and research questions stemming from this

An extensive amount of theoretical and empirical literature discusses the origins of anti-immigrant attitudes. Without striving for a complete overview, we will highlight the three theories that most inspired this analysis, and that we seek to test, including the element of time, by comparing pre- and post-2015 snapshots. We will look into the strength of association of factors described by traditional group conflict or competition theory, those explained by theories that link basic human values and attitudes, as well as political preferences and attitudes towards immigrants. In this part of the paper, we briefly introduce the theories that have been widely tested in the scholarly literature. We aim to analyse how the strength of the explanatory models has changed in time and test the validity of the latter on data collected before and after the 2015 refugee crisis.

2.1 Group competition and control theory

A frequently applied and tested theory concerns the economic rationale behind attitudes about migration. Group conflict theory (Blalock, 1967; Quillian, 1995; Mueleman et al., 2009) postulates that negative attitudes are driven by perceived competition for scarce goods such as jobs, housing, welfare services or wealth in the host society. Blalock (1967) proposed that the level of perceived group threat—the subjective *perception* of competition—plays a crucial mediating role in the evolution of negative outgroup attitudes. A number of empirical studies have tested this theory but their conclusions are not unanimous. Some argue that the size of the immigrant population has a significant impact (Quillian, 1995; Semyonov et al., 2006) while others find limited support for such a correlation (for example, Hjerm, 2007; Messing & Ságvári, 2018). However, many studies recognize that different groups of immigrants can trigger a variety of attitudes: these studies differentiate between immigrants in terms of their labour market potential or religious background when investigating the extent to which the local population perceives them as a threat to the local economy or culture. Low-skilled native workers, for example, are more likely to think that immigrants arriving from poor countries represent competition for them on the labour market (Scheve & Slaughter, 2001). In terms of whether economic or cultural grievances play a greater role in developing anti-immigration attitudes, research is multifaceted: findings regarding the labour-market competition hypothesis are highly contested (Chandler & Tsai, 2001; Citrin & Sides, 2008; Malhotra et al., 2013) and economic explanations are often understood as secondary (Lucassen & Lubbers, 2012), while cultural concerns about immigration at the individual level seem to have greater predictive power (Trifandafyllidou, 1998).

A recent theory that explains pro- and anti-migrant attitudes on an individual level perfectly fits the above argument. The concept of the *perception of control* was important inspiration for this paper as it links attitudes towards immigrants and openness to right-wing populism to the same root cause: a feeling of a lack of control. Harell et al. (2017)

argue that a feeling of control is one of the most important explanatory factors of attitudes towards and the acceptance of migrants. The latter use the concept of *locus of control,* which refers to a set of beliefs about the causes of events (for example, losing one's job) or conditions (for example, being poor) to either internal or external sources (Lefcourt, 1991; Rothbaum et al., 1982). The argument is as follows. Citizens who believe they are personally responsible for what happens in their lives, and are thus capable of effecting change in their lives and the wider society they live in, are less hostile towards immigrants. These citizens are less likely to feel threatened by a changing social milieu. The feeling of being 'in control' of one's own economic or social situation, in contrast to feelings of insecurity and unpredictability, leads to less fear of the unknown and thus more open attitudes to immigration. Another level of the perception of control relates to the wider community: people who feel that the government is in control of the social and economic processes in a country, including migration—both its inflow, and migrant inclusion—are likely to feel less threatened by migration. The third level of control refers to migrants themselves: if individuals feel that migrants are agents of their own social inclusion and (have the potential to) become contributing members of society, they will be less likely to feel threatened by migration and thus reject migrants in general. In short, perceptions of control—as applied to citizens, the government, and immigrants—have an important effect on attitudes toward immigrants. A lack of a feeling of control brings about anxiety, which also feeds into preferences for populist political parties that promise easy and simplistic answers to highly complex, diverse social phenomena, such as migration (Wodak, 2015; Rico et al., 2017).

By using ESS data we are able to test these theories not only in a static, cross-sectional setting by comparing attitudes across countries, but we can create a dynamic image of attitudes. *Following the logic of group competition theory and control theory, we propose that sudden changes in minority group size (such as following the 2015 migration crisis) or economic conditions (such as the 2008 financial crisis) are likely to change attitudes. Also, individuals who lack a feeling of being in control are likely to have stronger anti-immigrant attitudes than those who feel more existential and physical security.*

2.2 Basic human values as drivers of interethnic group attitudes

Several studies have noted that individual human values are of overarching importance for explaining negative feelings towards immigrants (Davidov et al., 2008; Davidov & Meuleman, 2012; Grigoryan & Schwartz, 2020). These researchers have demonstrated that basic human values have great potential to explain attitudes—both the (dis)preferences of certain groups and of political ideologies. Values are broad, abstract principles that guide individuals' behaviour and opinions (such as honesty, freedom, equality, beauty, wisdom, etc.), thus it is meaningful to presume that they are correlated strongly with attitudes (including attitudes towards immigrants). Values and attitudes have the same roots: both are beliefs, but while values are beliefs in some end-state goals and the conduct preferable for achieving these goals, attitudes are an evaluative sum of many beliefs about a certain object or a group. Values occupy a more central position than attitudes (Hitlin & Piliavin, 2004) as they are abstract principles that guide attitudes towards concrete groups (Rokeach, 1968). Values stem from the primary agents of socialization: first and foremost, from family, but also from peers and school, and thus are very stable, while attitudes may change more eas-

ily as they depend on numerous beliefs that may be altered in many ways (Ball-Rokeach & Loges, 1994). Davidov et al. (2008), in a study that tested the relationship between basic human values and attitudes towards immigrants, concluded that 'values of conservation and self-transcendence remained the strongest predictors for attitudes toward immigration' after controlling for the effects of basic demographic and economic variables. He found that basic human values inform attitudes, rather than the other way round. Based on this set of literature, we formulate our second research question.

The question we address in our paper is whether the strength of the relationship between human values and attitudes towards immigrants is the same across European countries. We also want to see whether, following 2015, the strength of the relationship between basic human values and attitudes towards immigrants remained unchanged, or if the arrival of masses of refugees strengthened the link between the value of security and of humanitarianism.

2.3 Political preferences, right-wing populism (RWP), and anti-immigrant attitudes

As indicated in the title, we hope to generate better understanding of how and under which circumstances anti-immigrant attitudes are linked to specific political attitudes, and, more specifically, to a preference/susceptibility to right-wing-populism (RWP) by comparing European countries in space and time. A vast literature shows a strong link between political preferences and attitudes towards immigrants. The focus of research is on the link between extreme right and anti-immigrant attitudes, and results about this are clear: far-right party success depends on mobilizing grievances over immigration to a great extent (Bohman, 2011; Bohman & Hjerm, 2016; Ivarsflaten, 2008). Several authors argue, however, that anti-immigrant attitudes are a tool by which right-wing populist political forces increase their influence rather than a response to threats posed by immigration. Kende and Krekó (2020) offered an explanation for why right-wing populist parties became very successful in East-Central Europe, concluding that the efficient instrumentalization of immigrants as a threat by leading right-wing politicians supported anxieties embedded in long-term historical fears, such as fragile national sovereignty and vulnerable national identity. The influx of refugees in 2015 gave momentum to RWP parties which were able to capitalize on a centuries-long identity crisis and existing prejudice to stigmatize visible minority groups. It is actually the political exploitation of 'the immigrant threat' (despite the negligible size of the immigrant population) that led to the spectacular success of RWP parties in the region. In some countries, RWP used immigrants as a means of enhancing a sense of moral panic (Cohen, 2011), and, based on the fears of the population of unknown immigrants, consciously pressed the moral panic button to polarize the population to the extreme, helping them maintain power through extending the sense of a continuous state of emergency (Gerő & Sik, 2020).

Based on the above stream of literature, we aim to address the following set of questions: *Did the link between political preferences and attitudes towards immigrants become stronger following the 2015 mass inflow of refugees? Are anti-migrant attitudes more likely to be manifest in open rejection of immigrants in countries where right-wing populist parties are strong compared to countries in which these parties are weak or negligible?*

3 Data and measurement tools

The analysis is built on individual-level data from the European Social Survey's (ESS) nine consecutive rounds from 2002 to 2019 in the first analytical chapter, and R7 (2014/15), R8 (2016/17), and R9 (2018/19) in the chapters that analyse the influence of the 2015 migration crisis. R7 (2014/15) offers data prior to the events in 2015, R8 (2016/17) represents the situation directly after the mass inflow of refugees to the EU, and R9 (2018/19) offers insight into a more consolidated situation—when several years had passed since the 2015 crisis.

The ESS is considered to be one of the most trustworthy cross-national datasets, and even though we are aware of the biases inherent to measuring attitudes in surveys comparatively (Ságvári et al, 2019), we believe that there is currently no better publicly available time-series dataset with which to measure and compare attitudes in Europe. An additional source of data is recent research by Roduijn and colleagues who compiled a database of political parties in Member States of the European Union, categorizing them as right-wing populist, left-wing populist, and moderate (Roduijn, 2019).

In this paper we use the most widely applied approach to understanding the construction of attitudes—namely, the ABC model, which differentiates between affective (A), behavioural (B), and cognitive (C) components of attitudes (van den Berg, 2006; Eagly & Chaiken, 1998). Based on ESS data, we have created two indicators as independent variables to reflect the behavioural and cognitive elements of attitudes.[1]

(1) The **behavioural component** will be indicated by the *Rejection Index (RI),* which denotes the share of those who would *reject the entry of any immigrants from poorer countries outside Europe* without consideration.[2] We argue that by using only the extreme response to migration as a single indicator we are able to capture unequivocal attitudes.

(2) The **cognitive component** of attitudes incorporates both symbolic and material elements. The perception of the consequences of migration on material life is gauged by an item that measures the perceived impact of migration on the economy through the following question: *'Would you say it is generally bad or good for [country]'s economy that people come to live here from other countries?'* Symbolic elements of attitudes are measured by the following question: *'Would you say that [country]'s cultural life is generally undermined or enriched by people coming to live here from other countries?'* The third item focused on a more general evaluation of the effect of migration: *'Is your country made a worse or a better place to live by people coming to live here from other countries?'* The 0–10 scale responses given to the three questions were summed up and converted into a *Perception Index* (PI) that was then converted to a 0–100 scale in order to facilitate harmonization and comparability with the values of the Rejection Index. In general, smaller values indicate more negative perceptions of migration, while larger values depict the opposite.

In order to check the internal consistency of the indicator we ran a separate reliability analysis for the Perception Index. The three elements were highly reliable when calculated for the total of 126 subsets of the dataset that included data from Round 1 to Round 9 for

[1] Since there are no questions in the ESS that could be used to measure the affective component, our analysis focuses on only two components of attitudes.

[2] This index is constructed from a single question: 'To what extent do you think [country] should allow people from the poorer countries outside Europe?' (1: Allow many to come and live here; 2: Allow some; 3: Allow a few; 4: Allow none; 8: Don't know) We recoded responses into a binary variable at the individual level, summing those 'allow none' answers versus all other responses.

15 countries. All Cronbach's Alpha values ranged between .713 and .900, indicating a high level of reliability (see Figure SI1 in the Supplementary Material section).

Another question to be clarified in the section on data and methods concerns the conceptualization of migrants. Migration is a very complex phenomenon involving a large variety of categories. Although the term 'migrant' is well defined in legal and policy contexts, it is still used in many senses, especially in non-scholarly public discourse. Questions which measure the cognitive element of attitudes in the survey refer to *'people coming to live here from other countries,'* thus 'migrants' are understood in the widest possible sense. Thus, we have no idea what image people had about immigrants when answering this question and it is very likely that a person in Berlin or London would have had a different image to one living in a Hungarian or Polish village, or in an Italian harbour town. The question measuring the behavioural element of attitudes is somewhat more specific: It inquires about *'people from the poorer countries outside Europe.'* Here again, though, respondents may have responded to the question with quite different conceptions in mind—with some visualising south-east-Asian IT workers, others Syrian/Afghani war refugees, and others desperate North Africans fleeing across the sea. This is definitely a weakness when measuring attitudes towards migrants with surveys and questionnaires, but the survey responses are nonetheless still the best sources for comparing attitudes across countries, regions, and time.

4 Analysis

4.1 Description of attitudes and their changes

First, we provide an overview of attitudes based on the nine consecutive rounds of the ESS survey (2002–2019) concerning attitudes towards immigrants in Europe measured by the two indicators described earlier in the paper.

Figure 1 summarizes the scores of the Perception (PI) and the Rejection (RI) indexes by country. The overall perception of migration in Europe is on average neutral ($PI_{average}$=53). That is, people see as many advantages as disadvantages to worldwide mobility. Based on the sole values of the indicator, more countries have a positive (55+) perception of migration (thirteen countries altogether) than those which, on average, perceive the consequences of immigration negatively (five countries score below 45). As for the behavioural element of attitudes, the Rejection Index shows that 17 per cent of surveyed Europeans would unconditionally reject immigrants arriving from poorer countries outside Europe ($RI_{average}$=17). Again, acceptance is a more common attitude than rejection: in fourteen countries out of twenty-seven, 10 per cent of the population or less would reject immigrants (from poorer countries outside Europe) settling in their countries, while in seven countries the share is greater than 20 per cent.

Another noteworthy finding is the distinctiveness of the cognitive and behavioural attitude components (Figure 1). Obviously, the two indexes are strongly correlated; nonetheless the relationship is non-linear and works quite differently in various countries (or country groups). While the cognitive element of attitudes (PI) fluctuates moderately between countries, the behavioural element (i.e. the rejection of migrants) does show significant outliers, such as Hungary, Bulgaria, the Czech Republic, and Slovakia. The relationship between RI and PI does not follow similar patterns in old and new EU Member States;

compared to long-term democracies like Germany, Sweden, Norway, and Switzerland, in transition countries such as Hungary, the Czech Republic, Bulgaria, Estonia, and Lithuania, negative perceptions of the consequences of migration are more likely to be transformed into the unconditional rejection of immigrants. Perceptions of immigration (PI) in Italy (45) are more negative than in Lithuania, Estonia, or Latvia (52, 48, 55, respectively), but the upfront rejection of immigrants is less widespread in old EU Member States (such as

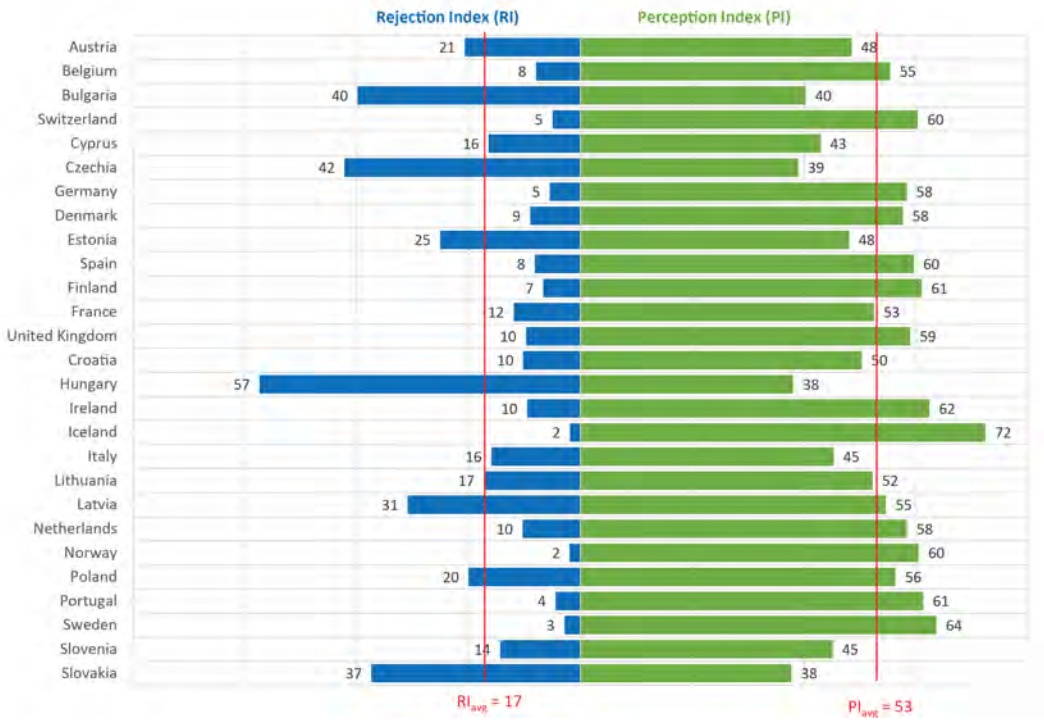

Figure 1. Rejection Index and Perception Index country averages in ESS R9 (2018/19)

Italy) than in the post-Soviet Baltic countries. Also, when comparing other post-communist countries with Austria and Italy, we see that although PI is slightly more negative in the former group of countries (Hungary, Bulgaria, and the Czech Republic) it does not explain the significantly stronger rejection in these countries compared to in Austria and Italy. We suspect that the strength of norms developed historically, but also influenced by ongoing political and public discourse is decisive in determining the degree to which the cognition of migration as having negative consequences for the host country is transformed into explicit rejection and exclusion. Rejection of immigrants is especially extreme in Hungary (57 per cent of Hungarians would reject the settling of migrants from poorer countries outside Europe). Such openly hostile attitudes in Hungary may be attributed to several intersecting factors: the small number of immigrants and consequent lack of personal experience and knowledge about them, together with the generally low levels of trust and social cohesion that characterise Hungarian society (Messing & Ságvári, 2018; 2019). A society in such a state proved to be extremely fertile terrain for the manipulative, anti-migrant propaganda that the Hungarian government put into action in early 2015 and has kept operating since

then in a de-pluralized media environment unparalleled in the EU (Bernáth & Messing, 2016; Barlai & Sik, 2017; Goździak & Márton, 2018; Bajomi-Lázár, 2019; Kende & Krekó, 2020).

To investigate whether attitudes are sensitive to macro-level societal and/or economic changes, we need to look into longer-term trends in attitudes. Data show surprising stability in Europe (concerning the weighted population of 15 countries participating in all eight rounds of the survey between 2002/3 and 2018/19[3]). The Perception Index (PI) (cognitive

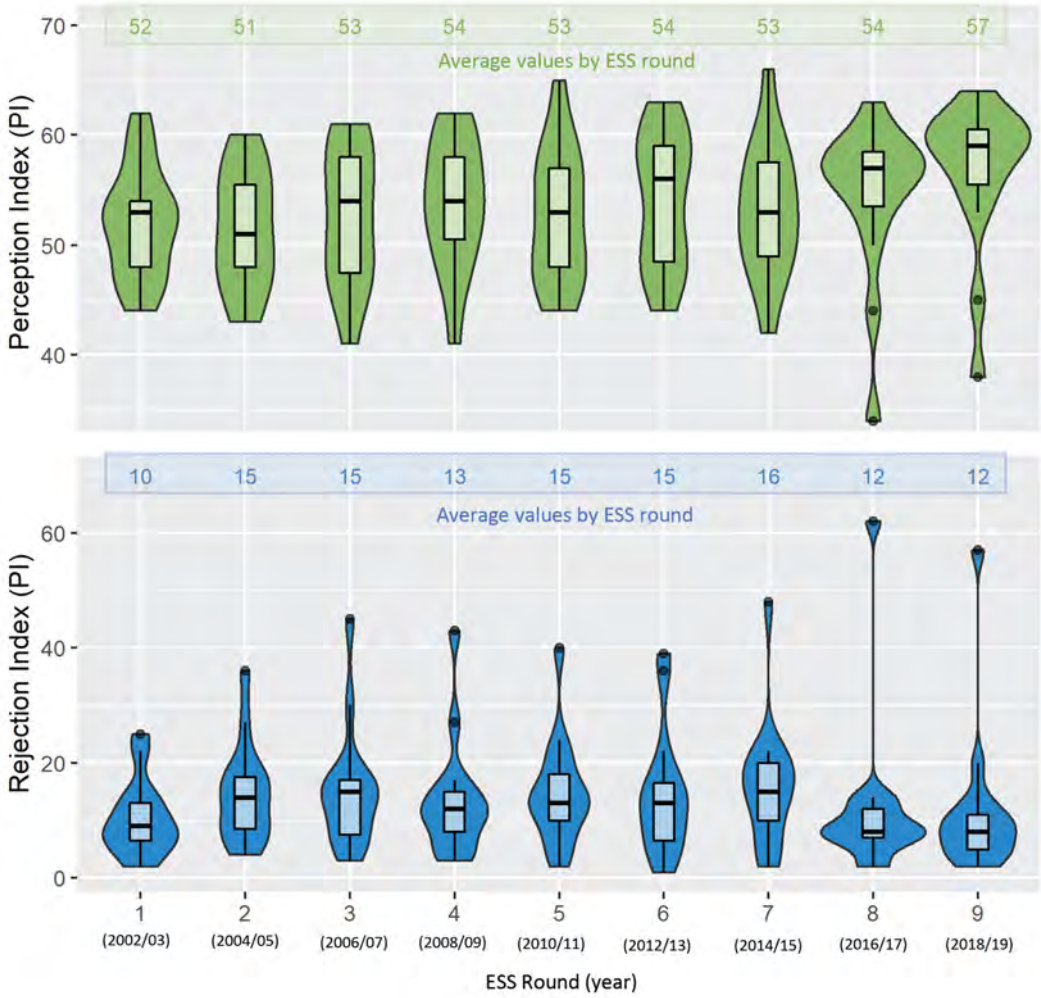

Figure 2. Change in Perception Index and Rejection Index between ESS R1 (2002) and R9 (2018/19) (15 countries, based on population weight)

[3] The countries include Belgium, Switzerland, Germany, Spain, Finland, France, United Kingdom, Hungary, Ireland, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Sweden, and Slovenia. Any indicators calculated for these 15 countries are far from the 'European average,' and as such, any generalizing conclusions that describe the European situation have to be formulated with caution.

element of attitudes) ranges between 51 and 57 points on a 100-point scale, showing that, in general, people in Europe judged migration to have advantages and disadvantages in roughly equal measure throughout almost two decades. Both the 2008 economic crisis and the mass arrival of refugees in 2015 have not changed radically the generally stable and neutral attitudes to immigrants and migration in the population of 15 European countries from a macro perspective. Furthermore, the Rejection Index (RI) varies across a limited range, reaching an overall maximum (16 per cent) in 2014/15, and minimum (10 per cent) in 2002/3.

There was a 5 per cent increase in refusal from 2002 to 2004, and a 4 per cent increase of acceptance around Europe from 2014/15 to 2016/17. The increase in the share of those rejecting third-country-national (TCN) migrants coming from poorer countries from 2002 to 2004 was likely triggered by fears related to the enlargement of the European Union in 2004. Insecurities attached to the unclear consequences of the accession of ten relatively poor, mostly Central East European countries concerning the domestic economy, labour markets, and norms might have had an important role in the slight rise in the rejection of migration. Between 2004 and 2012, the share of those rejecting migration remained stable: the 2008 economic crisis does not seem to have affected this. Looking into this index we may find again that the refugee crisis of 2015 has not brought about increasing refusal within Europe, but on the contrary, the share of people who would accept immigrants from poorer countries outside Europe increased from 2014/15 to 2016/17. But Figure 2 reveals another important trend behind the apparent stability of the index averages: the 2015 migration crisis and its political aftermath resulted in the appearance of a few outlier countries with far higher or lower values than the majority of countries. Concerning the first research question, we found that neither the financial crisis in 2008 nor the 2015 refugee crisis brought about deteriorating attitudes towards immigrants in terms of the European average. Just to the contrary: following the inflow of large numbers of refugees in 2015—in parallel with the visible process of polarization within Europe—rejection of immigrants decreased in Europe on average after 2015.

Looking beyond the macro data that characterizes all countries, certain important cross-country differences become visible, but actual exposure to the inflow of asylum seekers in 2015–16 has limited explanatory power. Table 1 illustrates changes in the perception and rejections indexes and their statistical significance in 20 countries participating in both R7 and R9 of the ESS. We used these two rounds because we can compare pre-2015 and the consolidated post-2015 moments. When comparing data in 2014/15 (R7) and in 2018/19 (R9) (using independent samples t tests) we can distinguish between three types of countries: (1) those where both the perception and rejection indexes have changed significantly; (2) countries in which there was no significant change; and, (3) countries where the change in the two indicators is asynchronous.

In most—eight out of twenty—countries a statistically significant and robust increase in pro-immigrant attitudes was recorded concerning both indicators (Belgium, Switzerland, Spain, Finland, France, UK, Ireland and Portugal). Attitudes became more pro-immigrant irrespective of whether we look at the cognitive or the behavioural element of attitudes. Out of the 20 countries, there was only one—Hungary—in which both indicators measuring attitudes towards immigrants deteriorated significantly in statistical terms between 2014 and 2018/19, reflecting the pre- and post-2015 migration crisis situation. There was

no statistically significant change in any of the indicators in Austria and in Germany. In the remaining nine countries, the change in the two indicators measuring attitudes was incoherent.

	Perception Index (PI)				Rejection Index (RI)			
Country	*T*	*df*	*Sig. (2-tailed)*	Mean Difference	*t*	*df*	*Sig. (2-tailed)*	Mean Difference
Austria	-1.198	3880.8	0.231	−0.8	-1.852	3827.7	0.064	+2.3
Belgium	-8.673	3518.8	0.000	+5.4	8.694	3170.1	0.000	-9.7
Switzerland	-3.053	3055.4	0.002	−1.9	2.844	2888.6	0.004	-2.5
Czechia	0.283	4481.5	0.777	-0.2	-9.91	4411.8	0.000	+14.1
Germany	0.591	4919.1	0.555	-0.3	1.766	5187.8	0.077	-1.2
Denmark	-3.885	3040.6	0.000	-2.9	2.712	2929.1	0.007	-3.0
Estonia	3.756	3886.2	0.000	-2.4	2.969	3895.6	0.003	-4.2
Spain	-8.894	3398.3	0.000	+6.4	5.515	3288.7	0.000	-6.0
Finland	-3.661	3718.6	0.000	−2.2	8.813	3642.0	0.000	-8.8
France	-4.799	3903.7	0.000	+3.4	5.624	3688.2	0.000	-6.5
United Kingdom	-14.59	4455.9	0.000	+10.2	11.352	4028.9	0.000	-12.3
Hungary	5.67	3255.2	0.000	+3.9	-5.517	3170.0	0.000	+9.7
Ireland	-15.163	4568.4	0.000	−9.7	10.796	4232.2	0.000	-11.4
Lithuania	-1.241	3603.0	0.215	+0.8	6.599	3844.3	0.000	-8.7
Netherlands	-8.405	3558.7	0.000	−4.4	2.371	3529.0	0.018	-2.6
Norway	-5.434	2835.5	0.000	-3.8	2.365	2656.6	0.018	-1.4
Poland	-3.336	2989.5	0.001	−2.4	-4.973	2825.8	0.000	+6.8
Portugal	-14.546	2289.6	0.000	+12.5	12.467	1903.1	0.000	-16.5
Sweden	3.031	3206.2	0.002	-2.1	-1.789	2917.3	0.074	+1.0
Slovenia	0.659	2515.7	0.510	-0.6	2.922	2334.6	0.004	-4.4

Table 1. Change in PI and RI between ESS R7 and R9 with results of independent sample T tests

4.2 How are attitudes to migration linked to basic human values?

We use the theoretical and methodological framework developed by S. Schwartz (1994) to map connections between basic human values and attitudes to migration. Applying a linear regression model to the Perception Index (with 21 individual items measuring 10 basic human values) to data from 15 countries that participated in all ESS survey rounds highlights that five items belonging to two basic value categories crystalize at both ends of the chart: security and humanitarianism[4] (Figure 3).

Our data support findings of previous research; namely, the importance of humanitarian and security-related values in developing attitudes towards immigrants (Davidov, 2008). Agreement with the first two statements—the importance of secure surroundings, and the importance of a strong government that ensures safety—signals that a strong value is attributed to stability and externally provided physical safety. The two statements at the bottom of the list signal strong attachment to humanitarian values, such as understand-

[4] The term 'transcendence' is used in the original theoretical model, but for this paper we have changed it to 'humanitarianism' because we think that this relates better to the topic of migration.

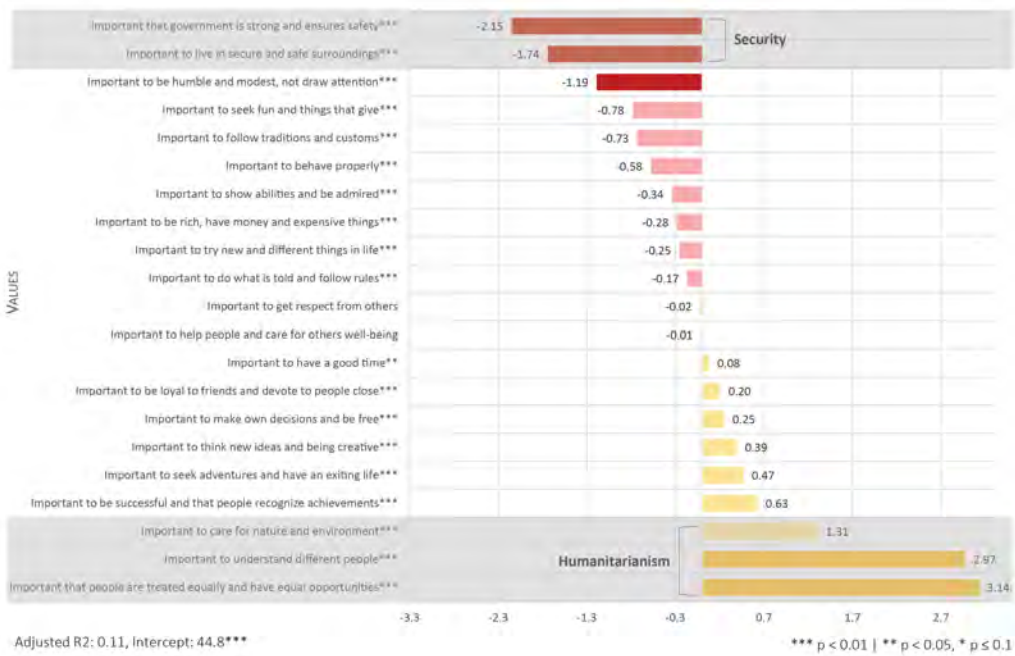

Figure 3. Linear regression coefficients (B) of the model explaining the Perception index using 21 value items. (ESS R1-R9 (2002/19)

ing, and respecting and treating one another equally. These two types of values are the strongest predictors of attitudes towards immigrants, but in a contrasting direction: those who attribute great significance to security tend to be more negative towards immigrants, while those who value equality and respect for other people are the least fearful of migrants. Other basic values measured by the remaining items (such as achievement, hedonism, power, self-direction, and stimulation) seem to have only a weak or non-existent relationship with how people think about migration, thus our analysis will focus on these two sets of values: universalism (humanitarian values) and security.

It might occur that a single point of measurement does not represent sufficiently the link between values and attitudes. Therefore, we analysed the Perception Index using these two types of basic human values for 15 countries participating in all rounds of the European Social Survey from 2002 to 2017, and found that—depending on country and fieldwork rounds—on average 8 per cent of the variance of PI is explained. However, the country-specific values indicate major differences across Europe in the role of basic human values in developing attitudes towards immigrants. The adjusted R^2 statistics are well below average in Hungary, Portugal, Slovenia, and Poland (Figure 4A) meaning that in these countries human values play a less vital role in developing attitudes towards immigrants than in other countries.

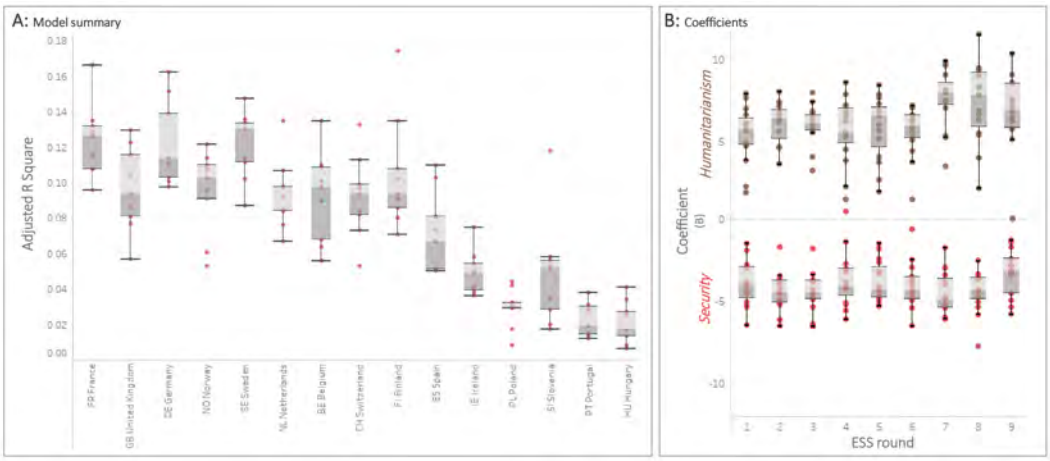

Figure 4. Results of separate OLS regression models of security and humanitarianism values explaining Perception index by countries and rounds of ESS data (R1 in 2002 to R9 in 2018/19)

The country-specific regression analysis applied to all ESS rounds separately (Figure 4B) shows that, generally, the importance of the security value stayed relatively stable across time, and most importantly did not—as one might have presumed—increase following the arrival of masses of refugees in 2015. Contrarily, the role of the value attached to humanitarianism on attitudes towards immigrants (PI), after staying fairly stable throughout the 12 years between Round 1 in 2002 and Round 6 in 2012, had increased by 2014/15 and remained high until 2016, thereby becoming a stronger predictor of attitudes (compared to security). Based on these data we may conclude that the refugee crisis activated the link between humanitarian values and attitudes towards immigrants (more specifically, its cognitive element measured by the perception index), and this might have contributed to the stability of attitudes and even lessened the rejection of immigrants in some countries.

4.3 How are attitudes about migration linked to political preferences?

Figure 5 demonstrates the association between attitudes towards immigrants (Rejection and Perception Indexes) and the subjective evaluation of one's political orientation for the population of all countries participating in the eighth Round of the ESS in (2016/17). The question we employed here asked respondents to locate themselves on a scale ranging from political 'right' to political 'left.'[5]

[5] We understand that the concept of 'left' and 'right' may have quite different connotations in different countries. (Aspelund et al., 2013). Nevertheless, even if the actual meaning of right and left is not the same, the relative positions on such a scale are rooted in similar predispositions and values (Piurko et al., 2011).

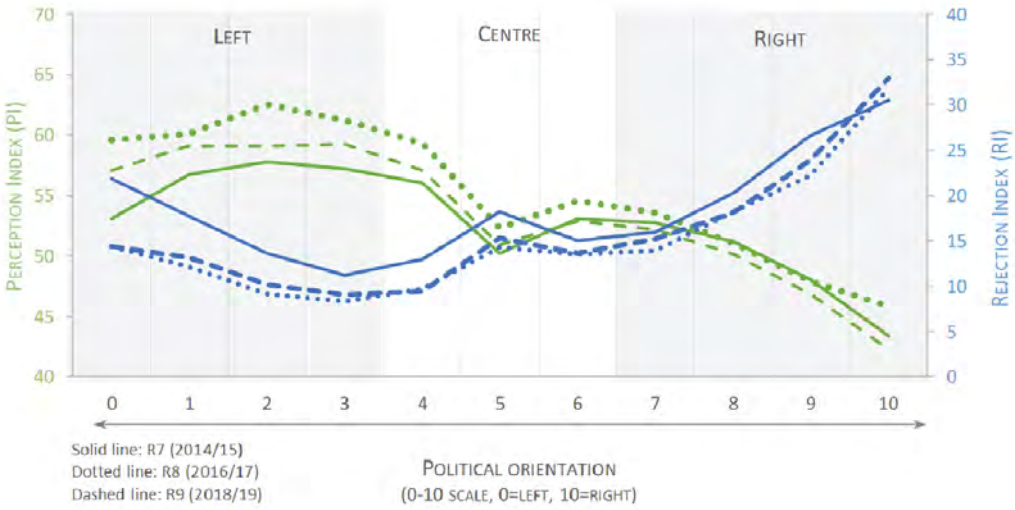

Figure 5. Rejection and Perception Indexes by political orientation measured on a left-right scale, aggregate data of 20 countries participating in ESS R7 (2014/15); R8 (2016/17); R9(2016/17) rounds

The chart shows a very clear pattern: those who self-identify as left-wing have a generally positive attitude towards immigrants, those in the centre of the political scale are relatively neutral, and those on the right have a generally negative attitude towards immigrants. This is no surprise. However, the gradient of the curve is notable: those self-identifying with the left were equally positive about migration (in 2016/17 and 2018/19), irrespective of how left-oriented they feel; i.e. people who position themselves on the extreme of the scale have very similar attitudes to those who think of themselves as moderately left-wing. At the right-wing end of the scale, we see a very different picture: the gradient of the curve is steep, meaning that political right-wing extremism correlates strongly with extreme anti-immigrant attitudes.

Our initial question for the research described in the paper concerns the impact of the 2015 migration crisis on the strength of the relationship between political orientation and attitudes towards immigrants. We ask whether political orientation predicts attitudes towards immigrants in the same way after 2015 than before it. Figure 5 shows that there is one important change from 2014/15 to 2016/17 and 2018/19; namely, that those who self-identify as strongly left-oriented became more tolerant towards immigrants after the 2015 refugee crisis.

The data also provides evidence for the hypothesis that in different countries the relationship between political orientation and attitudes towards immigrants may play out differently, and also, that the latter became slightly stronger after 2015. Looking at individual countries we see significant diversity in this respect (see Figure SI2 in Supplementary Information) Although the overall averages show a very clear pattern of correlation between political preferences and attitudes towards immigrants, on the country level these correlations are diverse and much less clear. In Austria, Germany, Belgium, Switzerland, Spain, France, and the UK the relationship between political orientation and attitudes towards immigrants is strong. There are however a few outliers: in the Czech Republic, Esto-

nia, and Lithuania the relationship is reversed: left-oriented respondents express stronger anti-immigrant attitudes than those in the centre or the right of the political spectrum. There are a few countries where the relationship is extremely weak or does not exist at all: Finland, Hungary, Ireland, and Poland.

As to how migration processes in 2015 influenced this relationship we see similar diversity. In Finland, France, Netherlands, and Slovenia it stayed unchanged. But in some important cases we see a polarizing effect: those on the right became more anti-immigrant and those who felt closer to the left had become more accepting of immigrants by 2018/9 compared to 2014/5 and 2016/7. Such countries include Austria, Germany, the UK, and Sweden most distinctively. In several East European countries—Hungary and Poland, but also Estonia and Czechia to some extent—a similar phenomenon is visible: a strong polarization of attitudes along political lines between 2014/5 and 2016/7 and a bounce back to rather homogeneous(ly negative) attitudes in 2018/9.

4.4 Overview of factors that shape attitudes to migration: A multilevel model

In order to understand the composite effects of various factors that define one's overall perception of migration rather than looking at these factors individually, we developed a complex model that includes four groups of explanatory variables and takes into account the effect of country and time (pre- and post-2015) (Fairbrother, 2014). The data behind the model are limited to the last three rounds of the ESS (R7 to R9). Since respondents in the ESS are nested within higher level units (namely, countries), we used a hierarchical linear model for the analysis. As already discussed earlier in this paper, the Perception Index varies considerably across countries and time. In terms of numbers, the variability of the PI that is directly attributable to countries (interclass correlation, ICC) is .0.11 per cent for the three rounds overall, which is assessed as rather high (Model 0). This implies that the context of a given country (its historical, cultural, economic, political and media trajectories) immensely influences how people perceive migration. Based on our previous research (Messing & Ságvári, 2018; 2019) and the works of other authors (and of course considering the limits of the ESS data) we included the following groups of explanatory variables that reflect our theoretical framework into the model:[6]

- Basic demography: gender, age, education, foreign-born status
- Locus of control: subjective financial status, institutional trust, interpersonal trust, feeling of lack of physical safety
- Human values: humanitarianism-related values, security-related values
- Political orientation: placement on left-right scale

The model was built in stages by including groups of variables step by step (Table 1). In the simplest model (Model 1) basic individual demographic characteristics were entered, and the results showed that all variables significantly predict attitudes towards immigrants (more specifically, is cognitive element). Without taking into consideration the effect of country and time, female respondents generally tend to have somewhat lower PI values (however, the estimate is very small), and with an increase in age there is also a small decrease in PI. The total number of years spent in education seems to have a strong influence on attitudes towards immigrants. In modelling terms, each extra year in school increases

[6] See detailed description of the variables in the Supplementary Material section.

PI by 1.2 point, on average. Not surprisingly, not being born in the current country of residence or having parent(s) born in a different country also have a strong positive effect on perception (+5.4)

Models 3 to Model 5 include explanatory variables that are connected to our theoretical frameworks. The first group of variables in Model 3 includes variables related to people's general feeling of control. The results of the model suggest that both institutional and interpersonal trust indexes (measured on a 0 to 10 scale) are strongly related to our dependent variable. In general, higher levels of trust result in more positive perceptions about migration. The strength of the two trust indexes in altering perceptions is almost equal, indicating their dual effect in the model. On the other hand, a deprived financial status and feeling of a lack of physical safety are factors that lead to more negative perception—providing evidence of the importance of the role of control in the lives of individuals.

Security and humanitarianism—two of the human values (measured on a 1 to 6 scale) that proved to be significantly associated with attitudes towards immigrants (Figure 3)—were also included in the model (Davidov et al., 2008).[7] Both have very strong effect on the PI, but in the opposite direction (Model 4). Those who place strong value on security are more negative about migration and those who think that humanitarian values are important have generally more positive attitudes. This association remains strong, even if we discount the effect of demographic characteristics and proxies of the feeling of control.

Finally, we also included political orientation measured on a 0 (left) to 10 (right) scale (Model 5). The coefficient estimate of -1.2 in the model indicates that people on the right side of the political spectrum have lower PI values in general, again discounting the effect of basic demographic characteristics—of the proxies of feeling of control and identification with humanitarian and security-centred human values.

The last model (Model 6) includes information on time and the interaction of time and non-demographic variables. The initial time point in our model is ESS Round 7, for which the fieldwork took place during 2014 and 2015. We have argued that this period captured the last 'moment' before the 2015 migration crisis, so the next two rounds refer to the 'post-crisis' period: 2016/7 (R8) indicates the short-term while 2018/9 (R9) the more consolidated impact of the refugee crisis on public attitudes towards migration and immigrants. This change is reflected by the 'essround' variable in our model. Overall, this has a small positive effect, implying that at macro-level the perception of migration became more positive after 2015. However, the effect of the interaction terms is either non-significant or very small, supporting the idea that deeply rooted attitudes do not tend to change within a short period, while nor do relationships with the perception of migration show considerable stability if all potential intersecting factors (demography, human values, feeling of being in control, and political orientation) are discounted for. However, there are important country-level differences—as we have shown in the previous section—which are the consequence of a more complex web of interrelated factors stemming from politics, media discourse, historical and cultural traditions, and more.

[7] See Section 2.3 for an explanation of the use of these two specific value dimensions.

Table 2. Results of multilevel linear model on the perception of migration

5 Discussion: How are attitudes towards migration linked to openness to populism?

In the introduction to this paper, we raised the idea that anti-immigrant attitudes and rising populism may be strongly connected in Europe, and are transmitted through changes in the importance attributed to values of humanitarianism and security, as well as the feeling of control. A socio-psychological explanation of this link postulates that when people perceive an increase in disorder—something that they feel they (or their governments) are not in control of—they feel anxiety (Harell et al., 2017). Such anxiety leads to a need for security. Individuals strive to bring safety and stability back into their lives and are more likely to vote for right-wing populist political parties, which promise strength and order. Fear and frustration linked to migration have become symbols for this general feeling of uncertainty, and populist political forces have always fallen back on a fear of immigrants and the consequences of immigration. Analysis of populist politicians' speeches in Europe and the USA shows that migration is high on their agenda. The victory of Brexit, of Donald Trump, Viktor Orbán, Matteo Salvini, the Freedom Party in Austria, and the Law and Justice Party in Poland can all be attributed to this increased desire for stability and order, and all of these movements had anti-immigration at the top of their agendas (Yilmaz, 2012; Hooghe & Dassoneville, 2018; Wirz et al., 2018).

Using recent research on populism in Europe[8] to categorize populist parties in nine European countries, we tried to establish the degree to which anti-immigrant feelings are linked to support for political populism.[9] For this analysis, we used data from the eight round of the ESS, harmonized with party categorization in time. This analysis of the connection between voting for a populist party and attitudes towards immigrants resulted in a very obvious conclusion: those with negative attitudes are much more likely to vote for right-wing populist parties.

Figure 6A illustrates the association between party preferences and attitudes towards immigrants (perception and Rejection indexes), while 6B highlights the differences between both cognitive (PI) and behavioural (RI) elements of attitudes between supporters of right-wing populist parties and others.

Data on attitudes of party supporters (Figure 6B) show very clearly that supporters of right-wing populist parties (such as AfD in Germany, the Front National in France,[10] the League in Italy, and the Swedish Democrats) have significantly more negative and exclusionary attitudes towards immigrants than supporters of any other parties on a national level. To put it plainly, these parties gather and feed that part of the population which is very negative towards immigrants and migration in general. Right-wing populist parties seem to provide terrain on which to openly express the rage fuelled by uncertainty and to

[8] https://www.theguardian.com/world/2018/nov/20/measuring-populism-how-guardian-charted-rise-methodology

[9] The following definition was used for the concept of populist parties: 'Parties that endorse the set of ideas that society is ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, "the pure people" versus "the corrupt elite," and which argue that politics should be an expression of the volonté générale, or general will, of the people' (Mudde, 2014).

[10] Rassemblement National (National Rally) since June 2018.

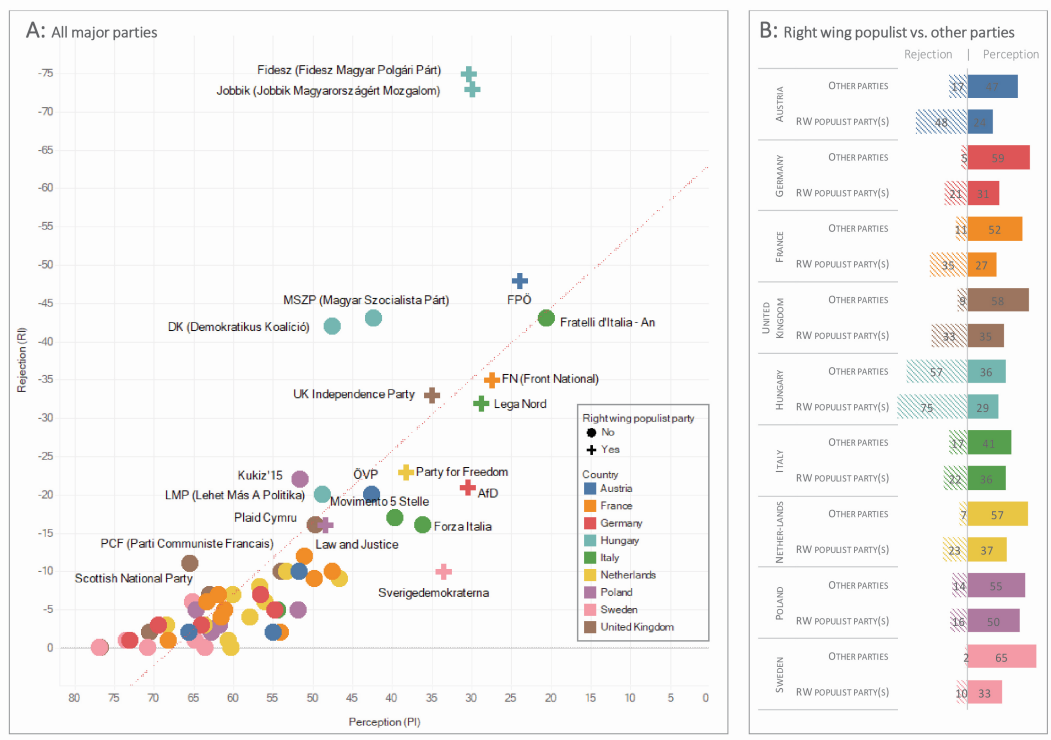

Figure 6. Rejection and Perception Indexes among supporters of political parties in nine European countries. Right-wing populist and selected centre-left political parties (ESS Round 8, 2016/17)

blame immigrants. In almost all countries, one or two such parties exist: the difference lies rather in how powerful they are. They are tiny in Sweden and Norway, small but significant in Germany and France, large in Italy and Austria, and even form a super-majority government in Hungary. While Figure 6 demonstrates that in most countries right-wing populist parties attract the population with extreme anti-immigrant attitudes, in Hungary and Italy supporters of centrist or even left-wing political parties may hold very negative attitudes towards immigrants in European comparison.

There is another notable lesson from Figure 6: although supporters of right-wing political parties perceive consequences of migration (PI) quite similarly (very negatively) across countries, these negative perceptions translate into very different levels of rejection of immigrants: rejecting any kind of migration is most explicit in Hungary, while supporters of right-wing populist parties (FPÖ, FN, LN) in other countries, even if they may perceive migration more negatively, are more moderate in their rejection of immigrants. This data shows the degree to which dominant norms, defined by historical-political traditions and current mainstream politics, matter in terms of transforming aversion into the extreme rejection of immigrants. We would argue that the political power such parties wield, whether in government or in opposition, plays a critical role in determining the degree to which anti-migrant narratives are allowed to become the norm within society.

6 Summary and conclusion

Looking at longer-term trends in attitudes toward immigrants we found notable stability over a period of 16 years. The overall perception of migration, as well as the share of those supporting the explicit rejection of immigrants from poorer countries outside Europe, has not changed radically. Attitudes may have changed within shorter periods of time in certain countries, but in the longer term, and in general, they have remained rather stable across the continent. The first research question—whether attitudes towards immigrants have become more negative following the 2008 economic crisis and the 2015 refugee crisis—was thus answered in the negative. Contrary to expectations based on group conflict theory, the 2015 refugee crisis actually brought about slightly more openness towards immigrants: the share of those who would refuse the settlement of immigrants—on average, from the population of 20 countries—decreased from 15 to 10 per cent between 2014 and 2016. The multilevel model that discounts the effect of changes in demographic characteristics, changes in basic human values, or political attitudes, supports the above statement. However, intergroup conflict theory cannot be refuted either, as short-term, country-specific changes in attitudes occurred in spaces and times marked by uncertainty brought about by large-scale political changes, such as the enlargement of the EU in 2004. We claim therefore that group conflict theory on its own is not sufficient to explain all the differences in attitudes across time and location. A noteworthy finding of the analysis of the impact of time and geographic trends on attitudes is that, despite similar perceptions about the consequences of migration, people living in different countries reject immigrants in radically different levels. Data suggest that the level to which negative perceptions of migration result in (unconditional) rejection is a function of the general norms characteristic of a country, and is brought about by political and media discourse, historical experiences, and dominant social values.

The second set of research questions about the link between basic human values found that, contrary to our expectations, the strength of the link between values and attitudes towards immigrants is not homogeneous across countries or time. We found that the strength by which values of humanitarianism may explain attitudes towards immigrants slightly increased in 2015 and afterwards. The strength of this relationship also varies across countries: in countries with a communist authoritarian heritage this link is weaker, while in long-term welfare states, such as the Nordic countries and Germany, values predict attitudes much better. This finding suggests that certain conditions (i.e. the historical experiences of a country, or sudden changes such as an inflow of refugees) may activate or enhance the link between basic human values (more specifically, the value attributed to humanitarianism) and attitudes towards immigrants. In our conclusion we emphasize that security, a basic human value, is one of people's basic needs and that humanitarian values and related tolerance may come to the fore in an environment where people feel secure; most countries in Central and East European countries do not seem to have reached that stage.

The third part of our analysis looked into the relationship between attitudes towards immigrants and political preferences. There is nothing new about the finding that individuals' subjective position on the political scale correlates strongly with attitudes towards immigrants. This correlation, however, shows very different patterns across Europe: in many countries there is a linear link, while in a significant number of countries there

is hardly any association between political self-identification on the left-right scale and anti/pro-migrant attitudes. The multi-level model also showed that the strength of the association between political preferences and attitudes towards immigrants has not become significantly stronger since the 2015 refugee crisis.

Based on theories and earlier literature, we presumed that there is strong correlation between anti-immigrant attitudes and a preference for right-wing populism. Our analysis confirmed this correlation and found that anti-immigrant attitudes are more likely to manifest in open rejection of immigrants in countries where populist parties are strong or have even taken power. In all countries, right-wing populist parties gather and feed that part of the population which is the most negative towards immigrants and migration in general. However, a novel finding of the analysis is that it demonstrates cross-country variety concerning the level to which negative cognition of the consequences of migration are transformed into negative behavioural expectations among supporters of right-wing populist parties. Although the perception indexes of this subgroup are quite similar Europe-wide, the strength of rejection is very different: rejecting any kind of migration is most explicit in Hungary, while in other countries even the more negative perception of migration by supporters of right-wing populist parties (FPÖ, FN, LN, etc.) results in a smaller share of those rejecting immigrants. This data shows the degree to which dominant norms, political and historical traditions, and mainstream politics matter in terms of transforming aversion into the extreme rejection of immigrants. To answer the initial question of the paper, it may be assumed that anti-immigrant attitudes are indeed the Holy Grail of right-wing populism in Europe, and are activated by the importance attached to basic human values of security and humanitarianism. In countries where people feel insecure and are striving for stability (and where there is little presence of immigrants), right-wing populists may gain momentum by using anti-immigrant narratives.

Acknowledgements

The origin of this article is a cooperation with Friedrich Ebert Stiftung in the period of 2018–2020 that resulted in two working papers referred to in the article as Messing and Ságvári (2018; 2019).

References

Bernáth, G., & Messing, V. (2016). *Infiltration of political meaning-production: security threat or humanitarian crisis? The coverage of the refugee 'crisis' in the Austrian and Hungarian media in early autumn 2015.* Center for Media, Data and Society, CEU School of Public Policy.

Bajomi-Lázár, P. (2019). An anti-migration campaign and its impact on public opinion: The Hungarian case. *European Journal of Communication, 34*(6). https://doi.org/10.1177/0267323119886152

Ball-Rokeach, S. J., & Loges, W. E. (1994). Choosing equality: The correspondence between attitudes about race and the value of equality. *Journal of Social Issues, 50*(4), 9–18. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01195.x

Barlai, M. & Sik, E. (2017). A Hungarian trademark (a "Hungarikum"): The moral panic button. In M. Barlai, C. Griessler, B. Fähnrich, M. Rhomberg (Eds.), *The migrant crisis: European perspectives and national discourses* (pp. 147–169). Lit Verlag.

Berg, H. van den, Manstead, A. S. R., Pligt, J. van der & Wigboldus, D. H. J. (2006). The impact of affective and cognitive focus on attitude formation. *Journal of Experimental Social Psychology, 42*(3), 373–379. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2005.04.009

Blalock, H. M. (1967). *Toward a theory of minority-group relations.* Wiley.

Bohman, A. (2011). Articulated antipathies: Political influence on anti-immigrant attitudes. *International Journal of Comparative Sociology, 52*(6), 457–477. https://doi.org/10.1177/0020715211428182

Bohman, A. & Hjerm, M. (2016). In the wake of radical right electoral success: A cross-country comparative study of anti-immigration attitudes over time. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 42*(11), 1729–1747. https://doi.org/10.1080/1369183x.2015.1131607

Chandler, C. R. & Tsai, Y. (2001). Social factors influencing immigration attitudes: An analysis of data from the General Social Survey. *The Social Science Journal, 38*(2), 177–188. https://doi.org/10.1016/s0362-3319(01)00106-9

Chouliaraki, L. & Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee 'crisis': A visual typology of European news. *Media, Culture & Society, 39*(8), 1162–1177. https://doi.org/10.1177/0163443717726163

Citrin, J. & Sides, J. (2008). Immigration and the imagined community in Europe and the United States. *Political Studies, 56*(1), 33–56. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00716.x

Cohen, S. (2011). Whose side were we on? The undeclared politics of moral panic theory. *Crime, Media, Culture: An International Journal, 7*(3), 237–243. https://doi.org/10.1177/1741659011417603

Davidov, E., Meuleman, B., Billiet, J. & Schmidt, P. (2008). Values and support for immigration: A cross-country comparison. *European Sociological Review, 24*(5), 583–599. https://doi.org/10.1093/esr/jcn020

Davidov, E. & Meuleman, B. (2012). Explaining attitudes towards immigration policies in European countries: The role of human values. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 38*(5), 757–775. https://doi.org/10.1080/1369183x.2012.667985

Eagly, A. H. & Chaiken, S. (1998). Attitude structure and function. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 269–322). McGraw-Hill.

Fairbrother, M. (2014). Two multilevel modeling techniques for analyzing comparative longitudinal survey datasets. *Political Science Research and Methods, 2*(1), 119–140. https://doi.org/10.1017/psrm.2013.24

Georgiou, M. & Zaborowski, R. (2017). *Media coverage of the 'refugee crisis': A cross-European perspective.* Council of Europe.

Gerő, M. & Sik, E. (2020). The moral panic button: Construction and consequences. In E. M. Goździak, I. Main & B. Suter (Eds.), *Europe and the refugee response: A crisis of values* (pp. 39–58). Routledge.

Goździak, E. M. & Márton, P. (2018). Where the wild things are: Fear of Islam and the anti-refugee rhetoric in Hungary and in Poland. *Central and Eastern European Migration Review, 17*(2), 125–151. https://doi.org/10.17467/ceemr.2018.04

Grigoryan, L. & Schwartz, S. H. (2020). Values and attitudes towards cultural diversity: Exploring alternative moderators of the value–attitude link. *Group Processes & Intergroup Relations*, online first. doi.org/10.1177/1368430220929077

Harell, A., Soroka, S. & Iyengar, S. (2016). Locus of control and anti-immigrant sentiment in Canada, the United States, and the United Kingdom. *Political Psychology, 38*(2), 245–260. https://doi.org/10.1111/pops.12338

Hitlin, S. & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology, 30*(1), 359–393. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110640

Hjerm, M. (2007). Do numbers really count? Group threat theory revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 33*(8), 1253–1275. https://doi.org/10.1080/13691830701614056

Hooghe, M. & Dassonneville. R. (2018). Explaining the Trump vote: The effect of racist resentment and anti-immigrant sentiments. *PS: Political Science & Politics, 51*(3), 528–534.

Ivarsflaten, E. (2008). Populists in power: Attitudes towards immigrants after the Austrian Freedom Party entered government. In K. Deschouwer (Ed.), *New parties in government* (pp. 175–189). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203938591

Kende, A. & Krekó, P. (2020). Xenophobia, prejudice, and right-wing populism in East-Central Europe. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 34,* 29–33. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2019.11.011

Lefcourt, H. M. (1991). Locus of control. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of social psychological attitudes, Vol. 1. Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 413–499). Academic Press.

Lucassen, L. (2017). Peeling an onion: The 'refugee crisis' from a historical perspective. *Ethnic and Racial Studies, 41*(3), 383–410. https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1355975

Lucassen, G. & Lubbers, M. (2011). Who fears what? Explaining far-right-wing preference in Europe by distinguishing perceived cultural and economic ethnic threats. *Comparative Political Studies, 45*(5), 547–574. https://doi.org/10.1177/0010414011427851

Malhotra, N., Margalit, Y. & Mo, C. H. (2013). Economic explanations for opposition to immigration: Distinguishing between prevalence and conditional impact. *American Journal of Political Science, 57*(2), 391–410. https://doi.org/10.1111/ajps.12012

Messing, V. & Ságvári, B. (2018). *Looking behind the culture of fear: Cross-national analysis of attitudes towards migration.* Friedrich Ebert Stiftung.

Messing, V. & Ságvári, B. (2019). *Still divided, but more open: Mapping European attitudes towards migration before and after the migration crisis.* Friedrich Ebert Stiftung.

Meuleman, B., Davidov, E. & Billiet, J. (2009). Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002–2007: A dynamic group conflict theory approach. *Social Science Research, 38*(2), 352–365. https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2008.09.006

Mudde, C. (2016). *On extremism and democracy in Europe.* Routledge.

Nolan, D. (2019). Remote controller: What happens when all major media, state and private, is controlled by Hungary's government and all the front pages start looking the same. *Index on Censorship, 48*(1), 54–56. https://doi.org/10.1177/0306422019842100

Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological Review, 60*(4), 586–611. https://doi.org/10.2307/2096296

Rico, G., Guinjoan, M. & Anduiza, E. (2017). The emotional underpinnings of populism: How anger and fear affect populist attitudes. *Swiss Political Science Review, 23*(4), 444–461. https://doi.org/10.1111/spsr.12261

Rokeach, M. (1968). The role of values in public opinion research. *Public Opinion Quarterly, 32*(4), 547–559. https://doi.org/10.1086/267645

Rothbaum, F., Weisz, J. R. & Snyder, S. S. (1982). Changing the world and changing the self: A two-process model of perceived control. *Journal of Personality and Social Psychology, 42*(1), 5–37. https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.5

Ságvári, B., Messing, V. & Simon, D. (2019). Methodological challenges in cross-comparative surveys. *Intersections, 5*(1). 8–26. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.530

Scheve, K. F. & Slaughter, M. J. (2001). Labor market competition and individual preferences over immigration policy. *Review of Economics and Statistics, 83*(1), 133–145. https://doi.org/10.1162/003465301750160108

Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues, 50*(4), 19–45. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x

Semyonov, M., Raijman, R. & Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies, 1988–2000. *American Sociological Review, 71*(3), 426–449. https://doi.org/10.1177/000312240607100304

Triandafyllidou, A. (1998). National identity and the 'other'. *Ethnic and Racial Studies, 21*(4), 593–612. https://doi.org/10.1080/014198798329784

Wirz, D. S., Wettstein, M., Schulz, A., Müller, P., Schemer, C., Ernst, N., Esser, F. & Wirth, W. (2018). The effects of right-wing populist communication on emotions and cognitions toward immigrants. *The International Journal of Press/Politics, 23*(4), 496–516. https://doi.org/10.1177/1940161218788956

Wodak, R. (2015). *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean.* Sage.

Yılmaz, F. (2012). Right-wing hegemony and immigration: How the populist far-right achieved hegemony through the immigration debate in Europe. *Current Sociology, 60*(3), 368–381. https://doi.org/10.1177/0011392111426192

Supplementary information

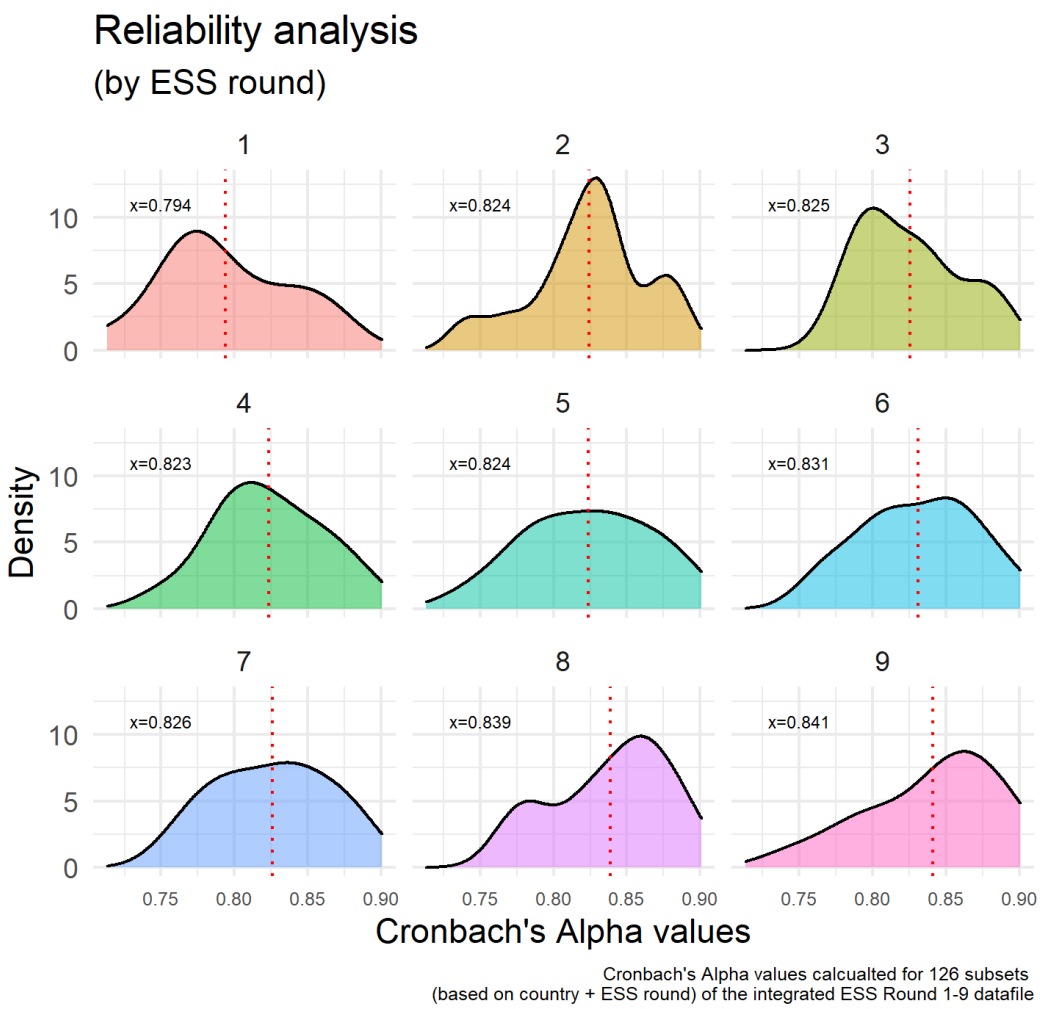

Figure SI1. Reliability analysis of the Perception Index (PI)

	Name	Label	Values
Basic demography	gender	Gender of respondent	0:male, 1:female
	age	Age of respondent	Centered value around 44 years
	education	Level of education	Years spent in education
	foreign born status	Not being born in the current country of residence or having parent(s) born in a different country	0: no, 1:yes
Locus of control	subjective financial status	Having financial difficulties	0: no, 1:yes
	institutional trust	Institutional trust measured by the mean value of trust in parliament, legal system, government, political parties, politicians)	0: no trust, 10: full trust
	interpersonal trust	Interpersonal trust measured by the mean value of the following variables in the ESS dataset (ppltrst, pplfair, pplhlp)	0: no trust, 10: full trust
	feeling of physical unsafety	Feeling of lack of physical safety in the respondent's local neighbourhood	0: no, 1:yes
Human values	security	Importance of security-related values (mean value of impsafe, ipstrgv)	1: low, 6: high
	humanitarianism	Importance of humanitarianism-related values (mean value of ipeqopt, ipudrst, impenv)	1: low, 6: high
Political orientation	lrscale2	Placement on left-right scale	0:left, 10:right

Table SI1: Description of variables used in the multilevel model

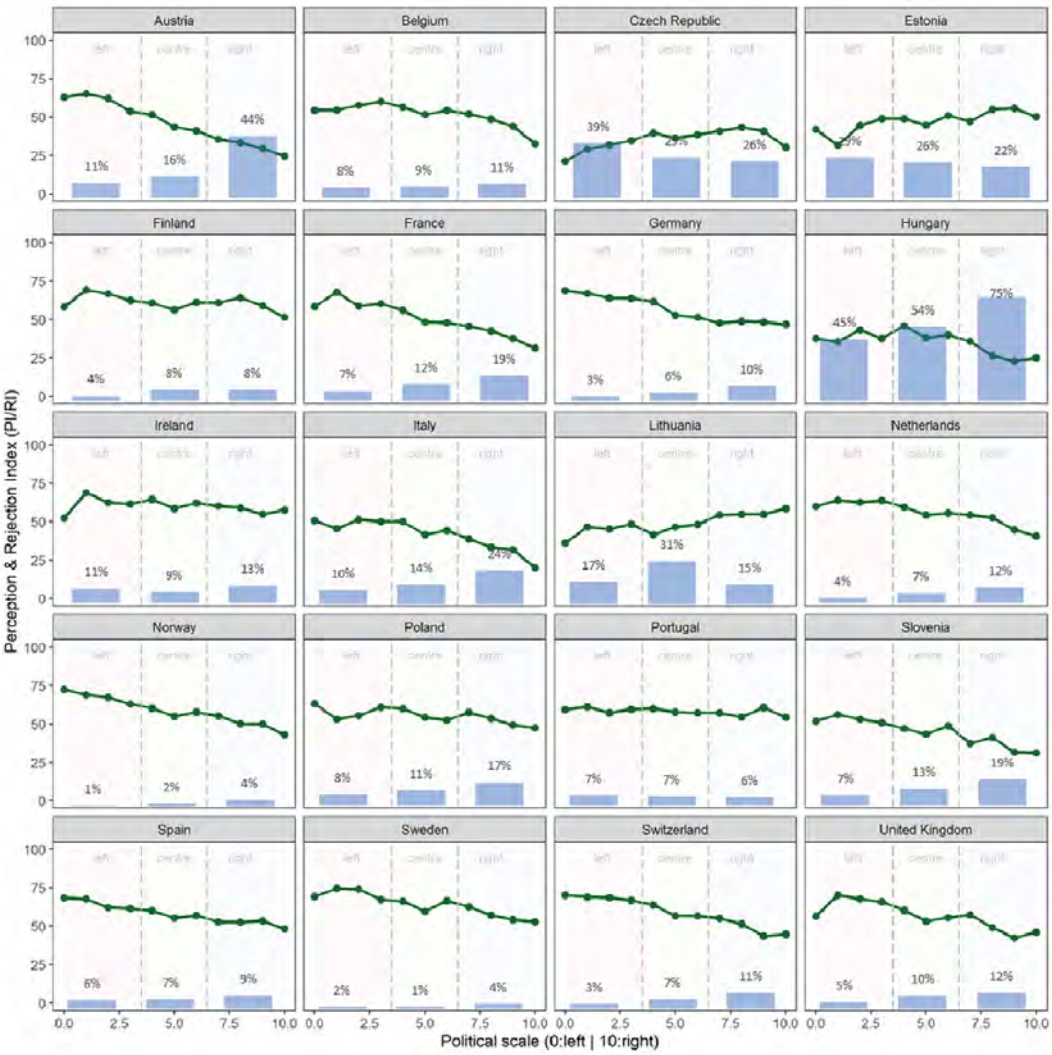

Figure SI2: Averages of the Perception and Rejection Indexes by left-right political orientation by country (ESS R8, 2016/17, PI=green line, RI=blue bar)

A JÁRVÁNY NEMZEDÉKE – MAGYAR IFJÚSÁG A KORONAVÍRUS-JÁRVÁNY IDEJÉN

Székely Levente

I. BEVEZETÉS – GENERÁCIÓS PERSPEKTÍVA

Összefoglaló igénnyel *az ifjúságról* szólni kétségtelenül nehéz, az összefoglalás mellett átfogó és részletes képet nyújtani egyszerűen lehetetlenség, ugyanakkor megkísérelni egy összegzést több mint elvárható egy ilyen jelentős[1] kutatási program esetében. Az összegzés vállaltan a generációs narratívából indul ki, amely arra keresi a választ, hogy *milyenek* a fiatalok és nem ragad le sem az élethelyzet bemutatásán alapuló „átmenet" diskurzusánál, sem az életmódot középpontba helyező ifjúsági „kultúra" diskurzusánál, amelyek az ifjúság megismerésének uralkodó diskurzusai (Szanyi-F., 2018).

A generációs perspektívát különösen aktuálissá teszi a koronavírus-járvány, amely valóban globális élményként, nemzedéki jellemzőként kapcsolódhat az ifjúsághoz. A fejlett világ önmagára fókuszáló nézőpontja korábban is kiterjesztő értelemben beszélt generációkról, ami azonban az eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok miatt nehezen volt elfogadható. A koronavírus-járvány azonban valóban az egész bolygót érinti és meghatározó pontként, szakaszhatárként funkcionálhat elsősorban a fiatalok életében, akik számára generációs élményt is jelenthet. A koronavírus-járvány globális jellege ugyanakkor csupán az alapvető közös élmény lehetőségét teremti meg és nem következik ebből automatikusan egy új globális generáció. Sőt, már magából a járványból fakadóan is várható a megosztottság, ugyanis nem ugyanabban a helyzetben van a Föld minden országa, nem egyforma stratégiát követnek és különböznek a sikerességben

1 Lásd *A nagymintás ifjúságkutatás módszertana 2000–2020* című fejezetet.

is, ha beszélhetünk egyáltalán eddig igazi sikerről. Mindezt tovább differenciálják a gazdasági és szociokulturális különbségek is, azaz ebben a tekintetben sem várható egy homogén generáció létrejötte. A kérdés természetesen az, hogy a koronavírus-járvány mint generációs élmény miképpen formálja az ifjúságot, milyen következményei lesznek a családi, az oktatási és munkahelyi környezetben, valamint hogyan hat a szabadidős terekre.

A generációs élmény ereje továbbra sem egyértelmű. Annak ellenére, hogy a járvány 2020 eleje óta tart, a nagymintás ifjúságkutatás szerint a fiatalok többsége saját életére vonatkozóan nem érzi hatását, azonban a *járvány nemzedéke*, mint külső azonosítás már más kérdés. Már a koronavírus-járvány első hulláma alatt találkozhattunk a karantinik, a vírusnemzedék kifejezésekkel, amelyek azóta csak szaporodtak és számos nemzetközi jelentés és elemző munka is napvilágot látott azóta, amelynek fókuszában az ifjúság és a koronavírus-járvány áll. A generációs megközelítést követő kutatók sem becsülik le a pandémia jelentőségét, McCrindle (2021) az Alfa-generációról[2] szóló könyvében, a vírus közvetlen hatásában inkább kételkedik, ugyanakkor kiemeli, hogy a fiatalok – a Z és az Alfa-generáció egyaránt, bár eltérő mértékben, de – azért tekinthetők a Covid–19 által meghatározott nemzedéknek, mert a jövőjüket meghatározza mind gazdasági, mind oktatási, társas és pszichológiai értelemben.

A koronavírus-járvány történelmi léptékkel mért rövid története azt mutatja, hogy az egészségügyi kockázatok mellett a fiatalok mentális egészségére, oktatási, munkapiaci helyzetére, valamint anyagi körülményeire egyaránt jelentős és hosszantartó hatást gyakorolhat. A pandémia drasztikusan befolyásolta azokat a szocializációs ágenseket, amelyek sajátos karaktert adhatnak egy-egy nemzedéknek. A leginkább meghatározó szocializációs kontextus, a család befolyásoló szerepe intenzívebbé vált, míg a másodlagos terek – mint az iskola és a munka világa – átalakultak, a fizikai tereket részben átvették a virtuális kapcsolódások. A harmadlagos közeget, a szabadidő világát is az online megoldások foglalhatták el, a kevés fizikai kontaktust szigorú szabályok övezték.

A legutóbbi nagymintás ifjúságkutatás adatfelvétele 2020 szeptembere és decembere között zajlott, a koronavírus-járvány második hulláma alatt, amely lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben érintette a pandémia a magyarországi 15–29 éveseket. Milyen közvetlen és közvetett hatásai lehetnek a járványhelyzetnek és mennyire tarthatóak a korábbi elméleti megközelítések, amelyek az új nemzedék karakterének leírására vállalkoztak.

2 Az Alfa-generáció tudományos megalapozottságával kapcsolatban jelenleg is viták folynak (vö.: Nagy–Kölcsey, 2017).

II. NEMZEDÉKI JELLEMZŐK

A nagymintás ifjúságkutatás 2020-as adatfelvétele során lehetőségünk volt arra is rákérdezni, hogy a fiatalok saját maguk miképpen értelmezik nemzedéküket. A nemzedéki határokat firtató kérdést a válaszadók túlnyomó többsége (83 százalék) érdemben is megválaszolta.[3] Életkori bontásban a válaszaikból kitűnik, hogy átlagosan nagyjából egy évtizednyi intervallumban gondolkodnak. A fiatalabbak nemzedékük kereteit az idősebbek felé szélesítik, míg az idősebbek fordítva. Például a 15-16 évesek saját nemzedéküket a legalább 14 évesektől a legfeljebb 22 évesekig terjedően értelmezik, míg a 28-29 évesek a 23 évesektől a 34 évesekig értelmezik nemzedékük határait. Jellemző az is, hogy a fiatalabbak szűkebb (6-8 év) az idősebbek tágabb (10-11 év) saját nemzedékben gondolkodnak. Önmagában mindez nem azt jelenti, hogy ezek a nemzedéki konstrukciók a valóságban is léteznek és az azonos születési éven kívül bármilyen közös tulajdonsággal jellemezhető lenne egy-egy kohorsz. Az azonban tanulságos, hogy a nemzedéki határok becslése független az olyan szociodemográfiai jellemzőktől mint a nem vagy a lakhely településtípusa.

Az ifjúság általános tulajdonságait nehéz leírni, sokszorosan összetett társadalmi csoport lévén az általános kép ellentmondásoktól terhelt, egy-egy kutatás által megalkotott pillanatkép széttagolt. A széttagoltság fő faktorát az életkor adja, amely képzettségi, gazdasági, családi jellemzőket egyaránt meghatároz. Az ifjúság általános tulajdonságainak leírásában komoly segítséget nyújt a nagymintás ifjúságkutatás két évtizedes múltja, ami lehetővé teszi a trendek elemzését azokban az állandó kérdéskörökben,[4] amelyeket a kutatás kezdete óta vizsgálunk. A következőkben sorra vesszük azokat a legmarkánsabb ismérveket és folyamatokat, amelyek megrajzolják a magyarországi 15–29 évesek kontúrját, nem elfedve, hanem kiemelve az ellentmondásokat.

Szűkülő létszámú, mégis bővülő társadalmi csoport

A magyarországi 15–29 évesek (1991. január 1. és 2005. december 31. között születtek) a KSH adatai alapján 1,6 millió főt (pontosan: 1.614.973) tesznek ki, a számuk az ezredfordulón 2,2 millió fő volt, azaz nagyjából negyedével kisebb ez a korosztály ma, mint volt 20 évvel ezelőtt. Ugyanakkor az *ifjúság*, mint társadalmi csoport értelmezése bővül. Az ifjúságot a 15 és 29 évesek közé szorító gyakorlatot többen is megkérdőjelezik (pl. Nagy, 2013). A nagymintás ifjúságkutatás

3 A kérdésre nem válaszolók között felülreprezentáltak a fiatalabbak, a szakmunkás végzettséggel bírók, a budapestiek, a Dunántúlon és Észak-Magyarországon élők. Az F-statisztika a kor és az említett életkori határok szignifikáns kapcsolatát mutatja ($p \leq 0{,}001$).

4 A részleteket lásd *A nagymintás ifjúságkutatás módszertana 2000–2020* c. fejezetben.

korábbi eredményei azt mutatják, hogy az ifjúsági életszakaszt jellemző egyes életesemények, mint a legmagasabb iskolai végzettség megszerzése, a családalapítás vagy a gyermekvállalás, a szülőktől való leválás sokak számára a huszonéves kort követően következik be. Az ifjúság fogalmának kiterjesztése nem csupán a magasabb életkorok felé, de a fiatalabbak irányába is indokolt lehet, amely a korábban bekövetkező testi fejlettség éppúgy alátámaszt, mint a megnövekedett információ és tudás, amelyhez egy tizenéves kor elején járó fiatal hozzáférhet.

A hagyományos család eszménye családalapítási törekvések nélkül

A 15–29 éves fiatalok 11 százaléka házasságban, 15 százaléka élettársi kapcsolatban él, háromnegyedük azonban hajadon/nőtlen. Az egyedülállók aránya az ezredforduló óta lassú léptékben, de folyamatosan növekedett, a két évtizedes trend 4 százalékpontos emelkedést mutat. A hajadonok/nőtlenek többsége (65 százalék), tehát az összes magyarországi 15–29 éves fiatal közel fele (48 százalék) egyedülálló, vagyis nincs párkapcsolatban. A 2020-as kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy a párkapcsolat hiánya sokkal kevésbé választás kérdése, mint adottság. A jelenleg nem házasok (a 15–29 éves fiatalok 89 százaléka) közel háromnegyede (71 százalék) szeretne házasságban élni. A házasságpárti attitűd abban is megmutatkozik, hogy 60 százalékuk egyetért azzal, hogy akik komolyan gondolják a kapcsolatukat, azok előbb-utóbb összeházasodnak. A párkapcsolat kialakítását ugyanakkor nem tartják egyszerűnek, a fiataloknak csak valamivel több mint negyede (28 százalék) ért egyet azzal az állítással, hogy manapság könnyű párt találni.

Habár a 15–29 éves fiatalok 86 százalékának nincs még gyermeke, azonban közel ugyanekkora arányban (83 százalék) fontosnak érzik, hogy gyermekeik legyenek. A hagyományos családmodell népszerűségét mutatja, hogy a magyarországi fiatalok többsége egyetért azzal, hogy a gyermeknek szüksége van egy apára és egy anyára (72 százalék).

Félúton a tudástársadalomból a munka alapú társadalomba

Az elmúlt évtizedben jelentősen bővült a munkapiacon aktív 15–29 évesek aránya, a 2012-es 39 százalékról 2020-ra – a koronavírus-járvány mellett is – 55 százalékra bővült a keresőtevékenységet folytató fiatalok aránya. Természetesen az aktivitás életkori csoportonként nagyon eltérő: a 15–19 évesek csupán 12 százaléka aktív, a 20–24 évesek 61 százaléka, míg a 25–29 évesek 83 százaléka. Ugyanakkor a területi jellemzők hasonló aktivitási arányokat mutatnak. A munkanélküliség hasonlóan alakul, mint 2016-ban, az érintettek a korosztály három

százalékát teszik ki. Az aktív fiatalok ugyancsak több mint fele (56 százalék) biztosnak érzi munkáját. Az elhelyezkedési esélyeket összességében kedvezőnek ítélik. A munkanélküliség és elhelyezkedési nehézségek nemzedéki problémaként való érzékelése az elmúlt évtized alatt ötödére mérséklődött.

A munkapiaci bővülés együtt járt az oktatási rendszerben lévő fiatalok arányának csökkenésével, a 15–29 éves fiatalok kétötöde (41 százalék) folytat iskolarendszer szerinti tanulmányokat, csakúgy, mint négy évvel korábban. A munkapiacon aktív, egyben tanulmányokat is folytató fiatalok aránya rendre 5 százalék körül mozog. Az oktatási rendszerben lévő fiatalok arányának csökkenése mellett a tanulási tervek is mérséklődtek, 2020-ban a fiatalok bő negyede (27 százalék) szeretne tanulni még valamit a továbbiakban.

A munkára vonatkozóan alapvetően optimista hangulat jellemzi a fiatalokat, 64 százalékuk úgy gondolja, hogy valószínűleg lesz majd olyan munkája, amely megközelíti azt, amire vágyik, további 3 százalék már most is ideálisnak érzi a helyzetét. Az aktívak közel tizede (8 százalék) tervezi a váltást, minden második váltást tervező (49 százalék) a fizetéssel/juttatásokkal elégedetlen.

Optimista jövőkép a kiszámíthatatlanság frusztrációjával

Nem pusztán a munkával kapcsolatban, hanem általában is inkább az optimizmus jellemzi a 15–29 éves fiatalokat. A jövővel kapcsolatban a bizakodók 45 százaléka áll szemben a pesszimisták 13 százalékával. Az elmúlt évtizedben jelentősen megváltoztak a fiatalok által megnevezett (megjelölt) problémák. Az egyértelműen azonosítható, konkrét problémák – az anyagi nehézségeken kívül – háttérbe szorultak, a nehezebben meghatározható, illékonyabb problémák rovására. A 2008-as adatok alapján a nemzedék legégetőbb problémája a munkanélküliség, az elhelyezkedési nehézségek voltak, amit 2012-ben már csak a harmadik helyre soroltak, 2016-tól kikerült a legégetőbb öt probléma közül. A helyét a bizonytalanság, a kiszámíthatatlan jövő vette át, amely 2008-ban csupán a harmadik volt a sorban. Hasonlóképpen növekedett a céltalanság szerepe a nemzedéki problémák között, amely az elmúlt évtizedben két helyet lépett előre és súlyát szinte megduplázta. Közel kétszer annyian (7 vs. 12 százalék) említik legégetőbb problémaként, a bizonytalanságot hasonlóképpen (10 vs. 23 százalék).

2020-ban a baráti társaságok, közösségek hiánya jelent meg a problématérkép legfontosabb tényezői között, sorrendben a negyedik helyen (8 százalékos említéssel), amire korábban nem volt példa. A lehetséges okok között a koronavírus-járványt sejthetjük. A karantén a találkozási lehetőségek beszűkülését okozta, amely általánosan felértékelte a közösségeket.

Digitális világban felértékelődő analóg kapcsolódások

A magyarországi fiatalok az elmúlt két évtizedben egy zömmel offline kapcsolódásokkal, tartalomfogyasztással, szabadidő-eltöltéssel jellemezhető társadalmi csoportból egy szinte kivétel nélküli online csoporttá váltak. A 2000 és 2008 közötti dinamikus növekedés lassult, de a 2016 és 2020 közötti időszakban is növekedni tudott az internettel ellátott, saját okostelefonnal rendelkező 15–29 évesek aránya, amelynek eredményeképpen tízből legalább kilenc fiatalnak van otthonában internet (93 százalék), saját tulajdonában okostelefon (97 százalék).

Az internet mint elsőszámú médium meghatározó helyzete vitathatatlan, 2020-ra a napi TV-nézők (59 százalék) és napi internethasználók (97 százalék) aránya látványosan elvált egymástól, a hagyományos média további része egyre kevésbé határozza meg a fiatalok tájékozódását. Az internetező fiatalok túlnyomó többsége (81 százalék) tagja valamelyik közösségi oldalnak, melyek közül legnépszerűbb a Facebook, amelyet a Youtube, majd az Instagram követ. A közösségi média szerepe a tájékozódásban is megszilárdult, ma már fontosabbnak ítélik a fiatalok a közösségi média információs funkcióját, mint a rádiót vagy a könyveket, a hagyományos sajtóról nem is beszélve.

Mindazonáltal az analóg kapcsolódások nem szűntek meg, sőt a szabadidős tevékenységek között kifejezetten felértékelődtek azok a korábban magától értetődő személyes kapcsolatok, amelyeket az utóbbi időszak korlátozásai átértékeltek. A leggyakoribb szabadidős tevékenységek között továbbra is erőteljes a képernyők szerepe, azonban az első helyet elhódította a családdal és a barátokkal személyesen töltött idő.

Legmagasabb alacsony érdeklődés a politika iránt

A nagymintás ifjúságkutatás elmúlt két évtizede alatt a legmagasabb politikai érdeklődést figyelhetjük meg a 2020-as eredményeket szemlélve, azonban összességében továbbra is alacsony politikai érdeklődés jellemzi a magyarországi fiatalokat. Az ötfokozatú skálán mért 2,4-es átlag alacsonynak tűnik, azonban a korábbi vizsgálatok ennél is alacsonyabb (1,9–2,2 közötti) értékeket mutattak. A közéleti kérdések felé fordulásnak lehet oka a koronavírus-járvány, amely a passzivitást részben oldhatta azzal, hogy az elzárkózó attitűddel jellemezhetők közvetlenül is megtapasztalhatták a kormányzati döntések azonnali következményeit (karanténszabályok, kijárási korlátozás bevezetése, stb.).

A járványhelyzet hatására fokozódó közéleti aktivitást maguk a fiatalok is visszaigazolják, ugyanakkor egyáltalán nem mondható általános jelenségnek,

hogy több időt fordítana a család a társadalmi problémák megvitatására, mindösszesen 7 százalék jelezte, hogy érzékel ezen a téren változást és többségük (59 százalék) számolt be pozitív változásról. Más kérdések alapján is a közéleti érdeklődés csekély mértékű fokozódása érzékelhető. Közéleti kérdésekről, társadalmi problémákról valamivel többen beszélgettek 2020-ban, mint 2016-ban úgy a családi körben, mint a barátokkal folytatott eszmecserékben. A változás hasonló mértékű volt (3-4 százalék) mindkét közegben.

Korrigált középosztályosodás, fokozódó elégedettség

A szubjektív osztálybesorolásra is komoly hatást gyakorolt a gazdasági világválság, az azóta eltelt évtized a válság előtti érzet korrekciójára volt elegendő. A középső társadalmi csoportba sorolta magát a fiatalok több mint fele (56 százaléka) a 2008-as hullámban is, és a többi csoport esetében is hasonló arányokat láthattunk, mint 2004-ben (alsó és alsóközép társadalmi csoport: 38-40 százalék, felső és felsőközép társadalmi csoport: 4-5 százalék). 2012-ben az alsó és alsóközép társadalmi csoport 10 százalékpontos növekményét regisztrálhattuk (50 százalék), a középső társadalmi csoport visszaszorulásával. 2016-ban a középső és az alatti társadalmi csoportok aránya részben, 2020-ban teljes mértékben visszakorrigált a 2012 előtti szintre.

Más tekintetben az elmúlt évtizedben az elégedettség növekedését regisztrálhattuk. Látványos pozitív irányú folyamatot figyelhetünk meg a szubjektív anyagi helyzet megítélésében. 2020-ban a beosztással jól kijövők aránya a legmagasabb (57 százalék), amely jelentős növekményt könyvelhet el 2012-höz (32 százalék) és 2016-hoz (43 százalék) képest is, a nélkülözések között élők aránya visszaszorult 1 százalékra (a 2012-ben mért 4 százalékról), a hónapról hónapra anyagi gondokkal küzdők aránya a 2012-es 15 százalékról 4 százalékra esett 2020-ra.

Mindent egybevetve és részterületenként (munkavállalási, tanulási lehetőségeikkel, anyagi helyzetükkel, stb.) is elégedettebbek a 15–29 évesek, mint voltak egy évtizeddel ezelőtt. Két olyan területet van, ahol az elégedettségük negatív irányba változott: a baráti és partnerkapcsolataikkal kevésbé elégedettek, mint négy évvel ezelőtt, sőt az elégedettségük ezek tekintetében az egy évtizeddel korábban megfigyelt szint alá ment.

III. MÁSOK, MINT AZ ÚJ CSENDES GENERÁCIÓ?

A generációk iránti köznapi érdeklődés annak köszönhető, hogy a jövőorientált és gyorsan változó világunk megértéséhez kapaszkodókat keresünk, hogy megválaszolhassuk a kérdést, milyen világot, milyen embert hoz a jövő. A jövő

embere iránti fokozott érdeklődés – és a hozzá kapcsolódó előítélet – természetesen nem új. A jövőorientáció és a jövő generációk iránti érdeklődés intenzitásnövekedése nagyrészt annak köszönhető, hogy az uralkodó gondolat kizárólag az ember történelemalakító képességében hisz. Ha csak tőlünk, emberektől függ a bolygónk jövője, kiemelten fontos, hogy milyen a karaktere az új nemzedéknek, amely alakítani fogja a világot.

Az új csendes generáció Mannheim (1969) illetve Strauss és Howe (1991; 1997) elméleti megközelítései mentén azt állítja, hogy a rendszerváltozás krízise egy passzív, bizonytalan és konform generáció karakterét rajzolta meg Magyarországon. A 2012-es nagymintás ifjúságkutatás empirikus próbája azt mutatta, hogy az egyes szocializációs közegekben – az elsődleges szocializációs közegben (család és családi értékek), a másodlagos szocializációs közegben (iskola és munkahely), valamint a harmadlagos szocializációs közegben (szabadidős terek és tevékenységek, ezen belül média- és kultúrafogyasztás, digitális terek és tevékenységek, sport és kockázati magatartások, civil aktivitás) – egyaránt jellemző a csendesség (Székely, 2014). A 2016-os kutatás eredményei alapján felülvizsgálva a modellt inkább megerősítő, mintsem cáfoló következtetésekre juthattunk. A korábbi nagymintás ifjúságkutatások eredményeihez viszonyítva a 2012-es, így a 2016-os kutatás is a csendes attitűd általános jelenlétét mutatja, azaz a fiatalokat nagyobb fokú konformitás, bizonytalanság és passzivitás jellemzi (Székely, 2018). A 2020-as adatok értékelése során nem szabad megfeledkeznünk a különleges helyzetről, amelyet a koronavírus-járvány jelentett, továbbá a kérdőív átalakítása is nehezíti a részletes összehasonlíthatóságot.

A család és családi értékek területén megfigyelhetjük, hogy jelentősen növekedett a párkapcsolat nélkül élő fiatalok aránya, amely az előző két adatfelvétel esetén kb. 40 százalék volt, 2020-ban közel 50 százalékra növekedett.[5] Mindazonáltal a fiatalok többsége házasságban szeretne élni, a bizonytalanok aránya csökkent, 2020-ban mindössze a 15–29 évesek 6 százaléka nem tudja, hogy akar-e majd a jövőben házasságot kötni. A bizonytalanok arányának csökkenésével nemcsak a házasságpártiak, hanem némileg a házasságot elutasítók aránya is növekedett, a 2012-es 19 százalékról 23 százalékra. A gyermekesek aránya nem változott, ugyanakkor a gyermekvállalásban bizonytalanok aránya drámaian csökkent. Figyelemre méltó, hogy míg 2016-ban ötöde (22 százalék) nem tudta megmondani, hogy hány gyermeket szeretne, addig 2020-ban mindössze 1 százalék. Megjegyzendő, hogy a „nem tudja" választ választók csökkenése mellett a nem válaszolók aránya növekedett, ami a négy évvel korábbi 1 százalékról 14 százalékra változott.

5 48 százalék 2020-ban, míg 2016-ban 39, 2012-ben 42 százalék az egyedülállók (akiknek nincs partnerkapcsolata) aránya.

A magyarországi fiatalok fele (50 százalék) teljes mértékben elfogadja azt, amilyen elvek szerint szülei élnek, ami alig kevesebb, mint a négy évvel korábbi érték (54 százalék) és valamivel több, mint a nyolc évvel ezelőtti (46 százalék). Ez azt mutatja, hogy nagyságrendjét tekintve változatlan a szülői értékeket elfogadó fiatalok aránya, azaz többségében továbbra sem lázadó ifjúságot mutatnak az empirikus adatok. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy az ezredforduló óta létező kutatás során még megközelítőleg sem mértük a szülői értékek olyan jelentős elutasítását, mint 2020-ban. 2012-ig rendre nagyjából a fiatalok tizede számára nem voltak elfogadhatóak szülei életeszményei, 2016-ban 16 százalékra, míg 2020-ban 23 százalékra emelkedett ez az arány. A szülői ház a többség számára a jövőben is stabil feltételnek számít, a szülőkkel élő fiatalok fele (49 százalék) nem tervez költözést, ami tíz százalékponttal magasabb, mint négy évvel ezelőtt *(1. táblázat)*.

Ismérvek	Csendesség mértéke
családi állapot	48 (39, 42) százalék egyedülálló (partnerkapcsolata nincs); 86 (86, 85) százaléknak nincs gyermeke
jövő bizonytalansága	6 (11, 18) százalék nem tudja, hogy szeretne-e házasságot kötni; 1 (22, 15) százalék nem tudja hány gyermeket szeretne
szülői értékek elfogadása	50 (54, 46) százalék teljes mértékben elfogadja azt, amilyen elvek szerint szülei élnek
otthonmaradás	49 (37, 41) százalék nem tervez költözést

1. táblázat: ***Csendesség az elsődleges szocializációs közegben 2020-ban***
(zárójelben a 2012-es és 2016-os adatok; forrásuk: Székely, 2014; Székely, 2018)

Az oktatás és a munka világában hangsúlyeltolódás figyelhető meg a munka javára, ami nem szükségképpen jelentené a tanulók arányának visszaszorulását. A munkapiacon is aktívak, akik tanulmányokat folytatnak az utóbbi két adatfelvétel során, rendre 5 százalék körüli arányban voltak jelen. Csakúgy, mint 2016-ban, összességében a 15–29 évesek négytizede (42 százalék) nem aktív a munkapiacon és nem is keres munkát. A munkakeresés alig jellemzi jobban az inaktívakat, mint a jelenleg is keresőtevékenységet folytatókat, a munkakeresők 46 százaléka jelenleg is dolgozik.

Az aktivitás pozitív trendje mellett – ahogy arra már fentebb is kitértünk – a tanulmányokat folytatók aránya csökken. Hasonlóképpen csökkent a tanulni akaró fiatalok aránya, a megkérdezettek közel háromnegyede (73 százalék) bizonytalan vagy nem kíván (tovább)tanulni, ami a korábbi adatfelvételekhez képest jelentősebb arány. Összességében megállapítható, hogy a magyarországi fiatalok jellemzően vagy tanulnak, vagy dolgoznak. Kevesen vannak, akik mind a munkapiacon, mind a tanulás terén aktívak *(2. táblázat)*.

Ismérvek	Csendesség mértéke
jövő változatlansága	30–60 (30–70) százalék között számítanak a munkaerőpiaci és képzettségi változatlansággal és további 4–6 (6–10) százalék bizonytalan
tanulási szándék	73 (69, 69) százalék bizonytalan vagy nem kíván (tovább)tanulni
munkavégzés szándéka	42 (42, 58) százalék nem keres munkát, holott nem dolgozik
otthonmaradás	49 (37, 41) százalék nem tervez költözést

2. táblázat: ***Csendesség a másodlagos szocializációs közegben 2020-ban***
(zárójelben a 2012-es és 2016-os adatok; forrásuk: Székely, 2014; Székely, 2018)

A szabadidős tereket tekintve a fizikai kulturális terek látogatása 2020-ban is alacsony volt. Továbbra is jellemzők voltak a képernyős tevékenységek, azonban a családdal és a barátokkal nem online környezetben töltött idő vált domináns szabadidős elfoglaltsággá. A sporttevékenységet végzők aránya csökkent, de a kockázati magatartások is visszaszorultak. Figyelembe véve az adatfelvétel idejére eső koronavírus-járványt és az ehhez kapcsolódó intézkedéseket a passzív szabadidő növekedése, sőt a kockázati magatartások visszaszorulása is logikus következmény, hiszen ha zárva van a mozi, nem lehet látogatni, az oktatási intézmények bezárásával a kortárscsoport találkozási lehetősége is szűkül. Hasonlóképpen jól magyarázható a járványhelyzettel a családdal való szabadidő eltöltésének a dominanciája, ugyanakkor ilyen egyszerűen nem indokolható a barátokkal, nem online töltött szabadidő részesedése a teljes szabadidőből. A szabadidőt tekintve a korábbiaktól eltérő mérőeszközből fakadó különbségek mellett jórészt a fokozott passzivitást érzékelhetjük, ugyanakkor nem szabad eltekintenünk a koronavírus-járvány hatásaitól sem *(3. táblázat)*.

Ismérvek	Csendesség mértéke
otthonmaradás	(72) százalék hétköznap és hétvégén is jellemzően otthon tölti a szabadidejét*
kulturális terek	40–90 (40–90, 40–80) százalék (szinte) sohasem látogatja a felsorolt kulturális tereket
médiaterek	kb. 60** (65, 42) százalék hétköznap és hétvégén is jellemzően tévét néz szabadidejében
online terek	kb. 60** (62, 49) százalék hétköznap és hétvégén is jellemzően számítógépezik, internetezik szabadidejében
sportolás	68 (64, 64) százalék egyáltalán nem sportol az esetlegesen kötelező testnevelésórákon kívül
dohányzás	71 (57, 64) százalék nem dohányzik
berúgás	60 (57, 67) százalék nem rúgott még be
droghasználat	(91) százalék nem fogyasztott illegális kábítószert*
civil aktivitás hiánya	93 (75, 78) százalék nem kapcsolódik semmilyen módon szervezethez

* A kérdőívben nem szerepelt erre vonatkozó kérdés sem 2016-ban, sem 2020-ban.
** A kérdőívben alkalmazott kérdés jelentős mértékben változott 2016-hoz képest.

3. táblázat: ***Csendesség a harmadlagos szocializációs közegben 2020-ban***
(zárójelben a 2012-es és 2016-os adatok; forrásuk: Székely, 2014; Székely, 2018)

A címben feltett kérdésre, azaz, hogy mások-e a mostani fiatalok, mint azok, akiket egy évtizeddel korábban új csendes generációként nevezhettünk meg, egyértelmű válasz természetesen nincs. Vannak olyan ismérvek, amelyek szerint még inkább igaz rájuk a csendesség, más esetekben kevésbé. A három alapjellemző, a konformitás, bizonytalanság és passzivitás tekintetében már jobban megmutatkozhat az elmúlt évtized hatása. A konformitás tekintetében a status quo megdöntése továbbra sem cél, a szülők életeszményét elfogadók aránya némileg csökkent és növekedett a szülői értékrenddel szemben kritikusak aránya. A közvetlenül megtapasztalható bizonytalanság visszaszorult (pl. a jövőtervek esetében), azonban az elkötelezettség hiánya, a céltalanság nemzedéki érzékelése erősödött. A passzivitás fokozódását tapasztalhatjuk a testmozgás vagy a kockázati magatartások mérséklődésében, de a civil aktivitás hiánya is látványos negatív rekordot ért el, ugyanakkor a politikai érdeklődés fokozódott, illetve a szabadidős tevékenységek terén is elmozdulást tapasztalhatunk a személyes találkozások irányába.

A csendesség hipotézisvizsgálata nem pusztán a korábbi számokkal való összevetést szolgálja, de elméleti relevanciája is van. Strauss és Howe (1991; 1997) alapgondolata szerint a társadalom hangulatváltozása rajzolja meg egy-egy generáció karakterét, a csendes jegyeket magukban hordozó nemzedékek szocializációja válságok idején megy végbe. Mindezek alapján a magyar viszonyokra vonatkozóan megfogalmazható-e az, hogy a rendszerváltozás és az azt követő évtized krízisét a gazdasági világválság, majd a koronavírus-járvány krízise követte, amely ellehetetlenítette, hogy ne csendes karakterjegyeket mutató ifjúsággal találkozhassunk?

IV. A JÁRVÁNY NEMZEDÉKE?

A koronavírus-járvány világjárvánnyá fejlődése óta találkozhatunk olyan írásokkal, szakértői megnyilatkozásokkal, melyek a pandémia társadalmi hatásai között a fiatalokra gyakorolt hatás jelentőségét értelmezve beszélnek a járvány nemzedékéről, vírusgenerációról, karantinikről stb. A generációs narratívából következik, hogy a szocializációs hatások meghatározhatják egy-egy generáció karakterét. Mannheim (1969) ezt úgy fogalmazza meg, hogy a megélt szocializációs tapasztalat különbözőségei különítik el egyik generációt a másiktól. Az vitán felül áll, hogy a koronavírus-járvány a legaktuálisabb, a világunk minden részére kiterjedő probléma, amivel lassan két éve küzdünk. A pandémia közvetlen hatásai nem pusztán az egészségünkre és az egészségügyre, de a mindennapi szokásainkra is kiterjedtek és szinte azonnal jelentkeztek a gazdasági, a politikai, sőt a nyelvi (Veszelszki, 2020) következmények is.

A kutatók mellett a nagy nemzetközi szervezetek is szinte azonnal[6] elkezdtek foglalkozni a koronavírus-járvány fiatalokat érintő lehetséges hatásaival és a negatív következmények megelőzésének, kezelésének lehetőségeivel.

Az OECD (2021) jelentése kiemeli, hogy a koronavírus-járvány hatására leginkább a fiatalok gazdasági helyzete került veszélybe. A 25 ország adatait magában foglaló nemzetközi kutatás 18–29 évesekre vonatkozó eredményei[7] azt mutatják, hogy fiatalok kétharmada aggódik háztartása pénzügyei és általános gazdasági és társadalmi jóléte miatt. Minden második fiatal háztartásában volt olyan személy, aki a munkájával kapcsolatban hátrányt szenvedett a koronavírus-járvány miatt. Jelentős különbségek vannak ugyanakkor az egyes országok adatai között, míg Észtországban ez 60 százalék felett, addig Belgiumban 30 százalék körül alakul. Megállapítható továbbá, hogy a pandémia negatív financiális hatásai jobban terhelik a kedvezőtlenebb gazdasági helyzetben élő fiatalokat. Habár országonként eltérő, de összesítve a 25 ország adatait a mentális egészség és jóllét *(well-being)* tekintetében is a 18–29 évesek tapasztaltak leginkább negatívumot a járvány következtében. A mentális egészség, a kockázatvállalás és a pandémia relációban a WHO (2021) is kiadott egy jelentést, amiben megfogalmaz ajánlásokat a 15–30 évesek segítésével kapcsolatban.

Nem pusztán magukat a fiatalokat, hanem az ifjúsági szolgáltatásokat nyújtókat is sújtotta a pandémia. Az ifjúsági klubokat és szervezeteket összefogó UK Youth (2021) jelentése szerint a koronavírus-járvány az ifjúsági szektor esetében a finanszírozás és a szolgáltatási paletta szűkülését okozta. A szervezetek többsége (58 százaléka) a korábbi szolgáltatások egy részét képes csupán nyújtani jelenleg, további 20 százalék átmenetileg beszüntette vagy készül beszüntetni a szolgáltatásait, közel kétharmaduk (64 százalék) finanszírozási nehézségekkel küzd, ami rövid távon a szervezet megszűnését eredményezheti, amelynek hatásai nyilvánvalóak a szolgáltatások potenciális igénybe vevőire, a fiatalokra.

A fentieket figyelembe véve meglepő lehet, hogy a magyarországi fiatalok kevesebb mint fele (44 százalék) igazolja vissza, hogy a vizsgált tizenhárom szempont szerint legalább egy esetben volt a koronavírus-járványnak hatása az életére. A változást tapasztalók harmada (33 százalék) mindössze egy, háromnegyede (76 százalék) legfeljebb három területet említ a tizenháromból. Mindez azt mutatja, hogy a koronavírus-járvány hatásait a fiatalok kevesebb mint fele érzékeli az életében, és többségük nem az életük teljes spektrumán, hanem egy-egy konkrét területre vonatkozóan. Szociodemográfiai jellemzők szerint alig különbözik egymástól a koronavírus hatását érzékelők és az azt nem érzékelők csoportja, ne-

6 A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) már 2020 nyarán előállt a jelentésével, amely a pandémia munkapiaci hatásaival foglalkozik a fiatalokra vonatkozóan (ILO, 2020). Az UNICEF októberben publikálta részletes, legfrissebb jelentését a témában (UNICEF, 2021).

7 A kutatás a 18–64 évesekre vonatkozik eredetileg, a jelentés a 18–29 éves fiatalokra koncentrál.

mek és korcsoportok tekintetében egyáltalán nincs statisztikai értelemben szignifikáns különbség. Az iskolai végzettség ugyan mutat eltéréseket[8] – a legalább érettségivel rendelkezők nagyobb arányban tapasztaltak változást – ugyanakkor ez a különbség nem jelent komolyabb magyarázóerőt, a jelenlegi tanulói státusztól sem függ az, hogy érzékelik-e a koronavírus hatását. A munkaerőpiaci aktivitás statisztikai értelemben szignifikáns[9] hatással bír, de ebben az esetben is igaz, hogy magyarázóereje gyenge. A legnagyobb különbségeket a területi jellemzők szerint találjuk, kiemelkednek[10] a megyeszékhelyeken és az Alföldön élők, akik inkább érzékelték a járvány hatását az életükben. A szociodemográfiai jellemzők szerinti elemzés összességében inkább a járvány általános korlátozott hatását mutatja, mintsem kinagyít olyan csoportokat, ahol fokozott hatásról beszélhetnénk.

A meglepő érintettségi arány tekintetében megfogalmazható az a hipotézis, hogy a járványhelyzet alakulása befolyásolja azt, miképpen érzik az interjúalanyok saját életükre vonatkozóan a koronavírus-járvány hatását. A 2020-as év őszén induló második járványhullám és a kérdőíves adatfelvétel egyidejűségéből az adatok természetében is érezhető hatás következhet, egészen pontosan a járvány fokozódása az érintettségérzet fokozódásával társulhat. A hipotézis vizsgálatához a lekérdezés dátumának és a koronavírus-járvány vélt hatásának összefüggését megvizsgálva arra juthatunk, hogy a járványhelyzet fokozódása statisztikai értelemben nem jár együtt azzal, hogy a fiatalok nagyobb arányban éreznék életükre gyakorolt hatását.

A vizsgált szempontokat külön-külön elemezve megállapíthatjuk, hogy a változást tapasztalók közül legtöbben az online töltött idő mennyiségét (23 százalék) és az anyagi körülményeket (19 százalék) említették *(1. ábra)*. A különböző területek mögött felsejlik egy látens struktúra, amely bár statisztikai szempontból nem áll biztos lábakon, logikai interpretációra alkalmas.[11] Abban az értelemben mindenképpen, hogy könnyen belátható: logikus a munkahely és az anyagi körülmények közötti korreláció éppen úgy, mint a táplálkozás, a sportolás és az online töltött idő között (ami egyik esetben sem mondható túl erősnek).[12] A különböző kapcsolódások, mint a párkapcsolat, a családhoz, Istenhez való kapcsolódásban is felfedezhetünk azonos motívumot, és felsejlik mindezek struktúrába rendezhetősége, azonban a statisztikai elemzés alapján nem mondhatjuk, hogy a mintában felfedezett jellegzetességek a magyarországi fiatalok egészére is igazak lennének.

8 Az F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$), gyenge magyarázóerejű (eta-négyzet: 0,009) kapcsolatot mutat.

9 Az F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$), gyenge magyarázóerejű (eta-négyzet: 0,005) kapcsolatot mutat.

10 Az F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$), gyenge magyarázóerejű (eta-négyzet: 0,014-0,015) kapcsolatot mutat.

11 Habár a faktorelemzés során számolt KMO-érték magas (0,821), a kommunalitások és a megmagyarázott hányad alacsony, valamint a faktorok illeszkedése nem megfelelő.

12 Pearson-féle korrelációs mátrix legmagasabb értéke 0,35 ($p \leq 0{,}001$).

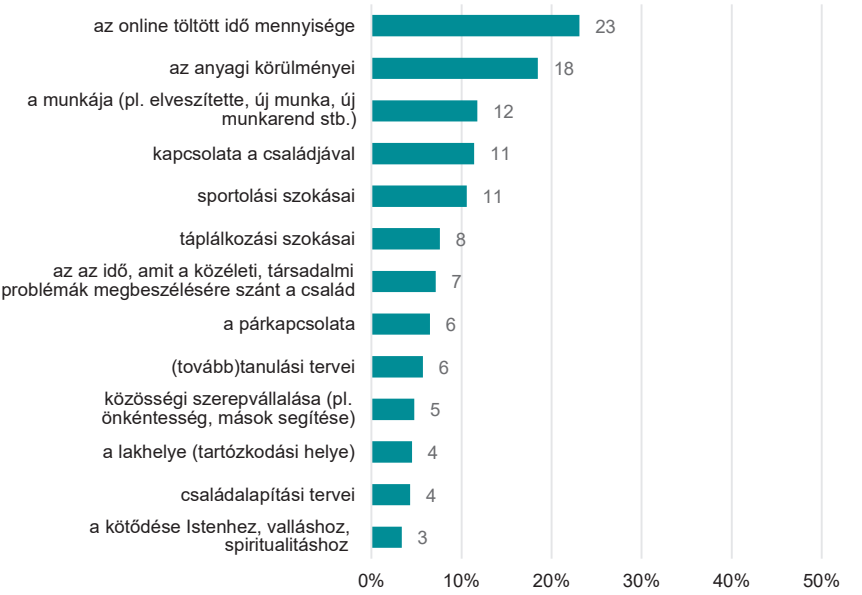

1. ábra: ***Változások a koronavírus-járvány hatására***
(És végezetül a koronavírus-járványhoz kapcsolódóan szeretném megkérdezni, hogy az alábbiak változtak-e az Ön életében? A koronavírus-járvány következményeként változott…?)
(N_{2020} = 8000; százalékos megoszlás az összes válaszoló körében)

A kérdőív koronavírussal foglalkozó része kitért az egyes területeken a hatás polaritásának vizsgálatára is. Három olyan területet találunk, ahol a hatás többnyire pozitív volt a fiatalok szerint: a családi kapcsolatok, a családi komoly beszélgetések, illetve az Istenhez, valláshoz való kötődés terén. Megosztó a hatás irányának értékelése az online időtöltés, a párkapcsolat és a közösségi szerepvállalás terén. A többi területen inkább negatív hatást érzékeltek a fiatalok, különösen a munka és az anyagi helyzet tekintetében *(2. ábra)*.

Abból, hogy a koronavírus-járvány hatását az ifjúság kisebb része érzékeli, még nem következik az is, hogy ne lennének tisztában a jelentőségével, illetve hogy ne foglalkoznának ezzel nap mint nap. A kutatás eredményei arra is rámutatnak, hogy mindösszesen a megkérdezettek negyede (25 százalék) állította azt, hogy a gondolkodását nem befolyásolja a járvány *(3. ábra)*. Az érintettség és a gondolkodásra gyakorolt hatás összefügg[13] egymással, a nagyobb érintettség nagyobb befolyást feltételez. Hasonlóképpen az érintettséghez, a szociodemográfiai jellemzők szerint a gondolkodásra gyakorolt hatás tekintetében is alig különböznek egymástól a fiatalok. Ebben az esetben is az iskolai végzettség mutat eltérést:[14]

13 Az F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$), gyenge magyarázóerejű (eta-négyzet: 0,017) kapcsolatot mutat.

14 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

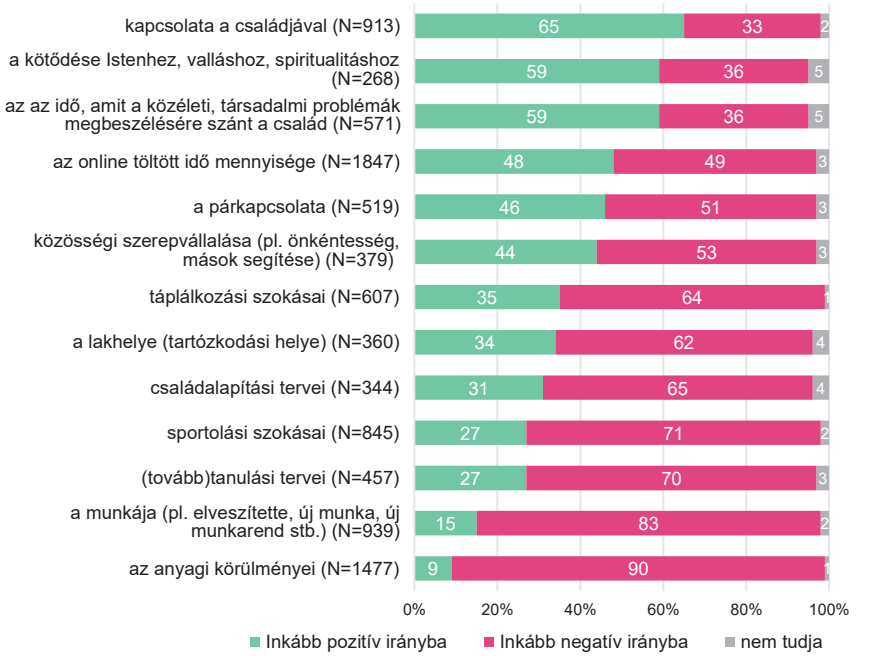

2. ábra: ***A koronavírus-járvány hatása***
(Az Ön értékelése szerint inkább pozitív vagy inkább negatív irányba változott a koronavírus-járvány következményeként…?)
(százalékos megoszlás azok körében, akinek a koronavírus-járvány következményeként változtak az alábbiak)

a magasabb iskolai végzettségűek többet gondolnak a járványra, illetve a legnagyobb különbségeket most is a területi jellemzők szerint találjuk,[15] bár ebben az esetben a kisebb települések felé haladva növekszik a járvány befolyása a gondolatokra, illetve kiemelkedik a Dél-Alföldön és a Közép-Dunántúlon élők körében.

A kontrollváltozóként leggyakrabban alkalmazott szociodemográfiai ismérvek (nem, életkor, iskolai végzettség, területi jellemzők stb.) mellett érdemes meg-

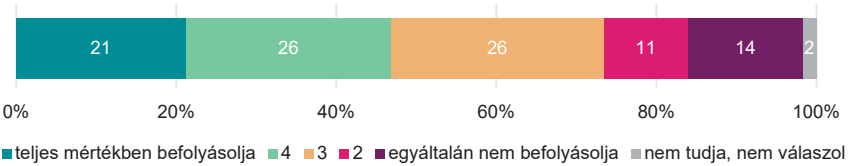

3. ábra: ***A koronavírus-járvány gondolkodásra gyakorolt hatása***
(Mennyire befolyásolja az Ön világról való gondolkodását a koronavírus-járvány?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

15 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

vizsgálnunk azokat a jellemzőket, amelyekre a koronavírus-járványnak közvetett hatása lehet. Az Európai Ifjúsági Fórum jelentése négy fő területet nevez meg, ahol a koronavírus-járvány fiatalokra vonatkozó hosszú távú hatásai érvényesülnek, ezek a munkapiaci, oktatási, és anyagi helyzet, valamint a mentális egészség (YFJ, 2021). Kutwa (2021) a koronavírus-járvány költségeinek megbecslésekor az egészségügyi költségek mellett az oktatási és munkapiaci költségeket veszi figyelembe. Más jelentések, kiegészítve ezeket idesorolják az olyan kockázatokat, amelyeket a rossz családi körülmények teremthetnek meg (pl. fizikai bántalmazás) és természetesen közvetlenül a koronavírus és egészségügyi következményei is kockázatot jelentenek. Összefoglalva a koronavírus-járvány lehetséges hatásait, a következőkben foglalhatjuk össze: a közvetlen egészségügyi és a mentális egészségre gyakorolt hatás, az anyagi helyzetre gyakorolt hatása nem csupán a közvetlen egzisztencia, hanem az anyagi biztonság, a társas helyzetre, illetve a jövőképre gyakorolt hatása *(4. ábra)*.

4. ábra: ***A koronavírus-járvány hatásai***

A közvetlen egészségügyi érintettséget a kutatás során nem vizsgáltuk,[16] az egészségi állapotra azonban vonatkoztak kérdések, amelyekből kiderül, hogy a fiatalok közel háromnegyede (72 százalék) elégedett az egészségi állapotával, közérzetével. Az egészségi állapottal kapcsolatos elégedettség gyenge kapcsolatot mutat a koronavírus-érintettséggel, árnyalatnyival elégedettebbek azok, akiknek

16 Nyilvánvalóan a vizsgálatunk eleve korlátos, hiszen a célcsoportunk kizárólag a fiatalok, így arról nem lehet információnk, hogy az idősebbekkel összehasonlítva jobban vagy kevésbé érintettek a fiatalok.

az életében nem volt hatása a koronavírus-járványnak.[17] Az elmúlt két hétben a fiatalok háromnegyedére saját bevallása szerint jellemző volt a jókedv (75 százalék), az élénkség (72 százalék), kétharmaduk (68 százalék) nyugodtnak, ellazultnak, ébredéskor frissnek, kipihentnek (66 százalék) érezte magát, illetve a napjai tele voltak számára érdekes dolgokkal (66 százalék). A gyenge magyarázóerejű, de rendre szignifikáns összefüggések[18] azt mutatják, hogy a járvány általi érintettség összefügg a mentális egészséggel és jólléttel, azok, akik a járvány hatását megtapasztalták, általában kevésbé nyilatkoznak pozitívan mentális egészségükről.

Fentebb foglalkoztunk az anyagi körülményekkel és láthattuk, hogy a fiatalok ötödének (19 százalék) az anyagi körülményeit befolyásolta a koronavírus-járvány és zömmel negatív következményekkel járt (90 százalék). A kedvezőtlenebb anyagi helyzet konzisztensen megjelenik, ahogy a járvány hatását tapasztalók kevésbé[19] elégedettek. A szubjektív anyagi helyzet is azt mutatja, hogy a jobb anyagi helyzetben lévők valamivel kevésbé érintettek[20] a pandémia által.

A társas helyzetre vonatkozóan a fenti megállapításon kívül – ti. a családi kapcsolatokat 11 százalék, a partnerkapcsolatot 6 százalék említette, előbbi esetben zömmel pozitív, utóbbi esetben megosztott pozitív és negatív következményekről beszámolva – az elégedettségi kérdéskörök vizsgálata is indokolt. Ebből összetettebb kép rajzolódik ki, a partnerkapcsolattal való elégedettség gyenge összefüggést mutat, a baráti kapcsolatok függetlenek a koronavírus-érintettségtől.[21] Az otthon inkább biztonságos a járvány hatását érzékelők körében, sőt az otthonukat biztonságosabbnak érzik, mint akik nem érzékelték a járvány hatásait.[22]

A jövőképre vonatkozóan láthattuk, hogy a továbbtanulási vagy a családalapítási tervekkel kapcsolatban néhányuk tapasztalta a járvány hatását, többségükben negatív hatással szembesültek. A jövővel kapcsolatos általános bizalom ugyanakkor nem függ az érintettségtől, illetve nem feltétlenül tart jobban egy jövőbeli világjárványtól, akinek életére hatással volt a koronavírus-járvány.

Összességében tehát elmondható, hogy a magyarországi fiatalok esetében elsősorban a mentális egészség és az anyagi helyzet tekintetében van megemlítendő hatása a koronavírus-járványnak.

---

17 A khi-négyzet-statisztika a dichotóm (érintett/nem érintett) változó alkalmazása esetén nem mutat szignifikáns ($p \geq 0{,}01$) kapcsolatot. Ugyanakkor folytonos, a 13 kérdezett elem összesített változójaként kezelve a F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

18 A T-statisztikák rendre szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutatnak, az eta-négyzetek gyenge magyarázóerőre utalnak (0,014-0,024).

19 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

20 Az F-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$), nagyon gyenge magyarázóerejű (eta-négyzet: 0,009) kapcsolatot mutat.

21 Előbbi esetben a khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat, utóbbi esetében viszont nem ($p \geq 0{,}01$).

22 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}01$) kapcsolatot mutat.

V. KLÍMANEMZEDÉK VAGY A JÁRVÁNY NEMZEDÉKE JÖN?

Az ifjúság generációs megközelítésében nem csupán a jól ismert Y, Z és a fentebb részletezett új csendes generáció paradigmája jelenik meg. Sőt tulajdonképpen utóbbi inverze gyakoribb narratívája az ifjúságról való hétköznapi gondolkodásnak is. Mondhatni, hogy az ifjúsághoz hozzátartozik a lázadás, a fennálló szabályok megkérdőjelezése és újak kialakítása. Az utóbbi egy-két évtizedben Magyarországon, a fejlett világ más részéhez hasonlóan, az ifjúság fizikailag is megnyilvánuló lázadásai kérészéletűek voltak. Természetesen számos olyan példát mondhatunk, ahol a fiatalok normákat sértettek, és jellemzően az idősebbek nézeteivel szemben fogalmaztak meg radikális kritikát. Ennek extrém példái az Iszlám Állam ifjú harcosai vagy éppen feleségei, akik jellemzően nyugat-európai szocializációs háttérrel léptek be a terrorszervezet kötelékébe. Kevésbé élesen, de a nemzedéki különbségek megfigyelhetők a brexit kapcsán, és az internetadó elleni budapesti tüntetés ifjúsági jellege is kétségtelen. Ezek a jelenségek azonban elszigeteltek, jellemzően kisebb csoportokat mozgattak meg, vagy konkrét probléma körül szerveződtek, és nem álltak össze a status quo tagadásává, pontosabban nem öltöttek fizikai formát (Székely, 2020).

Ez pontosabban azt jelenti, hogy az utóbbi egy-két évtizedben a digitális világ volt az a terület, amely amolyan ellenkultúraként a fiatalok sajátjaként létezett. A digitális kultúra képes volt kielégíteni a fiatalok élménykeresési igényét. Virtuális tereiben valódi közösségek formálódtak, digitális tartalmai valódi élményt kínáltak, ráadásul mindez többé-kevésbé úgy ment végbe, hogy a felnőttek (szülők, tanárok, munkaadók) elől rejtve maradt. Az ifjúság szerveződése továbbra is elsősorban a virtuális terekhez, a közösségi médiához kötődik. Ha megvizsgáljuk azokat a társadalmi kérdéseket, amelyek mentén a fiatalok csoportjai szerveződnek, sokféle tematikával találkozhatunk. A legjelentősebb ezek közül a klímaváltozás, amely mediatizált világunk központi kérdésévé vált az utóbbi években (Székely, 2020). Hurrelmann és Albrecht (2021) is kiemelik a Fridays for Future mozgalmat, amely egyedülálló módon elérte, hogy több országban, sok-sok fiatal egységesen, a jövő iránti aggodalomtól vezérelve vonuljon az utcára.

Mindezek alapján feltehetjük a kérdést, hogy a klímaváltozás diskurzusa a mindent háttérbe szorító koronavírus-járvány mellett is értelmezhető marad vagy a generációs élmény domináns eleme a koronavírus-járvány (lesz)? A koronageneráció (pl. Kutwa, 2021; Bristow–Gilland, 2020; Graham et al., 2020; Zwanka–Buff, 2020) önmagában is népszerű, de a járvány nemzedéke vs. klímanemzedék is több kutatót megihletett már. Fekete és Nagy (2020) Qlímákat és Qaranténokat lát ott, ahol Hurrelmann és Albrecht (2021) a Gréta-generációról és a Covid-generációról beszél. Habár rendkívül termékenynek látszik ez

a terület, vannak kritikusai is a generációs keretezésnek *(generational framing)*, az általánosabb a generációs elméletekkel kapcsolatos fogalmi és módszertani kritikán felül a járványnemzedék bírálataként fogalmazzák meg az életkori diszkrimináció *(ageism)* előretörését, illetve a címkézés negatív, egyfajta önbeteljesítő jóslatának (vö. Pygmalion-hatás) veszélyét (Rudolph–Zacher, 2020).

Az életkori diszkrimináció felfogható a generációk közötti konfliktus megnyilvánulásának is, ennek nyelvi megjelenését láthatjuk az *„OK boomer"* jelenségben, amelyet a The New York Times úgy kommentált, mint amely véget vet a generációk közötti barátságos viszonynak.[23] A nyilvánvaló újságírói túlzáson túl érdemes elgondolkodni azon, miért tehetett szert hatalmas népszerűségre az *„OK boomer"* kifejezés[24] 2019 végén, amelyet az év szavának is választottak Új-Zélandon. Az *„OK boomer"* már kilépett a digitális világból,[25] és egyértelműen generációs alapon határolja el a „mi" és az „ők" társadalmi csoportokat. A nyelv a koronavírus-járvánnyal (Veszelszki, 2020) és a klímaváltozáshoz kapcsolódóan is hozott új fogalmakat, utóbbi a klímavészhelyzetet, amelyet 2019-ben az év szavának választottak az Oxford angol szótár[26] szerkesztői.

A koronavírus-járvány előtti évben a klímaváltozáshoz kapcsolódó tömegdemonstrációk a résztvevőik életkorát tekintve kifejezetten fiatalosak voltak. Globális kiterjedésük, mediatizált jelentőségük és a felvonulók fiatal kora miatt a generációs logika iránt elkötelezettekben jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a klímaváltozás körül zajló társadalmi diskurzus képes-e generációs élményt nyújtani? Ugyan a demonstráló fiatalok jellemzően nem kínálnak általános választ arra a kérdésre, hogy miképpen lehet megakadályozni vagy mérsékelni a klíma megváltozásából fakadó negatív hatásokat, a felelősöket azonban rendre megnevezik. Ezek nem mások, mint az idősebb generáció tagjai, akik vállalatokat, országokat irányítanak, vagy pusztán egyszerű fogyasztóként nem figyelnek kellően a tevékenységük okozta környezetterhelésre. Részben a felelősök megnevezésének tekinthető az *„OK boomer"* jelenséggel láthatóvá váló konfliktus is, amely a koronavírus-járvány következtében részben visszaszorult a generációk közötti szolidaritás erősödésének következtében (Rudolph–Zacher, 2020), részben radikalizálódott, amelynek nyelvi megjelenéseit is láthatjuk például a *„Boomer remover"* vagy a *„Boomergeddon"* hashtagekben (Elliott, 2021).

23 Taylor Lorenz: 'OK Boomer' Marks the End of Friendly Generational Relations. The New York Times. 2019. 10. 29. (https://www.nytimes.com/2019/10/29/style/ok-boomer.html; letöltve: 2021. 09. 30.)

24 Habár magát a kifejezést legelőször 2009-ben rögzítették, használata 2015-től indult el, és felfutását egy TikTokon megjelenő videónak köszönheti. Egy idősebb férfi által készített, a fiatalabb generációkat kritizáló videóra volt válasz az *„OK boomer"*.

25 Az *„OK boomer"* kifejezés egy új-zélandi képviselő parlamenti felszólalásában is elhangzott replikaként, egy idősebb képviselőtárs közbevágására adott válaszban.

26 Oxford University Press, Oxford Languages; (https://languages.oup.com/word-of-the-year/; letöltve: 2021. 09. 30.)

A fentiekben már foglalkoztunk a koronavírus gondolkodásra gyakorolt hatásával, az összehasonlítás érdekében a klímaváltozásra és emellett néhány más folyamat/mozgalom potenciális befolyásoló hatására is rákérdezett a kérdőív. Láthatjuk, hogy a legjelentősebb – nagyjából hasonló nagyságú – befolyásoló erőt a koronavírus-járványnak és a klímaváltozásnak tulajdonítottak a fiatalok. Megjegyzendő, hogy az olyan mozgalmaknak is jelentékeny befolyásuk van, mint a média fókuszából kikerült *metoo* vagy a magyar vonatkozással nem rendelkező *Black Lives Matter* mozgalma, amelyeket a 15–29 éves fiatalok ötöde (21-22 százalék) a gondolkodására jelentékeny hatást gyakorlóként azonosított. Az Európába irányuló migráció szerepe jelentékeny (33 százalék), de elmarad a klímaváltozástól (45 százalék) valamint a koronavírus-járványtól (47 százalék) *(5. ábra)*.

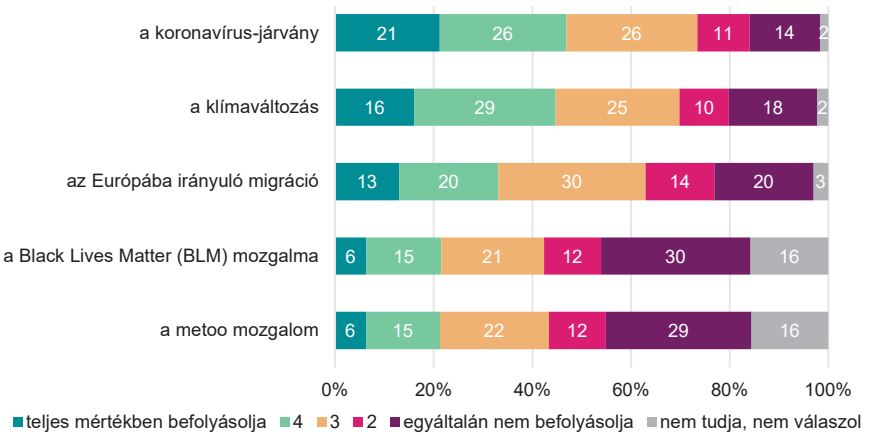

5. ábra: ***Események és mozgalmak gondolkodásra gyakorolt hatása***
(Mennyire befolyásolja az Ön világról való gondolkodását…?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

Fekete és Nagy (2020) szerint a Qlímák és Qaranténok elkülönülő, jellegzetes csoportjai egymáshoz viszonyulása a kooperációtól a konfliktusig terjedhet. Ha pusztán ezt a két szempontot vetjük össze és kereszttáblát képezünk az ötfokú skálára adott válaszokból, a következő tipológiát kapjuk: függetlennek tarthatjuk a fiatalok ötödét (20 százalék), akik számára nem sokat jelent sem a klímaváltozás, sem a járvány. Hasonló, a 15–29 évesek harmadát kitevő csoportot alkotnak a mindkét hatást érzők (32 százalék) és azok, akikre közepesen hat mindkét elem (33 százalék). A klímaváltozás és a koronavírus-járvány elsődlegességét érzők nagyságrendileg ugyanakkora csoportot alkotnak, a járvány befolyását érzők 9 százalékos csoportja áll szemben a klímaváltozás befolyását érzők 6 százalékos csoportjával *(4. táblázat)*.

koronavírus-járvány/klímaváltozás	1 Egyáltalán nem befolyásolja	2	3	4	5 Teljes mértékben befolyásolja	Összesen
1 Egyáltalán nem befolyásolja	12	1	1	0	1	**15**
2	1	3	3	2	1	**11**
3	2	3	12	8	2	**27**
4	2	2	7	12	4	**26**
5 Teljes mértékben befolyásolja	1	1	3	7	9	**22**
Összesen	**18**	**10**	**26**	**29**	**17**	**100**

$p \leq 0{,}001$

4. táblázat: ***A koronavírus és a klímaváltozás hatásai***
(Mennyire befolyásolja az Ön világról való gondolkodását…?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

Mindez egy összetett képet mutat számunkra, a klímaváltozás és koronavírus-járvány mentén ténylegesen elkülönülő csoportok az ifjúságon belül csupán a kisebbséget alkotják, inkább az aktualitások iránti nyitottság fokozatai mutatkoznak meg a válaszstruktúra alapján. Szociodemográfiai jellemzők szerint a tipológia csupán területi szempontok szerint mutat szignifikáns kapcsolatot, a nem és a korcsoportok, sőt az iskolai végzettség sem differenciál. A klímaváltozás inkább a fővárosi fiatalok gondolatait befolyásolja, míg a koronavírus-járvány hatása a gondolatokra a többi településen felülreprezentált.[27] A régiók közül kiemelkedik Észak-Magyarország, ahol a járvány befolyásoló hatása domináns, míg az ország középső felén a klímaváltozás jelenléte felülreprezentált.[28]

Részben hasonló tapasztalatokat szerezhetünk, ha a félelmeket vizsgáljuk, egy jövőbeli világjárványtól, illetve a klímaváltozástól való félelem hasonló tipológiát eredményez; ebben az esetben a járványtól félők 10 százalékos csoportja áll szemben a klímaváltozástól tartók 7 százalékos csoportjával *(5. táblázat)*. A legtöbb esetben itt sem találunk szignifikáns összefüggést, de a régiók közül itt is kiemelkedik Észak-Magyarország, ahol legmagasabb egy jövőbeli járványtól való félelem, míg az ország középső felén és Dél-Alföldön a klímaváltozástól való félelem felülreprezentált.[29] Továbbá a klímaváltozástól való félelem foko-

27 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

28 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

29 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

világjárvány/ klímaváltozás	**1 Egyáltalán nem tart tőle**	**2**	**3**	**4**	**5 Nagyon tart tőle**	**Összesen**
1 Egyáltalán nem tart tőle	8	2	1	1	0	**11**
2	1	4	4	3	1	**12**
3	1	4	13	6	2	**27**
4	2	3	8	13	4	**30**
5 Nagyon tart tőle	1	1	4	6	8	**20**
Összesen	**12**	**13**	**30**	**29**	**16**	**100**

$p \leq 0{,}001$

5. táblázat: ***Félelem a klímaváltozástól és egy jövőbeli világjárványtól***
(Ön mennyire tart…?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

zódik az iskolai végzettség növekedésével, míg egy jövőbeli világjárvány veszélyét egyre kevésbé érzik.[30]

A magyarországi fiatalok saját magukra vonatkoztatva alapvetően pozitív jövőképpel rendelkeznek, határozottan vagy inkább bízik a jövőben a 15–29 évesek közel fele (46 százalék), míg tart a jövőtől a fiatalok valamivel több mint tizede (13 százalék). A fenti tipológiák szerint a jövőképben különbségeket fedezhetünk fel[31] a függetlenek/bátrak jövőképe a leginkább pozitív, míg a legpesszimistábbak azok, akik mind a klímaváltozástól, mind a járványtól félnek (hatását erősen érzik gondolataikra) és csak alig valamivel optimistábbak azok, akik közepesen érzik ezek hatását. Végül elmondható, hogy a járványtól félők optimistábbak, mint akik a klímaváltozástól tartanak. Mindebből a járvány közvetlen, rövid távú, a klímaváltozás hosszú távú veszélyeire is ráismerhetünk.

A koronavírus-járvány és a klímaváltozás a generációs feszültségben is összekapcsolódik egymással, előbbi a közvetlen veszélyt az idősebbekre nézve jelenti, míg utóbbi hosszú távú következményeit a fiatalok kénytelenek elviselni. A járvány eddigi története során a generációk közötti konfliktus éppúgy megjelent, mint a szolidaritás; a klímaváltozással kapcsolatban a konfliktust érzékelhetjük, vajon a szolidaritás is megjelenik idővel?

30 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

31 A khi-négyzet-statisztika szignifikáns ($p \leq 0{,}001$) kapcsolatot mutat.

IRODALOM

- Bristow, J. – Gilland, E. (2020): The Corona Generation: Coming Of Age In A Crisis. John Hunt Publishing.
- Elliott, R. (2021): The 'Boomer remover': Intergenerational discounting, the coronavirus and climate change. The Sociological Review, 1–18.
- EYF (2021): Beyond lockdown – the 'pandemic scar' on young people. (https://www.youthforum.org/sites/default/files/publication-pdfs/European%20Youth%20Forum%20Report%20v1.2.pdf; letöltve: 2021. 10. 30.)
- Fekete M. – Nagy Á. (2020): Q vagy Q? – Generációs válaszutak. Kultúra és Közösség (3), 63–68.
- Graham, G. – Leigh, C. – McNeill, K. (2020): COVID's Kids: Repaying our debt to the Covid Generation. The Save the Children Fund 2020.
- Hurrelmann, K. – Albrecht, E. (2021): Gen Z: Between Climate Crisis and Coronavirus Pandemic. Routledge.
- ILO (2020): Youth & COVID-19: Impacts on jobs, education, rights and mental well-being. (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_753026.pdf; letöltve: 2021. 09. 30.)
- Kutwa, K. (2021): Corona Generation. Growing Up in a Pandemic, Kubisiak, A., Sawulski, J. (cooperation), Polish Economic Institute, Warsaw.
- Mannheim K. (1969): A nemzedéki probléma. In Huszár T. – Sükösd M. (szerk.): Ifjúságszociológia. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 31–67.
- McCrindle, M. (2021): Generation Alpha. Hachette UK.
- Nagy Á. (2013): Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája. In Székely L. (szerk.): Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet. Budapest, Kutatópont, 38–53.
- Nagy Á. – Kölcsey A. (2017): Mit takar az alfa-generáció? Metszetek, 6 (3), 20–30.
- OECD (2021): Young people's concerns during COVID-19: Results from Risks That Matter 2020. (https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/young-people-s-concerns-during-covid-19-results-from-risks-that-matter-2020-64b51763/; letöltve: 2021. 09. 30.)
- Rudolph, C. W. – Zacher, H. (2020): "The COVID-19 generation": A cautionary note. Work, Aging & Retirement.
- Strauss, W. – Howe, N. (1991): Generations. The History of America's Future, 1584 to 2069. New York, William Morrow&Company.
- Strauss, W. – Howe, N. (1997): The Fourth Turning. What the Cycles of History Tell Us About America's Next rendezvous with destiny. new York, Broadway Books.
- Szanyi-F. E. (2018): Nemzetközi diskurzusok az ifjúságkutatásban. In Székely L. (szerk.): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Kutatópont – Enigma2001, 11–40.
- Székely L. (2014): Az új csendes generáció. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.): Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány – Kutatópont, 9–28.
- Székely L. (2018): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. In Székely L. (szerk.): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Kutatópont – Enigma2001, 41–74.
- Székely L. (2020): Szürke hattyúk. Enigma2001.
- UK Youth (2021): The impact of Covid-19 on England's youth organisations. UK Youth London Office. (https://www.ukyouth.org/wp-content/uploads/2021/02/UK-Youth-Fund-Report_1.pdf; letöltve: 2021. 09. 30.)
- UNICEF (2021): On My Mind: Promoting, protecting and caring for children's mental health. (https://www.unicef.org/media/108161/file/SOWC-2021-full-report-English.pdf; letöltve: 2021. 10. 30.)
- Veszelszki Á. (2020): Karanténszótár. Budapest, Interkulturális Kutatások Kft., 2020.
- WHO (2021): Young people and COVID-19: behavioural considerations for promoting safe behaviours. Policy brief. (https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/1350659/retrieve; letöltve: 2021. 09. 30.)
- Zwanka, R. J. – Buff, C. (2020): COVID-19 Generation: A Conceptual Framework of the Consumer Behavioral Shifts to Be Caused by the COVID-19 Pandemic. Journal of International Consumer Marketing.

A TARTALOMFOGYASZTÁS FIZIKAI ÉS VIRTUÁLIS TEREI

Székely Levente – Veszelszki Ágnes

I. BEVEZETÉS

2021. október 4-én 18 órától hat órán keresztül elérhetetlen volt a Facebook közösségi oldal és csatolt szolgáltatásai (Messenger, WhatsApp, Instagram). A szolgáltatások viszonylag rövid kimaradása komoly hatással volt a cég pénzügyeire. A leállás eladási hullámot gerjesztett, a Facebook részvényei egy nap alatt közel öt százalékot estek, és Mark Zuckerberg magánvagyona is hatmilliárd dollárral lett kevesebb.[1] A szolgáltatások kimaradásának időtartama és az anyagi veszteség nagyságrendje érzékelteti, hogy az olyan online közösségi szolgáltatások, amelyeket a Facebook is üzemeltet, mennyire számítanak ma már alapvető infrastruktúrának. A leállás néhány órája rámutatott arra, hogy a közösségi média nélkülözhetetlenné vált a mindennapokban: a Facebook meghatározza a közbeszédet, az egyik legnagyobb publikációs és marketingfelület, a Messenger alkalmazása sokak által használt üzenetküldő szolgáltatás – a Facebook számos felhasználó számára szinte az internet szinonimájának számít.

Ma már valóban nehéz elképzelni az életünket a digitális szolgáltatások nélkül, ezért alig sántít csupán az internetes mémként terjedő, az emberi szükségletek hierarchiáját ábrázoló Maslow-féle piramis parafrázisa, amelynek alján, megelőzve a fiziológiai szükségleteket az internet/wifi szerepel. A digitális szolgáltatások terjedése és hatásuk pénzben, hatalomban mérhető ereje (lásd pl. a Trump/

1 Scott Carpenter: Zuckerberg Loses $6 Billion in Hours as Facebook Plunges. Bloomberg, 2021. 10. 04. (https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-10-04/zuckerberg-loses-7-billion-in-hours-as-facebook-plunges; letöltve: 2021. 10. 10.)

Twitter csatát) kétségtelenül megmutatja, hogy a digitális világ már régen nem csak egy új kommunikációs és tartalomfogyasztási mód, és már régen nem csak a korai adaptálók és a fiatalok életét hálózza be.

Írásunkban foglalkozunk a magyarországi 15–29 éves fiatalok tartalomfogyasztási trendjeivel, a fizikai helyszínekhez kötődő és a digitális térben megvalósuló fogyasztással és igényekkel egyaránt. Bemutatjuk az elmúlt évtizedek trendjeit: az újmédia térfoglalását, az analóg kapcsolódások iránti nosztalgia megjelenését, kitérünk az információfogyasztásra és az információforrások fontosságának megítélésére, különös figyelemmel a közösségi média szerepére. Kiemelt témaként kezeljük a biztonság kérdéskörét, ezen belül pedig az online zaklatás jelenlétét. Munkánkat a jövőre vonatkozó várakozásokkal zárjuk.

II. TARTALOMFOGYASZTÁSI TRENDEK

A nagymintás ifjúságkutatás két évtizedes történetében végigkövethető a tartalomfogyasztás átalakulása: a fizikai és analóg világhoz kapcsolódó fogyasztás digitális tartalmakra és virtuális terekre épülő fogyasztássá alakul át. A kultúrafogyasztás fizikai színtereit az ezredforduló óta vizsgáljuk többé-kevésbé azonos módon;[2] a 2004 és 2020 közötti összehasonlítás egymást követő, de egymással átfedésben nem lévő kohorsz vizsgálatát teszi lehetővé. Az összevetésből megállapíthatjuk, hogy minden vizsgált területen növekedett a távolmaradók aránya. Jelentősen (22 százalékpontot) esett a múzeumba, kiállításra bármilyen gyakorisággal járók aránya, 2020-ban a távolmaradók közel kétharmados (65 százalékos) arányát rögzíthetjük. Hasonló léptékű csökkenést tapasztalhatunk a színházba, könyvtárba és könyvesboltba járás tekintetében. A – mindkét adatfelvétel során – vizsgált terek közül egyedül a multiplexek esetében beszélhetünk arról, hogy kevesebben vannak a távolmaradók (36 százalék), mint a valamilyen gyakorisággal látogatók.

A tartalomfogyasztásban bekövetkező gyors változásokat az is jól érzékelteti, hogy a 2004-es kutatás során szerepelt a videó- és DVD-kölcsönző látogatási gyakoriságára vonatkozó kérdés is a kérdőívben. A 2020-as kutatás során számos egyéb helyszínre is rákérdeztünk, amelyek kevésbé jellemezhetők a magaskultúra tereiként, azonban tartalomfogyasztási és találkozási terekként (is) funkcionálnak. Ezek közül az e-sport, az élményközpont, illetve konditerem esetében vannak többségben azok, akik sohasem látogatnak ilyen helyekre, míg könnyűzenei koncertre, sörözőbe, kávézóba, étterembe a többség valamilyen gyakorisággal szokott járni.

2 Az ezredfordulón így kérdeztünk: *„Kérem, válaszoljon: Ön mikor volt utoljára...”*; később a *„Milyen gyakran jár Ön…?”* kérdésfeltevéssel éltünk. Az összehasonlíthatóságot jobban szolgálja kiindulásként a 2004-es kutatás adatait használni.

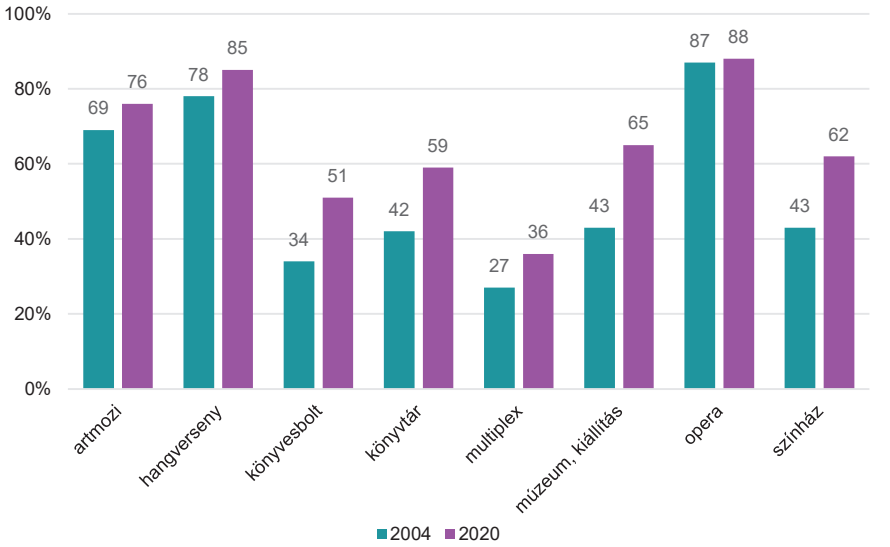

1. ábra: ***A kultúrafogyasztás hagyományos színterei 2004–2020***
(Milyen gyakran jár Ön a következő helyekre?)
(N_{2004} = 8000, N_{2020} = 2000; „soha" válaszok százalékos megoszlása)

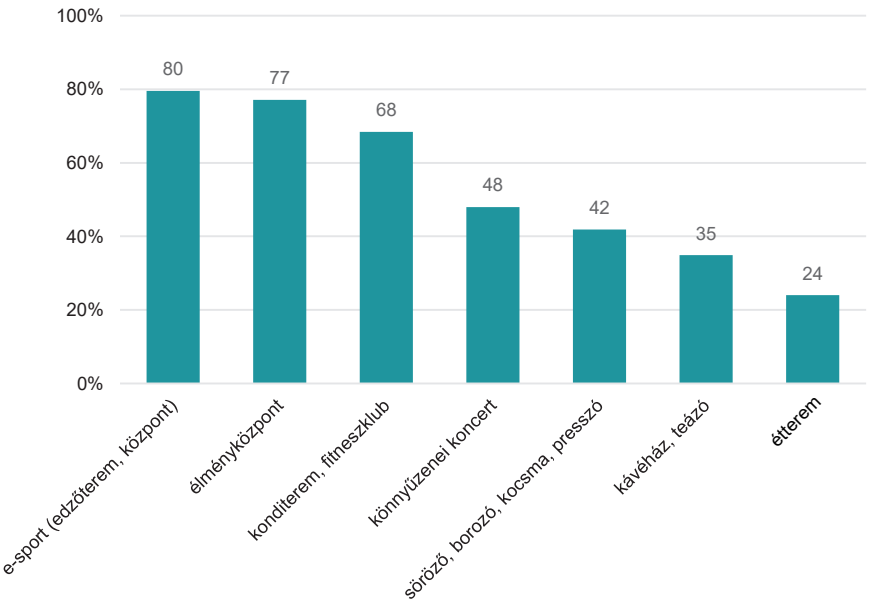

2. ábra: ***A tartalomfogyasztás és találkozások egyéb színterei***
(Milyen gyakran jár Ön a következő helyekre?)
(N_{2020} = 2000, „soha" válaszok százalékos megoszlása)

A fiatalok háromnegyede a felsorolt 15 találkozási és tartalomfogyasztási helyszín közül legalább 10 helyszínt egyáltalán nem látogat. Klaszterelemzés segítségével[3] három csoport rajzolódik ki: a magaskultúra, a populáris kultúra fogyasztói és a távolmaradók. A legnagyobb csoportot utóbbiak jelentik, akikre az jellemző, hogy a felsorolt színterek felében meg sem jelennek, másik felében is csak nagyon ritkán. A populáris kultúra fogyasztói bizonyos helyszínek esetében (komolyzenei események, opera) a távolmaradókra hasonlítanak, más esetekben (kávéház, étterem) a magaskultúra fogyasztóira, a legtöbb esetben a másik két csoport között állnak az intenzitást tekintve. A magaskultúra fogyasztói a másik két csoporthoz képest jellemzően minden esetben intenzívebb fogyasztók/látogatók. Mindez azt jelenti, hogy a belső struktúrában az aktivitás mértékének és a színterek jellegének (magaskultúra vs. populáris kultúra) hasonlóan erős rendezőelve mutatkozik meg.

Az egyes csoportok szociodemográfiai profilja meghatározó,[4] a távolmaradók körében felülreprezentáltak a községekben élők, a fiatalabb korcsoportba tartozók, az alapfokú iskolai végzettséggel bírók. A populáris kultúra fogyasztóiként jellemzett klaszter esetében magasabb arányban találtunk nagyvárosokban élőket, középfokú végzettségűeket. A magaskultúra klasztertagsága felülreprezentált a felsőfokú végzettségűek, a fővárosban élők között, de a jobb anyagi helyzetben élők is nagyobb arányban sorolhatók ehhez a csoporthoz.

A fizikai terek látogatásának csökkenő tendenciájához társulva a virtuális terek és a digitális tartalmak előretörését rögzíthettük az elmúlt két évtizedben. A mai 15–29 évesek értelmezhetetlenek a digitális kultúra kontextusa nélkül. Az ezredforduló óta eltelt húsz év alatt a számítógép és különösen az internet-hozzáférés a kevesek luxusából alapvető infrastruktúrává vált. A 2000 és 2008 közötti ugrásszerű növekedést a lassú bővülés váltotta fel, amelynek eredményeképpen ma már a fiatalok túlnyomó többségének az otthonában van számítógép, és még ennél is nagyobb arányban férnek hozzá az internethez. 2000-ben a 15–29 évesek 9 százalékának volt, 2020-ban 93 százalékának van otthonában internetezési lehetőség. Az internet-hozzáférést is meghaladó penetrációs bővülést produkáltak az okostelefonok. 2012-ben a 15–29 éves magyarországi fiatalok szűk harmadának, 2020-ra már szinte mindenkinek (97 százalék) volt okostelefonja. A hagyományos, nyomógombos mobiltelefont szinte teljes egészében felváltotta az okostelefon, csupán a megkérdezettek tizedének van ilyen készüléke (is). Jelentősen növekedett az okostelefonokhoz vásárolt, mobilinternet-elérés aránya is. Nyolc évvel ezelőtt csupán minden második mo-

3 Khi-négyzet-statisztikák rendre szignifikáns összefüggést mutattak ($p \leq 0{,}01$).

4 A változók által leképezett struktúrát faktoranalízissel rajzoltuk fel, amely három releváns faktort azonosított, a csoportalkotás igénye miatt végül klaszterelemzést (K-means) alkalmaztunk.

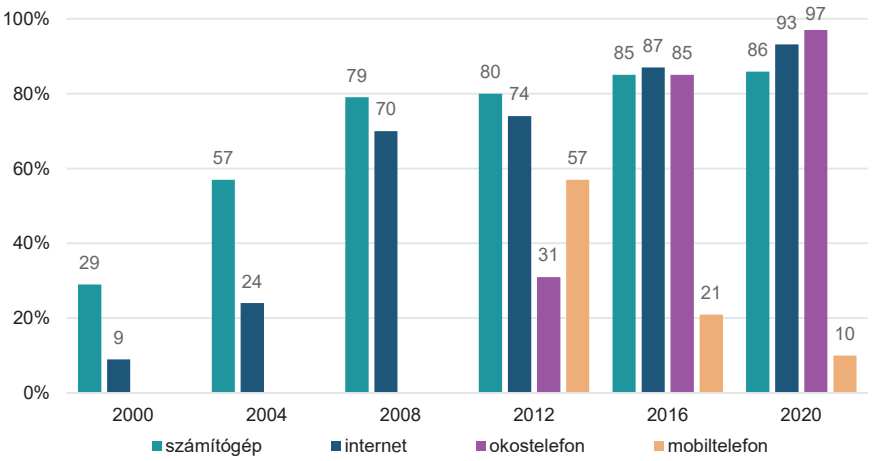

3. ábra: ***Infokommunikációs eszközök terjedése 2000–2020***
(Van-e otthon [abban a háztartásban, ahol lakik] számítógép? Van-e otthon [abban a háztartásban, ahol lakik] internet? Van-e Önnek saját okostelefonja? Van-e Önnek saját mobiltelefonja?)
($N_{2000–2020}$ = 8000, százalékos megoszlás)

bilhoz tartozott internet-előfizetés, a legfrissebb adatok szerint már az eszközök 88 százalékára igaz ez.

Az infokommunikációs eszközök terjedése, a fizikai terek látogatása mellett, a tartalomfogyasztás hagyományos formáira is hatással volt. A print és a hagyományos elektronikus médiatartalmak fogyasztása is visszaszorult, a tartalomgyártók közé kerültek a fogyasztók is. A 2020-as kutatás szerint a nyomtatott lapokat legalább hetente olvasók a fiatalok negyedét teszik ki (26 százalék), a naponta print tartalmakat fogyasztók mindössze 6 százalékot jelentenek. A napi gyakorisággal rádiót hallgatók kéttizedes aránya lényegesen nagyobb volt még a négy évvel korábbi kutatás esetében is (28 vs. 21 százalék). Az online tartalmak előretörését jól mutatja, hogy a napi TV-nézők (59 százalék) és napi internethasználók (97 százalék) aránya egyre látványosabban válik el egymástól (2016-ban 88 vs. 63 százalék volt ugyanez az arány). Az internetezők túlnyomó többsége (81 százalék) tagja közösségi oldalnak, legnépszerűbb a Facebook, majd a YouTube, amelyeket az Instagram követ.

Az online közösségi oldalak fontossága a tájékozódásban ma már megkérdőjelezhetetlen. A magyarországi 15–29 éves fiatalok közel harmada (31 százalék) legalább naponta használja általános tájékozódásra, ötöde (21 százalék) a helyi hírekkel kapcsolatban informálódik legalább naponta a közösségi oldalakról. Fontosságát mutatja, hogy a személyes kapcsolatokat (család, barátok), a televíziót és az internetes portálokat követően a közösségi média a legfontosabb információforrás. A fiatalok fele (49 százalék) teljes mértékben vagy inkább fontos

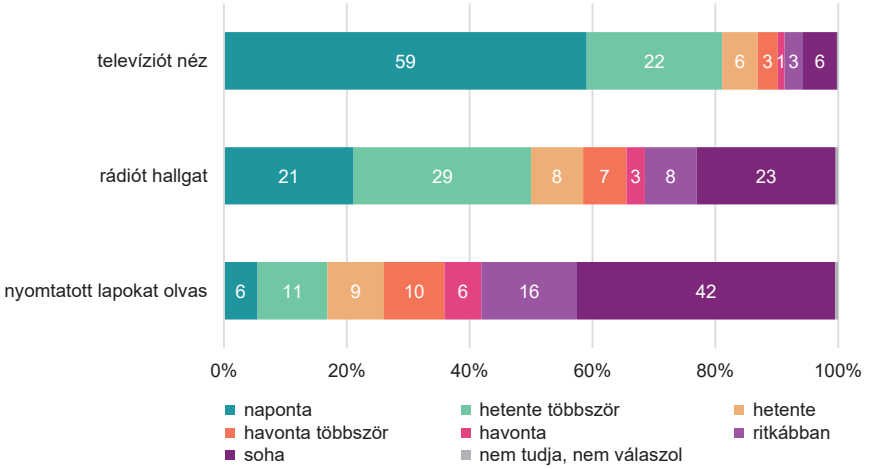

4. ábra: ***Médiafogyasztás***
(Milyen gyakran néz Ön televíziót [televízióadást hagyományos vagy online módon]? Milyen gyakran olvas Ön nyomtatott lapokat [napilapot, hetilapot, folyóiratot]? Milyen gyakran hallgat Ön rádiót [rádióadást hagyományos vagy online módon]?)
(N_{2020} = 8000; százalékos megoszlás)

forrásnak tekinti a közösségi médiát (átlagos fontosság 3,4 az ötfokú skálán). A könyvek ehhez képest már csak négytizedük (42 százalék), a rádió egyharmaduk (32 százalék), míg a nyomtatott újságok negyedük (24 százalék) számára fontosak. Az újmédiához kötődő olyan egyéb információforrások, mint például a saját követők közel egyharmaduk (31 százalék), az influenszerek egynegyedük (25 százalék) számára fontosak.

A hagyományos vagy az újmédiához kötődő információforrások mellett a családi és baráti kapcsolatokon kívül rákérdeztünk a társadalmi szervezetek információmegosztásban nyújtott szerepére. A fiatalok kevesebb mint harmada (29 százalék) számára jelentenek fontos forrást, szemben a személyes kapcsolatokkal, amit négyből hárman fontosnak tekintenek (4,1–4,3 átlagos fontosság az ötfokú skálán). Az egyes források fontosságának megítélése némileg változott a 2016-os adatfelvétel óta. A legnagyobb változást az internetes hírportálok esetében látjuk, azonban ez elsősorban a módszertani okokra vezethető vissza, ugyanis 2016-ban a kérdés még általánosan az „internetre" vonatkozott. A többi esetben a változás +/–0,3-as skálaértéken belül mozgott, és inkább csökkenést regisztrálhattunk a fontosság megítélésének átlagában. Kivételt képeznek ez alól az olyan klasszikus források, mint a nyomtatott újságok, a helyi szervezetek, közösségek és különösen a könyvek. Habár az egyes információforrások preferenciasorrendje meglehetősen egyértelmű és egyes források megítélése erősebb korrelációt mutat, statisztikai értelemben stabil lá-

tens struktúrát az összes vizsgált információforrás megtartása mellett nem lehet feltárni. Az instabil faktorstruktúra azt mutatja, hogy a hagyományos források fontosságát (könyvek, televízió, rádió, nyomtatott lapok és helyi szervezetek közösségek) hangsúlyozók elkülönülnek a közösségi média híveitől (közösségi oldalak, influenszerek, saját követők), illetve a családi és a baráti információforrások fontosságát kiemelőktől.

Információforrások	2016	2020
a családja	4,5	4,3
a barátai	4,3	4,1
a televízió	3,7	3,5
az internet (2016), az internetes hírportálok (2020)	4,3	3,4
az online közösségi oldalak	3,5	3,4
a könyvek	2,8	3,1
a rádió	3,1	2,9
a saját követői (ha van online közösségi felülete)	n.a.	2,7
a helyi (lakóhelyén működő) klubok, társadalmi szervezetek, vallási közösségek	2,4	2,6
a youtuberek/influenszerek	n.a.	2,5
a nyomtatott újságok	2,4	2,5

1. táblázat: ***Információforrások fontossága***
(Összességében mennyire fontos[ak] az Ön számára… mint információforrás?)
($N_{2016–2020}$ = 2000, skálaátlagok)

A tájékozódás mellett a szórakozás tekintetében is fontos szereplő a közösségi média, a 15–29 évesek 16 százaléka naponta szórakozik a segítségével, legalább hetente további 47 százalék. A vizsgált közösségi oldalak látogatási gyakorisága azt mutatja, hogy valójában még magasabb is lehet ez az arány, hiszen például a második legnépszerűbb YouTube heti látogatása a fiatalok háromnegyedére (74 százalék) igaz.

A YouTube látogatási gyakorisága legerősebben a TikTok fogyasztásával mutat hasonlóságot,[5] amit a többség (51 százalék) ugyan nem látogat, azonban népszerűsége vetekszik a YouTube népszerűségével (ugyanakkora csoport látogatja naponta többször is a két említett oldalt). A TikTok a YouTube mellett a Snapchat oldalának használati gyakoriságával mutat hasonlóságot,[6] amely a 2016-os adatfelvétel óta csak kisebb mértékben tudta növelni felhasználói arányát a 15–29 évesek között. 2016-ban a Snapchat a fiatalok 84, míg 2020-ban 71 százalékát

5 A Pearson-féle korreláció 0,44 ($p \leq 0{,}001$).

6 A Pearson-féle korreláció 0,46 ($p \leq 0{,}001$).

nem érte el, bár a napi használók arányát sikerült megdupláznia (a legalább naponta látogatók aránya 5 százalékról 11 százalékra növekedett).

A vizsgált internetes közösségi oldalak közül a legnagyobb közönséggel bíró Facebook a legalább napi gyakoriságú látogatóinak arányát 67 százalékról 84 százalékra növelte 2016 és 2020 között, a napi többszöri látogatók aránya 46 százalékról 63 százalékra változott. A Facebooké leginkább az Instagram látogatási gyakoriságával korrelál,[7] ami azonban a legszorosabban a TikTokhoz kapcsolódik.[8] Az Instagram jelentős növekedést mutatott: az elmúlt években a 2016-os 24 százalékos látogatói arányt 57 százalékosra növelte, ezzel a 33 százalékpontos növekménnyel a legdinamikusabb fejlődést mutatta. A vizsgált közösségi oldalak közül az elmúlt évek relatív vesztese a LinkedIn és a Twitter. A LinkedIn 2016-ban a 15–29 évesek 8 százalékát tudhatta felhasználói között, 2020-ban 14 százalékát, látogatási gyakorisága a Pinterest látogatási gyakoriságával mutat erősebb korrelációt.[9] A Twitter 20 százalékról 28 százalékra növelte a valamilyen gyakorisággal látogatók arányát a 15–29 évesek között, és ugyancsak a Pinterest látogatási gyakoriságával a legerősebb a kapcsolata.[10]

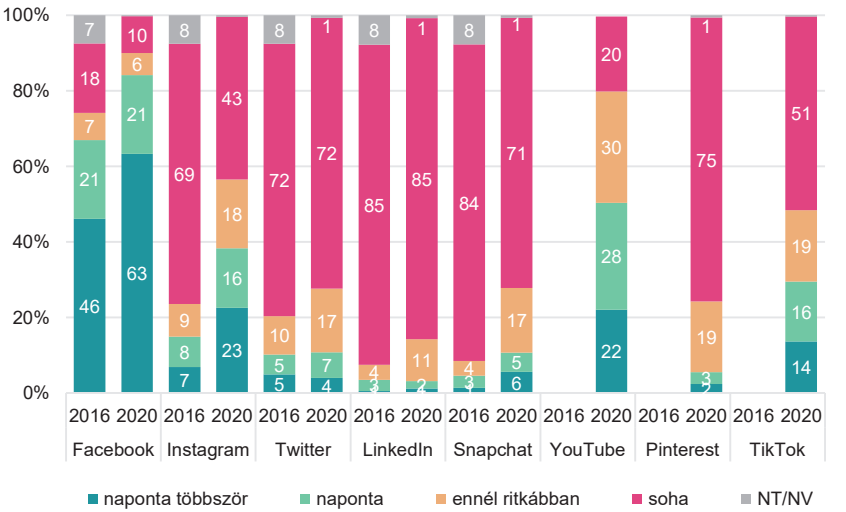

5. ábra: ***Közösségi oldalak***
(Milyen gyakran használja Ön az alábbi közösségi oldalakat/szolgáltatásokat?)
($N_{2016–2020}$ = 2000; százalékos megoszlás)

7 A Pearson-féle korreláció 0,37 ($p \leq 0{,}001$).

8 A Pearson-féle korreláció 0,39 ($p \leq 0{,}001$).

9 A Pearson-féle korreláció 0,5 ($p \leq 0{,}001$).

10 A Pearson-féle korreláció 0,47 ($p \leq 0{,}001$).

III. PREFERENCIÁK A TARTALOMFOGYASZTÁSBAN

Az analóg nosztalgiát, amit fentebb láthattunk a nyomtatott médiumok, illetve a helyi szervezetek felértékelődésében, megerősítik a szabadidős elfoglaltságokra vonatkozó eredmények is. A korábbi kutatások (Kitta, 2013; Rab, 2016; Székely–Aczél, 2018) kiemelték, hogy a képernyős tevékenységek megerősödtek a fiatalok szabadidős tevékenységei során, a 2020-as tapasztalataink – a részben megváltoztatott módszertant is figyelembe véve – az offline tevékenységek dominanciáját mutatják. A leggyakoribb szabadidős elfoglaltságok a családdal és a barátokkal közös offline tevékenységek, és csak ezeket követően kap szerepet az audiovizuális tartalomfogyasztás. A szabadidő jelentős átalakulása csak részben köszönhető a módszertan megváltozásának, jó része egész biztosan a járványhelyzet következménye; mindez jól érzékelhető abban is, hogy minden kérdezett szabadidős elfoglaltság hasonló mértékben csökkent. Könnyen belátható, hogy a család szerepének erősödése a szabadidős tevékenységek során abból a különleges helyzetből fakad, amit a koronavírus-járvány következtében életbe lépett szabályozás okozott. A barátokkal töltött offline szabadidős elfoglaltságok azonban nem ilyen egyszerűen magyarázhatóak. A kutatás arra vonatkozóan nehezen adhat jó kapaszkodókat, hogy vajon a szabályozás tudatos kijátszásának eredményei mutatkoznak-e meg az adatokban, vagy inkább arról van szó, hogy a személyes találkozások értékesebbé, éppen ezért emlékezetesebbé váltak. Nem segít az eredmények értelmezésében, hogy fentebb azt is láthattuk, hogy a fiatalok hagyományos fizikai terekhez kapcsolódó tartalomfogyasztása és a fizikai közösségi terek látogatása csökkenő trendet mutat – habár nyilvánvalóan nem logikátlan, hogy például a kávézók és könyvtárak látogatásának csökkenése és ellehetetlenülése nem feltétlenül és nem azonnal okozza a szociális élet visszaszorulását vagy az olvasás mennyiségének csökkenését.

Némileg segítheti a fentiekről való gondolkodást a programlehetőségek vizsgálata. Hosszú idő óta a 2020-as kutatásban foglalkoztunk újra a jórészt szabadidős programok elérhetőségével és az ezekhez kapcsolódó igényekkel. Az adatok alapján elmondható, hogy a hagyományos szabadidős lehetőségek a többség számára rendelkezésre állnak, és általában igénylik is ezeknek a meglétét.[11] Jelentősebb hiány – azaz legjelentősebb különbség a hozzáférhetőség és az igény között – a következők tekintetében merül fel: droggal, alkohollal, szenvedélybetegséggel kapcsolatos tanácsadás; e-sport-központ; ifjúsági tanácsadó, információs iroda; pályaválasztási és munkahelykeresési tanácsadás témakörökben.

A legelterjedtebb fizikai tér, a könyvtár a kérdezettek háromnegyede (74 százalék) számára elérhető, egyben szükséges is; további tizedük (10 százalék)

11 A lehetőségek megléte és igények között megfigyelhető a kapcsolat: legerősebb korrelációt a sportolásra alkalmas helyek (0,54) és művelődési házak, kultúrházak (0,51) esetében regisztrálhatunk.

azonban nem fér hozzá könyvtári szolgáltatáshoz, de igényelne hozzáférést. Sportolásra alkalmas helyek, illetve kultúrházak esetében is ugyanez a helyzet: nagyjából háromnegyedük számára hozzáférhetőek a helyek, egyben szükségesek is, és további 10 százalék számolt be arról, hogy nincs ilyen lehetőség a közelében, de szükség lenne rá. Ezen lehetőségekhez a megkérdezettek nagyjából tizede nem fér hozzá és nem is igényli azt.

A tartalomfogyasztás szempontjából további lényeges lehetőséget kínálnak az ingyenes internetezésre alkalmas helyek (pl. teleház, e-Magyarország pont). A többség (55 százalék) beszámol arról, hogy van ilyen lehetőség a közelében és egyben igényli is. A fiatalok további bő negyede (26 százalék) számol be arról,

6. ábra: ***Programlehetőségek***
(Az Ön számára elérhető közelségben vannak-e olyan intézmények, szolgáltatások, amelyek a fiatalok számára [is] kínálnak különböző lehetőségeket [például: programokat szerveznek, segítséget nyújtanak stb.]? Van-e Ön által elérhető közelségben…?)
(N_{2020} = 2000; van válaszok aránya, százalékos megoszlás)

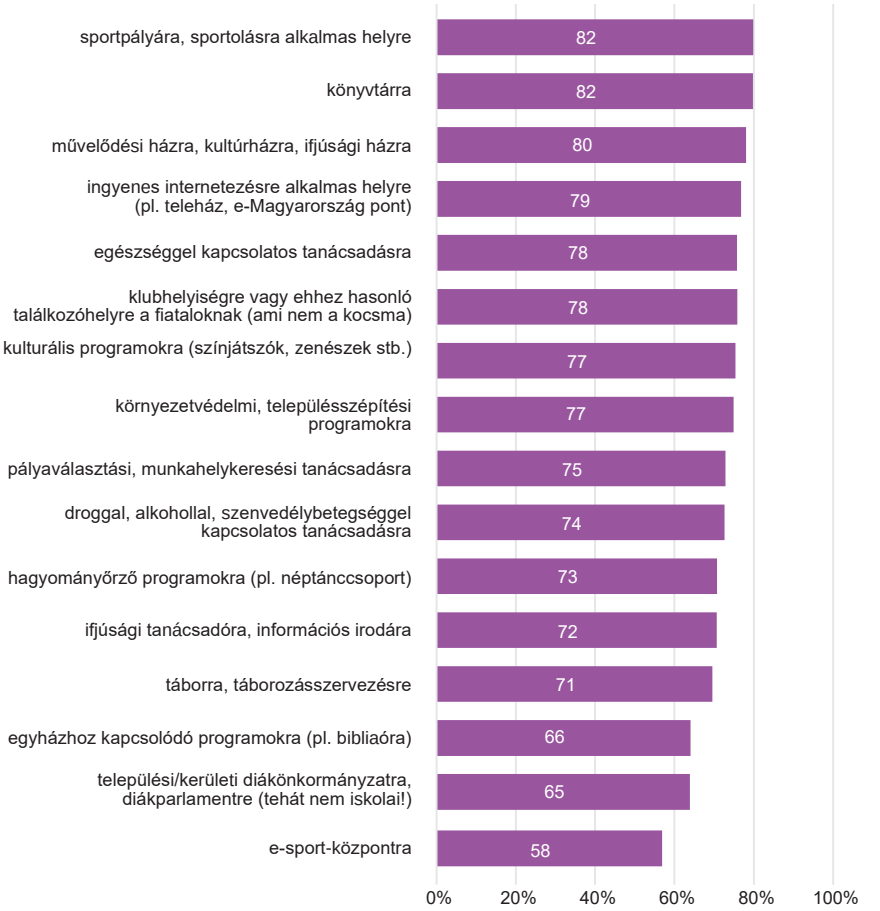

7. ábra: ***Igények***
(És inkább szükség van vagy inkább nincs szükség Ön szerint…?)
(N_{2020} = 2000; inkább igen válaszok aránya, százalékos megoszlás)

hogy nincs ilyen lehetősége, de igényelné. Itt érdemes megemlíteni, hogy a legkevésbé elterjedt forma, az e-sport esetében a fiatalok bő negyede (26 százalék) számára elérhető lehetőség, egyben szükséges is, további harmaduk (34 százalék) nem fér hozzá, de igényelne hozzáférést (és 36 százalék nem rendelkezik ilyen lehetőséggel és nem is igényli, hogy legyen).

A vizsgált lehetőségek közül átlagosan nyolc meglétét igazolták vissza a fiatalok, és átlagosan 12-re van igényük. Az igények átlagai rendre magasabbak azokban az esetekben, ahol a (vélt) hozzáférés is magasabb. Jellemzőek a területi különbségek a hozzáférésben, ahogy az várható, a városokban van több lehetőség – pontosabban a városok esetében számolnak be átlagosan több lehetőségről

(átlagosan 9-10) a fiatalok, ugyanakkor a főváros értéke (7,4) az átlag alatt marad. A régiók közül az alföldi területek, valamint a nyugati országrész emelkedik ki (9 feletti átlagokkal), míg az ország északi részén és a dunántúli területeken kevesebb (8 alatti átlagok) lehetőségről tudnak a fiatalok. Az egyéni jellemzők közül nincs vagy nagyon gyenge szignifikáns különbség figyelhető meg a korcsoport és a nem szerint, ugyanakkor a magasabb iskolai végzettséggel az igények mellett a hozzáférés is növekszik.[12]

IV. DIGITÁLIS TARTALMAK ÉS VESZÉLYEK

A fentiekben láthattuk, hogy a fiatalok tartalomfogyasztásában a digitális és a hagyományos média tartalmai egyaránt jelen vannak – a trendek azt mutatják, hogy az előbbiek egyre jelentősebb teret foglalnak. Látszik az is, hogy az olyan streaming-előfizetések, mint a Netflix, az HBO GO, az Apple TV vagy az Amazon Prime már a fiatalok jelentős arányát érik el. Minden negyedik 15–29 éves fiatal otthonában van streaming-előfizetés, igaz, televíziós előfizetése 86 százalékuknak van. A streamingszolgáltatások ugyanakkor csak egyik részét fedik le a digitális tartalmaknak, internethez az otthonukban 93 százalék fér hozzá, pontosabban ekkora arányban rendelkeznek internet-előfizetéssel. Leggyakrabban a videotartalmakat a televízióban, a hagyományos televíziós adásokat követve nézik (74 százalék). A streamingszolgáltatások minden ötödik fiatal (19 százalék) számára jelentik a leggyakoribb fogyasztási módot, és 7 százalékuk elsősorban rögzített tartalmakat néz (pl. letöltött, set-top-boxon keresztül rögzített tartalmakat, DVD-ket stb.). A tartalmak egy része feltételezhetően nem legális forrásokból származik, torrentet 39 százalékuk szokott használni, míg megosztott előfizetéssel 36 százalékuk szokott videótartalmakat elérni. Összességében legalább minden második 15–29 éves él az olyan megoldásokkal, mint a torrent vagy a megosztott előfizetési fiók, az ezektől a lehetőségektől távolmaradók vannak kisebbségben (45 százalék).

A videotartalmak fogyasztásának forráspreferenciája független az életkortól és nemtől, illetve gyenge összefüggést mutat az iskolai végzettséggel, ugyanakkor az aktivitás vizsgálata azt mutatja, hogy a lineáris televízió adásai népszerűbbek az inaktívak csoportjában (81 százalék). Az újabb tartalomfogyasztási lehetőségek használata összefügg az anyagi helyzettel, a gondok nélkül élők jóval magasabb arányban használják a stream kínálta lehetőségeket (31 százalék), de a rögzített tartalmakat is valamivel nagyobb arányban nézik, mint a rosszabb helyzetben lévők. A jó anyagi helyzetben lévők nagyobb valószínűséggel használják a torrent, illetve

12 Kivételt képeznek az általános iskolai végzettségűek, azonban itt a legtöbbek esetében nem beszélhetünk a legmagasabb iskolai végzettségről, hiszen a többség jelenleg is tanul.

a megosztott előfizetés lehetőségét is, mindössze harmaduk (33 százalék) nem nyúl ilyen lehetőséghez, szemben az anyagi gondokkal küzdők kétharmadával (65 százalék).[13] Mindez a jobb anyagi helyzetben élők változatosabb és az egyéni választásokra épülő tartalomfogyasztására utal, a kedvezőtlen anyagi helyzetben élők – akiknek aránya összességében jelentősen csökkent[14] – tartalomfogyasztás szempontjából is kedvezőtlenebb helyzetben vannak (vö. információs szegénység).

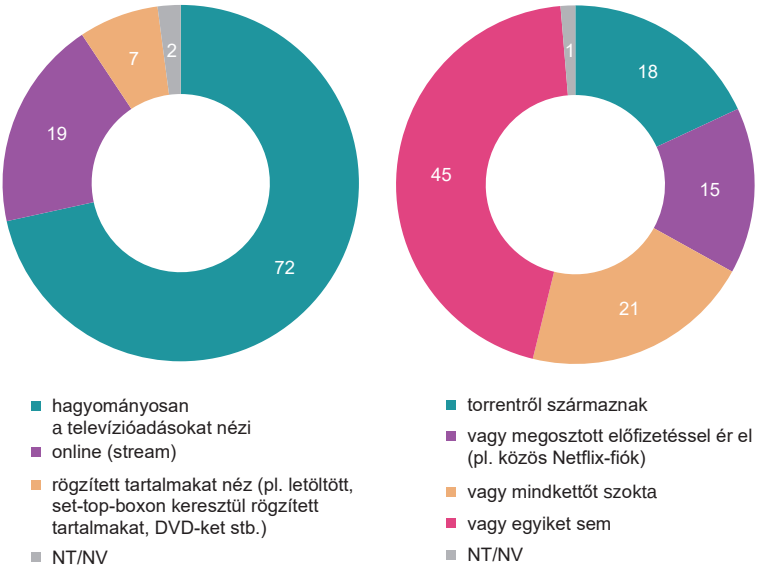

8. ábra: ***Videótartalmak***
(Milyen MÓDON néz Ön a leggyakrabban videótartalmakat [pl. filmeket, videoklipeket, animációs filmeket, televíziós híradókat stb.]? Szokott-e Ön olyan videótartalmakat fogyasztani, amelyek…?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

Fentebb már volt szó arról, hogy az internetező fiatalok túlnyomó többsége (81 százalék) tagja közösségi oldalnak, és a közösségi média szerepe az információfogyasztásban, valamint a szórakozás eszközeként is megkerülhetetlen.

A 15–29 éves fiatalok héttizede (70 százalék) ellenőrizte már, hogy kik láthatják a különböző tartalmait, és ugyanekkora arányban ellenőrizték már a biztonsági beállításokat (71 százalék). Nagyrészt ugyanazok ellenőrzik a láthatóságot, akik a biztonsági beállításokat: összességében kétharmaduk (68 százalék) foglalkozott

13 Khi-négyzet-statisztikák rendre szignifikáns összefüggést mutattak ($p \leq 0{,}001$).

14 2020-ban a 15–29 évesek közel tizede (9 százalék) gondok nélkül élt, 57 százaléka beosztással jól kijött a jövedelméből. Épphogy kijött a jövedelméből további 27 százalék, folyamatos anyagi problémákkal és a nélkülözéssel 5 százalék szembesült. A gondok nélkül élők és a beosztással jól kijövő csoport aránya folyamatosan növekedett, a maradék három folyamatosan csökkent 2012 óta. Ekkor még utóbbiak összesített aránya a fiatalok több mint felét (54 százalék) tette ki, 2020-ban szűk harmadát (32 százalék).

mindkettővel, míg közel háromtizedük (27 százalék) egyikkel sem. Megfigyelhető, hogy az iskolai végzettség növekedésével növekszik a tudatosság,[15] míg az érettségivel nem rendelkezők kétharmada (67 százalék) ellenőrizte már a biztonsági beállításokat, illetve azt, hogy kik láthatják a különböző tartalmait, addig ez a diplomások nyolctizedére igaz (78–80 százalék).

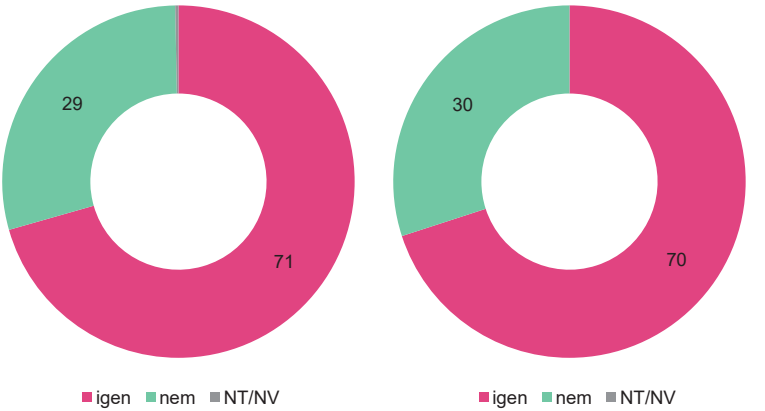

9. ábra: ***Biztonság a közösségi oldalakon***
(Ön a közösségi oldalon... a) ellenőrizte-e már a biztonsági beállításokat?; b) ellenőrizte-e már, hogy kik láthatják a különböző tartalmait?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

A 2020-as adatfelvétel során arra is kitértünk, hogy a fiatalok mennyire érzik kockázatosnak az online környezetet, az internetes oldalak használata során tartanak-e adatlopástól vagy attól, hogy visszaélhetnek online identitásukkal *(identity theft)*.

A 15–29 évesek ezeket a kockázatokat azonos súllyal értékelik, mindkét kérdés esetében szinte hajszálra ugyanolyan eredményeket kaptunk, és a megoszlások összevetése is azt mutatja, hogy elenyésző azoknak az aránya, akik másképpen értékelték a két kockázatot. Alacsony vagy közepes kockázatot érzékelnek a fiatalok, szűk negyedük (23-23 százalék) tart vagy nagyon tart attól, hogy adatlopás vagy személyazonosság-lopás áldozata lesz.

Azok a 15–29 évesek, akik tartanak a fentiektől, nagyobb valószínűséggel tettek már azért, hogy adataik biztonságban legyenek. Az adatlopás vagy személyazonosság-lopás kockázatát magasra értékelők 80-90 százaléka ellenőrizte már közösségi tartalmai láthatóságát, illetve a biztonsági beállításokat az általa használt közösségi felületeken, míg a kockázatokat alacsonyra vagy közepesre értékelők esetében ez az arány kétharmad alatt marad.[16]

15 Khi-négyzet-statisztikák rendre szignifikáns összefüggést mutattak ($p \leq 0{,}01$).

16 Khi-négyzet-statisztikák rendre szignifikáns összefüggést mutattak ($p \leq 0{,}001$).

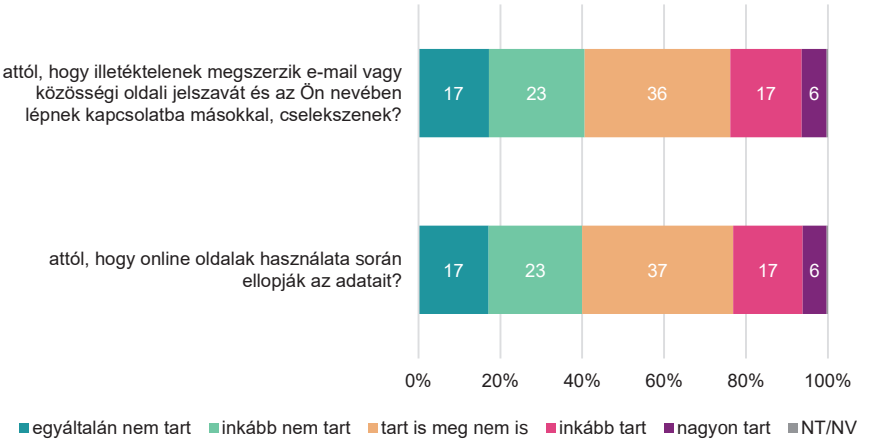

10. ábra: ***Biztonsági kockázatok érzékelése***
(Ön inkább tart vagy inkább nem tart... a) attól, hogy online oldalak használata során ellopják az adatait?; b) attól, hogy illetéktelenek megszerzik e-mail vagy közösségi oldal jelszavát, és az Ön nevében lépnek kapcsolatba másokkal, cselekszenek?)
(N_{2020} = 2000; százalékos megoszlás)

A kutatásban foglalkoztunk napjaink egyik legfontosabb gyermek- és ifjúságügyi problémakörével, a zaklatás online és fizikai formáival is. A válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy a 15–29 éves fiatalok hetedét (14 százalék) érte már valamilyen, az online zaklatás körébe sorolható inzultus. Leggyakrabban előforduló formája a bántó üzenet (közösségi oldalon, messengerben, e-mailben stb.), amelyet közel tizedük tapasztalt már meg (9 százalék). Közel ugyanekkora arányban jelezték, hogy előfordult már, hogy pletykákat terjesztettek róluk egy közösségi oldalon (7 százalék). Fenyegetést, bántó tartalmat (megszerkesztett képet, videót) vagy titkait kevesebb mint öt százalékuknak osztották meg a közösségi médiában.

A fizikai zaklatás különböző formái gyakrabban előfordulnak a fiatalok életében, a felsoroltak legalább valamelyikét (eggyel kevesebb fizikai zaklatási formát soroltunk fel, mint online fajtát) a fiatalok ötöde (21 százalék) tapasztalta már meg. A leggyakrabban azt említették (12 százalék), hogy előfordult velük: az általános vagy középiskolában az osztálytársaik elvették valamilyen tulajdonukat (pl. tolltartó, füzet, tornazsák stb.). Hasonló arányban fordult elő már, hogy az osztálytársai lökdösték, megütötték stb. (11 százalék), vagy az, hogy az osztálytársai rendszeresen kicsúfolták, kinevették (10 százalék), illetve az, hogy az osztálytársai rendszeresen kihagyták a közös programokból (9 százalék).

A fizikai zaklatásról gyakrabban számolnak be az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a kisebb városokban, illetve a Dél-Alföldön és a

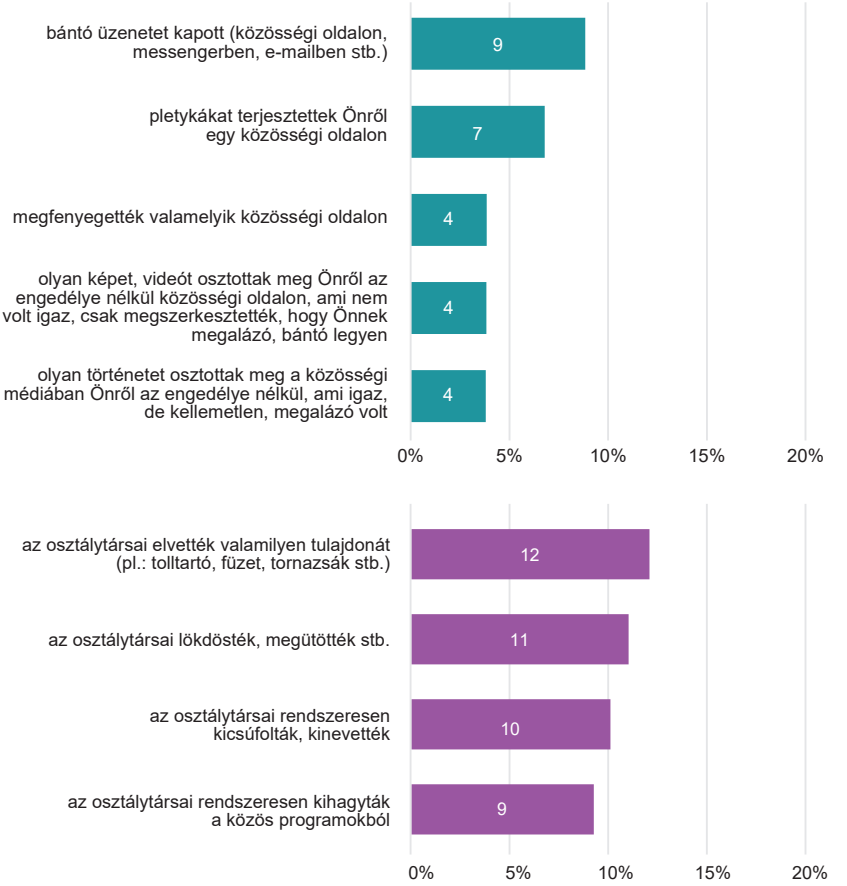

11. ábra: ***Online és fizikai zaklatás***
(Történt már meg Önnel, hogy…? Történt már meg Önnel valaha, hogy az általános vagy középiskolában…?)
(N_{2020} = 2000; igen válaszok aránya, százalékos megoszlás)

Dél-Dunántúlon élők.[17] A fizikai zaklatással szemben az online zaklatás egyaránt jelen van a különböző iskolai végzettségekkel bírók között, de a régió ebben az esetben is mutat különbségeket. A zaklatás fizikai és online formája is független az életkortól és a nemektől is, azaz egyforma arányban van jelen a fiúk és a lányok, a tizen- és a huszonévesek között. Összességében megállapíthatjuk, hogy a 15–29 évesek közel tizede (9 százalék) szenvedett el fizikai és online zaklatást egyaránt, 12 százalék kizárólag a fizikai és további 5 százalék kizárólag az online zaklatást tapasztalta meg.

17 Khi-négyzet-statisztikák rendre szignifikáns összefüggést mutattak ($p \leq 0{,}001$).

V. JÖVŐRE VONATKOZÓ VÁRAKOZÁSOK ÉS KITEKINTÉS

A jövőre nézve három trendet tartunk érdemesnek kiemelni: a digitalizáció és az on-demand tartalomfogyasztás további erősödése; a példaképek szerepének megváltozása, illetve egy mindezeknek ellentmondó trend, az analóg tartalomfogyasztás újbóli népszerűsége a fiatalok körében.

A digitális és az on-demand tartalomfogyasztás tovább erősödik

A 2020-as koronavírus-járvány, illetve a pandémia miatt a társas távolságtartás végett bevezetett otthoni digitális oktatás és munkarend *(home office, home schooling)* még inkább felerősítette a digitalizációs tendenciákat, ami tetten érhető az online töltött idő mennyiségének növekedésében is, illetve abban, hogy egyre többen ítélik meg nélkülözhetetlen szolgáltatásként az internetet (McClain et al., 2021).

A személyre szabott tartalmak rámutatnak a forráskritika szerepének erősödésére. Mivel a médiaközönség a híreket a közösségi média közvetítésével és annak kommentfolyamával együtt fogyasztja, emellett mind a professzionális tartalomgyártók, mind az egyszerre tartalmat is alkotó befogadók az információmanipuláció új módszereivel találkoznak, új típusú médiaműveltségre is szükség van. A közösségi média tartalomszűrő algoritmusa is hatással van a fogyasztók elé kerülő információkra. A fiatalok körében is messze a legnépszerűbb Facebook EdgeRank algoritmusa több tényező alapján elemzi a feltöltött tartalmakat, és tárja azokat a felhasználók elé a személyes nyitóoldalukon (Zimmer et al., 2019). Az affinitás jelöli a felhasználó korábbi, különböző szempontok szerint rangsorolt interakcióit (megtekintés, lájkolás, megosztás, komment), ezek súlyozva kerülnek a rangsorolásba. Az aktualitás is lényeges szerepet játszik: minél frissebb a tartalom, annál relevánsabbnak tekinti az algoritmus, de számít a felhasználók közötti földrajzi közelség is. A Facebook tartalomrankingje mögött rejlő algoritmust folyamatosan, a platform céljainak megfelelően, de a felhasználók számára nem transzparens módon optimalizálják. A tartalom-rangsorolás miatt lehetséges, hogy a felhasználók a hasonló érdeklődési körrel rendelkező, egymással gyakran interakcióba lépők tartalmaival találkoznak a legtöbbször.

A közösségi médiában megjelenő információk perszonalizációja révén kialakuló filterbuborék (*filter bubble*; vö. Pariser, 2011; Bakshy et al., 2015; Fehér, 2016: 138, 157) egyfajta digitális hiedelemkamraként működik: a közösségi oldalaknak az az érdekük, hogy a felhasználó minél több (hirdetések megnézésére is fordítható) időt töltsön a felületükön, ezért a korábbi kereséseinek,

preferenciáinak megfelelő tartalmakat szűr és tár elé az algoritmus. Ezt erősíti továbbá, hogy nagy valószínűség szerint hasonló érdeklődési körrel, hiedelmekkel rendelkező személyek tartoznak egy ismerősi körbe. Sőt a közösségi oldalakon a felhasználók egymás ismerete nélkül is tudnak csoportokat, közösségeket kialakítani: a hasonló nézeteket vallók könnyen „egymásra találhatnak", és igazolhatják, erősíthetik egymást a megalapozatlan, akár szélsőséges nézeteikben is (Falyuna, 2018).

A tudás forrása megváltozik, tehát forráskritikára, kritikus gondolkodásra van szükség – ezt a felhasználóknak is meg kell tanulniuk. Az új médiakompetencia azt is tartalmazza, hogy a nethasználó mely információkra tekint kritikusan, melyeket fogad el valósként (Aczél, 2015; Veszelszki, 2017a, 2017b). Érdemes a médiafogyasztókat, médiahasználókat edukálni: megtanítani őket arra, hogy nem minden információ valós, amellyel találkoznak, a (különösen a közösségi média közegén keresztül érkező) információkat megfelelő távolságtartással célszerű kezelni (*science and media literacy*, Vraga et al., 2020). És éppen e törekvések kapcsán támaszt új kihívásokat a „kétely kételye" paradoxona: társadalmi-közéleti instabilitáshoz vezet, ha a felhasználók olyannyira kritikussá, sőt cinikussá válnak az őket érő ingerekkel szemben, hogy még a legitim forrásból származó, legitim információkat is megkérdőjelezik. Itt csak utalunk a 2020/2021-es koronavírus-járvánnyal kapcsolatban megjelent konteókra és az ennek nyomán a hivatalos intézkedésekkel szembeforduló vírustagadó, maszkszkeptikus, oltásellenes stb. attitűdökre (vö. infodémia: WHO, 2020; Veszelszki, 2020, 2021; Vraga et al., 2020). A vonatkozó kutatások alapján a hírgyártási szokások ismerete és a médiakompetencia hozzájárul a téves információk sikeres felismeréséhez (Amazeen–Bucy, 2019; Kahne–Bowyer, 2017), és csökkenti az összeesküvés-elméletek elfogadását (Craft–Ashley–Maksl, 2017), továbbá a közösségi médiában megjelenő információkkal szemben nagyobb szkepszissel jár együtt (Vraga–Tully, 2019).

A példaképek és visszajelzések átalakulóban

Az új technológiai eszközök (kiemelten az okostelefonok) lehetővé teszik azt, hogy az egész életünk narratíváját létrehozzuk: a megörökített és közzétett tartalmak segítségével kiválasszuk azt, hogy mire érdemes emlékezni, mi járul hozzá a saját történetünkhöz (vö. Renner, 2019). Az online (főként vizuális) tartalmak egy része azonban nem feltétlenül az emlékezést szolgálja, hanem sokkal inkább élmények, tapasztalatok megosztását jelenti (Jurgenson, 2019). Ezt a tendenciát erősítik az efemer, vagyis időleges, eltűnő tartalmak, mint az Instagram Stories képei-videói. Mind a dokumentálás, mind az élménymegosztás céljával a közös-

ségi médiában közzétett digitális tartalmak egyfajta visszaigazolásaként – jelenleg – a lájkok szolgálnak. Nem túlzás tehát ezek ismeretében azt állítani, hogy korunk kommunikációs szempontból a közösségi gombok korának tekinthető. A Facebook mindezek alapján az egyéni felhasználói és tevékenységadatokat gyűjti. A Facebook mindenütt jelenvalósága és a hálózatosodási elv alapján arra lehet számítani, hogy a Facebook-gombokat még további weboldalakra, webáruházak oldalaira stb. építik be, aminek révén még több, nem Facebook-felhasználó aktivitását is követni tudják (Roosendaal, 2011, 2012).

Hozzá kell azonban tenni, hogy a Facebook – annak ellenére, hogy 2004-es alapításakor kifejezetten egyetemistákat tömörítő oldal volt – kezd elöregedni: egyre több a középkorú és idős felhasználója. Éppen ezért a fiatalok, különösképpen a jelenleg tizen- és huszonéves korosztály új, a szüleik, nagyszüleik, tanáraik által nem ismert vagy kevésbé használt kommunikációs formák alkalmazására törekszik. Ezt mutatja többek között az efemer tartalommegosztásra építő Instagram Stories, illetve a rövid videós tartalmakra építő TikTok népszerűsége.

A közösségi médiában sokak által követett mikrocelebritások véleményformálóként (*opinion leader*) is működnek (vö. Marwick-Boyd, 2010; Senft, 2008) – ami pedig anyagi haszonnal is járhat számukra: a marketingesek egyre gyakrabban keresnek meg online véleményvezéreket, hogy anyagi támogatásért vagy termék(minták)ért szubtilis vagy nyíltabb módon hivatkozzanak egy-egy árucikkre, szolgáltatásra (*influencer marketing*). Az influenszerek olyan sajátos, különleges viszony kialakítására képesek a közönségükkel, amelynek elérésére a márkáknak nincsen lehetőségük a hagyományos hirdetési eszközökkel. Az elérés hatóköre szerint megkülönböztethetőek a kisebb közönséghez szóló mikroinfluenszerek a világméretű tömegeket elérő celebektől. Az intimitás és autenticitás – legalábbis annak látszata – az instagramos siker egyik titka. Az influenszerek úgy kommunikálnak a követőikkel, mintha barátok lennének: személyes pillanatokat osztanak meg, betekintést adnak az életükbe („a kulisszák mögé") – vagy ezt az érzést adják a rajongóknak. Alice Marwick (2015) szerint az ún. stratégiai intimitás révén az influenszerek könnyebben el tudják érni közönségüket, és még nagyobb népszerűségre tudnak szert tenni. Az influenszereknek a fiatalok sokszor jobban hisznek, mint a márkák hivatalos képviselőinek – sőt esetenként ők maguk is fontolgatják az influenszerkarriert: a megkérdezett 15–29 évesek 8 százaléka tartja valószínűnek, hogy influenszerként, youtuberként fog pénzt keresni néhány éven belül.[18]

18 Van, ahol az influenszerré válás többeket vonz. Egy 2019-es vizsgálat alapján a megkérdezett 2000 amerikai fiatal 54 százaléka szeretne influenszerré válni, ha lehetősége adódik rá; miközben 86 százalékuk hajlandó fizetségért cserébe márkákról posztolni, közülük 20 százalék ezt abban az esetben is megtenné, ha egyébként nem szereti az általa reklámozott terméket (vö. Morning Consult: The Influencer Report: Engaging Gen Z and Millennials. https://morningconsult.com/influencer-report-engaging-gen-z-and-millennials/; letöltve: 2021. 10. 14.).

Az analóg visszatér (?)

Miközben az életünk egyre inkább összekapcsolódik a digitális világgal (ezt mutatják az előbbiekben ismertetett eredményeink is) – egyre többen, különösen a fiatal generációkból, kezdenek bele kézzel fogható, azaz analóg eredményeket adó szabadidős tevékenységekbe, vállalkozásokba. Ezt nem csupán a 2020-as kutatási eredményeink mondatják velünk, de ezt állítja David Sax *Az analóg bosszúja* (2020) című könyvében is. Az érvrendszerében vitatott, túlírt,[19] ám alaptézisében jól követhető kötet azt vizsgálja, miért fordulnak mostanában egyre többen a digitális tartalomfogyasztás helyett az analóg tartalmakhoz (a bakelitlemezek hallgatásához, a papírkönyvek olvasásához, a filmre történő fotózáshoz és azok előhívásához, az online gaming helyett a társasjátékokhoz). A szerző, Sax értelmezésével szemben itt azonban nem a digitális világtól való elfordulásról van szó, sokkal inkább az online lehetőségek mellett a kézzelfogható alternatívák újrafelfedezéséről.

IRODALOM

- Aczél P. (2015): Médiaműveltség. In Aczél P. – Andok M. – Bokor T.: Műveljük a médiát! Budapest, Wolters Kluwer, 133–177.
- Amazeen, M. A. – Bucy, E. P. (2019): Conferring resistance to digital disinformation: The inoculating influence of procedural news knowledge. Journal of Broadcasting & Electronic Media, 63, 415–432.
- Bakshy, E. – Messing, S. – Adamic, L. A. (2015): Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. Science, 348/6239. http://education.biu.ac.il/files/education/shared/science-2015-bakshy-1130-2.pdf, (letöltve: 2021. 10. 14.)
- Craft, S. – Ashley, S. – Maksl, A. (2017): News media literacy and conspiracy theory endorsement. Communication and the Public, 2, 388–401.
- Falyuna, N. (2018): Az (ál)tudományos ismeretek és az internet. Jel-Kép, 4, 35–50.
- Fehér K. (2016): Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jurgenson, N. (2019): The Social Photo: On Photography and Social Media. Verso.
- Kahne, J. – Bowyer, B. (2017): Educating for democracy in a partisan age: Confronting the challenges of motivated reasoning and misinformation. American Educational Research Journal, 54 (1), 3–34.
- Marwick, A. – Boyd, D. (2010): I tweet honestly, I tweet passionately. Twitter users, context collapse and the imagined audience. New Media and Society, Online, July 7, 2010.
- Marwick, A. (2015): You May Know Me from YouTube: (Micro-)Celebrity in Social Media. In Marshall, P.D. – Redmond, S. (eds.): A Companion to Celebrity. Chichester: Wiley Blackwell, 353–371. DOI: 10.1002/9781118475089.ch18
- McClain, C. – Vogels, E. A. – Perrin, A. – Sechopoulos, S. – Rainie, L. (2021): The Internet and the Pandemic. Pew Research Center, 2021. szeptember 1. https://www.pewresearch.org/internet/2021/09/01/the-internet-and-the-pandemic/ (letöltve: 2021. 10. 14.)
- Kitta G. (2013): Médiahasználat a magyar ifjúság körében. In Székely L. (szerk.): Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet. Budapest, Kutatópont, 250–281.
- Pariser, E. (2011): The filter bubble: What the Internet is hiding from you. New York, Penguin Press.
- Rab Á. (2016): Az újmédia és a digitális kultúra nemzedéke. Virtuális terek, digitalizált hétköznapok. In Nagy Á. – Székely L. (szerk.): Negyedszázad. Magyar Ifjúság 2012. Iuvenis Ifjúságszakmai Műhely – ISzT Alapítvány – Excenter Kutatóközpont – Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 277–305.
- Renner, N. (2019): How Social Media Shapes Our Identity. The New Yorker, Under Review, 2019. 08. 08. https://

19 *Az analóg bosszúja*. Moly.hu. https://moly.hu/konyvek/david-sax-az-analog-bosszuja

www.newyorker.com/books/under-review/how-social-media-shapes-our-identity (letöltve: 2021. 05. 09.)

- Roosendaal, A. (2011): Facebook tracks and traces everyone: Like this! Tilburg Law School Legal Studies Research Paper Series, No. 03/2011. http://ssrn.com/abstract=1717563 (letöltve: 2021. 05. 09.)
- Roosendaal, A. (2012): We Are All Connected to Facebook…by Facebook! In S. Gutwirth et al. (eds.): European Data Protection: In Good Health? Heidelberg, Springer, 3–19.
- Sax, D. (2020): Az analóg bosszúja. Valódi dolgok és jelentőségük. Budapest, POKET Publishing.
- Senft, T. M. (2008): Camgirls: Celebrity and Community in the Age of Social Networks. New York, Peter Lang.
- Székely L. – Aczél P. (2018): Magyar világ 2.0 – fiatalok és az újmédia. In Székely L. (szerk.): Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Kutatópont – Enigma2001, 351–386.
- Veszelszki Á. (2017a): Digilect. The impact of infommunication technology on language. Berlin – Boston, Walter De Gruyter.
- Veszelszki Á. (2017b): Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Veszelszki Á. (2020): Karanténszótár. Virális tartalom. Budapest, IKU.
- Veszelszki Á. (2021): Fertőző összeesküvés-elméletek. A koronavírus körüli konteók mint mémek. Magyar Nyelvőr, 145, 16–31. DOI: 10.38143/Nyr.2021.1.16
- Vraga, E. K. – Tully, M. (2019): News literacy, social media behaviors, and skepticism toward information on social media. Information, Communication & Society. https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1637445 (letöltve: 2021. 05. 09.)
- Vraga, E. K. – Tully, M. – Bode, L. (2020): Empowering Users to Respond to Misinformation about Covid-19. Media and Communication, 8/2, 475–479. DOI: 10.17645/mac.v8i2.3200
- WHO 2020 = World Health Organization (2020). Infodemic management: Infodemiology. World Health Organization. https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management (letöltve: 2021. 05. 09.)
- Zimmer, F. – Scheibe, K. – Schmoly, L. – Dreisiebner, S. (2019): Fake News im Zeitalter der Social Media. In Büttner, S. (ed.): Die digitale Transformation in Institutionen des kulturellen Gedächtnisses. Antworten aus der Informationswissenschaft. Berlin, Simon Verlag für Bibliothekswissen, 211–239.

Original Article

KOME

KOME − An International Journal of Pure Communication Inquiry
Volume 9 Issue 2, p. 35-45.
© The Author(s) 2021
Reprints and Permission:
kome@komejournal.com
Published by the Hungarian Communication Studies Association
DOI: 10.17646/KOME.75672.68

Fractured implicitness. Why implicit populism matters?

Tamás Tóth

Corvinus Institute for Advanced Studies, Corvinus University of Budapest, HUNGARY
Centre for Social Sciences, Institute for Political Science, Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence, HUNGARY
Eötvös József Research Centre, University of Public Service, HUNGARY

Abstract: This paper aims to refine a theoretical and methodological approach in social sciences, namely implicit populism. To achieve this goal, the study aims to connect implicit populism and its counterpart, explicit populism to a specific research approach, namely the political communication style and introduce their contributions to the literature. Additionally, the paper introduces implicit populism's possible effects on content analyses to demonstrate its methodological potential. Finally, the study attempts to provide an aspect by which the antagonist part of implicit populism can be subcategorized. Therefore, new subdimension of antagonism might emerge in populism studies. The first focuses on the articulated enemy by employing, for instance, the signifier of 'dangerous people.' The second aims to explore the more sophisticated populist political style embedding the 'culprit others' in a concealed way. Consequently, expressions such as 'danger,' 'threat,' 'anger,' and 'hatred' are also parts of antagonism representing a universal and unarticulated problem that harmfully affects people.

Keywords: populism studies, explicit populism, implicit populism, populist political communication style, content analysis

Introduction

In recent years, populism has become one of the most-analyzed research fields within social sciences. Populism is a slippery concept that mostly lacks cohesion (Taggart, 2000), thus several definitions have emerged in the research field. Although there is no single definition that scholars accept (Zsolt et al., 2021), many of them agree with the idea that populism is a (thin) ideology (Mudde, 2004), stressing the core concept of the corruptness and goodness between the *elite*[1] and the homogenous mass of the ordinary people (Elchardus and Spruyt, 2016, Van Aelst et al., 2017, Pauwels, 2014). Other researchers consider populism as a discursive frame (Aslanidis, 2016), a style (Moffitt and Tormey, 2014), a performative style

[1]As an empty signifier, the 'elite' might refer to the political, economic, cultural, medical, or scientific one.

Address for Correspondence: Tamás Tóth, email: toti088[at]gmail.com
Article received on the 6th February, 2021. Article accepted on the 23th October, 2021.
Conflict of Interest: The author declare no conflict of interest.

(Bucy et al., 2020), a logic (Laclau, 2005b), an organization (Weyland, 2001), and a political communication style (Jagers and Walgrave, 2007, Bracciale and Martella, 2017).

Recently, a new analytical refinement has emerged in the research field, namely explicit (EP) and implicit populism (IP) relying partly on the *ideational* and the *stylistic* approaches (Tóth, 2020b). EP appears when a communicator directly refers both to the 'people' and their 'common enemy' in the very same coding unit stressing that the latter is harmful for the *volonté general* or disregards the general will (Mudde, 2004). IP focuses on either the popular sovereignty or the threat that the 'dangerous' others represent for the general will (Hameleers, 2018). Even though this refinement is an essential contribution to research field (see the explanation in the subsequent sections), at least three gaps emerge in the paper (Tóth, 2020b) that introduced the concept. Two gaps connect to the theory, while the third relates to the methodology. First, the study above highlights that populism is a thin ideology and it also regards it as a political communication style. It is important to mention that Tóth (2020b) refers to an argument that considers populism both as a thin ideology as a political communication style (Pauwels, 2011). Although this argument is acceptable, choosing a theoretical aspect that suits best EP and IP would be an important step towards cleaning these refinements' goals and feasibility. We aim to fill this gap by choosing the most relevant theoretical background for EP and IP, namely the political communication style. Second, Tóth (2020b) argues that IP implies either people-centrism or antagonism, but he does not discern further categories within the implicit stye. This paper aims to develop different IP categories to help scholars detect, measure, and analyze the phenomenon in future studies focusing on one of the vital attributes of the populist style: antagonism that emphasizes that specific agents or vague entities threaten the people's sovereignty or the general will. We aim to provide an approach by which researchers might recognize the diverging populist political communication styles (PPCS) by implementing supplemented categories relying on antagonism. Finally, the former study lacks exact arguments how EP and IP contribute to content analysis methods. We also attempt to cover this gap. We hope that the further elaboration of EP and IP might be practical support for academics who concentrate on language-specific in-depth analysis even in cross-national studies.

The Core Features of Explicit and Implicit Populism

In this section, we introduce the features of EP and IP to characterize this theoretical and methodological approach. EP and IP might be useful methods because they might help researchers understand the possible connections between the style-attitude-mobilization 'troika' (Bonikowski, 2017). EP and IP can be apparent when scholars aim to analyze whether politicians employ people-centrism (Canovan, 2005) or antagonism (Gonawela et al., 2018) solely (IP) in their communication or both (EP) to acquire support. Do political agents and their consultants think that stressing direct dichotomies (EP) or focusing on rather one feature of populism (IP) is more effective in political communication?

At this point, we define, who the culprit others are, besides the political elite: in the PPCS, smaller, vertical groups (economic elite) can be attacked from the left-wing populists and horizontal minorities can be ostracized from the right-wing (immigrants, refugees, Muslims, other ethnic minorities, and LMBTQ communities) if the communicator emphasizes that (1) the political elite favors these groups rather than "its own people" (Schmuck and Matthes, 2015, Hameleers et al., 2018). Additionally, if these groups are depicted as threats for welfare or the sources of (relative) deprivation, they challenge people's will, such as maintaining health care systems (Speed and Mannion, 2020, De Cleen and Speed, 2020). The right-winger Trump and Farage also focused on this idea in the presidential election in the US and at the

Brexit vote in 2016, while the far-right Austrian FPÖ blamed immigrants for the COVID-19 virus' onset and proliferation (Falkenbach and Greer, 2020, Speed and Mannion, 2020). In turn, the left-wing Irish Sinn Féin blames the private insurance companies, the economic elite, which keep the policy fees increasing on a yearly basis; therefore, people can choose whether they pay more for treatment or disregard private insurance and face long waiting lists (Murray, 2020).

The explicitness, implicitness and the degrees of the populist communication styles might be dependent on several aspects. First, the communicators' incumbent-opposition positions might affect their styles, especially if the challenger does not have experience in politics. The less experience a candidate has in politics, the higher the chance that they will utilize the PPCS (Bonikowski and Gidron, 2016). In contrast, incumbents who formerly were inexperienced in politics applies the populist style with less intensity in their second campaign periods as defenders of the incumbent positions (Bonikowski and Gidron, 2016). There are several instances where politicians employ populism only at a communicative level (Bracciale and Martella, 2017), while several individuals are populists both in communication and in the legislation (Bartha et al., 2020). Second, the different periods might invoke the PPCS more intensively: campaigns might indicate a higher frequency of the style than 'calmer' times between two elections (Tóth, 2020a). Third, specific events such as rallies, debates, press conferences, ribbon-cutting ceremonies, local or global crises such as immigration, pandemic, wars, austerities, protests, and riots might affect to what extent political agents use the PPCS (Eatwell and Goodwin, 2018). Scholars argue that crises might make the PPCS attractive because the establishment's ruler position becomes vulnerable (Berman and Snegovaya, 2019). Fourth, the texts' types, for instance, live speeches, Facebook posts, tweets, party manifestos, and interviews might show various types and degrees of PPCS (Aslanidis, 2018, Gründl, 2020). Former studies have already shown that Donald Trump's tweets are IP instead of EP (Tóth, 2020a), while style-wise, Fidesz's Facebook posts are EP-dominant during the 2018 campaign in Hungary (Tóth, 2020b). Finally, people's diverging demands (de Nadal, 2020), such as changing the establishment, tax-reductions, protecting inhabitants' culture, and welfare might also influence the political agents' communication, especially if one considers a positive correlation between political mobilization and anti-elitism. Bos et al. (2020) suggest that anti-elitism might induce political mobilization while the exclusive style (e.g., blaming immigrants or the capitalists) might not. EP and IP might help researchers understand what type of styles are employed by specific political agents, in diverging countries, at different times and which category might help political forces on the ascendancy of power.

Now, we aim to introduce the main characteristics of EP: one can perceive it if any direct, Manichean dichotomy appears between the homogenous masses and the culprit others in the analyzed coding unit. If the communicator mentions directly the morally unacceptable, culprit enemy, either by emphasizing the name of a person, a specific group, or provide a broader picture of the foe and refers directly to the people, EP occurs. It is crucial that the term 'dangerous people' functions as a universal but articulated threat while 'danger' is an unarticulated one. Following Laclau (2005a), the former word combination contains an empty signifier (e.g., the people), while the latter does not refer to the *source* of the threat. According to populists, threats might be immigrants, entire countries, businessmen, the political elite, lying experts, the fake news media, austerities, banks, the European Union, the United Nations, NGOs, specific ideologies, and their followers (Stavrakakis and Katsampekis, 2020, Hameleers, 2018, Eatwell and Goodwin, 2018). These features of the PPCS signify the threat's source, but 'danger' itself is an implicit term and cannot be a sufficient EP feature.

IP, on the other hand, has two different subcategories. The first (IP_1) relies on people-centrism (Franzmann, 2016); therefore, if the sovereignty of the people (Canovan, 1981) or

the people's demands appear (Laclau, 2005a), which oppose antagonist agents' interests, but the foe does not occur in the coding unit (e.g., the communicator does not mention it explicitly), the message falls under the implicit category. It is important to note that referring to the people might be *demoticism* (March, 2017) but IP_1 focuses on the presence of the people and their will in the same coding unit. The second (IP_2) focuses on antagonism (Hameleers, 2018): if the communicator mentions the enemy, regardless of it is a specific person, group, a vague circle, hostile ideologies, austerity, or a universal 'danger,' which mean common threat for the people, but does not evoke the masses, the coding unit also becomes part of the implicit style.

In sum, antagonist agents and the people are morally irreconcilable groups; therefore, they might appear solely in coding units and still be the features of the PPCS. Threating the general will or appealing to the people whose will is the focal point of the populist style are eligible to categorize content units as IP.

Why to choose the political communication style and what the added theoretical contributions are?

Choosing the concept of political communication style rather than the ideological approach is supported by what Aslanidis (Aslanidis, 2016) calls the problem of 'degreeism.' Allegiance to ideology is often perceived as a dichotomous attitude: someone subscribes to it or refrains from being attached to one (Aslanidis, 2016). Consequently, the ideological aspect has a 'take it or leave it' nature, thus measuring the phenomenon at a communicative level from this perspective might provide binary results *in content analysis*. In turn, the PPCS implements the stylistic features of populism and provides an opportunity for researchers to analyze to what extent politicians operationalize this type of communication. As a result, many comparative studies emerge that analyze PPCS' similarities and differences within the different languages, territories, and cultural contexts (Gründl, 2020). We assume that the degrees of the different styles and their effects on citizens' populist attitude might be researched by considering the phenomenon as a political communication style.

Similarly to Jagers and Walgrave's (2007) perspective, we consider EP and IP as a political communication style that avoids complexity in communication and praises common sense politics supported by strong emotional appeals (Meijers and Zaslove, 2020). Jagers and Walgrave (2007) also took into consideration (1) anti-elitism, (2) exclusion (e.g., anti-immigrant rhetoric), and (3) people-centrism when they analyzed right-wing populism. The latter, according to Canovan (2005), is the crucial feature of populism. If all of them emerge, full populism kicks in, but if the masses appear in the coding unit solely, empty populism occurs (Bracciale and Martella, 2017). *In this sense, EP is between the full and empty categories because one apparent dichotomy is sufficient for this direct style.* This a vital contribution to the theory that considers populism as political communication style. Put it differently, only one antagonistic character is eligible to label a message as EP if the 'people' also appear in the coding unit.

On the other hand, IP_2 challenges one of the specific claims of Jagers and Walgrave, who argue (2007) that anti-elitism is not eligible for coding a message as 'populist' if the people are not present in the analyzed content. On the contrary, IP_2 endeavors to show that despite the absence of explicit references to the people or the *volonté general* in specific texts, they might be the invisible part of individual coding units. Thus, IP_2 is a possible unit for measuring the fragmented elements of populism (Tóth, 2020) if the enemy's interest threatens the general will. This is the second theoretical contribution: sole antagonism is not enough to label a message as IP_2, *but a common enemy that threatens the people's will, sovereignty,*

and welfare is the sufficient typology for this category. Threatening the general will is a distinctive feature of IP_2 and it is a stark contrast to negative campaigns. In sum, the political agents might focus explicitly on either the IP_1 or IP_2; however, the other entity is still part of the coding unit but in a concealed way. In this light, IP has, similarly to Taggart's claim, an 'inherent incompleteness' (Taggart, 2004).

Besides emotionalization (Bos et al., 2011) and simplification (Moghadam, 2018), several aspects might complete the populist style as follows:

- actualization (Krämer, 2014),
- antagonism (Arnold, 2018),
- blaming the common enemy which disregards the people's will (Laclau, 2005a),
- emphasizing negative pieces of information (Caiani and Graziano, 2016),
- informality (Moffitt and Tormey, 2014),
- people-centrism (Bracciale and Martella, 2017),
- stressing the idea of 'Zeitgeist vision' (Mouffe, 2005),
- taboo-breaking (Krämer, 2014),
- vulgarism (Bracciale and Martella, 2017).

EP and IP connect primarily to the stylistic approach because the direct, articulated dichotomies and suggested tensions might also be features of the PPCS. This is the third contribution of EP and IP and an essential reason why the stylistic approach suits better this concept rather than others do. From this perspective, explicitness is a plausible component of the PPCS because it compresses and converts the political frontier between the people and the culprit others in the same message. On the other hand, implicitness supports scholars' arguments claiming that the populist style often relies on a fragmented communication method; thus, it disregards one specific element of the phenomenon but enhances the other (Engesser et al., 2017). Therefore, considering populism's fragmented nature is useful to understand why the incomplete subtypes of the PPCS might proliferate.

Why EP and IP are important in content analysis methodologies?

In this section, we outline two important ideas that should be considered in content analysis methods if one aims to use EP and IP. First, as discussed above, EP implements manifest dichotomies, where at least one antagonist agent and the people are mentioned by the communicator. Dictionary-based automatic content analysis methods might easily detect EP, which is vital if one aims to code manifest contents with a scientific objectivity (Holsti, 1969). This process has a maximum reliability, but its validity might be contested (Aslanidis, 2018). However, implying manual coding to use mixed-methods analysis might increase the validity of the results (Gründl, 2020).

Second, and most importantly, IP evokes a challenge connecting to the coding unit lengths. We introduce quotes from Donald Trump's White House Press Conference during the Election Count on 5 November 2020 to demonstrate the emerging challenge:

'Democrats are the party of the big donors, the big media, the big tech, it seems.' This sentence from Trump fits IP_2 category. However, the entire paragraph looks like as follows:

'Democrats are the party of the big donors, the big media, the big tech, it seems. And Republicans have become the party of the American worker, and that's what's happened. And we're also, I believe, the party of inclusion.' This content unit consists of antagonism and people-centrism; therefore, it should be labelled as EP. Note that the second, longer quote is an entire paragraph from Donald Trump's speech held at the press conference above.

It is important to note that there is no consensus among scholars on which coding unit length is the most appropriate in content analyses (Krippendorff, 2004). Scholars scrutinize words, semantic triplets, core-sentences, paragraphs, and entire texts in content analysis (Aslanidis, 2018). However, just few researchers implement different coding unit lengths in populism studies, such as Rooduijn and Pauwels (2011) did. Anderson as colleagues (2000) claim that expanding a coding unit's size, for example from a sentence to a paragraph, might encompass more variables. This is what exactly happens in the example above; the first coding unit type (e.g., the core-sentence) is IP_2 because it highlights that the Democrats prioritize the elite, while the expanded coding unit (paragraph) also contains that the Republican party is for the working people. In other words, it upgrades the message from IP to EP.

Following the argument above (Anderson et al., 2000), scholars might acquire different results (e.g., ratios) of EP and IP even with the codebook if content analysis is conducting on different coding unit lengths. Put it differently, if one works with more extended coding units (paragraphs and whole texts), IP's frequency might decrease while EP's proportion might increase. In contrast, if scholars analyze smaller coding unit lengths (semantic triplets or core-sentences), a reversed process might be apparent: the smaller the coding unit is, the higher the chance that implicit messages will appear because political agents aim to use PPCS' fractures such as anti-elitism, exclusion, and people-centrism (Engesser et al., 2017). If our presumption was correct, we would suggest to code EP and IP on at least two levels of coding units, namely the narrow and extended ones in the same content. Scholars might test this hypothesis on a narrow level in semantic triplets or core-sentences and on the extended level in paragraphs, or whole texts (tweets, Facebook posts, speeches, and manifestos).

The further elaboration of Implicit Populism

As discussed above, IP has two fundamental categories: people-centrism (IP_1) and antagonism (IP_2). These subtypes might imply either the articulated appeal to the (will of) 'people' or the common 'foe.' In this paper, we elaborate the antagonist messages' subcategorizations ($IP_{2a\text{-}2b}$, see Table 1). Before we introduce the details of antagonism in IP, we provide another example from Donald Trump, who utilized people-centrism. We demonstrate this PPCS type in the intersection of 'People-centrism' and 'IP_1' in Table 1.

Table 1. Diverging features of the populist styles with examples

	EP	IP_1	IP_{2a}	IP_{2b}
Unarticulated antagonism	✗	✗	✗	'Genuine power-sharing and good government are possible, but the current impasse is unacceptable – Mary Lou McDonald told the British Secretary of State following a meeting in Belfast today.[2]
Articulated antagonism	✗	✗	The failing @nytimes writes total fiction concerning me. They have gotten it wrong for two years, and now are making up stories & sources![3]	✗
People-centrism	✗	'Instead of driving jobs and wealth away, AMERICA will become the world's great magnet for INNOVATION & JOB CREATION.'[4]	✗	
Articulated dichotomy	'Let people see what radical left Democrats will do to our country.'[5]	✗	✗	✗

In this message, nobody knows who is responsible for the disappearing vacancies, but the people are explicitly present in the tweet above. We suggest that this text, as part of people-centrism, should fall under IP_1 category. From Trump again, the following tweet, which was posted after his electoral victory and presented in the intersection of 'Articulated antagonism' and '$IP_{2a,}$' focuses on the new primary enemy, namely the media, which misleads the people. The foe appears while the masses are missing from this message. Even though the people do not occur explicitly, and Trump claims that the media is lying about him, the message under the surface is the following: the journalists lie to the people, which is morally unacceptable. In this light, the masses are involved in the tweet where they seem to be missing at first glance. Therefore, that tweet falls under the category of IP_2. To further elaborate the concept of IP_2 and avoid vague categorizations, we suggest that antagonistic messages containing *the articulated type of the culprit others* but disregards mentioning the people should be labelled as IP_{2a}.

However, there are messages in which antagonism occurs in a much more moderate, blurry, or hidden way. For example, neither the people nor the culprit others are directly addressed, like in the message in the intersection of 'Unarticulated antagonism' and 'IP_{2b}' (Table 1). However, it enhances the situation's unacceptableness; thus, there is a need for a change. In this case, references to the missing checks and balances, the emphasis of a government that listens to the people's voice, and explicit criticism towards the undesirable situation bring the message closer to antagonism than people-centrism. Our explanation is the following: there are not articulated dichotomies within Sinn Féin's post, so it cannot be part of EP. The term

[2] A Facebook post from the left-wing populist, Irish Sinn Féin party on 21 November 2019.
[3] A tweet from Donald Trump posted on 2 February 2017.
[4] A tweet from Donald Trump posted on 3 January 2017.
[5] A quote from Donald Trump from the Oklahoma Rally Speech held in Tulsa on 20 June 2020.

'impasse' is blurry and universal, and it disregards any reference to the source of the problem, threat, or danger. However, Sinn Fein brings attention to a morally 'unacceptable' situation, suggesting that it harms the people. The people are invisible, and the source of the problem does not appear, but the need for change refers to the failing, ineffective, and corrupt establishment. This message might be part of $IP_{2,}$ as it contains unarticulated signifiers (the situation) and lacks the articulated ones. Therefore, we suggest operationalizing $IP_{2b,}$ which does not contain references to the people and the threat's source but focuses on the vague danger.

Limitations

We would like to enhance that our study has specific limitations. First, as introduced above, this paper only focuses on antagonism in IP for creating subcategories relying on articulated (IP_{2a}) and unarticulated foes (IP_{2b}). Second, people-centrism within IP might be separated further. One might assume that several pronouns such as 'we,' 'our,' 'ours,' 'us,' 'you,' and 'yours' might address the masses; however, these words might be more general than the 'good people,' 'nation,' 'county,' and 'homeland' and they challenge the content analysis' validity. Indeed, the pronouns above, might not refer directly to ethnopopulism, yet they might support it implicitly. Therefore, they might become part of a new subcategory in implicit people-centrism. Besides, in languages such as Hungarian, the communicator does not have to use pronouns but only modify the relevant verb to operate a collective tone. Detecting people-centrism is complex progress, so the in-depth, empirical analysis is inevitable to conceptualize $IP_{1a\text{-}1b\text{-}1x}$. Third, a methodological challenge might also emerge when one aims to analyze EP and IP on different coding unit lengths. First, if a communicator decides to refer solely to the common enemy or the people, either people-centrism (IP_1) or antagonism (IP_2) will appear in the findings, excluding the chance of detecting EP. In this case, there is not much sense to implement content analysis on narrow and extended coding units. Finally, this paper is theoretical one, thus empirical research is sufficient to prove our methodological assumptions.

Conclusion

Researchers argue that several political agents utilize the PPCS solely because its fragmented features might provide extra supports from citizens of diverging political partisanships (Bracciale and Martella, 2017). As we outlined above, the scrutiny of populism is essential in social sciences, and one of the most critical units of examination is the *content* of the discourse (Jagers and Walgrave, 2007). Consequently, content analysis might be a helpful analytical tool to make scholars understand the phenomenon's holistic nature and find possible ties between communication, political mobilization, and partisanship.

In this light, EP and IP might be applicable methods in content analysis. IP might be a useful methodological tool for scrutinizing political agents inclined to implement the fractured PPCS to win campaigns or maintain power. In other words, IP might help researchers detect the populist style in political agents' communication who are not considered 'populist' in their politics but can utilize this part of the PPCS to expand their supporting background. Scholars have recently started to focus on people-centrism and antagonism in specific content analyses (Aslanidis, 2018). However, according to our knowledge, there is no research implementing the subcategories of IP_2. In this study, we attempted to supply and suggest creating two versions within implicit, antagonistic messages. IP_{2a} highlights coding units bringing attention to the articulated source of the common threat. On the other hand, IP_{2b} takes into account messages

where the people do not occur, and the danger is too universal as the communicator does not provide minimal characterizations such as dangerous 'people,' 'minorities,' 'immigrants,' 'legislations,' 'ideologies,' 'austerity,' 'viruses,' 'organizations,' 'aliens,' 'criminals,' and 'rioters.' IP_{2b} can supply an extra opportunity for scholars to extend their measurements so they can analyze more extensive data. Besides, operationalizing $IP_{2a\text{-}2b}$ might support explorative research to examine whether political agents tend to articulate the source of the danger that threatens the people's will or instead keep the common problem as universal as possible. As Engesser et al. (2017) and Goodwin and Eatwell (2018) suggest, *implicitness will be, if not it is already, one of the critical features of populism*. The subcategories of IP_2 might be feasible approaches to verify scholars' hypothesis above. Finally, if further research proves that there are statistically significant differences between EP and IP ratios on narrow and extended coding units, it is possible that this content analysis method should be used on at least two different coding unit lengths. The main reason for this methodological adjustment is PPCS' fragmented nature, which might be detected and analyzed by operationalizing mixed-methods content analysis to provide high reliability and validity. We aim to test this assumption in further empirical research. https://doi.org/

References

ANDERSON, T., GARRISON, D. R., ARCHER, W. & ROURKE, L. 2000. Methodological issues in the content analysis of computer conference transcripts.

ARNOLD, C. 2018. SYMPOSIUM: POPULISMS IN THE WORLD-SYSTEM: Regrounding Populism: Moving Beyond Questions of Definition and Content. *Journal of World-Systems Research,* 24**,** 337-347. CrossRef

ASLANIDIS, P. 2016. Is populism an ideology? A refutation and a new perspective. *Political Studies,* 64**,** 88-104. CrossRef

ASLANIDIS, P. 2018. Measuring populist discourse with semantic text analysis: an application on grassroots populist mobilization. *Quality & Quantity* 52**,** 1241-1263. CrossRef

BARTHA, A., BODA, Z. & SZIKRA, D. 2020. When populist leaders govern: Conceptualising populism in policy making. *Politics and Governance,* 8**,** 71-81. CrossRef

BERMAN, S. & SNEGOVAYA, M. 2019. Populism and the decline of social democracy. *Journal of Democracy,* 30**,** 5-19. CrossRef

BONIKOWSKI, B. 2017. Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment. *The British Journal of Sociology,* 68**,** S181-S213. CrossRef

BONIKOWSKI, B. & GIDRON, N. 2016. The Populist Style in American Politics: Presidential Campaign Discourse, 1952-1996. *Social Forces,* 94**,** 1593-1621. CrossRef

BOS, L., SCHEMER, C., CORBU, N., HAMELEERS, M., ANDREADIS, I., SCHULZ, A., SCHMUCK, D., REINEMANN, C. & FAWZI, N. 2020. The effects of populism as a social identity frame on persuasion and mobilisation: Evidence from a 15-country experiment. *European Journal of Political Research,* 59**,** 3-24. CrossRef

BRACCIALE, R. & MARTELLA, A. 2017. Define the Populist Political Communication Style: the case of Italian political leaders on Twitter. *Information, Communication & Society* 20**,** 1310-1329. CrossRef

BUCY, E. P., FOLEY, J. M., LUKITO, J., DOROSHENKO, L., SHAH, D. V., PEVEHOUSE, J. & WELLS, C. 2020. Performing Populism: Trump's Transgressive Debate Style and the Dynamics of Twitter Response. *New Media & Society,* 22**,** 634-658. CrossRef

CAIANI, M. & GRAZIANO, P. R. 2016. Varieties of populism: insights from the Italian case. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica,* 46**,** 243-267. CrossRef

CANOVAN, M. 1981. *Populism,* London, United Kingdom, London Junction
CANOVAN, M. 2005. *The people,* Cambridge, United Kingdom, Polity Press
DE CLEEN, B. & SPEED, E. 2020. Getting the Problem Definition Right: The Radical Right, Populism, Nativism and Public Health Comment on" A Scoping Review of Populist Radical Right Parties' Influence on Welfare Policy and its Implications for Population Health in Europe". *International Journal of Health Policy and Management.* CrossRef
DE NADAL, L. 2020. On populism and social movements: from the Indignados to Podemos. *Social Movement Studies*, 1-21. CrossRef
EATWELL, R. & GOODWIN, M. 2018. *National populism: The revolt against liberal democracy.,* United Kingdom, Penguin Books
ELCHARDUS, M. & SPRUYT, B. 2016. Populism, persistent republicanism and declinism: An empirical analysis of populism as a thin ideology. *Government and Opposition,* 51, 111-133. CrossRef
ENGESSER, S., ERNST, N., ESSER, F. & BÜCHEL, F. 2017. Populism and social media: how politicians spread a fragmented ideology. *Information, Communication & Society,* 20, 1109-1126. CrossRef
FALKENBACH, M. & GREER, S. L. 2020. Denial and distraction: How the populist radical right responds to COVID-19; comment on "a Scoping review of PRR parties' influence on welfare policy and its implication for population health in Europe". *International Journal of Health Policy and Management*. CrossRef
FRANZMANN, S. T. 2016. Calling the ghost of populism: The AfD's strategic and tactical agendas until the EP election 2014. *German Politics,* 25, 457-479. CrossRef
GONAWELA, A. N., PAL, J., THAWANI, U., VAN DER VLUGT, E., OUT, W. & CHANDRA, P. 2018. Speaking their Mind: Populist Style and Antagonistic Messaging in the Tweets of Donald Trump, Narendra Modi, Nigel Farage, and Geert Wilders. *COMPUTER SUPPORTED COOPERATIVE WORK-THE JOURNAL OF COLLABORATIVE COMPUTING,* 27, 293-326. CrossRef
GRÜNDL, J. 2020. Populist ideas on social media: A dictionary-based measurement of populist communication. *New Media & Society*, 1461444820976970. CrossRef
HAMELEERS, M. 2018. A Typology of Populism: Toward a Revised Theoretical Framework on the Sender Side and Receiver Side of Communication. *International Journal of Communication* 12, 2171–2190.
HAMELEERS, M., BOS, L. & DE VREESE, C. H. 2018. Selective Exposure to Populist Communication: How Attitudinal Congruence Drives the Effects of Populist Attributions of Blame. *Journal of Communication,* 68, 51-74. CrossRef
HOLSTI, O. R. 1969. *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley Publishing Company
JAGERS, J. & WALGRAVE, S. 2007. Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research,* 46, 319-345. CrossRef
KRÄMER, B. 2014. Media populism: A conceptual clarification and some theses on its effects. *Communication Theory,* 24, 42-60. CrossRef
KRIPPENDORFF, K. 2004. *Content analysis. An introduction to its methodology,* London, United Kingdom, Sage Publications
LACLAU, E. 2005a. *On populist reason,* London, United Kingdom, Verso
LACLAU, E. 2005b. Populism: What's in a Name. *In:* PANIZZA, F. (ed.) *Populism and the Mirror of Democracy.* London, United Kingdom: Verso
MARCH, L. 2017. Left and right populism compared: The British case. *The British Journal of Politics and International Relations,* 19, 282-303. CrossRef

MEIJERS, M. J. & ZASLOVE, A. 2020. Measuring populism in political parties: appraisal of a new approach. *Comparative Political Studies*, 54, 372-407. CrossRef

MOFFITT, B. & TORMEY, S. 2014. Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style. *Political Studies,* 62**,** 381-397. CrossRef

MOUFFE, C. 2005. The 'end of politics' and the challenge of right-wing populism. *In:* PANIZZA, F. (ed.) *Populism and the Mirror of Democracy.* London, United Kingdom: Verso

MUDDE, C. 2004. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition,* 39**,** 541-563. CrossRef

MURRAY, S. 2020. Q+A: Here's where Ireland's political parties stand on insurance ahead of GE2020. Available: https://www.thejournal.ie/insurance-audit-ge2020-4984601-Feb2020/ [Accessed 17 August 2021].

PAUWELS, T. 2011. Measuring populism: A quantitative text analysis of party literature in Belgium. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties,* 21**,** 97-119. CrossRef

PAUWELS, T. 2014. *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands,* London, United Kingdom, Routledge

ROODUIJN, M. & PAUWELS, T. 2011. Measuring populism: Comparing two methods of content analysis. *West European Politics,* 34**,** 1272-1283. CrossRef

SCHMUCK, D. & MATTHES, J. 2015. How anti-immigrant right-wing populist advertisements affect young voters: Symbolic threats, economic threats and the moderating role of education. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 41**,** 1577-1599. CrossRef

SPEED, E. & MANNION, R. 2020. Populism and health policy: three international case studies of right-wing populist policy frames. *Sociology of Health & Illness,* 42**,** 1967-1981. CrossRef

STAVRAKAKIS, Y. & KATSAMPEKIS, G. 2020. Populism and the pandemic: A collaborative report. Thessaloniki:

TAGGART, P. 2000. *Populism,* Buckingham, United Kingdom, Open University Press

TAGGART, P. 2004. Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of political ideologies,* 9**,** 269-288. CrossRef

TÓTH, T. 2020a. *The Conceptualization of Explicit and Implicit Populism in Donald Trump's Twitter Communication.* Corvinus University of Budapest

TÓTH, T. 2020b. Target the enemy: explicit and implicit populism in the rhetoric of the Hungarian right. *Journal of Contemporary European Studies***,** 1-21. CrossRef

VAN AELST, P., STRÖMBÄCK, J., AALBERG, T., ESSER, F., DE VREESE, C., MATTHES, J., HOPMANN, D., SALGADO, S., HUBÉ, N. & STĘPIŃSKA, A. 2017. Political communication in a high-choice media environment: a challenge for democracy? *Annals of the International Communication Association,* 4**,** 3-27. CrossRef

WEYLAND, K. 2001. Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin American politics. *Comparative politics***,** 1-22. CrossRef

ZSOLT, P., TÓTH, T. & DEMETER, M. We are the ones who matter! Pro and anti-Trumpists' attitudes in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies,* 1-19. CrossRef

GASZTROHELYESÍRÁS:
A KULINÁRIS DISKURZUSTÓL AZ ÉTEL- ÉS ITALNEVEK ÍRÁSMÓDJÁIG

VESZELSZKI ÁGNES
tanszékvezető egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

Abstract: The present paper examines the relationship between gastronomy and orthography, from the spelling of gastronomic fashions, through places and occasions of dining, Hungarian and international food and wine names, to the linguistic characteristics of online gastronomic texts. We can state that it is a rapidly changing and evolving vocabulary layer which follows gastronomic trends, and which, however, is currently characterized by the lack of regulation as well as inconsistencies in practice. It will definitely be worthwhile to compile a collection of gastronomic words that also takes into account the latest developments and spelling principles.

Keywords: orthography, gastronomy, culinary discourse, spelling, food names

PREPRINT

1. A gasztrokultúra és a kulináris diskurzus

Az utóbbi néhány évtizedben a test- és egészségkultusz erősödése mellett az étkezés, a gasztronómia fontosságának növekedését is megfigyelhetjük (Leone 2016). Ennek jeleként érzékelhető a gasztronómiai intézmények és események (mint a gasztrobárok, street food-helyek, bisztrókultúra; borkóstolók, kulináris utazások) elterjedése, a fenntartható étkezést népszerűsítő társadalmi mozgalmak megjelenése (például a gyorsétkezéssel szembeszegülő Slow Food vagy a regionális ételeket népszerűsítő Zero Kilometer és locavore; W1). A gasztronómia mint társasági beszédtéma, illetve az együttfőzés mint közösségi program mellett az étel státusznövekedésének jelei a médiában is tettenérhetők (vö. Kapitány & Kapitány 2013: 126–132). A főzőcsatornák, főzős műsorok (pl. Paprika TV, Vacsoracsata, A konyhafőnök) hatására a korábbi receptillusztrációkból a celebek valóságshow-ja vált. Az eredetileg praktikus műfajnak számító étteremkritika esztétikai kategóriává emelte a gasztronómiát, erre utal többek között a *gasztroesztéta* foglalkozásnév is. A hagyományos szakácskönyvek mellett internetes fórumok, csoportok, videócsatornák foglalkoznak az ételkészítés és -fogyasztás témakörével, ami során vagy ismert, más szakmában dolgozó szakemberek mutatkoznak be szakácsként, vagy éppen válnak gasztrobloggerek, gasztroszemélyiségek valódi sztárokká (pl. Nigella, Jamie Oliver, Gordon Ramsay; Gianni Annoni, Fördős Zé, Rácz Jenő séf). A folyamat a tradicionális foglalkozások átértékelődésével is jár (a *szakács*ból *séf*, *konyhafőnök*, *sous-chef* vált; új foglalkozásként megjelent az *étterem- és ételkritikus*, a *gasztroblogger*, a *gasztro-* vagy *ételfotós*, a *food stylist*, az *ételkommunikátor* és a már említett *gasztroesztéta*). A gasztromédia a részletes ételkészítési instrukciók megmutatásával és a normatív kulináris ideálok felállításával a hétköznapi szakácsok életére is hatással van (Abbots 2015). A gasztronómia társalgási téma, a társas összejövetelek egyik fő programja a közös főzés, ami akár társkeresőknek ismerkedési terepet is nyújt; továbbá a közösségi médiában (különösen az Instagramon) az ételfotók népszerű digitális tartalomként is megjelennek.

A gasztronómiai divat okai a különböző magyarázatok szerint a következők (Kapitány&Kapitány 2013: 126–132). Elsősorban a fogyasztói társadalom térhódítását (amelyben a hétvégi bevásárlás családi programnak számít) szokás megnevezni, és ennek továbbviteleként a domináns kultúra dekadenciáját (a Kapitány szerzőpáros a mai euro-amerikai kultúrát a késő rómaihoz hasonlítja, amelyben az élet értelmét az élet élvezete jelenti, az „az vagy, amit megeszel" jelszó alapján). Más magyarázatok szerint a társadalmi status quo megőrzéséhez járul hozzá az, ha az egyén figyelme a privát életre, a test karbantartására és élvezeteire irányul. Ennek ellentmond az a vélemény, miszerint a gasztronómia éppenhogy a társadalmi különbségek jelzésére szolgál, hiszen a luxusételek, a csúcsgasztronómia fogyasztása egyfajta elitizmust hordoz magában. Leone (2016) az érzékek ilyetén hangsúlyos előtérbe kerülését anti-intellektuális fejleményként értékeli. Az individualizáció és hálózatépítés tengelyén mozognak azok az okkereső vélemények, amelyek szerint az étkezés networképítő alkalom, ám a főzés az önkifejezés lehetőségeként, mesterség helyett művészetként értelmeződik. Ez utóbbi folyamat elemének tekinthető a korábbi identitásteremtő mozzanatokhoz való

Preprint. Megjelent:
Veszelszki Ágnes 2021: Gasztrohelyesírás: a kulináris diskurzustól az étel- és italnevek írásmódjáig. In: Nagy Sándor István (szerk.): *A nyelvtudomány aktuális kérdései. Tanulmányok Nyomárkay István emlékére.* Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 453–464.

visszatalálás (vö. konyhai tradíciók, lokális identitás, urbanizáció vs. reruralizáció, multikulturalizmus ellenében a saját kultúra felerősödése; Kapitány&Kapitány 2013: 131–132).

Azt, hogy napjainkban jelentős társadalmi jelenségről van szó a gasztronómia esetében, nem kell bővebben alátámasztani. De miként kapcsolódik mindez a témaként választott helyesíráshoz? A széles körben elterjedt gasztrokultúra jelentős számú új vagy más nyelvekből kölcsönzött lexikai elemet hoz magával, amelyek helyesírása – legalábbis – bizonytalan. Ezért a következőkben a kulináris diskurzus erősödésének hatására megjelent helyesírási kérdéseket vizsgálom, esettanulmányszerűen, különböző fogásokként tálalva.

2. A gasztrokultúra hatása a helyesírásra

2.1. Ízelítő*: Divatszavak*

A hétköznapi nyelvben divatszavaknak nevezett új lexikai elemek nyelvészeti értelemben neologizmusok, vagyis „új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv, a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan, állandóan gazdagodik" (Szathmári 2004: 154–155). A neologizmus „újonnan bevezetett vagy újszerűen használt nyelvi kifejezés. Az alkalmi, ún. ad-hoc kifejezésekhez képest a neologizmusok bizonyos mértékig már lexikalizálódtak, de a beszélők még újnak érzik őket, ezáltal e kifejezések stilisztikailag még jelöltnek számítanak. A neologizmusok rendszerint új tárgyak vagy eszmék megnevezésére szolgálnak […], de expresszív [kifejező] és meggyőzési szándékkal is keletkeznek" (Bußmann 2002: 463, ford.: szerző). A neologizmusok pragmatikai értéke nem mindig abban áll csupán, hogy egy új, nyelven kívüli jelenséget megneveznek – e funkción kívül a neologizmusok gyakran valamiféle szociális csoporthoz tartozást is kifejeznek, vagy éppen újdonságot jeleznek, vagy egészen egyszerűen figyelemfelkeltésre szolgálnak (Fábián 2009; Veszelszki 2011: 158).

A gasztrokultúra elterjedése a neologizmusok nagyarányú megjelenését hozta magával. Ezek lehetnek az eredeti helyesírás szerint írt átvételek, például: *amuse bouche* [aműz-buss] 'ízelítő falat', *mousse* [mussz] 'könnyed, légies textúrájú hab', *julienne* [zsülien] 'szélesebb gyufaméret, 2-3 milliméteres vágási méret', *baton* '5 milliméteresre vágott étel vágási mérete'; magyar utótaggal: *gourmet(-)vacsora* (az írásgyakorlat még nem egységes abban, hogy ez kötőjellel írt összetétel-e vagy pedig különírandó főnévi jelzős kapcsolat). Sajátos, ha a kiinduló nyelvből egy közvetítőnyelven és annak helyesírásával érkezik meg egy szó a magyar nyelvbe, amint ez történt a *wagyu* [vagyü] 'japán marha' szó esetén: a japán szó közvetítője az angol volt. A másik lehetőség, hogy a kölcsönzött szavakat fonetikus írásmóddal használjuk, illetve magyar toldalékokkal látjuk el: *séf* 'konyhafőnök' (< fr. chef); *szuvidál* 'az ételt légmentesen lezárt tasakokban vízfürdőbe helyezve, állandó hőmérsékleten tartva készíti el' (< fr. *sous-vide* 'vákuum alatt'); *blansíroz* 'az ételt egy-két percig forrásban lévő vízbe, majd azonnal hideg vízbe dobja' (< ném. *blanchieren* < fr. *blanchir* 'fehérít, mos').

Az elkészítési eljárások mellett az étkezési kategóriák elnevezése is angol nyelvből átvett neologizmusokkal történik: a legigénytelenebbnek jelenleg az ún. *junk food*ot (szó szerint: 'szemététel', ~ „gyorskaja") tartják. Ehhez képest egy fokkal igényesebb az utcán, menet közben is elfogyasztható *street food*. A *comfort food* 'kényelmi étel' magyarítása *komfortétel*ként jelent meg: ez könnyen, egyszerűen elkészíthető fogást jelöl, amely azonban tartalmas és általában egészséges is. A legmagasabb szintű kulináris élvezetet a *fine dining* jelenti: ebben az esetben nem csupán az étel minősége, hanem az elkészítés és tálalás módja is különleges, és a gasztronómiai mellett esztétikai élményt is nyújt.

Mindezek mellett pedig külön iparágat – és egyúttal nyelvi kérdéseket is jelent a különféle allergiákra, ételérzékenységekre reagáló mentességek megnevezése (pl. *glutén- és laktózmentes*, a logikai szempontból megkérdőjelezhető *mindenmentes* megnevezés is ebbe a sorba illeszkedik).

2.2. Előétel*: Gasztrohelyek és -alkalmak*

PREPRINT

Nem csak az elfogyasztott ételek-italok és azok sajátos elkészítési módjai a meghatározóak a gasztrokultúrában, ezáltal a gasztrohelyesírásban, hanem az étkezés helyei is.[1] Ady Mária (2016) nagyon plasztikusan bemutatja az otthoni étkezés 20. századi változási folyamatait: a nagy családi konyhától, a szűkös, szinte csak ételmelegítés céljára szolgáló *panelkonyhán*[2] keresztül a nappalival egybeolvasztott, közösségi térré változó *amerikai konyhá*ig (vö. még N. Kovács 2008). A családi és a nyilvános étkezés közötti átmenetet a *lakáséttermek* teremtették meg (vö. Kapitány&Kapitány 2013: 128). A gasztrokultusz magával hozta az étteremkultusz megjelenését is (Kapitány&Kapitány 2013: 129): a csúcsgasztronómia sajátos hierarchiát teremtett az éttermek között (ennek egyik jele, hogy a nemzetközi bírák által egy-egy étteremnek odaítélt Michelin-csillagot országsikerként is elkönyvelik).

Helyesírási szempontból a gasztroturizmus fő helyszínei, a gasztrofesztiválok elnevezései is kihívást jelenthetnek (tulajdonnév-e a *csabai kolbász-, tiszai hal-, budafoki pezsgő-, makói hagyma-, dunaegyházi csipetkafesztivál; balatonfüredi borhetek, paloznaki mandulaünnep, velemi gesztenyenapok*?). Amint Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2013: 129) megállapítja, a települések vagy valamely, hagyományosan hozzájuk kötődő étel-italt választanak az ételünnepük neveként, vagy a rendezvény által igyekeznek egy új epitheton ornanst társítani a helységhez.

2.3. Főételek*: Magyar és nemzetközi ételnevek*

Annak illusztrálására, hogy mennyi nehézséget jelenthet a nemzetközi ételnevek írásmódja (és kiejtése), a magyar ételspecialitásokon kívül három népszerű külföldi konyha (az olasz, az orosz és az ázsiai-koreai) ételneveit választottam ki. Szisztematikus áttekintésre itt nincsen mód, sokkal inkább kérdés- és problémafelvetés a cél. Összefoglaló, helyesírási szempontból is alapos gasztronómiai szószedetet nem találtam; kisebb, némely esetben pontosítandó gyűjtemények elérhetők online formában is (pl. W5).

Az olasz ételek és italok neve eredetileg is latin betűs, az esetükben az írásmód és a kiejtés eltérése okozhat nehézséget. Sokan ejtik az olasz betűkombinációk nem ismerete miatt a *pizza* szót [pizza]-ként, a *bruschettá*t [brusetta]-ként vagy a *ciabattá*t [ciabatta]-ként. Az 1. táblázat eligazít az ismertebb olasz eredetű gasztronómiai fogások írás- és kiejtésmódjával kapcsolatban. Kiemelhető példa a sorból a *kapucsínó* szó, amelyet a latin betűs nyelvből átvett, közkeletűvé vált köznyelvi idegen szavakhoz hasonlóan ma már magyarosan, a kiejtés szerint írunk (az eredeti *cappuccino* helyett; AkH. 203.).

Kiejtés és írásmód kapcsolata	**Példák**
kiejtés és írás hasonlít	*grappa, mortadella, panettone, profiterol*
kisebb eltérések	*pasta, risotto, mascarpone, ricotta, cappuccino, Limoncello, prosecco; asiago* [ásziágó], *tiramisù* [tiramiszú], *amaretto* [ámárétto]
nagyobb eltérések	
c	*pizza* [piccá], *mozzarella* [moccárellá], *gorgonzola* [gorgoncolá], *scamorza* [szkámorcá]
ny	*lasagne* [lázánye], *gnocchi* [nyokki], *bigne* [binyé]
cs	*carpaccio* [kárpáccsó], *stracciatella* [sztrácsátéllá], *ciabatta* [csábáttá], *focaccia* [fokáccsá]
j	*tagliatelle* [táljátelle]
k	*bruschetta* [bruszkettá], *chianina* [kiáníná], *latte macchiato* [látte mákkjiátó]

[1] A 2019 decemberében kezdődött, Magyarországra 2020 márciusában begyűrűzött koronavírus-járvány együtt járt a vendéglátóhelyek részleges, majd teljes bezárásával. Ez a hónapokig tartó bezártság jelentősen átalakítja az éttermi kultúrát: a házhozszállítás, az elviteles ételkészítés, illetve egyéb, kreatív megoldások révén igyekeznek az éttermek fennmaradni, még 2021 tavaszán is. A jelen vizsgálat az általános helyzetre koncentrál. Vö. a karanténkonyhával kapcsolatban: Veszelszki 2020.

[2] A szocialista államberendezkedés az üzemi konyhán történő étkezést preferálta az otthoni, gyülekezésre lehetőséget teremtő közösségi étkezések helyett. Ennek szemmel látható megnyilvánulási módja a panelházak minimálisra szabott konyhája volt (Ady 2016).

PREPRINT

s	*prosciutto* [prosutó]
dzs	*Parmigiano Reggiano* [pármidzsánó redzsánó]

1. táblázat
Olasz ételnevek olaszos írásmódja és kiejtése (példák forrása: W2)

Az orosz ételnevek (W3) a cirill betűs eredetiből történő átírás miatt jelenthetnek problémát. A cirill betűs szláv nyelvekből történő átírás szabályaival kapcsolatban az Osiris-féle *Helyesírás* című kézikönyv igazít el (OH 2005: 252–257). A 2. táblázat jellemző orosz ételnévpéldákat mutat be, magyar átírással együtt.

Magyaros írásmód	**Eredeti orosz írásmód**	**Jelentés**
borscs	борщ	céklaleves
szoljanka	солянка	leves
blini (magyaros: *blini*, szlavisztikai: *bliny*, könyvtári: *bliny*; vö. OH 2005: 256)	блины	[kelt tésztás] palacsinta
pirog (ritkábban: *pirozsok*)	пирог/пирожок	kelt tészta, édes/sós töltelékkel, sütve; vö. lengyel *pierogi*
pelmenyi	пельмени	húsos/töltött derelye, „az orosz ravioli”

2. táblázat
Példák orosz ételnevekre (forrás: saját gyűjtemény)

A koreai ételnevek (W4) pedig az eltérő írásrendszer, az angol és a magyar átírási rendszer eltérései, illetve a magyartól nagyon különböző kiejtés miatt jelenthetnek nehézséget (ugyanígy a japán, kínai stb. ázsiai ételnevek esetén is). A koreai *bibimbap* szó szerint ’kevert rizs’-t jelent: olyan étel, amely a rizs mellett zöldségeket (*namul)* és húst is tartalmaz. Ha forró kőedényben készül, akkor *tolszot* vagy *dolsot-bibimbap*-nak nevezik. Bemutatásaiban „egyszerű és egészséges *komfortétel*”-ként emlegetik (itt is egy gasztroneologizmus kerül elő, mégpedig az angol *comfort food*ból féltükörfordítással átvett *komfortétel*). Az angolosan *gochujang*nak, a magyarosan *kocshudzsang*nak írt koreai fermentált csilipaszta a koreai konyha fontos összetevője, és írásváltozataival rámutat az átírási rendszerek különbözőségeire.

A magyar ételnevek kapcsán a magyar helyesírási szabályzatot vizsgáltam meg abból a szempontból, mennyire egyértelmű és következetes a magyar gasztrotémájú elnevezések írásmódja és annak szabályozása. A szabályzat 12. kiadása szótárrészének áttanulmányozása alapján a 3. táblázatban szereplő kategóriákba oszthatók az ott szereplő étel- és italnevek. Egyes, a szótárban szereplő elnevezések nem jelentenek különösebb helyesírási problémát (pl. *csipetke*, *debreceni*), vagy rendszerszerűségük (pl. *búzacsíraolaj*, *padlizsánkrém*), vagy szabályozottságuk okán (pl. a jelentésváltozás miatt egybeírandó *aprósütemény*, *barátfüle*). Vannak olyan kifejezések, amelyek esetén a szótári kodifikáció segítséget jelent: vagy az idegen írásmód (pl. *camembert*, *croissant*), vagy a magyaros átírás módja (pl. *dzsem*, *dresszing*) miatt. Találtam viszont szép számmal olyan elnevezéseket, amelyeknek az írásmódja nem logikus, illetve nem felel meg a hasonló esetekre alkalmazott szabályoknak (pl. a *bundás kenyér* vagy a *kakaós csiga* a jelentésváltozás ellenére is különírandó). Csak szúrópróbaszerűen kerestem olyan kifejezéseket, amelyek a mai étlapokon gyakran – és nagyon sokféle írásmóddal – szerepelnek: elég sok hiányzott ezek közül a szótárból (pl. *barna cukor*, *cézársaláta*, *kapribogyó*).

PREPRINT

nem problémás	*bableves, aszpik, banánturmix, barackpálinka, őszibarackbefőtt, birkapörkölt, bodzaszörp, bográcsgulyás, bonbonmeggy, burgonyaleves, citromfagylalt, csipetke, csirkecomb, cukkinisaláta, disznósajt, paradicsomleves, debreceni*
logikus, rendszerszerű	*aprósütemény, barátfüle, brassói apropecsenye, búzacsíraolaj, cigánypecsenye, császárhús, pirított burgonya, darált hús, darázsfészek, csipkebogyótea, édesköménysaláta, padlizsánkrém*
szükséges segítség	*bacon, barbecue, barbecue-szósz, camembert, cappuccino ~ kapucsínó, champagne, bagett, croissant, Coca-Cola, dresszing, őszibarackdzsem*
problémás	*bundás kenyér, paprikás csirke, paprikás krumpli, lekváros derelye, buggyantott tojás, paradicsomos káposzta, kakaós csiga;* *fehér csokoládé, mogyorós csokoládé, étcsokoládé*
hiányzik	*aranygaluska, besamel, cézársaláta, capribogyó ~ kapribogyó…*

3. táblázat
Magyar ételnevek (és -összetevők) írásmódja
(forrás: saját gyűjtemény a helyesírási szabályzat [AkH.[12]] szótárrésze alapján)

A receptblogokban (lásd később), illetve az étlapokon megfigyelhető írásgyakorlat visszatükrözi a szabályozás következetlenségét.

2.4. Italkínálat*: Szőlő- és bornevek*

Az ételek mellett az italfajták elnevezésére is érdemes kitérni. A *Borkommunikáció* kötet (Veszelszki ed. 2018) cikkeinek szerkesztése során állandó visszatérő, kínzó kérdést jelentett a bor- és szőlőfajták helyes írásmódja. A vonatkozó szakirodalomban ezzel kapcsolatban nincsen egységes álláspont. Az akadémiai helyesírási szabályzat 2015-ben elkészült, új, 12. kiadásából eltűnt az erre vonatkozó példa (egyébként korábban a kisbetűs írásmódnál szerepelt). Balázs Géza 2016-ban írt véleménye szerint: „A szőlőfajták, s nyomukban a bornevek helyesírását többen igyekeztek a nagy kezdőbetűs írásmód felé terelni. Átmeneti jelenségről van szó. Alapesetben, köznévi használatban a növénynevek, köztük a szőlőnevek, valamint a borfajták nevei kis kezdőbetűsek: pl. *kékfrankos, soproni kékfrankos* […]. A szőlészek-borászok a szőlőfajták nevét tulajdonnévnek tekintik, és ezért gyakran nagy kezdőbetűkkel írják. A nagy kezdőbetűs bormegnevezés akkor elfogadható, ha márkanévről van szó” (Balázs 2016).

Kiss Jenő egy 1980-as cikkében a nagy kezdőbetűs írásmódot részesíti előnyben a filoxéra utáni, nemesített szőlőfajták esetében (*Fehér saszla, Kéknyelű, Tramini, Korai ropogós muskotály*; de a korai, „informatív” szőlőnevek között a kisbetűs *sárfehér*et*, gyöngyfejér*t*, fehérfoltos*t említi). Ugyanitt a különírt *Zala gyöngye*, de az egybeírt *Csabagyöngye* is szerepel (Kiss 1980). A szőlő- és bornevekkel foglalkozó Rácz János (2003) a tulajdonnévi eredetű szőlőnevek (mint az *Irsai Olivér, Kocsis Irma, Hegedűs Sándor emléke, Mathiász Jánosné muskotály*) kivételével a kisbetűs írásmódot javasolja (*ezerjó, kéknyelű, furmint, leányka*).

Grétsy László (2002) egy ez iránt érdeklődő olvasói levélre 2002-ben a következőképpen válaszolt: „ha a származási helyet is pontosan megjelölve neveznek meg valamely kitenyésztett szőlőfajtát a borszakemberek, akkor szerintem ezek már nem egyszerűen fajtanevek, hanem márkanévnek számító elnevezések”, tehát ezeket már célszerű nagy kezdőbetűvel írni: *Tokaji szamorodni, Egri bikavér, Dörgicsei rizling, Soproni kékfrankos, Móri ezerjó* stb. A borfajta neve azonban kis kezdőbetűs marad. Rácz János (2003) is felveti azonban a kérdést, hogy mi a helyzet, ha a szőlőfajta mellett a bor származási helyét is megnevezik. Például: *Csopaki cserszegi fűszeres*, esetleg *Badacsonyi mátrai muskotály* – itt aztán már teljes a kis- és nagybetűk zűrzavara.

A helyesírási szabályzat sem fogalmaz egyértelműen. Éppen ezért döntöttem a szerkesztés során amellett, hogy az említett kötetben a köznévi szőlő- és borfajták neveit következetesen – némely, jelzett és indokolt kivételtől eltekintve – kis, a márkanévként szereplő (bor)neveket pedig nagy kezdőbetűvel írtuk.

PREPRINT

A kis és nagy kezdőbetűn kívül gyakori helyesírási nehézséget jelent az írásgyakorlat megfigyelése alapján az idegen eredetű szőlő- és bornevek írásmódja, esetenként kiejtése (4. táblázat). A *cuvée* [küvé], vagyis a házasított borfajta, illetve a *rosé/rozé* bor többféle írásmódjával is lehet találkozni.

Írásmód	**Kiejtés**
cabernet franc	[kaberné fran]
cabernet sauvignon	[kaberné szovinyon]
chardonnay	[sardoné]
chianti	[kianti]
franciacorta	[fráncsákortá]
merlot	[merló]
pinot noir	[pino noár]
sauvignon blanc	[szóvinyon blan]
shiraz	[siraz]
syrah	[szira]
viognier	[vionyié]
zinfandel	[cinfandel]

4. táblázat
Ismertebb idegen eredetű szőlő- és bornevek írásmódja és kiejtése (forrás: saját összeállítás)

2.5. Desszert*: Ételek online*

Az internetes szövegműfajok sajátos típusa a blog formájában közzétett szakácskönyv, vagyis a gasztronómiai témájú webnapló. Gasztronómia témakörben kétféle blogtípust különítettem el egymástól: a gasztroblogot és a receptblogot (Veszelszki 2012). *Gasztroblog*nak neveztem azokat az interneten publikált gasztronómiai témájú írásokat, amelyek rendszerint egy altéma (pl. kakaós csiga, tea, külföldi utazások gasztroélményei) köré rendeződnek. A gasztroblog általában – de nem minden esetben – recepteket is közöl, meghatározóak azonban benne a személyes élmények, a szubjektív kommentárok. A gasztroblog illusztrációi (rendszerint) igényesebb, megkomponált fényképek (vö. *flatlay*). Ezzel szemben a *receptblog* fő szövegtípusát a receptek alkotják. Rendezési szempontjuk legfőképpen az ételek menübeli helye (pl. leves, hideg-meleg előétel, vegetáriánus főétel, húsétel, halétel, desszert). A receptblogon nem a szubjektív megjegyzések uralkodnak, bár előfordulnak, ám csupán kiegészítésként. A receptblog fotói praktikus, inkább szemléltető, mint díszítő, általában egyszerűbb kivitelezésű fényképek.

A receptek nyelvi megformálását meghatározza az, hogy a recept instrukciós szövegtípus (cselekvésre szólít fel), befogadása procedurális megértést igényel (vö. Tátrai 2005; Kuna 2008). Az utasításhoz tartozó nyelvi megformálás (direktség, modalitás alapján) háromféle lehet: T/1. kijelentő mód (pl. *A tojásokat kettéválasztjuk, a fehérjéket 4 evőkanál hideg vízzel kemény habbá verjük.*); E/1. kijelentő mód (pl. *A levesnek való húst apró darabokra vágom, jól megmosom. Odateszem hideg vízben főni.*); T/1. felszólító mód, de nem felkiáltójellel (pl. *Pucoljuk meg a zöldségeket. A gyökeres zöldségek felét vágjuk fel darabokra.*). Az általam korábban elemzett receptekben (Veszelszki 2012) az egyes számú alany (*én*) helyett a többes számú (*mi*) dominált, illetve a felszólító mód helyett inkább a kijelentő mód volt a jellemző e szövegekre.

Helyesírási szempontból is tanulságos megvizsgálni a receptekhez fűzött kommenteket. A feltételezhető szerzői intenciójuk szerint csoportosítva mutatok ezekből példákat (5. táblázat).

Intenció	**Példa**
dicséret, meglepetés	*hűha, ez aztán a húsleves!* *naon jóóóó mer sokat meg tud az ember* *Jól hangzik, kíváncsi leszek, milyen izhatás sikeredik a gyömbérrel.. Kipróbálom! ((:*

PREPRINT

kritika	*Hát aki 1kg húsbol, hozzá 50 dkg hagymával, és ráadásul vesepecsenyéböl főzi marhapörköltet nekem ne adjon tanácsot.* *Jajj, nehogymá'! Vesepecsenyéből??? Ez nem elírás? Ha így szól a recept, akkor legalább a szerkesztők ne tegyék fel a netre!!!*
kérdés	*itt találkozik a kockafejű mérnökember az első húsleveskészítés – "szép, piros autó" típusú – problémájával. Mennyi víz? mi az a "nagy" lábos?*
kiegészítés	*A cukor, babérlevél és szegfűszeg elég bizarr számomra a húslevesben, viszont a szerecsendió és gyömbér nagyon jót tesz vele. :)* *Az édesanyám is mindig tesz a húslevesbe egy szem kockacukrot, nem lesz tőle édes a leves, azonban semlegesíti a zöldségek és a fűszerek erős ízét.*

5. táblázat
Receptblogokon megjelenő kommentek (forrás: Veszelszki 2012)

A gasztro témájú blogok, Instagram-oldalak kapcsán további nyelvi, helyesírási kérdéseket vet föl a minimális szövegnek tekinthető hashtagek, azaz internetes címkék írásmódja. A # jel után írt szó (vagy szóközök nélkül írt kifejezés) utalásként működik, és általa egy témához tartozó tartalmakat lehet listázni (emellett képes a hasonló érdeklődésű felhasználókat összekötni, az üzenetet rövidíteni és stilisztikai többlettel ellátni, illetve marketingkampányok eszköze is lehet). A gasztrohashtagek a vizsgálataim alapján jellemzően kisbetűsek (pl. több szóból álló kifejezések esetén a szóhatárt a szóközi nagybetűzés jelölheti, pl. *#DiningGuide*, de nem szükségszerűen, pl. *#mutimiteszel*), a magyar szavak is gyakran ékezetek nélkül jelennek meg (pl. *#gasztrofoto*), illetve a kereshetőség és a nemzetközi célközönségi miatt nagyarányú az angol nyelvű címkék jelenléte (pl. *#foodblog*, *#feedfeed*, *#steak*).

3. *Digestif*: Összegzésül

A tanulmány a gasztrokultúra és a helyesírás kapcsolatát vizsgálta a gasztronómiai divatszavak írásmódjától kezdve az étkezés helyein és alkalmain keresztül a magyar és nemzetközi étel-, illetve borneveken át egészen az online gasztronómiai szövegek nyelvi jellemzőiig. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy egy, a gasztronómiai trendeket követő, gyorsan változó és fejlődő szókincsrétegről van szó, amelyet azonban helyesírási szempontból jelenleg a szabályozatlanság – illetve a szabályzatba foglalt elemek esetén is a következetlenség jellemez. Mindenképpen érdemes lesz egy, a legfrissebb fejleményeket és a helyesírási elveket is figyelembe vevő gasztrohelyesírási szógyűjteményt összeállítani.

PREPRINT

Források

AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 2015. 12. kiadás. Budapest. Akadémiai Kiadó.
Laczkó, Krisztina – Mártonfi, Attila 2006: *Helyesírás*. Budapest. Osiris Kiadó.
W1 = https://www.bostonglobe.com/lifestyle/food-dining/2015/06/09/italy-zero-kilometer-cooking/1q3VqhI3ATnH3tuf0CWB2I/story.html
W2 = https://diningguide.hu/kis-olasz-lecke-giannival-igy-ejtsd-a-gnocchit-pizzat-tiramisut-es-meg-17-szot/
W3 = https://index.hu/kultur/eletmod/2020/01/05/gasztronomia_orosz_konyha_pelmenyi_teszt/
W4 = https://index.hu/kultur/eletmod/2020/01/25/koreai_konyha_bibimbap_budapest_etterem_korkep/
W5 = http://www.selectfood.hu/p/gasztronomiai-helyesiras.html#.YDZpEuhKg2w

Felhasznált irodalom

Abbots, E-J. 2015. The intimacies of industry: Consumer interactions with the „stuff" of celebrity chefs. *Food, Culture and Society* 18/2: 223–243.
Ady, Mária 2016. Nem olyan lakótelep. *Századvég* 80: 93–108.

Balázs, Géza 2016. Szőlőfajták neve. *E-nyelv.hu*, 2016. 05. 30. http://www.e-nyelv.hu/2016-05-30/szolofajtakneve/ [2021. 01. 21.]

Bußmann, Hadumod (ed.) 2002. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart. Alfred Kröner Verlag.

Fábián, Zsuzsanna 2009. Neologizmusok és szótárak. In: Bárdosi, Vilmos (ed.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 105–120.

Grétsy, László 2002. *Anyanyelvi őrjárat* 360, 2002. július 26. (ugyanez: Köszöntő Fábián Pál 80. születésnapjára. Budapest. 22−24.)

Kapitány, Gábor & Kapitány, Ágnes 2013. *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Budapest. Typotex.

Kiss, Jenő 1980. Szőlőnevek. *Magyar Nyelvőr* 104/1: 48−50.

Kuna, Ágnes 2008. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (ed.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 270–278.

Leone, Massimo 2016. Critique of the culinary reason. *Semiotica 211*. https://www.researchgate.net/publication/303091504_Critique_of_the_culinary_reason

N. Kovács, Tímea 2008. „Új-Mecsekalján már fénycsöves világítás ragyog". Modernitás-metaforák és urbánus életvilágok: Pécs-Uránváros. In: N. Kovács, Tímea (ed.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest. Kijárat Kiadó. 63–82.

Rácz, János 2003. A Szőlő és Bor. *Magyar Nyelvőr* 127/3: 283−287.

Szathmári, István 2004. *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.

Tátrai, Szilárd 2005. *A nézőpont szerepe a narratív megértésben*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. 207–29.

Veszelszki, Ágnes (ed.) 2018. *Borkommunikáció. Aszútól a zenitig*. Budapest. Századvég Kiadó.

Veszelszki, Ágnes 2011. Neologizmusok a digilektusban, különös tekintettel a szóképzésekre. In: Bárdosi, Vilmos (ed.): *Tegnapi filológiánk mai szemmel*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 157−165.

Veszelszki, Ágnes 2012. Internetes szakácskönyvek: a receptblogok. In: Balázs Géza & Balázs László & Veszelszki Ágnes (ed.): *Gasztroszemiotika. Az étkezés jelei*. Budapest. Magyar Szemiotikai Társaság − ELTE Eötvös Kiadó. 138−146.

Veszelszki, Ágnes 2020. *Karanténszótár. Virális tartalom*. Budapest: IKU.

PREPRINT

A kommunikáció oktatása 13.

DIGITÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ ÉS TUDATOSSÁG

Szerkesztette:
Balázs László

Hungarovox Kiadó
Budapest, 2021

A kommunikáció oktatása 13.
DIGITÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ ÉS TUDATOSSÁG
Sorozatszerkesztő: H. Varga Gyula

A Kommunikációs Nevelésért Egyesület és az
Eszterházy Károly Egyetem Alkalmazott
Kommunikációtudományi Kutatócsoportjának sorozata

Szerkesztette: Balázs László

Lektorálta: H. Varga Gyula

© Kommunikációs Nevelésért Egyesület, 2021

ISSN 2062-5804
ISBN 978-963-534-074-3

A tanulmánykötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és
Környezetkultúra Kollégiuma támogatta

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a rádió- és televízió-előadást, a nyilvános előadást, valamint a fordítás jogát az egyes fejezeteket illetően is.

Veszelszki Ágnes

deepFAKEnews: Az információmanipuláció új módszerei

1. Felhasználók az álhírek fogságában?

A 2020 őszén nagy (virtuális) port kavart *Társadalmi dilemma (The Social Dilemma)* című dokumentumfilmben hangzik el az a kijelentés, miszerint csak két „iparág" nevezi az ügyfeleit usereknek, azaz (fel)használóknak: a közösségi média és a drogkereskedelem. Nem új információ, hogy a közösségimédia-függőség, az oldalak addiktivitása tudatos tervezés eredménye. A több mint két és fél milliárd rendszeres közösségimédia-használó kétharmada a híreket is a közösségi média felületeiről szerzi be, innen tájékozódik (Martin 2018). Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a közösségi média folyton változó algoritmusai – és általuk ezen oldalak tulajdonosai, szerkesztői – igen erős kontrollt képesek gyakorolni az emberiség nagy részének figyelme, informálódási szokásai és tartalomelérése fölött.

A közösségi felületek kiterjedt használatával egyidőben az álhírek és áltudományos tartalmak is új terjedési módot találtak: a közösségi közreműködéssel, a felhasználói tartalomgyártással és -megosztással könnyedén, szinte fénysebességgel képesek terjedni ezeken az oldalakon. E tanulmány annak jár utána, milyen következményekkel jár az ún. adatkapitalizmus (West 2017), miképpen befolyásolják a (közösségi) média használatát a megtévesztő információk – és mit tehet a manipulatív információkkal szemben a média használója.

2. A megtévesztő információk terjedési módjai

Magyarra viszonylag nehezen fordítható Wardle és Derakhshan (2017) fogalomhármasa, amely a hamis információkat sorolja há-

rom kategóriába: 1. a disinformation (dezinformáció) szándékosan megtévesztő információt jelent, amely módosított vagy kifejezetten manipulatív szándékkal létrehozott tartalomként jelenik meg; 2. a misinformation nem tartalmazza a megtévesztés szándékát, ám ettől függetlenül még hamis (a létrehozója vagy terjesztője nincs tisztában a tartalom hamis voltával); 3. a malinformation pedig tényszerű adatokra épít, ám azokat esetleg nem megfelelő kontextusban vagy sorrendben tálalja, ily módon manipulál, és árt valamely személynek, szervezetnek vagy akár államnak. Egy brit vizsgálat (Chadwick–Vaccari–O'Loughlin 2018) szerint egyébként sokkal többen osztottak meg a közösségi médiában olyan tartalmat, amelyről azt hitték, hogy igaz, ám később kiderült, hogy hamis (misinformation), mint ahányan szándékoltan terjesztettek téves híreket (disinformation).

Amint Aczél Petra kifejti, az álhír jelensége azonban „egyáltalán nem új keletű. Nem Donald J. Trump 2016-os választási kampányának sajátos jelensége, nem is kizárólag a tabloid média és a bulvárújságírás vagy éppen a civil online médiamegosztás sajátja" (Aczél 2017: 9). Ami újdonságot jelent, az az álhírek terjedésének módja és felülete: a közösségi média.

A közösségi oldalak jelentősen megváltoztatták nem csupán az interperszonális, hanem a szervezeti és hír jellegű kommunikációt is. Kezdetben, az ún. találati gazdaság (*hit economy*) korszakában az információkat találatok kapcsolták össze. Minden találat és kattintás a weboldal egy-egy látogatóját jelentette, ekkor a reklámbevételt a bannerhirdetések generálták (Van Pappelendam 2012). Az ezt követő linkgazdaságban (*link economy*) a hivatkozások száma és minősége volt a legfontosabb (Gerlitz–Helmond 2013: 1351). A harmadik nagy időszakot, a lájkgazdaságot (*like economy*) pedig a közösségi gombok (*social button*) határozzák meg (Veszelszki 2018). Ezek számos oldalon működnek, a legismertebb közülük a Facebook által 2009-ben bevezetett lájk, illetve ennek párja az Instagram oldalon működő, szív jellel történő kedvelés. A lájkgazdaságban „a közösségi aspektus különleges (gazdasági) értékkel bír, hiszen a rendszerek a felhasználói interakciókat azonnal egymással összehasonlítható adatokká alakítják, és olyan módon jelenítik meg,

hogy az egyrészt forgalmat generál, másrészt pedig elkötelezettebbé teszi a felhasználókat" (Gerlitz–Helmond 2013: 1349). Az ún. „ajánlási kultúra" (*recommendation culture*) világában a Facebook és Instagram versenyelőnyét a személyre szabott tartalmak jelentik. Csak e két közösségi oldal bő két és fél milliárdnyi ember pontos demográfiai, eszközhasználati, tájékozódási, sőt vásárlási szokásainak ismeretével rendelkezik.

Az álhírek terjedéséhez a közösségi oldalak hírmegjelenítési módja és a felhasználók olvasási szokásainak változása is hozzájárul (Gross 2017): a legnagyobb közösségi oldalon, a Facebookon a más weboldalakról származó információk egy címmel, egy nagyméretű képpel és esetleg a cikk leadjével jelennek meg. A cím figyelemfelkeltő, a kép rendszerint bombasztikus, a lead pedig sejtelmes. Sok felhasználó meg sem nyitja a linket (amely akár adathalász vagy lájkvadász oldalra is mutathat), hanem gondolkodás nélkül megosztja a tartalmat, ezáltal terjesztve a téves információkat vagy a csaló oldalakat. Az álhírekre specializálódott oldalak a felhasználót általában kattintásra, megosztásra kérik a cikk elolvasása előtt annak megtekintéséhez, ám előfordul, hogy a kattintás/megosztás után még a tartalmat sem mutatják meg (ám a céljukat, a klikkelést és a további terjedést elérték). Ha mégis megmutatják a cikket, képet vagy videót, közben gyakran spamüzeneteket osztanak meg a rájuk kattintó Facebook-oldalán. Valódi szándékuk rendszerint a kattintások, oldalmegnyitások nagy száma révén a minél magasabb online elérés, ezáltal reklámbevétel elérése. Ez a legfőbb céljuk az ún. *clickbait* szövegeknek: a figyelemfelhívó címek rá tudják venni az olvasókat, hogy látogassák meg az oldalt. Az álhírcikkek címe szinte kivétel nélkül túlzó, szenzációhajhász, német sajtónyelvi kifejezéssel blikkfangos, sőt – kattintásvadász jellegüknél fogva – „klikkfangos" (Veszelszki 2017a). A clickbait cím érzelmekre hat, az információ visszatartásával és túlzásaival felkelti az olvasó kíváncsiságát, és a csoporthoz tartozás kedvező megítélésére játszik rá (Rayson 2017). Hozzá kell azonban tenni, hogy a klikkvadász típusú címadást nem csupán az álhírek alkotói, hanem egyre inkább az online sajtóorgánumok is alkalmazzák.

Információtudományi szempontból a közösségi média tartalomszűrő algoritmusa is hatással van a fogyasztók elé kerülő információkra. A Facebook EdgeRank algoritmusa több tényező alapján elemzi a feltöltött tartalmakat, és tárja azokat a felhasználók elé a személyes nyitóoldalukon (Zimmer et al. 2019). Az affinitás jelöli a felhasználó korábbi, különböző szempontok szerint rangsorolt interakcióit (megtekintés, lájkolás, megosztás, komment), ezek súlyozva kerülnek a rangsorolásba. Az aktualitás is lényeges szerepet játszik: minél frissebb a tartalom, annál relevánsabbnak tekinti az algoritmus, de számít a felhasználók közötti földrajzi közelség is. A Facebook tartalomrankingje mögött rejlő algoritmust folyamatosan, a platform céljainak megfelelően, de a felhasználók számára nem transzparens módon optimalizálják. A tartalom-rangsorolás miatt lehetséges, hogy a felhasználók a hasonló érdeklődési körrel rendelkező, egymással gyakran interakcióba lépők tartalmaival találkoznak a legtöbbször.

A közösségi médiában megjelenő információk perszonalizációja révén kialakuló filterbuborék (*filter bubble*; vö. Pariser 2011; Fehér 2016: 138, 157) egyfajta digitális hiedelemkamraként működik: a közösségi oldalaknak az az érdekük, hogy a felhasználó minél több (hirdetések megnézésére is fordítható) időt töltsön a felületükön, ezért a korábbi kereséseinek, preferenciáinak megfelelő tartalmakat szűr és tár elé az algoritmus. Ezt erősíti továbbá, hogy nagy valószínűség szerint hasonló érdeklődési körrel, hiedelmekkel rendelkező személyek tartoznak egy ismerősi körbe. Sőt a közösségi oldalakon a felhasználók egymás ismerete nélkül is tudnak csoportokat, közösségeket kialakítani: a hasonló nézeteket vallók könnyen „egymásra találhatnak", és erősíthetik egymást a megalapozatlan, akár szélsőséges nézeteikben is (Falyuna 2018). A filterbuborék hipotézise szerint ha a felhasználó csak a saját nézeteinek megfelelő, azokat megerősítő tartalmakkal találkozik, akkor úgy vélheti, hogy mindenki hozzá hasonló módon gondolkodik. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a filterbuborék jelenségét empirikus adatok alapján egyes kutatások megkérdőjelezik (például: Zuiderveen Borgesius et al. 2016); ugyanakkor annyi mindenképpen állítható, hogy az online felületek mögött működő algoritmusok befolyással bírnak

arra, milyen információkkal találkozik a böngésző személy az interneten. Ha nem fogadjuk el a filterbuborék-jelenség meglétét, abban az esetben is működik az ún. ismétlési hatás (Gelfert 2018: 112): ha ugyanazzal az információval többször, akár ugyanolyan forrásból, redundáns módon találkozik a felhasználó, az az ismétlés révén sokkal meggyőzőbb lesz számára. A kommentek is információismétlő, alátámasztó szerepet játszhatnak az áltudományos tartalmak terjedésében és megerősítésében (Veszelszki 2017a: 71, 2017b; Falyuna 2018; Veszelszki–Falyuna 2019), és a kommentekre is jellemző emotív nyelvhasználat csökkenti az értékelő bírálat lehetőségét (Petersen et al. 2015).

Stanovich (2009) „szennyezett elmetartalomként" (*contaminated mindware*) utal azokra a hiedelmekre, amelyek a racionális gondolkodás ellen hatnak, és ezeknek az episztemikusan gyanús nézeteknek három fő területét jelöli ki: a paranormális hiedelmeket, az összeesküvés-elméleteket és a tudományellenes attitűdöt. Az episztemikus racionalitás azt jelenti, hogy az ember a döntéseit és cselekvéseit aszerint tervezi meg, hogy mit gondol igaznak a világról (Stanovich 2016) – az összeesküvés-elméletek és a rájuk épülő álhírek azonban a kritikus gondolkodás és racionális döntéshozatal ellen hatnak. A „szennyezett elmetartalom" nem azért problematikus, mert egyesek információ hiányában nem tudnak megfelelő egyéni vagy a közösséget érintő döntéseket meghozni, hanem azért, mert a téves információk és ellenőrizetlen hiedelmek és attitűdök miatt képtelenek az alternatív megoldási lehetőségek mérlegelésére, a reflexív hozzáállásra (Rizeq et al. 2020: 2).

3. A fake newstól a deep fake-ig

A deepfake-et tartják jelenleg, 2020-ban a hamis információk terjedésében a „nehézfegyverzetnek". A deepfake digitálismédia-manipulációt jelent: ultrarealisztikus, a gépi tanulással létrehozott hamis videót, amelynek a szereplői olyan dolgokat tehetnek vagy mondhatnak, amit a valóságban soha nem tennének vagy mondanának (Dobber et al. 2020: 1). Az egyik ismert példa szerint Barack Obama korábbi amerikai elnök egy deepfake-videóban vulgáris

szavakkal illeti a jelenlegi elnököt; egy másik hamisított videóban a pápa Trump mellett kampányol; egy harmadik, széles körben elterjedt deepfake-videó pedig egy ismert kutató „szájába adja" az oltásellenesek egyik legerősebbnek tartott, egyébként tudományosan cáfolt érvét, miszerint az oltások autizmust okoznak.

Valós képi és hangzó anyag felhasználásával az ún. neurális hálózat olyan videószekvenciák létrehozására képes, amelyek alkalmasak lehetnek az emberek megtévesztésére. A deepfake abban különbözik a photoshopolt képektől, hogy nem csupán a szemre, hanem a fülre is hat. A gyanútlan és gyakorlatlan videónézőt az egyre jobb és jobb minőségben előállított deepfake-videók könnyen becsapják. Ugyancsak megnehezíti a deepfake felismerését, hogy ezek a videók nagyrészt valódi képsorozatok, a deepfake-előállítók csupán kisebb részeket (például arckifejezést, hangot) változtatnak meg rajtuk (Dobber et al. 2020: 2). Ily módon a tényeket és a fikciót még nehezebb elkülöníteni egymástól.

A deepfake széles körű jogi-morális problémákat vet föl: újfajta – ember vagy akár robot kontrollálta – csaló, megtévesztő tevékenységekre kell felkészülni (Harwell 2020). A deepfake az elemzések szerint a közeljövőben nagy szerepet fog játszani a magán- és közéleti bosszúvideók előállításában (vö. bosszúpornó), különböző bűnügyek feltárásában valódi vagy hamis bizonyítékként, illetve egyre több szó esik a politikai szándékú felhasználásáról is. (Mindezek mellett készülnek szórakoztató szándékú [paródia]videók is deepfake-kel, illetve kísérleteznek már a tudománykommunikáció-oktatási felhasználási lehetőségekkel is.) A technika már rendelkezésre áll ahhoz, hogy bármely politikai szereplő megpróbálja deepfake-kel hitelteleníteni, lejáratni az ellenfelét – vagy a saját érdekében politikai botrányt robbantson ki. Mindez kihathat a demokratikus intézmények működésére (Bennett–Livingston 2018; Flynn et al. 2017), a különböző politikai aktorok hatalmára (Bradshaw–Howard 2018). Dobber és kutatótársai (2020) egy, a politikai attitűdök deepfake-kel történő megváltoztatására irányuló online kísérletükben azt találták, hogy az általuk létrehozott deepfake videó képes volt egy politikai szereplő megítélését megváltoztatni. A 278 vizsgálati alany válaszai alapján a politikus kedveltsége szignifikánsan csökkent az őt lejára-

tó, hamis videó megnézése után – ám a politikus pártja iránti elkötelezettség változatlan maradt a kontrollállapothoz képest.

Még mielőtt túl hangosan kongatnánk a téves információval kapcsolatos vészharangokat, ám nem relativizálva az álhír-probléma jelentőségét, érdemes azt is figyelembe venni, hogy egyre több empirikus kutatás mutat rá az online dezinformációs kampányok korlátaira. Guess et al. (2018) szerint a politikai fake news csak az állampolgárok kisebb csoportjához jut el. Az amerikai elnökválasztást befolyásoló orosz troll(bot)ok hatásának erőteljességét cáfolta Bail et al. (2020): csak az egyébként is polarizált, szélsőséges politikai viselkedést mutató választókat befolyásolták a trollüzenetek. Az online dezinformáció és a deepfake hosszú távú hatását elemző kutatások az elemzendő időtáv rövidsége és a folyton változó technológia miatt mindeddig nem szület(het)tek.

4. A médiaedukáció lehetőségei és korlátai

Az ún. fact-check (tényellenőrző) oldalak összegyűjtik az aktuálisan terjedő álhíreket és áltudományos nézeteket, és pontos forráshasználattal, bizonyítékokkal alátámasztva cáfolják azokat. A legújabb vizsgálatok szerint azonban a hírfogyasztók kisebb arányban fordulnak a tényellenőrző és -hitelesítő oldalakhoz, ha az információkkal a közösségi oldalakon találkoznak – még abban az esetben is, ha a hír megosztója nem is közvetlenül ismerősük. Martin (2018) egyenesen azt állítja, hogy a közösségimédia-ismerősök váltak a felhasználók által elérhető tartalmak felelős szerkesztőivé. Mások jelenléte elaltatja éberségünket – állítják kísérletek alapján a kutatók (Jun et al. 2017), mivel „a megbízható személyes ismerős adott esetben márkázott csatornának számít" (Szvetelszky 2017: 28).

Sperber et al. (2010) episztemikus éberségként (*epistemic vigilance*) nevezi meg azt a képességet, hogy a személy különbséget tud tenni megbízható és megbízhatatlan információ (hihető beszámoló és pletyka, bizalomra érdemes és hazug források) között. Az episztemikus éberség alapvetően két irányból működik: egyrészt a forrást (megbízhatóságát, hírnevét, esetleges rejtett célját), másrészt a tartalmat (konzisztenciáját, más nézetekkel való koherenciáját) el-

lenőrzi. Ha működik az első mechanizmus, vagyis az álhírek vagy áltudományos nézetek megfelelnek az ember intuícióinak, továbbá az elfogadottnak tekintett hírek könnyebben hozzáférhető, külső jellegzetességeit is magukon hordozzák, megbízható forrásként tüntetik fel magukat, az csökkenti az éberséget. Hagyományos, nyomtatott hírmédiumok nagy presztízsű intézmények (voltak), ennek nyomán a magukat hitelesnek feltüntető, új, digitális médiumok is részesülnek ebből a tekintélyből.

A vonatkozó kutatások alapján a hírgyártási szokások ismerete és a médiakompetencia hozzájárul a téves információk sikeres felismeréséhez (Amazeen–Bucy 2019; Kahne–Bowyer 2017), és csökkenti az összeesküvés-elméletek elfogadását (Craft–Ashley–Maksl 2017), továbbá a közösségi médiában megjelenő információkkal szemben nagyobb szkepszissel jár együtt (Vraga–Tully 2019).

Azzal kapcsolatban is folynak kutatások, hogy ha egy másik felhasználó javítja, korrigálja a téves információkat, akkor ez megváltoztatja-e a hírfogyasztók kiinduló vélekedését. Thorson (2016) eredményei szerint a (politikai témájú) álhírek azonnali és hiteles korrigálása sem változtatja meg a felhasználók eredeti attitűdjét. Vraga és Bode (2017a, b) kísérletsorozata alapján azonban, ha a téves (egészséggel, az adott vizsgálatban a Zika-vírussal kapcsolatos) információt kijavító személy hiteles forrást is megad a korrekció során, akkor szignifikánsan többen hisznek neki (a szerzők azt is hozzáteszik, hogy a javítási mechanizmus hatékonysága eltérő a különböző közösségi oldalakon, elemzésükben a Facebookon és a Twitteren). Egy másik amerikai kutatásban (Vraga et al. 2019) azt tesztelték, hogy racionális és humoros érvekkel lehet-e Twitteren tisztázni a félreértéseket, cáfolni a téves információkat különböző témakörökben (tudomány – klímaváltozás, politika – fegyverviselés szabályozása, egészség – HPV-oltás). A cáfolat eredményessége leginkább az érintett témakörön és a már korábban létező hiedelmeken múlott: a legnagyobb arányban azt a hiedelmet cáfolták a kísérletben, hogy az oltások autoimmun betegséget okoznak. Az, hogy a racionális vagy a humoros cáfolatot tartották inkább hitelesnek a kísérleti alanyok, azon múlott, hogy eredetileg mit gondoltak az adott kérdésről (aki eredetileg sem hitte el a téves információt, a

vicces; aki pedig megváltoztatta a véleményét a cáfolat hatására, a tudományos magyarázatot tartotta meggyőzőbbnek).

Érdemes tehát a médiafogyasztókat, médiahasználókat edukálni: megtanítani azt, hogy nem minden információ valós, amellyel találkoznak, a (különösen a közösségi média közegén keresztül érkező) információkat megfelelő távolságtartással célszerű kezelni (*science and media literacy*, Vraga et al. 2020). És éppen e törekvések kapcsán támaszt új kihívásokat a „kétely kételye" paradoxon: társadalmi-közéleti instabilitáshoz vezet, ha a felhasználók olyannyira kritikussá, sőt cinikussá válnak az őket érő ingerekkel szemben, hogy még a legitim forrásból származó, legitim információkat is megkérdőjelezik.[1]

Mi jellemzi tehát napjaink médiavilágát? A közönség a híreket a közösségi média közvetítésével és annak kommentfolyamával együtt fogyasztja; a hírverseny (miszerint a saját sajtóorgánum jelenítse meg elsőként a legfrissebb információkat) a nyomtatott sajtó szerepvesztésével és funkcióváltásával, a *citizen journalism* még jelentősebbé válásával tovább gyorsult, ezáltal az ellenőrzésre szánt idő is csökkent (Posetti 2009) – és legfőképpen az, hogy mind a professzionális tartalomgyártók, mind az egyszerre tartalmat is alkotó befogadók az információmanipuláció új módszereivel találkoznak.

Felhasznált irodalom

Aczél Petra 2017: Az álhír. Kommentár a jelenség értelmezéséhez. *Századvég* 84: 5–25.

Amazeen, M. A. – Bucy, E. P. 2019. Conferring resistance to digital disinformation: The inoculating influence of procedural news knowledge. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 63: 415–432.

Bail, Christopher A. – Guay, Brian – Maloney, Emily – Combs, Aidan – Hillygus, D. Sunshine – Merhout, Friedolin – Freelon, Deen – Volfovsky, Alexander 2020. Assessing the Russian Internet Research Agency's Impact on the Political Attitudes and Behaviors of American

[1] Itt csak utalok a 2020-as koronavírus-járvánnyal kapcsolatban megjelent konteókra és az ennek nyomán a hivatalos intézkedésekkel szembeforduló vírustagadó, maszkszkeptikus, oltásellenes stb. attitűdökre (vö. infodémia: WHO 2020; Veszelszki 2020; Vraga et al. 2020).

Twitter Users in Late 2017. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 117: 243–250.
Bennett, W. Lance – Livingston, Steven 2018. The Disinformation Order: Disruptive Communication and the Decline of Democratic Institutions. *European Journal of Communication* 33/2: 122–39.
Bradshaw, Samantha – Howard, Philip N. 2018. The Global Organization of Social Media Disinformation Campaigns. *Journal for Internal Affairs* 71: 23–31.
Chadwick, Andrew – Vaccari, Cristian – O'Loughlin, Ben 2018. Do Tabloids Poison the Well of Social Media? Explaining Democratically Dysfunctional News Sharing. *New Media and Society* 20/11: 4255–74.
Craft, S. – Ashley, S. – Maksl, A. 2017. News media literacy and conspiracy theory endorsement. *Communication and the Public* 2: 388–401.
Dobber, Tom – Metoui, Nadia – Trilling, Damian – Helberger, Natali – de Vreese, Claes 2020. Do (Microtargeted) Deepfakes Have Real Effects on Political Attitudes? *The International Journal of Press/Politics* 1–23. DOI: 10.1177/1940161220944364
Falyuna Nóra 2018. Az (ál)tudományos ismeretek és az internet. *Jel-Kép* 4: 35–50.
Fehér Katalin 2016. *Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Flynn, D. J. – Nyhan, Brendan – Reifler, Jason 2017. The Nature and Origins of Misperceptions: Understanding False and Unsupported Beliefs about Politics. *Political Psychology* 38: 127–150.
Gelfert, Axel 2018. Fake News: A Definition. *Informal Logic* 38/1: 84–117.
Gerlitz, C. – Helmond, A. 2013. The like economy: Social buttons and the data-intensive web. *New Media & Society* 15/8: 1348–1365. DOI: https://doi.org/10.1177/1461444812472322
Gross, Michael 2017. The Dangers of a Post-Truth World. *Current Biology* 27/1: 1–4.
Guess, Andrew – Nyhan, Brendan – Reifler, Jason 2018. Selective Exposure to Misinformation: Evidence from the Consumption of Fake News during the 2016 U. S. Presidential Campaign. *European Research Council.* https://www.dartmouth.edu/~nyhan/ fake-news-2016.pdf. [2020. 10. 14.]
Harwell, Drew 2020. Dating apps need women. Advertisers need diversity. AI companies offer a solution: Fake people. *Washington Post*,

Jan. 7, 2020. https://www.washingtonpost.com/technology/2020/01/07/dating-apps-need-women-advertisers-need-diversity-ai-companies-offer-solution-fake-people/ [2020. 10. 14.]

Jun, Youjung – Menga, Rachel – Johar, Gita Venkataramani 2017. Perceived social presence reduces fact-checking. *PNAS* 2017. Online: http://www.pnas.org/content/early/2017/05/16/1700175114.full, doi:10.1073/pnas.1700175114 [2020. 10. 14.]

Kahne, J. – Bowyer, B. 2017. Educating for democracy in a partisan age: Confronting the challenges of motivated reasoning and misinformation. *American Educational Research Journal* 54/1: 3–34.

Martin, Nicole 2018. How Social Media Has Changed How We Consume News. *Forbes*, 2018. november 30. https://www.forbes.com/sites/nicolemartin1/2018/11/30/how-social-media-has-changed-how-we-consume-news/ [2020. 10. 14.]

Pariser, Eli 2011. *The filter bubble: What the Internet is hiding from you.* New York: Penguin Press.

Petersen, Michael Bang – Giessing, Ann – Nielsen, Jesper 2015. Physiological responses and partisan bias: Beyond self-reported measures of party identification. *PLoS ONE* 10/5: e0126922.

Posetti, J. 2009. Rules of Engagement For Journalists on Twitter. *PBS Mediashift*, June 19th 2009. http://mediashift.org/2009/06/rules-of-engagement-for-journalists-on-twitter170/ [2020. 10. 29.]

Rayson, Steve 2017. We Analyzed 100 Million Headlines. Here's What We Learned (New Research). *Buzzsumo*, 26. 06. 2017. http://buzzsumo.com/blog/most-shared-headlines-study/ [2020. 10. 29.]

Rizeq, Jala – Flora, David B. – Toplak, Maggie E. 2020. An examination of the underlying dimensional structure of three domains of contaminated mindware: paranormal beliefs, conspiracy beliefs, and anti-science attitudes. *Thinking & Reasoning*. DOI: 10.1080/13546783.2020.1759688

Sperber, Dan – Clement, Fabrice – Heintz, Christophe – Mascaro, Olivier – Mercier, Hugo – Origgi, Gloria –Wilson, D. 2010. Epistemic vigilance. *Mind & Language* 25/4: 359–393.

Stanovich, K. E. 2009. *What intelligence tests miss: The psychology of rational thought*. Yale University Press.

Stanovich, K. E. 2016. The comprehensive assessment of rational thinking. *Educational Psychologist* 51/1: 23–34. https://doi.org/10.1080/00461520.2015. 1125787 [2020. 10. 14.]

Szvetelszky Zsuzsanna 2017. Közösségi kételyek. *Századvég* 84: 27−37.
Thorson, Emily 2016. Belief Echoes: The Persistent Effects of Corrected Misinformation. *Political Communication* 2016/3 (33): 460−480.
Van Pappelendam, Lisa 2012. Anne Helmond and Carolin Gerlitz Explain the Like Economy. *Network Cultures*, 10. 03. 2012. http://networkcultures.org/unlikeus/2012/03/10/anne-helmond-and-carolin-gerlitz-explain-the-like-economy/ [2017. 05. 09.]
Veszelszki Ágnes – Falyuna Nóra 2019. Az áltudományosság leleplezése érveléstechnikai-nyelvészeti eszközökkel. *Médiakutató* 2019/3: 39–51.
Veszelszki Ágnes 2017a. Az álhírek extra- és intralingvális jellemzői. *Századvég* 84: 51–82.
Veszelszki Ágnes 2017b. Fake news, post-truth society: az igazság odaát van? In: Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (szerk.): *Internet az iskolában, internet a családban.* A média hatása a gyermekekre és fiatalokra. Státus Kiadó, Csíkszereda. 1−45.
Veszelszki, Ágnes 2018. Like Economy: What is the Economic Value of Likes? *Society and Economy* 40/3: 417–429. DOI: 10.1556/204.2018.40.3.8
Veszelszki Ágnes 2020. *Karanténszótár. Virális tartalom*. IKU, Budapest.
Vraga, Emily K. − Bode, Leticia 2017a. Using expert sources to correct health misinformation in social media. *Science Communication* 39: 621–645.
Vraga, Emily K. − Bode, Leticia 2017b. I do not believe you: how providing a source corrects health misperceptions across social media platforms. *Information, Communication & Society* 17/04/2017. 1−17. http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2017.1313883 [2020. 10. 14.]
Vraga, Emily K. − Tully, M. 2019. News literacy, social media behaviors, and skepticism toward information on social media. *Information, Communication & Society*. https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1637445 [2020. 10. 14.]
Vraga, Emily K. – Kim, Sojung Claire – Cook, John 2019. Testing Logic-based and Humor-based Corrections for Science, Health, and Political Misinformation on Social Media. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 63/3: 393−414. DOI: 10.1080/08838151.2019.1653102
Vraga, Emily K. – Tully, Melissa – Bode, Leticia 2020. Empowering Users to Respond to Misinformation about Covid-19. *Media and Communication* 8/2: 475–479. DOI: 10.17645/mac.v8i2.3200

Wardle, Claire – Derakhshan, Hossein 2017. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. *Report to the Council of Europe*. https://www.rcmediafreedom.eu/Publications/Reports/Information-disorder-Toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making [2020. 10. 14.]

West, Sarah Myers 2017. Data Capitalism: Redefining the Logics of Surveillance and Privacy. *Business & Society* 58/1: 000765031771818. DOI: 10.1177/0007650317718185

WHO 2020 = World Health Organization 2020. Infodemic management: Infodemiology. *World Health Organization*. https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management

Zimmer, Franziska − Scheibe, Katrin − Schmoly, Lorenz – Dreisiebner, Stefan 2019. Fake News im Zeitalter der Social Media. In: Büttner, Stephan (Hrsg.): *Die digitale Transformation in Institutionen des kulturellen Gedächtnisses. Antworten aus der Informationswissenschaft*. Berlin: Simon Verlag für Bibliothekswissen. 211−239.

Zuiderveen Borgesius, Frederik J. − Trilling, Damian − Möller, Judith − Bodó, Balázs − de Vreese, Claes H. − Helberger, Natali 2016. Should we worry about filter bubbles? *Internet Policy Review* 5/1. DOI: 10.14763/2016.1.401

Fertőző összeesküvés-elméletek
A koronavírus körüli konteók mint mémek

1. A koronavírus-járvány

2020 szeptemberében a Facebook közösségi oldal elkezdte sorban törölni a magyar vírustagadók, a koronavírussal kapcsolatban szkeptikus nézeteket hirdető (ál)szakemberek oldalait (Index 2020). A 2020 júliusában megjelent *Karanténszótár* (veszelszki 2020a) azonban még nem tartalmazza a *vírusszkeptikus, koronatagadó, maszkellenes* kifejezéseket, mivel ez az attitűd és az ezt jellemző lexikai egységek nagy számban a szótár publikálása után jelentek meg. Az összeesküvés-elméletek, az úgynevezett konteók azonban már a vírusfertőzés terjedésével szinte egyszerre megszülettek (vö. *koronakonteó*).

Az új típusú betegség tudományos megismerése és az erről szóló (orvosi, szakmai) kommunikáció a hatékony megelőzés és kezelés érdekében közel egy időben zajlik: éppen ezért lehetséges, hogy a kutatók a legfrissebb eredmények függvényében új és új javaslatokkal állnak elő (lásd például az egészségügyi világszervezet, a WHo ajánlásainak változását a maszkviselés fontosságával kapcsolatban). A bizonytalan, szinte napról napra változó, nehezen kiszámítható helyzet[1] összeesküvés-elméletek sorát hozta magával: egyesek úgynevezett *plandémiá*ról, azaz megtervezett világjárványról is beszélnek, a fertőzés és annak következményei (a bezárkózás, annak társadalmi és gazdasági hatásai) mögött valamely nagyhatalom szándékos manipulációját sejt(et)ve.

A jelen cikk a koronavírus-járvánnyal kapcsolatos összeesküvés-elméletekkel foglalkozik két nézőpontból: egyrészt a konteókat mémként értelmezve, másrészt pedig az internetes mémekben megjelenő tartalomként.

2. A konteók mint mémek

2.1. A kulturális epidemiológia és az összeesküvés-elméletek

Hátborzongató a mémek terjedését a jelen szituációban éppen a kulturális epidemiológia elméletével magyarázni. márpedig a kulturális jelenségek járványtani terjedésének elképzelése nem új keletű teória. A mém az eredeti mémelmélet szerint (Dawkins 1993) egy, a génekre hasonlító kulturális egység, amely „önző" replikátorként működik: célja a terjedés, függetlenül attól, hogy igaz-e, és hogy az ezt továbbadó személy profitál-e belőle (rizeq et al. 2020: 4). Dan sperber (1996: 57, 100–1; Dawkins 1993 és Dennett 1990 nyomán) azt állítja, hogy az emberi elme fogékony a kulturális reprezentációk befogadására, akárcsak az emberi szervezet

[1] A közbeszéd egyik jellemzőjévé vált (vö. veszelszki 2020b, c), hogy egyre többen használják a magán- és a közéleti kommunikációban is (kognitív) metaforaként a *háború* forrástartományát a helyzet leírására (vö. *a vírus elleni küzdelem, háborúban állunk, le kell győznünk a fenyegetést, együtt nyerni fogunk* stb.).

a betegségekre. Annak megértéséhez, miért terjednek a reprezentációk a társadalomban, a „kulturális epidemiológia" metaforáját hívja segítségül, két megkötéssel: egyrészt a kulturális reprezentációk a betegségterjesztő vírusokkal szemben nem patologikusak, nem kórosak, másrészt míg a hagyományos vírusok nem minden esetben mutálódnak a transzmisszió során, addig a reprezentációk a terjedésükkor szinte mindig megváltoznak, így sok variációjuk jön létre (sperber 1996: 24–5, 58). A kulturális reprezentációk terjedhetnek nagyon lassan, generációról generációra (mint a hagyományok), illetve elérhetnek gyorsan egy nagyobb populációt (mint a divat vagy a pletyka, sperber 1996: 58) – és ez a sor kiegészíthető az összeesküvés-elméletekkel is.

Az összeesküvés-elméletek egy − összetartozó vagy összefüggés nélküli − eseménysort rendszerint jelentős befolyással bíró emberek rossz szándékú tevékenységéhez kötnek (vö. Tanács 2016). „A konspirációs teóriák fontos alkotóelemei […] az ún. kóbor adatok, amelyek vagy ellentmondanak a hivatalos változatnak, vagy a hivatalos változat keretében, magyarázat nélkül hagyott egyéb" információk (Fehér–Király 2017: 43), amelyek egymástól távol eső, látszólag teljesen különálló eseményeket kapcsolnak össze. A konspirációs elméletek, az úgynevezett konteók további sajátossága, hogy „az ellenük szóló bizonyítékokat a maguk előnyére tudják fordítani" (Fehér–Király 2017: 44). valójában cáfolhatatlanok, mivel aszimmetrikusan kezelik az érvelésük mellett és az az ellen szóló bizonyítékokat: az alátámasztó bizonyítékokat minden további nélkül elfogadják, de az ellenük szólókról azt állítják, hogy azok éppenhogy félrevezetők, az elmélet tagadása révén megtévesztők, hamis szándékúak, vagy akár nem tudományosak (lásd veszelszki–Falyuna 2019). Az összeesküvés-elméletek hitelességének látszatához hozzájárul az is, hogy nem izolált állításokat tesznek, hanem komplex (világnézet)rendszert dolgoznak ki.

Blancke és szerzőtársai (2018) az áltudományos nézetek és a velük rokon összeesküvés-elméletek terjedését is a sperber-féle kulturális epidemiológia (1996) segítségével magyarázzák, és három fő okra vezetik vissza (vö. részletesen veszelszki–Falyuna 2019; veszelszki 2021). ezek közül az első az intuitív vonzerő, miszerint azoknak a nézeteknek van legnagyobb esélyük a népszerűvé válásra, amelyek megfelelnek a nem tudatos, spontán elvárásainknak (Boyer–Barret 2005). Az áltudományok és a konteók is éppen ezekre a hiedelmekre képesek alapozni (Boudry et al. 2015), ezért könnyen megérthetők, megjegyezhetők és továbbadhatók, szemben egyes tudományos meglátásokkal, amelyek ellentmondanak az emberi megérzéseknek, és megértésük nagyobb kognitív erőfeszítést igényel (Blancke et al. 2017). Gelfert (2018: 111) megerősítési torzításként hivatkozik erre a jelenségre, amelyben az információfogyasztó azokat az új bizonyítékokat preferálja, amelyek alátámasztják a meglévő hiedelmeit, vélekedéseit.

A második ok a „tudomány mimikrije", azaz a tudomány módszertanának, nyelvhasználatának és intézményrendszerének az utánzása (Blancke et al. 2018; vö. a hitelesség látszata, veszelszki 2017). A tudományos közeg hagyományosan kulturális presztízzsel rendelkező, megbízható információforrás, ezért az áltudományok számára „megéri" magukat tudományként reprezentálni. mivel a tudomány nagy presztízzsel rendelkezik, de nem mindenki van tisztában a tudományosság kritériumaival, a magukat tudományosnak beállító nézetrendszerek a tudományosság utánzásával

autoritást szereznek (vö. Falyuna 2017, 2018). Az összeesküvés-elméletek terjesztői a saját narratívájuk szerint valamilyen titkos tudásba avatják be a közönségüket (olvasóikat, hallgatóikat). sperber et al. (2010) episztemikus éberségként nevezi meg azt a képességet, hogy a személy különbséget tud tenni megbízható és megbízhatatlan információ (bizalomra érdemes és hazug források) között. Az episztemikus éberség alapvetően két irányból működik: egyrészt a forrást (megbízhatóságát, hírnevét, esetleges rejtett célját), másrészt a tartalmat (konzisztenciáját, más nézetekkel való koherenciáját) ellenőrzi. Ha működik az első mechanizmus, vagyis az áltudományos nézet vagy összeesküvés-elmélet megfelel az ember intuícióinak, továbbá az áltudományok a tudomány könnyebben hozzáférhető, külső jellegzetességeit is magukon hordozzák, és megbízható forrásként tüntetik fel magukat, az csökkenti az éberséget.

A harmadik mechanizmus pedig a kritikára való immunitás. A kulturális epidemiológiai nézet (Blancke et al. 2018) szerint az áltudományos nézeteknek a túlélésük és terjedésük érdekében ellenállónak kell lenniük a racionális kritikával, az empirikus bizonyítékokkal szemben (vö. Boudry–Braeckman 2011, 2012).

mindezek mellett segíti az összeesküvés-elméletek terjedését a közösségi média tartalomszűrő algoritmusa is: ez határozza meg, hogy a böngészés során milyen információk kerülnek a fogyasztók elé. A Facebook edger ank algoritmusa több tényező alapján elemzi a feltöltött tartalmakat, és tárja azokat a felhasználók elé a személyes nyitóoldalukon (zimmer et al. 2019). Az affinitás jelöli a felhasználó korábbi, különböző szempontok szerint rangsorolt interakcióit (megtekintés, lájkolás, megosztás, komment), ezek súlyozva kerülnek a rangsorolásba. Az aktualitás is lényeges szerepet játszik: minél frissebb a tartalom, annál relevánsabbnak tekinti az algoritmus, de számít a felhasználók közötti földrajzi közelség is. A Facebook tartalomrankingje mögött rejlő algoritmust folyamatosan, a platform céljainak megfelelően, de a felhasználók számára nem transzparens módon optimalizálják. A tartalom-rangsorolás miatt lehetséges, hogy a felhasználók a hasonló érdeklődési körrel rendelkező, egymással gyakran interakcióba lépők tartalmaival találkoznak a legtöbbször. A filterbuborék (*filter bubble;* vö. Pariser 2011; vīķe-Freiberga et al. 2013; Bakshy et al. 2015; Fehér 2016: 138, 157) hipotézise szerint, ha a felhasználó csak a saját nézeteinek megfelelő, azokat megerősítő tartalmakkal találkozik, akkor úgy vélheti, hogy mindenki hozzá hasonló módon gondolkodik. A közösségi médiában megjelenő információk perszonalizációja révén kialakuló filterbuborék egyfajta digitális hiedelemkamraként működik: a közösségi oldalaknak az az érdekük, hogy a felhasználó minél több (hirdetések megnézésére is fordítható) időt töltsön a felületükön, ezért a korábbi kereséseinek, preferenciáinak megfelelő tartalmakat szűr és tár elé az algoritmus. ezt erősíti továbbá, hogy nagy valószínűség szerint hasonló érdeklődési körrel, hiedelmekkel rendelkező személyek tartoznak egy ismerősi körbe. sőt a közösségi oldalakon a felhasználók egymás ismerete nélkül is tudnak csoportokat, közösségeket kialakítani: a hasonló nézeteket vallók könnyen „egymásra találhatnak", és igazolhatják, erősíthetik egymást a megalapozatlan, akár szélsőséges nézeteikben is (Falyuna 2018).

A legújabb vizsgálatok szerint a hírfogyasztók kisebb arányban fordulnak a tényellenőrző és -hitelesítő oldalakhoz, ha az információkkal a közösségi oldalakon

találkoznak – még abban az esetben is, ha a hír megosztója nem is közvetlenül ismerősük. mások jelenléte elaltatja éberségünket − állítják kísérletek alapján a kutatók (jun et al. 2017), mivel „a megbízható személyes ismerős adott esetben márkázott csatornának számít" (szvetelszky 2017: 28). érdemes azonban megjegyezni, hogy a filterbuborék jelenségét empirikus adatok alapján egyes kutatások megkérdőjelezik (pl. zuiderveen Borgesius et al. 2016); ugyanakkor annyi mindenképpen állítható, hogy az online felületek mögött működő algoritmusok befolyással bírnak arra, milyen információkkal találkozik a böngésző személy az interneten. Ha azonban nem fogadjuk el a filterbuborék-jelenség meglétét, abban az esetben is működik az úgynevezett ismétlési hatás (Gelfert 2018: 112): ha ugyanazzal az információval többször, akár ugyanolyan forrásból, redundáns módon találkozik a felhasználó, az az ismétlés révén sokkal meggyőzőbb lesz számára. A kommentek is információismétlő, alátámasztó szerepet játszhatnak az áltudományos és konteójellegű tartalmak terjedésében és megerősítésében (veszelszki 2017: 71; 2021; Falyuna 2018).

stanovich (2009; stanovich et al. 2008; stanovich et al. 2016) „szennyezett elmetartalomként" *(contaminated mindware)* utal azokra a hiedelmekre, amelyek a racionális gondolkodás ellen hatnak. ezeknek az episztemikusan gyanús nézeteknek három fő területét jelöli ki: a paranormális hiedelmeket, az összeesküvés-elméleteket és a tudományellenes attitűdöt. Az episztemikus racionalitás azt jelenti, hogy az ember a döntéseit és cselekvéseit aszerint tervezi meg, hogy mit gondol igaznak a világról (stanovich 2016) – az összeesküvés-elméletek és a rájuk épülő álhírek azonban a kritikus gondolkodás és racionális döntéshozatal ellen hatnak. A stanovich (2009) által leírt „szennyezett elmetartalom" nem azért problematikus, mert egyesek információ hiányában nem tudnak megfelelő egyéni vagy a közösséget érintő döntéseket meghozni, hanem azért, mert a téves információk és ellenőrizetlen hiedelmek és attitűdök miatt képtelenek az alternatív megoldási lehetőségek mérlegelésére, a reflexív hozzáállásra (rizeq et al. 2020: 2). Az összeesküvés-elméletek (ugyan gyakran van igazságtartalmuk) nem rendelkeznek bizonyítékokkal, és a cáfolattal szemben kifejezetten ellenállónak bizonyulnak (sutton–Douglas 2014; rizeq et al. 2020).

2.2. Koronavírus-konteók: oltásellenesség, chipbeültetés, 5G

A koronavírus-járvány és a megjelenésével szinte egy időben elkezdett oltáskísérletek új lendületet adtak az oltásellenes mozgalomnak (vö. veszelszki–Falyuna 2020). Pedig a védőoltásokat megtagadók révén az utóbbi évtizedekben olyan betegségek is elkezdtek újra terjedni, amelyeket elvileg az emberiség már legyőzött. A közösségi médiában gyorsan híveket szerző, a félelemre apelláló és az összeesküvés-elméletekhez kötődő mozgalom áltudományos érvelésre, illetve nem megalapozott vizsgálati eredményeket közlő publikációkra épít.

oltásellenes mozgalom azóta létezik, amióta elérhetővé váltak az oltások (Kirkpatrick é. n.). A gyengített kórokozóval történő oltásokkal számos, korábban legyőzhetetlennek tekintett fertőző betegség terjedését lehet megelőzni. mivel a beoltott szervezetet ellenőrzött formában „megfertőzik" az adott betegséggel, ez óhatatlanul is bizalmatlanságot vált ki többekből (vö. veszelszki–Falyuna 2019, 2020).

e bizalmatlanság erősödéséhez hozzájárulnak olyan esetek, amikor az oltás valódi károkat okozott (például 1955-ben Kaliforniában gyengítetlen poliovírust adtak be a gyerekeknek, ennek következtében 40 ezren megbetegedtek járványos gyermekbénulásban, és 50-nél többen ténylegesen meg is bénultak).

Az oltások megtagadásához (m cKenna 2019) a bizalom hiányán túl hozzájárulhatnak vallási megfontolások, illetve az interneten viharszerűen végigsöprő oltásellenes mozgalom is. e nnek egyik kiindulópontját egy brit kutató 1998-ban megjelent cikke adja, amelyben kétes módszertannal, csekély számú mintán, kontrollcsoport bevonása nélkül azt bizonyította be, hogy az mmr -oltás *(measles, mumps, rubella)* és az autizmus kialakulása között direkt ok-okozati összefüggés van. A „20. század legkárosabb orvosi hoaxának" (Flaherty 2011) nevezett cikk állításait később tételesen cáfolták. á m hiába vonatták vissza a manipulált adatokat tartalmazó, megalapozatlanul következtetéseket levonó cikket 2010-ben, addigra az (interneten is terjedő) oltásellenesség már széles teret nyert, egyre többen tagadták meg a gyermekük beoltását a tudományos csaláson alapuló tanulmány hatására. e nnek következtében jelentősen megnövekedett (többek között) a kanyarós és a mumpszos esetek száma, előbb Nagy-Britanniában, később szerte a világon. e hhez hozzájárult az is, hogy ismert, véleményvezérnek számító személyek is a mozgalom mellé álltak, sőt legújabban még csetbotok és Twitter-trollok aktivitása is erősíti az oltásellenesség hatását (Broniatowski et al. 2018; v eszelszki–Falyuna 2019).

Az egyértelmű egészségügyi és financiális következményekkel járó áltudományos mozgalom egyik érveléstechnikai alapját az itt bemutatott intuitív vonzerő (Boyer–Barret 2005) adja. A kórokozóval való beoltás és az ehhez direkt módon kapcsolódó káros következmények ok-okozati összefüggése megfelel a nem tudatos elvárásoknak, ezért az érvelés nagyobb kognitív erőfeszítés nélkül megérthető, megjegyezhető és terjeszthető. Az esetükben a „tudomány mimikrijét" részint a kísérleti módszertanra való hivatkozás, részint pedig a laikus fogyasztók számára nehezen befogadható orvostudományi terminológia teremti meg (vö. v eszelszki–Falyuna 2019). Az oltásellenesek továbbá használják − az egyébként a politikai kommunikációban és a marketingben is gyakran alkalmazott − félelemre építő érvelést (valójában érvelési hibát; vö. *argumentum in terrorem*). A félelem, a pánik a bizonytalan járványügyi helyzetben minden további érvelés nélkül is kihasználható létállapot.

A 2020-as koronavírus-járvánnyal kapcsolatban az e gészségügyi v ilágszervezet az úgynevezett *infodémia,* vagyis a fertőzés témájában terjedő téves információk, álhírek, összeesküvés-elméletek megjelenésére figyelmeztetett (WHo 2020; v eszelszki 2020a; v raga et al. 2020). e bbe a körbe tartoznak az oltásellenesek mellett a vírustagadó, maszkszkeptikus attitűdök is. Összeesküvés-elméletek keringenek a vírus eredetével (miszerint laborban szándékosan előállított, onnan biológiai fegyverként tudatosan elterjesztett kórokozó lenne), a fertőzés terjedésével és a lehetséges gyógymódokkal kapcsolatban is (Brennen et al. 2020).

s pring (2020) összegyűjtötte azt a hét típust, akik különböző motivációval hamis információkat terjesztenek a vírussal kapcsolatban a közösségi médiában. e rendszerezésben mutatom be az általam 2020 januárja és szeptembere között lejegyzett eseteket is (lásd 1–3. ábra is).

1. ábra. A vírusfertőzés elkerülésével kapcsolatos álhír

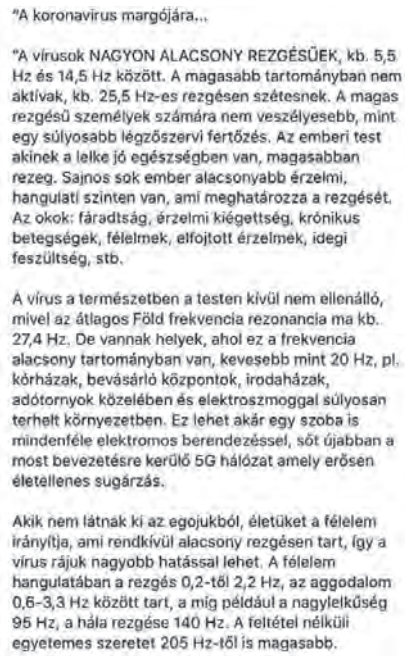

"A koronavírus margójára...

"A vírusok NAGYON ALACSONY REZGÉSŰEK, kb. 5,5 Hz és 14,5 Hz között. A magasabb tartományban nem aktívak, kb. 25,5 Hz-es rezgésen szétesnek. A magas rezgésű személyek számára nem veszélyesebb, mint egy súlyosabb légzőszervi fertőzés. Az emberi test akinek a lelke jó egészségben van, magasabban rezeg. Sajnos sok ember alacsonyabb érzelmi, hangulati szinten van, ami meghatározza a rezgését. Az okok: fáradtság, érzelmi kiégettség, krónikus betegségek, félelmek, elfojtott érzelmek, idegi feszültség, stb.

A vírus a természetben a testen kívül nem ellenálló, mivel az átlagos Föld frekvencia rezonancia ma kb. 27,4 Hz. De vannak helyek, ahol ez a frekvencia alacsony tartományban van, kevesebb mint 20 Hz, pl. kórházak, bevásárló központok, irodaházak, adótornyok közelében és elektroszmoggal súlyosan terhelt környezetben. Ez lehet akár egy szoba is mindenféle elektromos berendezéssel, sőt újabban a most bevezetésre kerülő 5G hálózat amely erősen életellenes sugárzás.

Akik nem látnak ki az egojukból, életüket a félelem irányítja, ami rendkívül alacsony rezgésen tart, így a vírus rájuk nagyobb hatással lehet. A félelem hangulatában a rezgés 0,2-től 2,2 Hz, az aggodalom 0,6–3,3 Hz között tart, a míg például a nagylelkűség 95 Hz, a hála rezgése 140 Hz. A feltétel nélküli egyetemes szeretet 205 Hz-től is magasabb.

2. ábra. A vírusfertőzés rezgéssel történő magyarázata, álhír

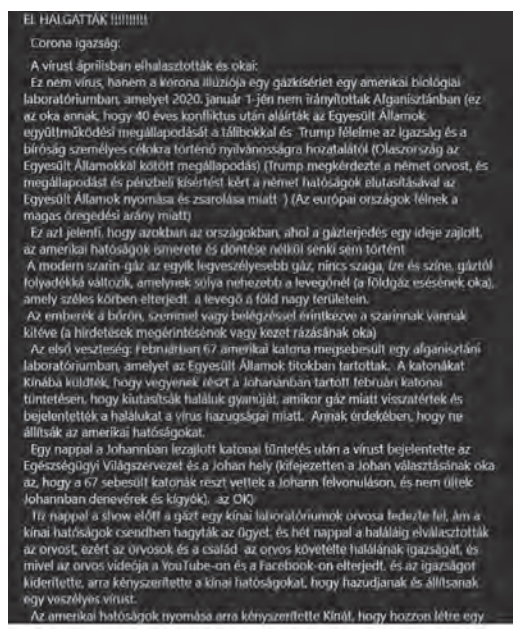

EL HALGATTÁK !!!!!!!!

Corona igazság:

A vírust áprilisban elhalasztották és okai:

Ez nem vírus, hanem a korona illúziója egy gázkísérlet egy amerikai biológiai laboratóriumban, amelyet 2020. január 1-jén nem irányítottak Afganisztánban (ez az oka annak, hogy 40 éves konfliktus után aláírták az Egyesült Államok együttműködési megállapodását a tálibokkal és Trump félelme az igazság és a bíróság személyes célokra történő nyilvánosságra hozatalától (Olaszország az Egyesült Államokkal kötött megállapodás) (Trump megkérdezte a német orvost, és megállapodást és pénzbeli kísértést kért a német hatóságok elutasításával az Egyesült Államok nyomása és zsarolása miatt) (Az európai országok félnek a magas öregedési arány miatt)

Ez azt jelenti, hogy azokban az országokban, ahol a gázterjedés egy ideje zajlott, az amerikai hatóságok ismerete és döntése nélkül senki sem történt

A modern szarin-gáz az egyik legveszélyesebb gáz, nincs szaga, íze és színe, gáztól folyadékká változik, amelynek súlya nehezebb a levegőnél (a földgáz esésének oka), amely széles körben elterjedt a levegő a föld nagy területein.

Az emberek a bőrön, szemmel vagy belégzéssel érintkezve a szarinnak vannak kitéve (a hirdetések megérintésének vagy kezet rázásának oka)

Az első veszteség: Februárban 67 amerikai katona megsebesült egy afganisztáni laboratóriumban, amelyet az Egyesült Államok titokban tartottak. A katonákat Kínába küldték, hogy vegyenek részt a Johannban tartott februári katonai tüntetésen, hogy kiutasítsák haláluk gyanúját, amikor gáz miatt visszatértek és bejelentették a halálukat a vírus hazugságai miatt. Annak érdekében, hogy ne állítsák az amerikai hatóságokat.

Egy nappal a Johannban lezajlott katonai tüntetés után a vírust bejelentette az Egészségügyi Világszervezet és a Johan hely (kifejezetten a Johan választásának oka az, hogy a 67 sebesült katonák részt vettek a Johann felvonuláson, és nem ültek Johannban denevérek és kígyók). -az OK)

Tíz nappal a show előtt a gázt egy kínai laboratóriumok orvosa fedezte fel, ám a kínai hatóságok csendben hagyták az ügyet, és hét nappal a haláláig elválasztották az orvost, ezért az orvosok és a család az orvos követelte halálának igazságát, és mivel az orvos videója a YouTube-on és a Facebook-on elterjedt, és az igazságot kiderítette, arra kényszerítette a kínai hatóságokat, hogy hazudjanak és állítsanak egy veszélyes vírust.

Az amerikai hatóságok nyomása arra kényszerítette Kínát, hogy hozzon létre egy

3. ábra. Komplex összeesküvés-elmélet a vírus eredetével kapcsolatban

1. *Csaló (scammer)*. Pénzügyi nyereségre akart szert tenni adatkinyerő csalással a járvány miatt az, aki azt terjesztette el, hogy a kormányzat fájdalomdíjat fizet a lakosoknak – cserébe csak a banki azonosítóikat kell megadniuk. Továbbá csaló e-mailekben vették rá a címzetteket arra, hogy hamis, adathalász oldalakra kattintsanak, azzal, hogy az adott linken megkaphatják a vírus ellenszerét vagy éppen a vírus miatti adó-visszatérítés szabályait. A pánikkeltés egyik motivációja az adott oldal látogatottságának, ezáltal a reklámbevételnek a növelése is lehet (s zicherle–Krekó 2020).
2. *Összeesküvéselmélet-hívő (conspiracy theorist).* s zicherle és Krekó (2020) a m agyarországon februárig megjelent konteókat négy csoportba sorolta: „népirtás-elméletek" (a gazdasági hatalomért vagy a túlnépesedés ellen, az úgynevezett Új v ilágrend érdekében); „biológiai fegyver" (eszerint a vírust az így zajló harmadik világháborúban Kína ellen használják); „világvége" (az emberiség kihalását, az apokalipszist vizionálják); „az elkészült ellenszer" (2020 februárjában elterjedt a hír – még szeptemberben sincs meg a biztos gyógymód, 2020 decemberében kezdődtek meg az oltások; arra alkalmas volt viszont, hogy alternatív kezelési módokat eladjanak szélesebb közönségnek).
3. *Jól informált (insider).* e gy magát egészségügyi dolgozónak kiadó nő Angliában keltett pánikot azzal a virálisan terjedő hangüzenetével, miszerint egyébként egészséges fiatalok tömegesen halnak meg a kórházakban a fertőzéstől, ám ezt mindenki eltitkolja a nyilvánosság előtt; az üzenetről később kiderült, hogy teljes mértékben kitalált történet. v eszélyes valótlanságokat állító lánclevél terjedt februárban *Egy olasz orvos a koronavírusról* címmel (m olnár 2020), ebben szerepel sok más hamis információ mellett az is, hogy a vírust a meleg víz és a napfény elpusztítja, már 26-27 fokon – ez nyilvánvalóan lehetetlen, hiszen az emberi szervezet 36-37 fokos. e bbe a körbe tartozott az a magukat orvosnak kiadó posztolóktól származó valótlan információ is, miszerint ha negyedóránként vizet fogyasztunk, nem betegedhetünk meg, mert a vírus így a gyomorba kerül, ahol a gyomorsav elpusztítja (1. ábra). e gy ugyancsak alaptalan tanács szerint, ha reggelente tíz másodpercnél hosszabb ideig köhögés nélkül vissza tudjuk tartani a levegőt, akkor nem vagyunk fertőzöttek. Az ilyen tippek azért problémásak, mert hamis biztonságérzetet adnak, és esetlegesen tünetmentesen fertőzött személyek másokat is megfertőznek (s áringer 2020).
4. *Rokon (relative).* A családjukért aggódó emberek tömegesen osztották meg a családtagjaikkal és ismerőseikkel a rémhíreket, „hátha mégis igaznak bizonyulnak"; kifejezetten segítő szándékkal.
5. *Vicces (joker).* e gy magát humorosnak gondoló férfi azt híresztelte, hogy a brit kormány óriási lasagnét készít a Wembley stadionban, hogy a járvány miatt éhező londoniakat étkeztessék; sokan nem értették a viccet, és az üzenet virálisan terjedt. e gy másik esetben azzal ijesztgették az embereket egy erről szóló hamis brit kormányzati iratról készült képernyőfelvétellel, hogy óriási büntetést kell azoknak fizetniük, akik a kijárási korlátozás alatt túl sokszor elhagyták az otthonukat – a Facebook-csoportokban terjedő üzenet valódi pánikot okozott Angliában.

6. *Politikus (politician).* s ajnos a közösség hiteles tájékoztatásáért felelős politikusok is terjesztenek – különböző okokból, tudatlanságból, tájékozatlanságból vagy éppen szándékosan rémhírterjesztő, manipulatív céllal – hamis információkat, például hogy az uv -fény vagy a fertőtlenítőszer belsőleges fogyasztása gyógyítja a fertőzést; vagy hogy a vírust az amerikai hadsereg csempészte be a wuhani laborba.
7. *Celeb (celebrity).* Nemcsak hétköznapi emberek, ismerősök, hanem széles követői körrel rendelkező, ezáltal a nyilvánosságra nagy befolyással bíró emberek is megosztották az összeesküvés-elméleteket. e gy 2020. áprilisi kutatás (Brennen et al. 2020) szerint a top-down jellegű, azaz a politikusoktól, celebritásoktól vagy más közszereplőktől származó hamis információk a mintavételnek csupán 20%-át tették ki, ám a közösségimédia-aktivitás 69%-a ezekhez kapcsolódott. A hamis hírek nagy része hétköznapi emberektől származott, ám sokkal kisebb aktivitást váltott ki.

A vírushoz kapcsolódó konteók veszélye a fentieken kívül, hogy nyomukban az ezeket a nézeteket követők szembefordulnak a hivatalos intézkedésekkel, és megnehezítik az összefogást a járvány megfékezésében. A másik, konkrét veszélyt a téves gyógykezelések, egészen pontosan félrekezelések jelentik. v annak ártalmatlan, bár hatástalan kúrák, mint a fokhagymafogyasztás vagy a varázserejű ásványok használata (BBc 2020). De elterjedt az az információ is, miszerint az alkohol megöli a vírust, erre többen is metil-alkoholt fogyasztottak, és megmérgezték magukat (Fj 2020); hasonlóképpen a kezdetben hatásos ellenszernek tartott klorokin is egészségre káros anyagnak bizonyult (v raga et al. 2020).

Az oltásellenességnek új lendületet adott az az elképzelés, miszerint a koronavírus-fertőzés elleni oltással együtt a háttérhatalom (egyik megtestesítője a milliárdos m icrosoft-alapító, az oltások fejlesztését nagy összegekkel támogató Bill Gates) mikrochipet akar ültetni az emberekbe, hogy ily módon kontrollálja a tömegeket (vö. Hanula 2020; s zicherle–Krekó 2020).

A világméretű járvány olyan mértékű félelmet váltott ki a lakosságban, hogy igen sokan a digitális technológiát kezdték el a vírus terjedéséért hibáztatni, és úgy gondolták, hogy a legújabb telekommunikációs hálózatfejlesztés, az 5G felelős a pandémiáért. Arra is magyarázatot adott ez a konspirációs elmélet, hogy azért a kínai Wuhanból terjedt el a világon a vírus, mert ott vezették be elsőként ezt az új mobiltechnológiát. Az 5G-ellenes konteó egyik következménye az lett, hogy egyfajta posztmodern luddita mozgalomként Nagy-Britanniában több csoport mobiltelefonállomás-rombolásba kezdett (Portfolio 2020; Hv G 2020).[2]

3. Koronakonteók a mémekben

A koronavírussal kapcsolatos összeesküvés-elméleteknek az internetes mémek is egyfajta görbetükröt állítanak. Az internetes mém olyan jelenség, fogalom, szöveg,

[2] 2020. március és május vége között több mint 77 5G-tornyot rongáltak meg a technológia ellenzői az e gyesült Királyságban, és 180 esetben zaklatták a távközlési cégek munkatársait (Hv G 2020).

videó, kép vagy kép-szöveg kapcsolat, amely az interneten gyorsan és divatszerűen terjed; tartalma vicc, pletyka, motiváló üzenet, (ál)hír is lehet (v eszelszki 2013). Az internetes mémgyártás célja a legtöbbször valamely aktuális társadalmi-közéleti jelenség kigúnyolása. A mémeknek igen erőteljes közösségalkotó hatásuk van, ezáltal a felhasználók társadalmi, politikai mobilizálására is szolgálhatnak. A mémalkotók – anonim vagy a mémen a forrást megjelölve névhez kötött, személyes márkát építő – népszerűségre tehetnek szert, a szórakoztatás és a humor révén.

„A humor igen hatékony szabályozó eszköz lehet a kommunikációban, a metakommunikáció szerepét is betöltheti. […] v iszonyszabályozó szerepe is lehet, hiszen negatív indulatokat old fel, közelítheti az embereket egymáshoz" (Buda 1986: 79). A humor fő funkcióit általában három nagy csoportba rendezik (vö. mulkay 1988; Kuiper et al. 1993; martin 2007): 1. a jókedély kognitív és szociális hasznai; 2. feszültségcsökkentés, problémakezelés; 3. társadalmi kommunikáció és befolyás. e jellegzetességei (indulatfeloldó és problémakezelő, embereket közelítő hatása) miatt lehet hatékony a humor a fizikai és lelki nehézségekkel való megküzdésben, mint amilyen a járványhelyzet és következményei (betegség és attól való félelem, egzisztenciális szorongás, megváltozott élet- és munkakörülmények stb.). egy korábbi helyzetjelentésben (v eszelszki 2020c) bemutattam a karanténnal kapcsolatos mémeket; itt kifejezetten a koronakonteók mémlenyomataiból mutatok jellemző példákat (4–9. ábra).

A (külsőleg, fertőtlenítő- és tisztítószerként alkalmazott) alkohol elpusztítja a vírust – ám többen ezt úgy értelmezték, hogy a több alkoholos ital fogyasztása megvéd a fertőzéstől; ezt összekapcsolja a hírhedten sok alkoholt fogyasztó kelet-európaiak sztereotípiájával (4. ábra). Az 5., 6. és 7. ábra mémje arra a konteóra reflektál, miszerint az 5G terjesztené a fertőzést. A 8. és 9. ábra a jelenleg keringő áltudományos nézeteket mutatja be ironikus formában.

4. ábra. „Tudósok: »Az alkohol megöli a koronavírust« Kelet-európaiak:"

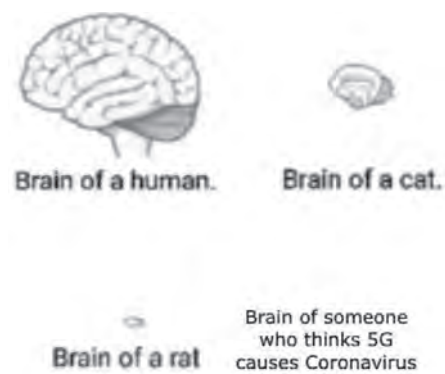

5. ábra. „emberi agy. macskaagy. Patkányagy. Annak az agya, aki azt hiszi, az 5G okozza a koronavírust"

6. ábra. „Ha az 5G-től el lehet kapni a covid19-et, és wifit kezdesz kibocsátani”

7. ábra. „Konteóhívő nem tartja be a társas távolságtartást. elkapja a koronavírust. Az 5G-t hibáztatja”

8. ábra. „Tudósok régebben: »Birkát klónoztunk«, »Hamarosan felfedezzük az életet az űrben«, »megtaláljuk a HIv gyógymódját«, »robotot küldtünk a marsra«.” „Tudósok most: »A Föld nem lapos«, »Komolyan, a gyerek meghal, ha nem oltják be«, »Hordjunk maszkot« »Igen, a Hold létezik«

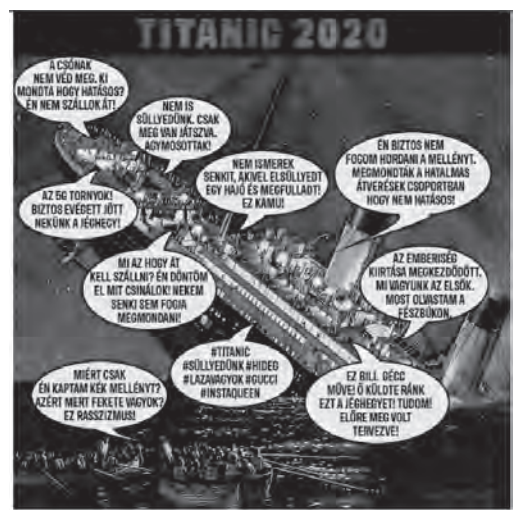

9. ábra. Összefoglaló konteómém

4. Összegzés

A 2020-ban kibontakozott, új, korábban nem tapasztalt pandémia globális léptékben is bizonytalan, kiszámíthatatlan egészségügyi, társadalmi, gazdasági helyzetet okozott. Az információs hiánnyal is együtt járó krízishelyzetekben rendszerint megerősödik az alternatív magyarázatok, a konspirációs teóriák jelenléte, mivel az összeesküvés-elméletek a valóságot fekete-fehérre színezik, gyors, egyszerű és könnyen elérhetőnek tűnő megoldásokat kínálnak a komplex problémákra. ez a tanulmány a 2020 januárja és szeptembere között, a koronavírus-fertőzéssel kapcsolatban megjelent összeesküvés-elméleteket összegezte, miközben terjedésük, „népszerűségük" magyarázatát a kulturális epidemiológia keretébe helyezte – és kitekintett a koronakonteókra reflektáló, azokat kifigurázó mémekre is.

Forráso K
(utolsó ellenőrzés minden forrás esetén: 2020. 09. 25.)

BBc News r eality c heck team 2020. c oronavirus: The fake health advice you should ignore. *BBC*, 2020. 03. 08. https://www.bbc.com/news/world-51735367.

Fj 2020. Iránban hétszáznál többen haltak meg azért, mert metil-alkoholt ittak a koronavírus ellen. *Index*, 2020. 04. 27. https://index.hu/kulfold/2020/04/27/iran_koronavirus_metil-alkohol_mergezes_700_ember_meghalt/.

Hanula z solt 2020. Hiába a kormány figyelmeztetése, burjánzanak a koronavírusos álhírek. *Index*, 2020. 02. 29. https://index.hu/techtud/2020/02/29/hiaba_a_kormany_figyelmeztetese_burjanzanak_a_koronavirusos_alhirek/.

Hv G 2020. s zomorú fordulatot vett az 5G-ellenesek háborúja. *HVG*, 2020. 05. 11. https://hvg.hu/tudomany/20200511_5g_halozat_torony_berendezes_szabotazs_rongalas_egyesult_kiralysag_zaklatas.

Index 2020. s orra törli a magyar vírustagadók oldalait a Facebook. *Index*, 2020. 09. 24. https://index.hu/belfold/2020/09/24/sorra_torli_a_magyar_virustagadok_oldalait_a_facebook/.

Kirkpatrick, m ark é.n. The anti-vaccination movement. *Measles and Rubella Initiative*. https://measlesrubellainitiative.org/anti-vaccination-movement/.

m cKenna, m aryn 2019. The True Dollar c ost of the Anti-v accine m ovement. *Wired*, 2019. 03. 26. https://www.wired.com/story/anti-vaccine-movement-true-cost.

m olnár c saba 2020. v eszélyes „jótanácsok" terjednek a koronavírusról a Facebookon. *Index*, 2020. 02. 27. https://index.hu/tech/hoax/2020/02/27/veszelyes_orultseg_terjed_a_koronavirusrol_a_facebookon._ne_higgyen_neki/.

Portfolio 2020. m ár gyújtogatnak és emberekre támadnak a legújabb koronavírusos összeesküvés-elmélet miatt. *Portfolio*, 2020. 04. 06. https://www.portfolio.hu/uzlet/20200406/mar-gyujtogatnak-es-emberekre-tamadnak-a-legujabb-koronavirusos-osszeeskuves-elmelet-miatt-424400.

s áringer v iktória 2020. Hamis információk a közösségi oldalakon a koronavírus kapcsán. *Közösségi média mindenkinek blog*, 2020. 03. 16. https://kozossegi-media-mindenkinek.blog.hu/2020/03/16/s_v_hamis_informaciok_a_kozossegi_oldalakon_a_koronavirus_kapcsan.

s pring, m arianna 2020. c oronavirus: The seven types of people who start and spread viral misinformation. *BBC Trending*, 2020. 05. 04. https://www.bbc.com/news/blogs-trending-52474347.

szicherle Patrik – Krekó Péter 2020. Burjánzanak az álhírek a koronavírus nyomában. *PC blog*, 2020. 02. 28. https://pcblog.atlatszo.hu/2020/02/28/koronavirus-a-dezinformacios-univerzumban/.

WHo 2020. Infodemic management: Infodemiology. *World Health Organization*. https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf.

szAKIro DAlom

Bakshy, eytan – messing, solomon – Adamic, lada A. 2015. exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science* 348/6239: 1130–2. http://education.biu.ac.il/files/education/shared/science-2015-bakshy-1130-2.pdf. https://doi.org/10.1126/science.aaa1160

Blancke, stefaan – Boudry, maarten – Braeckman, johan 2018. Whence pseudoscience? An epidemiological approach. *Monograph, Mètode Science Studies Journal* 8: 133–9. https://doi.org/10.7203/metode.8.10007

Blancke, stefaan – Boudry, maarten – Pigliucci, massimo 2017. Why do irrational beliefs mimic science? The cultural evolution of pseudoscience. *Theoria* 83/1: 78–97. https://doi.org/10.1111/theo.12109

Boudry, maarten – Blancke, stefaan – Pigliucci, massimo 2015. What makes weird beliefs thrive? The epidemiology of pseudoscience. *Philosophical Psychology* 28/8: 1177–98. https://doi.org/10.1080/09515089.2014.971946

Boudry, maarten – Braeckman, j. 2011. Immunizing strategies and epistemic defense mechanisms. *Philosophia* 39/1: 145–61. https://doi.org/10.1007/s11406-010-9254-9

Boudry, maarten – Braeckman, j. 2012. How convenient! The epistemic rationale of self-validating belief systems. *Philosophical Psychology* 25/3: 341–64. https://doi.org/10.1080/09515089.2011.579420

Boyer, Pascal – Barrett, H. clark 2005. Domain specificity and intuitive ontology. In: Buss, David m. (ed.): *The handbook of evolutionary psychology*. Wiley, Hoboken, 96–118. https://doi.org/10.1002/9780470939376.ch3

Brennen, j. s. – simon, F. m. – Howard, P. N. – Nielsen, r. K. 2020. Types, sources, and claims of covid-19 misinformation. *Reuters Institute.* https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/typessources-and-claims-covid-19-misinformation.

Broniatowski, David A. – jamison, Amelia m. – Qi, si Hua – Al Kulaib, lulwah – chen, Tao – Benton, Adrian – Quinn, sandra c. – Dredze, mark 2018. Weaponized Health communication: Twitter Bots and russian Trolls Amplify the vaccine Debate. *Am J Public Health* 108/10: 1378–84. https://doi.org/10.2105/AjPH.2018.304567

Buda Béla 1986. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Harmadik, bővített kiadás. Animula Kft., Budapest.

Dawkins, richard 1993. *Viruses of the mind. Dennett and his critics: Demystifying Mind*. szerk.: Bo Dahlbom. Blackwell, cambridge, mA.

Dennett, Daniel c. 1990. memes and the exploitation of imagination. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 48: 127–35. https://doi.org/10.2307/430902

Falyuna Nóra 2017. Az áltudományos szövegek pragmatikai vizsgálata. esettanulmány a lúgosító diéta példáján. *Századvég* 84: 85–107.

Falyuna Nóra 2018. Az (ál)tudományos ismeretek és az internet. *Jel-Kép* 4: 35–50. https://doi.org/10.20520/jel-KeP.2018.4.35

Fehér Katalin – Király olívia 2017. álhíresülés – a hamis hírek dinamikája a médiában. *Századvég* 84: 39–49.

Fehér Katalin 2016. *Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk.* a kadémiai Kiadó, Budapest. https://doi.org/10.1556/9789630597432

Flaherty, Dennis K. 2011. The vaccine-autism connection: a public health crisis caused by unethical medical practices and fraudulent science. *The Annals of Pharmacotherapy* 45/10: 1302–4. https://doi.org/10.1345/aph.1Q318

Gelfert, Axel 2018. Fake News: A Definition. *Informal Logic* 38/1: 84–117. https://doi.org/10.22329/il.v38i1.5068

jun, youjung – menga, rachel – johar, Gita venkataramani 2017. Perceived social presence reduces fact-checking. *PNAS* 114/23: 5976–5981. http://www.pnas.org/content/early/2017/05/16/1700175114.full. https://doi.org/10.1073/pnas.1700175114

Kuiper, N. A. – martin, r. A. – olinger, l. j. 1993. coping humor, stress, and cognitive appraisals. *Canadian Journal of Behavioural Science* 25/1: 81–96. https://doi.org/10.1037/h0078791

martin, rod A. 2007. *The psychology of humor: An integrative approach*. elsevier Academic Press, Burlington, mA.

mulkay, m. 1988. *On humor: Its nature and its place in modern society*. Basil Blackwell, New york.

Pariser, eli 2011. *The filter bubble: What the Internet is hiding from you.* Penguin Press, New york.

rizeq, jala – Flora, David B. – Toplak, maggie e. 2020. An examination of the underlying dimensional structure of three domains of contaminated mindware: paranormal beliefs, conspiracy beliefs, and anti-science attitudes. *Thinking – Reasoning*. https://doi.org/10.1080/13546783.2020.1759688.

sperber, Dan – clement, Fabrice – Heintz, christophe – mascaro, olivier – mercier, Hugo – origgi, Gloria – Wilson, D. 2010. epistemic vigilance. *Mind – Language* 25/4: 359–93. https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2010.01394.x

sperber, Dan 1996. *Explaining culture. A naturalistic approach*. Blackwell, oxford.

stanovich, K. e. 2009. *What intelligence tests miss: The psychology of rational thought*. yale university Press.

stanovich, K. e. 2016. The comprehensive assessment of rational thinking. *Educational Psychologist* 51/1: 23–34. https://doi.org/10.1080/00461520.2015.1125787

stanovich, K. e. – Toplak, m. e. – West, r. F. 2008. The development of rational thought: A taxonomy of heuristics and biases. *Advances in Child Development and Behavior* 36: 251–85. https://doi.org/10.1016/s0065-2407(08)00006-2

stanovich, K. e. – West, r. F. – Toplak, m. e. 2016. *The rationality quotient: Toward a test of rational thinking*. mIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262034845.001.0001

sutton, r. m. – Douglas, K. m. 2014. examining the monological nature of conspiracy theories. In: *Power, politics, and paranoia: Why people are suspicious of their leaders*. cambridge university Press. 254–72. https://doi.org/10.1017/cBo9781139565417.018

szvetelszky zsuzsanna 2017. Közösségi kételyek. *Századvég* 84: 27–37.

Tanács János 2016. *Az összeesküvés-elméletek fogságában*. Kézirat.

veszelszki ágnes – Falyuna Nóra 2019. Az áltudományosság leleplezése érveléstechnikai-nyelvészeti eszközökkel. *Médiakutató* 2019/3: 39–51.

veszelszki ágnes − Falyuna Nóra 2020. Kommunikációs és médiatudatosság az áltudományos nézetek feltárásában. In: H. varga Gyula (szerk.): *Személyközi és médiakommunikációs tudatosság az iskolában.* Hungarovox Kiadó, Budapest, 131–44.

veszelszki ágnes 2013. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In: vargha Katalin, T. litovkina Anna, Barta zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó − elTe Bölcsészettudományi Kar − magyar szemiotikai Társaság, Budapest, 11–25.

veszelszki ágnes 2017. Az álhírek extra- és intralingvális jellemzői. *Századvég* 84: 51–82.
veszelszki ágnes 2020a. *Karanténszótár. Virális tartalom*. IKu , Budapest.
veszelszki ágnes 2020b. Kórlenyomat és korlenyomat – új szavakkal kifejezve. e-*nyelv Magazin*, 2020. 04. 16.
veszelszki ágnes 2020c. „A komment teszi fel rá a koronát". Humor és mémek a koronavírus idején. *E-nyelv Magazin* 2020/2, 2020. 05. 18.
veszelszki ágnes 2021. Felhasználók az álhírek fogságában. In: mernyei ákos – orbán Balázs (szerk.): *Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről.* mathias corvinus collegium, Budapest. 1005–21.
vīķe-Freiberga, vaira – Däubler-Gmelin, Herta – Hammersley, Ben – Pessoa maduro, luís miguel Poiares 2013. A free and pluralistic media to sustain european democracy. the report of the High level Group on media Freedom and Pluralism. *Charter of Fundamental Rights of the European* union, Article 11.2. https://ec.europa.eu/digital-single-market/sites/digital-agenda/files/HlG%20Final%20report.pdf.
vraga, emily K. – Tully, melissa – Bode, leticia 2020. empowering users to respond to misinformation about covid-19. *Media and Communication* 8/2: 475–9. https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.3200
zimmer, Franziska – scheibe, Katrin – schmoly, lorenz – Dreisiebner, stefan 2019. Fake News im zeitalter der social media. In: Büttner, stephan (Hrsg.): *Die digitale Transformation in Institutionen des kulturellen Gedächtnisses. Antworten aus der Informationswissenschaft.* simon verlag für Bibliothekswissen, Berlin, 211–39.
zuiderveen Borgesius, Frederik j. – Trilling, Damian – möller, judith – Bodó, Balázs – de vreese, claes H. – Helberger, Natali 2016. should we worry about filter bubbles? *Internet Policy Review* 5/1. https://doi.org/10.14763/2016.1.401

mellé Kle T[3]

1. Komment a tájékoztatás hiányával kapcsolatban (forrás: Facebook, ismeretlen felhasználó, 2020. 02. 29.)

Az Index most megint úgy mondta meg a tutit, hogy azzal kábé semmire sem megyünk. Pontról pontra cáfolták a napok óta futótűzként terjedő szöveget, melyben állítólag egy « olasz orvos » magyarázza el, mit is kéne tudni a koronavírusról : hogyan terjed, mire kell vigyázni és mik volnának a fertőzés, illetve megbetegedés fázisai. egy aprócska dologról megfeledkezik az Index über-tájékozott szakértője : hogy az emberek vajon miért kezdték el terjeszteni az első útjukba kerülő gyakorlatias útmutatót. segítek : nem azért, mert mind hiszékeny hülyék volnának, hanem mert A mAI NAPIG seNKITől sem leHeTr ÖvID és GyAKorl ATIAs ÚTmuTATÓT KAPNI, HoGy méGIs mI A FeNéT TeHeTNe Az emBer , HoGy Ne FerTőz ÖDjÖN meG vAGy mIK A TÜNeTeK, sTB. se a hatóságok, se senki nem áll elő semmi használható, rövid leírással, aminek tényleg gyakorlati hasznát lehetne venni. mindenféle megfoghatatlan részinformációkat adnak, meg kábé annyit, hogy mossunk kezet stb. Köszi. Közben megy tovább a kincstári hablaty, hogy mifelénk egyelőre minden nagyon oké, nem tudnak fertőzöttről stb. stb. – de talán már nincs élő ember, aki ebben vakon bízni tudna. vagy tényleg csak nagyon vakon...

csak egy példa a használhatatlan infókra : először olyanokat írtak, hogy denevérből került át emberbe, majd a tobzoska került gyanúba, de őszintén ki a fészkes fenét érdekelnek ilyen típusú információk egy konkrét járványveszélynél. egyébként félig már beismerték

[3] A szövegeket eredeti írásmóddal, javítás és módosítás nélkül közöljük.

a kínai hatóságok, hogy a vuhani víruslaborból kerülhetett ki eredetileg a vírus, ami úgy 300 méterre van attól az ominózus állatpiactól... A híradások 99 %-a különböző (folyton változó) véleményekből és kétes statisztikákból áll a járvány terjedéséről – amivel mi halandó emberek konkrétan semmit sem tudunk kezdeni. Gyakorlati útmutatást alig lehet kiszűrni ebből a katyvaszból, amit a professzionális újságírás és a nyilván nem kevésbé profi virológia képes volt megfogalmazni a témában.

Közben az emberek kábé minden országban fokozatosan mennek végig azokon a Kübler-r oss stádiumokon, amivel a halálosnak vélt betegséggel való szembesülés stádiumait szokták jellemezni : 1. Tagadás 2. Düh, harag 3. Alkudozás 4. Depresszió 5. e lfogadás (ez utóbbiba nagyon kevesen jutnak még el).

e mlékszünk még ? é n még emlékszem, mikor egy hónapja még rémhírterjesztő idiótának számítottam azzal, hogy valós veszélyekről beszéltem.

Akik már elkezdtek tartós élelmiszereket és fertőtlenítőt bevásárolni, azok az alkudozásig már minimum eljutottak, de inkább már a depresszió felé tartanak. Illetve reálisan látják a veszélyeket. r eálisabban mint ahogy a média és a hatóságok egyelőre tájékoztatnak a vírusról.

2. Egy koronavírus-konteó leírása (forrás: Facebook, ismeretlen felhasználó, 2020. 03. 13.)

m a este olvastam egy érdekességet, amelytől gyakorlatilag…leesett az állam!

Amikor Amerika – élén Donald Trumppal – embargózta Kínát, és az egyik mobiltelefongyártó cég Android aplikációt szabotálta, akkor valamit kitaláltak adott kínai gazdasági érdekkörök. e legük lett.

c sak azt sajnálom, hogy mi, a világ nagy alakulásában – jelentéktelen emberi életek vagyunk más, tehetősebb és befolyásosabb emberek szemében…r ögvest összeszorul a szívem ha csak erre gondolok.

s zóval lehet, hogy maguk a kínaiak idították el ezt a mára világméretűre duzzadt virus hisztit, mivelhogy a többi „hétköznapi" vírusos megbetegedéstől ámbár többen meghalnak naponta, de jelen esetben felhasználták a média adta tornadót, amely ennyire felfújta a híreket, és ennyire betelepedett az emberi elmékbe a félelem, és a „félsz" érzet. Tegnap be is mondtak egy nagy érdekességet a kínai gazdaságot mozagtó emberek, pezsgőspohárral. Az elmúlt napokban Kína hatalmas rekordot döntött, amely mentén a saját országában befektetett nyugati társaságok részvényeinek mintegy 30-55% -át megvásárolta, így rengeteg más állami érdekeltséget mutató multicégnél többségi tulajdonos lett. Inkább felvásárolta „bagóért" a konkurenciát – mintsem megvásárolta volna azt tisztességesen (lehet, hogy sok esetben nem is kapott volna 1 részvényt sem), emberi életeket nem veszélyeztetve ebben a manőverben. Ha ez igaz, akkor ez a kommunista ország egy piszkosúl remek játékot játszott az egész világ előtt, és felülmúlta az európaiakat, és az okos amerikai demokratákat is. A dominót bepüccintették, a hatás elindult, mindenki (egyének, közösségek, állam stb.) beáll a sorba, de részükről a történet teljesen másról szól.

A wuhani helyzet miatt a kínai valuta, a jüan csökkenni kezdett, ám a Kínai Központi Bank nem tett lépéseket a fejlemények megállítására. Nem kompenzált, csak állt, és nem tett semmit.

e mlékeztek, hogy sok pletyka is szólt arról, hogy Kínának pénzügyi gondjai lehetnek még ebből, valamint az is, hogy még elegendő maszkja sem volt a koronavírus elleni küzdelemhez – így a „fejlet" Kína nagy gazdasági gondba ütközött. s tb.

e zek a pletykák a világsajtóban meglebegtetve, és Xi j inping kijelentése, hogy kész bármi áron megvédeni Wuhan lakosait a határok blokkolásával – a részvényárak (44-60%) hirtelen csökkenéséhez vezettek a kínai technológiai, vegyipari, és nehéziparban. A külföldi cégek, és a pénzügyi cápák elkezdték eladni az összes kínai részvényeiket, de a vásárlói oldalon (akik eladásra kiáltották, nem érdekelte őket, hogy ki vezsi meg – csak vigye, vegye) senki sem

akarta megvenni őket, amíg teljesen le nem értékelődnek. Hiszen egy összeomló Kína – ugyebár nem ér sokat. meg amúgy is... Kínának befellegzett.

Xi jinping „mesterlépést" tett, amely mentén egy egész hétig várt (mindeközben 3 napja nem volt Kínában vírusos megbetegedés, szóval pont ennyi ideje rendezték el a modern korunk legnagyobb tőzsdemanipulációját, és már nincs szükségük a gerjesztett médiára), az egyik sajtótájékoztatókon bombaszám érkező kérdésekre csak símán elmosolyodott (mintha semmi különös nem történt volna), és amikor az ár a „megengedett" határ alá esett, minden részvényt megvásárolt Kína. Az európaiaktól és az amerikaiaktól – egyszerre!

Amire többen a kérdőjeleikből felébredtek, akkor jöttek rá, hogy már késő, mert az összes részvény Kína kezébe került. Temérdek ismert világmárkának a kínai telepgyárai, termelési pontjai, adot szakaszoknak Kínában kiépített telepei stb., stb. lettek egycsapásra kínai felügyelet alatt. Kína nemcsak nyert, hanem a többségi részvényese lett az európaiak és az amerikaiak által oda épített vállalatoknak. Így váltak a kínaiak további iparágaknak a többségi tulajdonosaivá, amelytől az eu és Amerika függ. Tehát a jövőben az árat, a brandeket, az irányokat a Kínai Kommunista Párt fogja meghatározni. A háttérhatalom.

sakk-matt!

Veszelszki Ágnes
tanszékvezető egyetemi docens
Budapesti corvinus egyetem Kommunikáció és szociológia
Intézet Kommunikáció- és médiatudomány Tanszék
http://orcid.org/0000-0003-2226-0607

summary

Contagious conspiracy theories: Coronavirus theories as memes

Veszelszki, Ágnes

conspiracy theories attribute a series of events, whether they are interrelated or otherwise, to some malignant activity of usually influential people. such theories are actually irrefutable since they treat evidence supporting and undermining their arguments in an asymmetrical manner: they accept supporting evidence without further ado but they claim that contrary pieces of evidence are misleading, deceptive, or even unscientific. cultural epidemiology accounts for their widespread acceptance by three reasons: first, their intuitive appeal (claims that fulfil our intuitive, non-conscious, automatic and spontaneous expectations have the most chance of becoming popular); second, the mimicry of scientific statements (they appear to employ scientific methods, language, and system of institutions), and third, their immunity to criticism (they defy any empirical evidence). The paper studies conspiracy theories that spread in the online media with respect to the coronavirus pandemic of 2019–2020 in two respects: it analyses such theories as memes, treating the latter as units of cultural epidemiology, and then it presents a selection of internet memes from 2020 that treat conspiracy theories in a critical perspective.

Keywords: conspiracy theory, memetics, internet meme, pseudoscience, coronavirus pandemic